

MOHAY TAMÁS

A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás

Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás. Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció

The Shrine and Pilgrimage at Csíksomlyó. Dictatorship, end of communism, modernization

Mohay Tamás

<https://orcid.org/0000-0002-8652-2808>

Antropológia, néprajz / Anthropology, ethnology (12857), Mítosz, rítus, szimbólumok, valláskutatás / Myth, ritual, symbolic representations, religious studies (12850), Kultúrtörténet, kollektív azonosság és emlékezet története / Cultural history, history of collective identities and memories (12982)

néprajz, valláskutatás, zarándoklat, ferences kegyhely

ethnology, research of religion, pilgrimage, Franciscan shrine

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-414-987-3>

Open Access

<https://openaccess.hu/>

MOHAY TAMÁS

A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás

MOHAY TAMÁS

A csíksomlyói kegyhely és búcsújárás

Diktatúra, rendszerváltás, modernizáció

A kötet kiadása az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával és az NKFI Hivatal által kibocsátott Támogatói Okirat alapján valósulhatott meg.

A kötet megjelenését támogatta a Magyar Tudományos Akadémia

A borítón: Gyimesi keresztalja vonul hazafelé a pünkösdi búcsúból.
Mohay Tamás felvétele (1990)
A szerző portréját Pávó János készítette

Első kiadás © Mohay Tamás, 2022
Bővített és javított kiadás © Mohay Tamás, 2023
© Fényképek Mohay Tamás
© Fényképek Kriza János Néprajzi Társaság
© L'Harmattan Kiadó

ISBN 978-963-414-987-3

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-414-987-3>

A kiadásért felel Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó vezetője.

A kiadó kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Telefon: +(36-70) 554-3177
www.harmattan.hu

Tartalom

Köszönet.....	9
Előszó: a búcsús élmény	11
I. Bevezetés	
1. Célok, módszerek, források.....	19
2. Előzmények.....	31
3. Fogalmak.....	39
Zarándoklat és búcsú.....	39
Nemzeti kegyhely.....	44
II. A régmúlt ma	
4. Épületek és terek.....	51
5. A tisztelet tárgyai.....	69
A kegyzobor.....	69
A labarum.....	75
A kisbazilika-jelvény.....	81
6. Történetek és szertartások.....	89
Eredettörténet.....	89
Szokások, emlékek.....	97
III. A félmúlt (1949–1989)	
7. Diktatúra és egyház.....	109
8. A kegyhely négy évtizede.....	125
Veszteségek és változások.....	127
Lelkipásztori munka.....	141
Kitekintés: „amerikai Csíksomlyó”.....	147
9. A rejtett búcsújárás.....	153
Kortárs nézetben.....	154
Emlékekben.....	176

IV. Az újjáéledés

10. „Változás” 1989 után.....	185
Társadalom, egyház	185
Ferencsek rendeződése	190
Készület és ünnep 1990-ben.....	199
11. A kegyhely ünnepi ideje	209
Program	210
Virrasztás, napvárás	223
Érintőzés.....	230
Körmenet.....	233
Nagymise	240
Passiójáték.....	245
12. A kegyhely ünnepi terei.....	247
A kegytemplom és környéke	247
A Kis-Somlyó hegy	259
A tágabb környezet	273
A kegyhely vonzásköre.....	278
13. Vezetők.....	287
Házfőnök, templomigazgató, tartományfőnök.....	288
Rendező, vezető, szervező	293
Plébános, püspök	297
Remete	302
14. „Régi” búcsújáró csoportok.....	311
A kereszthalja.....	311
Csíkszentgyörgy-Bánkfalva.....	314
Csíkszentmihály, Ajnád	320
Csíkszentdomokos.....	327
Gyergyószárhegy	334
Gyimes	342
Moldvaiak	350
Bukarestiek.....	362
A csoportok tárgyai.....	365
15. Arcok, élmények, találkozások.....	373
P. Benedek Domokos OFM (1929–2012).....	373
Borbély Gábor (1930–2013).....	374
Bíró Pálné Szakács Teréz (1907–1997)	375
Ferenc Erzsébet (1926–)	376
Jánó Ilona (1934–)	377
Antal Vilmos (1946–)	379
Tánczos Simon (1928–2016).....	382

V. A modernizálódás

16. Turisták és zarándokok.....	389
Áttekintés.....	389
Magyarországiak.....	394
Intézmények.....	400
Szlovákia.....	403
„Csatlakozók”.....	406
A „turistaprogram”.....	408
17. Vásár.....	417
Árusok.....	417
Emlék, ajándék.....	430
18. A nyilvánosság látószögei.....	437
Írott sajtó.....	437
Televízió.....	446
Internet.....	461
19. A nemzeti arculat.....	465
Gyökerek.....	465
Élmény, közösség.....	468
Jelképek és politikusok.....	474
Határok, ütközések.....	482
Szent és profán.....	495
Magyar érték.....	500

VI. Összegzés

20. Összefoglaló.....	505
Zárszó: „Járjunk együtt!”.....	515
Hivatkozások.....	519
Szakirodalom és kéziratok.....	519
Sajtó.....	552
Mozgókép.....	558
Diákok kéziratai.....	559
Megszólalók.....	560
Melléletek.....	562
1. Venczel József leírása a búcsúról (1939).....	562
2. P. Boros Fortunát OFM indítványa a <i>basilica minor</i> cím elnyeréséért (1943).....	564
3. Márton Áron levele a szerzetesek érdekében (1960).....	565

4. Daczó Lukács templomi hirdetése: Jézuskát nem öltöztetjük többé (1966)	566
5. Daczó Lukács feljegyzése a Szent Antal-kápolna javításáról (1967)	567
6. Daczó Lukács beszámolója a püspökségnek a pünkösdi búcsúról (1970)	569
7. Gyárfás Piroska: Beszámoló a pünkösdi nagybúcsúról (1975).....	570
8. A csíksomlyói kegytemplom rövid története (1978)	572
9. Pünkösdi búcsú – ahogy egy magyar diplomata látta (1986).....	574
10. A ferences háztörténet följegyzése a pünkösdi búcsúról (1990)	575
11. A körmenet rendje a somlyói búcsúban (1990–1992)	577
12. Nyilvántartás a búcsúba érkezett csoportokról (1990).....	578
13. A ferences háztörténet följegyzése a pünkösdi búcsúról (1993)	582
14. A ferences háztörténet följegyzése a pünkösdi búcsúról (1999)	585
15. Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (2001)	587
16. Szervezési és magatartási útmutató.....	587
17. A labarum hordozói 1873–1949-ig.....	593
18. A pünkösdszombat dátumai (1949–2020).....	596
19. A pünkösdszombati nagymise celebránsai és szónokai (1990–2010).....	597
Személynevek mutatója.....	599
Földrajzi nevek mutatója.....	610

Köszönet

Kedves kötelezettségem köszönetet mondani mindazoknak, akik e kötet létrejöttében hosszú évek alatt ezer és egy módon a segítségemre voltak.

Mindenekelőtt Feleségem, Fiaim és Szüleim álltak mellettem türelmükkel, és nyugodtak bele abba, hogy éveken át távol vagyok pünkösdkor, vagy köztük is másutt jár a figyelmem.

Sokan osztották meg élményeiket, adták át tudásukat, mondták el tapasztalataikat. Érsek, pásztor, püspök, fuvaros, plébános, tanár, rendfőnök, sekrestyés, ferences, vásári árus, klarissza, turista, zarándok, kántor és mások, akiknek olykor csak a nevét, vagy még azt sem tudtam meg. Sokat megtudtam tőlük, további kérdések és újabb kapcsolatok felé irányítottak. Évtizedek alatt Csíksomlyótól Gyulafehérvárig, Bukaresttől Székelyudvarhelyig, Gyimesfelsőloktól Kolozsvárig, Pusztinától Csíkszentkirályig és Csíkszeredától Zaboláig sokan vendégül láttak, otthonukba fogadtak.

Munkám során számos intézmény munkatársai segítettek. Sokan közülük a kötelező szolgáltatón messze túlnyúlóan álltak rendelkezésre, hívták fel a figyelmemet rejtett kincsekre, és részesítettek segítő figyelmükben.

Többször kaptam támogatást pályázatok útján: 1993-tól néhányszor a Pro Renovanda Cultura Közalapítványtól; 1994–1997 között az Országos Tudományos Kutatási Alaptól; 1997–1998-ban Magyary Zoltán-ösztöndíjasként A Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért Alapítványtól; 1998–2002 között Bolyai János kutatói ösztöndíjasként a Magyar Tudományos Akadémiától; 1998-ban a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya Faludi Ferenc Akadémiájától; 2002–2005 között Széchenyi István-ösztöndíjasként az Oktatási Minisztériumtól, illetve annak Felsőoktatási Pályázatok Irodájától; 2005–2006-ban a Magyar Ösztöndíj Bizottságtól; 2014–2016-ban a Nemzeti Kulturális Alaptól. Külföldi konferenciákon részt venni, előadni ezenkívül még a Magyar Néprajzi Társaság, a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság segített. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik szakmai ajánlásukkal, véleményezésükkel, bírálatukkal, értékelésükkel hozzásegítettek ezekhez a lehetőségekhez.

Nem feledkezhetem meg korábbi munkahelyem, a Néprajzi Múzeum, illetve mostani munkahelyem, az ELTE BTK említéséről: így vagy úgy, mindkettőben számíthattam nemcsak a közvetlen anyagi szükségletek és feltételek biztosítására, hanem igényes szakmai környezetre, értő társakra, nélkülözhetetlen kritikusokra is.

Köszönettel tartozom korábbi néprajz szakos diákjaimnak, akik részt vettek kutatászemináriumaimon, és közreműködtek tapasztalataim gyarapításában; nevük és munkáik a hivatkozások végén vannak felsorolva. Nem hagyhatom említés nélkül azokat sem, akik a témában korábban megjelent írásaimat lektorálták, szerkesztették, olvasták és ismertették, valamint akadémiai doktori értekezésem opponensei és bírálóbizottsági tagjai voltak.

Köszönettel tartozom, hogy a kötet kiadása az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával és az NKFI Hivatal által kibocsátott Támogatói Okirat alapján valósulhatott meg.

E könyv jelen kiadása az elsőhöz képest (a főszövegen végzett átalakításokon kívül) jelentősen kibővült: mellékletek, személynevek és földrajzi nevek mutatója, valamint nem utolsósorban gazdag fényképanyag került bele. Ha másképp nincs jelölve, a fényképeket 1985 és 2021 között a szerző készítette.

A kéziratot több átdolgozás után 2023. március 25-én zártam le.

Előszó: a búcsús élmény

„Csíksomlyó.” Egy szó, egyetlen szó, egy név. És mennyivel több, mint egy szó „vagy egy név. Mi minden rejlik benne, mi mindent idéz föl, mennyi tapasztalat, mennyi élmény kapcsolódik hozzá. Immár három évtizede évről évre százazrek kelnek útra, érkeznek meg, búcsúznak el és térnek meg otthonaikba. Húzza őket a hely szelleme, valami, amit saját maguknak sem mindig fogalmaznak meg. Együtt van több százezer ember, ugyanarra figyelnek, ugyanazt kapják – s egyúttal mindenki másra figyel, mindenki mást kap. Századok óta tart ez. Nemzedékek jöttek és múltak el, mindegyiknek megvolt a saját tapasztalata, élménye, ami ki tudja, mi mindentől tevődött össze. Hitből, találkozásokból? A táj, a ferencesek, a többiek, a külsők, a belsők, az elmesélhetők és kimondhatatlanok milyen kevéreke alkotja az élményt? Ha egymás mellé állna minden zarándok, turista és vendég, aki a régmúltban és a közelmúltban megjárta ezt a szent helyet, alighanem körbeérné a földgolyót. Micsoda lánc...

Miben áll „Csíksomlyó titka”, mi is az a „Csíksomlyó-jelenség”? Mi fog ott meg, mi tart fogva? Miért sóhajtunk fel, ha a vonat ablakából meglátjuk a távoli Somlyó-hegyet, aztán az ismerős kettős templomtornyot? Miért szorul össze kissé a torkunk, ha az ellenkező irányba haladunk? Ki tudná mindezt elmondani? S ki tudná mindazt meghallgatni, amit erről emberek százai, ezrei, százezrei elmondanak? S aki meghallgatja, feljegyzi, hány lapon tudná rögzíteni? És ki az, aki ezt elolvassná, akár csak átlapozná? S ha megteszi, megértheti-e anélkül, hogy saját maga is részese lenne a közös emlékeknek, élményeknek? Ha összefüznénk minden kimondott és ki nem mondott, régi és új emlékezést Somlyóról, alighanem körbe lehetne vele fogni a földgolyót. Micsoda gyűrű...

A hegy magasa messziről feltűnik. Aki megáll a messzeségben, gyönyörködhet az egészben, mert alja-teteje egyszerre látszik. Mégsem állunk meg, mert oda tartunk, s ahogy közeledünk, kibontakoznak a részletek. Meglátjuk a hegy kisebbik testvérét is, a tornyokat, a domboldali kápolnát, a kálváriát. Lassan eltűnik a szemünk előtt a hegy egésze, és megragadják a figyelmünket annak lankái, teraszosra kiszántott oldala, a tövében megtelepült város, a falu, az utcák, a vasúti sínek, a hidak, az országút, a lebontásra ítélt és épülő házak. És az emberek, ismeretlenek és félig ismerősök, barátok és barátságos idegenek. Hajnalban teleszívjuk magunkat friss levegővel, lehajolunk a forráshoz, beülünk a padba, összekulcsoljuk a kezünket. Vagy csak elővesszük az elemóziát; vagy csak élesre állítjuk a kameránk optikáját,

1. A Mária-szobor képe. Aladics Zoltán felvétele (1937)

emberhez, rejtjelezett üzenetek adtak hírt, és titkos csomagokban kellett gyógyszer, Bibliát, borsot vinni. Somlyó akkor egy másik arcát mutatta, de még nem látszott az igazi arca.

Pünkösdi búcsúba 1985-ben, két évvel az egyetemi néprajz szak befejezése után mentem először. Látogató megfigyelő voltam, nem gondoltam kutatásra. Pénteken érkeztem meg, barátom még aznap este kikísért a templomhoz. Két sűrű nap következett virrasztással, beszélgetésekkel, hajnali napvárással, misékkal és állandó mimikrivel. A filmeket és megtelt magnókazettákat azonnal átadtam egy ismerősnek, hozza haza ő. A rendőrök messziről látszottak, a titkosrendőrök csak valamivel közelebről. Ha az idegen elvegyült a tömegben, nem volt veszélyben, ha csatlakozott valakihez, akkor sem tűnt fel túlságosan. Az első igazoltatáson így estünk túl egy fitódi férfival. Vasárnap délután, a második alkalommal azonban már bekísértek az árvaház egyik szobájába – tizenkét éves emlékek színhelyére –, kérdezősködtek, elvették a jegyzeteimet, kihúzták a fényképezőgépből a negatívot. Mindenáron meg szerették volna tudni, ki küldött, és kinél vagyok megszállva. Emiatt nem mertem egyenesen hazamenni, félvén, követnek. Vándorcigányok közé

hogy a látványt ne csak az emlékezetünk őrizze meg, hanem a képek is. Ha egymás mellé tennénk minden képet, amit itt készített nemzedékek láncolata, emberek sokasága – mekkora területet lehetne vele betéríteni? Micsoda mozaik...

Csiksomlyóra tizennégy évesen juttattam el először 1973-ban, Erdélyt járó baráti társasággal. Napokig laktunk a templom közvetlen közelében, az árvaházi szobákban. Egy csapat fiatal autóstoppal, a szabadság és veszélyeztetettség érzetével: vidám társaság és templomi kórus egyszerre. Ma is őrzöm a szentkép gyanánt adott kis fekete-fehér fényképet a Mária-szoborról, amit, mint sokkal később megtudtam, Aladics Zoltán készített a „kicsi magyar világ” idején.

Csiksomlyón legközelebb négy év múlva járhattam az érettségi és a katonaság közötti hetekben. 1977-ben már tilos volt bárkinél megszállni, ha ezt megtudták, a szomszédok egymást jelentették fel vagy éppen fedezték. Csak megbízható ember mehetett megbízható

elegyedtem a Szent Péter-templom mellett, megvártam, míg sötétre fordul az idő, és minden elhaladó kocsiban figyelő embert sejtettem. Késő estére kerültem vissza a szállásomra, s a baráti marasztalás ellenére még az éjjel hazaindultam. A határon alaposan átforgattak, keresték a többi magnószalagot és negatívot. Féltem, mi lesz a beszélgetőtársaimmal, elővesznek-e valakit. Augusztusban tértem vissza a „tett helyszínére”, és megnyugodhattam, nem esett baja senkinek. Az a félig írt füzet, az a fénykép- és hanganyag ma is hiányzik.

Mit lehet elmondani a búcsús élményből? Mit az átéltekből frissen, és mit később? Mit koptat meg a felejtés, mit érlel meg a kor és a tapasztalat? Mivé válnak bennünk idők múltán a saját korábbi élményeink, mivé válunk mi magunk, elvegyülve tapasztalatok és élmények halmazában?

Somlyó szent hely annak, aki tud a szentről. *Valamit* biztosan tudott erről a tizennégy éves fiú is, aki mint példaképekre nézett a papokra. *Valamit* megérezett a szeretet erejéből akkor, amikor az alig pár évvel fiatalabb árvaházi gyerekek csimpaszkodva mutatták meg a ragaszkodásuk ezer jelét. Eltette magának néhány ima szövegét, és a „hely szelleme”, mint aszúszemek zamata a mustba, belekeveredett az első, meghatározó Erdély-élménybe. *Valamit* biztosan tudott a szentről az a tizennyolc éves fiú is, aki a függetlenségére büszkén naponta új meg új élményekkel, a szabadság utolsó morzsáival telítődött egy szögesdrót mögött töltendő hosszú év előtt. Meg az is, aki huszonhat évesen, egy héttel az eljegyzése előtt, Mária arcára nézett fel Csíksomlyón.

2. A Somlyó-hegy távolból feltűnik (1995)

Mit hoznak vissza mindebből a fényképek, hangszalagok, elbeszélések, jegyzetek? Mi marad a miénk, mi adható át másnak? Mit hallunk meg mi a *mások* él-ményeiből igazán, értő figyelemmel? Mi segít hozzá ebből ahhoz, hogy a saját tapasztalatunkat is megértsük, s a magunkéból mi segít hozzá a mások igazibb megértéséhez? Mi kell ahhoz, hogy érvényesen újrafogalmazzuk mások megértett tapasztalatait? Van-e hozzá tehetségünk, jogunk? És hiányzik-e ez valakinek? Hiszen bárki odamehet, megszerezheti a saját élményét, tapasztalatát – miért kell ehhez a másik ember többszörösen átszűrt, átalakított, a maga szempontjából hi-telesnek tartott elbeszélése?

Nem sok kell hozzá, és Csíksomlyótól máris eljutunk néhány alig megválaszol-ható kérdéshez.

Elhisszük-e a csodákat? Elcsodálkozunk-e a hiten? Van-e „érvényes”, és van-e „érvénytelen” tapasztalat? Mit tartunk igaznak vagy hamisnak a mások elbeszélései-ből? Hány igaznak elfogadott elbeszélés kell a magunk igazának megerősítéséhez, és hány a magunk vélt igazának elvetéséhez? Ha sok, a búcsúban szerzett, búcsú-ra vonatkozó, vagy tágabban: Somlyón szerzett, Somlyóra vonatkozó tapasztalatot összegyűjtünk, mennyi kell ebből ahhoz, hogy érvényes tudásra telessünk szert? Tucatnyi? Ezer? Tízezer? Mekkora része lesz ez annak az egésznek, amely évről évre százezrek tapasztalatából és élményéből adódik össze? Egy csepp a tenger-ből? Lehet, hogy abban is megérezhető a sós íz – csakhogy egy cseppnyi tengervíz mégsem mutatja meg az egész tágasságát, végtelenségét, hullámozását és áramlatait, a benne élő lények tömegét.

Mit és hogyan érthetünk meg másoknak a történeti múltban megszerzett ta-pasztalataiból, ha régi leírást, elbeszélést olvasunk? Mit akkor, ha valaki kortárs beszél vagy ír a korábbi élményeiről? Talán ő maga is küzdött a szavakkal, talán saját magához sem volt mindig őszinte, talán jól-rosszul értett elvárásokhoz iga-zodott. Később talán megbánta, amit leírt, amit elmondott, talán túljutott rajta, hiszen ő is érlelődött, számára is új fénybe kerülhettek a saját korábbi tapaszta-latai. Csakhogy erről mi már nem tudunk, amikor csak szövegeket tartunk a ke-zünkben. Hogy fejthetjük meg ezek rejtett üzenetét? Hogyan ellenőrizzük, hogyan szembesítsük az „eredetivel”? Ráismernének-e mai értelmezéseinkre az egykori elbeszélők, vagy inkább tiltakoznának?

Van-e kiút a kérdések labirintusából? Létezik-e megértés a szó legigazibb értel-mében? S ha igen, mi vezet el hozzá, és milyen arányban? A pusztá kíváncsiság? Tudomány? Vallás? Művészet? Intuíció? Megvilágosodás? Kinyilatkoztatás?

Pünkösdi búcsú Csíksomlyón: egyedülállóan érdekes összeállítás, összeesés. Szent-lélek-ünnep egy Mária-kegyhelyen. Mária-ünnep egy Szentlélek-ünnepen. Pün-kösdkor a keresztények a Szentlélek kiadását ünneplik, ami visszautal a húsvétra, hiszen a Szentlélek a feltámadás után kapott ígéret következtében jött el. Húsvét pedig nagypéntekre, a Golgotára tekint vissza. Jézus életének nagy történései pünkösdkor sűrítetten jelen vannak, s Márián keresztül az anyai oldal is benne van. A legtöbb kegyhelyen a nagy búcsúk Mária-ünnepekhez kapcsolódnak Nagy-

boldogasszonykor, Mária neve napján és máskor. Somlyóra pünkösdkor történik a legnagyobb búcsújárás, nem pedig Sarlós Boldogasszony napján, július 2-án, amikor a templom felszentelési címe alapján várhatnánk. Pedig nagy ünnep az is, Mária és Erzsébet, két, csoda folytán gyermeket váró asszony, s a méhükben rejtőző gyermekek találkozása.

A pünkösdi búcsújárásnak szerves része a keresztútjárás is. Passió, Jézus élete, a Szentlélek, Szűz Mária és az egyház közössége együtt vannak jelen ebben az ünnepben. Mindezek a katolikus hit leglényegesebb elemeihez visznek közel.

Amikor Somlyói Máriáról beszélünk, akkor voltaképp egy paradox kifejezést használunk, mert Szűz Máriából természetesen egy van. Nincs külön máriabesnyői, mátraverebélyi, csíksomlyói vagy fatimai, lourdes-i, guadalupeai Mária, ez mind ugyanaz. Ahogy a kör sugarai mind ugyanarra a központra mutatnak, minden kép és szobor Máriáról arra a személyre mutat rá, aki szabad elhatározásból igent mondott Szent Fia megtestesülésére, igent mondott az ő és a saját maga szenvedésére, igent mondott arra, hogy ott fogja tartani a keresztről levett Jézust az ölében, meg arra, hogy az apostolokkal együtt várja a Szentlelket. Mária-kegyhelyen vagyunk, és aki idejön, a Mária-tisztelet évszázados hagyományát folytatja.

BEVEZETÉS

*Mária serkentett arra,
Hogy menjünk el Csíksomlyóra
Képe látogatására,
Lelkünk vigasztalására.*

(búcsús ének)

4. Új helységnévtábla a régi várdotfalvi kőkeresztnél (2015)

1. Célok, módszerek, források

Könyvemben annak megértését szeretném elősegíteni, hogy mit jelentett és hogyan változott meg a 20. század második felében – a kommunista fordulatot követő negyven, majd utóbb a rendszerváltást követő tíz évben – a csíksomlyói kegyhely és a pünkösdi búcsújárás. Ezzel folytatom korábbi monográfiámat (*A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Budapest, 2009), amelyben a kezdetektől az 1949-es betiltásig terjedő több száz évet mutattam be. A téma évszázados múltra és szívós hagyományokra tekint vissza, miközben az ünneplést meghatározó erővel alakították a külső kényszerek, a történeti fordulatok és a modernizáció folyamatai. Kutatásom során a kezdeti kérdésfeltevések újabb irányokba ágaztak el és a szokottnál tovább tartó munka során új megvilágításba kerültek.

Kutatásom egészéhez a búcsújárás 1990-es helyreállása vagy inkább helyreállítás adta az indítást. 1990 elején már biztos volt, hogy pünkösdkor valódi, vagyis korlátozásoktól mentes búcsújárásra kerül majd sor Csíksomlyón, ami egészen más lesz, mint egy-öt-tíz-húsz éve volt. Akkoriban úgy találtam, hogy itt az egyedülálló alkalom megfigyelni, dokumentálni és elemezni, hogyan éled újjá egy régi ünnep hagyományos rendje, hogyan alakítja ki új formáit, új szerkezetét, mit tartanak meg a szervezők, a résztvevők a régen „bevált” rituáléból, s mindez hogyan egészül ki új ötletekkel, az új helyzetek által szükségessé tett újításokkal. Az 1989. decemberi fordulat után hamarosan érzékelhető volt, hogy milyen könnyen találkozik egymással és törekszik a szabad megvalósulásra a vallási hagyományok régi-új megélése és a nemzeti érzések kifejezése. A megelőző negyven évet éppen ennek a hiánya jellemezte attól kezdve, hogy 1949-től a kommunista diktatúra hatásai betiltották és minden erővel akadályozták a nyilvános ünneplést. Ilyenformán 1990-ben a búcsún már igyekeztem egy személyben résztvevő és tudatos megfigyelő lenni. Jelen voltam minden eseményen, ahogy azt akkor több más lelkes néprajzkutató is tette, figyeltem, emberekkel ismerkedtem, jegyzeteltem, fényképeztem. Így lett az 1990-es részvétel egy kutatás előkészítő szakaszává. Világosan látszott, hogy az ünnepben szétválaszthatatlanul egybefonódnak egymással a vallási és a nemzeti hagyományok. Reális célnak látszott elemezni, hogy ezek hogyan kapcsolódnak össze, hogyan járják át egymást; hogyan itatja át az ünnep vallási tartalmakkal a nemzeti önkifejezés eszközkészletét, és viszont, a nemzeti identitás kifejezése hogyan találja meg a vallási kifejezésformákat. Pontosan azért,

mivel ez nagyon erős fordulatnak, új kezdetnek mutatkozott, azt a célt tűztem ki, hogy ezt az újjáéledési és újjáalakulási folyamatot egy hosszabb kutatással figyelemmel kísérem.

Kezdetben nem is gondoltam ennél sokkal többre. Vonzott a feladat újdonsága: ne csak a múltra irányuló visszaemlékező elbeszélések alapján, hanem folyamatosan végzendő hosszú távú megfigyelés alapján lehessen feldolgozni egy ősi szokás alakulását. Ilyesmit korábban senki nem végzett, alig is végezhetett: amikor az 1970-es években Magyarországon is kibontakoztak a jelenkutatási törekvések, akkor azok főként a mindenkori kutatást megelőző évtizedre vonatkoztak, nem pedig az „itt és most” idejére. A „szokás” ez esetben ráadásul nem valamiféle elmúlóban lévő jelenségegyüttes, amit erőnek erejével, mesterségesen igyekeznek fenntartani (mint a folklorizmusjelenségek többségét), hanem egy minden korábbinál nagyobb, immár százezres nagyságrendű tömegeket vonzó ünnep egy határon túli magyar Mária-kegyhelyen. Az előkészítés után így került sor az empirikus kutatás fő szakaszára 1992 és 1997 között, amikor minden évben kutattam a búcsúban. Később még 1999-ben, 2001-ben és 2005-ben, összesen tíz alkalommal voltam jelen – elsősorban aktív megfigyelőként, másodsorban résztvevőként –, hogy egy tervezett monográfiához néprajzi jelenkutatást végezzek. További három alkalommal, 2009-ben, 2010-ben és 2011-ben már nem annyira kutatóként, mint inkább a *Duna Televízió* felkért szakértőjeként és családtagként figyelhettem az újabb fejleményeket.

A következő években egy tervezett könyv leendő fejezeteiben leírtam és elemeztem néhány témakört: a hagyomány és hagyományalkotás viszonyát, a búcsú térszerkezetét, az 1990-es első szabad búcsújárást, a búcsúsok tárgyait, a csíkszentgyörgyiek és a bukarestiek búcsújárását, a vonzaskör változásait.¹

Az anyag feldolgozására és a tervezett könyv véglegesítésére hosszabb kitérő után, jóval később került sor. Amikor a búcsújárás jelenkorának intenzívebb kutatását 2001-ben lezártam, úgy találtam, hogy a formálódó jelen nem érthető meg a múltja nélkül. Ahogy nekifogtam néhány homályos kérdést tisztázni, egyre több forrás bukkant fel, s évek elteltével szinte „elborított” a kegyhely több száz éves múltja. Egyre több részletnek kezdtem utánajárni, így újabb tanulmányok születtek olyan témákban, mint az eredettörténet, a ferencesek moldvai kolduló körútja, az alakulástörténet, a vonzaskör kiszélesedése, a bukarestiek zarándoklata, értelmezési viták a dualizmus idején, a labarumba felírt facigerek sora, csodatörténetek hagyományozódása.² Ezek nyomán született meg összefoglaló könyvem a búcsú történetéről, de a történeti feltárást azután is folytattam.³ Amikor 2005-ben és 2009–2011-ben visszatértem a búcsúba, majd újra elővettem az 1990-es években gyűjtött anyagomat, láttam, hogy mennyi minden folytatódik, mennyi minden vál-

¹ Mohay 1992, 1996, 1997, 2008a, 2011, 2014.

² Mohay 2000, 2003, 2004, 2006, 2007a, 2007b, 2007c, 2009.

³ Mohay 2010, 2012, 2015a, 2015b.

tozik. Az is világos lett, hogy az egykori jelen lassan maga is a múlt részévé válik, és mintha jobban „összeérne” a korábbi évtizedekkel. Az empirikus kutatás újr gondolt anyaga innen kezdve már inkább a közelmúlt rekonstrukciójának alapjául szolgált, annak megértéséhez, ami nem sokkal korábban még a saját jelenünk volt. Ez a meggondolás egyre inkább felvetette azt a szempontot, hogy az idők változásával mi minden történik elmúlt idők emlékeivel és nyomaival, mi marad, mi változik, mi újul meg belőlük.

Noha a kutatás kezdetén még nem volt célom részletesen feltárni a diktatúra időszakának búcsújárását, ez később mégis nélkülözhetetlennek bizonyult annak érdekében, hogy a mostani munka a történeti összefoglalás szerves folytatása lehessen. Egyre világosabbá vált, hogy az 1990-es években a kegyhely és a búcsú élete nemcsak megújult, hanem folytatódott is: új alakban élt tovább mindaz, ami a régebbi és a közelebbi múltban történt. Ezért munkám kezdő időhatárát világosan kijelöli az utolsó, már akadályozott, de a maga teljes formájában még megtartható búcsú 1949-ben, végét pedig, ha talán kevésbé pontosan évhez köthetően is, az ezredfordulót követő évtizedben látom. Nemcsak a saját empirikus kutatásom zárult le akkor, hanem egyúttal – a kialakulás formálódó ideje után – erre az időre tehetjük a búcsújárás modern formáinak a megszilárdulását is. Az azóta eltelt két évtizedben a búcsú és a kegyhely jelenkori változásait már csak távolabbról figyelem, ami több mint benyomások összessége, de kevesebb a módszeres feltárásnál. Ez alapján – az utóbbi években megszületett szakirodalommal együtt – meg lehet állapítani, hogy az 1990-es években végbement változások mindannak a kezdetét jelentették, ami később következett, és szélesebb sodrásban kibontakozott.

Sokáig bevett gyakorlat volt a néprajz „népszokás”-kutatásaiban, hogy szokásokról *visszaemlékező történetek* alapján tettek általánosításokat: azok lefolyásáról és változásairól nem kitaró megfigyelések és források, hanem emlékek vagy egy-egy – szerencsésen „elkapott”, olykor éppenséggel mesterségesen rekonstruált – szokáscselekvés dokumentálása alapján fogalmaztak meg következtetéseket. Napjainkban viszont egyre világosabbá válik, hogy a jelenkori szokáskutatás nem támaszkodhat csak narratívákra, és ezzel párhuzamosan hódított egyre nagyobb teret a történeti szokáskutatás levéltári forrásokra alapozott paradigmája is.⁴ Éppen ezért munkám kezdetén, az 1990-es évek elején a búcsújárás kutatásában korábban megszokott és jól bevált tematikus egységek határait némileg másképp akartam meghúzni, mint addig, és nagyobb figyelmet akartam fordítani egy-egy ünnepi esemény aktuális lefolyására: arra, hogy az események sorozatán keresztül hogyan bontakozik ki maga a szokásszerűség. Egy korábbi témám, „egy naplóíró parasztember” gazdaságának negyedszázadra kiterjedő monografikus feldolgoása is azzal a tanulsággal járt, hogy az általánosítások mögött a valóságnak milyen sok árnyalata húzódik meg, milyen sokféle emberi döntés, magatartás, érték, kapcsó-

⁴ Bárth D. 2012.

lat mozgatja azt, amit nagyvonalúan „paraszti gazdálkodás”-nak neveznek, s hogy milyen gazdag az egyéni élettörténetek világa.⁵

Az elsődlegesen néprajzi megközelítést többféle diszciplína iránti érdeklődés és azok kérdésfelvetéseinek, módszereinek felhasználása egészíti ki. A jelenkori társadalmi kérdésekben nélkülözhetetlen a szociológia, a szociális és kulturális antropológia; a közelebbi és távolabbi múlthoz a történettudomány, az egyháztörténet vagy akár a régészet visz közelebb; vallási jelenségek és értelmezések felfoghatatlanok a teológia, a vallástudomány, adott esetben a pszichológia eszköztára nélkül; amit Somlyón látunk és hallunk, ahhoz folklorisztikai, művészettörténeti, építészeti, földrajzi, ökológiai tudás is szükséges.

Munkám során sokat merítettem a vallásszociológiából és az antropológiából, és erősen motivált az antropológus Clifford Geertz „sűrű leírás” fogalma és módszere.⁶ Ezt szem előtt tartva úgy találtam helyesnek, hogy a somlyói pünkösdi búcsújárásról sem lehet részleges, ad hoc megfigyelések alapján beszélni, hanem egészen közel kell menni a valóságnak ahhoz az „érdes” felületéhez, ahonnan kiindulva esély kínálkozik az antropológiai megértésre is. Kilenc év búcsújárásának alaposan dokumentált megfigyelése meghaladhatóvá tette a néprajzi szokáskutatásnak azt a fent vázolt korábbi módszerét, amelyik döntően elbeszélésekre, emlékekre alapozott, és a megfigyeléseket ezeknek mintegy illusztrációjaként használta. Ehelyett célom volt egyazon kutatási helyszínre sok éven át vissza-visszatérni, új és új szempontok alapján ugyanazt, és mégis mást megfigyelni. Nem más ez, mint a voltaképpen „hosszú terepmunka” (*long-term fieldwork*) módszere, aminek az antropológiában szerte a világon évtizedes hagyományai vannak.⁷ Ezt a módszert túlnyomó többségben a sajáttól eltérő kultúrák közösségeiben szokták alkalmazni, és ritkaságnak számít a hazai terepen végzett hosszabb kutatás, mint amilyen Fél Edit és Hofer Tamás átányi munkája.⁸ Az ő módszertanuk, az az óvatos türelem, ahogy eredményeiket – csak sok évvel az első gyűjtéseiket követően – közölték, munkám kezdetétől fogva ugyancsak ösztönző hatású volt.

Az évekig tartó hosszabb követés mellett egy másik módszertani alapot a fókusz megválasztása adott: célom nem az általában vett búcsújárás vagy a vallási hagyomány vizsgálata madártávlatból, öles mozdulatokkal összekapcsolva sok jelenséget – inkább arra törekedtem, hogy mindezt egy jól körülhatárolható, rendszeresen ismétlődő eseményen és annak részletein keresztül ragadjam meg. Ez nem jelenti a látókör leszűkítését, ellenkezőleg: a koncentráltabb témaválasztás jobban feltárhatóvá teszi mindazokat a szerteágazó összefüggéseket, amelyekbe a csíksomlyói búcsújárás beilleszkedik, és amelyek az értelmezés során válnak beszédessé. A személyes adatgyűjtés során mindvégig szem előtt tartottam, hogy az

⁵ Mohay 1994.

⁶ Geertz 1994.

⁷ Foster et al. (ed.) 1979, Pospisil 1995.

⁸ Hofer 1979, Fél 1991, Fél–Hofer 2010. 423–425, Fél–Hofer 2016.

ünnap szűkebb értelemben vett idejét az előkészületekkel és a lezárással együtt figyeljem meg, ez alkalmanként együttvéve legalább hat-nyolc napot tett ki. Évek során az ünneplés ünnepi és hétköznapi jellegű eseményei között nem maradt olyan, amit ne láthattam volna többször is egészen közelről, megfigyelőként és résztvevőként. Természetesen számos rövidebb-hosszabb interjúra került sor mindenfajta csoportba tartozó résztvevővel, specialistákkal, rendezőkkel, így a hierarchia vagy a munkamegosztás minden fokán álló emberrel több alapos beszélgetés is készült. Ez nem korlátozódott az ünneplés idejére, hiszen az az ilyesmire csak korlátozottan alkalmas: azontúl is sor került több értelmező-elemző beszélgetésre. A vissza-visszatérés azt is lehetővé tette, hogy jelenségek utólagos megítélésére is fény derüljön, vagy hogy azok mikéntje vagy miértje évek múltán válják világgossá. Az interjúanyag mennyiségét nehéz számszerűsíteni, a többféle találkozás, beszélgetés együttes jegyzetanyaga mintegy 600 oldalt tesz ki.

Nagyszabású esemény vajmi kevés eséllyel figyelhető és ragadható meg egyedül. Ígykeztem megsokszorozni az elemezhető tapasztalatokat, hogy kihasználhassam egy „többfókuszú” terepmunka lehetőségeit. A gondolat ugyan egyszerű, a kivitelezéshez azonban közre- és együttműködők kellettek. Ezért éveken át 1993-ban, 1994-ben és 1996-ban, majd 1999-ben és 2005-ben néprajz szakos diákjaimat is bevontam a munkába: szemináriumokon készítettem fel őket, közösen gondoltuk át a feladatokat, pályáztunk anyagi forrásokra, megfigyeléseinket összehangolt terv szerint végeztük. (Az így nyert tanulságos kutatási anyag felsorolása a szakirodalomé és a sajtóé után kapott helyet.) 1993-ban szoros együttműködésben dolgoztunk Tánczos Vilmostal és a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem néprajz szakos diákjaival, akiket tanárunk úgy irányított, hogy páronként kísérték el egy-egy zarándokcsoportot.⁹ A cél az volt, hogy többen együtt legyünk ott egy összetett eseményen, összehangolt munkával egy időben figyeljük meg a búcsú több terét, az ott zajló eseményeket, és osszuk be a munkát úgy, hogy valaki vagy valakik éjjel-nappal mindig talpon, „megfigyelőállásban” legyenek. A „multi-sited”, azaz több színterű terepmunka-módszertan mintájára ezt nevezhetnénk több szempontú, vagy akár „multi-focal”, többfókuszú kutatásnak is, ha ez nem lenne kissé félreérthető.¹⁰

Fő adatgyűjtési módszerem a kilencvenes években a *résztvevő megfigyelés* volt. Közismert, hogy ez a manapság széles körben elterjedt terepmunka-módszertani fogalom a kulturális és szociális antropológia eszköztárából származik. Általában azt az egy éven keresztül végzett kutatómunkát szokás érteni rajta, amit az antropológus a terepen végez, számára új nyelvi, természeti és társadalmi környezetben, ahol ki van téve a kulturális sokkoknak, ahol ki kell magát ismernie, s amelynek során megszerzett tapasztalatait mintegy le kell fordítania a saját tudományos közössége

⁹ Lásd Gazda-Benedek 1997, Fosztó 1999, Tánczos 2016.

¹⁰ A fogalom rövid kifejtése: Lajos 2015. A kiterjedt szakirodalom és módszertan hazai alkalmazása: Turai 2016, 2019.

nyelvére, nemcsak nyelvi, hanem fogalmi és átvitt értelemben is.¹¹ Az antropológus az, aki „ott volt”, aki hiteles forrás, aki a maga tapasztalatával igazolja, hogy ami „ott van”, az „úgy van”. Az európai néprajz sok országban átvette és használja ezt a módszert, mindenhol a saját kutatási hagyományokhoz igazítva. Nálunk a néprajzi gyűjtés generációkon keresztül megszokott gyakorlatát főként azzal egészítette ki, hogy erőteljesebben hangsúlyozta: a kutató nem kívülálló ott, ahol dolgozik, hanem alakítójává, szinte „részévé válik” a „terep”-nek. A terep voltaképp nem annyira egy „hely”, ahová oda-vissza lehet közlekedni, ahonnan hírt lehet hozni, amelyet idegenből ismerőssé kell tenni, hanem sokkal inkább „helyzet”, amely újra meg újra létrejön a kérdező és a kérdezettek folyamatos interakciói során. Itt nem részletezhető, hogyan reflektált maga az antropológia a saját terepmunkája módszertanára, hogyan módosult ez a szinte kanonizálódott elvárásrendszer annak során, hogy sokan elkezdtek dolgozni modern fehér társadalmak körében is; az sem, hogy a résztvevő megfigyelés normáit szem előtt tartva hogyan módosult egyes esetekben a néprajzi gyűjtés hagyományos módszere. Ha a néprajzi kutatómunka empirikus része ma módszertani sokszínűséggel jellemezhető, az éppen ezek miatt a találkozások, olykor keveredések, olykor talán tisztázatlanságok miatt is van.¹²

Sokszor válik nyilvánvalóvá, hogy aki a maga szempontjából „résztvevőnek” gondolja magát, a befogadók részéről valójában idegen marad; másfelől az, hogy amit a megfigyelő ismeretnek tart, az voltaképpen titkok egymásra torlódó halmaza, s miközben a kutató örül egy-egy saját „felfedezésének”, értelmezésének, aközben a befogadók is tudják, hogy ők maguk mire „használgják” a kutatót, a rajta keresztül megteremthető kapcsolatokat, szimbolikus erőforrásokat. Ahogy azt Zempléni András megírta, egy-egy függöny fellebbenni látszik, beleláthatunk számunkra új helyzetekbe; később akár a véletlenek összjátéka, akár egy elszólás, akár egy új helyzet világossá teszi, hogy az, amit akkor láttunk és érteni véltünk, valójában még csak előtér, a valódi központoktól igencsak messze. Ebben nem sok különbség van afrikai törzsi és európai modern társadalmak között.¹³ Módszertani értelemben bármely kanonizáltnak látszó vagy még éppen csak formálódó technika és eljárás alkalmazása során továbbra is érvényesek a korábban feltett kérdések. Vallási szokások, vallási gyakorlatok tekintetében pedig még inkább igaz, hogy sok jelenség leírása mögött sokszor homályban marad azok mélyebb jelentése. A *megértésre* törekedni mindazonáltal egyáltalán nem látszik hiábavalónak, annak minden töredékessége mellett sem. A töredékek olykor éppoly mélyre világíthatnak, mint a legszárazabb tudományos vagy teoretikusan alátámasztott ismeret. A kutatónak általában be kell látnia, hogy saját magát nem tarthatja mindenhatónak, saját tudását mindenkor érvényesnek, saját logikáját egyedül alkalmazhatónak.¹⁴

¹¹ Agar 1980, Bernard 1988, Vargyas 2008, Okely 2012, Nagy Z. 2007.

¹² Két konferencia tanulmányai a terepmunka módszertanáról: Balogh B. (főszerk.) 2016, 2017.

¹³ Zempléni 2000.

¹⁴ Borsos 2017.

Vallási eseményekben lehet részt venni mintegy „fenomenológiai” szinten, valójában kívülállóként leutánozva mozdulatokat, gesztusokat; és lehet valóságosabban, mélyebben, amikor valaki a búcsún búcsús zárandokként is ott van. Anélkül, hogy a szerepek összekeverednének vagy felcserélődnének, kutatóként ilyen értelemben kettős identitással végeztem a munkámat. Voltak események, liturgiák, órák, amikor – utólag visszatekintve is – inkább voltam hívő résztvevő, máskor pedig inkább tárgyilagos, olykor akár kritikus megfigyelő, elemző.

Módszerünk kissé hasonlít ahhoz, mint amikor valaki egy sokszólamú zenemű, akár egy fűga, akár egy annál nagyobb szabású forma partitúráját olvassa: belső hallásával egyszerre kell követnie az egyes szólamokat, ugyanakkor az egész összhangzását is, és a kettő szétválaszthatatlanul összetartozik. Közben arra is figyelni kell, hogy melyik szólamban hallatszik a főtéma, a melléktéma, és melyek a kísérő jellegűek, melyik hova modulál, vált tempót. Ami lehetséges a zenében, kevésbé valószínű meg szövegben: a „szólamokat” kényszerűen szét kell választanunk, külön sorokba kell „szétírnunk”, ezért a következőkben némelykor óhatatlanok a visszautalások, esetleg ismétlések is. A búcsú idejéről és teréről, a csoportokról és résztvevőkről így lehet külön-külön is beszélni; kiemelve mindegyik csak egy-egy részegység, amelyek szerves összetartozását egyszerre érzékelteti és bontja meg az elemzés. Az empirikus anyagot mindehhez a korábban kifejtett „multi-focal”, az összehangolt együttes megfigyelés adja meg.

A néprajzi ismeretszerzésnek régóta az elsődleges módja: közvetlen találkozásokon keresztül feltárni az élő emberi emlékezetet. Noha szakmánk nemzedékeken keresztül személyes találkozások tömege révén jutott információkhoz, valójában mégsem mondhatjuk, hogy *személyek* találkoztak volna egymással. Az „adatközlő” megmaradt személytelennek, csak az volt a kérdés, hogy „ki mit tud”. Ha a kérdezett csak forrása, hordozója az információnak, nem pedig egy tudás formálója, megélője, alakítója, akkor a kérdező is személytelen marad. Ha viszont személyesebbre fordul a viszony, akkor az emberi viszonyokban való jártasság, tapasztalat, érzékenység, empátia sokat segít abban, hogy a válaszolók személyességét, személyiségét is pontosabban érzékeljük, értékeljük, és így kérdéseinkkel is mélyebbre mehessünk. A saját szakmánk gyakorlása során mindnyájan „hivatásos idegenek” vagyunk,¹⁵ és azon mesterkedünk, hogy az idegenségtapasztalat minél inkább átadja a helyét a személyességnek, hogy minél inkább felhalmozhassunk egy bizalmi, kapcsolati tőkét.¹⁶ Azok, akik a néprajzi érdeklődés első száz évében személytelen adatközlők voltak, a 20. században lassan személyes ismerősökké váltak, és a „terepmunka”, a néprajzi gyűjtés alapnormája lett a futólagosnál behatóbb ismeret.

Ebben az összefüggésben érdemes röviden felidézni a természettudósból közgazdásszá és filozófussá lett magyar származású Polányi Mihály gondolatait is a sze-

¹⁵ Agar 1980.

¹⁶ Biczó 2018.

mélyes tudással kapcsolatban. Polányi a tudományos ismeret természetét és annak igazolását vizsgálja, s ennek során jut el olyan kérdések vizsgálatához, amelyek kívül esnek a tudomány területén. Polányi elutasítja a tudományos elfogulatlanság ideálját, egy alternatív tudásideált akar megalapozni, s ennek kifejezésére használja a *személyes tudás* kifejezést. A *személyes tudás* nem egyszerűen egy ember vagy egy személy saját tudáskészlete, továbbá nem egyszerűen az a mód, ahogyan egy ember vagy egy személy tudja azt, amit tud. A megismerést ő a megismert dolgok aktív megértésének tekinti, tevékenységnek, amely jártasságot kíván.¹⁷ Vagyis nem elhanyagolható a „megismerő személyes részvétele minden megértési aktusban. Ám ez nem teszi megértésünket szubjektívvé. Valaminek a megértése nem önkényes aktus, nem is passzív tapasztalat, hanem univerzális érvényességre igényt tartó, felelősségteljes cselekvés”.¹⁸ Polányi a megismerési folyamat leírását a valamiről valamire irányuló *figyelem* kifejezéseként fogja fel, mégpedig egy alaklélektani háttér előtt, ahol az észlelésben főként a struktúra egésze vezet, és nem annyira a részletek. A személyes elem nem a tudás realitását csorbító hiányosság, az objektivitás kiküszöbölése, ahogy ezt a racionalista-pozitivisták felfogás gondolja, hanem a megismerő eleven kapcsolatba kerülése a vizsgált valósággal. A megismerés, különösen a tudományos megismerés hajtóereje az intellektuális szenvedély, ami az ő felfogásában nem pszichológiai, hanem ismeretelméleti kategória. A szubjektivitás Polányi által is felismert veszélyét ő az *elkötelezettség* fogalmával hidalja át, ami két szinten valósul meg: a normák és értékek mellett, valamint a tudás és az igazság keresése mellett. „Hiszem, hogy a dolog minden kockázata ellenére az a kötelességem, hogy keressem az igazságot, és közöljem eredményeimet.”¹⁹ Ennek jegyében válik a tudományos kutatás személyes jellegűvé, s a megismerő alany jelenléte a megismerésben a tudást konstituáló elengedhetetlen elemmé. Kutatóként ezt magam is megtapasztaltam, s egyre tudatosabban igyekeztem meg is valósítani.

Sok év alatt ezres nagyságrendben készítettem *fényképeket*. 1985 és 2005 között fekete-fehér és színes filmre, diára, attól kezdve digitálisan. A képek egy része a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (mai nevén: Archívuma) Fénykép-, illetve Diatárába került. Húsz évvel később a teljes anyagot, beleértve a diákok képeit is, sikerült digitalizáltatni. Mostanra természetesen a csíksomlyói képek szinte beláthatatlan sokasága férhető hozzá a világhálón, ám nem abból az időből, amikor mi dolgoztunk. A fényképezés ugyancsak többfokuszú és többfunkciós tevékenység: hol inkább a dokumentálás, hol egyszerűen a „vizuális jegyzetelés” kerül előtérbe. A munka során újra meg újra felmerültek a fényképezés – antropológiában megszokott és jól kidolgozott – dilemmái az etikai kérdésektől a felhasználhatóságig. A korábbi megfigyelésekhez hasonlóan hosszabb idő alatt a korábbi képek is új

¹⁷ Polányi 1994. I. k. 11.

¹⁸ Uo. 12.

¹⁹ Polányi 1994. II. k. 93.

értelmüket mutatják meg, újabb beszélgetések, értelmezések kiindulópontjai lehetnek és voltak; a digitalizált képanyag pedig a részletek kinagyításának lehetőségét megnyitva megint csak új összefüggések felé vezethetett.

Az 1990-es évek felszabadult viszonyainak köszönhetően ma már tekintélyes sajtóanyag is forrásul szolgál egy „történeti jelenkutatás” munkálataihoz. Annak idején igyekeztem a lehető legtöbb elérhető sajtóterméket beszerezni, majd ezeket kiegészítettem könyvtári forrásokkal. Néhány évig, 1994–1997 között az OTKA kutatási támogatásának köszönhetően a MAHIR sajtófigyelő szolgáltatását is igénybe vehettem.²⁰ A régebbi sajtó fokozatos digitalizálása és az újabb sajtó áthelyeződése a digitális térbe itt is új fejleményeket hozott. Nemcsak több minden lett elérhető gyakorlatilag minden befogadóképességet meghaladó módon, hanem célzottabb keresések is lehetővé váltak. Az *Erdélyi Magyar Elektronikus Könyvtár* (adatbank.ro) online adatbázisában Udvardy Frigyes munkája eredményeképp kronologikus rendben feldolgozott sajtógyűjtemény is elérhető az 1990–2009 közötti két évtizedből. Ma már számos újság online formában is hozzáférhető, továbbá korábbi lapszámok ezreit digitalizálták például az *Arcanum Digitális Tudománytárban*, ami ugyancsak forrásként szolgál. Ezt a szinte tengerként hullámozó és azzal együtt igen változó színvonalú sajtóanyagot kiegészítő forrásként aknázom ki, amennyire csak lehet, forráskritika alkalmazásával is.

A levéltári források az 1950 utáni idők csíksomlyói búcsújárására vonatkozóan szórványosak, itt főként a Gyulafehérvári Érsekség Levéltárára támaszkodhattam. A kéziratos források között különösen értékesnek bizonyult az 1991 és 1998 közötti ferences rendi *Historia Domus*, valamint az 1979 és 2004 közötti csíksomlyói rendházi *Historia Domus*.²¹ Ez utóbbi a borítójára írt latin címe ellenére nem tartalmaz latin nyelvű szövegeket, de a 205 A/4 oldalnyi kézzel írott szöveg mellett sok beragasztott fénykép és dokumentum is van benne. Csíksomlyón betekintést kaphattam a ferencesek más kéziratos feljegyzéseibe is, amelyeket az érkező csoportokról vezettek. A csíkszeredai városi hivatal hozzájárulása lehetővé tette, hogy 1994-re és 1995-re vonatkozóan a kiadott engedélyek alapján a vásári árusokról adatlapot vehessek fel, ebből értékes adatbázis készülhetett.

Az eltelt hosszasan újabb és újabb visszaemlékezések, források megismerését, valamint értelmezések megjelenését hozta magával az 1990-es évekre vonatkozóan éppúgy, mint a megelőző négy évtizedről. P. Daczó Árpád Lukács életrajzi feljegyzéseinek közlése vagy Tánzos Vilmos alapvető monográfiája két példa arra, utólag mi minden vet tisztább fényeket mindarra, amit a korábbi jelenkutatás igyekezett megvilágítani.²²

²⁰ Egykorú sajtóanyag (print, újságkivágatok) beszerzésében a saját gyűjtésemén kívül kollégák és diákjaim is sokat segítettek, ezért itt többeknek jár köszönet.

²¹ HD-CC – A csíksomlyói *Historia Domus* nem tartalmaz oldalszámokat, ezért arra évszámmal és margó címeikkel hivatkozom.

²² Daczó 2013, Tánzos 2016.

Tartalmi és módszertani szempontból egyaránt érdemes megemlíteni, hogy e monográfia keretei között nem volt céлом Csíksomlyó teljes búcsús ünneprendjét leírni és elemezni. Igaza van Benedek Fidélnek, aki Csíksomlyón a búcsújárás négy szintjét különbözteti meg: a kegyhely egyéni felkeresését; a templom felszentelési ünnepét, vagyis templombúcsúját (július 2., Sárlos Boldogasszony); az őszi Mária-búcsút (szeptember 12., Mária neve napja, újabban az ehhez közeli vasárnap), valamint a pünkösdi nagy búcsújárást.²³ Noha módomban volt részt venni a nyári és az őszi búcsúkon és más egyéb ünnepeken (aranymise, diakónusszentelés stb.) is, ennek a teljes ünneprendnek a feldolgozása meghaladná a mostani kereteket.

A könyv az előszón és zárszón kívül hat részből és azokon belül húsz fejezetből áll. Az I. rész 2. fejezetében röviden felvázolom a téma kutatási előzményeit, a 3.-ban a zarándoklat, a búcsú és a nemzeti kegyhely fogalmát. A II. rész az 1949 előtti idő tömör összefoglalása három fejezetben. Ennek alapját 2009-ben megjelent könyvem adja, továbbá felhasználtam új eredményeket is a régészet, település- és építéstörténet, művészettörténet és más szakterületek köréből. A régmúlt búcsújárását nem valamiféle végleg lezárt szakasznak tartom, hanem mint a jelenben élő örökséget fogom fel, mert a térben, az épületekben, tárgyakban, történetekben és szokásokban minden évszázad nyomai itt vannak közöttünk, továbbá mert a múltat új meg új megközelítések értelmezik, teszik jelenvalóvá. A fő szempont itt az, hogyan élnek a jelenben a múlt emlékei. A 4. fejezet a kegyhely térszerkezetét vázolja az épületektől a tágabb környezetig. Ez visszanyúlik a középkorig, sok változáson ment keresztül a 20. század közepéig, állandósága pedig ma is kereteket ad a hétköznapiaknak és ünnepeknek. Az 5. fejezet a tisztelet fő tárgyairól szól: az ötszáz éves kegyszoborról, a csaknem háromszáz éves labarumról és az ötvenéves kisbazilika-jelvényről. A 6. fejezet tömören összefoglalja a búcsú mindmáig folyamatosan felemlegetett eredettörténetével kapcsolatos korábbi meglátásaimat és az utóbbi tíz év ezzel kapcsolatos nézeteltéréseit, valamint a források alapján megismerhető régi búcsús szertartásrendet.

A III. rész három fejezetében a diktatúra 1949–1989 közötti időszaka áll figyelmünk középpontjában, a tágabb perspektíváktól a szűkebbek felé haladva. A 7. fejezet az erdélyi katolikus egyház általános helyzetével foglalkozik, a 8. a kegyhely életével intézményes és tárgyi vonatkozásban, a veszteségek mellett a túlélés lehetőségeinek bemutatásával együtt, kitekintéssel emigráns erdélyi ferencesek leleményére, az „amerikai Csíksomlyó”-ra. A 9. tárja fel azt, hogyan élt tovább a búcsújárás akkor, amikor ezt eleinte erőszakos eszközökkel megakadályozták, majd apró engedelmények mellett is folyamatosan ellehetetlenítették és megfigyelés alatt tartották.

A IV. rész hat fejezete a hagyományos búcsújárás újjáéledését, a régivel való folytonosságát és az új alakulásokat mutatja be. A vezérfonal itt az a gondolat,

²³ Benedek F. 2000b. 253–255.

hogy ez a nagyszabású nyilvános ünnep – hasonlóképp, mint valamiféle nagyszabású rituális dráma is – változik, és megvannak a külső körülményei, a rendezői, a „forgatókönyve”, a terei és a szereplői. A 10. fejezet az 1989-es „változás” kibontakozását mutatja be a társadalom és az egyház, majd a ferences szerzetesrend életében, továbbá felidéri az 1990-ben elsőként szabadon megtartott búcsút. A 11. az átfogó program után az ünnep idejének főbb cselekményeiről szól, mint amilyen a virrasztás és a napvárás, a körmenet és annak átrendezése, a nagymise és a passiójáték. A 12. fejezet tér rá az ünnep tereire, ahol a korábbi leíráson túlhaladva a tér használatára esik a hangsúly: a kegytemplomból kiindulva annak szűkebb környezetétől haladva a Kis-Somlyó hegy és a tágabb környezet irányába. Ide csatlakozik a búcsú vonzaskörének bemutatása is. A 13. a vezetőkhez lép közelebb, akik között egyháziak és világiak egyaránt vannak, és személyes bemutatásukon keresztül láttatja tevékenységüket és azok eredményét. Az 14. fejezet részletezi a hagyományos vonzaskör régi búcsújáró csoportjainak zarándoklatait úgy, hogy a kegyhelyhez közelebbi csíki székely településektől halad a távolabbiak felé, egészen Moldváig és Bukarestig. A 15. fejezetben egyénekhez lépünk közelebb, akik a saját szavaikon keresztül mutatnak meg valamit találkozásaikról a szenttel, a transzcendenssel.

Az V. rész négy fejezetének tárgya a búcsújárás és a kegyhely új hangsúlyainak, változó dimenzióinak kibontakozása. A 16. fejezetben a zarándok- és turistaszerepek találkozását és szétválását vizsgáljuk meg konkrét magyarországi és szlovákiai magyar csoportok bemutatásán keresztül. A 17.-ben a búcsú tárgyi és piaci vonatkozásai kerülnek sorra. A 18. fejezetben a média látásmódját és hatásait mutatjuk be kiterjedt sajtóanyag és televíziós műsorok, illetve azok készítésének háttére alapján. Végezetül a 19. fejezet elemzi azt, amiről Csíksomlyó manapság a leginkább ismert: hogyan vált nemzetivé ez a kegyhely. A fogalom és a 19–20. századi előzmények után térünk rá arra, hogyan teszi az élményközösség, a nemzeti jelképek használata a résztvevők számára átélhetővé a nemzeti identitást, és két jelképi erejű eseten keresztül mutatjuk meg, hol vannak ennek a kitapintható határai.

Lezárásul az összefoglalás, a zárszó, majd a tudományos apparátus következik. A szöveges mellékletbe főként publikálatlan forrásszövegeket válogattam (1–16); ezek után három adatszerű összeállítás olvasható (17–19).

5. A kegytemplom a rendházzal és a borvízforrással (1941). Fortepan / Mezey Ferenc

2. Előzmények

A néprajzban és rokon tudományaiban jó ideje a *vallás* az egyik legkedveltebb témakör, s ahogy távolodunk a klasszikus értelemben vett „parasztság” és „nép” valóságától, úgy tudunk egyre többet ezek múltjáról és félmúltjáról is. Visszatekintve azt látjuk, hogy a köznépi vallásosság magyar néprajzi kutatása több hullámban indult meg: Bálint Sándor fellépésével először az 1930-as évektől kezdve hozott komolyabb eredményeket, aki az 1950-es évek átmeneti megakadása után az 1960-as évektől újabb fontos monográfiákat alkotott meg (egy részük csak halála után jelent meg).²⁴ A kezdeti nehézségek után a szocializmus idején mára már klasszikusnak számító könyvekbe foglalt eredmények születtek meg egy bakonyi és egy zempléni falu vallási életéről, az ünnepi szokások hagyományvilágáról, az archaikus népi imádságokról, népénekekről és parasztbibliáról, a nazarénusokról, hogy csak a legfontosabbakat említsük, s mellettük tanulmánykötetek is napvilágot láthattak.²⁵ Az 1990 előtti években jelentek meg Dankó Imre és Küllös Imola szerkesztésében a *Vallási néprajz* könyvsorozat első kötetei is. Ezekre támaszkodhattak a *Magyar néprajz* kézikönyv ötödik és hetedik kötetének szerzői, amikor kézikönyvfejezetekben összegezték a népi imádsághagyományok és a magyar néprajzi valáskutatás eredményeit.²⁶

Az 1990 után új lendületet vett vallási néprajzi kutatás sok témában újabb alapvető eredményeket hozott. Elmélyült elemzéseket olvashatunk egyebek közt például a Mária-tiszteletről Barna Gábortól és Hetény Jánostól.²⁷ A feldolgozott témák közül is kiemelkedik a zarándoklat, a búcsújárás és több kegyhely, főként azok története és múltbeli szokásformái.²⁸ A Bálint Sándor munkáját folytató Barna Gábor könyveiben és számos tanulmányában a legtöbb részletet leírva foglalkozott ezzel.²⁹ A búcsújárásról sokan írtak-szerkesztettek mértékadó könyveket, mások

²⁴ Bálint 1942, 1943, 1944, 1977, 1978, 1983, 1985.

²⁵ A közismert munkákat itt elég jelzésszerűen időrendben felsorolni: Kardos 1969, Erdélyi 1976, Bartha 1980, Volly 1982, Lammel-Nagy 1985, Tüskés (szerk.) 1986, Kardos-Szigeti 1988, Bárth J. 1990, Dömötör 1991.

²⁶ Erdélyi 1988, Bárth-Kósa-Bartha-Szigeti 1990.

²⁷ Barna (szerk.) 2001, Hetény 2000b, 2001, 2011.

²⁸ Tüskés 1993, Csukovits 2003, Fedeles 2015.

²⁹ Bálint-Barna 1994, Barna 1990a, 2001, 2003, 2014.

mellett például Pusztai Bertalan a szeged-alsóvárosi, István Anikó a futásfalvi búcsúkról.³⁰ Korpics Márta a zarándoklatokat a szakrális kommunikáció erőterében helyezte el.³¹

Noha érdemes munkákat olvashatunk egyes jelentős hazai kegyhelyekről (Andocs, Máriagyúd, Máriapócs, Mátraverebély-Szentkút, Máriaradna, Csíksomlyó),³² mégsem mondhatjuk, hogy mintául szolgáló szakszerű kegyhely-monográfia már készült volna. Egyetlen kivételnek Bálint Sándor régi kötete tekinthető a szeged-alsóvárosi templom és a társadalom kapcsolatáról.³³ Viszonylag kevesebben léptek fel azzal az igénnyel, hogy jelenkutatási törekvéseket is érvényesítsenek. Részben ilyen például Vass Erika munkája három kegyhely összehasonlító elemzéséről, továbbá Frauhammer Krisztina két könyve a kegyhelyek vendégkönyveinek és imát kérő céduláinak elemzéséről.³⁴ Számomra ez is erős motivációt jelentett arra, hogy kutatásom kezdetén Csíksomlyón a kortárs búcsújárás tanulmányozása felé forduljak. Ugyanakkor mégsem törekszem a csíksomlyói búcsújárás teljes körű összehasonlító és/vagy elméleti horizontú elemzésére, sokkal inkább annak értelmező, alapos leírására és kontextusba helyezésére.

A csíki régió vallási életéről újabban fontos könyvet írt Fejes Ildikó. A Csíkszeredában dolgozó szociológus szerző a térségben elsőként végzett kiterjedt survey kutatást, s adatait átgondolt matematikai-statisztikai módszertant használva sokoldalúan elemezte. A szociológiai elemzéshez egy történeti áttekintés is csatlakozik, így a könyv legalább két szakma számára hasznos, de azontúl a társadalomkutatás egésze számára is releváns mondandója van. A megkérdezett minta tizennyolc év fölötti római katolikus felnőttekből állt, az eredmények tehát rájuk vonatkoznak, felekezeti összehasonlításra ezúttal nem került sor. Nyolc falu és Csíkszereda vallásosságának karakterét a szerző (Tomka Miklós dichotomikus felfogásával összhangban) erősen hagyományosnak, hagyománytisztelőnek látja, ami jól megkülönböztethető a másik oldaltól, a modern vallásgyakorlattól.³⁵

Rátérve a közelebbi témánkra, Csíksomlyóra, láthatjuk, hogy a félmúlt és a jelenkor vonatkozásában bőségesen vannak mérvadó teljesítmények, van mire alapozni, van mit folytatni. A kommunista fordulatot megelőző régebbi szakirodalom és leírások összefoglalására itt már nincs szükség.³⁶ Helyismerete és mintául szolgáló habitusa okán is csupán Venczel Józsefnek, az ismert erdélyi szociológusnak egy elfeledett írását idézzük fel 1939-ből. Ez Várdotfalvi József álnéven *Csík szék*

³⁰ Pusztai (szerk.) 1999, István 2003.

³¹ Korpics 2014.

³² Gaál 2009, Csibi-Varga 2015, Ivancsó (szerk.) 2005, Varga 2014, Soós–Soós 2013, Harangozó 1990.

³³ Bálint 1983. A kéziratot a szerző hagyatékából Tomisa Ilona rendezte sajtó alá.

³⁴ Frauhammer 1999, 2012, Vass 2007, 2009.

³⁵ Fejes 2018.

³⁶ Vö. Mohay 2009. 58–105.

leírása címmel jelent meg a Rugonfalvi Kiss István által szerkesztett *A nemes székelly nemzet képe* című kötetben.³⁷ A szerző már csíkszeredai gimnazistaként is jó tollú író volt. Egyetemista korában szerepet vállalt az egyetemi közéletben, és az 1930-as évek közepén közeli munkatársa lett Márton Áronnak. Egyetemi tanárként megírta az erdélyi román földreform lefolyását, falukutató tábort, szórványkutatást szervezett. Márton Áronnal együtt került börtönbe 1949-ben, és csak tizenkét év után szabadult. Nem volt hatvanéves, mikor 1972-ben eltávozott az élők sorából; a püspök temette. Venczel írásában együtt van a pontos megfigyelő, az értő elemző és a szinte szépírói hang; a búcsúról írt részlet egy kisesszé tömörségével foglalja össze mindazt, amit a következő nagy változások előtt az ünnep jelentett (*1. melléklet*).

Szinte természetesnek tarthatjuk, hogy az 1990-et megelőző évtizedekben Somlyó alig lelhető fel a szakirodalomban, és még a népszerűsítő műfajban is alig. Önálló könyv nem született róla, és valódi szaktanulmányra sem találhatunk. Kivételszámba megy, amit a búcsúról 1975-ben az emigráns magyar jezsuiták által szerkesztett teológiai-lelkiségi folyóiratban, a *Szolgálatban* olvashatunk Gyárfás Piroskától és Pálfi Gézától; ezek az élményszerű írások az akkori búcsúról szinte néprajzi leírással érnek fel.³⁸ Az 1970-es, 1980-as években Domokos Pál Péter forrásközlő könyvének bevezető tanulmányában és a vele készült interjúkban lehetett olvasni a kegyhelyről.³⁹ Rövid adatközléseket publikált Székely László a csíkiak aszkéziséről, Bosnyák Sándor a csíksomlyói napvárókról, Kóka Rozália moldvaiaktól hallott csíksomlyói csodákról.⁴⁰ A történész K. Lengyel Zsolt 1987-ben Németországban közölt eszmefuttatást a búcsú és a moldvaiak találkozásáról, ami később magyar változatban is napvilágot látott.⁴¹ A Kerényi Imre által megrendezett nevezetes *Csíksomlyói passió* éveken át futó több száz előadása a nagyközönséghez közel vitte a 18. századi passiójátékok modernizált alakját, de csak kritikákat kapott, szakirodalmat nem inspirált.⁴² P. Mészáros György, az Észak-Amerikában szolgáló erdélyi ferences rövid ismertetője az „amerikai Csíksomlyó”-ról a hitbuzgalmi jellegű kegyhelyismertetések sorába tartozik.⁴³ Aki tehát a rendszerváltást követően kezdte a témát kutatni, alig tudott mire támaszkodni, és amit kézbe vehetett, az többségében a régi időkkel foglalkozott. Ezért érthető, hogy 1990-től kezdve a kegyhelyről szerzett átütő erejű tapasztalat sokfelé a kutatást inspiráló erőnek bizonyult, és kiszáradva megszapordtak az adatközlések, tanulmányok, konferencia-előadások, témafelvetések és kutatási beszámolók.

³⁷ Venczel 1939.

³⁸ Gyárfás 1975, Pálfi 1975.

³⁹ Domokos 1979, 1988, Hajdu 1984.

⁴⁰ Székely 1977, Bosnyák 1981, Kóka 1984.

⁴¹ K. Lengyel 1987, 1990.

⁴² Balogh–Kerényi 1982, Nagy P. 1982, Ablonczy 1983.

⁴³ Mészáros 1967, Mészáros–Pap 1995.

Az 1990 utáni néprajzi szakmunkák szerzői körében elsőként Tánczos Vilmost kell említeni. Ő már 1990 elején elkészített egy történeti áttekintést, majd egy konferencia-előadás nyomán 1991-ben a búcsújárás régi hagyományait elevenítette fel, és később is vissza-visszatért a témához. Adatközlései, történeti áttekintése és különösen a „rituális dráma katarziséjáról” megfogalmazott gondolatai kezdettől fogva gondolatébresztők voltak.⁴⁴ Amikor 2011-ben Romániában kezdeményezték, hogy a csíksomlyói búcsújárás felkerülhessen az UNESCO szellemi kulturális örökség listájára, annak szakértői háttér tanulmányát Tánczos Vilmos írta meg. 2016-ban megjelentette összefoglaló könyvét Csíksomlyó és a népi vallásosság gazdag összefüggérendszeréről. A kötet fejezetei mögött évtizedes személyes tapasztalat, módszeres kutatás áll. Kötetében részletesen kifejti a somlyói Mária-tisztelet jellegzetességeinek főbb oldalait (Segítő Mária, Maria Immaculata, Regnum Marianum), ír a teológiai vonatkozásokról, az ünnepi formákról, a vallásos társulatokról, a lelkiiségről és a kegyzoborhoz való vallásos-mágikus viszonyulásokról. Csíksomlyó, a kegyhely bemutatását a résztvevők, a rituális események, majd a búcsújárás történeti korszakainak interjúrészletekkel, megfigyelésekkel és fényképekkel gazdagon dokumentált részletezése követi egy-egy tartalmas fejezetben. Három fejezet foglalkozik a moldvai csángókkal. A kulturális azonosság és idegenség kettősségének elemzése után a moldvai Barát bemutatása következik, ahol a helyi egyházi vezetés egy Csíksomlyóval szembeállított, azzal konkurens Mária-kegyhelyet formált ki a iași-i egyházmegyében. Újdonság egy fejezet a két világháború közötti, korábban nem tárgyalt erdélyi ferences kezdeményezéséről, a *Szent Kereszt Hadserege* moldvai tevékenységéről. Rövid befejezés foglalkozik Csíksomlyó helyzetével a mai világban.⁴⁵ Később, miután az UNESCO-hoz intézett felterjesztési eljárás több forduló után 2016 végén megfeneklett, Tánczos Vilmos a tapasztalatok elvi-elméleti tanulságait hamarosan igényes tanulmányban összegezte, amelyben új elméleti keretbe illesztve gondolta át a búcsújárás modernizálódásával járó következményeket.⁴⁶

A régebbi ferences szerzők közül a rendszerváltás után újra kiadták P. Boros Fortunát *Csíksomlyó, a kegyhely* című könyvét, és megjelenhetett P. Papp Asztrik addig kiadatlan, kéziratban maradt régi könyve is.⁴⁷ A már említett Benedek Fidél Csíksomlyóval kapcsolatos írásainak vaskos gyűjteménye ugyancsak fontos kiadatlan kéziratokat tett hozzáférhetővé.⁴⁸

⁴⁴ Tánczos 1990, 1991a, 1991b, 1992, 1995.

⁴⁵ Tánczos 2016.

⁴⁶ Tánczos 2018b. A szöveg fele magyarul: Tánczos 2018a.

⁴⁷ Boros 1994, Papp A. 1995. – Sajnos Boros Fortunát könyvének szövege meg van csonkítva, az eredeti kiadás továbbra sem nélkülözhető.

⁴⁸ Benedek F. 2000a.

P. Daczó Árpád Lukács több tanulmánya és számtalan újságcikke mellett két könyvét is Csíksomlyónak szentelte.⁴⁹ Ezekben ötvöződnek a hipotézisek, a saját élményekre való emlékezések, a nyelvészeti, néprajzi, teológiai adatok és értelmezések. Tagadhatatlan, hogy a páter saját csíksomlyói lelkipásztori tapasztalata elsődleges forrása sok ismeretünknek, ám habitusa és módszere távol áll a tudományosságtól. Szakmán és egyházon kívül sokan őt tartották annak, aki egységbe tudja rendezni az egyetemes keresztény tradíciót és a magyar, különösen a honfoglalás előtti magyar hitvilágot, észjárását. Hagyatéka még jó ideig forrása lesz a kutatásnak.

1996-ban Soós Sándor jelentetett meg szakkönyvet Csíksomlyóról. A szerző egy korábbi kéziratát és személyes megfigyeléseit egészítette ki a kegyhelyre vonatkozó történeti adatokkal és igényes fényképekkel.⁵⁰ Vass Erika doktori értekezésében, majd annak szépen illusztrált könyvváltozatában a *theatrum sacrum* kulcsfogalma köré rendezte gondolatmenetét, és összehasonlító kutatást végzett, melynek színhelyéül Csíksomlyót, Máriaradnát és Grábócot választotta. Mindhárom esetben az volt a célja, hogy a saját jelenkutatásait és a történeti adatokat egységben kezelje, és összhangba hozza a választott fogalmi keretekkel.⁵¹ Somlyóra éveken át rendszeresen a gyimesi keresztaljakkal tartott. Csíkszereda esperes-plébánosa, a történeti érdeklődésű, szakmunkákat is író Darvas-Kozma József önálló kötetet szentelt a csíksomlyói pünkösdi búcsú eredettörténetének.⁵²

1990-től kezdve néhány éven belül kutatók minden generációból többen is írtak egy-egy adatközlést, dolgozatot, témafelvetést: Domokos Pál Péter, Faragó József, Tankó Gyula, Voigt Vilmos, Gagy József, Túros Endre, vagy a fiatalabb Papp Richárd, Borbély Éva, Gazda Enikő és Benedek H. Erika.⁵³ Balatonyi Judit dolgozata gyimesi zarándokok „versengő diszkurzusai”-ról szól. Kérdései arra irányultak, hogy 1. „mi az oka annak, hogy a résztvevők ugyanazt a zarándokutat különbözőképpen élik meg és értelmezik?” Miért van, hogy a zarándokok „eltérően viselkednek és eltérő élményekkel gazdagodnak?” 2. Mi az oka a hasonló vonásoknak? 3. „Mivel magyarázható, hogy a zarándokélmény nem egy konstans állapot, s nem azonos az otthonból a szent helyre való eljutás élményével?” Tapasztalatai sokban összeillettek a gyimesiek körében tíz-húsz évvel korábban megfigyelttel.⁵⁴

A Csíksomlyó-jelenség néhány külföldi kutató figyelmét is megragadta. Egy ausztriai kutató a kegyhely vallási és etnikai vonatkozásaival foglalkozott, Loson-

⁴⁹ Daczó 2000, 2010.

⁵⁰ Soós 1996.

⁵¹ Vass 2007, 2009.

⁵² Darvas-Kozma 2011.

⁵³ Domokos 1991, Faragó 1996, Tankó 1992, Voigt 1992, Gagy J. 1994, Túros 1995, Papp R. 1996, Borbély 1994, Gazda-Benedek H. 1997, Daczó 1997.

⁵⁴ Balatonyi 2017a. Vö. Balatonyi 2019.

czy Anna a patriotizmus érzésvilágának keretében helyezte el az ünnep értelmezését.⁵⁵ Hosszabb terepmunkára vállalkozott az amerikai Marc Loustau, többször töltött hónapokat Csíksomlyón.⁵⁶ Tartuban is készült szakdolgozat a csíksomlyói kegyhelyről.⁵⁷ A szerző 2006-ban a Mária neve napi búcsún vett részt, interjúkat készített, és főként a csodák érdekelték. Torontóban egy vallástudomány mester-szakos diák érdeklődését keltette fel a somlyói kegyhely.⁵⁸

Említést érdemel néhány munka a kegyhely 1949 előtti vallási és kulturális életéről és távolabbi múltjáról. Közülük a legjelentősebbet Medgyesy-Schmikli Norbert írta a jól ismert csíksomlyói passiójátékok művelődéstörténeti háttéréről.⁵⁹ Az utóbbi tíz évben sorra jelentek meg régészek és művészettörténészek eredményei is.⁶⁰

2009-ben kötetben jelentek meg az 1990 utáni húsz év búcsús szentbeszédei, amelyeket a nagymise meghívott főcelebránsai mondtak el.⁶¹ Ugyancsak a húszéves évfordulóra jelent meg egy kötet Jakab Gábor kolozsvári plébános, újságszerkesztő összeállításában.⁶² Ebben a *Vasárnap*, továbbá a *Keresztény Szó* rendszeres tudósítója a saját írásai, beszélgetései mellett néhány más szerző beszámolóit, tárcáit, beszámolóit is közölte.

A csíksomlyói rendház legidősebb és legtovább helyben szolgáló szerzetese, P. Márk József könyvecskéjét, a *Csíksomlyói mozaikot* a szerző „koronatanú” mivolta teszi érdekessé. Borsodi L. László ebben az idős páternek azokat az írásait szerkesztette kötetbe, amelyeket ő korábban – korát meghazudtoló szellemi frisséssel – a saját internetes blogjára írt.⁶³

Noha a kutatás, illetve forrásérték szempontjából kisebb értékűek, megemlí-tünk néhány más művet, amelyek inkább a nagyközönség érdeklődéséhez vagy piaci igényekhez igazodtak. Az első tömeges búcsújárások után Asztalos Ildikó állított össze egy kis antológiát a kegyhelyre vonatkozó régebbi írásokból, amelyeket Tánzos Vilmos új dolgozata, valamint térkép, helyszínrajz és néhány szép fekete-fehér fénykép egészített ki.⁶⁴ Hasonló antológiát később Brauch Magda szerkesztett, amelyben „a kiválogatott szövegrészek az Erdély legfontosabb búcsújáró helyéhez kötődő tudnivalók mellett a vallási érzület szempontjából fontos dokumentumok, írások – beszédek, tanulmányrészletek, szent énekek, szépirodal-mi alkotások – által idézik fel és mélyítik el azt az élményt, amelyet csak az ün-

⁵⁵ Prinz 2005, Komáromi 2006, Losonczy 2009.

⁵⁶ Loustau 2015.

⁵⁷ Erm 2010.

⁵⁸ Lovei 2015.

⁵⁹ Medgyesy-Schmikli 2009.

⁶⁰ Darvas 2011, Botár 2009, 2011, 2012, 2014, 2019, Sarkadi 2016.

⁶¹ *Egészen szép vagy, Mária...* 2009.

⁶² Jakab 2009.

⁶³ Márk 2014.

⁶⁴ Asztalos 1992.

nepségen részt vevők ismerhetnek”.⁶⁵ Mirk László versekből válogatott össze egy kis kötetre valót.⁶⁶ Fényképes albumok az igényes kivitelükkel hívják fel magukra a figyelmet, és jelzik, hogy a búcsúról művészi fokon készült megkapó képek könyv alakban is kelendőek.⁶⁷

⁶⁵ Brauch 2008. 5.

⁶⁶ Mirk L. 2010.

⁶⁷ Márton 2003, Dezső–Muckenhaupt–Urbán 2014, *Egészen szép vagy csíksomlyói...* 2015.

6. Kőkereszt a Kis-Somlyó hegyén a két kápolna között (1998)

3. Fogalmak

Zarándoklat és búcsú

Közismert, hogy minden nagy vallás évezredek óta ismeri a szent helyeket, ahová a hívők csoportosan, nagy tömegben vagy egyénileg, illetve kötött ünnepi időben vagy „bármikor” elmennek. Ilyenek Európa- és világszerte olyan szent helyeken vannak, ahol a természetfelettihez fűződő kapcsolatokról egyéni és kollektív tapasztalatok sokasága fejeződik ki, adódik tovább, sűrűsödik. Ezeket nevezük zarándokhelynek, az oda irányuló vonulást, menetet pedig zarándoklatnak.⁶⁸ A pontosabb meghatározás nehézségeit jelzi, hogy a vallási élményt fejtegetve Voigt Vilmos például nem is szándékozik ilyet adni, inkább csak számos példát hoz fel az ókori Egyiptomtól és Izraeltől kezdve a buddhizmuson és iszlámon keresztül a kereszténységig.⁶⁹ A zarándoklat „azon az elképzelésen alapszik, hogy az istenség egyes meghatározott helyeken különösen szívesen nyilatkozik meg, s itt a neki bemutatott tiszteletadás, áldozat különösen kedves neki [...] a kegyhely vagy kultusz tárgy legendája igazolja a hely különleges voltát” – áll Bálint Sándor és Barna Gábor könyvében, sok korábbi és későbbi kutató megállapításával összhangban.⁷⁰ Se szeri, se száma a zarándokhelyeket és zarándoklatokat bemutató könyveknek: úti beszámolók, lelki útmutatók, látványos albumok sorjáznak, aligha van, aki többé-kevésbé pontosan ne tudná, „mi is az”, amiről szó van. Az is közismertnek számít, hogy a zarándoklat három fő szakasza: az útra kelés, a „helyben lét” és a visszaérkezés más-más állapot, sajátos tapasztalatokkal, mindegyik a maga tér- és időhasználatával, élményvilágával.⁷¹

Zarándoklatokról jó ideje már nem csak vallási értelemben vett szent helyekkel kapcsolatban van szó, a fogalom a szaktudományokban és a közbeszédben is jóval tágasabb értelműre szélesedett. Gyakorlatilag ideértene mindenfajta utazást, útra kelést, amelyben egy „spirituális mágnes” hat, illetve amely a legszélesebb értelemben a tiszteletből fakad bármi iránt, ami a tisztelet tárgyává vált, akár egy elhunyt sztár sírhelye, egy emlékmű, egy jeles épület, egy romos vár stb.

A keresztény hagyományban általában *kegyhely* a zarándokhely megnevezése. A kora keresztény időkben kétfajta kegyhely vonzotta a zarándokokat: Jézus

⁶⁸ Turner–Turner 1978, Sigal 1989.

⁶⁹ Voigt 2004. 188–195.

⁷⁰ Bálint–Barna 1994. 16–17.

⁷¹ Korpics 2014.

életének *emlékhelyei* a Szentföldön, és azok a helyek, ahol jeles szentek *ereklyéit* őrzik. A kegyhelyek egy harmadik típusa a középkortól kezdődően a *kegyképek* és *-szobrok* körül szerveződött, amelyek főként Szűz Máriához kapcsolódtak. (Ez utóbbi esetben természetesen nem lehetséges az ereklyekultusz, mert neki nincsenek földi maradványai.) A katolikusoknál és az (oroszl, szerb, román, albán és még hosszan sorolhatnánk) ortodox egyházak sorában a kegyhely és a zarándoklat a mai napig élő gyakorlat, a protestáns felekezetek viszont szakítottak ezzel a hagyománnyal, hiszen sem a szenttisztelet, sem az ereklyetisztelet nem része a hitrendszerüknek.

A kegyhelyekre történő zarándoklatoknak egy szűkebb halmaza a *búcsújárás* a kegyhelyekre. Ennek fogalma és gyakorlata csak a római katolikus egyházban alakult ki a középkorban, és szorosan összefügg a katolikus teológia *indulgentia* tanával. Háttérben az a hit áll, hogy az egyház elengedheti a bűnökért járó elégtétel (közkeletű, de nem teljesen pontos szóval a „büntetés”) egészét vagy egy részét, mert Jézus Krisztus és a szentek érdemei együttesen alapot adnak ehhez. Analogikusan ezt fejezi ki az „egyház kegyelmi kincstára” (*thesaurus Ecclesiae*) fogalom, ahol „a kegyelmeket és érdemeiket nem dologilag, hanem perszonalisztikusan kell értelmezni”.⁷² Érvényes egyházi tanítás szerint az egyháznak van arra hatalma, hogy búcsúkat engedélyezzen, és ezek hatékonyan szolgálják a hívek üdvösségét, ezért azokat tiszteletben kell tartanunk.⁷³

Ezt a felfogást az ortodox egyházak nem fogadják el (ezért ott nincs búcsújárás, csak zarándoklat), a protestánsok pedig kifejezetten tagadják (tehát ott sem egyik, sem másik nincsen). A gyakorlat és annak teológiai reflexiója, illetve egyházi jogi szabályozása egymással párhuzamosan alakult a nyugati (római katolikus) kereszténységben, és a pápák lassanként búcsú kiváltságokat adományoztak a zarándokhelyeknek: bizonyos napokon bizonyos feltételek mellett teljes vagy részleges búcsú nyerhető. Ez speciális értelmet adott a kegyhelyeknek, és elkülönítette őket más egyházak és más vallások zarándokhelyeitől.

A katolikus/latin egyházi nyelvezet nem is különbözteti meg a kettőt: a *sanctuarium* egyaránt jelent kegyhelyet és búcsújáróhelyet, a *peregrinatio* pedig zarándoklatot és búcsújárást. A kettőre egyazon kifejezést használja az angol is, a *pilgrimage* nem tesz különbséget a zarándoklat és a búcsújárás között. Mivel a kegyhely és a búcsújáróhely fenomenológiailag alig választható el egymástól, ez indokolhatja, hogy a két kifejezés egymás szinonimájaként is használatos.

A búcsú (*indulgentia*) dologi-jogi értelmezése és ezzel a búcsújárás üzletiesé válása (a „lelkek java” értelmében éppúgy, mint az anyagi javak érdekében) a 15. századra közismerten olyan visszaélésekhez vezetett, amelyek ellen a reformátorok erélyesen felléptek. A tridenti zsinat megerősítette és pontosabban fogal-

⁷² Előd 1983. 586, KEK 1471. bek.

⁷³ Előd 1983. 588.

mazta meg az addigi egyházi hagyomány helyességét.⁷⁴ A következő századokban voltaképpen ennek nyomán is felvirágzott, széles körben elterjedt a búcsújárás, amit nálunk általában a barokk korral kötnek össze a kutatók.

A kegyhelyeket és a búcsújáróhelyeket a katolikus hagyományban egyházi engedélyhez kötik, amit évszázadok óta csak a megyéspüspök adhat meg. Ezeknek sokféle típusa van. Lehet maga egy csoda, egy látomás jóváhagyva, elismerve; lehet jóváhagyva a kegyhelyen folyó tisztelet, deklaráltnak és hallgatólagosan, és úgy is, hogy a tiszteletet/zarándoklatot ugyan jóváhagyják, de az azt kiváltó csodáról nincs nyilatkozat. Emiatt létezhetnek még vagy már nem jóváhagyott kegyhelyek is. Ahogy a szentszéki dokumentum is fogalmaz: „kánoni elismerés nélkül, helyi szinten gyakran számos más igen szerény kultuszhely (kisebb vidéki vagy városi kápolna) is játszhat a zarándokhelyekhez hasonló szerepet. Ezek is a hit földrajzához tartoznak, és az Isten népének, azaz egy olyan meghatározott helyen élő közösségnek a vallásosságát fejezik ki, mely hite szerint a mennyei Jeruzsálem felé vezető úton zarándokol”.⁷⁵ Bevett kifejezése ezekre sincs az egyházi nyelvhasználatnak. Hivatalosan nem jóváhagyott kegyhelyek is tudnak tartósan fennállni: a Heves megyei Mátraszentimre határában fekvő Fallóskúton 1947-től 1978-ig hivatalosan nem volt engedélyezett misét tartani (ami nem jelentett tilalmat, tehát miséztek).⁷⁶ A boszniai Medugorje 1981, a csodás Mária-jelenések kezdete óta a legismertebb a nagy vonzerővel rendelkező kegyhelyek közül.⁷⁷

A szakkutatás ismer „elenyészett” kegyhelyeket is például Vajdahunyadon, a délföldi Bácsón, Pécs Szigeti külvárosában, az egykori Zemplén megyei Varannón.⁷⁸ A búcsújárás történetének kutatói sok esetben bizonytalanok egy-egy kegyhely tartósságával kapcsolatban, mert püspökök vagy pápák által adományozott búcsú-kiváltságokból ugyan igen sok van, de ezek rendszerint egy-egy rövid (legfeljebb hétéves) időszakra szólnak, többnyire valamilyen építkezés megtámogatását célozták, és nemigen igazolják a folytonos tiszteletet.⁷⁹

A Szentszék sokszor látta szükségét annak, hogy különböző dokumentumokban tanításokat, útmutatásokat és szabályozásokat adjon ki a kegyhelyekkel, az ott folyó lelkipásztori munkával és a népi vallásosság („jámorság”) gyakorlataival kapcsolatban.⁸⁰

⁷⁴ Gál–Erdő 1996.

⁷⁵ Domokos (ford.) 2005. 264. bek.

⁷⁶ Csiffáry 2006. 419.

⁷⁷ Korpics 2014. 165–277. – A Medugorjéra vonatkozó kiterjedt szakirodalommal kapcsolatban megjegyzendő, hogy sokáig Max Bart volt a legtöbb idézett szerző, ám róla egy idő után kiderült és bebizonyosodott a tudományos szavahihetetlensége. Margry 2020, Salemink–Verrips 2020.

⁷⁸ Bálint–Barna 1994. 78–79.

⁷⁹ Uo. 71–87.

⁸⁰ Diós (ford.) 2000, Domokos (ford.) 2005, Kálmán–Sulyok–Várnai (ford.) 2012.

A magyar *búcsú* szó a vallási értelem mellett évszázadok alatt több jelentést is felvett: 1. 'engedély' (licentia), 2. 'bűnbocsánat' (indulgentia), 3. 'búcsúvétel' (discensus), 4. 'zarándoklat' (peregrinatio), 5. 'templombúcsú' (dedicatio ecclesiae), 6. 'körmenet, kivonulás' (processio), 7. 'búcsúk alkalmával rendezett vásár'.⁸¹

Felekezeti határvidéken, mint amilyen a csíki székelység is, a búcsújárás szinte szigetszerű jelenség; homogénabb katolikus térségekben, mint például a Palócföld, sokkal sűrűbben találhatunk búcsújáró- és kegyhelyeket.⁸²

Tudjuk, hogy a búcsújárás jelentős közösségi megszólító erővel rendelkezik.⁸³ Ezt Victor Turner alapvetése nyomán többen is – igen pontosan – rituális drámaként értelmezték, és ebben a fogalmi keretben elemezték.⁸⁴ Barna Gábor például a tér-idő-társadalom tagolásban mutatta be a gyöngyösi Fájdalmas Anya búcsúünnepét.⁸⁵ Munkám során jómagam is ebben a felfogásban elemeztem a somlyói búcsújárást.

„Búcsút nyerni”, vagyis a megbánt, meggyónt bűnök túlvilági büntetésének elengedését, kegyelmet, vigasztalást, lelki megnyugvást megnyerni egy katolikus keresztény szent helyen lelki és közösségi szempontból igen összetett cselekvéssor. Ennek leglényegesebb elemei a szentmise hallgatása (általában egy nap többször is), a gyónás, a szentáldozás, nem mellékesen a közösségi imádság, ének, és a tanítás, a szentbeszéd közösségi meghallgatása. Ehhez társulnak más cselekedetek: egyik részük helyet kapott a liturgia rendjében, mint az éjszakai imádságos virrasztás, a keresztútjárás, a szent kép/szobor megérintése, kápolnák bejárása; másik részük azon kívül esik, mint a perselyadományok elhelyezése, miseíratás stb. Külön „fejezete” a búcsújárás megszokott leírásának a különféle „paraliturikus” elemek, azon gyakorlatok sora, amiket népszokásoknak nevezünk. Leírásokban és elemzésekben ez utóbbiak általában nagy figyelmet kapnak, olykor a búcsú vallási tartalmait is háttérbe szorították.

A búcsújárás összeszedettséget, fegyelmezettséget kíván meg, s ez megmutatkozik az öltözködésben, a mértékletesebb étkezésben, az alkoholtól és más élvezetektől való tartózkodásban, a testi fáradalmak, kényelmetlenségek türelmesebb elviselésében, az emberek (akár ismerősök, akár idegenek) egymással szembeni fokozottabb nyitottságában. A készüllet és az elválás, hazatérés ideje ugyancsak liturgikus rendet alakított ki.

Ahogy a búcsújárás szent cselekményeinek rituális kereteit, egyházi-liturgikus és köznépi gyakorlatát általában, úgy a somlyói búcsút is többen alaposan leírták a néprajzi szakirodalomban. Székely László ezt a leírást a „csíki áhítat” keretébe illesztette, és elsősorban arra figyelt oda, ami a székelyföldi, főként csíki régióból érkező búcsús csoportokra jellemző. A korábban lelkipásztor, majd tanár szerző

⁸¹ Bálint–Barna 1994. 16.

⁸² Ipolyvölgyi 1991, Lengyel–Limbacher 1997.

⁸³ Bálint–Barna 1994, Turner–Turner 1978, Tüskés 1993.

⁸⁴ Turner–Turner 1978, Tánczos 1995b, Vass 2009.

⁸⁵ Barna 2012.

a gyűjtő- és feldolgozó munkáját különböző időkben végezte, hátrahagyott kéziratának egy részéből jóval halála után jelent meg a kötet.⁸⁶ A szerkesztő, illetve sajtó alá rendező általában nem tudta eldönteni, hogy megállapításai mikorra vonatkoznak, illetve hogy saját tapasztalatból származnak-e, vagy másokra támaszkodnak. Székely László főként hagyományos szokásokat akart leírni, ezek megkopását érzékelt-e, érzékeltette. Szokásokat és saját élményt együttesen keresett, látott és mutatott be a ferences P. Papp Asztrik 1940-es években készült kisonográfiaja is, amely ugyancsak jóval a halála után, Fodor Sándor szerkesztésében jelent meg.⁸⁷ Írásában a szerző a legtávolabbról érkező mikházi keresztalja útját és búcsús gyakorlatát követte végig élményszerűen, szinte óráról órára pontos időrendben.

Legutóbb Tánczos Vilmos foglalta össze a témát könyve rendszerező, részletező fejezetében.⁸⁸ A tudós kutató leírásában a régi hagyományok, az újabb és a legújabb fejlemények együttesen jelennek meg, számos résztvevőtől – köztük papok, moldvai és gyimesi zarándokok, búcsúvezetők – származó idézettel, sok fényképpel együtt, érzékeny figyelemmel a változásokra és a változatokra is. Amit mindehhez a magunk részéről érdemben hozzá tudunk tenni, az a modern idők részletezése, és az, ahogy magán a kegyhelyen lezajlik a búcsú lüktető forgataga.

A kegyhelyeken megtörtént csodák – gyógyulások, jelenések, imameghallgatások – történeteit a jól ismert mirákulumok gyűjteményei őrzik.⁸⁹ Tüskés Gábor kiterjedt mirákulumanyag felhasználásával a történeteken túl az egész hazai barokk kori búcsújárást rendszerbe tudta foglalni. A kegyhelyek alapításához, létrejöttükhöz a legtöbb esetben ugyancsak csodás történetek, égi jelenések, segítségnyújtások kapcsolódnak, mint amilyen Loretto esetében Szűz Mária názáreti házának angyalok által történt odahelyezése, szobrok csodálatos megtalálása, jelenések (Mária-gyűd stb.), könnyezések (Máriapócs, Győr). Ahogy időben közeledünk a jelenhez, úgy válnak ezek a történetek „személyesekké”, vagyis a jelenéseik tanúi kívülállók számára is igazolható módon szólalnak meg, mint Lourdes (1857), Fatima (1917), Siracusa (1953). Egy világtalan asszony látomásai nyomán új kegyhely lett Erdélyben az 1990-es évek közepétől Szőkefalva, ami a kortárs néprajz és folklorisztika „szeme láttára” ment végbe.⁹⁰

⁸⁶ Székely 1995, a búcsú leírása: 182–201. – Hagyatéka (több gépelt, bekötött, címeikkel is ellátott kézirat) a Kriza János Néprajzi Társaság Archívumában, illetve a Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékén található meg.

⁸⁷ Papp A. 1995.

⁸⁸ Tánczos 2016. 121–162.

⁸⁹ Máriavölgy elbeszélés-gyűjteményét Knapp Éva és Tüskés Gábor (1999) elemezte. Nemrég látott napvilágot Máriagyűd (Rosner 2017) és Budakeszi-Makkosmária mirákulumos könyve (Bednárík 2018).

⁹⁰ Györfy 2012, Peti 2012. 113–132, Pócs 2018.

Nemzeti kegyhely

A felületes szemlélő számára is látható, hogy búcsújáróhelyeken – a hazaiakon mindenképpen, és általában a külsországiaknál is – a kifejezetten nemzeti jellegű megnyilatkozások és megnyilvánulások meglehetősen ritkák. Kegyhelyekre a zarándokok nagyrészt vallási indíttatásból mennek, nincsenek ott a nemzeti lobogók, a nemzeti himnusz, vagy ha igen, akkor nem nagyobb gyakorisággal, mint bármelyik ünnepi nagymisén, ahol szokás szerint felhangzik a *Himnusz*, és kint van egy-két lobogó. A búcsúk megszokott menetében sem Máriapócon, sem Mátraverebély-Szentkúton nem tapasztalunk olyasmit, hogy a szentbeszédekben a nemzet mibenlétére, egységére, összetartására utaló részletek hangoznának el. Miért beszélünk mégis nemzeti kegyhelyekről?

Az utóbbi évtizedek kelet-európai történéseinek egyik fontos összetevője, egyúttal általános tapasztalata, hogy a vallási hovatartozás és a nemzeti identitás igen szoros kapcsolatban áll egymással. A nemzeti tudat sokszor vallási formákban jelenik meg, és vallási tartalmak is át lehetnek itatva erős utalásokkal a nemzeti hovatartozásra.⁹¹ A nemzeti tudat éppúgy, mint a vallási hovatartozás, erős kohéziót képes teremteni egy szűkebb vagy tágabb közösség tagjai között, s ez a kohézió a környezet szemében egyaránt megjelenhet békés vagy fenyegető formában.⁹² Mindez kiváltképpen igaz azokon a területeken, ahol több nyelv és több vallás él szoros közelségben.⁹³ Csíksomlyón a pünkösdkor egybegyűlő tömeg mintegy azt testesíti meg, hogy a nemzet a modern korban olykor a maga valóságos, fizikai mivoltában is megtapasztalhatóvá válik a benne részt vevő százvezrek számára, és nem csupán „képzelt közösség” (imagined community).⁹⁴ Manapság az ünnep legalább annyira a magyarság kollektív nemzeti azonosságtudata felmutatásának s ezzel továbbépítésének „szent helye”, mint amennyire a csíksomlyói kegyszobrot övező Mária-tiszteleté és a Szentlélek pünkösdi kiadásáról történő megemlékezésé. A nemzeti azonosságtudat, ami a tisztán vallási tartalmú búcsú oldaláról nézve profán, átvitt értelemben éppen annyira szent is; még inkább azzá válik a búcsú felfokozott szent kontextusában, és ilyen értelemben joggal beszélhetünk a szakralizációjáról.⁹⁵ Mivel a résztvevők egy jelentős részének a saját hazájában nincsen ilyen méretű, ilyen hagyományú és ilyen ünnepélyességű közös vallási megmozdulása, méltán érezhetik úgy, hogy a katolikus székelyek ősi kegyhelyén töltődhetnek fel olyasmivel, aminek híján vannak: autentikus nemzeti érzésekkel. Hasonló feltöltődés mehet végbe más tömeges eseményeken, ahol a résztvevők valamilyen közös örömben, izgalomban,

⁹¹ Daniel–Durham 1997, Gereben–Tomka 2000, Keményfi 2004, Bartha 2015.

⁹² Hofer–Niedermüller 1987, Kapitány–Kapitány 2002, A. Gergely 2002.

⁹³ Bartha 1987, Erős 1995, Erős (szerk.) 1996, Pávai 1996, Pozsony, 1996, Éger–Langer (szerk.) 2001, Tomka 2005, Ilyés 2008, Eriksen 2008, Kupa (szerk.) 2008.

⁹⁴ Anderson 1991.

⁹⁵ Brandt 2013.

érzelmileg felfokozott állapotban és nemzeti jelképekkel körülvéve megélik az összetartozást sok ismeretlennel, és ez mint nemzeti összetartozás identifikálódik. Kézenfekvő példa a nemzetközi futballmeccsek esete.

Kegyhelyekkel kapcsolatban korábban, például 17–19. századi felsorolásokban természetesen nem használták a *nemzeti* jelzõt,⁹⁶ hiszen maga a fogalom is csak 19. századi. A *nemz* igéből származó *nemzet* szavunk 15. századi, ám a *nemzeti* szó csak 1777-ből adatható először, és a nyelvújítás eredményeként terjedt el szélesebb körben.⁹⁷

Újabb időkben a *nemzeti* jelzõt a sajtóban és a szakirodalomban sokszor kegyhelyekre is alkalmazzák. Számos kegyhely vonzásköre itthon és Európa-szerte több etnikumra terjed ki, ennek megfelelően a szent szolgálatok is több nyelven zajlanak. Új fogalommal van dolgunk, amely viszonylag későn került be a többi, már százötven-kétszáz éve a *nemzeti* jelzővel ellátott fogalmak és kifejezések sorába (intézmények nevei, folyóiratok címei stb.). A *nemzeti kegyhely* kifejezés először 1888-ban jelent meg Czeszochowára vonatkozóan egy katolikus hetilap Lengyelországról szóló kisebb cikkében,⁹⁸ 1902-ben pedig Vajdahunyadot említi mint *magyar nemzeti kegyhelyet*.⁹⁹ 1904-ben még mellékes, hangsúlytalan jelző Máriabesnyő mellett. A kifejezés évtizedeken át külföldi vallási helyekre, mint Fatima, Santiago de Compostela, illetve még inkább civil történelmi emlékhelyekre vonatkozott, mint Vajdahunyad, Eger, Szeged/Hősök Kapuja.¹⁰⁰ Hasonló a helyzet 1945 után is: az egyházi sajtóban a külföldi kegyhelyeket értették rajta, miközben némileg anakronisztikus módon a szocializmus kori világi szóhasználatban is *nemzeti kegyhely* gyanánt emlegették például Ópusztaszert vagy Mohácsot. A *kegyhely* szó vallási értelme még inkább háttérbe szorult, amikor például a norvégiai Kon-Tiki tutajmúzeumra is alkalmazni kezdték.

A *nemzeti kegyhely* kifejezés vallási környezetben két értelemben használatos. Van, amikor évszázados hagyományok, a vallási és nemzeti közösség közmeggyőződése és kultusza erősít meg és emel fel erre a rangra kegyhelyeket; másfelől egy kegyhelyet hivatalosan is azzá tehet az arra jogosult egyházi vezetés. Ilyenkor a *nemzeti* gyakorlatilag *országost* jelent. A kettő alig is választható el egymástól, hiszen egy püspökkari döntés sem alapozódhat másra, mint jól beágyazódott hagyományokra. Számos ország nemzeti kegyhelye már jóval a hivatalos jóváhagyást megelőzően országnyi területekre (s azok több népére) kiterjedő vonzáskörrel rendelkezett, amit aztán uralkodók, előkelőségek vagy más világi szervek demonstratív látogatásai erősítettek meg.

⁹⁶ Egy 19. századi áttekintés 68 Mária-kegyhelyet sorolt fel (Jordánszky 1988. XXI.). 17–18. századi hazai barokk kori búcsújáráshelyek térképén 142 hely van (Tüskés 1986. 14–15). Vö. Barna 1990, Berecz 1986.

⁹⁷ TESZ II. 1012.

⁹⁸ 1888-03-03 n. n.

⁹⁹ 1902-03-15 Barabás.

¹⁰⁰ 1904-06-08 Felhívás.

Magyarországon két, tömegesen látogatott kegyhely kapta meg a *nemzeti kegyhely* rangot a Magyar Katolikus Püspöki Kartól: Máriaapócs 2005-ben és Mátraverebély-Szentkút 2006-ban. Múltjuk és hagyományaik kellően megalapozták ezeket a döntéseket. A döntés után a bővebben elérhető anyagi források látványos fejlesztéseket tettek lehetővé.¹⁰¹ Mátraverebély fő vonzaskörzetének a tágabb környék, közsímserten a Palócföld számít, míg Máriaapócs régóta főként görögkatolikus közösségekre gyakorol vonzást, mégpedig nemzetközi körből: Szlovákiából, Lengyelországból, Ukrajnából is.¹⁰² Egész éven át tartó búcsús programjukban a Mária-ünnepek mellett helyet kapnak szervezett zarándoklatok egy-egy külön csoport számára is, és zarándokházaikban lelkigyakorlatokat is tartanak. Mátraverebélyen a tavasztól ősziig tartó főszezonban szerzetesek, jubiláns házások, óvodások, sportolók-lovasok-szurkolók, jegyesek, gyermeket várók, mentősök, romák, nagyszülők, motorosok, egyetemisták számára szerveznek alkalmakat, s ezenkívül ott sorakoznak a programban egy-egy egyházmegye híveinek zarándoklatai, amiket az online térben is meghirdetnek.

Hivatalos egyházi nyilvántartás szerint világszerte 8 nemzetközi és 204 országos/nemzeti kegyhely van, utóbbiakból 24-et találunk 12 nyugat-európai, 16-ot pedig 9 kelet-európai országban.¹⁰³ Közismert nemzeti kegyhely Lengyelországban Częstochowa a pálosok kolostorában őrzött Fekete Madonna kegyképével. Ennek nemzeti jellegét az 1655-ben ott lezajlott svéd–lengyel ütközet, az uralkodónak a lengyelek győzelméért hálát adó zarándoklata, majd egy évvel később, 1656-ban az ország Szűz Máriának történt jelképes felajánlása alapozta meg. Emögött addigra már több évszázados búcsújárás állt. A kegyhelyet a 17. század első felében erőd-dé alakították, és körülvették fallal, amelyet 1812-ben az orosz cár romboltatott le. Az ország nemzeti önállóságának hiánya idején, a 19. században a kegyhely az egység és a fennmaradás zálogának számított. Szívesen nevezték Lengyelország spirituális fővárosának, hiszen a szétszakított ország területét három idegen hatalom uralta.¹⁰⁴ A Lengyelországban számontartott több mint nyolcszáz elismert kegyhely között kétségkívül ez az első, ám újabban szinte versenyhelyzetet teremtett vele egy másik kegyhely, Licheń gyors felemelkedése és kiépítése. Itt épült fel 2004-ben Lengyelország legnagyobb méretű bazilikája, hogy fogadni tudják az évi mintegy egymillió zarándokot.¹⁰⁵

'Az ország rangban legelső kegyhelye' értelemben nemzeti kegyhely egyebek között Portugáliában Fatima, Franciaországban Lourdes, Spanyolországban Santiago de Compostela, Bajorországban Altötting, mindegyik évi többmillió látogatottsággal, mégpedig a legszélesebb *nemzetközi* körből. Ausztriában Mariazell kegy-

¹⁰¹ Kálmán 2010, Terdik 2011.

¹⁰² Ivancsó (szerk.) 2005, Mohay 2008b, 2008c.

¹⁰³ International...

¹⁰⁴ Niedzwiedz 2010.

¹⁰⁵ Niedzwiedz 2014.

szobra a 17. század óta *Magna Mater Austriae*; talán ez az első kegyhely, amely a katolikus Habsburg-uralkodóház kitüntetett figyelmének köszönheti ki nem mondott, de valóságos rangját.¹⁰⁶ Horvátországban a zágrábi egyházmegyében fekvő Marija Bistrica kapott nemzeti kegyhely rangot, ahol egy, a 15. században fekete fából készült Madonna-szobor körül alakult ki tisztelet – a szobor kétszeri elrejtése folytán több hullámban is. A templomot 1923-ban emelték *basilica minor* rangra. 1935-ben a szobrot koronával ékesítették, és Máriát a horvátok királynőjévé „kiáltották ki”, 1942-ben pedig Częstochowából hívtak oda pálosokat. A háború után a kommunista hatalom itt is tiltotta, akadályozta a búcsújárást. A horvát püspöki kar 1971-ben, a Tito-rendszer kellős közepén emelte nemzeti szentéllé.¹⁰⁷

Szlovákiában két régi Mária-kegyhely a nyugat-szlovákiai Sasvár és a kelet-szlovákiai Mária-hegy Lőcsén, korábban mindkettő Magyarországon volt. Sasvárt alapos kivizsgálás után az esztergomi érsek ismerte el kegyhelynek 1732-ben, aztán a pálosok gondjaira bízta, akik felvirágoztatták, majd a rend eltörlése után egyházmegyei kezelésbe került; 1927-ben pápai dekrétum ismerte el a szobor ábrázolta Fájdalmas Szűz Máriát a *szlovákság* patrónájának.¹⁰⁸ A lőcsei Mária-hegy fő búcsús ünnepe július 2-án Sarlós Boldogasszony, akárcsak a csiksomlyói kegyhely titulusa.

Nemzeti kegyhelynek számít Katalóniában a Barcelonától nem messze, hegyek között fekvő bencés apátság, Montserrat. Ismert, hogy a polgárháborút követő Franco-érában az állam a katalánok és más nemzeti kisebbségek, például a baszkok minden kulturális és politikai törekvését erőteljesen elnyomta. Érdekes, hogy egy szekularizált társadalomban mégis az egyház, főként a hierarchiával kissé szembenálló alsópapság vált a nemzeti gondolat egyik menedékévé; az ősi bencés kegyhelyen 1947-ben – hosszú idő után először – százezer ember gyűlt össze demonstratív módon, nemzeti lobogókkal, katalán nyelvű szónokokkal egy jelképes liturgikus esemény, a Mária-szobor megkoronázására. Az elemző hangsúlyozza, hogy itt a baloldali aktivisták éppúgy szerepet játszottak, mint a szerzetesek.¹⁰⁹ Litvániában, ahol a lakosság mintegy háromnegyede katolikus, és az egyház számít a legstabilabb kulturális és vallási intézménynek, a 17. század óta a régi vilniusi városfal egyetlen megmaradt erődítése, a *Hajnal kapuja*, illetve az ottani Mária-ikon vált nemzeti kegyhellyé; a cári és a szovjet megszállás idején itt és más Mária-kegyhelyeken ugyancsak mintegy rejtett menedékre talált az elnyomott litván nemzeti gondolat. Amikor 1920 és 1939 között Vilnius (Wilno néven) Lengyelország része volt, akkor viszont a kegykép 1927-es megkoronázása az egymással ellentétben álló lengyelek és litvánok szimbolikus integrációját igyekezett szolgálni.¹¹⁰

¹⁰⁶ Farbaký–Serfőző 2004.

¹⁰⁷ Kurečić 2004.

¹⁰⁸ Ipolyvölgyi 1991, Serfőző 2012, Sedlmayr 2013.

¹⁰⁹ Conversi 1997. 125–130.

¹¹⁰ Griffante 2014. Katolikus egyház Litvániában: <http://www.lcn.lt/en/bl/sventoves/ausrosv/> (letöltve: 2020. március 8.).

A RÉGMŰLT MA

*Volt szerencsém olyankor járjak a templomban,
mikor tiszta egyedül voltam.
Akkor megkezdtem baloldalt, ami írva volt, mindent elolvastam.
Gyerekkorom óta jártam én ott többször,
de mikor nagy tömegbe jár az ember, nem lát annyit,
mint amikor egyedül zavartalan.
Mikor azt a sok táblát összeolvastam,
akkor arra jöttem reá, hogy én többet
nem kételkedek a Mária segítségébe.*

(Balog József [1933], Csíkszentlélek, 1997)

8. A Kis-Somlyó hegye a Szent Antal-kápolnával és a remete házával (1997)

4. Épületek és terek

Csiksomlyón a kegyhelyhez tartozó mindegyik ma látható épület 18–19. századi, nincsenek korábbi időszakokból fennmaradtak.¹¹¹ A templomok és rendházak Máriabesnyőn, Mátraverebély-Szentkúton, Andocson, Máriagyűdön, Szeged-Alsóvároson, Máriapócsan és sok külföldi kegyhelyen is szerves egységet alkotnak. Az sem egyedülálló, hogy a kegyhely a településen kívül fekszik (például Mátraverebély-Szentkút, Doroszló). Somlyó sajátos vonásainak egyike az épületek és azok tereinek tágassága, a relatíve nagyobb távolságuk és magasságkülönbségük egymástól. A magasabb térszint a növényzetben is jelentkezik: a templom körül még vannak szántók, de feljebb már csak legelő, kaszáló és erdő, amely vegyesen lombos és fenyőfából áll. Nem elhanyagolható a szemhatár, a kilátás tágassága, hiszen a Kis-Somlyó hegyről Felcsík és Alcsík irányába is falvak során át messzire ellátni. Ekkora szintkülönbség más magyar kegyhelyeken nem található meg. A Csíki- és Gyergyói-medence településeinek határa mindenütt felnyúlik a magasabb övezetekbe, és nagyon sok falu határában van közelebbi-távolabbi templom vagy kápolna. Ezek a hasonlóságok a hagyományos vonzáskörzetből érkezők számára kétségkívül az otthonosság érzetét kelthették.

A búcsú összetett terének régóta két különálló épületegyüttes a vonzásközpontja: a *kegytemplom* a vele egybeépült rendházzal és ezek szűkebb környéke, valamint a *Kis-Somlyó hegy* és az ottani három kápolna, illetve az oda felvezető keresztút. Noha ezek a mai formájukban 18–19. századiak, múltjuk viszont messzire visszanyúlik, egészen a magyar kora középkorig, a megtelepedés, a megtérés és alapítás idejéig. Ezáltal ma is hordozzák, jelenvalóvá teszik saját korábbi állapotukat és a hozzájuk fűződő történeti emlékezetet, ezért itt erre is kitekintünk.

Csiksomlyó térbeli helye és szimbolikus helyzete kettős: egyfelől *határ*, másfelől *központ*. Határvidék a középkor óta, amióta a csíki székelyek a magyar királyság keleti határainak védelmét ellátták. Az Erdélyi Fejedelemségben, egészen annak 1867-es fennállásáig, majd az Osztrák–Magyar Monarchiában 1918-ig Csíkszék, illetve Csík vármegye továbbra is határvidék: ettől keletre évszázadokon át sem a fejedelemség, sem a Habsburg Birodalom vagy Magyarország nem terjeszkedett. A közigazgatási határ egyúttal nyelvi határ is: a magyar nyelvterület keleti perem-

¹¹¹ Ebben a részben sokban támaszkodom korábbi kutatásaimra: Mohay 2009.

9. Csíksomlyó 1864-ben készült metszeten. Hunfalvy 1864. 109–110. közötti oldalon

vidéke Csík, illetve tágabban a Kárpátokban Gyimes (a Moldvában élő magyarokat a nyelvhatáron túlra számítom). A történeti Erdély politikai határai mentén 1918 előtt csak Csíkban és Háromszékben, a két keleti székely székben/vármegyében éltek etnikailag egységes tömbben magyarok, másutt gyakorlatilag sehol. Somlyó határvidék vallási és kulturális értelemben is: a Kárpátoktól keletre a nyugati kereszténység kisebbségben van az uralkodó ortodoxiával szemben. A szűkebb tájban is határ Csíksomlyó és a Somlyó hegy: a legtöbb áttekintés szerint itt található Alcsík és Felcsík, két igen hasonló, de települési sajátosságaiban némileg mégis különböző kistáj.¹¹²

Csíksomlyó a Székelyföld katolikusainak egyik, ha nem a legfontosabb lelki, szellemi, kulturális központja, ahol iskolák működtek, könyveket nyomtattak, színjátékokat adtak elő stb.¹¹³ Csíksomlyó mint kultikus centrum működött évszázadokon át, működik ma is, attól az általános emberi szükséglettől vezettetve, hogy kisebb-nagyobb vidékeknek, közösségeknek meglegyenek a maguk szent helyei, ahol különös intenzitással léphetnek kapcsolatba a természetfelettel.¹¹⁴

Csík településtörténetének újabb kutatói, mint Benkő Elek és Botár István, sokéves alapos régészeti és történeti kutatómunka eredményeképpen arra a következtetésre jutottak, hogy a székelyek 13. századi betelepülését megelőzően a te-

¹¹² Domokos 1979. 5–19, Venczel 1980.

¹¹³ Boros 1943, 1994, Domokos 1979, Kelemen é. n., Székely 1943, 1995, Pintér 1993, Antal 1994, Muckenaupt 2009, Medgyesy-Schmikli 2009.

¹¹⁴ Lovász 1993, 2002.

rületen már számolni kell egy korábbi, jelentős részben csaknem biztosan magyar lakossággal.¹¹⁵ Erre csak régészeti leletek és helynevek utalnak, mivel írásos források az 1330-as évek előtt még egyáltalán nincsenek. A terület a 11. századtól már biztosan lakott volt, a 12. századtól pedig már megszilárdult településhálózattal számolhatunk. A székelyek 13–14. századi megjelenése jelentős átalakulást hozott: jórészt eltűntek a korábbi magánbirtokok, elhagyták a régebben épült várakat, átrendeződött az egyházszerkezet és a faluhálózat.¹¹⁶ Ezekben a századokban szilárdult meg Csík magyar népessége: ezt minden más erdélyi és székely területtől megkülönbözteti, hogy innen minden égtáj felé tekintve – Gyergyóban, Háromszéken, Udvarhelyszéken, Gyimesben – azóta is magyar többségűek a területek.¹¹⁷

Katolikusokról Csíkban a középkor óta tudunk. Arról azonban sajnos semmi bizonyosat, hogyan és mikor került sor a keresztény hit átvételére Csíkszék területén. Azt sem látjuk, hogy ott a kereszténység előtt milyen hitvilág lehetett, milyen kultuszok éltek, hol voltak – ha voltak – szent helyek. Emiatt igen bizonytalan alapokon áll, gyakorlatilag a fantázia világába tartozik a (Diószegi Vilmos kifejezésével) „pogány magyarok hitvilága” bármely alakjának, esetleges „istenasszonyának”, „napkultuszának” keresése a csíksomlyói búcsújárás környékén a 20. században. A térségben a 12. századtól sorra épültek Árpád-kori templomok. Szinte biztos,

10. Csíksomlyó a templom tornyából búcsú idején. Aladics Zoltán felvétele (1935 körül). Kriza János Néprajzi Társaság Archívuma

¹¹⁵ Benkő 1998.

¹¹⁶ Botár 2008a, 2011, 2012.

¹¹⁷ Újabb összegzés: Bárdi–Pál 2016.

hogy ezeket eredetileg még a székelyek előtti magyarság használhatta, de aligha igazolható az az elképzelés, hogy a csíki templomok közül bármelyik is Szent István kori alapítású lenne. A terület nemcsak a középkori magyar királyságban, hanem azt követően is a katolikusok fellegrvárának számított, ahol a 16. századi hitújítás még ideiglenesen sem járt sikerrel. Ha nem is beszélhetünk kifejezett üldözésről, feltehetjük, hogy a katolikusokat érő erőteljes korlátozások, illetve az ezekkel való szembenállás olykor akár villongásokat is okozhattak.

Ismert, hogy a csíksomlyói ferencesek első temploma – minden bizonnyal a rendházzal együtt – az 1440-es években épült meg. Erről az első írásos adatunk IV. Jenő pápának a templomépítéshez búcsú kiváltságokat biztosító irata 1444-ből.¹¹⁸ A kolduzó rendek középkori rendházait akkoriban Európa-szerte városokban alapították meg, ahol a polgárság a folyamatosan biztosított adományaival el tudta tartani a közösségeket. Csíksomlyó nemhogy nem város, de a középkorban még csak falu sem volt: miért alapítottak ott ferences kolostort, mire alapozták annak jövőjét?

Újabb történeti kutatások más fontos kérdéseket is felvetettek. Hogy lehet az, hogy egy még éppen csak épülő templom 1444-ben pápai búcsú kiváltságokat kap? Miért „özönlik a népek nagy serege” egy ilyen új templomhoz? Hogyan lehetséges, hogy az ország kormányzója, Hunyadi János templomépítést támogat egy autonóm székely székben? Miért teheti meg, hogy hatalmi szóval szolgáló családokat (*confrateres*) rendel a rendház mellé? A gyér írott források nem sokat segítenek a biztos válaszok megtalálásában. Botár István azt feltételezi, hogy a *Somlyó* név egy korábbi nagyobb, Árpád-korig visszanyúló magánbirtokot jelölhetett, melynek területén több falu is létrejött: Várdotfalva, Csobotfalva, utóbbiban plébániatemplommal. „Utóbb e »birtok« felbomlott, de a kialakult, közben székellyé vált falvak között megmaradt terület nem került teljesen székely közösségi tulajdonba, részben megmaradt magánbirtokként, és megörökölte a *Somlyó* nevet. A terület tulajdonosai így a saját földjükre hívhatták a ferenceseket, azt – nem lévén székely birtok – el is adományozhatták, vagy a kormányzó is megszerezhetette, illetve ehhez kötődően *confrateres*ket is adományozhatott a kolostornak. Ez esetben érthető lenne, hogy noha nincs ténylegesen Somlyó falu, miként »somlyói« a ferences kolostor, a csobotfalvi plébániatemplom, illetve Várdotfalva is.”¹¹⁹

Ez az elgondolás – hogy itt egy, főként az *elit* által alapított és támogatott szerzetesközösség született – érthetőbbé tenné azt is, hogy Erdélyben ez volt az egyetlen ferences ház, amely a 16. századi reformáció évtizedei során túlélte a szerzetesközösségek gyors felbomlását. Az 1568-as tordai vallásbékétörvény után harminc-negyven évvel Erdély területén gyakorlatilag már nem is maradtak szerzetesek: a korábbi tucatnyi ferences rendházból kétszáznál több szerzetes tűnt el. És noha az 1620-as években Erdélyben sok rendház állt üresen, nem lehet véletlen az sem, hogy a katolikus urak csak és éppen ennek a megmentésére fogtak

¹¹⁸ Benedek 1944, Mohay 2009. 37–56.

¹¹⁹ Botár 2012. 110–111. Vö. Botár 2014, 2019.

össze. Szerzeteseket hívtak a magyarországi rendházakból, akik lassan felvirágoztatták a ferences életet.

1640-ben (megint csak egy pápai brevével) megalapították az erdélyi ferencesek Szent István királyról elnevezett custodiáját, őrségét, amelyben kezdetben tizennégy pap és három testvér élt. Nem sokkal későbbi az első biztos említés a pünkösdi búcsújárásról: 1649-ben a Kolozsvárott dolgozó jezsuita Millei István említi meg egy Rómába írott jelentésében. Részletet idézünk a hosszabb szövegből:

A székelyek közül sokan mennek papnak tanulni Magyarországra, de ott is ragadnak, hiszen a megélhetésük is jobb ott. Pedig a székely nép élő hitű katolikus lenne, ha lennének jó lelki vezetői; minden évben Pünkösdkor összegyűlnek Szűz Máriának a székely hegyek közt levő egyik kegyhelyén, s azt a jezsuitát, aki egyszer beszélt ott nagy tömegük előtt, maguk közt akarták rögtön tartani azzal, hogy nagy lenne a lelki aratása körükben.¹²⁰

A lassú gyarapodást, újjáépítkezést 1661-ben a tatár betörés ugyan derékba törte, de megakasztani nem tudta.¹²¹ A dúlás után a templomot újjáépítették és oldalkápolnákkal bővítették. Kinézetéről, beosztásáról az alapfalak és néhány maradvány, valamint a ferences P. Losteiner Leonárd 18. századi leírásai nyomán alkothatunk fogalmat; ezt a rekonstrukciót rajzolta és festette meg Keöpeczi Sebestyén József 1960 körül.¹²² Az általános szokásnak megfelelően kelet–nyugati főtengelyre tájolt gótikus templom támpillérekkel megerősített falakkal épült, homlokzatán felirat és 1448-as évszám volt, valamint egy freskó, mely a keresztre feszített Krisztust ábrázolta két oldalán Szűz Máriával és Szent Jánossal, valamint Szent Ferencel. Az egyetlen torony a déli oldalon, a hajó és a szentély találkozásánál állt. 1732-ben nyitották meg a ma is használt kriptát a templom alatt, amely a mai templom déli oldalán helyezkedik el.

A *rendház* 17–18. századi kiépítését Boros Fortunát rövid ismertetése vázolja. A korábbi egy-, majd kétszárnyú épület a fokozatos bővítések eredményeképpen mai formájában 1773–1779 között készült el: az egyemeletes épület három szárnyában vannak szerzetesi cellák, a negyedik a templomhoz támaszkodó folyosó. A négyszögletes belső udvart közrefogó együttes boltíves kerengőfolyosóival a szerzetesházak Európa-szerte elterjedt mintáját követi.¹²³

A rendi közösség virágzása egészen az 1780-as évekig folyamatos volt. A tatárok utolsó csíki betörését 1694-ben a somlyói kolostor már nagyobb pusztítás nélkül vészelhette át. Az önálló rendtartomány 1729-ben alakult meg, akkor hat kolostor, nyolc kisebb ház, százharminchét rendtag, köztük hetvennyolc felszentelt

¹²⁰ Benda–Kenéz 1989. 211. Vö. Mohay 2009. 134–139.

¹²¹ Benedek 1945.

¹²² Dezső–Muckenaupt–P. Urbán 2014. 10.

¹²³ Boros 1943. 14–22.

11. A ferences rendház udvara, az északi falon napórával. A boltívek még nincsenek beüvegezve, alul rácsozottak. Zsabokorszky Jenő felvétele (1940)

pap alkotta a provinciát. Ötven évvel később, 1780-ban a háromszázötvennégy tagú ferences közösségben kétszázhetven pap volt, háromszor annyi, mint az egész erdélyi egyházmegyében. A 18. század közepétől Veress Lajos, Loseiner Leonárd és mások keze nyomán megszülettek a rendtörténeti áttekintések, számba vették a történeteket, és kifomálták a rend saját magáról alkotott képét.¹²⁴

Ebben az időben jól működő alsó- és középfokú *iskolák* voltak a somlyói ferencesek kezén. Az iskolákban komoly hagyománya volt az iskoladrámák előadásának.¹²⁵ Nemzedékeken keresztül virágzott az 1731-ben megalapított Mária Társulat, 1772-ben pedig Szent Antal Társulatot is alapítottak.¹²⁶ 1780–1781-ben hosszas tervezés, előkészítés után, kivételes összefogással és gyorsasággal épült fel a templom mögött keletre fekvő *iskolaépület*. A következő évben azzal egy fedél alatt elkészült a szeminárium (másképp fiúnevelő, voltaképp: kollégium) épülete is. Szükség volt

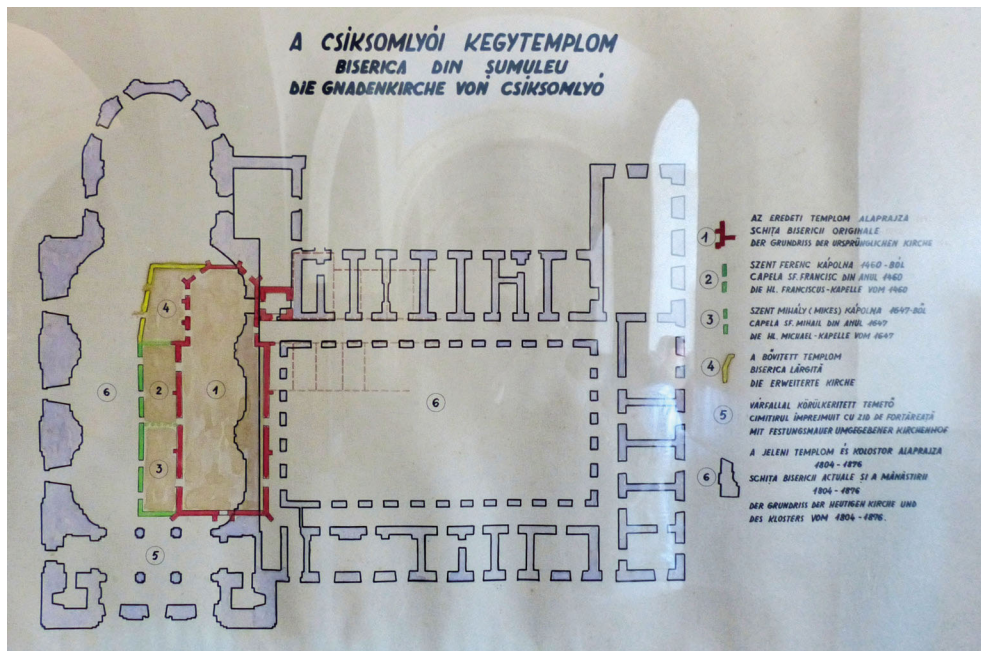
¹²⁴ Györffi 1989, Boros 1994.

¹²⁵ Medgyesy-Schmikli 2009.

¹²⁶ Bándi 1894. – A társulati névsorok megtalálhatók a Csíki Székely Múzeumban (Muckenhaupt 1999. 108–110).

a tartós, tágas helyre, hiszen akkor már évtizedek óta háromszáz–négy száz között mozgott a diákok létszáma. Mivel ebben hamarosan komoly visszaesés következett be, az épületet nem sokkal elkészülte után évekig a katonaság használta, és csak 1820–1825 között végeztek rajta felújítást. 1838 őszére elkészült a gimnázium kétszintes épülete is, amelynek földszintjén három tanterem, az emeleten pedig két tanterem és egy auditorium volt. Az iskola épületét és a templomot sokáig egy százméteres, fából készült fedett folyosó kötötte össze, amit ismeretlen időben, valamikor a 19. században bontottak le.¹²⁷ A 19. század közepén ez az iskola a ferencesek kezeléséből a Római Katolikus Státushoz került át, amivel megbomlott a templom-rendház-iskola addigi egysége. A leromlott állagú épület egyre kevésbé volt már alkalmas az iskola céljaira, így hosszas előkészületek után 1911-re megépült Csíkszeredában a nagyszabású új főgimnázium.¹²⁸

Egy új, nagyobb templomépület tervezését és az anyagi források megteremtését a ferencesek már az 1770-es évek elején megkezdték, de sok külső körülmény megakadályozta a megvalósítást.¹²⁹ 1798, a kegyeszobor tiszteletét és csodás mi-voltát elismerő hivatalos püspöki ítélet után vették újra tervbe egy jóval nagyobb

12. A kegytemplom és rendház alaprajza, amelyen a lebontott régi templomot is feltüntették. A kegytemplomban kitett rajz (2015)

¹²⁷ Bicsok 2010, 2011.

¹²⁸ Antal 1994, Ladó 2015.

¹²⁹ Boros 1943. 30–32.

templom megépítését: az immár „legalizált” kegyhelyen a búcsújárás fellendülésére gondolhattak.

1802. október 26-án erős földrengés rázta meg Dél-Erdélyt, ami sokfelé okozott károkat, Brassóban és környékén súlyosabbakat is: épületek dőltek össze vagy váltak lakhatatlanná, Sepsiszentgyörgyön például templomboltozat szakadt be.¹³⁰ Noha nincs határozott említés arról, hogy ez Csíksomlyón pontosan mivel járt, csaknem biztosra vehetjük, hogy a régi templomépület lebontását ennek nyomán határozták el. Két évvel később, 1804-ben kezdődött meg az új, ma is álló templom építése. Ennek szellemi atyja és szervezője P. Losteiner Leonárd lehetett, akit a rendi vezetés 1802-ben helyezett Somlyóra, s aki ott élt 1826-ban bekövetkezett haláláig. Ez a váltás és változás radikális volt: a régi épületből semmit nem tartottak meg, alig néhány kődarab őrzi a sok vihart megélt régi templom emlékét. Az építkezés nehezen haladt; Losteiner még megélte tető alá hozását, de az oltár csak húsz évvel a halála után, 1848-ra lett készen, a templom felszentelésére pedig 1876-ig kellett várni. A rendtörténet úgy tartja: azért, mert nem volt hozzá elég anyagi forrás. Biztosan igaz ez is; de hogy miért nem volt, arra nem elég magyarázat az általános szegénység. Száz évvel korábban a ferencesek szerte Erdélyben sokkal „hátrányosabb helyzetben”, mégis eredményesen építkeztek. Nem alaptalan a gyanúnk, hogy a kegyszoborhoz már nem áramlottak a korábbihoz hasonló bőkezű adományok, és a nagyobb vállalkozásokhoz nem volt könnyű támogatókat megnyerni. Megglazulhatott a ferencesek és az elit korábban igen szoros kapcsolata; a középkori templom helyén emelkedő új falak már más, szekularizáltabb, világiasabb arculatú világba épültek be.

A 19. század folyamán az erdélyi ferencesek csíksomlyói közössége sem maradt mentes a rend egészét érintő visszaeséstől. Megpróbáltatást hozott a szabadságharc is, a megtorlás az iskola bezárásával, hadisarcokkal, a nyomda lefoglalásával járt, és emiatt egy időre a búcsújárás is abbamaradt.

Az új templom jellegzetességét a visszafogott, klasszicista elemekkel kevert barokk ízlésvilág adja meg. A hangsúlyos homlokzatot a két torony uralja. Közöttük három bejárat fogadja az érkezőket. Ez a homlokzati kép a jezsuita templomok típusát követi, annak simább, kevésbé tagolt változata. Ilyen volt akkoriban Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és Erzsébetvárosban, hasonló kéttornyos ferences templom épült Szamosújvárott és Székelyudvarhelyen; előképeik között ott lehettek távolabbi 18. századi barokk ferences kegytemplomok, mint Máriaradna, Mátraverebély-Szentkút, Máriagyűd.¹³¹ A templom 16,45 méteres belső szélessége a legnagyobb az összes erdélyi barokk templom között, tetőszerkezetének különlegessége pedig a dongaboltozata: ez teljes egészében fából készült, mert ekkora áthidalást téglaboltozattal – annak nagyobb súlya miatt – nem lehetett volna megoldani. „A belső térből a vakolt, festett felület megkülönböztethetetlen egy igazi

¹³⁰ Koch 1880. 110–111.

¹³¹ Veöreös 2005a. 2006.

boltozattól.”¹³² Fölötte egy attól teljesen független, többszintes barokk fedélszék helyezkedik el. A többszöri kisebb földrengések emiatt nem tettek maradandó kárt a rugalmas tetőszerkezetben.

A külsőnél kidolgozottabb és gazdagabb a templom berendezése és belső díszítése. A szószéket a jobb oldalon helyezték el úgy, hogy az ott álló szónokot mindegyütt jól lehessen hallani, megközelítése pedig kívülről, a rendház emeleti folyosója felől történik. Ez a rangosabb megoldás, mert a pap szószékre vonulása láthatatlan marad, megjelenése így ünnepélyesebb lehet. Hasonló megoldás sok erdélyi ferences templomban található (Dés, Kolozsvár, Torda, Székelyudvarhely, Szárhegy, Nagyszeben, Kézdivásárhely, Fogaras). A 20. század fordulóján kerültek a szentélybe – a kegyszobor méretéhez képest másfélszeres méretben – a magyar szent királyok Tirolban sablonra megformált szobrai. Az oltárokról, orgonáról, festésről, üvegablakokról és másokról P. Boros Fortunát és P. Márk József könyvei minden további részletet tartalmaznak.¹³³

Százas nagyságrendben vannak a szentélyben templomi hálatáblák. Ezek a votív tárgyak, amelyek kései utódai a 18. századi (nemes)fém öntvényeknek, Magyarország- és Európa-szerte a 19. század vége óta széles körben elterjedtek.¹³⁴ E táblák is monografikus elemzés tárgyai lehetnének, ha nem is amiatt, hogy a mögöttük lévő történetek feltárhatóak lennének, inkább a tömegességből kirajzolódó sztereotípiák okán.¹³⁵ Csíksomlyón az 1960-as években néhány tucat volt belőlük, az évszámokból ítélve a nyolcvanas években különösen is megsaporodtak, és a gyarapodás folytatódott az 1990-es évek folyamán és azt követően is. Mára többször láthatjuk azt is, hogy hely híján ezeket már nem rögzítik a templom falához, csak felakasztják, egymásra helyezik. Az általánosan elterjedt fehér márványtáblák

13. Offerek a 18. századból (2016)

¹³² Veöreös 2005b. 289.

¹³³ Boros 1943, 1994, Márk 2014.

¹³⁴ Bálint–Barna 1994. 219.

¹³⁵ A szőkefalvi kegyhely csodáit elemző Györfy Eszter is úgy látja, hogy „az egyéni élethelyzetek, amelyekben az illető csodás segítséget kapott, sajnos az ilyen sematikus, pár szavas formulák alapján nem rekonstruálhatók”. (Györfy 2012. 141.)

14. Hálátáblák márványból, fából a szentélyben az 1970-es évektől (2005)

15. Hálátáblák a szentélyben (2005)

16. Hálátáblák fából a szentélyben, oszlophoz támasztva (2010)

mellett újabban fából készültek is feltűntek. Mivel az anyag és a feliratozás sem számít olcsónak, a kis méretű táblákon kevés szöveg fér el. A szövegek a privát és a nyilvános emlékezés-emlékeztetés határvidékén helyezkednek el. Minden tábla háttérében személyes tapasztalatot, tapasztalattörténetet sejtethünk, emiatt még az egy-két szavas köszöneteket is nehéz lenne pusztán formáságnak tartani, noha azok pontos tartalmáról az esetek túlnyomó többségében nem szerezhethünk tudomást. A monogramok mögött rejtve maradnak a személyek, támpontot inkább az évszámok adnak. Módszeresen ugyan nincs feltárva ez az emléktanyag, de úgy látszik, hogy 1959 előtti táblát nem találunk itt, aztán szép számmal sorjáznak az egymást követő évtizedekből, és megszorodtak az 1980-as években. Néha látunk keresztes/vagy családneveket, beceneveket, helységneveket; nagyon kevés azonosítható közülük (ilyen például: „Hálából Máriának Kilyénfalváról az András család 1987”, vagy egy magyarországi: „Köszönet néked Istenem, hálából a Balatoni család Alsószolca 2002”). A leggyakoribb motiváció a köszönet, amit a túlnyomó többség a *hálából*, azontúl a ritkább *köszönöm* szóval fejezett ki; a „címezett” csaknem mindig Szűz Mária (*Máriának, Szűzanyának, Jó Anyám*), és csak elvétve fordul elő Szent Antal vagy Isten. Előfordul román nyelvű köszönet is. A 2004. decemberi népszavazás után egy bocsánatot kérő tábla is megjelent – rovásírást formázó hosszabb szöveggel. Nemigen kételkedhetünk benne – noha ennél sokkal többet nem tudhatunk –, hogy akik hálátáblákat készíttettek, azoknak *volt miért* hálát adniuk, köszönetet mondaniuk, akár a szűkebb környék lakói voltak, akár németországi vagy magyarországi illetőségűek. Egyházi környezetben

használt kifejezéssel élve a legtöbbször *imameghallgatás* szokott állni a hálatáblák hátterében. Ha ezeket párhuzamba állítjuk a kegytemplom vendégekönyveibe tett, imákat kérő bejegyzésekkel, jól látjuk, mennyivel visszafogottabbak a kőbe vésett szavak, szinte sosem tesznek utalást konkrét eseményre, viszonyokra, nincsenek epikus részletek.

A templom hátsó oszlopain tíz emléktábla kapott helyet. P. Somlyai Miklós, P. Károni János, P. Damokos Kázmér, P. Görög István 17. századi, P. Simon Jukundián 19. századi, P. Benedek Fidél és P. Écsy János 20. századi ferences atya volt. Egy-egy tábla emlékezik meg a templom 1909–1913-as, valamint 1941–1942-es renoválásáról és azok lebonyolítóiról. A tizedik – melyre még visszatérünk – a hargitai csatáról szól. A fehérmárvány táblák feltűnő helyen vannak, jól olvashatóak, a tömör szövegek világos képet adnak bárki számára akkor is, ha egyébként tájékozatlan a történeti körülményekben.¹³⁶ Elhelyezésük ideje – 1992 – csak Benedek Fidél és Écsy János esetében van feltüntetve. Érdekeség, hogy éppen a ferencesek virágkorából, a 18. századból senkinek nincs emléktáblája.

Érdemes említést tenni Mikes Kelemen epítáfiumáról, mert a székelyek Csíksomlyón meghalt katolikus generálisa a 17. század végén támogatta a somlyói és esztelneki ferenceseket, és a templomban temették el.¹³⁷ A latin nyelvű síremlék az elhunyton kívül a templom egykori Szent Mihály-kápolnájára is emlékeztet, amelyet

17. P. Benedek Fidél emléktáblája a kegytemplomban (2015)

18. P. Écsy János emléktáblája a kegytemplomban 1992-ből (2010)

¹³⁶ Az emléktáblák szövegezőit nem ismerjük. Mindegyik felirat megtalálható Csíkszereda város honlapjának csíksomlyói részén (<http://www.szereda.ro/#!hu/h/26/csiksomlyoavidekvalla-sikozpontja.html>, letöltve: 2020. március 31.).

¹³⁷ Tüdös S. 2008.

éppen Mikes építtetett 1670–1676 között, nem sokkal a halála előtt. A lebontott kápolna anyaga beépült az új templomba.¹³⁸

A templom bejáratánál rajzokkal illusztrált ismertető szövegek hozzák közel a kolostor és a templom múltját az érdeklődőkhöz. Ezek főként a messzebből érkezett, kevésbé tájékozott látogatók számára lehetnek hasznosak. Kinagyított és bekeretezett fényképek láthatók a rendház folyosóin a második világháború előtti és a korábbi évtizedekből, rövid feliratokkal.

Kájoni János mellszobra, Ferencz Ernő – akkor még Csíkszeredában élő – szobrászművész alkotása a kolostor udvarában található. 1972-ben került oda, P. Écsy János házfőnök vette meg az alkotótól. A talapzaton „P. Kájoni János (1629–1687)” áll, ami alig észrevehető utalás a páter nem magyar származására. A diktatúra éveiben a román hatalom számára éppen ez tette némileg elfogadhatóvá alakját, noha annyira mégsem, hogy a szobrot elhelyezhessék az állami középiskolában.¹³⁹

A templom előtti téren oldalt áll a Nepomuki Szent János tiszteletére szentelt kis kápolna. Jelentősége az, hogy a „régvi világban” itt fogadták a szerzetesek a búcsúsokat. Az épület mai helye az eredetihez képest már a harmadik: eredetileg a középkori templom kapuja mellett volt, 1802-ben, amikor azt lebontották,

19. Kájoni János mellszobra a rendház udvarán (2017)

¹³⁸ Benedek F. 2000a. 130.

¹³⁹ 2015-06-02 Medveczky (interjú Ferencz Ernővel).

20. A Nepomuki Szent János-kápolna (1994)

áthelyezték az új homlokzattal szembe, majd, amikor a *székház* építése miatt ott is útban volt, átvitték a mostani helyére. Homlokzatára 1817-ben, P. Losteiner Leonárd házfőnöksége idején helyeztek el egy emléktáblát a hargitai győzelemről, amit ma a templom hátsó falán találunk. Régi hagyomány köszönt vissza az 1990-es években, amikor a gyimesi keresztalja lobogóit a búcsú napjaira ide támasztották be.

A 19. században további nagy építkezések is zajlottak Csíksomlyón. A templom főhomlokzatával szembeni telken 1828–1841 között épült meg Csík–Gyergyó–Csíkszék székháza, amely 1876 után a megyeközpontnak adott helyet. Azóta ez zárja le a templom előtti teret. 1889-től internátus működött az épületben. A „székházban” az 1930-as években kórházat rendeztek be.

A *Kis-Somlyó hegyen* álló kápolnák eredete, liturgikus és rituális használata ugyancsak évszázadok emlékezetét őrzi.

A *Salvator*-, vagyis „Üdvözítő”-kápolna a tituluszának latin nevét őrzi: Krisztus tábor-hegyi színeváltozásának (*Transfiguratio Salvatoris*) tiszteletére szentelték. A kápolna eredeti keleti része négyszögű, dongával fedett szentélyből és boltozat nélküli hajóból áll, diadalíve tompa csúcsban végződik. Az újabb régészeti feltárás szerint a 14–15. század fordulóján már állhatott. A tatárdúlás 1661-ben ezt is tönkretette, utána 1678-ban kijavították, nyugati irányban ki is bővítették, majd 1680-ban szentelték fel. A déli oldalon ma befalazott gótikus ajtókeret (felirata: *Renov Salvator 1678*) ennek lehetett a nyugati ajtaja. A kápolnában és

21. A Salvator-kápolna homlokzata a gyermekfalviak emlékkeresztjével (2015)

tozatos szentélyből áll. Nyugati irányban eredetileg nyitott volt, jelenleg ajtóval van ellátva.

A Salvator-kápolna közelében egy remetelak áll, egyszerű, kétszattatú épület, amelyet valamikor a 19. század végén emelhettek.¹⁴⁰

A Kis-Somlyó hegy déli oldalán áll a *Páduai Szent Antal* tiszteletére szentelt barokk kápolna, amelynek keletkezését az 1661-es tatár betöréssel hozzák kapcsolatba. A hagyomány szerint egy testvér a kegytemplomot és a kolostort felégető török-tatár hadak elől az erdő sűrűjébe rejtőzött el. Látva rendtársainak halálát és elhurcolását, fogadalmat tett Szent Antalnak, hogy ha életben marad, saját kezűleg kápolnát épít a tiszteletére. Megmenekülése után valóban felépítette a mai kápolna elődjét. Losteiner, aki az 1770-es években először írta le a történetet, a testvér nevét nem említi, a későbbi források a Hosszúaszóbból származó Márk Jakabbal azonosítják. Az első kápolna datálására vonatkozó egyetlen hiteles adatot

környezetében a 17. századot megelőző időkben temetkezés is folyt.¹⁴⁰ Mai formáját a kápolna 1877–1778-ban nyerte el: az akkor már csaknem kétszáz éves, fából ácsolt toldalék előtér helyébe kőből megépítették a ma látható előteret. Az alakítás emlékét őrzi a homlokzat felirata: *A színében elváltozva megdicsőült Salvator ezen kápolnája 200 év után nagyrészt újra javítatott.* Különösen értékesek a 17. századi festett fakazetták a kápolna dongaboltozatán és a karzat mellvédjén. Egyháziilag a kápolna a csíksomlyói Szent Péter és Pál-plébánia-templomhoz tartozik, aminek a modern időkben lesz majd jelentősége.

A Passió- (vagy Szenvedő-) kápolna Jézus szenvedésének tiszteletére épült a Salvator-kápolna szentélye mögött, attól keletre. A temetkezések alapján a régész megállapította, hogy ez 1678-ban már állt, ugyanis a Salvator-kápolna 1678–1680-as bővítése során megbolygatott sírokat kegyeletből ide helyezték át. A kápolna egyetlen négyzet alakú hajóból és a hozzá kapcsolódó dongaboltozatos szentélyből áll.

¹⁴⁰ Darvas 2011.

¹⁴¹ Márk 2014. 76.

22. A Szenvedő- és a Salvator-kápolna a szentélyeik felől (1998)

23. A remete háza a Kis-Somlyó hegyén (2015)

az 1775-ös átépítéskor előkerült feliratos téglá szolgáltatója, melyen a „Johan[n]es Mak” (Mák János) név és az 1673-as évszám szerepel. Ez az első kápolna minden bizonnyal egyszerű, kis építmény lehetett, a feljegyzések szerint körülbelül a mai szentélynek megfelelő méretű volt, csak a miséző papot és a ministránsokat tudta befogadni.

1720-tól kezdve a csíksomlyói diákok Szent Antal június 13-i ünnepén kivonultak a kápolnához. Később kilencedet is végeztek, amely a szent ünnepét megelőző kilenc egymás utáni kedden mondott szentmiséből állt (ez a mai napig élő gyakorlat). 1743-tól, amikor P. Ambrus Jukundián bevezette itt a szentbeszéd tartását, a környékbeli falvak lakói is csatlakoztak hozzájuk. A 18. század első felében Szent Antal kultusza egyre népszerűbbé vált, a kilencedek alkalmával mondott prédikációk nagy tömeget vonzottak. A kis kápolna így már nem tudta befogadni a híveket, ezért 1750-ben közadakozásból megnagyobbították. Mai formáját 1773 és 1775 között nyerte el, amikor teljesen átépítették. A kápolna északi falához kívülről félköríves fedett szószékek csatlakoznak.¹⁴²

A Kis-Somlyó hegy oldalában meredek kálvária vezet felfelé. Az egészen kis serpentinút menti stációk közül a ma álló legrégebbiek 1868-ból származnak, és vannak újabbak is, amelyek valószínűleg tönkrement régebbiek pótlásaként készültek.

24. A Szent Antal-kápolna külső szószéke (2010)

¹⁴² Boros 1943. 142.

25. A kegytemplom (1992)

Csíksomlyón a templom közelében ugyan nincsen szentkút, de a hegy tövében a kiépített borvízforrás szerves része a búcsú terének. A gerendából és deszkából készült felépítménye időről időre javításra szorul, de a nyolcszögletű, szaltelihez hasonló formája – régebbi ábrázolások alapján – nagy vonalakban régóta azonos.

A csíksomlyói kegyhely közvetlen tere talán a legösszetettebb valamennyi magyar búcsújáráshely között. Templom, kolostor, sokszor kálvária, szentkút vagy forrás számos kegyhelyen van, általában egymás közvetlen közelében, ritkábban kisebb távolságokra egymástól. Ezek mellett Csíksomlyón a Kis-Somlyó hegy kiterjedt nagy területe is a búcsújárás közvetlen, azaz csaknem minden résztvevő számára bejárt helyszínévé alakult, a tetején és oldalában álló kápolnákkal, keresztútval.

A kegyhely térszerkezetének jellegzetessége annak nagy fokú állandósága, amelyben a használók generációkon keresztül kialakíthatták megszokásaikat. Az épületek, terek, útvonalak a 20. századi változások során mindvégig megmaradtak akkor is, ha állapotuk, funkciójuk időlegesen megváltozott. A kisebb-nagyobb javítások, karbantartások, amik már a szocializmus idején is lehetségessé váltak, ezt lényegében alig érintették. Új építkezések, új határok és útvonalak kijelölése majd az 1990-es években fogja át rajzolni a kora újkortól megszokott rendet.

26. A kegyeszobor

5. A tisztelet tárgyai

A kegyhely kitüntetett tárgyai közül generációk óta a legtöbb zárandok és érdeklődő számára sokat jelent a Mária-kegyszobor, a labarum és a kisbazilika-jelvény. Régiségük, állandóságuk, korokon átívelő életük, a rájuk fordított figyelem és törődés folytán ezek rendelkeznek a legnagyobb szimbolikus erővel. E három tárgy: a „csodákkal teljes” kegyszobor a 16. századból, a labarum mint liturgikus jelvény és emlékhordozó a 18. századból és a kisbazilika-jelvény mint rangjelző a 20. századból az egyediség és azonosság kifejezői a kegyhelyen. Ebben a (szent) háromságban csak itt és csak így fordulnak elő, miközben ezer és egy társukkal tartanak rokonságot.

A kegyszobor

A kegyszobor évszázadok óta a környék, a katolikus Székelyföld közös és közösségi Mária-tiszteletének mintegy szíve közepe. Jelentős művészi értékű és legendás történetek sokaságával övezett kultusztárgy. Az elmúlt kétszázötven évben a búcsújárás mellett erről írtak és mondtak a legtöbbet. A szépségéről, múltjáról és a hozzá fűződő csodákról tett megállapítások egyik része generációkon keresztül öröklődött, az újabbak lassabban kerülnek be a köztudatba. Történetének első változatát a 18. század végén P. Losteiner Leonárd írta meg latinul; ezt felhasználva készült el negyven év múlva az ő magyar nyelvű összefoglalása, majd egy nemzedékkel később P. Erős Ferenc Modeszt könyvecskéje is.¹⁴³ Ugyancsak Losteinerre támaszkodott a 20. század elején Tima Dénes gimnáziumi tanár, aki cikksorozatot, majd annak nyomán könyvecskét közölt a csíksomlyói segítő Máriáról.¹⁴⁴ Boros Fortunát a ferences rendi és a történészi szempontokat egyesítve írt rövid, népszerű összefoglalást, amelyben hangsúlyosan szerepeltek a szobor első világháborús megpróbáltatásai; ismert összefoglaló könyvében később egy alapos fejezetet szentelt a kegyszobornak.¹⁴⁵ Több évtizedes hallgatás után újabb közléseket csak

¹⁴³ Losteiner 1777, Erős 1852, Mohay 2015.

¹⁴⁴ Tima 1907.

¹⁴⁵ Boros 1924, 1943. 67–80.

27. A kegyszobor. A talapzatot terítő takarja, búcsú idején ezt leszedik (1994)

az utóbbi bő két évtizedből említhetünk. P. Márk József több népszerűsítő írásában tett közzé néhány részletet a szoborról, annak történetéről, öltöztetéséről.¹⁴⁶ Mihály Ferenc, az ismert erdélyi farestaurátor a szobor történetéről tárt fel adatokat,¹⁴⁷ Sarkadi Nagy Emese alapos művészettörténeti elemzést írt,¹⁴⁸ szakemberek együttese pedig elvégzett egy műszeres anyag- és formavizsgálatot.¹⁴⁹ Balatonyi Judit a kegyszobornak a gyimesi csángók egy – csak alkalmilag gyakorolt – házasságkötési rítusában betöltött különös szerepét mutatta be modern antropológiai szempontrendszer alapján.¹⁵⁰ Se szeri, se száma a kisebb-nagyobb cikkeknek, fényképekhez írt kommentároknak.

A szobor a maga nemében egyedülálló: egyrészt a méretei, másrészt a szépsége, harmadrészt az évszázadok óta voltaképpen töretlen kultusza folytán. Gyakorlott mester keze műve, készítésének ideje 1510 és 1520 közé tehető.¹⁵¹ (Erre a készítési időre gondolva tartottak 2015-ben az erdélyi ferences rendtartományban jubileumi évet a kegyszobor tiszteletére.) Erről történeti források nem maradtak az utókorra, mert a gótika

végén, a reneszánsz elején még egyáltalán nem volt fontos, hogy rögzítsék a készítőt, a készítés idejét és helyét. Ezért az is bizonytalan, hogyan és mikor került a szobor Csíksomlyóra. Balogh Jolán a szobor készítését művészettörténeti analógiák alapján egy feltételezett csíki műhelyhez kötötte.¹⁵² A mai kutatás ezt kétségnek tartja, mert fejlett városokon kívül – amilyenek akkoriban jórészt inkább

¹⁴⁶ Márk 2001, 2003b, 2014.

¹⁴⁷ Mihály F. 2006.

¹⁴⁸ Sarkadi 2016.

¹⁴⁹ Benkő et al. 2016.

¹⁵⁰ Balatonyi 2011.

¹⁵¹ Balogh 1943.

¹⁵² Uo.

csak a Szászföldön voltak – egy ilyen szoborkészítő műhely léte aligha igazolható, és létének ellentmond a környék szoboremlékeinek sokfélesége is.¹⁵³

Évszázadok alatt lassan elfelejtődött, hogy a szobor honnan, mikor és hogyan is került Csíksomlyóra a régi kegytemplomba. Egy bizonytalan adat 1624-ből való, ám az első biztos említés csak az 1661-es tatárbetörést követő újjáépítéshez kapcsolódik. Akkoriban már a szobor javára tettek adományokat a környék katolikus nemesei, és 1664-ből fennmaradt egy szerződés szövege is egy új oltár építésére vonatkozóan, ahol a szobrot is elhelyezték.¹⁵⁴ Csak sejtések vannak arról, hogy ezt megelőzően hol volt. „A 17–18. századi ferences rendtörténetírók, a Losteiner által idézett páterek egyike sem említi úgy a szobrot, mint az egykori somlyói oltár részét.”¹⁵⁵ Talán nem alaptalan Sarkadi Nagy Emese azon feltételezése, hogy a szobor a készítését követő évtizedekben valamelyik szász település, talán Hóltövény szárnyas oltárán lehetett, és hogy a reformációt követően került máshová. „A barokk kori lelkiség alakulása, a zarándoklatok fellendítésére irányuló, a katolikus megújulás jegyében zajló tendenciák, az esetleges eredetmítoszok kialakításával összefüggő írások szempontjából teljesen másodlagos volt, hogy a szobor eredetére vonatkozóan hiteles, történeti források ismertek legyenek. A korábbi szobor/festmény kegykép-ként új életet kezd, és új helyén a jelentősége már a vele kapcsolatos csodálatos eseményeknek tulajdonítható, független korábbi helyétől és funkciójától.”¹⁵⁶ Ehhez az is hozzátartozik, hogy a kutatás által feltárt vagy új értelmezést nyert történeti adatok egyáltalán nem homályosíthatják el a kegyszobor erejét, kultikus jelentőségét: a kegyszobor attól nem lesz „értéktelenebb”, hogy valahol másutt készítették.

A korona és talpazat nélküli alak 192 cm, a talpazattal 210 cm, a koronával együtt 253 cm magas. Több említés szerint egy darab fából készült – ez ugyan nem lehetetlen, de egyelőre nem igazolták, a kisebb kiegészítések pedig ennek inkább ellentmondanak. Anyagát mind a mai napig hársfának tartották, amikor is kiderült, hogy valójában juharfa; igen jó állapotban maradt meg, noha általában ezt is kedvelik a fakárosító rovarok és gombák.¹⁵⁷

P. Boros Fortunát leírása szerint

Máriát hosszú, testhezálló ruha takarja, melyet derékon öv szorít a testhez, amely fölé bő, redőkbe szedett palást borul. Jobbjában királypálcat, baljában pedig a mezítelen kis Jézust tartja. Arca mosolygós, kibontott hajfürtjei a vállára borulnak s azokat befödik. A fején nehéz korona van. Ugyancsak korona van a kis Jézus fején is, aki jobb kezét áldólag emeli fel, s baljában rózsát látunk.¹⁵⁸

¹⁵³ Sarkadi 2016. 236.

¹⁵⁴ Uo. 229.

¹⁵⁵ Uo. 235–236.

¹⁵⁶ Uo. 236.

¹⁵⁷ Benkő et al. 2016. 21.

¹⁵⁸ Boros 1994. 53.

28. A kegyszobor alsó része

29. A kegyszobor talapzata. A deszkázat teljesen eltakarja a földgömböt, amelyen a főalak áll (2010)

Közismert, hogy ez az ábrázolás a Napba öltözött Asszony középkori ikonográfiáján alapul, ami a Jelenések könyvére támaszkodik (Jel 12,1–2). Az ottani leírás szerint a Napba öltözött Asszony egy kígyó fején tapos. Itt kígyót ugyan nem látunk, de ezek a képek átjártak egymásba, élő valóságot fejeztek ki, és aki ránézett, tudta, mire gondoljon. Mária alakja egy emberarcot is magában foglaló holdsarlón áll, alatta pedig a talapzat a földgömböt mintázza. A holdsarlóba faragott fejet lehet úgy látni, mint egy törököt, és mint mohamedán szimbólumot értelmezni, hiszen a szobor készítésének idején a török fenyegetés Európában már jó ideje jelen volt. Régi írárok a fejet Nestorral azonosítják, ez esetben Mária mintegy a nesztoriánus eretnekséget győzi le. Az 5. században Nesztoriusz egyebek mellett tagadta, hogy Szűz Mária Istenszülő (*theotokosz*) lenne, mert tőle csak az ember Krisztus született, nem pedig az Isten fia.

A holdsarlón álló Mária-szoborhoz később illesztették hozzá az attribútumokat: a koronát a 17. században, a napsugárkoszorút és a feje körüli csillagkoronát a 18. században. Ez utóbbit a 20. század második felében kicserélték egy újra, amit aztán villanyégőssorral is

kiegészítettek. Koronája is több változatban ismert: a legrégebbit még angyalok tartották Mária feje fölött, aminek helyébe a 18. század második felében került a közvetlenül fejre illesztett magas, tiarára emlékeztető korona. Ezek a kiegészítések jelzik, hogy a szobor magába foglalja a Mária-tisztelet hangsúlyainak koronként eltérő kiemelését.

Sarkadi Nagy Emese művészettörténész több, az ikonográfiai típusban szokatlan vonást látott meg és írt le: ilyenek a ruházat elrendezése és redővezetése, az anatómiai elvárásokkal nem teljesen egyező tartás és végtagok, a köpeny íves nyakkivágásán hiányzó pánt. „A frontálisan elhelyezett elegáns Mária-alak feltűnően egyenes, merev tartású, a gótikus Madonna-szobrok pozícióját rendszerint jellemző ív csak nyomokban fedezhető fel rajta: fejét enyhén balra billenti, a Gyermekeket bal karján

30. A kegyeszobor arca

tartja, jobb lábát kissé előretolja.”¹⁵⁹ Ezek háttérében – a korban megszokott, több példával igazolható módon – átfaragást sejt, amit indokolhat akár a szobor régisége, akár a sérülései vagy az öltöztetés igényének való megfelelés, valamint a későbbi mozzgatásokból adódó kisebb javítások is. Noha az átalakítások pontos mértékét és jellegét szabad szemmel nem lehet meghatározni, a megfigyelések alapján valószínűsíthető, hogy több helyen is átfaraghatták a köpeny redőit, átdolgozták a felületét, és valószínűleg lefaragták, átalakították a ruha és a köpeny mellkasi részét is. „Több helyen is átfaragást sejthetünk a gyermek törzsén és végtagjain, és nem elképzelhetetlen, hogy az arc, a hajfonatok bizonyos részei is a későbbi véső nyomait őrzik.”¹⁶⁰ Ezt a véleményt támaszthatja alá P. Daczó Lukács egy megjegyzése is, aki 1963-ban Ferencz Pista „Jézus-faragó” emberrel kijavíttatta a gyermekalak kisujját, ami korábban – talán az 1944-es menekítéskor – törött le. Ahogy ő írja: „mivel »Jézusfaragó« Pista nem éppen nagy termetű, és mivel a magasban szédül is, azért én magam tettem fel az ujjacskát. Egy keskeny vésővel helyet mélyítettem neki, s meleg enyvvel erősítettem jól oda.”¹⁶¹

¹⁵⁹ Sarkadi 2016. 230.

¹⁶⁰ Uo. 233.

¹⁶¹ Daczó 2013. 232.

Műszeres vizsgálatot a régész Benkő Elek végzett farestaurátor, paleoantropológus és könyves muzeológus közreműködésével 2015-ben.¹⁶² Ennek nyomán bizonyossá vált, hogy a talpazat félgömbje egykor szélesebb és magasabb volt, ahogy azt régi metszetek is mutatják, tárgyi bizonyítékát pedig jól látták a szakemberek: „az eredeti félgömbből egy körülbelül 20-25 cm széles alsó szeletet valamikor nagyon durván lefűrészelték úgy, hogy a két oldalról indított vágás síkjai nem találkoztak pontosan.”¹⁶³ A gyanú szerint erre a 19. század közepén kerülhetett sor, amikor a szobrot új helyére, a ma is használt oltár mögé szerkesztett posztamensre állították. Ezzel együtt a ruházat alsó redőit is megcsonkították. Nem tudjuk, miért nem készítettek egy olyan tartószerkezetet, amely lehetővé tette volna a csonkolás nélküli elhelyezést, a tágas új templomban erre biztosan lett volna mód. Régóta tudták, hogy a szobrot többször is újrafestették, illetve újraaranyozták, ennek részleteit ugyancsak a legfrissebb vizsgálat tárta fel. A szerzők Joseph Mohr 1747-ben készült életnagyságú, a Mária-szobrot ábrázoló olajfestményével vetették össze a színezéseket. Az is kiderült, hogy Mária arcát két helyen is faszegekkel rögzített fadarabokkal egészítették ki, a jobb oldali hajfürtjét is külön fából faragták és applikálták, egy helyen pedig a faanyag csomóját javították.¹⁶⁴ Mária fején eredetileg nem volt korona, haját egy gyöngyös koszorú fogta össze. A szobrászatilag kidolgozatlan fejtetőbe be van ütve egy kovácsoltvas hurok, ennek segítségével rögzíthették a szobrot az oltárszekrényben a nem ismert eredeti helyén. A szobor eredeti, kissé féloldalra tekintő testtartását egy hátoldalra erősített deszkatoldás segítségével kiigazították és frontálisra alakították (a fedő aranyozás miatt ez is csak műszeresen vehető észre), és így erősítették hozzá a sugárkoszorút. Ennek is volt egy korábbi, 1664-ben és egy későbbi, a 19. század közepén készült változata.¹⁶⁵

Az új, 1876-ban fölszentelt templomban a kegyszobor is új helyre, a főoltár mögötti emelvényre került, ahol a búcsúsok könnyebben megközelíthették és elérhették.

Régebben öltöztették is a Mária-szobrot. A barokk korban adtak rá ruhát, amit a fejéhez szögecselhettek. Mikor aztán a 19. században a szobor alakját sugárkoszorúval vették körül, a főalak öltöztetését abbahagyták, és csak a (ruhátlanul kifaragott) Jézus alakját öltöztették tovább. Ez csak az 1960-as években maradt abba (erre a 8. fejezetben visszatérünk).

Világos, hogy Csiksomlyón nem a szobor, hanem az általa megtestesített Szűz Mária áll a tisztelet középpontjában; a tárgy Szűz Máriának csak a „képmása”, (*ikon, imago*); ezért beszéltek a 18–19. században Szűz Mária „csodálatos képeről”. A tisztelet óvja, védi a szobrot, és elhárít, elutasít minden olyan hatást, ami a szoborral szemben támadna, utólag pedig ezekből legendás történetek lesznek.

¹⁶² Benkő et al. 2016.

¹⁶³ Uo. 24.

¹⁶⁴ Uo. 27–28.

¹⁶⁵ Uo. 31.

Ilyen elbeszélés például, hogy a tatár vezér ki akarta vonszolni, parancsára kivittek a templomból, szekerre tették, de az nem mozdult meg, nem bírták elhúzni; a vezér erre karddal odavágott, a sebhely ott van a szobor arcán, a tatár karja pedig leszáradt tőle. Tucatnyi ilyen történet jelzi, hogy a szobor körül olyan aura van, amely nem enged erőszakos külső behatást. A por és a füst nem fogja, az arc minden körülmények között tiszta marad.¹⁶⁶

A 18. század második felében a ferencesek háromszor is hivatalos püspöki vizsgálatot kértek a kegyszobor csodáiról, hogy a kegyhely hivatalos egyházi elismerést nyerhessen. E jóváhagyást harmadik nekifutásra sikerült elérni. Az 1780 után felvett hivatalos tanúvallomások alapján P. Losteiner Leonárd, a rend történéskének alapos munkája nyomán 1783-ban elkészült egy hivatalos protocollum a csodatörténetekről.¹⁶⁷ Ezek akkor voltak elevenek, amikor a megörökítésüket még az egyházi elit végezte, többnyire hivatalos formában, főként latinul. Ezekben a krónikákban ritkaságnak számítottak a magyar nyelvű betétek.¹⁶⁸ A megörökített történetek jelentős része – ahogy azt az egykori tanúvallomásokat elemző Bárth János kimutatta – a magasabb társadalmi rétegektől származik.¹⁶⁹ Így érthető, hogy a szóbeliségben, a néphagyományban ilyenek alig maradtak meg, vagy ha igen, akkor azok az írásbeliségből kerültek oda vissza. Ezt szemléletesen tekinti át Magyar Zoltán tanulmánya.¹⁷⁰ A püspöki szentszék az abban foglaltak egy részét elismerte természetfeletti eredetűnek – noha nem nyilvánította egyértelműen csodának –, és „csodatételekkel jelesnek és koronára méltónak” (*statuam et miraculis insignem et corona dignam declaramus*) nyilvánította a kegyszobrot.¹⁷¹ Ettől kezdve azt többször is *csodákkal ékesnek, csodatevőnek* nevezték, még inkább annak tartották. A történetek rövidített változatát Losteiner évtizedekkel később állította össze; ez a legelső magyarul írt szöveg Csíksomlyóról, ami hosszú lappangás után végre 2015-ben jelenhetett meg.¹⁷²

Ahogy azt ma látjuk, a vizsgálatra azért volt szükség, mert a barokk vallásosság felvirágzása a szent helyek olyan számbeli gyarapodását hozta magával, hogy lassanként összegubancolódtak a szálak akörül, hogy melyek az „igazi”, és melyek a csak emberi törekvésekből kinövő kegyhelyek; ezért az egyházi felsőbbtség fontosnak tartotta saját ítélete érvényesítését. A világi hatalom „felvilágosult” racionalista törekvései pedig (sok más egyház- és vallásellenes intézkedéssel együtt) más, sokkal földközeli okokból kérdőjelezték meg a kegyhelyek létjogosultságát.

¹⁶⁶ Boros 1994. 61–74.

¹⁶⁷ *Protocollum* 1783. Ez a kézirat még közlésre vár. – A tanúkihallgatások egy nem végleges tisztázata Bárth János közölte és elemezte (Bárth J. 2000).

¹⁶⁸ Ilyeneket P. Losteiner Leonárd *Cronológiájából* közöltem: Mohay 2015a.

¹⁶⁹ Bárth J. 2000.

¹⁷⁰ Magyar 2016.

¹⁷¹ Jordánszky 1988. 139–140. A határozat mind a mai napig nem jelent meg sem latinul, sem magyarul.

¹⁷² Mohay 2015.

A két folyamat együttesen oda hatott, hogy sok kegyhely számára nélkülözhetlennek bizonyult természetfölötti megalapozottságuk hiteles bizonyítása. Mindez része volt a „katolikus felvilágosodás” folyamatának.¹⁷³

Az első kísérlet az addig csak latinul lejegyzett csodák magyar nyelvű terjesztésére az 1810-es években történt, de nem járt sikerrel: a csíksomlyói nyomdából sem akkor, sem később nem került ki P. Losteiner Leonárd könyvecskéje.¹⁷⁴ A történetek jóval később, már mint „muzeális”, régi elbeszélések kerültek a szélesebb hívő közönség kezébe, amikor a csodákat már sokkal kevésbé tartották valóságnak. Ma is ez a helyzet: akár gyógyulásokról, akár különleges tüneményekről legyen szó, ezek manapság sokkal kevésbé kerülnek szóba.

A labarum

A kegyhely kitüntetett tárgya a *labarum*. A helyiek gyakorta *labórium*ként emlegetik; a szónak ez az alakja a latinos forma ellenére sem latin szó. Ez egy rögzített, lobogni nem tudó „zászló”, amely mégis messziről magára vonja a figyelmet. A forma méhkasra vagy magas kupolára emlékeztet: egy tartórúdhhoz rögzített, vaspántokból összeállított vázon alulról nyitott, felülről domborúan zárt, henger alakú, virágmintás szövet helyezkedik el. Ez a tárgy bő kétszáz évvel fiatalabb a kegy-szobornál, a 18. századból származhat. Egyelőre sem az eredetét és használatának kezdeteit, sem a jelentését nem látjuk elég tisztán. A *labarum* eredetileg római uralkodói jelvény volt, amely zászlórúdból, egy arra fent felerősített kereszttrúdból és az azon szabadon mozgó lobogóból állt.¹⁷⁵ A búcsúsok hagyományos templomi lobogói ehhez jobban hasonlítanak, mint a mai *labarum*.

Az ünnepi körmenetben a *labarumot* mindig körbehordozzák, mintegy a Mária-szobor helyett, amit sosem mozdítanak meg. Így ez a különleges zászló vált a körmenet középpontjává.

A tárgy régebbi múltja homályba vész. Távoli párhuzamnak is aligha tartható egy 17. századból származó adat. P. Papp Asztrik a mikházi kereszt búcsújárásáról 1946-ban írt tanulmányában Domokos Pál Péter nyomán felelegeti, hogy a 17. század derekán a hilibi kápolna búcsújára „pünkösöd szombatján öt labórium alatt nagyszámú nép jelent meg különböző tájakról”.¹⁷⁶ Az adat eredetileg Marcus Bandinus érsek moldvai egyházlátogatásáról 1648-ban írt latin szövegében található,¹⁷⁷ pontos jelentése pedig „öt labarummal” (*cum quinque labaris*, tehát nem „labarum

¹⁷³ Bárth D. 2015.

¹⁷⁴ Mohay 2015b.

¹⁷⁵ *Encyclopaedia Britannica* (<https://www.britannica.com/art/labarum>, letöltve: 2021. október 1.).

¹⁷⁶ Papp A. 1995. 39.

¹⁷⁷ Bandinus 1648. 363.

31. A labarummal felállnak a körmenethez a kordonban (2001)

alatt”, ahogy Domokos Pál Péter fordította¹⁷⁸). A helyszín nem pontosítható, „Stanfalva ungarice, valachice Steneste nominatur” pontos helye egyelőre nincs azonosítva. A kápolna valahol Tatros városa mellett állt, fogadalomból emelték szent Kozma és Damján tiszteletére. Az alkalom pünkösöd előestéje (*pervigilium Pentecostes*). Semmit nem tudni arról, pontosan milyen tárgyat is láthatott Bandinus, mert a szó másutt sehol sem fordul elő az okmánytárban; jelentéséről csak annyi bizonyos, hogy világosan különbözik a zászló, lobogó jelentésű *vexilla* jelentésétől, és aligha lehet valamiféle baldachin, mert több tartója szokott lenni.

Tudjuk, hogy a *labarum* a gimnáziumi diákság 1730-ban megalakított Mária Társulatának jelvénye volt egészen 1900-ig, mindaddig, amíg a társulatot ferencesek vezették. A beavatási szertartást 1732-ben írták le; állítólag az akkori körmeneti felvonulásban már vitték a *labarumot* is. Az iskolai tanév első vasárnapján más tisztségviselők között megválasztották a *laborifert* is, aki „rendesen a legerősebb fiú szokott lenni”.¹⁷⁹ Miután II. József a Mária Társulatot rendelettel oszlatta fel, a felszerelés kallódásnak indult, a társulat tagnyilvántartási könyveinek egy része és a *labarum* viszont megmaradt.¹⁸⁰ Az újraéledést követően a társulat a 19. században végig működött, és Mária-ünnepeken évente többször is ezzel és más jelvényekkel, fáklákkal vonult ki a díszruhát viselő *facigerek* kíséretében. Ők eredetileg gyertyavivők voltak a körmenetben, a szó jelentése később átment a *labarumhordozók* kísérőire.

A búcsújárásról szóló részletesebb híradásokban a *labarum* csak a 19. század második felében jelenik meg. Akkoriban a sajtóban újra meg újra felemlgették, hogy a búcsús keresztalják versengtek a *labarum* körüli elsőségért, ez szinte „életkérdés” volt, amiből kisebb-nagyobb összekoccanások is származtak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy korábban ne lett volna használatban, hiszen azt is tudjuk, hogy a Mária Társulat számára 1873-ban az elhasználódott régi helyébe egy új *labarumot* készítettek. Az év júniusában a diákság körében gyűjtöttek rá, és az erdélyi püspök, Fogarassy Mihály is adott hozzá 30 forintot; az összegyűlt 91 forint 6 krajcár elég volt egy díszes új jelvény elkészítésére.¹⁸¹ A belső vasváz tetején, a kör alakú famerevítőn kivehető a pántok által részben takart felirat: „1873-ban Július 2-án” – amiből arra következtethetünk, hogy az új *labarumot* éppen a kegytemplom búcsújára, Sarlós Boldogasszony napjára, egyúttal a Mária Társulat akkor szokásos felavatási ünnepnapjára fejezték be. A *labarum* belső és külső textilanyaga nem egyidős: belül a vaspántokra simulva még látszik az 1873-ban készült huzat belső oldala. Ugyanebből az időből származhat a *labarum* régebbi díszes, virágmintás borítása, amely körülbelül száz évig maradt használatban, és még látható a 20. század első felében készült fényképeken. Időközben többször megázott, a színét kifakí-

¹⁷⁸ Domokos Pál P. 1940.

¹⁷⁹ Bándi 1894. 20.

¹⁸⁰ Boros 1994. 159.

¹⁸¹ Bándi 1894. 15, Mohay 2009. 200.

totta a nap. Noha a második világháború utáni évtizedekben a *labarumot* már nem vitték körmenettel a szabadban, az eltelt évtizedek mégis megviselték, és az 1970-es évekre meglehetősen rossz állapotba került. P. Márk József ferences visszaemlékezése szerint akkoriban járt Somlyón egy németországi magyar orvos, aki látván a *labarum* állapotát, adományként az eredetihez hasonló anyagot küldött a ferenceseknek, akik aztán azt helybeli asszonyokkal megvarratták.¹⁸² Ezt a huzatot 1990 után ugyan meghagyták, de rátettek egy újabb selyemszövetet, mert a régi már megrongálódott.¹⁸³ „Mint sok mindent, el szoktak túlozni a súlyával kapcsolatban. Kétszer annyit mondanak, mint amennyi, negyven kilókról beszélnek, de az tulajdonképpen húsz-huszonkettő.”¹⁸⁴

Amilyen központi szerepű volt a *labarum* a régi körmenetben, olyan keveset tudni azokról, akik a körmenetben végigvitték: nevüket nem tartották szükségesnek rögzíteni a régi írasok. Ennek oka lehet, hogy amíg a Mária Társulat hagyományos formájában fennállt, és a megszokott rendben évente megválasztotta a tisztségviselőit, akiknek nevét felírták a társulat könyvébe, addig nem volt szükség ezeket a neveket máshol is rögzíteni.¹⁸⁵ Amikor ez a régi szokásrend a 19. század második felében lassan átalakult, és a *labarum* hordozásának egyre inkább már csakis a búcsús körmenet volt az egyedüli alkalmá, akkor találtak ki egy új formát: a *laboriferek* nevét felírták

32. A *labarum* belseje a vasvázal és a béirt nevekkal

¹⁸² Márk 2014. 114.

¹⁸³ Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19.

¹⁸⁴ Uo.

¹⁸⁵ A Mária Társulat dokumentációját Csíkszeredában a Csíki Székely Múzeum őrzi.

a huzat belső oldalára. Az 1873 és 1949 közötti évtizedekből harminchét teljes név és egy későbbi monogram sorakozik évszámokkal, származási helyekkel. Ebben a „félárnyékban” rejtőznek a *labarum* egykori hordozói, a *laboriferek* közül néhányan, szám szerint harminchetten. Életük egyes részletei feltűnedeztek későbbi forrásokban és az emlékezetben (17. melléklet).¹⁸⁶ Ünnepi jelvényből így vált a tárgy egyúttal emlékjellé, emlékezeti tárggyá is, noha ebben a minőségében a hatása régóta csak szűk körre korlátozódik. Ahogy az újabb huzat beborítja, de nem semmisíti meg a régit, annak információtartalmát, úgy kapcsolja össze a jelvény szimbolikusan az egykori és a mai szereplőket. 1990 után a nyilvánosság szimbolikus tereiben új helyre kerültek azok a diákok, akik a körmenet során felfelé, illetve lefelé vitték, de már nem nevezik őket *laborifereknek*, és a *facigerek* testületét sem elevenítették fel újra. A ferences atyák a rendházi *Historia Domusba* beírták „*labarumvivők*” nevét.¹⁸⁷

Noha a száraz tények ezt nem támasztják alá, régebben és újabban is sokszor felelgetik, hogy a gimnázium diákjai közül azok vitték a *labarumot*, akik aztán papok lettek. Ebből annyi lehet igaz, hogy ők talán komolyabbak lehettek, esetleg a lelki-szellemi életük is kitűnt a többieké közül.

Gyerekkoromban mindig olyan kis vékony, fűszálszerű gyerek voltam, és azzal fenyegettek, már olyan kis négyéves koromban, állítólag, azt mondták a szüleim, hogy én azt mondtam, hogy pap leszek. Fölsorolt édesapám mindenféle mesterséget, mi leszel, kovács leszel, szabó leszel, asztalos leszel, suszter leszel, és állítólag nyolcadiknak én mondtam, én pap leszek. Na, de aztán állítólag később azzal fenyegettek, hogy amíg a laboriumot – így mondták ottan Gyergyóban – míg nem viszed ki a Jézus hágóján, nem fognak felszentelni. Hát én attól rendesen féltem. Tényleg, az a köztudat, hogy akik teológiára mennek, papok szeretnének lenni, azoknak a kiváltsága. Később rájöttem, hogy ez nem így van. Azért volt labórum, hála Istennek, az életünkben, mert éppen a teológiát, amíg végeztük, tizenhárom évig, hát kényszerlakhelyen voltunk. Désen voltunk kényszerlakhelyen, tizenhárom évig haza nem jártam soha. Az elég sok idő egy fiatalembernek az életében.¹⁸⁸

A fiatalabb fiúk felnéztek azokra, akik vihették a *labarumot* a körmenetben, ahogy erre Borsodi László (sz. 1932) visszaemlékszik gyerekkorából:

Itt nevelkedtem a somlyói zárda árnyékában, hűsében, nyáron-télen. Innen bejáró gyerek voltam. Egész közel kerültem szerzetesekhez, papokhoz. Mint minden gyerek, tátottam a számat, csodálkoztam, tetszetek a liturgikus ruhák.

¹⁸⁶ A neveket a rekonstruálható életrajzokkal és elemzéssel együtt korábban már közöltem (Mohay 2012). Az adatokat átvette: Márk 2014. 115.

¹⁸⁷ A 1990 és 2014 közötti neveket közli: Márk 2014. 116.

¹⁸⁸ Interjú P. Benedek Domokossal, 1993. május 31.

Minden pünkösdkor alkalom volt látni a papi asszisztenciát, ahogy vonult ki. Abban megragadott a labarum vivése, szertartásos hordozása. Akkor egy fiú vitte végig, és az ember szinte idealizálta is, hogy vajon eljut-e oda? Megmondom őszintén, én nem jutottam el oda, hogy vihessenem, mert a mi időnkben azt már nem lehetett.

Ugyancsak Borsodi László megfigyelése, hogy az így kitüntetett fiúk később is figyelik egymást:

Megfigyeltem egy érdekes dolgot. '90-től nyomon követem, mert ott voltam a gyerekek kijelölésében is – hogy mindig visszajönnek azok a fiúk, ha tehetik, akik vitték. Valahonnan nézik, hogy az utód milyen. Kicsikét elfogultak ők is, mert nem olyan könnyen hordozható.¹⁸⁹

A *labarumot* a nagymisén régen is, ma is az oltár közelében tartják. Hétköznapi helye nem olyan szilárd, mint a kegy-szoboré, más-más időszakban más-más helyen tartották: az 1990-es években még a rendház egyik szobájának sarkába támasztva, újabban előkelőbb helyen, a templom szentélyében.

Ha látható is a *labarum* kitüntetett szerepe, a tárgy igazi jelentése körül homály van. A hagyomány egyfajta győzelmi jelvényként tartja számon, utalva a katolikusok 16. századi győzelmére az unitáriusok felett. Így emlegeti P. Papp Asztrik 1946-os tanulmányában, további forrásmegjelölés nélkül.¹⁹⁰ Az 1990-es évek óta a *labarum* értelmezésében minden további nélkül rendre a győzelmi jelvény és a méhkas a két visszatérő elem, hozzátéve, hogy ez a búcsú egyik jelképe. Sem ferencesek, sem a búcsú résztvevői nem mondtak többet (sem kérdés nélkül, sem kérdésre). A szociográfus Beke György rövid esszéjében a *labarumot* nem annyira 16. századi,

33. A *labarum* használaton kívül a rendház egyik szobájában (1994)

¹⁸⁹ Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19.

¹⁹⁰ Papp A. 1995. 38, Gagy 1990. 6. idézi P. Márk Józsefet.

mint inkább az 1694-es tatárbetöréskor a tőlük zsákmányolt győzelmi jelvénynek véli.¹⁹¹ Szávai Géza ötletéről nem lehet megállapítani, hogy az az írói fantázia születte-e, vagy más alapja is van: „A laborium a búcsú egyik legfontosabb kultikus tárgya: a középkor elejéről maradt vallásos jelvény. Alakját is, jelentését is a méhkasról vette. Az egyház úgy tartja egybe a hívőket, mint a kas a méheket.”¹⁹² Nem lehetetlen, hogy van igazság Bálint Sándor és Barna Gábor azon megállapításában, hogy „egyes kutatók szerint a lorettói litánia elefántcsont torony (*turris eburnea*) invokációjának felel meg”, és távoli párhuzamai megvannak a kassai Szent Erzsébet-dómban, sőt, a győri katolikus főgimnázium kongregációjának is volt hasonló zászlója (csak azt nem volt szabad kivinni a templomból).¹⁹³

Egyértelmű, hogy *nem* tárgya semmilyen vallásos jellegű tiszteletnek, tehát tiszteletben tartott, ám semmilyen értelemben nem *kegytárgy*.

A kisbazilika-jelvény

A Somlyóról szóló írásokban, híradásokban a rendszerváltás óta újra meg újra megemlítik a kegytemplom *basilica minor*, azaz kisbazilika rangját. P. Márk József például így fogalmaz: „Ezt a címet, méltóságot és kiváltságot a Szentszék külön pápai levéllel olyan templomoknak adományozza, amelyek történelmi, búcsújáróhely vagy egyéb különleges jellegüknél fogva kiváltságra váltak méltóvá. Így nyerte el ezt a címet a csíksomlyói kegytemplom is.”¹⁹⁴

Az évszázados kegyeszobor és labarum mellett ez is „megtisztelt” tárgy: egy hosszú nyélre erősített jellegzetes tulipán forma ötvösmunka, egyik oldalán keresztel, a másikon Mária-monogrammal, az áttört belsejében pedig egy csengő van felfüggesztve. Ez az úgynevezett *kisbazilika-jelvény*, amelyet 1990 óta rendszeresen körbevisznek a körmenetben, a kordon előtt. Noha ez nem tartozik a több évszázados múlt tárgyaihoz, a háttérével együtt mégis itt tárgyaljuk, mert az általa jelképezett *basilica minor* rang elnyerését a ferences rend vezetői már a második világháború idején kezdeményezték, és mert fontos szimbólummá vált.

A templomok egyházi hierarchiájának csúcán a római pápai (patriarchális) bazilikák vannak. Utánuk következnek az érsekségek, püspökségek székesegyházai, amiket az újkorig szintén bazilikának neveztek. A 16. században a bazilika már szimbolikus cím is lett, és pápák kezdték adományozni nem székhelytemplomoknak is. A *basilica minor*, kisbazilika cím adományozása a katolikus egyházban csak a 18. században kezdődött meg, és a 19. században vett nagyobb lendületet. Az első, jogilag érvényesen adományozott címet 1783-ban adták az olaszországi

¹⁹¹ Beke 1994. 62.

¹⁹² Szávai 1993. 17.

¹⁹³ Bálint–Barna 1994. 210.

¹⁹⁴ Márk 2014. 116–117.

Tolentinóban, majd a napóleoni háborúk idején a párizsi Notre Dame-nak.¹⁹⁵ A kánonjogi kódex (CIC) 1917-ben több mint száz ilyet hagyott jóvá.

A cím nincs összefüggésben azzal, hogy kegyhelyről van-e szó, vagy nem, illetve hogy az adott helyen milyen lelképásztori munka folyik.

A kisbazilikák egyházi jogai között – amelyek közvetlenül érinthetik a hívek lelképásztori ellátását – a legfontosabb, hogy ezeken a helyeken évi négy alkalommal (újabbban még több napon is) teljes búcsú nyerhető; továbbá minden olyan misén, ahol zarándokcsoport vagy népes hívő közösség jön össze, elmondható a Hitvallás (*Credo*), amit máskülönben csak a vasár- és ünnepnapi misékben szokás mondani. A kisbazilikákban rendszeres igehirdetésnek és gyóntatásnak kell folynia, énekkarnak kell működnie, bizonyos napokon pedig latin nyelvű nagymiséket kell mondani. A többi „jog” inkább külsőség, mai szemmel jelentéktelen, és az újabb egyházi rendelkezések ezeket már nem is emlegetik. Külsőség a Szentszék jelképező két kulcs ábrázolásának joga a templom zászlaján, pecsétjén, folszerelési tárgyain, továbbá a plébános joga egy liturgikus ruhadarab, a vörös szegéllyel és piros gombokkal, piros szegélyű gomblyukakkal varrt fekete *mucetum*, olasz nevén *mozzetta* viselésére. (Ugyanennek vállon hordott, széles, könyökig érő, elől begombolható gallérféle ruhadarabnak a fehér, bíbor, illetve lila változatát viseli a pápa, a bíborosok és a püspökök.) Körmeneteken a kisbazilikák a kereszt után vihetnek

34. Kisbazilika-jelvény (1994)

egy selyemszövésű, kerek, kúpernyőszerű, piros-arany színű, rúdra helyezett sátrat (*conopeum*) és egy magas rúdra helyezett csengőt. Az újabb egyházi törvénykönyv 1983-ban már nem említi a *basilica minor* rangot, hanem érvényben maradt egy korábbi alacsonyabb szintű, a vatikáni Rítuskongregáció által kiadott szabályozás.¹⁹⁶

A *basilica minor* rang elnyerését Boros Fortunát ferences tartományfőnök 1943-ban kezdeményezte, ez irányú kérését Márton Áron püspökön keresztül indította el. Indokai között szerepelt a kegyhelynek az erdélyi és magyar katolicizmusban betöltött jelentős, régmúlta visszamenő jelentősége, továbbá felemlgette a magyar kormány bőkezűségét a földrengés sújtotta templom rendbehozatalában (2. melléklet).

¹⁹⁵ Hoi-Yan 2003. 16–17.

¹⁹⁶ *Dominus Dei Decorem...* Vö. Kuninetz 2012. 686.

Nagyméltóságod előtt nem kell magyarázatát adnom, hogy milyen szerepet töltött be a kegytemplom és a vele kapcsolatos ájtatossági gyakorlatok búcsús összejövetelek, mellette kifejlődött intézmények, szokások katolikus székely népünk vallásos hitében való megtartásában, megmaradásában a történelem folyamán. Észak-Erdélynek az anyaországhoz való visszacsatolása után az volt a benyomásunk, hogy ezt az anyaország is különösképpen megérezte, és úgy Magyarország katolikus népe, mint kormánya Csíksomlyót legnemzetibb szentélyének, kegyhelyének tartja, és innen magyarázható meg, hogy a magyar kormány mindent megtett 1940 novembere után, hogy a földrengés által megrongálódott kegytemplomot a legsürgősebben rendbehozzák. Az erdélyi katolikus restaurációt Csíksomlyó nélkül el sem tudjuk képzelni.¹⁹⁷

P. Benedek Fidéltől tudjuk, hogy a kisbazilika rang elnyerése érdekében Márton Áron „gyönyörű írást, vallomást nyújtott be, erős pártfogást Csíksomlyó és felemelése mellett”. Igazolást adott Scheffler János szatmári püspök, és csatlakoztak a világi hatóságok is: ajánlást küldött a miniszterelnök, Kállay Miklós, a kultuszminiszter, a kereskedelmi miniszter, a királyi család nevében József Ferenc főherceg, továbbá természetesen Csík vármegye törvényhatósága, „mely lelkesen tesz vallomást, hálásan érez és erősen kér”. A római válasz az első felterjesztésre pozitív volt, és kért egy további leírást a templom művészeti értékeiről, amit 1945-ben Kovács Dénes, a somlyói tanítóképző frissen odakerült szaktanára készített el.¹⁹⁸ Az akta egy teljes értékű fényképalbumot is tartalmazott a templomról és a kegyzoborról (mennyire örülnénk, ha ennek valahol a nyomára lehetne bukkanni).

A háború okozta akadályok folytán az eljárás a vártnál kicsit lassabban, csak 1948-ban zárult le, de az eredményről akkor már nem tudták hivatalosan értesíteni az egyházmegyét és a ferenceseket. Mire erről 1950-ben megjelent a Szentszék hivatalos közlönyében az úgynevezett *apostoli levél*, akkor Románia már megszakította a diplomáciai kapcsolatait a Vatikánnal, kiutasította a pápai nunciust, az egyház nem tarthatott hivatalos kapcsolatokat a római központtal, és egész Erdélyben nem volt szabadlábbon katolikus püspök (beleértve a görögkatolikusokat is). Ezért a döntést még az illetékesek is csak hallomásból tudhatták meg.

1955. április 22-én a dési internálásból küldött levelében a ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél közölte a börtönéből frissen szabadult Márton Áronnal a hírt, amiről ő is csak „rádióbemondás útján” szerzett tudomást: „a csíksomlyói kegytemplom elnyerte a »basilica minor« kiváltságát”. Hozzáteszi: „fogható igazolásunk kéznél nincsen, ezért így közlöm mindaddig, amíg egészen hiteles igazolását is megkaphatjuk”.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Forrás: GYÉL 1943-919.

¹⁹⁸ Benedek F. 2000b.

¹⁹⁹ GYÉL, szálas iratok.

Sok évvel később, 1973-ban a Szentszék megfelelő hivatala (nyilván több száz helyre elküldött) körlevélben adategyeztetést kért a püspököktől, hogy teljes és pontos lista készülhessen a *basilica minor*okról. Mellékletben megadták az általuk ismert adatokat, kérték az esetleges hiányosságok pótlását, és tudatták a hivatalos szentszéki közlöny számát, amelyben a pápai levél megjelent.²⁰⁰ Márton Áron válaszában jelezte, hogy nem tehet többet, mint hogy megadja a kegytemplom érvényes postacímét, a többi kérést pedig nem tudja teljesíteni, mert nincs a kezében az 1950-es határozatot tartalmazó *Acta* megfelelő száma. Nem csodálkozhatunk, hogy az erdélyi püspökségen nem volt meg a Szentszék hivatalos közlönye abból az időből, amelyben a pápai dokumentum megjelent – a Szentszék viszont számontartotta Somlyót mint Románia területén akkor az egyetlen *basilica minor*. Beszédes, hogy a Szentszék a hely nevét magyarul tudta, így szerepelt a hivatalos közlönyben is: „Csiksomlyo”, a püspök meg a hivatalos román nevét adta meg: „Miercurea Ciuc (Sumuleu)”. Ennek magyarázata az, hogy ezt a felterjesztést még 1943-ban indították el, amikor Somlyó rövid négy évig éppen újra Magyarországon volt, nevét tehát értelemszerűen magyarul terjesztették fel, és így is hagyták jóvá.

Az egész korszakra fényt vet az, hogy a *basilica minor* rangról szóló pozitív döntést, amelynek érdekében éveken át sokan sokat tettek, éppen azok nem tudhatták meg, akik olyan nagyon szerették volna. P. Benedek Fidél leírja, hogy

35. A kiszbazilika-jelvény és hordozói a kordonban (2001)

[...] az eredeti okmányhoz, döntéshez, közléshez a körülmények miatt sehogy sem juthattunk hozzá. [...] Amivel szolgálhatunk, ennyi: 1950 nyarán, talán júliusban többen közölték helyben és vidéken is, hogy hallották a vatikáni rádió bemondását arra nézve, hogy a szentatya a csiksomlyói ferences kegytemplomot „basilica papalis minor” rangra emelte. Ezzel kapcsolatosan ugyanott s ugyan-

²⁰⁰ *Acta Apostolica Sedis* Annus XXXXII, Series II. Vol. XVII. 378–380. (<http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-42-1950-ocr.pdf>, letöltve: 2021. október 1.)

akkor leadták csíksomlyói kegytemplom rövid történetét is, persze mint a döntésnek természetszerűleg velejáró indoklását.²⁰¹

Sem ő maga, sem a rendtársai nem hallották ezt a híradást a Vatikáni Rádióban, ezért szinte önmagát is meg kellett győzni, hogy a tény kétségbevonhatatlan. Ezért írt később többet is ennek külső és belső indokairól. Előbbihez az eljárás rendes lefolytatása tartozik, az utóbbihoz az, hogy „a pápa úr máriás lélek”. A pápa és Csíksomlyó kapcsolatára vonatkozóan egy – aligha ellenőrizhető – szép történettel is szolgál; eszerint 1942-ben

[...] elkészítették a világ jelesebb Mária-kegyszobrainak másolatait, s azzal kedveskedtek a Szentatyának. [...] Biztos tanúk állítása szerint legjobban megtetszett neki a csíksomlyói kegyeszobor másolata. Ezt kifejezte magatartásában és cselekvésében is, mert ezt a szobrot – állítása szerint – a pápa úr meg is ölelte. Ebből nem akarok érvet kovácsolni, sem történeti bizonyítékot, de kedves, jellemző.²⁰²

36. Kisbazilika-jelvény, *labarum* és hangszóró a körmenetben (2009)

²⁰¹ Benedek F. 2000b. 115–116.

²⁰² Uo. 116–117.

Az első jóváhagyott *basilica minor* Romániában 1948-ban éppen a csíksomlyói kegytemplom volt. Ezt évtizedekkel később követte 1991-ben a nagyváradi (Oradea) székesegyház, 1992-ben a máriaradnai (Radna), 2000-ben pedig a kacsikai (Cacica) kegytemplom. Összevetésül: Olaszországban 571, Lengyelországban 146, Magyarországon 16 *basilica minor* található.²⁰³ Abban a szentszéki közlönyben, amelyben a címet Csíksomlyónak megadták, még számos más templom részesült ebben a megtiszteltetésben Braziliától és Venezuelától Portugálián és Spanyolországon át Máltáig és Ausztriáig.²⁰⁴

Amikor P. Écsy János kegyhelyigazgató 1977-ben a püspökségen keresztül biztos tudomást szerzett a *basilica minor* rangról, nemsokára elkészítette a cím használatát szimbolizáló kisbazilika-jelvényt. Ma sem érteni, hogyan volt erre módja akkoriban, amikor egyszerűbb dolgok is sokszoros engedélyeztetéshez voltak kötve. A részletekről források híján nem tudunk semmit, ám fontos megemlíteni egy tényezőt. 1977-ben senki nem gondolhatta komolyan, hogy a közeli jövőben Csíksomlyón körmeneteket lehetne tartani, hiszen akkor ez már évtizedek óta nem volt lehetséges; csak a lelkük mélyén sejthették, hogy valamikor a távolabbi jövőben ez bizonyára be fog következni. 1990-ig kevesebb mint másfél évtizedet kellett erre várni, még ha sokan (éppen P. Écsy János is) nem élhették is meg a felszabadulást.

Az újraindított körmenetben a jelvény helye a kordon elején, a vezérkereszt előtt van. Hordozója általában egy felsőbb éves gimnazista diák, aki számára ez megtiszteltetésnek számít, és a nevét is fel szokták jegyezni.

E három kiemelt tárgy mellett számos más is a régmúlt emlékezetét hozza át a jelenbe. Gondolhatunk a templom padjaira, szobraitra, oltárképeire, orgonájára. Ezeket és társaikat Boros Fortunát korábbi monográfiája és annak nyomán az újabb áttekintések is kellő részletességgel tárgyalják, kevésbé vannak jelen és kapnak hangsúlyt a nyilvánosságban és az értelmezésekben.²⁰⁵

²⁰³ Hoi-Yan 2003. – Néhány hazai *basilica minor* a cím adományozásának időrendjében: 1931: Budapest, Szent István-bazilika; 1938: Székesfehérvár, székesegyház; 1942: Pannonhalma, főapátság; 1948: Máriapócs; 1970: Eger, főszékesegyház, Mátraverebély-Szentkút; 1991: Pécs, székesegyház; 1997: Győr, székesegyház; 2007: Sárospatak, Szent Erzsébet-plébániatemplom; 2008: Máriabesnyő, Máriagyúd; legújabban: 2021: Andocs.

²⁰⁴ *Acta Apostolica Sedis Annus XXXXII*, Series II. Vol. XVII. p. 951. <http://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-42-1950-ocr.pdf> (letöltve: 2016. március 1.).

²⁰⁵ Boros 1943, 1994, Márk 2014.

37. A gyergyóalfalviak emlékkeresztje 1878-ból az első búcsújárás emlékére (2015)

6. Történetek és szertartások

Eredettörténet

A kegyhely nagy alaptörténete, az eredetét magyarázó hargitai csata históriája a régmúlt emlékeiből olyannyira elevenen él, hogy érdemes bővebben foglalkozunk vele.

Harcok, fegyveres konfliktusok kedvező kimenetelét a keresztény Európában – éppúgy, mint ahogy szerte a világban és a kereszténység előtti Európában is – sokszor tulajdonították az égiek, főként Szűz Mária csodás közbenjárásának. Ilyen esetek többször is a keresztény és „pogány” (értsd: iszlám) vagy „eretnek” (értsd: protestáns) hadviselők konfliktusai voltak, és fontos, hogy kulturális emlékezetüket később szövegek, tárgyak, ünnepek a legváltozatosabb formákban rögzítették. A keleti egyházban például a kedvelt és elterjedt *Akathiszthosz himnusz*t egyszerre kötik Konstantinápoly három ostromához: a perzsák és avarok 626-ban, az arabok 677-ben és 717–718-ban akarták bevenni a várost, Mária égi közbenjárására sikertelenül.²⁰⁶ A hagyomány úgy tartja, hogy a déli harangszót a pápa Nándorfehérvár 1456-os sikertelen török ostroma emlékére rendelte el (noha ez egy korábban megindult, hosszabb folyamat volt), és az is köztudott, hogy a Színeváltozás ünnepét a pápa 1457-ben e győzelem emlékére tette az egész (nyugati) egyház számára egyetemessé.²⁰⁷ A törökök elleni 1571-es lepantói csata emlékét a *Rózsafüzér Királynője* vagy *Olvasós Boldogasszony* ünnepe (október 7.) őrzi, mert a csata előtt a pápa a rózsafüzér imádkozására szólította fel az egész egyházat. Az ünnepet a pápa a csata századik évfordulóján terjesztette ki egész Spanyolországra, majd Savoyai Jenőnek a törökökön aratott pétervárad győzelme (1716. augusztus 5.) emlékére az egész egyházra.²⁰⁸ Ugyancsak e csata emlékére került be a lorettói litánia szövegébe Máriának a *keresztények segítsége* megszólítása (ami mint fohász már korábban ismert volt); ezt kétszáznegyven évvel később, a pápának Napóleon fogságából való kiszabadulása emlékére tette az egyház Mária-ünnepé május 24-én. Bécs 1683-as török ostroma idején a szeptember 12-én – Mária neve napján – megvívott győztes csatát, a Passauban őrzött *Segítő Mária* kegykép közbenjárásának tulajdonították, mert az oda menekült császár és udvar ez előtt imádkozott. Az ostrom után Sobieski lengyel király a csestochowai kegykép másolatát Bécs

²⁰⁶ Ivancsó 1996. 39–60.

²⁰⁷ Bálint 1977. II. k. 158.

²⁰⁸ Uo. 367–369, Diós (főszerk.) 1993–2014. XI. k. 742–743.

mellett, a kahlenbergi kápolnában hagyta. Ismert a zentai csata és a máriapócsi könnyező Mária-kép kapcsolata: a Habsburg birodalmi katonák között kiosztották a kegyképről készült nyomatot.²⁰⁹ A pálos alapítású lengyelországi Częstochowa már több száz éve volt zarándokhely, amikor 1655-ben a hódító svédek fölötti lengyel győzelmet Mária segítségének tulajdonították, és ezt követően lett a „Fényes hegy” a lengyelek nemzeti zarándokhelye. Hasonlóképp tartották Mária segítségének Svájcban a második kappeli (vagy gubeli) csatában aratott katolikus győzelmet is 1531-ben, ahol a svájci katolikus és protestáns kantonok ütköztek meg, és ahol a protestánsok több száz halottja között volt vezérük, a neves reformátor Zwingli is. A közeli Gubelben nem sokkal később remeték építettek kápolnát az esemény emlékére, majd a hely emlékezetét fenntartva kapucinusok alapítottak kolostort, ahol a mennyezetén meg van festve a csatajelenet és fölötte Mária. A hagyomány szerint a mariazelli kegykép Nagy Lajosnak a törökök felett aratott győzelme emlékét őrzi; kutatók utóbb rávilágítottak, hogy a legendás történetnek nincsen történeti valóságalapja.²¹⁰ Tatárdúlástól történt megmenekülés emlékére épült a Lócse városa feletti domboldalon az első kápolna, és az ismétlődő búcsújárások nyomán ez a *Mária-hegy* a 17. századtól lett egyre szélesebb régió egyik legvonzóbb kegyhelye.

Harmonikusan beilleszthető ebbe a hagyománykörbe a csíksomlyói búcsújárás eredettörténete, az 1770-es évek óta a hargitai csatáról szóló elbeszélés. Ennek szövege latinul P. Losteiner Leonárd 1777-ben befejezett krónikájában, első magyar szövege egy ismeretlen szerzőtől 1780-ból származó néhány oldalas feljegyzésben olvasható, húsz évvel később pedig már P. Csedő Vazul ferencesnek a csíksomlyói búcsún elmondott szentbeszédében is megtaláljuk.²¹¹ Eszerint a pünkösdszombati búcsújárás eredete arra megy vissza, hogy János Zsigmond erdélyi fejedelem 1567-ben erőszakkal próbálta a csíki székelyeket unitárius hitre téríteni. A csíkiak azonban a Tolvajos-tetőn győzedelmeskedtek, ezt a csíksomlyói Mária-szobor előtt köszönték meg, s ennek emlékűnepe lett a búcsújárás.

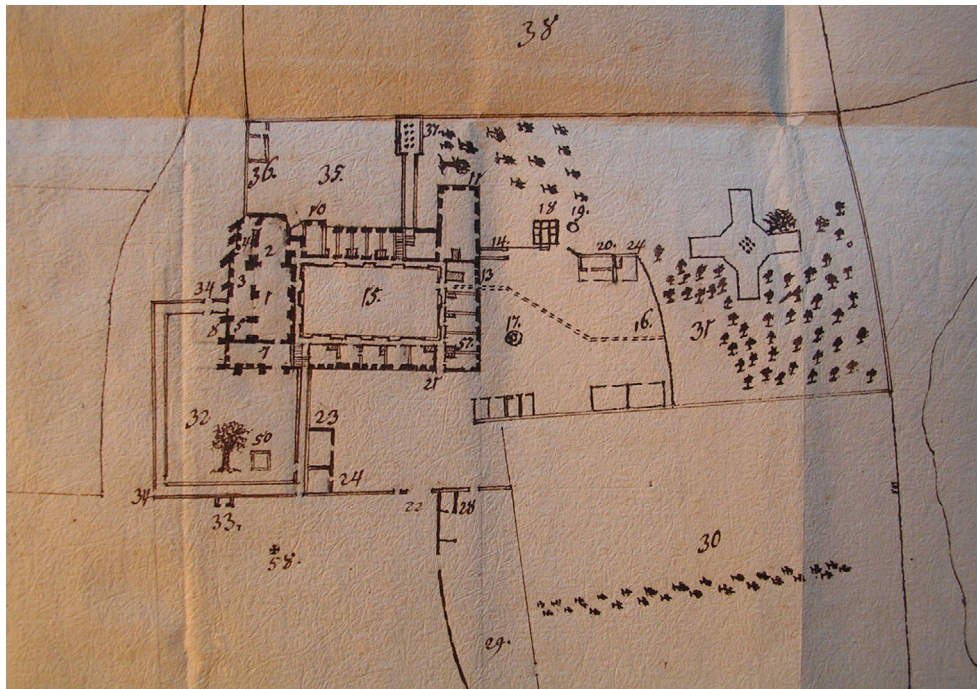
A történet a csíksomlyói búcsú legendaköréhez tartozik, amit a monda műfajban kell elhelyeznünk, ahogy azt folkloristaként Magyar Zoltán is tette.²¹² Mint sok más monda, ez is erős és hatásos szimbólum, egy olyan „nagy történet”, amely keletkezését követően fokról fokra mélyen beágyazódott először a helyi közösség, aztán a búcsú vonzáskörzete, még később az értelmiségi köztudat, majd a média hathatós közreműködésével a szélesebb vonzáskör teljes körébe is. Három összetevő fonódik össze benne: 1. a csíki székelyek ragaszkodnak a katolikus hitükhöz; 2. közös erőfeszítéssel megvédik azt egy fenyegető támadástól; 3. a sikeres ellenállás összekovácsolja őket, és a győzelem öröme tett fogadalom az alapja a csíksomlyói búcsújárásnak.

²⁰⁹ Mohay 2008b.

²¹⁰ Kerny–Serfőző 2004.

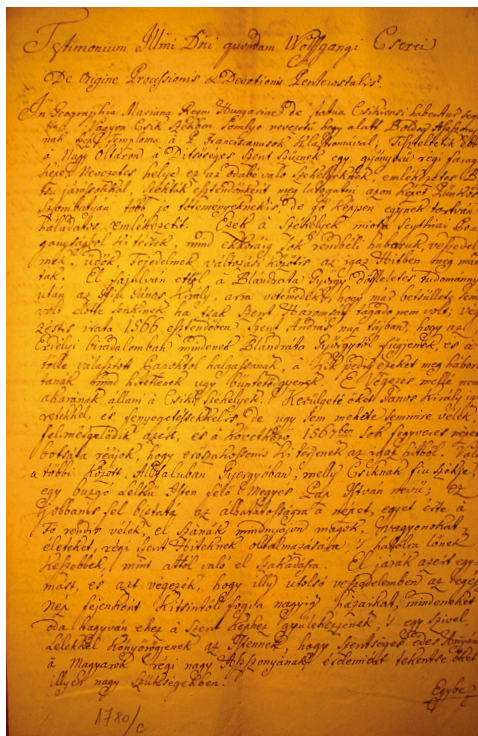
²¹¹ A két magyar nyelvű szöveg közlése: Mohay 2000.

²¹² Mohay 2009. 119–128, Magyar 2016.

38. A rendház és környéke vázlatrajza Losteiner *Cronológiájában* (2006). Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendház könyvtárában

A történet létrejöttének és kezdeti elfogadásának idején, az 1780-as években más-más módon és okból egyaránt fenyegetve érezhették magukat a Csíksomlyóval szoros érintkezésben lévő szellemi, vallási, társadalmi csoportok. A ferencesek egyre erősebben érezhették a felvilágosult és jozefinista szellemi irányzatok és egyházpolitika fenyegető hatásait, ami lassan véget vetett száz évet átívelő virágzó időszakuknak; a székelyek, köztük is különösen a határvidéken élő csíkiak és háromszékiek közös tudatába 1764 vízkeresztjén mélyen beleszántott a madéfalvi veszedelem drámája, és nem tudták elkerülni a határőrszervezet erőszakos kiépítését, ami a rendi korszak végéig, 1848-ig az életük minden hétköznapi vonatkozásában jelen volt. Sok elszenvedett sérelem oka volt a székelyek régi „szabadságának”, rendi jogaiknak a megnyirbálása, amit éppen attól a Habsburg-uralkodóháztól szenvedtek el, amely hatékonyan biztosította a katolikus restaurációt és visszaállította az erdélyi katolikus püspökséget. A megelőző két évszázadban, a fejedelemskor 16. század közepi kezdetei óta a székelyek újra meg újra konfliktusba kerültek a fejedelmi hatalommal, az uralkodóval vagy éppen a szultán portyázó török-tatár seregeivel, és körös-körül alig várhattak valakitől hatékony segítséget jogi, politikai, szellemi és vallási törekvéseikben. Szükség lehetett arra, hogy legalább a múltban meg lehessen kapaszkodni, és kéznél legyen egy természetfeletti közbenjárásra megvalósuló nagy győzelem története.

39. Cserey Farkas Testimoniuma 1780-ból az eredettörténet leírásával (2006). GYÉL 1780/356.

zát. Bármely más kegyhelyen az emberek – akár elhiszik, akár kevésbé –, tudnak ugyan az első csodákról (is), de a kegyhelyhez fűződő kapcsolatukban ez nem játszik meghatározó szerepet, nem jelent hivatkozási alapot vagy kohéziós erőt. Az eredetmagyarázó hagyomány történeti valóságtartalmát illetően nem új gondolat a kritikus kétely. Korábbi előzmények után Simén Domokos unitárius lelkész az 1990-es években fogalmazta meg érveit a csata elbeszélésének valóságára ellen.²¹³ A kérdés szakirodalmát áttekintve magam is többször összefoglaltam a történet kialakulásának folyamatát, eltérő és folyamatosan alakuló változatait, fogadtatását.²¹⁴ Ezért itt csak azt tekintem át, hogy az utóbbi tíz évben mi történt a kérdés tisztázása körül.

A tudományos kutatás megosztott a kérdésben. Vannak, akik hajlamosak osztani a gyanút, hogy a hargitai csata a „kitalált hagyományok” körébe tartozik.²¹⁵ Mások viszont a hargitai csata tényszerűsége, ezzel a csíksomlyói búcsú történelmi fogadalmi búcsú jellege mellett érvelnek. Tánczos Vilmos a könyvemről írt

Eredettörténetekkel kapcsolatosan ritka, hogy azok történeti oknyomozás, majd vita tárgyai legyenek. A csíksomlyói pünkösdi búcsú esetében ez azért történhetett meg mégis, mert az elbeszélte történet viszonylag kései keletkezésű, és sok olyan hitelesítő jeggyel rendelkezik, amelyek a mondai elbeszélést erősen hozzákötik az ismert történeti múlthoz, szereplőkhöz, helyekhez és időpontokhoz. Ezért a kutatók figyelme arra irányult, hogy az elbeszélésből történeti értelemben mi lehet igazolható. Eközben a történet „magyarázó” ereje erős érzelmi ragaszkodást tudott kelteni, nemcsak a régisége és ebből adódó tekintélye miatt, hanem mert a valódi források szűkössége nem adott elég alapot a búcsú kialakulásának más magyarázataira. Ennek láttán különösnek tűnik fel Csíksomlyó helyzete: nem ismerünk más magyar kegyhelyet, ahol a búcsújárás indokai, különösen a tömegmédiával forgalmazott indokai között ekkora erővel lenne jelen a történeti típusú magyarázat.

²¹³ Simén 1993, 1998, 1999.

²¹⁴ Mohay 2000, 2007c, 2009.

²¹⁵ Bicsok 2009, Móser 2012.

alapos ismertetésében meggondolandónak tartotta a búcsú eredettörténetének megkérdőjelezését. Felhívta a figyelmet arra a kétségtelen tényre, hogy „bizonyos szokáselemek leírása, sőt akár említése is teljesen hiányzik az írásbeliségből, tehát a búcsújárás történeti formáiról alkotott képünk kizárólag írásbeli források figyelembevételével nem lehet teljes”.²¹⁶ Felvetett néhány megkerülhetetlen, magyarázatra váró jelenséget. Az első, hogy a 17. század közepén már pünkösdi gyülekezésről szól a jezsuiták feljegyzése, s ennek *oka lehet* a fogadalmi ünnep. A második, hogy a csíki székelyek valóban megmaradtak katolikusnak, ami *elképzelhetővé* teszi egy barokk kori fogadalmi búcsú megtartását. A harmadik, hogy „ebben az időben a feszült vallási és társadalmi helyzet (pl. adóbehajtások) *lehetővé tett* egy összeütközést a katolikus székelység és a városi polgárság támogatását élvező antitrinitárius fejedelem, illetve a fejedelem megbízottjai, például az ennek »képében« eljáró udvarhelyi főkapitány között”. A negyedik az, hogy levéltárak mélyén még *lehetnek* további bizonyító erejű dokumentumok. Végül felveti: „meg kell kérdeznünk, hogy vajon nem állt-e valamilyen létező néphagyomány az egyházi értelmiség által »szerkesztett« eredetmítosz mögött? [...] Kétségtelen, hogy a kidolgozott történet számos olyan mondai toposzt (pl. a fejedelmet felbujtó ármanykodó udvari pap; a bevárt ellenségre döntött fák, a bennszorultak levágása), középkorias vallásos képzetet (csatára buzdító, tündöklő palástú ferences; ima Máriánál a győzelemért; csata előtti földre borulás; hálaadás a templomban) és rituális közösségi viselkedési formát (csatába vonuló nők kibontott és leeresztett haja, a győztesek viruló zöld ággal való visszatérése) tartalmaz, amelyeket egyházi értelmiségi ember a maga kútfejből nem találhatott ki, ellenben népi körökben ilyen képzetek igenis terjedhettek”.²¹⁷ Véleményét a 2016-ban megjelent könyvében újra kifejtette, és kiegészítette azzal, hogy a csíksomlyói nagy búcsú pünkösdi megtartásának időpontjára nincsen semmiféle teológiai vagy más magyarázat, tudniillik hogy miért a Szentlélek ünnepén van egy Mária-kegyhely legnagyobb ünnepe.²¹⁸ Emögött valamilyen jelentős eseménynek kell állania, ami ugyancsak érv lenne a fogadalmi búcsú jelleg mellett. Az érvelésben vissza-visszatérő elem a *lehet*, ámde történeti eseményt pusztán lehetőségekre alapozni módszertanilag biztosan kétséges. Talán igaz, hogy a megfogalmazott szöveg mögött sejthetünk egy szóbeli szöveghagyományt, ámde semmilyen fogódzónk nincs arra nézve, hogy ez mikori, mire alapozódik, s hogy bármilyen értelemben lehet-e mögötte kétszáz évvel korábbi történések maradványait feltételezni.

Határozottabban érvel a hargitai csata történetisége mellett Darvas-Kozma József csíkszeredai főesperes *A csíksomlyói búcsú eredettörténete* című kötetében.²¹⁹ Nézete szerint a ferencesek előtt Csíksomlyón már volt egy pálos rendház; ők

²¹⁶ Tánczos 2010b. 139.

²¹⁷ Uo.141–142.

²¹⁸ Tánczos 2016. 164–176.

²¹⁹ Darvas-Kozma 2011.

kaptak búcsú kiváltságot pünkösdi szombatjára, innen ered a búcsújárás; a fenyegetett csíki székelység pedig a már korábban is rendszeres pünkösdszombati búcsújárás folytán volt éppen akkor úgy összegyűlve, hogy meg tudták futamítani az erőszakos térítőket. Másik, nyomósabbnak szánt érve a csíki papság 1735-ben írott tiltakozó levele a püspökhöz, amit újabban leltek fel a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban. A szöveg előzménye, hogy a (ma Szentegyházasfalun néven ismert) szentegyházasoláshalviak arra kérték a püspököt, helyezze át a falut a csíki főesperességből az udvarhelyi főesperességbe, hiszen annak központjához sokkal közelebb vannak. A csíki papság viszont azt képviselte, hogy erről szó sem lehet, mert ezt a falut is a csíkiak védték meg vérükkel az eretnekségtől. „Ez a levél a hargitai csatára vonatkozó minden eddig ismert forrást megerősít, és a felmerült kételyeket eloszlatja azokban, akikben a történelmi igazság iránt megvan még a jó érzék.”²²⁰

Néhány kérdés azonban a kételyt továbbra is jogossá teszi. A kérdéses iratban nincs egyetlen olyan részlet sem, amely a szövegben említett „véres védelmet” időben és térben segítene elhelyezni, és nincsen említve semmilyen győzelem sem. A levél kelte, 1735 előtt igen sok olyan alkalom volt, amikor a csíkiak fegyverrel harcoltak más hitűekkel szemben, s harcuk éppenséggel vereséggel végződött, alkalmasint protestánsokkal szemben is. Hogyan gondolhatnánk, hogy a tiltakozó levél megfogalmazói éppen János Zsigmondra és a Tolvajos-tetői csatára céloztak, és nem valami másra? Noha nem zárható ki, hogy a levél írói ugyanarra gondoltak, amire a mai értelmező olvasó is *szeretne* gondolni, nem könnyű szabadulni a benyomástól, hogy a levél íróinak *lehetséges* gondolatait ezúttal a későbbi értelmező adja a fejükbe. Darvas-Kozma József közlésében jómagam nem látok egyebet, mint a történet valóságához érzelmi okokból ragaszkodó jó szándék megnyilatkozását, amihez ez esetben nem társult történelmi forráskritika, az ügy szereplőinek és párhuzamainak, nyelvhasználatának és az irat hitelességének behatódó vizsgálata.

A közbeszédben a hargitai csata erős *szimbólum*, amely tudatosan von határokat a vele azonosulók köré, és választóvonalat húz más felekezetük felé. A győztes ütközet megkérdőjelezése érintetlenül hagyta azokat, akik a búcsúról a katolikus egyház vagy a székelység oldaláról szólnak, és azokat is, akik őket tartják végső tekintélynek a kérdésben. Akár a szentbeszédeket hallgatjuk-olvassuk, akár a ferencesek megnyilatkozásait vagy székelyekről szóló népszerűsítő írásokat, ez a világos helyzet.²²¹ Kivételnek éppen a ferences P. Daczó Lukács számít, aki 2010-ben *Csíksomlyó ragyogása* című könyvében határozottan elvetette a pünkösdi búcsú összekötését az általa is legendának tartott hargitai csatával.²²² Párhuzamokat idézett arra, hogy más történelmi eseményeknek milyen lokális emlékezete maradt fenn, s ezzel szemben a hargitai csatának sem a győztesek, sem a vesztesek oldalán nincsen „népi” emlékezete. Meglátása szerint „elképzeltető, hogy valamikor ezen

²²⁰ Uo. 152.

²²¹ Márk 2014, Száraz 2018.

²²² Daczó 2010. 114–121.

nagy időközökben lehetett valahol valami fanatikusabb hangos, kiélezett vitatkozás az újhítűek és a katolikusok között. Ezt a vitatkozást aztán egy szintén fanatikus szónok, jó 200 esztendővel korábbi időpontra téve, véres csatává dagasztotta. Kellott a híveknek egy ilyen *nagy* esemény, a pütkösdi *nagy* búcsú igazolására. A hívő nép elfogadta, és hamar el is terjedt közöttük ez a mese”.²²³ Érdekes, hogy ugyanaz ír így, aki sok más írásában és beszédében nem habozott Babba Mária legendás alakját mitologikus magasságokba emelni.

Protestáns, különösen unitárius környezetben az ellenkezője a helyzet: ott ösztönzőleg hatott a már korábban is felmerült ellenérvek megerősítése. 2007-ben az akkori unitárius püspök, Szabó Árpád nyílt levélben fordult a katolikus egyházi vezetőkhez, hagyjanak fel a számukra sértő és történetileg nem hiteles erőszakos hittérítés emlegetésével. A püspök tovább nem tűrhetőnek nevezte a „célirányos történelemferdítést, amely minden évben a hitvédelem megtévesztő, és egy másik felekezet iránti nem éppen keresztényi szeretet jegyében igyekszik hangulatot gerjeszteni és azt évről évre megújítva ébren tartani”. Felidézte, hogy a gyulafehérvári érseket levélben már 1998-ban felkereste, de „azóta is minden maradt a régiben”. A zárás egy kérés a katolikus püspökségek vezetőinek: „szíveskedjenek odahatni, hogy egy ilyen fontos vallási rendezvény szolgálja a hit és erkölcs elmélyítését nem csak a római katolikus hívek, de egész magyar népünk lelkében és életében”.²²⁴

A hargitai győzelemnek a kegytemplomon belül két emléktáblát is szenteltek. Ahogy már említettem, a régebbi a többször áthelyezett Nepomuki Szent János-kápolna homlokzatáról került a templom egyik hátsó falára. Ezen a János Zsigmond felett aratott győzelem van megörökítve, de ugyanakkora terjedelemben az adományozó nemesúr Henter Antalé is.²²⁵ A szöveg szerint a győzelem napja 1559. pütkös szombatja volt (tehát nem a később megrögzült 1567), János Zsigmondot királyként említi (noha nem volt az), és a „maga sz[ent] hitét védelmező székely nép” mellett nincs ott a csíki vagy gyergyói megjelölés, sem a legendás István pap említése. Tegyük hozzá, hogy ebben az időben még Csíksomlyón élt az a P. Losteiner Leonárd, aki a megelőző évtizedekben a legtöbbet tette a csatához kötődő eredettörténet körül, és nem elképzelhetetlen, hogy valami köze lehetett a tábla állításához vagy annak szövegéhez.²²⁶

Egy másik tábla „a tolvajosi győzelem és a pütkösdi búcsújárás három főszeplőjének” állít emléket: „ISTVÁN alfalui hitvédő pap, aki magával hozta a népet;

²²³ Uo. 120–121.

²²⁴ 2007-05-25 Szabó.

²²⁵ A betűhív szöveg, a sorok jelölésével: „Azon győzedelemnek mellyet | 1559-ben pütköst szombatyán | ezen a helyen, nyert ifiabb | János Sigmond király hada ellen az maga sz-hitét védelme|ző székely nép – Ezen alkotmányt | emelte Sep.Sz-Ivány Liber Báró | Henter Antal, az | Krisztus rendgyének arany keresztet vi|tézze az apost(oli). királyi és csá|szári felség koltos híve | és nemes anya Udvarhely szék | fő király bírója 1817”. (A szöveget kisebb változtatásokkal közölte Boros 1943. 141.)

²²⁶ Vö. Boros 1943. 141, 1994. 133.

P. MAGÓCSI JÁNOS a székelyek szónoka, aki a védelmet javasolta; MIKES csíki főkapitány, aki a sereget vezérelte, emlékezetére 1567 május 15.” A szövegből egyértelmű, hogy ezt P. Benedek Fidél sugalmazta (vagy egyenesen fogalmazta); ő az egyetlen, aki a búcsú eredetével kapcsolatban a székelyek szónokát, P. Magócsi Jánost emlegeti.²²⁷

István pap és az 1567-es győzelem emlékezete különösen erős a gyergyóalfalviak körében. 1878-ban a falubeliek a Salvator-kápolna előtt állítottak emlékoszlopot, négy oldalán ezekkel a feliratokkal: 1. „Az első pünkösdi búcsúmenet emlékére melyet 1567ik évben István gyergyóalfalvi pap Csíksomlyóra vezetett” 2. „Állították 1787ik évben” 3. „a gyergyóalfalvi hívek” 4. „Isten! Tarts meg minket őseink szent hitében és erényeiben”. Az oszlop előtt, körül többször láthattunk hagyományos – moldvai, gyergyószárhegyi, gyergyóalfalvi – zárandokcsoportot énekelni, imádkozni; a tetején, oldalán szinte sosem hiányzik a virágkoszorú. Kevésbé látványos, de az időpontja miatt fontos egy emléktábla a kegytemplom szentélyében ezzel a szöveggel: „A Szűzanyának 400 évfordulójára Gy-Alfalu 1567–1967 N.N.” A diktatúra kellős közepén ezt a táblát valakik kitalálták, megrendelték, elkészítették, odavitték, felhelyezték, és aztán évente alighanem nem is csak egyszer újra meg újra volt, aki ránézzen biztos történeti tudattal. Egy évvel később, 1968-ban a gyergyóalfalviak megrendelték a csíksomlyói Mária-szobor képeinek másolatát, ami ma a templomukban függ. A képen ugyanaz a felirat olvasható, mint ami a korábbi kőoszlopra is rákerült. 1996-ban a templom külső falán István pap tiszteletére emléktáblát helyeztek el, a parkban pedig egész alakos bronz szobra áll (Kis Levente alfalvi származású szobrász munkája), amelyet 2000. június 18-án, Szentháromság vasárnapján, az egyházközség búcsúján szenteltek fel.²²⁸

A szabad búcsújárás idején a falubeliek búcsúvezetője Balázs József helybéli képzőművész lett, aki sokat tett azért, hogy az esemény aktualizált változatai újra meg újra szóba kerüljenek. 1992-ben kezdte meg a gyalogos zárandoklatok vezetését Csíksomlyóra. A gyergyóalfalvi templom, illetve egyházközség leírása a gyulafehérvári érsekség hivatalos honlapján ugyancsak megemlékezik arról, hogy „1567-ben István gyergyóalfalvi pap sereget szervezett János Zsigmond térítő seregei ellenében. A székelyek megvédték hitüket. Ennek nyomán indult el a csíksomlyói zárandoklat”.²²⁹

A hargitai csata jókor és jól megfogalmazott története sűrítve összegzi az erőszakos állami hatalommal szembeni sikeres ellenállás pátoszát. A történet elemi ereje, hatása véleményem szerint nem kis részben azzal magyarázható, hogy a valóságból hiányzó „győzelem” történetét áthelyezte a forrásokból alig ismerhető múltba, és áthelyezte a vallási mezőbe. Pontosan oda, ahol szentté és sérthetetlené vált, válik. Ebben az értelemben a történet *igazsága* akkor is fennáll, ha a történeti *valósága*

²²⁷ Benedek F. 2000a. 250.

²²⁸ Ambrus 2011. 30.

²²⁹ Gyergyóalfalu. <https://ersekseg.ro/hu/templom/1154> (letöltve: 2020. január 31.).

nem igazolható. Az „eredet” ez esetben úgy értendő, mint egy erős magyarázat, melynek érvényes magva a katolikus hit melletti hűség, amelyen a hatalom erőszakos térítő szándéka nem tud úrrá lenni. Ez lehet büszke öröm tárgya, és a közös ünnep megtartásának elégséges oka, ezen keresztül egy nagy közös összetartozás szimbóluma. Ezért térhetett vissza újra meg újra az egyházmegye érsekének, Jakubinyi Györgynek a szentbeszédeiben és más megnyilatkozásaiban évtizedeken át a Kis-Somlyó hegy tetején álló, 1878-ból származó fogadalmi köoszlop felirata: „Istenünk, tarts meg minket őseink szent hitében és erényeiben.”

A csíksomlyói búcsú eredetét és a Mária-ünnepek sorában szokatlan pünkösdi időpontját további kutatás, forrásfeltárás, értelmezés segíthet jobban megérteni; megnyugtató „végső” szót erről egyelőre korai kimondani.

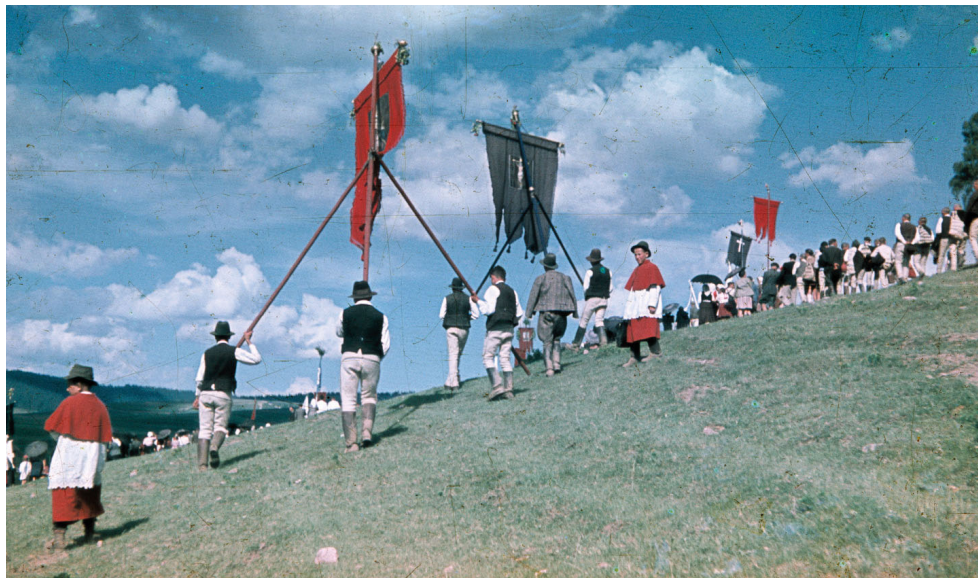
Szokások, emlékek

A kegyhelyre való nagy tömegű búcsújárások liturgikus formáit általában a kegyhely fenntartói és vezetői alakítják ki az egyházi hagyományok és útmutatások vagy határozott rendelkezések figyelembevételével. Ezekhez csatlakoznak a búcsújárók saját, az élet során kialakult, sokszor paraliturgikusnak nevezett gyakorlatai. Ezekre olykor nagyobb figyelem irányul: például az egyházi és vallási dimenziók mellőzését látjuk a somlyói búcsújárás több szép részletének leírásában a napvárásról, a korondiak és a gyimesiek régi gyalogos búcsúmenetéről.²³⁰

A csíksomlyói búcsújárás később megszokott és hagyományossá vált formáiról a 18. század vége előtt az elérhető történeti források még nem szólnak, az ünnep rendje csak a 18. század vége óta követhető nyomon. Akkoriban Somlyón a barokk kori búcsújárás általános jellemzőit látjuk. A kegyhelynek regionális vonzókörzete volt, a társadalom széles rétegei mentek oda, még nem voltak külső érdeklődők, eleven volt a csodák hite, hálából vagy fogadalomból rendszeresen adtak ajándékokat, és az egybegyűlt nagy tömeg lelkipásztori ellátása a kellő papi és szerzetesi létszám folytán nem ütközött nehézségekbe.

A létszámokra vonatkozó egyik első ismert adat az 1780-as évek végén a *Historia Domus* feljegyzése: eszerint a búcsúban mintegy kilencezer ember volt ott. Csíkszereda akkoriban falunyi méretű mezőváros volt, az egész csíki székelység teljes lélekszáma sem lehetett több körülbelül ötven-hatvanezer főnél. Ugyanebben az időben Kolozsvárnak tizenháromezer lakosa volt. Ez azt jelenti, hogy a körmenetben és a búcsún csaknem akkora tömeg volt jelen, mint Erdély nagyobb városainak a népessége. Egy olyan falusi ember számára, aki megszokta, hogy egy néhány száz lelkes faluban lakik, megkapó tömegélmény lehetett ez, hússzorosa az emberek megszokott életkereteinek. A későbbi beszámolók rendre megemlítik

²³⁰ Bosnyák 1981, István 1994, Tankó 1992.

40. Búcsús körmenet. Aladics Zoltán felvétele (1939)

a búcsús tömeg létszámát, ami a 19–20. században meglehetősen nagy ingadozásokat mutatott a néhány ezertől az ötvenezer felettiig.²³¹

A búcsú eseménysorozatnak egyik középpontja kétségkívül a körmenet, a nagy *kikerülés* volt. A legtöbb kegyhely búcsús „forgatókönyvének” szerves részét alkotó körmenet nem más, mint a térben külön-külön elhelyezkedő szent terek reális összekötése, a köztük levő profán terek szakralizációja. Ahol ilyen körmenetek a templomot kerülik meg – például Máriapócson –, ott ez térben és időben is rövidebb, emelkedettebb és látványosabb az éjszakai időpont, a kezekben tartott gyertyák fénye teszi őket. Csíksomlyón a körmenet különösen nagyszabású, mert igen hosszú az útvonala, és valóságos szintkülönbséggel jár: ez rálátást biztosít a tájra, kiemelkedést a hétköznapi szintjéből, és erőfeszítést követel a résztvevőktől, noha a hagyományos búcsún részt vevők szokva is voltak az efféléhez. A templomtól a keresztútig vagy a nyeregbe és a kápolnáig vezető útvonalak voltaképp a búcsú által és idejére szentelődnek meg. A körmenet ősrégi szokás: hálaadó, veszedelmet elhárító céllal vagy diadalmenetként már az ókori kultúrákban is megtaláljuk. A keresztény középkor gazdag hazai körmeneti szokásrendje a hódoltság ideje után újraéledt ugyan, ám a 18. század végétől kezdve Magyarországon és Erdélyben (részben II. József korlátozó rendeletei miatt) csak a két legfontosabb körmenet maradt meg: a nagyszombati és az úrnapi. Mindkettő úgynevezett *szentségi* körmenet, ami azt jelenti, hogy olyankor a tabernákulumból kivett Oltáriszentséget hordozzák körül meghatározott útvonalon. A csíksomlyói pünkösdi búcsú körmenete különbözik ezektől, az Oltáriszentség körülhordozása itt sosem volt szokás. Nem

²³¹ Mohay 2009. 187–191.

visznek más szobrot sem, ami a mediterrán régióban, Itáliában és az Ibériai-félszigeten megszokott látvány; ott a védőszentek ünnepein és búcsúkon nagy ünnepélyességgel és rajongó lelkesedéssel hordozzák körül a védőszent kultikus tiszteletben részesített szobrát.²³² A csíksomlyói körmenet középpontjában „csupán” egy különleges zászló, a *labarum* halad, amely elüt minden más körmeneti jelvénytől.

A 18. században Somlyón a búcsún kívül még máskor is, virágvasárnap és nagypénteken is rendszeresek voltak a körmenetek. Losteiner *Krónikájára* alapozva Boros Fortunát írja, hogy a diákság máskor is körmenetben vonult a környék szent helyeire: Székelyudvarhelyre, Csíkrákosra, Csíkszentgyörgyre, Csíkszentkirályra a Várkápelnához, Csíkdelnére a Szent János-kápolnához. A gyakori kivonulásokat a ferences atyák az iskolai fegyelem megtartása érdekében az 1740-es években már tiltották, 1751-ben pedig meg is szüntették. Ezután már csak a pünkösdi körmenetek, valamint a diákság Mária Társulatának kilenc keddi kivonulásai maradtak meg.²³³ Ez utóbbiak pontosan nem ismert időben lassan megszűntek, és csak a pünkösdi búcsús körmenet maradt meg. A diákság körmeneti szokásainak fokozatos háttérbe szorulása talán megnövelte ennek jelentőségét. Ehhez könnyű lehetett csatlakozni, különösen pünkösdkor, amikor az iskolai év nagyjából véget ért, noha a pünkösdszombat nem volt iskolai szünnap.²³⁴

41. A körmenet lefelé haladva a Kis-Somlyó hegyről. Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

²³² Szicíliai példa Szent Sebestyén kultusza (Angyalosy 2011), calabriai Szent Rókusé (Alszeghy 1991. 20–21).

²³³ Boros 1994. 107.

²³⁴ Fáy 2011. 162.

42. A „nagy kikerülés” a kordonnal és a *labarum*mal. Alig látni valakit népviseletben; a keresztalják elkülönülten követik egymást; a napsütés ellen esernyőkkel védekeznek. Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

43. Egyszerre lépnek, ütemesen csengetnek... Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

A búcsú régebbi hagyományos rendjében még *két körmenetet* tartottak: az egyiket pünkösdszombat délután, a másikat pünkösdvasárnap kora reggel. Így volt ez legalább másfél-kétszáz éven keresztül, egészen 1908-ig. Abban az évben Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök új rendet vezetett be, körlevélben hirdette ki és írta elő, hogy megszünteti a körmeneteket. Célja az volt, hogy visszaszorítsa a világias szokásokat és megrendszabályozza a búcsúsokat, akik az elsőségért folytatott vetélkedés folytán olykor súlyos verekedésbe keveredtek egymással. 1908 után legfeljebb az egyes keresztalják tették meg a hagyományos utat a Kis-Somlyó hegy tetején álló kápolnához és vissza a kegytemplomhoz.

Az első világháború után a román hatóságok csak a trianoni békekötést követően, 1921-ben engedélyezték újra a pünködsdi búcsújárást, de még csak körmenet nélkül. 1922-től kezdve a szervezők a szombati körmenetet is felújították, és azt a hagyományos útvonalon ismét megtartották. Nem állították vissza a vasárnapi körmenetet (talán nem is kaptak rá engedélyt), így viszont egyre többen lehettek szombaton délután. Ez a rend maradt érvényben 1949-ig, az utolsó szabad búcsúig.

44. Vonulók és szemlélők a búcsúban. Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

Tanulságos rálátni, hogy mi mindenre emlékeztek bő harminc évvel a búcsújárás betiltása után, de még a diktatúra idején a korábbi időkből. Az 1980-as évek elején az akkori idők között volt, akiben még eleven emlékként élt az 1920-as uralomváltás és a búcsújárás akkori megszakadása. Egy Mikházán készült interjúban két

45. Megpihenő fiatalok a búcsúban. Aladics Zoltán felvétele (1940-es évek)

asszony pontosan elmondta a mikházi kereszt felépítését, útvonalát a kegyhelyre, a szekerek szerepét, a többnapos utat, a fogadtatást az útba eső településeken, az elszállásolást. Mindent tudtak arról, ki és hogy vitte a zászlókat, a csengettyűket, a dobot, elevenek voltak az emlékeik a fáradságról, a pihenésekről, a fázásokról és a jóleső tejes laskáról. Régi hagyomány volt, hogy a kegyhelyre a mikházi kereszt érkezett meg először, már pénteken reggel; ott a zárdafőnök fogadta őket, énekeltek, imádkoztak, felmentek a Mária-szoborhoz. Ritka emlék, hogy a Salvorkápolna lépcsője a „köosztováta” anyagából készült. Évtizedek múltán az öregek még jól emlékeztek Trefán Leonárdra, a széki keresztalja érkezésére, a labarumot cipelő legényekre, nemkülönben a hazaútra és arra is, hogy az egynek tekintett mikházi keresztaljában melyik faluból hányan voltak.²³⁵ Mindebben sok egyező részlet található P. Papp Asztriknak a mikházi keresztaljáról készített néprajzi igényességű leírásával.²³⁶

Az 1940–1944 és az 1945–1949 közötti évek más-más okokból kitörölhetetlen nyomot hagytak a kollektív emlékezetben, és éppúgy a hatalom képviselőiben is. Nem lehetett elfelejteni az 1940-es búcsút, a néhány hónappal később meghozott második bécsi döntést, a Somlyón ennek örömeire megrendezett szeptemberi ün-

²³⁵ Kacsó Gábor interjúja Szilveszter Antalnéval, Szabó Eleknéval, Janka Lászlónéval, 1981. Domokos Máriának köszönöm, hogy Domokos Pál Péter hagyatékából a hangfelvételt rendelkezésemre bocsátotta.

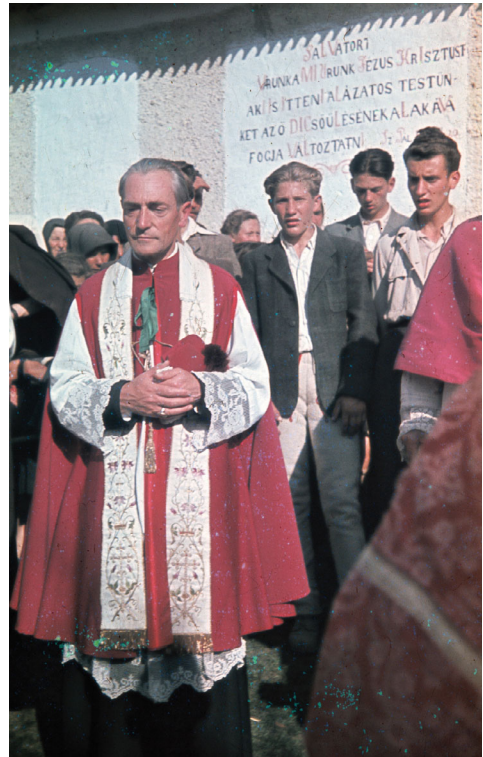
²³⁶ Papp 1995.

nepséget, sem azt, ahogy a „kis magyar világ” idején Somlyó a magyarországiak, köztük a politikusok zarándokhelyévé is vált.

A világháború után mindaddig, amíg a párizsi békeszerződés újra oda nem ítélte Erdély egész területét Romániának, a somlyói búcsúra összegyűlt százezres tömeg a legnagyobb magyar gyülekezés volt. Talán ezért is látta szükségesnek 1946 tavaszán Márton Áron püspök, hogy körlevélben adjon útmutatást a búcsú rendjére vonatkozóan.²³⁷ A ferences tartományfőnökkel egyetértésben, az ő véleményét is tekintetbe véve figyelmeztette a papságot, hogyan készítsék elő a kereszthalját; azt kérte, hogy személyesen tartsanak az emberekkel, hogy vegyék tekintetbe a régi szokásokat, de ami helytelen, azon okosan igazítsanak, hogy „a vezetésük alatt állók ne szaporítsák a ténfergő, álldogáló tömeget”. Kiemelte a gyóntatás és az áldoztatás fontosságát, az énekrend megtartását, mindezt az ünnep méltóságának megtartása érdekében, „hogy a felvonulás külsőleg is mély benyomást keltsen, és a résztvevőkre öntudatosító élményt jelentő hatással legyen”.²³⁸ Ez az iránymutatás

46. Moldvai búcsúsók a Kálvárián. Joseph Fischer felvétele (1932). KJNT Archívuma

47. Márton Áron püspök a búcsúban a Salvator-kápolnánál. Aladics Zoltán felvétele (1939)

²³⁷ Orbán Sz. 2011.

²³⁸ Borsodi–Gergely–Miklós 1996. 79–80.

már csak a következő négy szabadon megtartott búcsúra hatott közvetlenül, utána már nem lehetett betartani, mégis ez volt az, amire évtizedeken át emlékeztek.

1946-ban Márton Áron alighanem pontosan látta a lehetőséget, hogy a búcsúra összegyűlt tömegnek csak egy gyűjtő szónoklat kellett volna, hogy politikai követelésekbe kezdjen. Azt is tudta, hogy ennek tragikus következményeitől meg kell óvni a népet, s hogy neki kell magára vállalnia az igazság kimondását, a követelések megfogalmazását. Abban az évben, az újjáépítés és az igazságos újrarendezés iránti, akkor még nem irreális reménykedések közepette minden korábbinál nagyobb tömeg ment a búcsúba, lehettek száznegyvenezren is. A püspök a pünkösdi beszédében előttük is hangoztatta a népközösség azon jogát, hogy akaratán kívül ne vethessék alá a kisebbségi sors szenvedéseinek.

Nem túlzás azt állítani, hogy a beszédnek történelmi jelentősége volt. Sem a román, sem a magyar sajtó nem foglalkozott vele, a hatalom a határ mindkét oldalán igyekezett titokban tartani azt. Azonban ez volt az első, és talán az egyetlen eset, hogy a békeszerződések igazságtalanságai miatt ilyen tömeg előtt tiltakozás történt. A beszéd után a tömeg fegyelmezetten hazavonult, és másnapra egész Erdély tudta, hogy miről beszélt a püspök Csíksomlyón.²³⁹

Virt László értékeléséhez érdemes felidézni a kortársat. Márton Áron gondoskodott róla, hogy a beszéd szövegét előre megkaphassa mások mellett a bukaresti magyar nagykövet is, aki aztán hosszas diplomáciai jelentést írt Budapestre.

A jelenlévők szerint a püspöki beszéd előtt a légkör annyira telített volt, hogy az elkeseredettség könnyen politikai tüntetésben robbanhatott volna ki. Hallatszottak olyan hangok is, amelyek azt kívánták, hogy a gyülekezetnek az 1918-as gyulafehérvári példa nyomán nemzetgyűléssé kellene átalakulnia és a párizsi határozat elleni tiltakozás jeléül a Magyarországhoz való csatlakozást kellene követelnie... *Az egybegyűlt nép a beszéd hatására valóban megőrizte a fegyelmét, a jelenlévő román csendőr őrnagy, a kivezényelt karhatalom parancsnoka – aki előzőleg aggodalmát fejezte ki a nép hangulata miatt, amely szerinte a párizsi határozat után napokig „nem dolgozott, csak izzott és minden akcióra képes lett volna” – a beszéd után elismerését fejezte ki a püspöknek, hogy papjainak adott szigorú utasítása nyomán a tömeget ennyire fegyelmezetten sikerült mozgatni és rendben tartani.*²⁴⁰

Ezekből az évekből újabb kutatások is felszínre hoztak részleteket. Mirk Szidónia közlése alapján említést érdemel, hogy 1948-ban a kedvelt ferences népszónok, P. Lukács Mansvét mondta a szentbeszédet a nagymisén. Pár nappal később

²³⁹ Virt 2002. 147–149.

²⁴⁰ Uo. 150–151. Kiemelés az eredetiben.

Gyergyószárhegyen is szónokolt. Másnap letartóztatták, és éppen a beszédeire hivatkozva perbe fogták. Egy évet töltött börtönben. Periratai között maradt meg elkobzott kézírásos füzet, amelybe lejegyezte somlyói beszédét, amely főként a Mária-tiszteletről szólt, a legenyhébb utalásokat is kerülve az aktuális helyzetre.²⁴¹

Különösen híressé és emlékezetessé vált Márton Áronnak az 1949. évi, szintén bérmaúthoz kapcsolódó pünkösdi búcsújárása, amikor az ünnep szombatján – június 4-én, éppen a trianoni békekötés napjának évfordulóján – a letartóztatásától tartva a gyimesi legények gyűrűjében lovon vonult be Somlyóra.²⁴² A jelenet emlékezte közismert, Domokos Pál Pétertől Sas Péterig többen is megírták.²⁴³

Egyes részleteket illetően több változatban is elevenek maradtak valóságos és legendaszerű történetek. Ma már nem ellenőrizhető Daczó Katalin újságíró története, amely szerint a ló tulajdonosa Csillag Pál volt Hidegségen. A lovat egy héttel később a Szigurancának is kölcsönadta, ahol úgy megverték az állatot, hogy alig tudták életben tartani. Ezt hallva a börtönben ülő püspök feljárnotta, hogy kárpótlásul kifizeti, de a tulajdonos ezt büszkén elhárította. Ugyanő írta meg azt is, hogy a híres lovas fotót egy református asszony, Boné Anna készítette, aki imádkozni ment a búcsúba, és aki kilencvenéves korában, 2004-ben halt meg.²⁴⁴ Tánczos Vilmos más emlékezőktől azt tudta meg, hogy „a lovat Zaki Pista adta, Zakariás Gyurinak a fia. Nagy üzletes ember vót, nagy vagyonos ember Komjátpatakán, annyi vagyona volt, hogy rengeteg sok. S neki a fia adott egy almásszürke lovat, s azon a lovon ment bé Márton Áron Somlyóra”.²⁴⁵

Ebben az évben a hatalom már határozott ellenlépéseket tett: kultúrversenyeket szervezett, és a két tömeg esetleges konfliktusának esetére a hadsereget is készenlétben tartotta. A búcsúra felkészített agitátorokat vezényeltek ki, akiktől utólag jelentéseket vártak; ezek ma levéltári forrásként elérhetőek.²⁴⁶

Nem alaptalanul gondolja Virt László, hogy az 1949-es pünkösdi búcsú, az ott elhangzott püspöki szentbeszéd, majd az, hogy pár nappal később Márton Áron esperes kerületi papi gyűlést tartott (ahol világossá tette, hogy nem adja fel az egyház autonómiáját, és elmegy a végső határig), „hozzájárult ahhoz, hogy a csíki papság a püspöknek néhány nap múlva történt letartóztatása után az ellenállást választotta”.²⁴⁷ Így közvetve Csíksomlyónak is köszönhető az egyház éveken át sikeres ellenállása az államosítással szemben. 1950-től kezdve Somlyó ezáltal is látens jelképpé vált.

²⁴¹ Mirk Sz. 2018. 113–116.

²⁴² Borsodi–Gergely–Miklós 1996.

²⁴³ Domokos 1989. 182, Tánczos 1990, Marton 1996, Albert 1998, Sas 2014, Tánczos 2016. 186–188. Márton Áron akkor elmondott beszédét dokumentumgyűjteményben közölte: Vincze 2003. 125–126.

²⁴⁴ 2009-05-29 Daczó.

²⁴⁵ Az 1927-ben született gyimesbükki Simon Jánost idézi: Tánczos 2016. 187.

²⁴⁶ Gagy 2003, 2004. 206–223.

²⁴⁷ Virt 2002. 175.

A FÉLMÚLT (1949–1989)

*Én részemről erősen örvendek, hogy valahogy itt
még megőriztük ezt a régi szokást.
Az alatt a sok idő alatt, amennyi volt nekünk
keservesen, mi tudjuk, hogy min mentünk
keresztül abban az időben,
hogy a nép még összetart és megyünk.
Tetszett látni, nagy dolog ez.*

(Füstös Dénes [1928] Csíkszentmihály, 1992)

49. A Kálvária ötödik állomásának felirata a diktatúra kezdetére utal: „Ő meztelen Krisztus a hegytetőn, Légy irgalmas vetkeztetőm. 1949. VIII. 20-án. Szatmári Irgalmas Nővérek” (1996)

7. Diktatúra és egyház

A második világháború után a kommunista vezetésű diktatórikus állam szovjet mintára Romániában is erőteljes vallás- és egyházüldözésbe kezdett, amely minden felekezetet érintett, még ha nem is egyforma mértékben. Ennek társadalmi környezete, fejleményei és állomásai nagy vonalakban és sok részletükben történeti feldolgozásokból és emlékezésekből ismertek.

A 20. század második felének erdélyi társadalom- és politikatörténeti fejleményei a rendszerváltozás után Magyarországon és Romániában is komoly kutatások tárgyát alkották. A kezdetekről, 1949-ről és annak következményeiről Gagy József írt értékes könyvet *A krízis éve* címmel, amelyben összekapcsolta az antropológiai hiedelemkutatást a sajtóra és levéltári forrásokra alapozott történeti áttekintéssel. Később megírta a szocializmus korának romániai társadalomtörténetét is.²⁴⁸ Stefano Bottoni feldolgozta az 1952-ben szovjet nyomásra és mintára megszervezett Magyar Autonóm Tartomány történetét, amit 1960-ban *Maros-Magyar Autonóm Tartomány* néven újjászerveztek, 1968-ban pedig megszüntettek.²⁴⁹

Vincze Gábor tanulmánykötetben és gondosan szerkesztett forráskiadványban foglalkozott a második világháború utáni magyar kisebbséggel,²⁵⁰ Novák Csaba Zoltán pedig áttekintette a csaknem negyedszázados Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikáját.²⁵¹

A csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (KAM) tematikus kötetek sorában közölt rövidebb elemzéseket társadalmi kérdésekről, sajátos antropológiai – a néprajzot, szociológiát, társadalomkutatást vegyítő – felfogás jegyében.²⁵² Az esettanulmányok többször visszatérnek hatalomtechnikai és intézményesülési vonatkozások tárgyalására. A néprajz és a társadalomtörténet módszereit felhasználva Oláh Sándor a székelyföldi Homoród mente 1949 és 1962 közötti túlélési stratégiáit mutatta be életközeli, sok oral history anyagot felhasználó könyvében.²⁵³

²⁴⁸ Gagy J. 2004, 2009.

²⁴⁹ Bottoni 2008.

²⁵⁰ Vincze 1999, 2003.

²⁵¹ Novák 2011, 2015.

²⁵² Bíró 1998, Bodó–Oláh (szerk.) 1997, Bodó (szerk.) 1998, Túros (szerk.) 1995.

²⁵³ Oláh 2001.

Varga E. Árpád egymagában heroikus munkát végzett el a tágabban értelmezett Erdély – a Romániához csatolt teljes korábbi magyarországi terület – népszámlálási adatainak feldolgozásával. Ennek eredményeképpen 1850 és 2002 között településenként pontos és korrigált adataink vannak minden (időközben számos átcsatoláson, egyesítésen, névváltoztatáson is átment) település anyanyelvi és felekezeti viszonyairól.²⁵⁴

A történész Bárdi Nándor Éger Györggyel közösen szerkesztette a *Magyarok Romániában 1990–2015* című kötetet. Ennek a magyarságpolitikáról, a demográfiai folyamatokról, a nyelvi jogokról és nyelvhasználatról, a jogi keretekről megírt fejezetei tömören, sok statisztikára, politikai és jogi forrásra, elemzésre támaszkodva a korábbi, 1918 és 1989 közötti helyzetképet is áttekintik.²⁵⁵ A könyv bő negyedszázaddal korábbi előzménye Diószegi László és R. Süle Andrea összeállításában jelent meg *Hetven év* címmel,²⁵⁶ és ezzel egyidőben született meg egy tanulmánykötet Románia egészének gazdaság- és politikatörténetéről.²⁵⁷ Szükség is volt ezekre a munkákra, hiszen korábban csupán rövid, a „nagy folyamatok” bemutatását célzó kézikönyvi kitekintés tájékoztatott Erdély szocializmus kori történetéről.²⁵⁸ Sokat tett a kisebbségi magyarság történeti múltjának és jelenének feltárása érdekében a Magyarságkutató Intézet, a Teleki László Intézet, majd a MTA Kisebbségkutató Intézete.

Az erdélyi *katolikusok* második világháború utáni történetének áttekintésére a rendszerváltás idején Virt László vállalkozott elsőként. A témához a Márton Áron életével és munkásságával kapcsolatos kutatásai vezették el.²⁵⁹ A kommunista diktatúrának a római katolikus egyházzal szembeni vallásüldözését 2003-ban Lestyán Ferenc *Erdélyi Szibéria* című könyve dolgozta fel átfogóan. A szerző egyszerre volt a történeti búvárkodás képzett tudósa, lelkipásztorként pedig az egyházi ellenállás cselekvő résztvevője (egészen a börtönig), mint ilyen tehát a legilletékesebbnek tekinthető.²⁶⁰ Az üldözött egyház érdekében sok áldozatot vállaló Godó Mihály jezsuita szerzetes megírta a visszaemlékezéseit,²⁶¹ és rövid emlékező áttekintést olvashatunk a Szociális Testvérek történetéről is.²⁶²

A *ferences rend* 1950–1990 közötti korszakának összefoglalása még hiányzik az egyháztörténet-írásból.²⁶³ Az 1979-ben elhunyt P. Benedek Fidél, dacolva minden

²⁵⁴ Varga E. 1998a. Az adattár online, frissítve: varga.adatbank.transindex.ro.

²⁵⁵ Bárdi–Éger 2017.

²⁵⁶ Diószegi–R. Süle 1990.

²⁵⁷ Hunya 1990.

²⁵⁸ Köpeczi 1988.

²⁵⁹ Virt 1988, 1991, 2002.

²⁶⁰ Lestyán 1996, 2003.

²⁶¹ Godó 2002.

²⁶² Bíró M. 2003.

²⁶³ Vincze Gábor így fogalmazott: „épp itt lenne már az ideje, hogy a *szenvedéstörténeten* túllépve *egyháztörténettel* is foglalkozzunk”. Vincze 2010. 130.

üldöztetéssel, házkutatással, kéziratai többszöri elkobzásával, egyetlenként az akkori szorító jelenben saját maga is megírta a rendtartomány 1948 és 1968 között elszenvedett viszontagságait; kézírata csak évtizedek múlva jelenhetett meg.²⁶⁴ 1990 után sok évig hallgatás övezte a témát, P. Benedek Domokos a nehéz évek emlékezetét egy ferences kántor, Boros Valér életrajzába foglalta bele.²⁶⁵

Ferencesek visszaemlékezései csak 2001-től kezdődően jelentek meg. P. Bartalis János a saját és a rendtársak emlékezete alapján állított össze karcsú, ám máig nélkülözhetetlen könyvet pontos adatokkal, névsorokkal, fényképekkel.²⁶⁶ Más meghurcoltak – P. Pap Leonárd, P. Papp Asztrik, P. Balázs Aba, P. Keresztes Albin, P. Nagy Vilmos, P. Bálint Szalvátor – visszaemlékezései a korábbi tartományfőnök, P. Benedek Fidél írásaival egy kötetben jelentek meg 2002-ben.²⁶⁷ Ugyanott kapott helyet az első szabadon megválasztott tartományfőnök, P. Benedek Domokos rövid visszatekintése is.²⁶⁸ Sarány István, a *Hargita Népe* újságírója riportkönyvet állított össze kényszerlakhelyet megjárt páterek elbeszéléseiből.²⁶⁹ Kötetében olyanok szóltak meg – P. Benedek Domokos, P. Pap Leonárd, P. Szalontai Barnabás, P. Bartók Albert, P. Márk József –, akik a második világháború után fiatal emberként léptek be a rendbe, szenvedő alanyai voltak a rendtartomány megsemmisítésére irányuló törekvéseknek, a változás utáni időszakban pedig jelentősen hozzájárultak a provincia újjászervezéséhez. Történeti feldolgozásra peres, illetve titkosszolgálati iratok alapján a témában eddig még csak Mirk Szidónia vállalkozott.²⁷⁰

Diktatúra és egyház viszonyában Stefano Bottoni említi meg azt az alapvető ellentmondást, hogy miközben a felekezeti hovatartozás szigorúan *magánügynek* minősült, aközben az egyházak kapcsolata az állammal kiemelt *politikai* kérdéssé vált. A felekezetek teljes alárendeltségbe kényszerültek, amit az ortodox és protestáns keresztények az állammal viszonylag könnyen megkötött egyezmények révén valamelyest könnyebben átvészelték.²⁷¹

Emlékezések, elszenvedett sérelmek, meg nem valósult kezdeményezések, eltűnt irattárak, széthordott könyvtárak, leromlott templomok, elorzott iskolák sokaságán túl a lelkekben és az emberéletekben elszenvedett felmérhetetlen pusztítás jelzi, hogy „mi történt” a kommunista diktatúra negyven évében. Mindezt természetesen nem lehet néhány rövid oldalban összefoglalni, ám említetlenül sem lehet hagyni. A „mi történt” elmondása hasonlatos a zsidó nép pusztai vándorlásának vagy babiloni fogságának elbeszéléséhez: ahogy az kötelezettség a következő nemzedékeknek,

²⁶⁴ Benedek F. 2002b, 2002c.

²⁶⁵ Benedek D. 1998.

²⁶⁶ Bartalis 2001. – A szerző csak emlékezésekre és kéziratokra támaszkodhatott, szakirodalmat nem lelt fel a témához.

²⁶⁷ Sas (szerk.) 2002. 89–185.

²⁶⁸ Benedek D. 2002.

²⁶⁹ Sarány 2010.

²⁷⁰ Mirk Sz. 2017.

²⁷¹ Bottoni 2008. 313.

felhívás a kutatásra, az emlékezésre, és erőforrás azoknak, akik megszabadulhattak az üldöztetés rabságából, úgy ma sem mondja senki, hogy ami történt, az már „régén volt”, „elmúlt”, „kár róla beszélni”. Az elbeszélő ember („homo narrans”) révén válik formáló erejűvé bármely történet, akkor, ha volt és van, aki szavakba öntse, volt, aki emlékezzék, volt, aki továbbadja a valóságos, hiteles történetet.²⁷² A „mi történt” kérdésre így alakulnak ki tömör, sokatmondó és szimbolikus erejű válaszok, valamint olyanok, amelyek források részletes feltárásán, emlékezések pontos összegyűjtésén, elemzésén, a történeti folyamatok szakszerű elemzésén alapulnak. E rövid fejezetben azért szükséges a történeti és szimbolikus erejű válaszokat felidézni, hogy lássuk a csíksomlyói kegyhely legnehezebb, rejtett négy évtizedének hátterét.

1949 és 1989 között kerek negyven év telt el, egy egész történelmi korszak, a romániai egyházak számára a zsidók pusztai vándorlásával felérő időszak.

Romániában 1948. július 27-én kezdődött meg az egyházi iskolák, intézmények államosítása. A kormány augusztus 2-i dekrétuma elkobzásra ítélte minden egyházi iskolát és intézményt, szerzetesházat, azok ingó és ingatlan vagyonát. Ettől fogva az óvodától az oktatás legfelsőbb fokozatáig minden iskola legfőbb feladata az ateista nevelés lett. Ezzel nem lehetett összeegyeztetni a hitvallásos iskolák fennmaradását. Az állam tulajdonba vett minden iskolát és iskolai célt szolgáló vagyont, legyen az iskolaépület vagy tanszemélyzeti lakás. Nem kegyelmeztek a kántori lakásoknak sem, hiszen a kántor a legtöbb esetben tanító is volt. Összesen négyszázhatvannyolc római katolikus, ötszázharmincegy református, kétszázhatvanhat evangélikus, harmincöt unitárius iskolát vettek el a felekezetektől. Az addigi százharmincnégy magyar elméleti líceumból csak tizenkilenc maradt meg. Sok helyen megszűnt a középfokú elméleti oktatás, például Máramarosszigeten, Gyulafehérváron, Nagykárolyban, Nagyszalontán.²⁷³

1948-ban a hatóságok rendeleti úton gyakorlatilag megszüntették a szatmári, a nagyváradai és a temesvári püspökségeket, ettől kezdve csak a gyulafehérvári, a iași-i és a bukaresti római katolikus püspökség működhetett. Az egyetlen magyar főpásztor Márton Áron maradt, aki ellen egyre élesebb támadásokat intéztek.

„Ez történt” – adja címként Lestyán Ferenc *Erdélyi Szibéria* című könyve első, másfél oldalas fejezetének.

A küzdelem létkérdés volt. Nem volt titok, hogy a katolikus egyházat el akarták szakítani a pápaság által vezetett római katolikus egyháztól. Erre példát nyújtottak a görögkatolikus egyház felszámolásával. Bizonyoságot nyújtottak azzal, hogy az egyház működési szabályzatát (statútum) nem fogadták el, és amikor Márton Áron püspök választ kért arra, hogy a szabályzat alapjául elfogadjanak-e négy alaptételt, válaszul Márton Áron püspököt is letartóztatják,

²⁷² Keszeg 2002, 2006.

²⁷³ Vincze 1999. 311–312, Gagy K. 2009. 68–69.

mint az utolsó addig szabadon élő püspököt. Mozgalmat indítottak, hogy püspök nélkül a papság fogadjon el olyan szabályzatot, amely egyenlő a Rómával szembeni szakítás előkészítésével. [...]

Márton Áron szelleme volt a háttere annak, hogy a papság megtagadta az engedelmisséget a törvénytelen vezetéssel szemben. Mögöttük állt a hívek hűsége, amely elvárta papjaitól, hogy kövessék Márton Áron példáját. Ez a példa olyan hatásos volt, hogy még a többi egyházak is magukénak tekintették Márton Áront: Ő a mi püspökünk is.

A küzdelem végül is győzedelmes lett. A behódolt vezetés sem bírta idegileg a papság ellenállását, mire a szervező uraik kérdésére, hogy mit cselekedjünk, minden pap azt felelte: Engedjék ki a püspököt. A hatévi börtön után ki is szabadult, de mivel továbbra is hajthatatlan maradt, kényszerlakásra ítélték. Azonban így is kormányozhatta egyházmegyéjét, és az egyházmegye teljessége megmaradhatott az Úr Jézustól alapított és Róma által vezetett Római Katolikus Anyaszentegyházhoz való hűségben.²⁷⁴

A kommunista diktatúra 1949-től a legkeményebb egyházüldözést folytatta a katolikus egyházzal szemben, aminek egyik oka éppen az volt, hogy Márton Áron a végsőkig védelmezte az egyház autonómiáját, a vallásszabadsághoz való jogot, az egyházi fenntartásban működő intézményeket. Nem volt egyedül, erős támaszra talált az egyházmegye papságában és a szerzetesrendekben, azok vezetőiben. A fő ellentét jogilag a katolikus egyház új, a kommunista államvezetés számára elfogadható státútumának kérdése körül bontakozott ki, amit semelyik katolikus egyházi vezető nem volt hajlandó elfogadni. Ez a kérlelhetetlenség tűrhetetlen volt a hatalom képviselői számára, s ezért a legerősebb eszközökkel léptek fel.

1949. június 21-én a hatóságok csellel elfogták Márton Áron püspököt. Sejtette, mi vár rá, és gondoskodott róla, hogy ha korlátozzák szabadságában, az egyházmegye ne maradjon Rómához hűséges legitim kormányzás nélkül. Jó előre meg volt szervezve, hogy ez a titkos ordináriusok (kormányzók) által folytonos maradjon. Mindez a Vatikán tudtával, jól kidolgozott rendszer szerint történt. A püspök Rómából felhatalmazást kapott arra, hogy két titkos ordináriust nevezzen ki arra az esetre, ha lefognák. Közülük az első kinevezhette a második utódát (tehát senki nem a saját utódát nevezte ki), és a megbízatás akkor lépett érvénybe, mikor az előd börtönbe került. A Szentszék által kiközösített, a román állami szervek által jóváhagyott egyházmegyei vezetést annak törvénytelensége miatt a papság nem ismerte el, így törvényes vezetői jogköre a titkos megbízottnak volt. Azért volt különösen nehéz dolga, mert egy szinte lehetetlen feladatot kellett megoldania: egy országnyi méretű egyházmegye legszükségesebb egyházkormányzati ügyeit kellett intéznie úgy, hogy ehhez nélkülöznie kellett minden, „békeidőben” rendelkezésre

²⁷⁴ Léstyán 2003. 5–6.

álló eszközt. Egyszerre kellett a konspiráció minden fortélyát felhasználva fedve maradni a hatalom és annak titkosrendőrsége előtt, ugyanakkor az egyházmegye papsága körében tudatni kellett, hogy ki az aktuális vezető, és mik az ő érvényes rendelkezései. A rendszer jól fedett működéséről jóval később is csak kevés közlés került nyilvánosságra. Részleteket a jezsuita szerzetes Godó Mihálytól, Lestyán Ferencről és a ferences P. Ferencz Ervintől tudunk, de a sejtetések elárulják, hogy mindent ők sem adhattak ki.²⁷⁵ Titokban például nemcsak ordináriusok kinevezésére, hanem valódi püspökszentelésekre is sor került, hogy az apostoli szukcesszió folytonossága semmiképp ne szakadhasson meg. A kommunista hatalom egymás után fogta el a titkos ordináriusokat és tette lehetetlenné a működésüket. Lefogták többek között a kijelölt titkos püspök Boga Alajost, a titkos püspök (boldoggá avatott) Bogdánffy Szilárdot, a szemináriumi rektor Gajdáty Bélát, a felszentelt püspök Maczalik Győzöt, a titkos püspök Sándor Imrét, a később boldoggá avatott szatmári püspök Scheffler Jánost, akik mind vértanúhalált haltak a börtönben.²⁷⁶ Titkos püspököket másutt, például a csehszlovákiai katolikus, valamint a romániai és szovjetunióbeli görögkatolikus egyházak számára is szenteltek, akik ugyancsak súlyos börtönbüntetéseket, kényszermunkatáborokat szenvedtek el.

Mivel a szerzetesrendek működését 1949-ben betiltották,²⁷⁷ ex lex állapotban voltak. Éveken keresztül minden állami elismerést nélkülözve végezték tevékenységüket, vezető hivatalosan nem léphetett fel a védelmükben, így a helyzetük kilátástalannak látszott. A represszió 1951-ben folytatódott. Augusztus 20-ára virradó éjszaka minden rendház minden szerzetesét internálták, és Máriaradnára, az ottani ferences kolostorba szállították. A körülbelül százhusz ferences együvé került mintegy nyolcvan szerzetesnővérrel is. Ebben a helyzetben a hatalom abban bízott, hogy a rendi közösségek maguktól fognak szétszéledni, és feladják összetartozásukat. Nem ez történt, az internálás a visszájára sült el. Máriaradnán továbbra is teljes maradt a rendi szervezet, a szerzetesek elfogadták a további működésük alapelveit, megszervezték a közös életet, sőt a fiatalok még egy kézzel, majd írógéppel szerkesztett közösségi lapot is indítottak *Erdélyi Ferences Futár* címmel. Eközben természetesen sok nehézséggel is meg kellett küzdeniük, korlátozták őket szabad mozgásukban, és semmilyen módon nem gondoskodtak ellátásukról. Nem számoltak azonban azzal, hogy a ferences hagyománynak szerves része a szegénység és az adományokra, hívekre való ráutaltság. Az emberek hamarosan megindultak, és ellátták a szerzeteseket minden szükségességgel, sőt a kényszerűen elhagyott településekről kiindulva gyakorlatilag országos gyűjtést, segélyakciókat is szerveztek.²⁷⁸ Tíz hónappal később, 1952 májusában (amikor kiderült, hogy a rendházból egyenesen

²⁷⁵ Godó 2002, Lestyán 2003, Tanczos 2010a.

²⁷⁶ Jakubinyi 2005.

²⁷⁷ A betiltásról szóló 810/1949. sz. minisztertanácsi rendelet 1949. augusztus 1-jén jelent meg a *Hivatalos Közlönyben* (*Buletin Oficial*). Idézi: Bíró M. 2003. 66.

²⁷⁸ Bartalis 2001. 37–49.

50. A ferences kolostor Körösbányán, 1952–1956-ig a szerzetesek kényszerlakhelye. (Forrás: Dévai Szent Ferenc Alapítvány)

rálátni a szomszédos szovjet laktanyára) a ferenceseket három csoportban három rendházba szállították el: Körösbányára, Esztelnekre és Désre. Az elosztást saját maguk jelölhették ki, és velük tartottak a vezetők is. Désen a rendi vezetés, a teológia tanárai és a növendékek együtt maradtak, és titokban komolyan folytatták a teológiai képzést. Szabadegyetemet indítottak, énekkart szerveztek, és a környező településeken is kiterjedt lelkipásztori munkát végeztek. 1961-ben letartóztatták az ottani vezetőket és tanárokat, akik aztán éveket töltöttek börtönben, de a közösség együtt maradt egészen 1967-ig. Akkor kifejezett utasításra kellett elhagyniuk addigi lakhelyüket.²⁷⁹ Esztelneken az odakerült körülbelül harminc szerzetes megélhetését a nagy kert megművelése és a gazdánál vállalt munka biztosította. P. Daczó Lukács itteni éveiben arról lett ismert, hogy valamennyit értett az orvosláshoz, gyógynövényekkel foglalkozott, és a kellő időben az akkor egészen újnak számító első antibiotikumot, a penicillininjekciót is be tudta adni. Néhány év után, 1957-ben az itteniek jó része a püspök segítségével el tudott helyezkedni plébániákon, így az esztelneki „tábor” feloszlott.²⁸⁰

1951-ben, ugyancsak az internálás napján vitték el a brassói rendházból Boros Fortunátot, korábbi provinciálist is, de nem a többiekkel együtt Máriaradnára, ha-

²⁷⁹ Uo. 52–67, Pap 2002.

²⁸⁰ Bartalis 2001. 67–73, Sas (szerk.) 2002. 141–154. (P. Keresztes Albin).

51. A ferences kolostor Décsen, 1952-től 1967-ig a szerzetesek kényszerlakhelye (2006)

52. Boros Fortunát OFM (1895–1953?), ferences tartományfőnök és vértanú (Forrás: Gyulafehérvári Érsekség, romkat.ro)

nem egy bukaresti gyűjtőtáborba. Onnan a Duna-deltába szállították az egyik legnagyobb munkatáborba. Ott fejezte be életét, halálhírét a provincia közössége Máriaradnán tudta meg.²⁸¹ Évtizedek múlva derült ki, hogy alighanem egyszerűen agyonverték. A politikai és egyházi foglyok ott össze voltak zárva a köztörvényesekkel, és ez utóbbiakra bízta rá az előbbieket likvidálását.²⁸² Egyik első vértanúja volt a rendszernek. Biztosak lehetünk benne, hogy a rendben kezdettől így tisztelték, és ez is erőt adhatott a szilárd kitartáshoz. Nem kímélték a hetvenedik életévét töltő olasz ferences Clemente Gattit (Gatti Kelemt) sem. Ő 1909 és 1914 között Vajdahu-

²⁸¹ Bartalis 2001. 85–89.

²⁸² Uo. 85–89, Léstyán 1991.

nyadon volt teológiai tanár, később tartományfőnök lett, a pályája végén, 1939-ben pedig visszatért ugyanoda. Osztozott az erdélyiek sorsában, nem menekült el; 1951-ben tizenöt évre ítélték, de egy év után kiengedték. Súlyos betegen vitték haza Olaszországba, hamarosan meg is halt.²⁸³

Márton Áront 1949-ben hadbíróági perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték,²⁸⁴ azonban – a nemzetközi tiltakozások hatására, valamint belátva, hogy a katolikus egyházzal nélküle nem boldogulhatnak – 1955-ben szabadon engedték. Határozott elképzelésekkel látott munkához, és első körlevelében világossá tette, hogy ő vezeti az egyházmegyét. Papjaitól egymás iránti bizalmat, fegyelmet, buzgóságot várt el, és hozzátette: „akik az egyházi fegyelem ellen vétettek, fogadják az Egyház fegyelmi intézkedéseit engedelmes lélekkel”.²⁸⁵ 1957-ben, pünkösöd előtt öthetes bérmakörútra indult a Székelyföldre, ami akkor igen erőteljes hatást váltott ki: az emberek tódultak a beszédeire és a misékre, ezrek bérmálkoztak meg, hiszen az egyházmegyében 1949 óta nem volt bérmálás. A hatalom minden követ megmozgatott, hogy ellensúlyozza karizmatikus befolyását, programokat és ideológiai kampányt szerveztek. A jelentések szerint a püspök huszonöt községet látogatott meg, harmincezer emberrel érintkezett, és jelentős beszédeket mondott.²⁸⁶ Nyilván ennek is része volt abban, hogy működését a továbbiakban is szoros felügyelet alatt tartották, s 1957-ben házi őrizetre ítélték: nem hagyhatta el a püspöki palotát, még a nem messzi Teológia épületébe sem mehetett át. Ebben a helyzetben is vállalta, hogy titokban pappá szenteli azokat a ferenceseket, akik az ötvenes években a dési rendházban a velük együtt internált teológiai tanárok vezetése mellett elvégezték tanulmányaikat. Benedek Domonkos, Gajdos József és Pap Leonárd szentelésére 1956 decemberében, további ötük (Márk József, Bartók Albert, Czettele Dezső, Stelli Benedek, Nagy Tarzícus) szentelésére pedig 1957 novemberében került sor. Az ő lelkipásztori pályájukat ez az indítás határozta meg, és később ők nyolcan biztosítottak folytonosságot a szétszórátás előtti nemzedékek és a szabaddá vált szerzetesközösség élete között.²⁸⁷

1960-ban Márton Áron püspök határozott levélben kérte a „vezértitkár urat”, hogy tegye jóakarátú megfontolás tárgyává a ferences provinciális kérését, amely arra irányult, hogy adják ki a működési engedélyt a ferences szerzetesházak részére. Ennek kapcsán szókimondóan, kertelés nélkül vázolta az egyház és a hívek súlyos helyzetét, az egyház megcsonkított helyzetét, a minimálisra korlátozott lelkipásztori működést, a veszélyeztetett istenhitet, a lelkiismereti kényszert és a megfélemlítést (3. melléklet).²⁸⁸ Egy frissen megjelent kötet bőséges válogatást

²⁸³ Bartalis 2001. 89–91.

²⁸⁴ Az ítélet szövegét szerkesztve közli: Vincze 2003. 84. sz.

²⁸⁵ Virt 2002. 278.

²⁸⁶ Bottoni 2008. 313–320.

²⁸⁷ Marton 1996. 179–182, Bartalis 2001. 56–58, Virt 2002. 289–290, Sarány 2010.

²⁸⁸ GYÉL 1960-182/14. Ferencrendiek helyzetéről. Gépiratos fogalmazvány.

tartalmaz Márton Áron püspök 1957–1960 közötti lehallgatási jegyzőkönyveiből. Ezekben számos helyen olvashatók hasonlóan szókimondó, félelmet nem ismerő megnyilatkozások, szemtől szemben egyházügyi és minisztériumi hivatalnokokkal.²⁸⁹

Noha külföldön nem tudhattak, még kevésbé hozhattak szóba minden részletet (nehogy az informátorokat ki lehessen deríteni), az alapvonásokban nincs eltérés. Szintén 1960-ban jelent meg rövid beszámoló az erdélyi katolikusok helyzetéről a Rómában kiadott *Katolikus Szemlében* Tolnay Imrétől, ahol a fentiekkel egybehangzóan többek között ezt olvassuk:

A vallásellenes propaganda mind erősebb. A régi nagy búcsújárási szokás Csíksomlyóra és Radnára, amely egész vármegyéket mozgatott meg (híres marad az 1948-as somlyói búcsú százezres tömegével) –, egyelőre a múlté. A megfélemlítés minden eszközt igénybe vesz; a fiatalság minden vasárnapját programokkal töltik ki, hogy idő a templom számára ne maradjon.²⁹⁰

Több könyv témája lehetne a katolikus és a többi egyház helyzete a következő harminc évben.²⁹¹ A papság és a ferencesek elleni retorziók az 1960-as években is több hullámban következtek egymás után. Az internálásuk után tíz évvel, 1961-ben a dési kényszerlakhelyen még továbbra is szerzetesi közösségben élők közül többeket tartóztattak, évekre elítéltek, és csak a nemzetközi nyomásra 1964-ben megadott amnesztiával szabadulhattak.²⁹² P. Bálint Szalvátor visszaemlékezése pontos részletekkel szolgál a letartóztatottakról, ítéletekről.²⁹³ 1964 januárjában huszonnyolc egyházmegyes és tizenhárom szerzetes pap volt börtönben, akikért Márton Áron szót emelt.²⁹⁴ Látva, hogy a közös rendi élet tovább már nem tartható fenn, másrészt látva a fokozódó paphiányt, a ferencesek vállalták azt, hogy plébániákon teljesítenek szolgálatot akkor is, ha azok korábban nem voltak ferences kézen vagy egészen eldugottak voltak. Így kerülhettek ferences atyák 1957-ben, az eszterneki kényszerlakhely felosztatásakor Mikházára, Brassóba, Szárhegyre, Csíksomlyóra, majd 1964-ben a dési kényszerlakhelyükről Kostelekre, Ojtozba, Bonchidára, Vicébe, Szentágotára, Csicsókeresztúrra, Szentjobbra, Bálványosválljára, Lázárfalvára, Zágónba.

Márton Áron helyzetének rendezésére a hatvanas évek végén kerülhetett sor. Visszakapta mozgásszabadságát, elutazhatott Rómába a püspöki színódusra, és élete hátralévő éveiben idős kora és gyengesége ellenére is a régi elveihez hűen kormányozta az egyházmegyéjét.²⁹⁵ Ugyanakkor a zaklatások és a félelem légköre

²⁸⁹ Nagy–Bodeanu 2019.

²⁹⁰ Tolnay 1960. 309.

²⁹¹ Az újabb szakirodalom jó áttekintését adja Nagy–Bodeanu 2019.

²⁹² Bartalis 2001. 61–62. Ekkor jelent meg a vallásszabadságról: Szent-Iványi 1964.

²⁹³ Vincze 2003. 125. sz., Pap 2002.

²⁹⁴ Marton–Nemes 1996. 124.

²⁹⁵ Virt 2002. 325–348, Vincze 2003. 149. sz. Vö. Sas 2014.

53. Márton Áron püspök 1980-ban. Mellette Léstyán Ferenc marosvásárhelyi plébános látható. (Fortepan / Jezsuita levéltár)

nem enyhült. „Állandó bizonytalanságban és félelemben élünk. Papok és püspök, senki nem tudja, mikor vonják felelősségre, vagy mivel büntetik hivatali, vallási, lelkiismeretbeli kötelességeinek teljesítése miatt”, írta a püspök 1966-ban, amikor ugyancsak határozott hangú levelet intézett a Vallásügyi Osztály vezértitkárához, Dumitru Dogaruhoz az egyházat ért zaklatásokról, melyben sorra veszi, mikor és mi módon akadályozták meg az egyházat és a híveket a vallásgyakorlat és egyház-kormányzás legegyszerűbb jogaiban.²⁹⁶

A hatvanas évektől a romániai pártvezetés már nem alkalmazott látványos erőszakot az egyházakkal szemben, viszont fokozottabb ellenőrzést és behatást gyakorolt azáltal, hogy a hatalmi hálózat sikeresen épült be az egyházi intézményekbe, beleértve a gyulafehérvári teológia és kántoriskola tanári karát, az egyházmegyei papságot is. A rendszer igyekezett kitermelni egy olyan katolikus elitet, amely vállalja a hatalommal való együttműködés bizonyos formáit: számukra elfogadható embereket pozícióba hoztak, másokat „csak” beszerveztek. Egy 1967-es jelentés szerint a hatszázhetvenegy romániai katolikus pap közül mintegy nyolcvan volt informátorok.²⁹⁷ Márton Áron püspök szűkebb környezetébe is sikerült ügynököt

²⁹⁶ Marton–Nemes 1996. 129.

²⁹⁷ Bodeanu–Novák 2011. 29–31.

beszervezni.²⁹⁸ A Maros megyében 1968-ban beszervezett ügynökökről írt jelentés szerint „a felügyelőség keretében jelenleg 991 informátor dolgozik”. Az újonnan beszervezettek többsége már értelmiségi volt. „1967 végén a régi operatív nyilván-tartásban 30.521 személy szerepelt, ebből a jelen pillanatig kivontunk 28.834-et.”²⁹⁹

Ez a rendszer rejtettebb és megosztóbb volt, mint az ötvenes évek elejének békepapi mozgalma, hatásai rombolóbbak, és „helyretétele” már aligha volt lehetséges egy tiszta lelkű és határozott püspök intézkedéseivel. Ebben a kérdésben mind a mai napig elmaradt a tisztázás, helyette félinformációk és dezinformációk terjengenek.³⁰⁰

Az enyhébb években is történt erőszakos fellépés, a legismertebb Pálfi Géza halála. Az 1941-ben született fiatalembert Márton Áron szentelte pappá 1964-ben. Róla csak a gyulafehérvári teológia és kántoriskola tanárai közül öten (!) jelentettek. Több helyen teljesített szolgálatot egészen addig, míg nyíltan szót nem mert emelni az ellen, hogy a karácsony munkanap Romániában. 1984-ben a Securitate lefogta, megverte, s nem sokkal később meghalt. Halálának okát hivatalosan máj-elégtelenségben jelölték meg. Ő is a román kommunista rendszer egyik vértanúja.³⁰¹ Esete nem egyedülálló: vele egy évben halt mártírhalt Lengyelországban a nála csak pár évvel fiatalabb Jerzy Popiełuszko, akit 2010-ben boldoggá avattak.³⁰²

A ferences rendet a diktatúra lazuló, erőszakos módszereket, letartóztatásokat már kevésbé alkalmazó időszakában is folyamatos megfigyelés alatt tartották. Egy erről szóló feljegyzés szerint „116 szerzetessel kell komolyabban foglalkoznunk, akik ellenséges tevékenységet fejthetnek ki”.³⁰³ Miben is állt ez? „1. Információkat szolgáltatottak a Vatikánnak országunk általános helyzetéről [...] 2. Bizalmatlanságot ébresztettek az embereknek a rendszer tartósságával szemben [...] 3. Anyagiilag támogatták az ellenséges tevékenységéért elítélt elemeket és másokat [...]”, továbbá „gyanús kapcsolatot tartanak fenn a külföldi rendek titkos megbízottaival [...] Ellenséges megnyilvánulásaik vannak, és megjegyzéseket tesznek az országunkban uralkodó helyzetről [...] A rend újjáalakításával és a ferences eszmék megőrzésével foglalkoznak, ellenséges tartalmú írásokat állítanak össze.”³⁰⁴ A megfogalmazásból látszik, hogy a ferences közösség még mindig komoly tartalékokkal rendelkezett a túléléshez, és tagjainak az adott helyzetben is volt koncepciójuk, mondanivalójuk.

A diktatúra idején az általános elnyomás, a létszám fogyatkozása, a működési engedély és a külföldi kapcsolatok hiánya folytán nem volt lehetőség arra, hogy a rend vezetése szabályos eljárások során újuljon meg; ezért az 1948-ban meg-

²⁹⁸ Bottoni 2008. 294.

²⁹⁹ Novák 2011. 496–501.

³⁰⁰ Bottoni 2014.

³⁰¹ Megfigyelési dossziéját feltárta és elemzéssel együtt kiadta: Bodeanu–Novák 2011.

³⁰² Molnár 2010, 2018.

³⁰³ Novák 2011. 521.

³⁰⁴ Uo. 522.

választott tartományfőnök, P. Benedek Fidél az 1979-ben bekövetkezett haláláig viselte tisztségét, és megkapta a felhatalmazást, hogy utódát ő válassza ki. A kényszerhelyzetben az általa megnevezett P. Écsy János következett. Az ő számára ez a váltás teljesen váratlan volt, amit a somlyói *Historia Domusban* 1979-ben részletesen le is írt:

Főatyánk halála napján este, amikor a temetés végett való elszállítását elintéztve fáradtan hazajöttem, P. Márk József atya szerzetes és paptársam bezárt borítékot adott át, amelyet egy esztendeje őriz azzal a meghagyással, hogy csak a Főatya halála után kézbesítse. A boríték az elhunyt tartományfőnök atyának végrendeletét tartalmazta, amely szerint legnagyobb meglepődésemre s egyben megrökönyödésemre engem, P. Écsy Jánost nevez ki utódjának minister provinciális és delegatus generalisi minőségben. A végrendelet szerint mindenkit megkérdezett a rendtársak közül, és annak alapján döntött így. (Engem nem kérdezett volt meg.) Isten akaratát látva ebben az elhatározásban nem volt más választásom, tudomásul kellett vennem, a Gondviselésre bízva a provincia sorsának alakulását, hiszen egyénileg nem sokat lehet tenni. – Voltak a temetésen olyan hangok, hogy titokban kellene maradni, én azonban a kinevezés pillanatától kezdve úgy döntöttem, s ebben megerősítettek P. Hajdu Leánder és P. Bálint Szalvátor szavai és véleménye, hogy a legelső alkalommal nyilvánosságra kell hozni a dolgot, és az illetékes egyházi és világi hatóságoknál be kell jelentkezni.³⁰⁵

Écsy László 1919-ben született Rákosdon (Hunyad m.), Vajdahunyadon, tizennyolc évesen lépett be a ferences rendbe, a János nevet kapta (tovább nem használta eredeti keresztnévét). 1943-ban szentelték pappá. 1945–1947-ben a kolozsvári Bolyai Egyetemen elvégezte a román–francia szakot. 1949–1951-ben házfőnök Désen, 1952-től ugyanott a „lágerkolostor” elöljárója. 1961–1964 között börtönben volt, utána plébánosként Szentágotára kerülhetett. 1970-től 1982-ben bekövetkezett haláláig volt csíksomlyói házfőnök.³⁰⁶ Korai halála után 1982-től Pöhacker Balázs lett a tartományfőnök. Csak 1988-ban kerülhetett sor egy titokban megtartott és nem is teljes káptalani ülésre, ahol már jelen lehetett egy magyarországi vizitátor, akinek felhatalmazása alapján Pöhacker Balázst megerősítették a tisztségében. Tartományfőnökként egyikük sem gyakorolhatta valóságosan a joghatóságát: a ferences papok a többiekkel együtt a püspök alá tartoztak, ő pedig időről időre – például áthelyezéseknél – az egyházi tradícióknak megfelelően, és ha ez lehetséges volt, kikérte a rendi elöljáró véleményét.

A rend kulturális kincsei sem maradtak érintetlenek. A nagyon régi és értékes mikházi ferences kolostor könyvtárának nagy része például Marosvásárhelyre,

³⁰⁵ HD–CC 1979. Az új tartományfőnök.

³⁰⁶ Bemutatása, jellemzése, róla szóló emlékek: Márk 2012b.

a Teleki Tékába került.³⁰⁷ Viszonylagos épségben maradhatott meg a dési ferences rendház könyvtára, amelyről napjainkban alapos katalógus készült.³⁰⁸ Szinte teljes egészében elpusztították azonban a vajdahunyadi ferences rendház és teológiai főiskola igen értékes könyvtárát, ahonnan – P. Bálint Szalvátor emlékezése szerint – csak néhány kötetet sikerült megmenteni.³⁰⁹

Ezekben az évtizedekben az egyházak sokat vesztek tekintélyükből és hatóerejükből; ugyanakkor a katolikus egyház a diktatúra szorításában is meg tudta tartani, olykor még erősíteni is tudta tevékenységét például a hitoktatásban, társadalomszervező ereje pedig nem szűnt meg, sőt, sok helyen erősödött.³¹⁰ Márton Áron püspök a hitoktatás kérdését különösen is fontosnak tartotta, és minden adódó lehetőséget felhasznált a szűkre szabott keretek tágítására. Példaként említhető, hogy Románia 1960-ban ratifikálta az UNESCO által Párizsban elfogadott rendeletet az oktatásban alkalmazott diszkrimináció megszüntetéséről. Az erről szóló rendelet 1965 áprilisában (!) jelent meg, az egyházak pedig erre hivatkozva igyekeztek elérni, hogy a szülőket és a gyerekeket kevésbé lehessen eltéríteni a hitoktatástól, sőt kifejezett toborzásba is kezdtek, a püspök pedig határozott elvárásokat jelentett be papjai felé. Az állami és titkosszolgálati szervek figyelemmel követték a megélénkülő hitoktatási munkát, amiről a Maros-Magyar Autonóm Tartományban 1965-ben részletes jelentés készült. „A papok a velünk folytatott beszélgetésekben közvetlenül, a hirdetések és falragaszok által pedig közvetetten azt akarták bizonyítani, hogy az állam mostanáig nem tartotta be az alkotmány által szentesített lelkiismereti szabadságot, és a Konvencióhoz való csatlakozással magához tért ebben a kérdésben.”³¹¹

A sok-sok deficit mellett az egyházak „csendben” építkeztek. Megkapó, ahogy a félig illegalitásban működő ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél 1970-ben egy, a megjelentetés legcsekélyebb reménye nélkül elkészített kéziratában vagy negyven templomot vesz sorra, amelyek szerzetesek közreműködése, szervezőmunkája vagy éppen kétkezi munkája nyomán a megelőző húsz évben megújulhattak. Köztük van mind a tizenhét egykori ferences kolostor 1950-es és 1960-as években végzett felújítása.³¹²

Azt is tudjuk, hogy „a magyar kulturális intézményhálózat nyolcvanas években történő látványos leépülése közepette a magyar egyházi szerkezet fontos szerepet játszott az anyanyelvhasználatban és az identitás-megőrzésben”.³¹³ A rendszerváltás idejére a nemzeti sajátosságokat képviselő intézményhálózatok között szinte csak az egyházak tudták megtartani országos szervezettségüket. Ennek fényében

³⁰⁷ Tulit 1995.

³⁰⁸ Gordán 2019.

³⁰⁹ 2004-03 P. Bálint.

³¹⁰ Bodeanu–Novák 2011. 29–31.

³¹¹ Novák 2011. 170.

³¹² Benedek F. 2002d.

³¹³ Novák 2017. 83.

érthető, hogy a rendszerváltást követően éppen az egyházak lettek a nemzeti tudat és identitás kifejezésének központi jelentőségű helyei.

Szabadságától megfosztott és működésében korlátozott állapotában az egyház és a vallásos élet akadályozva volt a saját öntörvényű alakulásában. Semmilyen elképzelés nem lehet elég megalapozott arra nézve, hogy vajon miképp alakult volna a 20. század második felében az egyházi és vallásos élet, ha nincsen elnyomás. Utólag, történelmi távlatból nézve a korszakot, két jellegzetesség látszik kirajzolódni.

Az egyik, hogy a mesterséges elszigeteltség a külső hatásoktól az erdélyi, főként a székelyföldi katolikusokat jórészt elzárva tartotta azoktól a szekularizációs hatásoktól, amelyek Európa nyugatabbi vidékein ezekben az évtizedekben kibontakoztak. A vallásszociológia jól ismeri és pontosan leírta ezeket a változásokat, s azt is tudjuk, hogy egy „hagyományos” mintázatú vallásgyakorlat Európa középső és keleti felén jóval tovább fennmaradt és „működött”.³¹⁴ Belülről nézve ez abban mutatkozik meg, hogy a kilencvenes években néhány év alatt láthatóvá vált a „nyugati hatások” erőteljes betörése. Ez sokakat ért váratlanul, hiszen addig évtizedeken át nemcsak egyszerű emberek, hanem értelmiségiek, magasabb beosztású papok is utazási lehetőségeket, külföldi személyes kapcsolatokat nélkülözve éltek az életüket. A csíkszeredai főesperes-plébános 1997-ben erről így beszélt:

Olyan nem volt, hogy egy ifjú pár, aki itt esküszik, a gyónás alól, amit az esküvő előtt kell elvégeznie, általában a reggeli órákban, hogy az alól megpróbáljon kibújni. Ilyesmi nem volt, most megjelent. Nyugat. Mert ott se gyónnak, s anélkül áldoznak. Talán hitében és az Oltáriszentségről nincsen tiszta képe, a katolikus egyházától megfogalmazott tanítás nincs benne. Így értem nyugatnak a káros hatását.³¹⁵

A másik, hogy a vallásos emberek köre leszűkült azokra, akik talán inkább belső szükségletből, lelki igényből tartották meg vallásgyakorlatukat. A közömbös és az ellenséges környezet egyaránt ellene dolgozott a megszokásra, a pusztán szocializációra alapozódó vallásosságnak. Sokan kikoptak; akik megmaradtak, azokról nem gondolhatjuk, hogy mind tudatos döntést hoztak vagy egy modernebb, egyéni belső meggyőződésen alapuló vallási modellt követtek, de azt mindenképp, hogy bennük erősebbek voltak a vallásosságukhoz kötő erők, mint az attól eltántorítók. A búcsúba például negyven éven keresztül senki nem terelte oda az embereket, senkitől nem várhattak semmilyen elismerést, és senki nem büszkélkedhetett azzal, hogy „ott volt”. Ehhez képest hozott az 1989-es fordulat igen nagy változásokat. Addig azonban, ahogy az egész országban, az állami, helyi és egyházügyi hatóságok Csíksomlyón is ezerféle módon lehetetlenítették el az egyház, illetve a ferencesek működését, a hívek vallásgyakorlatát.

³¹⁴ Gereben–Tomka 2000, Tomka 2011, Fejes 2018.

³¹⁵ Interjú Borbély Gáborral, 1997. május 21.

54. A felkelő napba tekintő moldvai asszony a Kis-Somlyó hegyén (1985)

8. A kegyhely négy évtizede

A kegyhely életében 1950 és 1989 között három szakaszt különböztethetünk meg, amiben a fő szempont a külső nyomás ereje és az ott működő lelkipásztorok száma, kiléte.

Az *első* a nyílt, erőszakos elnyomás ideje, ami a rendház kiürítésétől, 1951 augusztusától 1957 júliusáig terjed. A kegyhely akkoriban hosszú évekre ferences nélkül maradt. 1952-től a kegytemplomban öt évig Bartos Mihály szolgált, aki 1957-ben nyolcvanévesen, nem sokkal a nyugdíjazása után halt meg,³¹⁶ mellette Trebits Jenő segédlelkész működött.

A *második* szakasz, a lassú enyhülés ideje Somlyón 1957 nyaratól 1970 végéig tartott. Ott helyben sem az 1958-tól megerősödő erőszakos elnyomás, sem az 1964-ben megadott általános amnesztia közvetlen hatása nem látszik jelentősnek. Ebben a tizennégy évben lehetővé vált, hogy Somlyón egy ferences páter működhessen. Amikor Márton Áront 1955-ben kiengedték a börtönből, szinte azonnal jelentkezett nála a ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél, hogy járjon közben a somlyói rendház visszaadása érdekében. Erre ugyan nem került sor, a püspök mégis megpróbálta, amit lehetett, és javasolta három szerzetes Somlyóra helyezését. Az egyházügyi hivatal közülük csak egyet engedélyezett, így 1957-ben, hat évvel a szétszórás után P. Daczó Lukács személyében egyetlen ferences páter visszakerülhetett Csíksomlyóra. Mozgásszabadságát természetesen korlátozták, és az egyházügyi inspektorok rendszeresen zaklatták.

P. Daczó Lukács 1957 júliusától 1970 novemberéig működhetett a kegyhelyen. Egyedüli ferences lelkipásztor volt ott csaknem másfél évtizedig. Ő volt annak a korszaknak a kulcsembere, aki egyfelől tartotta a frontot a hatalommal szemben, másrészt igyekezett a hívek javára lenni mindenben, amiben csak lehetett. Óvatossága megkímélte attól, hogy konfliktusba keveredjen a hatóságokkal akkor, amikor az újra fokozódó elnyomás idején, 1961-től kezdve sorra börtönözték be a rendtársait. Kitartása, remek gyakorlati érzéke, szervezőkészsége lehetővé tette, hogy külső és belső vonatkozásokban egyaránt sok mindent elérjen, és nem riadt vissza a fizikai munkáktól sem. A legnagyobb elővigyázatossággal óvta az értékeket, rejtegette újabb és újabb helyekre nemcsak a kolostor könyveit és kéziratait, ha-

³¹⁶ Ferenczi 2009. 179.

nem a saját feljegyzéseit is. Azokban az években, amikor az ilyesmi az inspektorok gyakori látogatásai és a lehetséges házkutatások okán kifejezetten veszélyes volt, még a ház *Historia Domus*át is kitartóan tovább vezette. Arra természetesen nem is gondolhatott, hogy ezek valaha is a rendeltetési helyükre kerülnek, évtizedekig saját maga őrizte az írásait. Az 1990-es években lehetővé tette, hogy kéziratai egy részéről másolatokat készíthessek.³¹⁷ Más források híján ezek nélkülözhetetlenek a korszak felidezésében. A páter már elmúlt kilencvenéves, amikor naplójából és feljegyzéseiből Kozma Mária testes könyvet állított össze, aminek forrásértéke igen becses, bár a szerkesztés szakmaiatlansága felett nem lehet szemet hunyni.³¹⁸ Csíksomlyóról két saját könyve jelent meg, Takács György pedig népi imagyűjtéményét rendezte sajtó alá.³¹⁹ Daczó Lukács néprajzi tevékenységét a Kriza János Néprajzi Társaság 2012-ben életműdíjjal ismerte el, 2015-ben pedig megkapta a Magyar Örökség díjat is.³²⁰

Ebben a második szakaszban, az 1950-es évek végétől a hatvanas évek végéig az emberek elkezdtek lassan visszaszivárogni. Látták, hogy már egy ferences páter misézik, és a hatóságok ellenzése mellett csöndesen odahívott vendég papoknál győnni is lehet.

55. P. Daczó Lukács az aranymiséje után Csíksomlyón, a rendház udvarán (1995. július)

³¹⁷ Daczó HD.

³¹⁸ Daczó 2013, Mohay 2018.

³¹⁹ Daczó 2000, 2003, 2010.

³²⁰ Tanczos 2012.

A *harmadik* szakasz kezdete 1970-ben az, hogy attól kezdve két ferences dolgozhatott Csíksomlyón. 1969 végén P. Márk József kerülhetett a templomhoz (egyelőre nem lelkipásztori, csak kántori beosztásban). Daczó Lukácsot áthelyezték Szentágótára plébánosnak, a helyére pedig P. Écsy János került. Lassacskán létrejött a *modus vivendi* a ferencesek, a hatóságok és a hívek között. Természetesen állandó volt a megfigyelés, szó sem lehetett szabad szerzetesi életről, de az élet valamivel könnyebb lett.

Mi változott a diktatúra évtizedeiben a csíksomlyói kegytemplom és a ferences rendház körül? A kérdés egyik oldala az épületek és más „vagyonok” körüli veszteségek és elvégzett munkák, vagyis a látható alakulás; másik oldala pedig a lát-hatatlanabb (noha mindvégig szoros megfigyelés alatt tartott) lelkipásztori munka és a vallásgyakorlat. Forrásként egyházi levéltári iratok, P. Daczó Lukács feljegyzései és a vele készült interjúk szolgálnak. A búcsújárás négy évtizedes alakulását a 9. fejezetben részletezzük.

Veszteségek és változások

A kegyhely diktatúra kori története súlyos veszteségekkel kezdődött. A ferences rendház és a templom körüli terület a kommunizmus és a szocializmus idején teljesen profanizálódott, mivel az állami és a helyi vezetés tudatosan törekedett minél szűkebb térbeli keretek közé szorítani a korábbi szent helyet. A rendházat és annak minden addig még meglévő földterületét 1950-ben elvették, attól kezdve a rendháznak csak az északi szárnya, a templom melletti földszinti folyosó, a sekrestye és a fölötte lévő emeleti szakasz maradt egyházi használatban. Lakás és iroda céljára a lezárt kápolna helyisége mellett, a keleti szárny emeletén 1957-ben adtak vissza két szobát a visszatérő ferences pap számára (az iskolával közös vécé- és mosdóhasználattal!). Az épületben évtizedeken keresztül iskola és kollégium volt, szakiskolás gyerekek jártak oda, akik gyorsan lelakták az épületet. A ferencesek a kolostorudvar használatától is meg voltak fosztva. Mindezt tulajdonjogilag nem rendezték el, telekönyvileg minden a ferencesek nevéen volt, államosításra csak 1970-ben került sor.

Az egykori ferences gimnázium épületében az 1950-es években árvaházat rendeztek be, ami évtizedekig ott működött. Elesettségük mellett az árvaházi gyerekek a környék lakói és javai számára némi fenyegetést is jelentettek.³²¹ A rendházhoz tartozó telken a templom szentélye mögött 1963-ban modern iskolát építettek fel.

Ott vannak a tantermek is így a zárda épülete kizárólag bentlakás lett. Az új épület egyemeletes, formátlan hodály. Olyan, mint egy nagy hombár. Van benne 8 tanterem, négy alul és négy felül. Az irodahelyiségek a déli oldalán földszin-

³²¹ A gyermekotthon szocializmus kori történetét alaposan áttekintette: Túros 1998. Egy ott felnevelkedett visszaemlékezése a saját és a társai életére: Vaszi 2015.

ten vannak hozzáépítve. Egészen elrontották vele Somlyó történeti patináját. Mit keres az itteni történeti épületek között ez a skatulya? De még ha szép skatulya lenne a skatulyás modern építészeti stílusnak! Seggberúgott skatulya ez bizony. Pontosan szemben a KALOT szép magyaros stílusával! A nyáron kezdték építeni, s most januárban fejezték be. Adja a jó Mária, hogy ne sokáig fájtassa a szemünket. Mert ha majd eljön a mi időnk, a nagy építkezéskor jó lesz munkáslakásnak, s utána aztán úgy elseperjük onnan, hogy még az emléke is kivesszen a nép tudatából – írta Daczó Lukács 1963. február 24-i feljegyzésében.³²²

A „veszteséglistát” gyarapították a szándékos rongálások vagy a szándéktalan romlások, amiben – panaszok szerint – élen jártak a gyerekek. A Kis-Somlyó hegyről egymás után tűntek el a régi fakeresztek, 1961-ben „a Jakab Imre zárándok keresztjét is elvitték, mind a kettőt”.³²³ A kálvária kőkeresztjeit sem kímélték „immár a negyedik stációt is ledöntötték. Vasrúddal kellett kifeszíteniük a csutakjáról a követ, mert úgy bele volt erősítve vascsapokkal. Vagy három más oszlopról is leverték a keresztet”.³²⁴

A Kis-Somlyó hegy oldalában, a Kálváriától keletre 1961-ben sípályát alakítottak ki, ami miatt kivágtak minden fát és bokrot, és amit P. Daczó Lukács nagy rosszallással emleget.³²⁵ A mindössze 400 méter hosszú és 110–130 méter szintkülönbséggel rendelkező pályához később tányéros sífelvonót is építettek. Az elhanyagolt sípálya sok éven keresztül nem működött, a romos felszerelések egy korábbi korszak mementóiként árválkodtak.

Az ingatlanok mellett a másik nagy veszteség a rendház könyvtára volt. 1951-ig ez a középkori eredetű és folyamatosan működött könyvtár minden dűlés és pusztítás mellett is viszonylagos épségben maradt meg, tehát szerzetesek szétszórása után az államnak valamit kezdeni kellett vele. A gazda nélkül maradt könyvanyag elszállítására az egyházmegye államilag kinevezett vikáriusa, Adorján Károly 1951-ben – nyilván külső nyomásra – levélben kérte a csíkszeredai plébánost. Ő azt válaszolta, hogy erre csak szakszerű módon, hozzáértő vezetése mellett kerülhet sor, és engedélyt kért, hogy a ferences P. Hajdú Leánder Csíksomlyóra mehessen. Erről természetesen szó sem lehetett, úgyhogy egyelőre minden maradt a régi-ben. A könyvtár még vagy tíz évig helyben maradt, ám használni nem lehetett: behordták a rendház keleti szárnyának emeleti kápolnájába, és a helyiséget lepecsételték. Csak 1961-ben szállították át a könyvtár anyagát a Csíkszeredai Városi Múzeumba, a kiürített helyiség azonban még évekig zárva maradt. Daczó Lukács egykorú jegyzetében erről így írt:

³²² Daczó HD (1963. II. 24.), Daczó 2013. 321.

³²³ Daczó HD 20a, Daczó 2013. 224.

³²⁴ Daczó 2013. 231.

³²⁵ Uo. 224.

Rettenetes látni, amint ládába rakják és teherautóval szállítják el a sok drága könyvet. Nézni azt, hogy amit az őseim annyi gonddal, áldozattal és szeretettel annyi hosszú évszázadon át összegyűjtöttek és megőriztek, azt most a szemem láttára viszik és hordják el. Nézni némán, mert mit is szólhatnék? Tiltakozzam? Kinek és hol? Ha sokat ugrálok, egyszzerűen eltüntetnek engem is.³²⁶

A csíksomlyói ferences kolostorban 1980-ban, majd öt évvel később újra előkerültek a ferencesek könyvtárának régen elrejtett legértékesebb kéziratok és könyvei. Erről a szűkebb, informális nyilvánosság már a maga idejében, a szélesebb nyilvánosság majd csak 1990 után értesülhetett.³²⁷

1980. augusztus 22-én javítási munkák közben asztalosok találtak rá a Mária-szobor talapatában elrejtett könyvekre és kéziratokra, köztük Kájoni János műveire és a csíksomlyói iskoladrámákra. Ezt az anyagot akkor a rendház könyvtárába vitték, mai napig ott vannak, kutathatók. A lelet ráirányította a figyelmet – nyilván nemcsak a szerzetesekét és a szakembereket, hanem a hatóságokét is – arra, hogy a ferencesek még mi mindent rejtegethetnek, hiszen az 1945 előtti közlésekből sok mindennek a meglétéről tudhattak.³²⁸ A keresést megakasztotta P. Écsy János halála, de a „nyomok” már megvoltak: a rendház régi refektóriumának – akkoriban a 16. számú iskola ebédlőjének – elfalazott ablakfülkéire irányult a figyelem. 1985 áprilisában kibontották a rejtekhelyet, s az üregből nem kevesebb, mint 123 kötetet hoztak elő. A feltárás tizenöt fős küldöttség jelenlétében történt, közülük csak egy volt ferences, a többiek városi, kulturális és más hatalmi tényezők. „A helyszínen készült jegyzőkönyv szerint a restaurálás után ezek a könyvek is a templom tulajdonában maradtak volna.”³²⁹ Másnap azonban kiderült, hogy a vezetőség már előbb értesült a történetről, mint hogy a szakember jelentést tett volna. Azonnal kiszállt a gazdasági rendőrség és az állambiztonsági szolgálat, a könyveket pedig beszállították a Csíkszeredai Városi Múzeumba.

A felfedezésből politikai ügyet kovácsoltak, hírzárlatot rendeltek el, a közvéleményhez csak kódosított információk jutottak el. P. Márk József egy rövid visszaemlékezésben felidézett még néhány epizódot. Eszerint a rejtekhely titkát a ferencesek csak egymásnak adták tovább, majd Écsy János elmondta a múzeum igazgatójának és könyves muzeológusának. Hogy kik határozták el 1985 áprilisában a rejtekhely felnyitását, azt tőle sem tudjuk meg. A restaurált könyveket 1992-ben szállították az (akkor már) Csíki Székely Múzeumba egy könyvkiállításra.³³⁰ Mai fejjel nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a lelet „megtalálása” gondos információszerzésen alapuló nyomozati munka jól előkészített eredménye volt. Nem csodálható, hogy

³²⁶ Uo. 194.

³²⁷ Fodor 1991, Muckenaupt 1999. 14–36.

³²⁸ Ballagi 1879, Glósz 1884, Alszegehy–Szlávik 1913, Boros 1943.

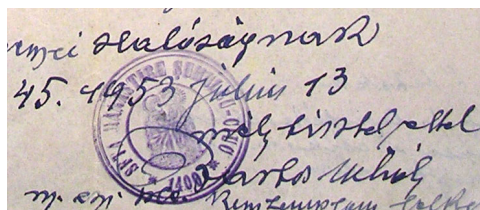
³²⁹ Muckenaupt 1999. 15.

³³⁰ 2001-07 Márk.

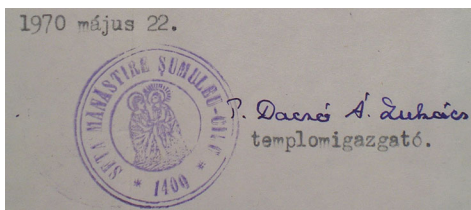
ettől kezdve még szorosabb megfigyelés alá vonták a rendházat és minden oda-látogatót.

Beázás és penészesedés miatt a teljes anyag igen rossz állapotba került, még az is kétséges volt, mi maradhat meg belőlük. Harminchárom kötet menthetetlennek bizonyult, közülük csak kettőt sikerült azonosítani, a másik harmincegyről csak anynyi sejthető, hogy ősnymtatványok voltak. Hetvenöt kötetet és az orgona feliratát restauráltak, tizenöt kötet helyreállítása későbbre maradt. Muckenhaupt Erzsébet könyves muzeológus 1999-ben közölte mindkét lelet katalógusát, 1980-ból ötven kéziratát és tizenkét nyomtatványát, 1985-ből pedig nyolcvannyolc kötetét (száz-tíz cím), és alaposan bemutatta a possessorokat és a kötéseket.³³¹ Később ezekből kiállításokon is bemutatott néhányat.³³²

A súlyos veszteségeket alig lehetett ellensúlyozni akkor, amikor ahhoz az anyagi, jogi és személyi erőforrások nem álltak rendelkezésre. Mégis azt látjuk, hogy az 1950-es évek végétől 1989-ig igen sok minden történt a templom, a rendház, a Kis-Somlyó hegy építményei állagmegóvása, rendben tartása, gyarapítása és jobb kihasználása terén is. Sok egyéni törődés, töprengés, erőfeszítés, még több szervezés és közösségi összefogás állt akkor ennek a háttérében. Amit erről ma tudhatunk, annak alapjául régi egykorú, ám csak újabban előkerült és felhasználható források, továbbá az 1990 utáni sajtóban megjelent visszatekintések szolgálnak; a szocializmus korszakáról e témában 1990 óta még nem született feldolgozás. Érdemes

56. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje Bartos Mihály aláírásával (1953)

57. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje P. Daczó Lukács aláírásával (1970)

58. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje P. Écsy János aláírásával (1978)

59. A csíksomlyói ferences rendház pecsétje P. Pöhacker Balázs aláírásával (1989)

³³¹ Muckenhaupt 1999. A szerzőnek a témára vonatkozó más munkái: Muckenhaupt 1993, 2005, 2009.

³³² Muckenhaupt 2000, 2001.

tehát részletesebben áttekinteni a történeteket, annál is inkább, mert az 1989-es változások után ezek eredménye fogja a kiinduló állapotot jelenteni.

A diktatúra legelső éveit követően 1957-től kezdve, amikor Csíksomlyón már ferences szerzetes is működhetett, a források és visszaemlékezések alapján lassú folyamat rajzolódik ki a szemünk előtt: a veszteségek fokozatos ellensúlyozása, a javítások sorozata.

P. Daczó Lukács korabeli (Kozma Mária által részben publikált) feljegyzéseiből tudunk részleteket arról, hogy 1957 után ő maga milyen kisebb-nagyobb javításokat végzett el vagy szeretett volna elvégezni. Addig, a ferencesek nélküli hat évben minden maradt a régiben; a kegyhely idős lelkésze, Bartos Mihály semmihez sem engedett hozzányúlni, igyekezett mindent megőrizni, ami természetesen elhasználódással, állagromlással járt együtt.

1957-ben Lukács páter első teendője a templom tetőzetének kiigazítása, szigetelése volt. Elavult volt a gyér világítás, „abban a formában, ahogy kaptam, még egy utolsó falusi templomnak sem felelt volna meg”.³³³ A hajó közepén és a kóruson egyetlen százas égő volt egy bádogtányérral, a három csillár használaton kívül sötétlett. Az esti miséken gyertyafénynél kellett felolvasni a perikopákat.

Következett egy alapos takarítás, portalanítás és lomtalanítás. A kriptából kihordták a penészedő régi bútorokat, lomokat, tisztába tették a sekrestyét. Az első tél tapasztalatai alapján 1958. tél elején a páter a neki meghagyott folyosósza-kaszon beüvegeztette a három nyitott, huzatos ablakot. Addigra a rendház többi nyitott folyosójának beüvegezése már csaknem hiánytalan volt, a felső szintet az iskola megcsináltatta, kivéve a pap két szobája előtti három ablakot.

1958 nyarán a templomi villanykapcsolókat átszerelték a sekrestyébe, mert a gyerekek addig előszeretettel kapcsolgatták azokat. Lezárták a toronyba és a kórusra vezető feljártatot, ahová a gyerekek szintén sokat jártak fel és sok piszkot hagytak maguk után. Elrendezték a harangköteleket, hogy könnyebb legyen húzni őket. 1959 nyarán kijavították a harangok nyelvét, hogy egyenletesebben és szebben szóljanak. A páternek gondja volt a gyertyatartókra is, kihegyezték a tompa szegeket. Az orgona kisebb hibáit az akkor még Désen lakó P. Márk József javította ki, aki öt évvel később ezt a munkát újra elvégezte.

A templom szellőztetése az 1942-es felújítás óta nem volt lehetséges, mert akkor az üvegablakok elé kívülről az addigi drótháló helyébe dróthuzalos vastag üvegablakokat helyeztek el. 1959 nyarán a Szent Antal-ablakokon kiszedték az egyik ilyen táblát, dróthálójával pótolták, a belső színes ablakot pedig nyitószervezettel látták el. Hasonló cserét végeztek el a templom déli oldalán is, ahol egy ablak a zárda padlására nyílt. Ezt követően négy hétig takarítottak, hogy augusztus 2-ára, a ferencesek Porciunkula ünnepére a templom szebb legyen. „Irtózatosan sok por volt lerakódva mindenütt. 1913 óta, a templom festése óta ilyen nagy takarítás még

³³³ Daczó 2013. 213.

nem volt benne. Ezt az öregek mondták.”³³⁴ A páter saját maga mászott fel takarítani a Mária-szobor koronájának tartószerkezetére, ami erős, nyolcszor hét centis vaspántokból készült. Utána „legtalálóbban egy legényke, Salamon Zolti jellemezte a templom újszerűségét: »Olyan világosság van most idebenn!«”³³⁵ A falubeliek segítségével a következő években pünkösöd és az őszi Mária-búcsú előtt rendszeresen elvégezték a nagytakarítást. A takarítás megkönnyítésére 1961 októberében a páter porszívót vásárolt (az árát is felírta: 832 lejért).³³⁶ Sor került még a templomajtók lekezelésére, a folyosószakasz kövezetének javítására, a Szent Antal-kápolna és a Szent János-kápolna tetejének javítására.

1959 nyarán az épületbe beköltöztetett iskola is nagy átalakítást végzett, felújították a villanyhálózatot, kicserélték a folyosók kövezetét, a lépcső fakorlátját. Akkor falaztak el két gótikus ajtómaradványt is, valamint találtak egy addig ismeretlen kis rejtett zugot a templom fala mellett, amit ruharaktárnak rendeztek be (Lukács atya sajnálta, hogy azt korábban nem használták rejtekhelynek). Kicserélték a tetőcserepeket, betonjárdát készítettek az épület köré.

1961–1962-ben már komolyabbnak számító fejlesztésre is gondolhattak: „csíki székely keresztszemes garnitúrába sikerült felöltöztetni a templomot. Házi szőtt kendervászonra varrták fel az asszonyok azt a szép mintát kék cérnával [...] Végre van a székelyek templomának székely, mégpedig csíki székely ruhája”. A vásznat Csíkdánfalván szőttették pénzért, a hímzést a somlyói asszonyok végezték el adományképpen.³³⁷ A munka irányítója Boda Anikó volt; halálakor, 1995-ben a páter nekrológban emlékezett vissza, hogy 1965-re a piros garnitúra is az ő vezetésével készült el, azzal együtt csomortáni és pálfalvi asszonyok székely festékes szőnyegeket is készítettek.³³⁸ Ugyancsak a templom szebbé tételéhez járult hozzá egy kolozsvári asszony, aki fából faragott Szent Ferenc-szobrot ajándékozott, amit a páter el is helyezett a Szent Ferenc-oltár mellett.

A templom csinosításához tartozott, hogy 1963-ban „Ferencz Pista Jézusfaragó emberrel kijavíttattam az oltárok faragásain esett töréseket és rongálódásokat. A szószék alján a girlandokkal volt a legtöbb munka. Ezeknek nagy része le volt esve és összetörve”.³³⁹

1967-ben, a könyvtár elszállítása után hat évvel P. Daczó Lukács igyekezett kijárni, hogy a tizenhat éve immár értelmetlenül zárva tartott és lepecsételt kápolnát végre használatba vehessék. Arra hivatkozott, hogy a templomi dolgok elhelyezése érdekében szükség van a helyre, hogy a benne lévő teljes felszerelésű oltárt

³³⁴ Daczó HD 5a.

³³⁵ Daczó HD 5b.

³³⁶ Daczó HD 18a.

³³⁷ Daczó 2013. 221. Név szerint fel vannak sorolva a közreműködő asszonyok, köztük például Domokos Pál Péter nővére is.

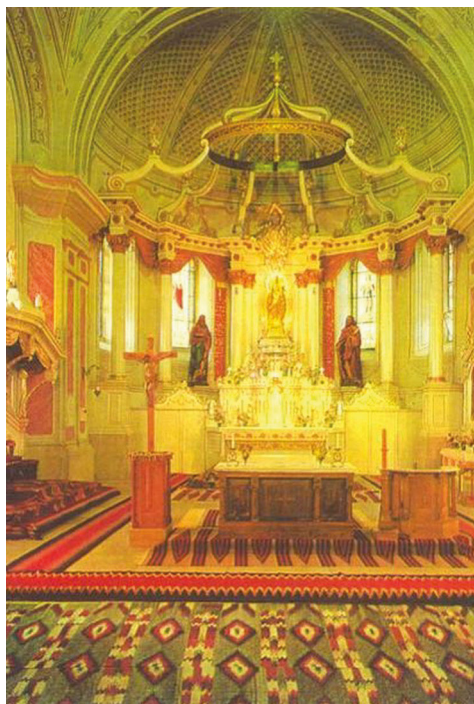
³³⁸ 1995-05-24 P. Daczó.

³³⁹ Daczó HD 32a.

a kultikus célt szolgáló holmikkal előírás szerint kötelező leltárba venni, továbbá, hogy a helyiséget másra nem is lehet használni.³⁴⁰

1968-ban a páter a püspökségen újabb fejlesztést kezdeményezett: szerette volna a templomba a hangosítást beszereltetni, ám nem járt sikerrel. Azt viszont elérte, hogy újraállíthasson néhány megrongálódott, kidőlt stációs keresztet a Kis-Somlyó hegy oldalában. Ezért látható rajtuk ma is az „1968” évszám.

Ugyanebben az évben P. Daczó Lukács az őszi Mária-búcsúkon hirdette ki elgondolásait a templom belső rendjével és a hívek megnövekedett adakozó készségének általa látott torzulásaival kapcsolatban. Fennmaradt ennek négy sűrűn gépelt oldalnyi szövege. A páter véget akart vetni annak, hogy egyre több márvány hálatáblát hoznak, mondván, hogy ezeknek az árát jobb célokra is lehetne fordítani, és mert nem szerette volna, ha a templomot ezek még inkább elárasztják. „Már nekünk is van kereken 55 táblánk.” Másik kifogása a gyertyagyújtókkal szemben merült fel: kérte, hogy egyénileg sehol se gyújtsanak gyertyát a templomban, hanem inkább az árát adják oda. Ez főleg a gyertyafüst miatt volt érzékeny kérdés. A harmadik az ajándék terítők kérdése volt, amelyeket az emberek buzgón vittek, ámde a páter értésükre adta, hogy a templombelsőt is ugyanolyan gondadal, egységes stílusban illik berendezni, mint ahogy ki-kí a saját otthonával teszi, ezért nincs értelme a különböző színű és anyagú textileknek. Azt kérte, hogy ha valaki adni akar valamit, azt előre beszéljék meg, s ha a jó szándéka megfelel a kegytemplom céljainak, akkor elkészítheti. Egyúttal kifejtette, hogy a leghelyesebb a templomi terítőket a környék saját népművészeti stílusában elkészíteni. Addigra ő már évek alatt elkészíttette a templom kék és piros garnitúráját, s még tervezett egy zöldet és egy csángó varrottast is, s hozzá miseruhákat. Végül a nevüket a falakra firkálókkal szemben szólt határozott szavakat.

60. Az első színes képeslapok egyike a kegytemplomról, 1969-ben. Belül már festékes szőnyegek és hímzett terítők vannak, a szentélyben szembemiséző oltár

³⁴⁰ GYÉL 1967-1839. (Csíksomlyó, a kegytemplom kápolnájának felújításáért).

Nem volt egyszerű a rendházhoz tartozó domboldali Szent Antal-kápolna javítása. Ennek állapota az 1950-es években rohamosan romlott, amiben jelentős részüket a rongálásra hajlamos iskolás és kollégista gyerekeknek. P. Daczó Lukács már 1963-ban jelezte, hogy a megrongált tetőzet miatt be fog ázni az épület, és veszélybe kerül az ottani értékes barokk oltárkép. Folyamodványára nem érkezett érdemi válasz, ezért 1966 őszén és 1967 tavaszán saját maga javíttatta ki a tetőzetet: a szentélyt a cserép helyett bádoggal fedte be, a hajó felett pedig pótolta a cserepeket. Ezért a javításért a tartományi vezetőség 3000 lejes pénzbüntetésre ítélte a kegytemplomot (hatalmas összeg akkoriban), aminek kifizetése lehetetlen volt; elengedéséért a páter részletesen leírt kérésére a püspök sikerrel folyamodott a hatóságokhoz (5. melléklet).³⁴¹ Erről a kálváriáról P. Daczó Lukács interjújában is beszélt, valamint egy 1995-ben keltezett feljegyzésében is megemlékezett.³⁴²

1966-ban a csíksomlyói (=csobotfalvi) plébános, Tamás Ferenc kezdeményezte, majd az engedélyek megszerzése után 1967-ben megszervezte a Salvator-kápolna megromlott állapotú fazsindelyes tetőzetének javítását és a kápolna kifestését. A hosszas levelezés hónapokig tartott, a hatóságok egymás után kértek újabb és újabb kiegészítéseket, hogy megadhassák az engedélyeket. A munka novemberre elkészült, 5500 zsindelyt használtak fel hozzá, rendbe tették a kőlépcsőket és újrafestették az épületet.³⁴³

1966-tól a Somlyóra érkező hívek számára más „újdonság” is adódott: ekkor maradt abba a kegyzobor, illetve a Mária karján ülő Jézus szobrának öltöztetése. P. Daczó Lukács templomi hirdetéséből az derül ki, hogy a szokást ő függesztette fel (4. melléklet):

A műveltség mind nagyobb terjedésével immár nemcsak a máshonnan jött látogatók, hanem a saját fiatal nemzedékünk szemét is bántani kezdte a Jézuska ruhája. Többen ki is fejezték véleményüket, hogy jobb volna, ha nem öltöztetnénk a Jézuskát. A turista forgalom is mind jobban fejlődik. Miért ne lássák úgy a kegyzobrot, amint azt kifaragták, minden sallang nélkül?³⁴⁴

Azok számára, akik régóta megszokták, hogy a kis Jézust köntös fedi, eleinte minden bizonnyal kissé furcsa lehetett a ruhátlan gyermekalak, de ez hamarosan természetes lett.

A kegyzobrok öltöztetése sokszor tárgyalt kérdés Európa-szerte,³⁴⁵ a szokás több más kegyhelyen (Mariazell, Andocs, Csatka, Máriakálnok stb.) is gyakori volt,

³⁴¹ GYÉL 1967-818/32. (Szent Antal-kápolna javítása).

³⁴² Daczó 2013. 217–218.

³⁴³ GYÉL 1967-413. (Csíksomlyói Salvator-kápolna javítási engedélye).

³⁴⁴ Jézuskát nem öltöztetjük többé (1966). Templomi hirdetés, 1966. jún. 2. Daczó Lukács OFM gépiratos feljegyzése.

³⁴⁵ Bálint–Barna 1994. 207–208, Frauhammer 2014.

és csak a II. vatikáni zsinat vetett neki véget. Csíksomlyón a harmincas években erről újságban is említést tettek,³⁴⁶ fényképes ábrázolása is fennmaradt, mi több, a kegyszobor szépen rendbe hozott ruhái legújabbán kiállításon is helyet kaptak. Hegedűs Enikő művészettörténész és P. Márk József is úgy tudja, hogy a szobrot az 1960-as évekig öltöztették.³⁴⁷

1968-ban Romániában megszüntették a tartományokat, köztük a Maros-Magyar Autonóm Tartományt is, és új területi rendben visszaállították a megyerendszert. Ekkor a Székelyföld területén két új megyét alakítottak ki, Hargitát és Kovásznát. Hargita megye nagyjából a korábbi Udvarhely és Csík megye területére esik, Kovászna megye pedig nagyrészt a Székelyföld háromszéki részeire. Ennek nemcsak közigazgatási „értelme” volt, hanem a történelmi megyék emlékezetének erodálása is, hiszen egyik új megyenévnek sem volt történelmi előzménye. Mivel Hargita megye területére két egykori megyeszékhelyet soroltak be, kódolva volt a helyi ellentétek felszítása. Nem közismert, hogy 1968 februárjában, Csíkszeredában valóságos tömegtüntetés volt annak érdekében, hogy az új megye központja ne Székelyudvarhelyen, hanem az ő városukban legyen, és „csodák csodája”, a helybeliekből összeállt tárgyalóküldöttség erről meg tudta győzni az ország első emberét.³⁴⁸ Csíkszeredán a következő két évtizedben komoly fejlesztések és beruházások zajlottak, új munkalehetőségek nyíltak meg, növekedett a város népessége. Részben ennek a változásnak esett áldozatul a város régebbi belső területe, az 1980-as években egész utcásokat bontottak le és rendeztek át. A megyerendszer egy új elit hatalomba kerülésével járt, a párt- és állami, gazdasági vezetőknek egy talán inkább nemzeti érzelmű része jutott szóhoz. Ezzel összefüggésben mesterségesen igyekeztek kialakítani a „hargitaiság” fogalmát, megkonstruálni ezt az identitást.³⁴⁹ Ez a húsz évig mesterségesen fenntartott identitás 1990 után igen gyorsan, „szinte hetek alatt foszlott szét, vált érvénytelenné. Az egység helyett ismét a rész-régiók kerültek előtérbe, azok, amelyek valóban léteztek, és átvészelték a hargitaiság uralmának két évtizedét”.³⁵⁰ Noha akkoriban szóba került a korábbi megyerendszer visszaállítása, erre végül a mai napig sem került sor.

A „megyésítés” idején P. Daczó Lukács jó érzékkel próbálta kihasználni a kegyhely javára az új idők új szeleit, és a turisztikai fejlesztések ürügyén elérni a rendezés kedvezőbb helyzetét. Naplójában és visszaemlékezésben is részletesen beszámolt arról, hogyan került sor 1968-ban a korszak egyik legbefolyásosabb politikusa, Fa-

³⁴⁶ „A magához ölelő, megbocsátó szeretet sugárzik az isteni Gyermekek szeméből. Jobb kezével megáldja a hozzáfordulókat. Testét gyöngéd kezek selyemköntösbe öltöztetik, amelynek színe az egyházi évszakok szerint váltakozik.” 1934-05-19 Lukács.

³⁴⁷ Márk 2001, 2014. 51, 2015-09-15 Daczó–Hegedűs.

³⁴⁸ Gagyi József előszavával önálló kötetben jelentek meg az eseményekről néhány akkori közszereplő visszaemlékezései (Sarány–Szabó 2001).

³⁴⁹ Bíró–Bodó 1998.

³⁵⁰ Bíró 1992. 62.

zekas János miniszter látogatására, hogyan készítették elő ezt a találkozást. Megkapó, ahogy beleláthatunk abba, hogy egy minden szempontból elnyomott helyzetben lévő ferences hogyan igyekszik úgy alakítani a helyzetet, hogy tájékoztassa a minisztert Csíksomlyó azon értékeiről – iskoladrámák, orgona –, amik a világi hatalom és a turisztikai fejlesztések szempontjából is „hasznosíthatóak”. P. Daczó Lukács 1969-ben a püspöknek is írt egy folyamodványt, amelyben oldalakon át sorolta az érveket Somlyó idegenforgalmi (tehát akkor és ott: nem a vallási) jelentőségének komolyabb kihasználása érdekében.

1969. február 15-én meglátogatta a kegytemplomot Fazekas János, a minisztertanács alelnöke Hargita megye és Csíkszereda város vezetőségével, a Hargita újság szerkesztőivel, a megye művelődés és művészetügyi szakembereivel és másokkal. Még Kányádi Sándor költő is itt volt. Jó két órát töltöttek itt. Február 22-én délután pedig a város értelmiségével találkozott miniszter-alelnök úr, amely megbeszélésre engem is meghívtak, ahol fel is szólaltam. Úgy látszik, újraértékelik a Csíksomlyóról való általános nézetet, mégpedig:

1. Csíksomlyónak olyan haladó hagyományai vannak, amikről nem szabad megfeledkezni, és amiket fel is kell újítani.
2. A legsürgősebb feladatok közé tartozik annak a kérdésnek a megvalósítása, hogyan lehetne Csíksomlyót bekapcsolni az országos turista-forgalomba?
3. Hargita megye művészeti életének fellendítése és ugyancsak az idegenforgalom szempontjából is, be kell indítani az orgonahangversenyeket, és felújítani a Csíksomlyón százados hagyományokkal rendelkező szabadtéri színjátékokat. [...]
5. Olyasmiről is beszéltek, hogy az egész zárdaépületet múzeummá és idegenforgalmi fogadó-bázissá kellene tenni.

Ezen látogatás konkrét eredménye már az, hogy a miniszterelnök úr kifejezett parancsára nagyobb lakóhelyiséget fogok visszakapni, hogy a látogatókat illően fogadhassam. Most is az volt a helyzet, hogy magas vendégeimet nem volt, ahova leültessem.³⁵¹

Az utóbbi kérés teljesítése nyomán az atyák 1969-ben valóban visszakaphattak néhány szobát a rendház keleti szárnyának emeletén a lépcsőig.³⁵²

A II. vatikáni zsinatot követő liturgikus reform egyik fontos következménye volt a templomok szentélyének átalakítása. A forrásokból nem látjuk pontosan, hogy erre Somlyón mikor és hogyan került sor; egy 1969-ben készült képeslapon már az új elrendezést látjuk: áll a szembemiséző oltár, el van bontva az áldoztatórács.

³⁵¹ GYÉL 1969-678. (Csíksomlyói kegytemplommal kapcsolatos tervezések) DL február 24-i levele. Rajta a püspök kézzel írott megjegyzése: „jelentését érdeklődéssel olvastam, s érdeklődéssel várom, hogyan gondolják a tervek konkretizálását”.

³⁵² Daczó 2013. 233–238.

A fejlesztések jegyében újra „fölfedezték” az orgonát, így 1968–1969-ben a templomban orgonahangversenyeket kezdtek szervezni; később, a nyolcvanas években ezek szinte már rendszeresek voltak. Orgonisták, kórusok léptek fel, rendszerint egyházzenei műsorral. Ezeket az egyházmegyei hatósághoz terjesztették fel jóváhagyásra.³⁵³ P. Daczó Lukács – a nemzetközi turisztikai évre is hivatkozva – 1967 nyarán képeslapok készíttetését és kiadását kezdeményezte, amire a püspökségtől kért engedélyt. 1969-ben a somlyói templomról színes képeslapot adtak ki, és kisebb füzetkék is megjelentek.

61. Az első színes képeslapok egyike a kegytemplomról. A templom körül még a régi deszka-kerítés látszik (1969)

Az atyák ráéreztek a lassú olvadásra, és kihasználták a lehetőségeket. 1970-ben újrafestették a kövek feliratait a Kis-Somlyó hegy keresztútján, amelyek száz évvel korábban, a kiegyezést követő évben készültek. Rendbe hozták, amit csak lehetett.

Sokáig rendezetlen volt a templom előtti tér és az utcafronti kerítés állapota, ami abból adódott, hogy a kisajátításkor ezt ugyan telekkönyvileg nem vették el a rendtől, de az iskola kezelésébe adták. Erre és a hely turisztikai szempontból kedvezőtlen benyomást keltő állapotára hivatkozva kérte 1969-ben P. Daczó Lukács

³⁵³ Csiki Csaba orgonista és a sepsiszentgyörgyi Vox Humana kórus hangversenye 1989. június 9-én, lásd GYÉL 1989-1304/37.; Ruha István és Botár Katalin hangversenye 1989. szeptember 21-én, lásd GYÉL 1989-2175/37.

azt is: szolgáltassák vissza a rendháznak, hogy rendben tudják tartani, és a térre kevésbé engedjék be a vásári árusokat.³⁵⁴

P. Daczó Lukács (saját magának, titokban írt és évtizedekig gondosan dugdosott feljegyzéseiben) többször felpanaszolta magányosságát, az egyedüllétből fakadó nehézségeit. „Rettenetesen egyedül vagyok. Egyedül ott, ahol öt páternek is volt munkája. Nekem azonban még fráter-segítségem sincsen.”³⁵⁵ Nem tarthatjuk kizártnak, hogy a tíz-tizenkét év magányos küzdelem, ha talán fel nem is örölte, de az arányérzékét kissé eltorzíthatta, és a realitásokkal kevésbé tudott számolni, így a fokról fokra felcsillanó lehetőségekben jóval többet látott, mint ami valójában bennük volt. A korabeli levéltári iratokból látszik, hogy javaslatai, folyamodványai, választ sürgető levelei olyan gyakorisággal és hevülettel születtek, nemegyszer terjengős előadásban, hogy azok túlzásait olykor már a püspöknek kellett mérsékelnie, mondván, egyszerre nem lehet mindent elvárni, követelni. Biztos, hogy 1969–1970-ben a kolostori szoba visszaigénylése mellett még korai és irreális volt további négy ferences odahelyezését kérni, továbbá szóba hozni a rendház korábbi földjeinek visszakérését.³⁵⁶

A lassan megnyíló lehetőségek diplomatikusabb kiaknázása a Somlyón később, 1970 és 1982 között működött P. Écsy János nevéhez köthető.

P. Écsy János működéséről 1970-től az 1982-ben bekövetkezett hirtelen haláláig főleg utalásokból és a rendház *Historia Domus*ából tudunk. Jó gyakorlati érzeke volt, sokat tett a körülmények javításáért. A püspökségen őrzött levéltári iratokból kiderül, hogy 1971-ben központi fűtést szereltek és „közillemhelyet” létesítettek, 1972-ben kijavították a torony bádogozását, a homlokzati vakolathibákat, vízelvező csatornát készítettek a szentély tetőzetére, két évvel később az egész tetőzetre.

A népnyelvű liturgia bevezetése szükségessé tette, hogy a hívek jól követhessék a papnak az oltárnál mondott szavait. Nagyobb templomterekben, így Somlyón is az új oltártól nehezebben lehetett érteni a miséző pap szavát, aki csak a prédikációk alkalmával ment fel a szószékre. A megoldás a templomok hangosítása volt. Somlyón ezzel P. Daczó Lukács 1968-ban sikertelenül próbálkozott,³⁵⁷ majd 1971 áprilisában P. Écsy János tett javaslatot. Az ilyen és hasonló kezdeményezések minden szinten elakadhattak. A külföldi segítséggel (római Caritas, stuttgarti hangszórógyár, amerikai atyák) megvalósítandó hangosítást a minisztérium Vallásügyi Osztályának kellett engedélyeznie, de oda csak a püspök fordulhatott a somlyói templomigazgató kérésére. P. Écsy János 1971. április 17-én kelt levelében a püspöknek panasolja fel: „Egyébként is meggondolkoztat és aggaszt az a körülmény, hogy míg másoknak engedély nélkül is kiadják a hangszórót, aminek behozatalához engedélyt nem is kértek, a mi esetünkben pedig még az engedély kérését is ilyen

³⁵⁴ Daczó Árpád Lukács jelentése az őszi Mária-búcsúról 1969. szept. 22. GYÉL 1969-1952/23.

³⁵⁵ Daczó 2013. 172.

³⁵⁶ GYÉL 1969-678/14. (Csíksomlyói kegytemplommal kapcsolatos tervezések); 1970-1034/14. (Csíksomlyói kegytemplom lakás, föld stb. igényei).

³⁵⁷ GYÉL 1968-1049. (Csíksomlyói kegytemplom szükséges javításokról).

körülményessé teszik.”³⁵⁸ Másfél éves huzavona után, 1973 augusztusában érkezett meg a pozitív válasz, és október 6-án kerülhetett sor a hangosítás beszerelésére.

Az 1970-es évek második felében P. Écsy János „beszélőgépet” is csináltatott a templomba. A munkával 1976 januárjában egy aradi műszerészt bíztak meg, hogy készítsen el egy pénzbedobással működtetett, magnetofonnal összekötött szerkezetet, amely a turistáknak több nyelven elmondja a tudnivalókat.³⁵⁹ Előzetes hivatali engedélyezés után a püspökségen jóváhagyták a templom és a kegyhely történetét ismertető szöveget, ezt kifüggesztették a templom hátuljában, majd több nyelvre is lefordítva elérhetővé tették a hangosbeszélőben.³⁶⁰ Érdeemes felfigyelni rá, hogy a szöveg milyen gondosan kerül „kényes” kifejezéseket: sem a „magyar”, sem a „román”, sem az „Erdély”, sem a „Románia” szó nincs benne (helyette „ország”, „hazánk”, „állam”), Kájoni nevét románosan, ékezet nélkül írják, s miközben a temesvári orgonagyárat meg lehetett említeni, a tervező Geyer József zeneakadémiai tanár budapesti illetőségét nem, stb. A szerkezet később elhanyagolt állapotba került, és elromlott (8. melléklet).³⁶¹

Az 1970-es években a ferencesek több folyamodványa a képeslap-előállítással és a képeslapterjesztéssel kapcsolatos. Az állami egyházügyi hivatal a kéréseket oda-vissza küldözgette arra hivatkozva, hogy nincs elég kapacitás, nincs pénz, hónapokig húzódtak a válaszok, és minden kezdődött előlről. Az atyák igyekeztek előrébb jutni, a püspök pedig támogató leveleket írt, és rendszeresen minden jó kezdeményezés mellé állt.

P. Écsy János tudta elérni, hogy 1979-ben az emeleti folyosószakaszon a ferencesek újabb két szobát kaphattak vissza használatra, a folyosó egyik részét pedig vendégszobának rendezték be, ami a pünkösdkor érkező vendég papok elhelyezését könnyíthette meg.³⁶²

A kegyszoborhoz vezető feljárót 1979-ben újították meg: kicserélték a korlátot, kiszélesítették a lépcsőt, elbontották a deszkából készült válaszfalakat és ajtókat, hogy az oltár jobban érvényesüljön. A következő évben, 1980-ban a felvezető lépcsőt a régi fenyőről tartósabb tölgyfára cserélték ki. Ugyanekkor kerítették sort a talapzata javítására, amely nagyon meg volt már rogyganva (ekkor került elő onnan az első könyvlelet). Kicserélték az alapszekerényt, a vaskorlátra juharfa borítást tétettek, a munkákat Márton Lajos végezte. Fontos újítás volt, hogy a korábbi szembemiséző oltár helyébe kovácsolt vasból újat készíttettek.

³⁵⁸ GYÉL 1971-441/194. (Csíksomlyó kegytemplom hangszórá ügye).

³⁵⁹ GYÉL 1977-2317. (Csíksomlyói kegytemplom, ügyvéd részére meghatalmazás).

³⁶⁰ GYÉL 1978-816. (Csíksomlyó kegytemplom történeti ismertetése turisták részére).

³⁶¹ Interjú Daczó Lukácsal, 1998.

³⁶² HD-CC 1979. – Fodor Sándor ezt az állapotot örökítette meg egykorú leírásában: „A templom és az udvar képe mit sem változott gyermekkorom óta. A rendház is ugyanaz – legfennebb rendeltetése alakult át részben. Nagyobbik felében a különleges profilú mezőgazdasági szakliceum növendékei laknak – egy folyosója pedig a templomban szolgáló János és József atyák lakásához, hivatali helyiségeihez, vendégszobáihoz vezet” (Fodor 1979. 87).

A régi, ami valamikor a kápolna oltára volt, túl vastag tömegével eltakarta a főoltárnak szép és díszes kilátását. A könnyed és áttetsző vasoltárral ez így megoldódott. A templomban fönt alig látszik az oltár maga, s jól érvényesül a háttérben levő főoltár és a kegyszoborhoz való feljárat. A tervet Károlyi Sándor kolozsvári vasművész készítette, a kivitelezés pedig Máté Jenő csikkozsmási műkovácsnak a munkája.³⁶³

A korábbi oltárt s vele az ambót, a kereszttartót és a gyertyatartót az esztelneki rendháznak adományozták.

A Szent Antal-kápolnában 1978–1979-ben dolgoztak: a régi, akkor már dűledező, téglából készült szembemiséző oltár helyébe faragott kőből egy másikat készítettek Márton Dénes kőművessel; rácsozatból készült kovácsoltvas ajtót helyeztek fel, ami lehetővé tette a szellőzést, és hogy a látogatók benézhessenek akkor is, ha zárva van. 1980-ban ugyancsak Márton Dénes keze munkája nyomán helyrehozták a kálvárián a keresztúti stációk védőkoriátait. A templomkertben álló országzászló talapzatának javításával együtt ülőpadokat helyeztek el köré: ezeket le is rögzítették, mert amíg ezt nem tették meg, addig a hívek a padokat behordták a templomba, főleg akkor, mikor esős időben ott töltötték az éjszakát. „Reggel szinte közelharcot kellett vívni, hogy azokat visszavihessük az udvarra, nagyon akadályozta volna a templomi forgalmat, főképpen a nagymisék idején, amikor amúgy is alig férnek a templomban.”³⁶⁴

A nyolcvanas években sem álltak meg a kisebb karbantartási munkák. Működése utolsó évében, 1981-ben P. Écsy János megindította a tervezést és jóváhagyást a templom töredezett, hézagossá vált kőpadlózatának cseréjére, de ezt már nem tudta megvalósítani (ma is az eredeti, 19. századi kőkockákon járhatunk). Az ilyen és hasonló munkálatokat minden esetben előzetes költségvetéssel kellett engedélyeztetni először a püspökségen, amely továbbterjesztette a minisztérium Vallásügyi Osztályára, aztán újabb engedélyt kellett adnia az Országos Műemléki Igazgatóságnak, majd a megyei néptanács Városrendezési és Építési Igazgatóságának. Ehhez a kitartó kilincseléshez szükség volt P. Écsy János diplomáciai érzékére és türelmes kitartására, amivel a Somlyón töltött tizenkét éve alatt, váratlan haláláig, sokak jóindulatát meg tudta nyerni. Ezt is szóvá tették a külföldi magyar egyházi sajtóban névtelenül nekrológot írók: „Minden év tavaszán mesterek jelentek meg, és sürgősség sorrendben folytak a munkák: vízvezeték, központi fűtés a zárdai részen, villanykályhák a templomban, festés, oltáraranyozás, belső folyosók mozaikozása, üvegezése, udvar kockakövezése, nyilvános WC, telefon, mikrofon, villanyorgona, automata harangozóberendezés.”³⁶⁵

³⁶³ HD–CC 1979.

³⁶⁴ HD–CC 1980. – Figyeljünk fel rá, hogy az országzászló talapzata akkor még ott állhatott a templom előtt a kertben.

³⁶⁵ „Hívei” 1982. 102.

1983-ban a csíksomlyói plébánia kezdeményezte a Kis-Somlyó hegy tetején álló két, a plébánia kezelésében álló kápolna rendbehozatalát, mert azoknak a tetőzete és vakolata, valamint a kerítések már erősen rászorultak a javításra. Ehhez is a műemléki hatóság hozzájárulására volt szükség. Főként a festett kazettás mennyezetet kellett megővni.

Összefoglalva: negyven év alatt „romlásnak indult” a „hajdan erős” kegyhely, majd lassacskán fel tudott emelkedni a mélypontról, és visszatért önmagához. Ebben a szerzetesi, egyházi kitartás játszott döntő szerepet. A szerzetesekkel és egyházzal élesen szemben álló állami és párhatalom idők múltán meglátta a turisztikai vonzerő lehetőségét Csíksomlyóban; ez aztán a diktatúra második felében mintegy a közös nevezőjévé vált a kettőnek akkor is, ha mind a kettő a maga módján értelmezte és a maga javára igyekezett fordítani ezeket a lehetőségeket.

Lelkipásztori munka

A somlyói barátok internálását követő évtizedekben az egész környéknek meg kellett szoknia az új helyzetet: sehol sincsenek a barátok, akik addig nehézség nélkül el tudták látni az emberek igényeit, kevés a mise, kevés a gyóntató, alig van hitoktatás, és a meglévő egyetlen pap is a szokottnál több energiát és időt fordít világiasabb tevékenységekre és azok megszervezésére, építkezésre, javításokra, kilincselésekre. A papoknak pedig a rájuk terhelődő, addig ismeretlen mennyiségű munka mellett még a súlyos magánnyal is meg kellett küzdeniük, miközben a szerzetestársaik korábbi szobáiban és a közös terekben számukra idegen, velük szemben szinte ellenséges intézmény jelenlétét kellett elviselniük.

1953-ban az idős Bartos Mihály lelkészben komoly aggodalom merült fel, hogy a templomot esetleg a műemléki felügyeletre hivatkozva el akarnák venni. Ennek kapcsán fogalmazta meg kérését, hogy az egyházmegyei hatóság akadályozza meg annak profanizálását, továbbá kifejezte erős ragaszkodását a templomhoz. Leveleiben azt is megemlítette, hogy milyen sokan, milyen távoli vidékekről és milyen erősen vonzódnak a csíksomlyói kegyhelyhez:

A csíksomlyói kegytemplom és kegyszobor a katolikus, különösen a csíki székelység hitéletének kösziklaja, forrása, gócpontja. A csíki székelység és egyúttal én Credónk: Hiszek: egy, szent, apostoli, katolikus anyaszentegyházban. Ez annyira erős, hogy még papok is tanulhatnának tőlük. Másfél évi ittlétem alatt láttam azt a nagy ragaszkodást a kegytemplomhoz és kegyszoborhoz. Arad, Nagyvárad, Szatmár, Temesvár, Kolozsvár, Brassó, jönnek férfiak és nők, ifjak és öregek gyónni és áldozni. Reggel ½ 6–este 8 óráig vannak a templomban imádkozva és többször felmenve a kegyszoborhoz. Idős, 76 éves, teljesen visszavonult ember vagyok, de Istennek hálát adok, hogy 2 oldali sérvvel, nagy vérnyomással, fél – de az is gyenge – szemmel készen állok a lelkek megvigasz-

talására és megerősítésére. Egyedül vagyok, Isten fizesse kosztom élek, mindig azzal fekszem le, hogy reggel halva talál[na]k meg az ágyban, de örömmel munkálkodom a kegytemplomnak régi, sok kegyelmet osztó, keresztthorodzásra erőt adó kegyszobor csíksomlyói Szűz Mária tiszteletének ápolásáért.³⁶⁶

1955. április 24-én a lelkész újra levelet írt a börtönéből frissen kiszabadult püspöknek, amelyben kérte, hogy a „kegyhely régi őrei” jöjjenek vissza Somlyóra. Idős korára, magas vérnyomására és állandó szédülésére, a szemén elhatalmasodó hályogra hivatkozott. „Én szívesen maradok a Szűzanya lábánál, de félek, hogy összeesem, vagy nem fogok látni.” Kérését akkor még nem lehetett teljesíteni. Még két évig szolgált, romló egészséggel, romlatlan hűséggel.

1956 szeptemberében Bartos Mihály beszámolt az addigra már szabadon engedett püspöknek, Márton Áronnak a Mária neve napi búcsúról, amin abban az évben igen sokan vettek részt.

Örömmel jelentem, hogy a csíksomlyói Mária neve búcsú a régi szokás szerint Kisasszony napja utáni első vasárnap nagyon szépen sikerült. A hívek nem fértek be a templomba, kint hallgatták a szentmisét. 1000 áldozó volt, paptársaim is jöttek segíteni gyóntatni. [...] 1949 után nem voltak ennyien. Örvendett mindenki, mi papok is. Semmiféle incidens nem történt. Szép csendben zajtalan folyt le az egész ünnep. Hála Istennek.³⁶⁷

P. Daczó Lukács a saját vezetésű *Historia Domusába* 1960-ban feljegyzést írt az elődje munkájáról; ebből is ráláthatunk a ferencesek nélkül maradt kegytemplom helyzetére.

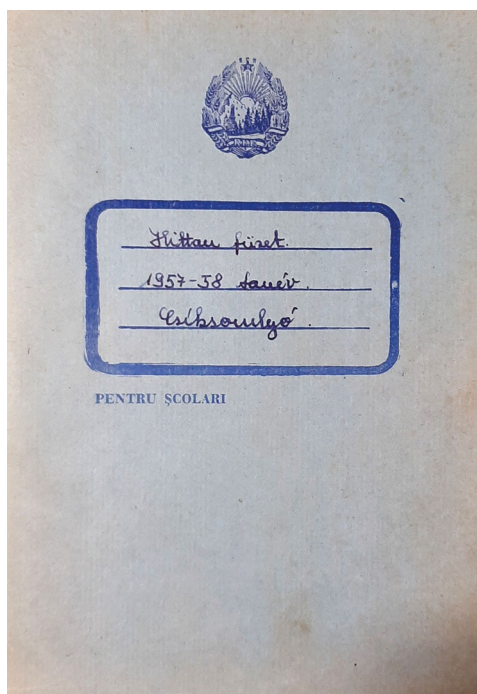
Bartos Mihály 1952 húsvétján már itt volt Somlyón. A pap nélkül maradt kegytemplom gondozását 5 esztendőn át lelkiismeretes pontossággal végezte. Itteni működése kezdetén volt idő, amikor a szeredai hívek is ide kijártak hozzá, mert odabenn demokrata pap volt. [...] Nagy volt a munka, amit itt öreg testtel, de fiatal buzgósággal elvégzett. A Szent Antal kilencedek, a búcsúk megtartásában nem volt hiány. Közkedvelt gyóntató volt, a gyóntatószékben többek bevallása szerint olyan volt, mint egy angyal. Az egyik alkalommal, amikor sok volt még a gyónó, de a szentmise ideje is elérkezett, a sietős gyónóknak mondta ezt: „Legyenek türelemmel, mert egy vén pap mégsem barát!” Szerzetesi egyszerűséggel élte napjait. Nagyon szerette a Szűzanyát. A barátok megmaradt holmiját hűségesen megőrizte. A hívek nagyon megszerették, és közösen megsiratták egymást, amikor elment.³⁶⁸

³⁶⁶ GYÉL 1953-1993. (Csíksomlyó kegytemplomról). A levél kelte 1953. július 13.

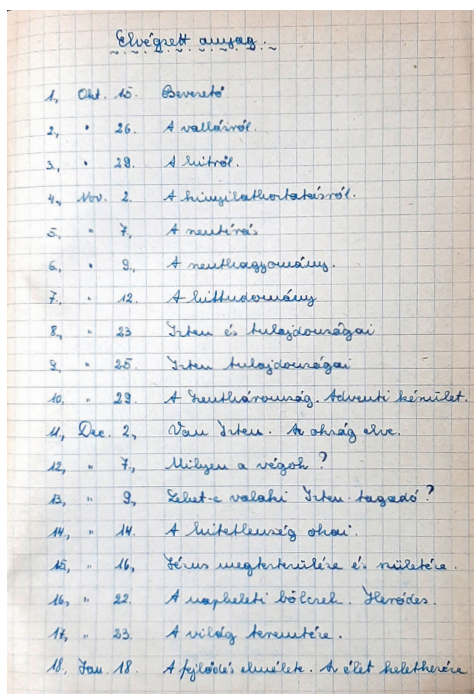
³⁶⁷ GYÉL 1956-2436/23. [felzet felirat nélkül]. A levél kelte 1956. szeptember 10.

³⁶⁸ Daczó HD (1960. III. 11.).

1957 őszén Tamás Ferenc, az újonnan kinevezett csíksomlyói plébános kezdeményezte a kegytemplomban egy misszió megtartását november 10. és 17. között, amire Papp Asztrik ferences szónokot hívta meg. Ilyesmire már régen nem volt példa, gesztusértékű és merész lépés volt ferences páter közreműködését kérni. Gondoljunk bele, egy év telt csak el az 1956-os magyarországi forradalom óta, ami után Romániában is komoly megtorlások következtek. A november 20-án kelt plébánosi beszámoló szerint a missziót vasárnap kezdték, a további napok során megtartott szentbeszédeken kétszázötven-háromszáz hívő vett részt. „Minden nap délután külön oktatás volt a gyermekek, legények, leányok, asszonyok, férfiak részére, akik szintén szép számban jelentek meg.” Pénteken este a plébánia temetőjében, szombaton pedig a kegytemplomban végeztek gyertyás körmenetet ezerkétszáz hívő részvételével. „Mindkét körmenet mindenki számára nagyon megható volt. A kegytemplomban mindenki virággal a kezében fejezte ki hódolatát a Szűz Anyával szemben.” A péntek esti közös szentségimádás mellett a naponta biztosított gyónás lehetőségével hétszázötvenen éltek, a záró misén a püspökért és az egész papságért imádkoztak, Te Deumot és pápai himnuszt énekeltek. Mindebben bizvást láthatjuk a hiányzó búcsús élmények helyettesítését. Csak elképzelni tudjuk az örömet, amit az emberek egy évek óta nélkülözött ferences szónok fellépése fölött

62. Daczó Lukács füzete a hittan tanításához 1957/1958-ból. Kriza János Néprajzi Társaság Archívuma (2019)

63. Daczó Lukács füzete a hittan tanmenettel 1957/1958-ból. Kriza János Néprajzi Társaság Archívuma (2019)

érezhettek, akit már régről ismerhettek, hiszen ő 1944-ben Somlyón működött, versei megjelentek a ferences sajtóban. Hamarosan hét év kényszermunkára ítélték...

1957-től kezdve P. Daczó Lukács a külső körülmények leírása közben sokszor szóba hozta a papi munka lehetőségeit és keserveit is.

Mivel a kegytemplom nem volt plébánia, keresztelni, esküdni, temetni az embereknek a plébánoshoz kellett fordulniuk, ám sokan szerették volna gyermeküket a kegytemplomban keresztelni, vagy házasságukat ott megáldatni. Ilyenkor meggyezésre volt szükség a csobotfalvi (=csíksomlyói) plébános és a páter között, mert ennek anyagi vonzatai is voltak. Volt, hogy a plébános ment a kegytemplomba, volt, hogy rábízta a teendőket a ferences atyára. Ugyancsak anyagi vonzata volt a vízkeresztet követő házszentelésnek, ami eleven szokásként élt az egész környéken (mind a mai napig). A plébános nem vette jó néven, hogy ezt a páter is végzi, s ő a rosszállást megérezve és a szemrehányástól tartva ezt egy-két év után, 1961 körül abba is hagyta; nem kis keserűséggel jegyezte meg a plébános anyagi hozzáállását, pénzzel való bánásmódját.

Nehezebb kérdés volt a hitoktatás. 1957–1958-ban még nagyobb számban voltak gyerekek, mert akkor még nem akadályozták a hitoktatást, ami heti két alkalom volt. Ebből a tanévből fennmaradt a páter „hittanfűzet”-e, amely egy tantárgyi napló: osztályonként szerepel benne tíz-húsz név, strigulázva van a jelenlét és a hiányzás, pontosan fel van írva az elvégzett anyag. Három év múlva, az egyházzal szembeni erősebb retorziók idején aztán az állami hatóságok minden erővel akadályozni igyekeztek ezt a tevékenységet, voltaképp sikerrel. A létszám erősen lecsökkent, csak hárman-négyen maradtak. Erősebb rábeszélés, többszöri figyelmeztetés mellett gyarapodott kissé a létszám tizennégy-tizenötre.³⁶⁹ A páter újra meg újra kifakadt a rendszer ateista szelleme ellen. Gyűlések, körök, elfoglaltságok miatt a gyerekeknek vasárnap is iskolába kellett menniük. Megfenyegették, megszydták, akiről kitudódott, hogy templomban volt.³⁷⁰ A hittanra járó gyerekeknek is csak a kisebb része járt el a vasárnapi misére, de volt, aki hűséges maradt. Pál József Csaba, a jelenlegi temesvári püspök például P. Daczó Lukács temetésén, 2018 novemberében idézte fel személyes beszélgetésben, hogy ő annak idején a Lukács atyával való kapcsolat, a hittanórák következtében köteleződött el az egyház és a papi hivatás mellett.³⁷¹

1961–1962-ben, a magyarországi téveszesítés második hullámával egy időben zajlott le a kollektív gazdaság megszervezése. Ezek a megpróbáltatások, még ha csak közvetve is, a papot is erősen igénybe vették.

Ez év [1962.] január 28-án avatták fel itt, Csíksomlyón a kollektív gazdaságot. Itt aránylag könnyen ment. A felcsiki és az alcsiki falvakban azonban nagyon sok ember erősen megszenvedett a kollektivizálásért. Ennek történetét leírni

³⁶⁹ Daczó HD 12b. (1961. V. 2.)

³⁷⁰ Daczó HD 13a. (1961. V. 2.)

³⁷¹ Emlékezéseit kötetben is olvashatjuk: Huszár–Magyar 2021.

külön feladat. Ez külön fejezete lesz a sátánizmus történetének, mert ez a pokol fertelmeinek kilocsanása a földre. Nincs emberi nyelv, melynek jelzői alkalmas minősítéssel fejezhetnék ki azt az alávaló gazemberséget, amivel a kommunizmus a közös gazdálkodásba kényszerítette a népet. Akkor az elkeseredés az emberek között, hogy azt leírni néhány sorban nem lehet.

Az asszonyok bánatukban napokig sírtak. A férfiak beültek a kocsmába, és napokig ittak. Volt, aki megőrült, s ideggyógyászatra kellett vinni. Többen öngyilkosok lettek. Egy rákosi ember addig bujdokolt, hogy megfagyott. Alcsíkon egy embert a jászolból, a széna alól szedtek ki, amint a lovak ettek róla. Hogy hányat vertek meg és kínoztak agyon, hogy „önként” aláírjon, az most még nem tudható, mert az ilyesmiről nem szabad beszélni... Túl nagy már a nép keserősége. Akkor, hogy már nem Isten sújtó kezét látja, hanem megrendül az Istenbe vetett hite.³⁷²

Ettől kezdve az emberek talán még inkább meg voltak félemlítve, és nyilván az erős ellenpropaganda is hatott rájuk. A vallásos élet egyre rosszabbodott. Miközben az értelmiség fokról fokra elmaradozott, a templom mellett kitartók nagyobb része „az egyszerű falusi asszonyok” közül került ki. Ők jártak el a hétköznapi ájtatóságokra, a kilenc keddi búcsúkra, az októberi litániákra, ám az ilyen alkalmakkor sem voltak többen tíz-húsz főnél. Különösen fájdalmas volt azt tapasztalni, hogy a legnagyobb ünnepek is elvesztik a méltóságukat és vonzerejüket. 1961-ben karácsony első napja hétfőre esett, ami munkanap volt, „minden üzem, vállalat, üzlet, iroda a rendes hétköznapi munkában volt. Az emberek pedig mentek, s a legtöbbje még az esti szentmisére sem mosakodott ki ünneplőbe és nem jött el a templomba. Éppen csak a gazdálkodó emberek tartották meg a karácsonyt úgy-ahogy”.³⁷³ Nem volt ez másképp a következő években-évtizedekben sem. 1962-ben a páter keserűen jegyzi meg: „Micsoda rabszolgaság!”

Az a gondolat, hogy a csíksomlyói kegytemplom plébániai rangot kapjon, 1971-ben merült fel komolyabban P. Écsy János kegyhelyigazgatóban, aki ez iránti folyamodványát felterjesztette a püspöknek. A jogi átsorolás végül nem valósult meg, de érdemes figyelmet fordítanunk arra, milyen érvelést fogalmazott meg, és milyen tényeket ismertetett P. Écsy János. Az egyik a templom állami szempontból rendezetlen helyzete: „Az egyházmegye legjelentősebb temploma jogi szempontból a levegőben lóg. Az állami hatóságok nem ismerik el jogi személynek. Bármilyen lényegi kérdésben kerestük meg, mindig a parochiához utasítottak. Kifejezetten meg is mondták nem egyszer, a kegytemplom rektorával sem tárgyalni, sem intézni nem lehet semmit.” A másik szempont a hívek pasztorális ellátása: „A kegytemplom környékén lakó hívek két szék között a földre esnek. A plébános

³⁷² Daczó 2013. 226.

³⁷³ Daczó HD 20b. (1962. II. 5.)

Csobotfalván van. Keresztelések, esketések és temetésekén kívül alig van érintkezése a hívekkel. Ezek a hívek ui. szentmisére a kegytemplomba járnak, ha egyáltalán járnak. A plébánosnak kevés lehetősége van velük foglalkozni, a kegytemplom papjainak pedig nem szabad.” Legalább ilyen fontos a búcsúba máshonnan nagy számban odaérkező hívekre történő hivatkozás, mert fényt vet nemcsak a vallási, hanem a társadalmi viszonyokra is:

Hitéleti szempontból is nagyon gyarló a helyzet a kegytemplom árnyékában. Meg vagyunk győződve, hogy a mind nagyobb számban idesereglő híveknek nem szolgálnak épülésére. Pedig a búcsúsoknak egészen közvetlen érintkezésük van az itteni hívekkel, mert azoknál kapnak szállást. De sokszor okozott botrányt, hogy a szállásadók még szentmisére sem mentek el. A cél pedig az lenne, hogy az idegenből jövő hívek jól rendezett, bensőséges hitéletet lássanak itt. Ennek megvalósítása intenzív s hosszú lelkipásztori munkát igényel. Ezért kellene parochiális joggal rendelkezni a kegytemplomnak.³⁷⁴

Figyelmet érdemel, hogy a helybeliek szállást adnak a búcsúsoknak, mert ez az egyik világos jele a hagyományos búcsújárás lassú éledezésének, amikor az emberek már több napra szánják el magukat a kegyhely meglátogatására.

A somlyói rendház két ferencese, P. Écsy János és P. Márk József az 1970-es években addig elképzelhetetlen „kedvezmény” gyanánt egymás után kétévenként lehetőséget kapott külföldi utazásokra. Ezekről évtizedekkel később József atya írta meg anekdotikus élménybeszámolóit, amelyek a székelyes és a ferences humor vegyülékével idéznek fel emlékezetes epizódokat, találkozásokat. Első útjuk – autóval – 1974-ben még csak a „testvéri szocialista országokba”, Magyarországra és Csehszlovákiába vezetett; a főbb állomások Szeged, Budapest, majd Pozsony, Malacka, Prága, Karlovy Vary és a felvidéki városok (Lőcse) voltak. 1976-ban vonattal mentek, meglátogathatták Ausztriát, Németországot, Olaszországot, megfordultak a jelentősebb városokban, eljutottak Rómáig, Assisiig. Két évvel később, 1978-ban újra kocsival indultak neki, körútjuk során eljutottak Franciaországba (Párizs, Lisieux, Lourdes), Spanyolországba (Madrid, Toledo, Córdoba, Sevilla, Granada, Barcelona), Portugáliába (Fatima, Lisszabon), majd Marseille-en és Avignonon keresztül Svájcba (Genf), végül Németországon keresztül tértek haza. Újabb két év múlva, 1980-ban, izgalmakat sem nélkülözve, Amerikába mentek, meglátogatták a kinti ferences custodiát Youngstownban, más nagyvárosokat, majd Európába visszatérve Rómába is elrepültek.³⁷⁵

Az évek során egyre távolabbra jutottak el. A legtöbb helyen igénybe vehették közvetlen vagy közvetett ismerősök, nemkülönben a ferences testvérek segítségét.

³⁷⁴ GYÉL 1971-796. (Csíksomlyói kegytemplom plébániális templommá emelését kéri).

³⁷⁵ Márk 2014. 147–184.

A nyugati világ közvetlen ismerete, a fontosabb európai kegyhelyeken szerzett tapasztalat biztosan ezerféle módon hasznosult későbbi életük és működésük során. Személyes, szóbeli beszámolóik annak idején sokakat tölthettek el örömmel, talán némi irigykedéssel is. Távollétük alatt helyettes őrizte a kegyhelyet, alkalmazottak is segítettek, akiknek a szerző és utazó annak rendje-módja szerint köszönetet mondott. Sajnos ezekről az utazásokról P. Écsy János feljegyzései, ha meg is vannak, ismeretlenek; egyetlen rövid írása a rendház *Historia Domus*ában az amerikai útról szól. P. Daczó Lukács 1970-ben járt Ausztriában, Németországban és Olaszországban, 1979-ben Nápolyban.³⁷⁶ Megjegyezzük, hogy nyugati utazásokra akkoriban másoknak is lehetőségük nyílt. A keleti és nyugati utazások lehetősége az 1970-es években hozzátartozott az akkor éppen enyhülést mutató romániai diktatúra fejleményeihez, de nem terjedt ki szélesebb körökre, csak kiváltságosakra, tehetősebbekre, vagy akitől esetleg várhattak valamit; továbbá nem is tartott sokáig, az 1980-as évekre lényegében szinte megszűnt.³⁷⁷

Néhány hónappal a romániai politikai fordulatot megelőzően, 1989 októberében a templomot és a zárdát P. Pöhacker Balázs OFM (egyúttal az akkori ferences tartományfőnök) az egyházmegyei megbízott jelenlétében hivatalosan átadta Bartók Albert OFM-nek, aki a következő korszakban, a további években meghatározó szerepet vitt a kegyhely fellendítésében. Az ő ottani hét éves működéséről sokkal kevesebbet tudunk, ezekről az évekről csak néhány eseménytörténeti bejegyzés olvasható a háztörténetben.

Kitekintés: „amerikai Csíksomlyó”

A romániai diktatúrával egy időben, 1963 és 1992 között az Egyesült Államokban egy „amerikai Csíksomlyó”-nak is nevezett egyházközség működött Youngstownban, egy Ohio állambeli városban. Ezen a ferencesek által fenntartott kegyhelyen rendszeresen megtartották a „csíksomlyói búcsút”. A két kegyhely között a ferencesek egy szűk köre évtizedekig csak titokban tarthatott kapcsolatot. 1990 után aztán az amerikai magyar ferencesek önállósága megszűnt, anélkül, hogy Erdélyben vagy Magyarországon ismertté lettek volna, csupán egy korábbi kis füzet újabb kiadása jelent meg róluk 1995-ben.³⁷⁸ Ez a félig ismeretlen, árnyékos helyzet indokolja, hogy némi kitérőt tegyünk ebbe az irányba.

Youngstown virágzó iparváros volt a 19–20. században, egészen az 1960-as évekig. Lakosságának száma évtizedeken át dinamikusan növekedett: 1890-ben harmincháromezer, 1910-ben nyolcvanezer, 1930-ban százhetvenezer volt. Harmincévnyi stagnálást követően ugyanilyen meredeken esett vissza: az 1960-as

³⁷⁶ Daczó 2010. 93.

³⁷⁷ Gagyi J. 2009.

³⁷⁸ Mészáros–Pap 1995.

százhatvanhatezres lakosságszám 1980-ra száztizenötezerre, 2000-re nyolcvankétezerre fogyatkozott, manapság becslések szerint hatvannégyezer fő.³⁷⁹

A városban élő magyarok 1905-ben szervezték meg első egyházközségüket, és 1910-ben már templomot is építettek, amit Szent István király címére szenteltek fel. A dinamikusan gyarapodó magyarság húsz évvel később, 1929-ben egy másik egyházközséget és vele együtt templomot is létre tudott hozni, amit Magyarok Nagyasszonya címére szenteltek fel. A második világháború után, 1948-ban egy – már 1929-től Amerikában működő – erdélyi ferences, Kukla Tarzícusz volt a plébánia vezetője.

Az erdélyi ferences rendtartományból már az 1920-as évektől érkeztek Amerikába missziós atyák. 1923-ban Erdélyből tizenhat páter és két fráter, Magyarországról hét páter vándorolt ki. Csatlakozott hozzájuk három amerikai páter és két fráter. 1923–1948 között a közösség az amerikai Szent Szív rendtartomány részét alkotta. A többi, akkoriban vagy a második világháború után Amerikába ment erdélyi ferencessel együtt 1948-ban önálló szervezeti keretet kaptak azzal, hogy a rendtartomány egy alárendelt egységet, úgynevezett *custodiát*, vagyis őrséget szervezett meg. Ennek első vezetője a már 1928 óta Amerikában működő, korábban csíksomlyói házfőnök Bíró Benedek volt, aki megelőzőleg iskolát alapított és hetilapot indított Fairfieldben (Connecticut állam). A custodia 1948 és 1992 között állt fenn, virágkorát az 1960-as években élte, amikor az 1956-os menekültek is jelentősen gyarapították az amerikai magyarok számát. Jelesebb ferences páterei András Jeromos, Bíró Lőrinc, Bíró Benedek, Deésy Ipoly, Hegyi Péter, Kafka Szeργiusz, Kovács Atanáz, Kukla Tarzícusz, Szócs Dénes, Takács Gábor voltak.

Youngstownban a ferences custodia 1957-ben tudott telket vásárolni, építkezni kezdtek, és 1963-ra elérték a kegyhely jóváhagyását. Az új, a városban immár harmadikként megépült katolikus templomot a youngstowni püspök a *Szomorúak Vigasztalója* címre szentelte fel 1964. október 4-én, Szent Ferenc ünnepén. Ide készítették másolatot – Imre Mária, a fairfieldi plébánia háztartási alkalmazottja ajándéka képpen – a csíksomlyói Mária-szoborról,³⁸⁰ és évente megszervezték a pünkösdi és a Szent István-napi zarándoklatokat, búcsúkat. Ezekről a programokról rendszeresen beszámolt a közösség által kiadott hetilap, a *Katolikus Magyarok Vasárnapja*. Az ilyen alkalmakkor minden ünnepélyesebb volt, mint a vasárnapi miséken, szélesebb körből vártak híveket, és a lassanként kiépülő kegyhelyen más programokat is szerveztek. A kegyhely rangját igyekeztek emelni azzal, hogy már 1960-ban felállítottak egy Szent István-szobrot; ezt az 1939-es New York-i világiállításra készítette Rummy Rajk István, utóbb az amerikaiak lefoglalták, a háború után pedig vissza akarták adni Magyarországnak, ám az új hatalom nem fogadta

³⁷⁹ Forrás: „Census of Population and Housing”. United States Census Bureau. <https://www.census.gov/library/working-papers/2005/demo/POP-twps0076.html>, Ohio tables (letöltve: 2018. szeptember 30.).

³⁸⁰ 1979-11-18 [Nekrológ].

be; így került egy árverésen magántulajdonba, majd Youngstownba. A kegyhely másik jeles szobra egy Mária-szobor volt, amit a közösség Fatimából kapott; ezzel tudtak kötődni egy nemzetközileg ismert kegyhelyhez, aminek mozgósító ereje és jelképi értelme egyaránt fontos volt. A magyarok számára készült el az úgynevezett *vasfüggöny keresztút*, Vudý József alkotása, ahol a stációk feliratai és ábrázolásai egymásba játszották a Golgota szenvedéstörténetét az elnyomott magyarok és kelet-európai népek kálváriájával.³⁸¹ A lokális emlékezet erősítését szolgálta az is, hogy a Szent István-szobor talapzatára és a körülötte elhelyezett falakra felvésték az egykori magyarországi vármegyék neveit és címereit.

1967-ben az erdélyi ferences atyák P. Mészáros György összeállításában egy ismertető könyvecskét jelentettek meg a kegyhelyről a múlt és a jelen állapotainak részletes bemutatásával, amiben vázolták a II. vatikáni zsinat utáni Mária-tisztelet jelentőségét, imákat közöltek, a szentolvasóba belefoglalták a magyar vonatkozásokat is, és helyet kaptak búcsús énekek is.³⁸² Húsz évvel később, 1988-ban a ferences P. Kiss Barnabás adott ki füzetet a jubileumi Szent István-zarándoklat alkalmából, melyben így írt:

Az ősi Csíksomlyó nem ünnepelheti teljesen szabadon a Szent Szüzet, ezért az onnét menekült ferencesek új kegyhelyet emeltek a Védasszonynak. [...] A csíksomlyói Szűzanya azóta is itt őrködik, és meghallgatja azokat, akik Hozzá folyamodnak vagy őt kérik. Védi, ahogyan védte és erősítette a szegény székegy népet a gyötrelmek idején. Évente kétszer van csak magyar zarándoklat: pünkösdkor és Szent István ünnepe után, szeptember elején. Ezen alkalmakkor felelevenítjük az ősi kegyhely dicső múltját, hogy a hitnek és kitartásnak forrása legyen az üldözött magyarság számára. Ugyanakkor a búcsúk hagyományainak ápolásával elmélyítjük magyaros Mária-tiszteletünket, és átmentjük lelki értékeinket a jövő nemzedékeknek.³⁸³

A kegyszobor másolata, a mintegy másfél méter magas hársfa szobor kissé hozzá van igazítva a 20. századi ízléshez, vagyis nem akart az eredeti hű utánczata lenni:

[Csíksomlyón] úgy az arcvonásokban, mint a tagokban, valamint a bő köpeny fekvésében van valamelyes aránytalanság, kiforratlanság. Az arc kissé idegen; a vállak feltűnően keskenyek; a redők fekvése kissé mesterkéltné. Mindez eredetiséget és bizonyos primitív szépséget kölcsönöz ugyan a szobornak, de a mai művészi igények számára nem mindenben kielégítő. Az utánczat készítésénél az volt az irányelv, hogy az új szobor emlékeztessen a négyszáz éves eredetire,

³⁸¹ Hasonló *Magyar Kálvária* készült 1934–1936-ban Sátoraljaújhelyen is, amit az 1990-es években állítottak helyre. Mizsák 2001.

³⁸² Mészáros 1967. Új kiadása: Mészáros–Pap 1995.

³⁸³ Kiss B. 1988. 1.

ugyanakkor a mai ember művészi ízlését se zavarja. Így nyert az arc szabályosabb vonásokat, a tagok arányosabb alakot és a bő redőkben leomló köpeny természetesebb fekvést [...] Alacsonyabb lett a fejen lévő magas korona; sötét bordó színt kapott a köntös (ami az eredetén fehér), a Jézus alak is arányosabb, a dicsugarak természetesebb elrendezésben ölelik körül a Szentszűz alakját.³⁸⁴

Az „amerikai Csíksomlyó” pünkösdi búcsús programja nagy vonalakban a következő szokott lenni. Vasárnap – tehát nem pünkösdszombaton – késő délelőtt, délben vagy fél 1-kor szentmise a templomban, utána közös ebéd; 3-kor vasfüggöny keresztút, 4-kor szabadtéri mise. A misék alatt általában több ferences gyóntatta az egybegyűlteket, és helybeli atyáktól vagy vendég szónokoktól több szentbeszéd is elhangzott. A Szent István-napi búcsúk alkalmával több esetben már reggel is tartottak miséket, délután vesperás és a szobor megkoszorúzása következett. Az ünnepekre a hetilap jó előre toborozta a híveket, újabb és újabb figyelemfelhívások jelentek meg, majd utánuk részletes beszámolók következtek. A kegyhely életének egyik „fénypontja” volt, amikor 1974-ben a budapesti amerikai nagykövetségről külföldre távozott Mindszenty József bíboros amerikai körútja során útba ejtette Youngstown egyházközségeit is. A ferences kegyhelyen éppen pünkösdre időzítette érkezését. Beszédében felidézte a 16. századi erdélyi viszonyokat, János Zsigmond erőszakos térítési kísérletét, a csíki-gyergyói székelyek ellenállását, és ennek kapcsán megemlékezett a „szentháromság-tagadók” elleni küzdelemlről, amit nemcsak a 16. században, hanem a maga idején is aktuálisnak tartott:

Nagyobb válságban vagyunk mi vallási tekintetben ma, mint a székelyek voltak a XVI. század közepén. Ma nemcsak Szentháromságtagadás van. Ez is túl sok volna az anyagelvűség táborától. De támadják az ateizmussal, az istentelenséggel nemcsak a teremtést, a megváltást és a megszentelést, a Szentháromság együttes és külön művét, hanem támadják mindazt, ami a Kinyilatkoztatásban benne van, amit Jézus hároméves nyilvános működésében hirdetett. Tagadják az ember halhatatlan lelkét és ezzel az emberi méltóságot, hiszen az új tanokban ma az istentelenség és az embertelenség frigyeseül, és oda van az ember méltósága és állatfelettsége.³⁸⁵

A bíboros halálát (1975) követő években a látogatásra emlékezve az újságban újra meg újra felhozták beszédének főbb gondolatait, és a környék magyarságát az ő alakját középpontba állítva hívták a kegyhelyre. Megtartották az őszi Mária neve napi búcsút is, és feltűnő, hogy az újságban egyre természetesebb módon használták a „csíksomlyói búcsú” kifejezést.

³⁸⁴ Mészáros 1967. 35–36.

³⁸⁵ Krajsovszky 2008.

Az előregedés és elvándorlás folytán az egyházközség és a custodia a nyolcvanas évekre egyre szűkebb körben tudott működni. Megszüntetése már az 1980-as években is szóba került, ám akkor az erdélyi ferences rendtartomány még nem volt abban a helyzetben, hogy egyházzogilag elismert és tárgyalóképes felelős vezetője lett volna. Az 1990-es politikai változások, az új tartományfőnök, P. Benedek Domokos megválasztása és beiktatása lehetővé tette a helyzet rendezését. 1992 pünkösdjén hivatalosan is megszüntették az amerikai custodiát, és a ferencesek templomát átadták az egyházmegyének. Ezzel véget ért egy templom harmincéves, egy közösség negyvenöt éves és egy újság (megszakításokkal) százéves története, pályafutása. A rendtagok egy része, köztük P. Mészáros György is hazatért, és rövid ideig Csíksomlyón, majd Kolozsvárott töltötte idős napjait.³⁸⁶

³⁸⁶ Fodor György nekrológja: 2005-04-15 Fodor, Pap Leonárd megemlékezése: 2005-09 Pap.

64. P. Daczó Lukács pünkösdi napváráskor moldvai magyar búcsúsok között (1985)

9. A rejtett búcsújárás

A hogy minden másban, úgy 1949-től a búcsújárásban is teljesen új helyzet keletkezett. Addig is sokszor és sokat változott a búcsú ünneplése, alkalmasint a püspök is kiadott szabályozó rendelkezéseket, engedélyezett vagy megszüntetett szokásokat. 1949 után viszont teljességgel tilos volt nyilvánosan ünnepelni, nem volt szabad téri gyóntatás, nem volt felvonulás, kikerülés, nem voltak keresztek, lobogók és semmilyen más jelvény. 1950-től tilos volt a búcsúba menni, mondhatni, „lehúzták a redőnyt”. Ez a közvetlen és direkt akadályoztatás éveken keresztül tartott abban a vélt reményben, hogy az emberek távoltartása az ünneptől tartós „eredményt” fog hozni. Láttuk, hogy Somlyón egészen 1957-ig egyáltalán nem is volt ferences. Az emberek, akik addig megszokhatták, hogy akadálytalanul gyóntatják őket, szentbeszédük hangoznak el, egy nap akár hat is, most döbbenettel tapasztalták, hogy Somlyón nincs szerzetes. Ilyen nem volt már több mint háromszáz éve.

Negyven éven keresztül a somlyói búcsújárás nem egyszerűen egyházpolitikai okokból volt útban, és nem is az imádkozó, virrasztó, Szűz Mária kegyszobrárt megérintő és gyóntatószékek előtt sorban álló emberek zavarták a kommunista rendszert. Legalább annyira közrejátszott ebben a búcsú és a búcsújárás nemzeti és politikai tartalma. Egyik sem volt ugyan explicit, de egyik sem volt elrejtendő. A kommunista vezetés számára félre nem érthető és szűnni nem akaróan zavaró emlékek voltak az 1940–1948 közötti somlyói események. Ha a búcsús tömeg nem jelentett is közvetlen politikai fenyegetést a rendszer számára, azok, akik illegitim hatalmat és diktatúrát gyakoroltak, nem alaptalanul féltek, s a félelem felnagyítja az ellenfelet. A képzelt ellenségtől való félelem pedig mindennél erősebb motiváció az erőszak gyakorlására. Ugyanígy félreérthetetlen volt a búcsú nemzeti karaktere is. 1940–1944 között éveken át lenghettek a magyar nemzeti lobogók, énekelhették a magyar himnuszt, de ha mindez nem történik, akkor is: bármely román vezetés számára sajtó szálla egy ekkora méretű magyar gyülekezés, amely ráadásul békés, és nem akar semmi mást, csak a hitét kifejezni, vallási hagyományait gyakorolni.

Ahogy az 1940-es évek búcsújárása felejthetetlen és felejtésre ítélt emlék volt a vezetésnek, ugyanúgy volt ki nem mondott, ki nem mondható, ámde felejthetetlen emlék az embereknek. A belső ragaszkodás a kegyhelyhez erősebb volt a külső erők tiltásánál és akadályozásánál. A kegyhelynek a hagyományos körben szűnni

nem akaró vonzása, az emberek eltéphetetlen ragaszkodása nemcsak a vallási hagyományok, hanem éppoly erővel az ilyesfajta emlékek szimbolikus erejét is kifejezi. Ez teszi érthetővé azt, hogy az erőszakos tiltás évei után a búcsúsok egyre nagyobb számban, egyre magabiztosabban indultak meg újra, egyre többen és egyre messzebből kapcsolódtak be az ünneplésbe. S közben igazoltató milicisták, civil megfigyelők képében mindvégig jelen volt körükben a hatalom fenyegető jelenléte, ami mindig figyelmeztette őket arra, hogy meddig mehetnek el, meddig fejezhetik, illetve nem fejezhetik ki valódi érzéseiket, vágyaikat, mennyire tehetnek akár csak halvány utalást is valódi emlékeikre.

A búcsújárás és az, hogy hogyan kell búcsút járni, voltaképp az emlékekben élt. Felnőtt legalább két olyan generáció, amely nem láthatott valódi teljes búcsújárást: az 1940-es években születettek, akik a hatvanas évekre már húszévesek voltak, a nyolcvanas évekre pedig családos felnőttek, csak azt láthatták, hogy Somlyó egy sok embert megmozgató, sok régi tradíciót éltető, de mégiscsak „visszanyesett” ünnep.

A diktatúra évtizedeiből kevés a számba vehető tudósítás a búcsúról, hiszen a nyilvánosság ekkoriban zárva volt az ehhez hasonló témák előtt. Mi sem természetesebb, mint hogy a búcsújárásról a sajtó nem tudósított. A Maros-Magyar Autonóm Tartomány újságja, a *Vörös Zászló* 1952 és 1968 között éppúgy nem közölt beszámolót a pünkösdkor Somlyóra érkezőkről, mint ahogy a Hargita megyei napilap, a *Hargita* sem. Ha tájékozódni akarunk, levéltári forrásokra, titokban vezetett ferences naplókra, külföldön megjelent híradásokra, néhány publikációra, valamint a csíksomlyói rendház *Historia Domus*ára támaszkodhatunk. Másra vár a feladat, hogy a búcsú történetének feltárásához a román állambiztonsági szolgálat levéltárában vagy a tartományok iratanyagában őrzött dokumentumokat is forrásként használja fel. A diktatúra éveiről a szóbeli visszaemlékezésekben mára az eltelt évtizedek elhomályosították a részleteket, inkább sok általános sztereotípiát maradt meg. Összefoglalásában Tánczos Vilmos is csak az 1949-es búcsúról írt többet, az utána következő évtizedekről – a kilencvenes években felvett emlékezések alapján – jóval kevesebbet.³⁸⁷

A negyven év négy évtized: a búcsújárás körülményeiben és lefolyásában be tudjuk mutatni a folytonosságot és a változást.

Kortárs nézetben

A négy közül az *első*, rövidebb „évtized” 1950-től 1957-ig számítható, amely a nyíltan erőszakos tilalom ideje volt. Márton Áron börtönévei alatt az egyházmegyét Adorján Károly vicarius generalis kormányozta. Sem a bebörtönzött püspöktől, sem

³⁸⁷ Tánczos 2016. 185–190.

a római Szentszéktől nem volt felhatalmazása az egyházmegye vezetésére, a papság sem állt mellé, csak a világi hatalom tartotta pozícióban. Márton Áron a kiszabadulását követően leváltotta. Az állami elvárásokhoz igazodó vikárius határozott elvárása volt, hogy a búcsúra más egyházközségek hívei és papjai ne menjenek oda. A közte és a csiki papok között folyt pünkösöd előtti levelezés 1952-ből élesen rávilágít arra, mit várt a hatalom, és mihez igyekezett ragaszkodni az alsópapság. 1952. április 30-án magyarul és románul ment ki az egyházmegyei hatóság levele a csíkszeredai főespereshez:

Kapcsolatban a Csíksomlyói kegytemplom búcsújának megünnepléséről folyó hó 28-án élőszóval tett jelentésével, értesítem, hogy ama elhatározását, mely szerint a f. évi Csíksomlyó kegytemplom búcsú ünnepségeit más községek papságának és híveinek részvétele nélkül kizárólag csak a kegytemplomban tartják, ezennel tudomásul veszem. Kérem, szíveskedjék a fentiekről a Nlt. vezetése alatt álló rajonesperesi kerület összes plébániáit is értesíteni.³⁸⁸

A levelet az egyházmegyei hivatal a félreértések elkerülésére másolatban minden esperesi kerület vezetőjének is kiküldte, és román fordításban megkapta a román egyházügyi hivatal is, egyenként felsorolva azt a nyolcvan plébániát, ahová közvetlenül is elküldték az utasítást. Ennek kísérszövege a következő:

Tudomásulvétel és további eljárás végett másolatban közlöm a csíkszeredai rajonespereshez folyó hó 30-án 1458/1952 szám alatt intézett iratomat. Ezen iratban foglaltak végrehajtásáért Tisztelendőséged személyesen felelős.

Világos, hogy az „elhatározást” sem az esperesek, sem a plébánosok nem saját maguk hozták meg. Az egyházi vezető itt „pápább volt a pápánál”. Nem csoda, de talán nem is szokványos, hogy Antal József csíkszeredai esperes – egy korábbi, még több mindent megengedő szóbeli megbeszélésre hivatkozva – május 12-én kézzel írott levelében visszakérdezett, hogy is értse a püspöki hivatal levelét:

1458/1952. szám alatt küldött értesítéssel kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy ez értesítés megérkezése előtt Gyulafehérváron április 28-án történt közös megbeszélés és szóbeli megbízás szerint csíki paptestvéreim jó részét már értesítettem, hogy az idei csíksomlyói pünkösdi búcsút [...] úgy tartjuk meg, mint ahogy utóbb más csíki községek búcsúját szoktuk tartani, vagyis: „keresztük” tömeges felzarándoklása és utcai körmenetek nélkül, melyekre külön engedély lenne szükséges. Viszont mivel az ilyen egyházközségi búcsúra, ha távolabbról nem is, de a szomszéd községek papjai, a templomi istentisztelet ünnepélye-

³⁸⁸ GYÉL 1952–1458. [felzet felirat nélkül]. A következő idézetek is ebből az iratból valók.

sebb tételére, assistálásra el szoktak jönni; továbbá el szoktak menni legalábbis a szomszéd községekből többen olyan hívek, akiknek az ünneplő egyházközségben rokonaik, közeli ismerőseik vannak: ezért, amint élőszóval akkor jeleztem, az idei pünkösdi búcsút az említett segédkező paptestvérek és az említett nem nagyszámú, „más” hívek részvételével gondoltuk kezdetől megtarthatónak.

Amikor a somlyói búcsúünnep ilyen megüléséről ápr. 25-én Nistor Traian Stalin-tartományi kultusz miniszteri megbízottal nálam személyesen tárgyaltam, ilyen formában ő is megengedhetőnek jelentette ki.

Az ünnepi szentbeszéd megtartására az egyik szomszéd lelkipásztort kérjük fel.

A kapott 1458/1952. számú értesítésre vonatkozólag szíves és lehetőleg sürgős választ kérek: azt hogyan értelmezzük? A más községek papságának és híveinek kizárását tágabb értelemben véve megtarthatjuk-e a pünkösdi búcsút úgy, mint más itteni községek búcsúját: a jelen felterjesztésben jelzett módon? Rendelkezés szerint az esperesség plébániáit a búcsúra vonatkozólag a válasz kézhez vétele után értesíthetem ki.

A vikárius – noha az egyházügyi inspektor hozzájárult volna, hogy a búcsút más települések templombúcsúhoz hasonlóan tartsák meg, vagyis hogy ott lehetnek más települések hívei is – május 22-i levelében, amit fogalmazványból ismerünk, pünkösöd előtt tíz nappal lényegében letiltotta ezt a lehetőséget:

A 87/1952. sz. iratára és arra adott válaszom kapcsán, továbbá a szerzett értesülésekre tekintettel a csíksomlyói búcsúra idegen miséző, prédikáló és gyóntató papok hívása nem ajánlatos. A kegytemplom papja, Bartos Mihály egyedül végezze el az ünnepélyes szentmisét, más papok pedig tartózkodjanak a részvételtől. Kérem, szíveskedjék ilyen értelemben *sürgősen* intézkedni.

Az esperes erre már „megadta” magát, és jelezte, hogy a meghívott szónokot viszszaadották, és május 25-én vasárnap ebben az értelemben fognak a templomokban hirdetni. Annyit azért jelzett, hogy mivel Taploca és Csíkszereda egy községet alkotnak, ezek az ottani papok felmennének Csíksomlyóra.

Mindennek ellenére mégis csak voltak a búcsúban „idegen” papok. Ez kiderül abból, hogy három héttel a búcsú után a csíkszeredai főesperes levélben kért választ arra a kérdésre, hogy van-e észrevétel a búcsúra meghívott és érkezett más egyházközségbeli papokkal kapcsolatban, mivel ez általános szokás, és az inspektorak sem volt ellene kifogása.

Tisztelettel jelentem, hogy a csíksomlyói búcsú megtartásával kapcsolatban az 1458/1952. sz. alatt küldött rendelkezés szerint jártunk el.

Tekintettel arra, hogy Csíkban minden egyházközség a saját templomában búcsúnapját (titulusát) is ünnepélyesen meg szokta ünnepelni oly módon, hogy

erre az alkalomra a helyi lelkész misézőt és gyóntatót hív, s azon kívül több helyen hívás nélkül más egyházközségbeli gyóntatók is szoktak menni: tisztelettel kérek választ arra nézve: a Ft. Egyházmegyei Hatóságnak van-e valami észrevétele e szokás és gyakorlat tovább folytatását illetően.

A Ft. Egyházi Hatóság részéről a csíksomlyói búcsúval kapcsolatban adott rendelkezések s főleg újabban egyik csíki egyházközség búcsújának fent jelzett módon tervezett megünneplése körül támadt nehézségek hozták felszínre és tették szükségessé kérdésemet, melyre ismételten, s ha lehet mielőbb kérem a választ, tekintve, hogy közelebbről több csíki egyházközség készül temploma búcsújának megülésére.

Tájékoztató megjegyzésként említem, hogy f. hó 10-én Nistor Traian tartományi kultuszminiszteri inspector személyesen tette nekem azt a kijelentést: semmi akadálya sincs annak, hogy egyházközségi búcsúnapra misézőt és szónokot hívjanak.

Csíkszereda, 1952. június 13. Antal József esperes

Nem ismerjük az ügy folytatását. Biztos, hogy az írások mellett még több szóbeli közlés, utasítás, megbeszélés volt, sok részlet az ismeretlenség homályában maradt.

1953-ban, Sztálin márciusi halála után az állampárt vezetése különösen is aggodott a pünkösdi ünnepek miatt, mert joggal tarthattak attól, hogy az emberek alkalmat találnak rendszerellenes megmozdulásokra. Májusban a Központi Vezetőség utasította a tartományi szerveket, hogy lelki és fizikai értelemben egyaránt tartsák távol az embereket a pünkösdi ünnepektől, különösen a csíksomlyói búcsútól. Részletes akciótervet dolgoztak ki, amelyben központi szerep hárult a magyar kulturális intézményekre, a magyar színházakra. Öt nap alatt huszonnégy előadást tartottak, ezeken a hivatalos adatok szerint több mint tizenkétezer vettek részt. Még nagyobb érdeklődés kísérte a tíz mozikaravánt, amelyek a legeldugottabb falvakba is eljutottak. Csíkban iskolai kulturális vetélkedőket, tánc- és népdalversenyeket rendeztek, sőt motorversenyre is sor került. Pünkösdvásárnap a Magyar Autonóm Tartomány kilencvenegy központjában összesen hétszázhetvenegy kultúr- és művészcsoport vett részt ezerhétszáz fellépővel, ugyanezen a napon ötszázhet községi kultúrotthonban *A Vatikán, az angol-amerikai imperializmus lakája* címmel tartottak előadást. Utána elégedetten jelenthették: „Sikerült teljesen elszigetelni a vallásos tömegeket a csíksomlyói búcsún való részvételtől, amelyet nem is tartottak meg egy mise kivételével, amelyen 170 környékbeli parasztasszony vett részt, más községekből senki.”³⁸⁹ Akik ezt leírták, biztosan tudták, mit beszélnek – de a jövőbe nem láthattak...

A búcsújárás *második „évtizede”* P. Daczó Lukácsnak, a kegyhely ferences örének a korszaka.³⁹⁰ 1957 és 1970 között alig van év, amelyről ne támaszkod-

³⁸⁹ Bottoni 2008. 93–95, Gagy 2005. 414.

³⁹⁰ Mohay 2019.

hatnánk közvetlen beszámolóira. Akkoriban kezdtek a búcsúk lassan újra tömege-sebbé válni: „Jött is a nép, de igazán csak az egyszerű nép. Műveltebb és állami foglalkozású ember alig jött. Meg vannak erősen félemlítve.” A legtöbben nem is szombaton, hanem inkább pünkösdvásárnap mentek. A nép megtöltötte a templomot, volt olyan is például 1960-ban, hogy „sokan kinn is rekedtek a templom terén, annyian voltak. 5000 ember biztosan volt. Nagy szó ez mostan, mikor az istentelenség a vallásnak még az írmagját is ki akarja irtani”.³⁹¹ Gyóntató papok is kerültek, 1960-ban például négyen voltak, igaz, hogy csak erős hívásra érkeztek. „Pedig hány hívüket gyóntatom én! Sajnos kevés a lélek a világi papokban!” A páter több ehhez hasonló kritikus megjegyzést is tett a világi papokra, plébánosokra.

1960. május elején, a közeledő pünkösöd előtt az egyházügyiék keresték:

A tegnap itt járt nálam a rajoni kultusz-inspektor. Jó másfél órát rabolta el. Így ellenőrzi a papokat. Beszél mindenféléről, s közben, szinte észrevétlenül teszi fel az őt érdeklő kérdéseket. Mindent tudni akar az egyház életéről, a helyi adottságokról. Most úgy látszik, a pünkösdi búcsú előkészülete izgatja. Ezt kérdezte meg különösen. Mert félnek a pünkösdi búcsútól. Pedig nagyon jól tudják, hogy semmiféleképpen nem készülhetünk semmivel. Hiszen maholnap még a szuszt is belénk fojtják, úgy megakadályoztak minden szebb vallási megnyilvánulást. De azért mégis csak puhatolóznak, mert ez a hitvány, rossz lelkiismeretű emberek lélektana. Félnek, mert tudják, jaj nekik, ha valahol is meglazulna csak egy eresztéke pokoli rendszerüknek.³⁹²

1961-ben Lukács atya szeretett volna megemlékezni az 1661-es tatár betörés háromszázadik évfordulójáról, ám erre „természetesen” semmi módon nem kapott lehetőséget. Azt a megoldást választotta, hogy az őszi Mária neve napi búcsús misén a prédikációba szöve mondta el, miért van a kegyszobor arcán sérülés: „nagy és szomorú azok története, és most van igazán az ideje, hogy elmondjam nektek”.³⁹³

Az 1961-es letartóztatási hullám után a helyzet néhány évre rosszabb lett. Lukács atya sem tudhatta, mikor jönnek érte is. Évekig a legegyszerűbb kérései sem találtak meghallgatásra.

1962-ben a templom padjai már pünkösdszombaton is megteltek, -vasárnap még inkább. Sokakat nem engedtek oda a hatóságok, a lövéteiket nem vették fel a buszra, a gyergyóalfalviaknak egyszerűen nem adtak vasúti jegyet. „A környék mozdítható fogdmegei mind itt voltak, civilben elvegyülve a nép között. A szeredai rajoni párttitkár és a milicista főnök rongyos ruhában járták a csoportokat és provokálták a búcsúsokat. Állítólag vagy 80 embert be is kísértek. Az ilyenfajta eseményekről biztos adatokat és bővebb részleteket tudni nem lehet, mert az

³⁹¹ Daczó HD 9a. (1960. XII. 13.)

³⁹² Daczó 2013. 173.

³⁹³ Uo. 223.

ilyesmiről hallgat mindenki...”³⁹⁴ A búcsú napjaiban három csíkszeredai pap segített gyóntatni a kegyhelyen egyedül szolgáló páternek (máshonnan nem engedtek oda gyóntatókat az inspektorok), de öt napon át neki jutott minden szentbeszéd. Ez egymagában is nagy teher volt, még nehezebbé tette az állandó megfigyelés; az előre megírt és felolvasott vasárnapi prédikáció után például azonnal megjelent nála a rajoni inspektor, és „sóvár szemmel kutatta, mibe is akadhatnak bele”.³⁹⁵

Egy évvel később, 1963-ban a helyzetkép alig változott, a búcsúsok már csütörtökön elkezdtek érkezni, szombaton már a padok is megteltek, ámde hiányzott a helyi és a közvetlen környék tömege, igaz, esett az eső is. Ezúttal a hatósági akadályozásról is több részletet tudunk meg:

A távolabbi községekből elindult szekereket visszatérítették. Az autóbuszokra errefelé nem adtak jegyet. Úgyszintén vonatjegyet sem adtak Csíkszeredába. Pl. a gyergyószentmiklósiak egyenesen Sepsiszentgyörgyre váltottak jegyet, hogy itt leszállhassanak. Többen a gyergyóiak közül Szentdomokosig váltottak jegyet. Onnan gyalog indultak el a vasút mellett. Karcfalváról telefonon jelentették őket Madéfalvára. Ott várta is őket a milícia. Bekísérték, s egy egész éjszakán keresztül ott tartották őket. Közben rengeteget csúfoltak velük. Pedig egyszerű, őszülő hajú asszonyok voltak szegények. Egy részük vissza is ment reggel, de néhányan, ügyesen kijátszva a hatóság éberségét, a mezőkön keresztül jöttek el.

A búcsút megelőző héten a templom előtti teret virággal ültették be, de a szép „parkosítás” valójában azt a célt szolgálta, hogy ezzel megakadályozzák a szekerek beállítását, a búcsúsok letelepedését a fűre. A templomba vezető bejáratozat az út felől úgy zárták le, hogy csak egy irányból lehessen bejutni a templomba, s így mindenki jól megfigyelhető, fényképezhető legyen.

P. Daczó Lukács 1961-es feljegyzése szerint „a pünkösdi búcsú ellensúlyozására mostanában minden évben megrendezik Madéfalván a madéfalvi veszedelem emlékünnepejét. Ott is, az emlékmű mellé díszőrségül fele székely s fele román őroket állítanak. [...] Különben a Madéfalván rendezett pünkösdi ünnepélynek is van már rigmusa: »Olyankor Madéfalván van a búcsú és Csíksomlyón a veszedelem«”.³⁹⁶ A kétszáz éves évfordulón, 1964-ben a tartomány csíki kerületének (rajon) hivatalos nagy emlékünnepeként éppen pünkösdre időzítették, ezzel azt akarták elérni, hogy a nép kevésbé menjen Somlyóra. Oda irányítottak minden forgalmat, aki Szeredába ment vonattal, azt is átirányították buszokkal Madéfalvára.³⁹⁷

³⁹⁴ Uo. 229.

³⁹⁵ Uo.

³⁹⁶ Daczó HD 20a. (1961).

³⁹⁷ Interjú Daczó Lukáccsal 1995. július 18. (Balassagyarmat), 1998. május 19. (Dés).

Az, hogy a hivatalos elvárás nem teljesen igazolódik be, a következő évben derült ki, amikor újra meghirdették az évfordulós ünnepséget, de alig ment oda valaki.

Az 1960-as évek második felében, az amnesztia után, Nicolae Ceaușescu uralmának elején némi enyhülés következett be, és az emberek ezt hamar megérezve búcsús ünnepeken is elkezdtek nagyobb számban Somlyóra érkezni. Lassacskán már szinte be sem fértek a templomba. Már lehetett több szentmisét tartani; ha sikerült vendég papokat is szervezni, akár ötöt is. Ez sokat számított, mert így „ki lehetett szolgálni” az embereket misével, gyóntatással. A határok lassú feszegetésének vagyunk tanúi: a nagyobb tömeg több papot igényel, aminek nyomán híre megy a nyugodtabb gyónási lehetőségnek, ami még több embert vonz. A környék papjai és a távolabbiak is fokozatosan felbátorodtak vagy ki tudták kerülni a tilalmat, ellenőrzést, és bekapcsolódtak az ünneplő tömeg lelkipásztori ellátásába. Rendszeressé vált, hogy az emberek kis csoportokban felmentek a Kis-Somlyó hegyre, és körbejárták a kápolnákat. Rövidebb útvonaluk a Kálvárián (Jézus hágoja) volt, de lassanként a régi körmenet, a *kikerülés* útvonalát is megtették. Közben állandóan szem előtt voltak, mert a civil ruhás milicisták mindenütt figyeltek, de a közvetlen zaklatások lassanként elmaradtak.

P. Daczó Lukács jegyzetei között megmaradt egy kézzel írott névtelen levél, amelyet a páter 1965 pünkösdjén az oltárra letéve talált meg. A levélíró azt kérte, hogy „szíveskedjék erre a nagy pünkösdi búcsú alkalmára egy jó erős hangú prédikátort felkérni, mert sajnos a tisztelendő úrnak a nagy tömeg részére igen gyenge a hangja, még tizedrésze sem hallja, nem veszi értelmét a szép szentbeszédnek”. A kérés végén szerényen elnézést kér: „remélem, nem sértődött meg ezért, de ezzel teljesítettem sok jó katolikusnak a kívánságát”. A hangosítás nélküli templomban a pap számára minden szentbeszéd fizikai megpróbáltatás is lehetett.

1966 novemberében Sütő András, az akkor már neves író fejezte ki rosszállását az egyház növekedni látszó befolyásával kapcsolatban egy beszédében, amit az együtt élő nemzetiségek körében kifejtett politikai munkáért felelős bizottság ülésén mondott el. Ebben említést tett a somlyói búcsúról is:

[...] a régióinkban a meglátásom szerint a papok egy nagyon jól megszervezett tevékenységet folytatnak azért, hogy a befolyásuk alá vonják a gyerekeket. Átveszik a kommunisták módszereit. Ha valamit szerveznek, ott is van felelős, akárcsak nálunk. Ha eddig egy csapat járt karácsonykor köszönteni, most öt teszi ugyanezt, hogy gyorsabban menjen. Egy csomó olyan módszert vetettek be, amelyekkel elérték, hogy az emberek részt vegyenek az egyházi rendezvényeken. Ahogy a jelentések is mutatják, az idén kevesebben voltak a csíksomlyói búcsún, de ez ne nyugtasson meg bennünket túlságosan, mert egyrészt nagyon rossz volt az idő, másrészt pedig a fiataloknak mi szerveztünk rendezvényeket, sőt a búcsú ellen, adminisztratív intézkedéseket is foganatosítottak, amelyekkel nem tudok egyetérteni. Azt is hallani lehetett, hogy a néptanácsnál kijelentették, aki akar, az menjen, de meg ne lássanak náluk zászlókat, mert akkor nagy

baj lesz. A Mezőségről mehetnek a templomi zászlókkal, de Szűz Mária ünnepén miért nem mehetnek a saját zászlóikkal?³⁹⁸

Az 1967-es év nagyon sokak számára emlékezetes évforduló volt, a pünkösdi búcsú eredetét jelentő hargitai csata négyszázadik évfordulója. Sokan várták, hogy ez talán szóba fog kerülni. A hivatalos nyilvánosságra természetesen nemigen számíthattak, de az egyháziakra talán inkább. Mégsem történt semmi, mert akik megtehették volna, hogy nyilvánosan is szóba hozzák az évfordulót, tudatában voltak a veszélynek, amit ezzel a fejükre hoznak.

Lukács atya géppel írott hosszú feljegyzésben töpreng azon, hogy „1967-ben hirdessük-e a csíksomlyói búcsú 400 éves jubileumát?” A dilemma világos: ha megemlíti, ki kell mondani a katolikus székelyek hősies helytállását, „ha pedig ezt kimondtuk, vehetjük is a batyut a börtön felé, mert az állam szemében ez nyílt lázítás”. Ennek kapcsán pontos megfogalmazását kapjuk annak, hogy miért van olyannyira útban a hatalomnak ez az ünnep: mert „a szemükben a somlyói búcsú magyar és székely nacionalista tüntetésnek számít”. Ennek kapcsán arra is vehetünk egy röpke pillantást, mit gondolt erről a hivatalosság képviselője, „Tankó főinspektor úr”,³⁹⁹ akinek szavait a páter idézi: „A pünkösdi búcsút használták fel mindig, hogy a székelységet nacionalista irányban terrorizálják. Régen is így volt, és a kegyelmes úr is ezt akarta a fehérlovás tüntetéssel. Mint egy fejedelem vonult be Csíksomlyóra, mert azt hitte, államot tud csinálni az államban. Ezért nem is mozoghat most sehova. Ezért nem örvendünk a pünkösdi búcsúnak. Jöjjenek máskor ide az emberek, de nem pünkösdkor.”⁴⁰⁰ Az az emlék, ami az emberek többségét reménységgel töltötte el, a hatalom hivatalosaiban nem kevésbé erős emlékként a félelem gerjesztője volt.

Az évforduló elmaradt megünneplésével kapcsolatban a gyergyóalfalusi Gaál Antal füzetlapra kézzel írott levele a gyergyóalfalusiak érdekes próbálkozásáról számol be. Nemcsak a megemlékezés kísérletét idézi fel, hanem azt is, hogy mi módon működött a megfélemlítés, hogyan fordult szembe a plébános a saját híveivel. A levélíró elmondja, hogy a templomi Mária-kép alá és a somlyói emlékkereszthez egy-egy képet készített (ezeket mellékelte is), ám a plébános ezt a csekély gesztust sem tűrte meg, leszedette. Előzőleg a pünkösdi előtti vasárnap „megemléltette Csíksomlyót, de a papír nem tűri el, amit mondott. Az asszonyok sírva mentek haza a templomból. És ezzel megtörtént a centenárius megünneplése. Persze a prédikáció hideg zuhanyként hatott. A nép meg volt sértve, de hallgatott. Az asszonyok elkészítettek egy táblát ezzel a felirattal: »A csíksomlyói Szűzanyának a 400 éves jubileum alkalmából a gyergyóalfalvi hívek.« »És nem volt szabad fölakasztani Csík-

³⁹⁸ Novák 2011. 139–140. (a szöveget gyorsírásos jegyzet alapján közli).

³⁹⁹ Tankó Árpád az 1960-as években az országos Vallásügyi Igazgatóság megbízottja volt a Magyar Autonóm Tartományban, majd 1968-tól Maros megyében. Novák 2011. 172.

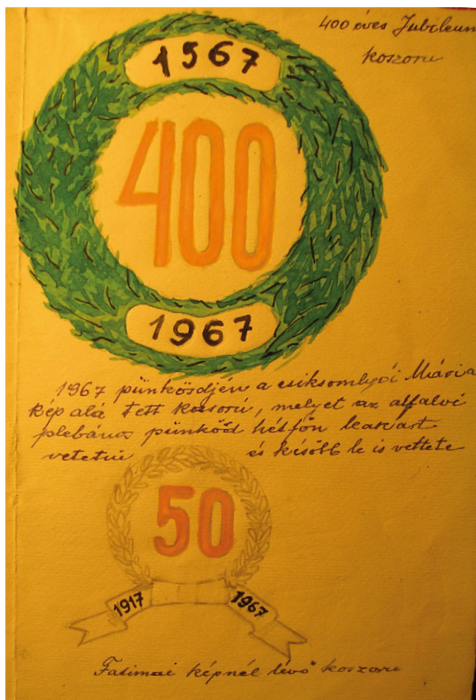
⁴⁰⁰ Daczó HD.

somlyón« – írja fájdalmas hangsúllyal Gaál Antal.⁴⁰¹

1969 februárjában, amikor az új közigazgatási szerkezet új reményeket ébresztett, Daczó Lukács egy Fazekas János miniszterelnök-helyettesnek címzett levelében így próbálta védeni a búcsúsokat:

Csíkсомlyó az utolsó két évtizedben tabu volt. Még a borvízforrásnál sem volt szabad még egy padot sem felállítani. Most már látjuk, nincs értelme az ilyesminek. Hiszen aki ide akar jönni, az úgyis eljön, és ha már itt van, akkor miért ne érezze magát jól is az a vándor? Még akkor is, ha búcsúra jön. A tapasztalat bizonyítja, hogy még a legnagyobb búcsúknak is mindig kifejezetten kultikus volt a jellegük. Soha az államvezetés vagy a nép nyugalmas munkamenete ellen nem volt itt semmi. Sőt, a hívő ember lelkileg felüdülve, annál odaadóbban végezte is mindég a munkáját. Ennek bizonyítékául szolgálhat az is, hogy pl. Csíkсомlyó kollektivistái rendszeren elől járnak a gazdasági munkák végzésében és befejezésében is. [...] Nagyon jellemző volt évekkel ezelőtt egy öreg székely kifakadása: Alig jöhöttem el. Csak Csicsóig adtak jegyet a vonatra. Onnan a mezőn bujdosolva jöttem, mert az utakat is elállták. Miért akadékoskodnak? Becsülettel elvégezzük a munkánkat. Kit bántunk, milyen kárt okozunk azzal, hogy Somlyóra jövünk?⁴⁰²

A fogalmazásban ott érezzük a reménykedést, hogy a „tabu” helyzet feloldható lesz, s azt is, hogy a régi sérelmek felpanaszolása nyomán a helyzet talán jobbra fog fordulni. Paradox, hogy ugyanaz az ember, aki évekkel korábban saját maga számára írt jegyzeteiben a legerősebb szavakkal minősítette a kollektivizálást, ezúttal a kollektívben végzett jó munkával szeretné indokolni a búcsújárás ártalmatlanságát.

65. Melléklet egy levélből. Gyergyóalfaluból a püspökségnek küldték a megemlékezési kíséreltet az 1567-es győzelem 400. és a fatimai jelenés 50. évfordulójáról. GYÉL (1967)

⁴⁰¹ GYÉL 1967 vegyes iratok (A csíkсомlyói búcsú 400 éve). Gaál Antalról nem sikerült többet megtudni.

⁴⁰² GYÉL 1969-678. (Csíkсомlyói kegytemplommal kapcsolatos tervezések).

A miniszterelnök-helyettesnek ugyanabban az évben küldött hosszabb, huszon-egy gépelt oldalnyi irat – *Csiksomlyó általános képe és idegenforgalmi jelentőségének alapjai* – szinte egy tanulmány részletességével érvel. Itt is találunk konkrétumokat a búcsújárásról:

Az utóbbi két évben ismét már örömdetesesen megindult a nép Csiksomlyó felé. A tavaly például, vagyis 1968-ban kb. 10.000 ember fordult itt meg. – A régebbi években az évi 50.000, sőt 80.000 megszokott rendes tömeg volt. – 1949-ben, az utolsó kikerüléses pünkösdi búcsún csak a szervezeten jövő csoportok lélekszáma meghaladta a 120.000-et! És ezen felül voltak még a magánosan jövő egyének és csoportok ezrei! – És ez csak a pünkösdi búcsú! Ezen kívül van még az őszi Mária-neve napi nagy búcsú. Aztán minden Mária-ünnep is itt búcsús nap. [...] Egy népnek verejtékes munkával megalkotott és annyi vérhullatással megőrzött népi kincse az mindenkinek közös kincse, ahonnan emberségünk legnemesebb és legboldogítóbb virágai feselnek.⁴⁰³

Ugyanebben a „tanulmányban” olvashatunk a pünkösdi búcsú eredetéről, a hargitai csatáról, ahol „Dávid legyőzte Góliátot, János Zsigmond visszafutott Udvarhelyre”. „Kell ennél haladóbb hagyomány?!”, kérdezi a ferences szerzetes – valódi vagy tettetett naivitással – a miniszterelnök-helyettetől.⁴⁰⁴

1969-ben P. Daczó Lukács rövid jelentésben számolt be a püspökségnek az őszi Mária neve napi búcsúról (szeptember 12.), ami abban az évben péntekre esett. Részleteket tudunk meg az áldozók számáról és a gyóntató atyákról: pénteken hét-száz áldozó mellett „gyóntató pap is volt bőven”, és „volt vagy 17 szentmisénk”. A szombati napon háromszáz áldozó volt, vasárnap jött a nagyobb tömeg kétezer-öttszáz áldozóval. „Az új időknek megfelelően immár a falusi népek is inkább vasárnap jönnek. Jellemző, hogy több helyről egyenesen O. N. T.⁴⁰⁵ kocsival jöttek. Kilenc ilyen kocsis volt.” A nagy létszámú búcsúst ekkor már nagyobb számban gyóntató atyák tudták ellátni, akiket a jelentés – két plébánost, egy káplánt és négy ferencest – név szerint is felsorolt. Mivel Csikszeredában is búcsút tartottak, onnan nem érkezhettek gyóntató pap. Egy panaszos mondat említi, hogy „sok baj volt a vásárosokkal, akik a templom előtti téren telepedtek le”.⁴⁰⁶

1970-ben P. Daczó Lukács a kegyhely papjaként újra (és utoljára) írt egy rövid beszámolót a püspökségnek a pünkösdi búcsúról. A rövid, óvatosan és tényyszerűen megfogalmazott szöveg sok fontos részletet tartalmaz. Kiderül, hogy az árvizek miatt csak kevesebben jöhettek, viszont megemlíti, hogy nagyobb számban jöttek a távolabbi Bákó megyéből (akik nem mások, mint a moldvai csángók). A gyóntatásba

⁴⁰³ Uo.

⁴⁰⁴ Uo.

⁴⁰⁵ O. N. T.: az Oficiul Național de Turism, azaz a Nemzeti Turisztikai Hivatal rövidítése.

⁴⁰⁶ GYÉL 1969-1952. (Csiksomlyó, jelentés az őszi Mária-búcsúról).

három ferences páter segített be, rajtuk kívül a szomszédos települések papjai is eljöttek, nagy számban voltak áldozók. Nehézséget okozott a zsúfoltság, mindenki a templomba szorult be, a templom előtti teret pedig számos vásári árus foglalta el, akiket a páter hiába próbált távol tartani. Fontos megjegyzés, hogy „semmiféle akadályoztatás nem volt”, ami akkor nagy előrehaladásnak számított a korábbi évekhez képest. A szögödi folklórfesztivál ugyancsak az árvizek okozta közlekedési nehézségek miatt más időpontra került, ám ez, úgy látszik, inkább csökkentette a búcsúsok létszámát, mert kevesebben tudták kihasználni az ezzel járó utazási lehetőséget (6. melléklet).⁴⁰⁷

A búcsújárás *harmadik* „évtizede” az 1970 és 1982 közötti évekre esik, amikor P. Écsy János volt a kegyhely igazgatója. Ebből az időből, eltérően a megelőzőtől, sokkal kevesebb a saját ferences feljegyzés, forrásként csak néhány levéltári irat áll rendelkezésünkre. Sokkal többet tudunk meg az első publikációkból, amelyek külföldi magyar egyházi folyóiratban jelentek meg. Ekkor az „olvadás” már látványos, a tömeg növekszik, a vezetők egyik fő gondja a gondoskodás a megfelelő számú gyóntató papról.

1975. június végén rövid, ám a mai olvasó számára annál beszédesebb levélváltás történt a gyóntatási lehetőségek szélesítése érdekében a kegytemplom ferences igazgatója és a püspökség között.

Kegytemplomunkban gyakran megfordulnak idegen egyházmegyéhez tartozó papok. Olykor igénybe vehetnők segítségüket, de nem tehetjük, mert nálunk nem rendelkeznek gyóntatási joghatósággal. Búcsúk alkalmával viszont mindinkább szükségessé válik, hogy idegen egyházmegyéből is segítséget kérjünk. Alázattal kérem a főtisztelendő Egyházmegyei Hatóságot, kegyeskedjék megengedni, hogy azon az idegen egyházmegyéhez tartozó papok, akik kegytemplomunkban megfordulnak, arra az időre gyóntatási joghatóságot kapjanak.⁴⁰⁸

A püspök azonnal felhatalmazta a templomigazgatót, hogy a gyóntatási engedélyt az ő nevében megadhassa az oda zarándokoló papoknak arra az időre, „míg az igénybe vett gyóntatók Csíksomlyón tartózkodnak”. Nem egyszerű igazgatási intézkedés ez, hanem biztos jele annak, hogy ekkoriban már rendszeres, hogy a búcsúk alkalmával az erdélyi egyházmegye területén kívülről is érkeznek papok, s őket a nagyszámú hívősereg gyóntatásában igénybe lehet venni, immár az ellenőrzést gyakorló világi hatóság mellőzésével. Természetesen nincs kimondva, utalás sincs rá, de arra is gondolhatunk, hogy a szatmári, váradi és temesvári egyházmegyék papjai mellett akkor már esetleg Magyarországról is érkezhettek papok.

⁴⁰⁷ GYÉL 1970-1830/23. Gépirat.

⁴⁰⁸ GYÉL 1975-1497/7. (Csíksomlyó kegytemplom joghatósági ügyben), 1975. június 22. Áldását kéri P. Écsy János templomigazgató.

1979-ben a rendházi feljegyzések szerint „a pünkösdi nagy búcsú június 2. és harmadikán, szombat és vasárnap zajlott le, csaknem olyan menettel, mint az előző esztendőkből, zavartalanul és áhítatosan. Igyekeztünk megfelelő számú gyóntatóról is gondoskodni”. Fel van sorolva tizennégy gyóntató, akik között hét ferences és hét egyházmegyés pap volt, a tizennégyből heten nyugdíjasok, és meg vannak említve a misék celebránsai és szónokai (akik nem azonosak). „A templom tele volt zsúfolásig. Istennek hála, az eső nem zavart meg, ami kimondhatatlan nagy jótétemény a gyóntatások lebonyolítására, ami még mindig meg nem oldott probléma, s egyelőre nem is tudjuk megoldani.” Nem volt megoldva a parkolás gondja, ez ügyben a házfőnök minden lehetséges fórumon igyekezett megoldást elérni.

A következő évben hasonló szellemben írt beszámolót olvashatunk. A gyóntatók akkor még többen, tizenheten voltak, közülük kilenc ferences és nyolc egyházmegyés pap. Szombaton és vasárnap reggel hattól délig óránként tartottak szentmisét, szentbeszéd pedig az ünnepélyes miséken kívül péntektől hétfőig az esti miséken voltak. „A búcsú zavartalanul folyt le. Nagy könnyebbséget jelentett a quadrumban levő hangszóró is, amely megosztotta a tömeget és nem gyúródtak annyira a folyosón és a templomban, mert a quadrumban is hallhatták a szentbeszédet és követhették a szentmise menetét.”⁴⁰⁹ A későbbi, a feljegyzésekben hiányosabban vezetett évek rövidre fogott beszámolója a gyóntató és szentbeszédet tartó papokon kívül már nem tartalmaznak lényeges részleteket.

Úgy látjuk, hogy az 1970-es évektől az 1980-as évek végéig fokozatosan és óvatosan újraéledt a somlyói búcsújárás. Szervezett csoportok nem mehettek, jelvényeket nem használhattak, lobogókat nem vihettek ugyan, de kis csoportokban – és egyre nagyobb számban – mégiscsak útnak indultak az emberek. Az áhítat és liturgia csakis templomi keretek között valósulhatott meg. Mise, gyónás, áldozás, keresztút, napvárás: az emberek végigcsináltak mindent, ami a búcsúban lényeges és a tömeges jeleneteken kívül megvalósítható. Talán még azt sem teljesen alaptalan kijelenteni, hogy a tiltás évei mintegy megszürték a búcsún résztvevőket, és csak azok maradtak meg, akik számára az ünnepnek elsősorban vallási jelentősége volt. Ott és akkor, már és még – a szónak legalábbis a pozitív értelmében – nem számított, ki látszik, a jelenlétnek egyáltalán nem lehetett demonstratív jellege. Az emberek újra meg újra körülnéztek és figyeltek: mit lehet, és mit nem lehet megtenni, és esetleg mi többet lehet, mint addig. Ha látták, hogy kevesebb a rendőr, és kiadják a vonatjegyet, mentek vonattal. Amikor azt látták, hogy már buszt is lehet bérelni, béreltek buszt, ahol szinte már úgy viselkedhettek, mintha egy búcsús csoport lennének.

A „belső” használatra szántak mellett az 1970-es évekből érdemes felidéz-nünk két igen tartalmas publikált írást is, amelyek egy nyugati magyar katolikus

⁴⁰⁹ HD-CC 1980.

folyóiratban, a *Szolgalat*ban jelentek meg. 1975-ben Gyárfás Piroska írt viszonylag hosszabb beszámolót a pütkösdi búcsúról (7. melléklet),⁴¹⁰ hozzá csatlakozik Pálfi Géza bevezetője.⁴¹¹ Ezek a beszámolók a maguk tömörségében megmutatják, hogy leglényegesebb vonásaiban a búcsúünneplés megmaradt annak, ami korábban is volt: az emberek megtalálták a módját, hogy a Szenttel, Szűz Máriával találkozzanak, és a szűkre szabott keretek között a régi formákból is megtartották, amit csak lehetett. Továbbra is (újra) tömegek érkeztek több tízezres létszámban, virrasztottak és aludtak a templomban, felmentek a Mária-szoborhoz, kivonultak a körmenet hagyományos útvonalán.

Ugyanebben a folyóiratban a nevüket (nyilván jó okkal) elhallgató levelezők rövidebb írásai is hírt adtak csiksomlyói búcsúkról. Megfigyeléseik jól kiegészítik az általános képet. Egy 1975-ös híradásban olvashatunk a nagy tömegekről, bácskai zarándokokról, a mezei utakon autóikat vezető sofőrökről, a templomban alvókról.

Aszfaltút, kockakövel kirakott udvar, hangszórók várták a hazajövőket. Pénteken már megérkeztek a távoliak (Bákó, Moldva). Szombaton reggel 6 órakor még lehetett mozogni a templomban, de vasárnap olyan dugulás volt, hogy az udvaron is alig tudtak áldoztatni. Magánosan legtöbbször a hegyet is megkerülte. Nem tudom, a borvízforrást nem taszigálták-e el a helyéről? Egy bácskai csapat is volt. Azt mondták, hazajöttek. Vajon mikor mentek el itthonról? Annyi megható dolgot lát ilyenkor az ember, nem állja meg sírás nélkül. A leleményes sofőrök apró falvakon, mezei utakon hordták oda a töméntelen népet, nem zavartatva magukat esőtől, sártól. Egy öreg anyókat a püspöki székből láttam ülni, püspökhöz méltó áhítattal szorongatta ölében még idősebb társát. Másik, mint egy rokkó angyal, aludt az orgona párkányán. A földszinten csak függőleges helyzetben lehetett állni, s ott is többnyire a más lábán.⁴¹²

Két évvel később, 1977-ben egy levelező pesti csoportról, virrasztásról meg a kegyesbörtől nehezen elbúcsúzó zarándokokról írt:

A búcsú most is szép volt. Egyik ismerősöm azt mondta, nem megy oda, nem szagolja annyi ember lábszagát. Én a nyírfaágacsák imádságillatát éreztem (rendszeresen bekapcsolták a szellőztető berendezést). [...] Nagy csapat érkezett Pestről. Az állomásról a szállóba akarták terelni őket, de azt mondták, őket az Édesanyjuk szállással várja. Egész éjszaka folyt az ima és ének. Hétfőn reggel sikerült egy búcsúzó csoportot még ott kapni. Hosszan, fel-felzokogva

⁴¹⁰ Gyárfás 1975. – A szerző az 1930-as években latintanárként kezdte a pályáját egyházi iskolákban, majd postatisztviselő lett. A hetvenes években már nyugdíjas, és túsvezető is volt. (Forrás: adtplusz.arcanum.hu adatbázis.)

⁴¹¹ Pálfi 1975.

⁴¹² Levelező 1975.

imádkoztak, búcsúzódtak, ott hagyták kéréseiket. Majd énekelni kezdtek: Isten veled Anyánk, hazamegyünk, Vigyázó jó szíved legyen velünk. Akkor is, otthon is, maradj velünk, maradj velünk, Mert úgy az életünk könnyebb nekünk. Aztán elindultak kifelé, de fele útról visszahúzta őket a szívük. Felmentek a szoborhoz. Még hallatszott a szipogásuk, de lassan elcsitult, és lábujjhegyen szépen elvonultak.⁴¹³

1978-ban egy névtelen levelező tudósításnak is beillő írásából kiderül, hogy a búcsúsokat a mostoha időjárás sem tartja vissza a hegyen lévő kápolnák felkeresésétől, s a virrasztás a kikerülést követően egyúttal megpihenés is, továbbá, hogy a népes hívőssereg a sok papnak köszönhetően már szombat reggel 6 órától kezdve részt vehetett szentmiséken. A magyarországi buszok megemlézése ebben az időben még kivételesnek számított.

Szinte hetek óta eső, havas eső, szél gorombította májust. A természet a maga állhatatos szívósságával, ha késve is, de virágba csalta a fákat. A csíksomlyói Mária a régi szeretettel várta gyermekeit. Az atyák minden készüléket megtettek: az ingóságokat elhordták; a féltettebb helyekre barikádokat emeltek; új villanykályhákat állítottak be; oldalmegvilágítást alkalmaztak stb. Péntek éjszaka jöttek a moldovai csángók. Az éjszakát teleimádkozták rózsafüzérükkel az állomástól a templomig. Majd megkerülték a hegyet, hol négykézláb, hol nadrágfékkal. Utána ázott, törődött tagjaikat elszállásolták a templomban. Rekedtre énekeltek a torkukat, minden örömet, gondjukat lerakták Mária lábaihoz. Az erdőből hozott zöld ágakat hozzáérintették a kegyszoborhoz, s úgy vitték otthonukba, családjukba édesanyai oltalmát. Láttukra talán Mária is elsírta magát, hiszen ezek a leghányatottabb sorsú gyermekei. Maholnap a szavukat is alig érti. Szombaton kisebb-nagyobb csoportok vonulása volt látható. Délről elállt az eső, kisütött a nap. Mint egy nekibátorodott áradat lepték el Somlyót a búcsúsok. A felázott latyakot dagasztva kerülték a hegyet csoportosan másnap délig. Ha az aszfaltútra készült cipők nem is bírták a „minőségi” próbát, gazdáik hűségéből jelesre vizsgáztak. Sok pap volt. Reggel 6-tól állandóan miséztek, gyóntattak és áldoztattak. Magyarhonból is volt néhány autóbusz.⁴¹⁴

Magyarországiak részvételére utalt az 1980-as évek elején is egy gyimesi asszony, aki a régi idők búcsújárása mellett felemlítette, hogy

[...] ez a pünkösdi búcsú olyan, hogy ez úgy vonzza magához a népet, tízezer személynél soha kevesebb nincs. [...] Ezen a pünkösden, hogy mi volt! Magyar-

⁴¹³ Levelező 1977.

⁴¹⁴ Levelező 1978.

országról is, mindenfelől, olyan rengeteg, Bákó megyéből, mindenholnan olyan sokan voltak, kimondani nem lehet.⁴¹⁵

Az 1970-es évekre esik a Csíksomlyó iránt megélénkülő magyarországi érdeklődés is, amire érdemes e helyen röviden kitérni. Addig a hazai nyilvánosságban Csíksomlyóról alig eshetett szó, ha mégis, inkább más témájú írásokban. (A *Népszabadság* egyik szerzője például az iparművészetről írva 1979-ben megdicsérte a hegytetőn álló kápolnák egyszerűségét, s egy fél mondatot a hívők is kaptak: „ahová a stációknál meg-megállva elzarándokolnak a búcsúsok”.⁴¹⁶) A „nomád nemzedék” és a kibontakozó táncművészeti mozgalom 1970 után egyre inkább bevitte a köztudatba Erdélyt, sokan indultak útnak népzenei gyűjtők, turisták, barátok. Több más kutatás és dolgozat tárgya, amire itt csak utalunk, a magyarországi Erdélyről alkotott képének alakulása a szocializmus idején, majd később a rendszerváltást követően.⁴¹⁷ Lassacskán keresettek és népszerűek lettek fontos könyvek, például Kallós Zoltán balladagyűjtései, erdélyi emlékirók (Tamási Gáspár, Győri Klára) könyvei, sőt erdélyi útikönyv is megjelent. Domokos Pál Péter 1979-ben kiadott „Édes hazámnak akartam szolgálni...” című összeállítása dallamokkal párosítva tette közzé Kájoni János *Cantionale Catholicum* gyűjteményét, vele egy kötetben pedig Petrás Ince János klézsei minorita plébános népköltészeti gyűjteményét és levelezését. Ez a testes kiadvány a benne foglalt kismonográfia méretű bevezetővel fontos eligazítás volt az Erdély és Moldva iránt érdeklődőknek.⁴¹⁸

1981-ben a budapesti Várszínházban Kerényi Imre rendezésében adták elő a *Csíksomlyói passiót*. Ezt a 18. századi passiójátékok szövegétől ihletett darabot a következő tíz évben nagy sikerrel játszották itthon és külföldön is.⁴¹⁹ A koreográfus Novák Ferenc volt (ugyanaz, aki két évvel később az *István, a király* rockoperát is koreografálta). A nyelvi archaizmusok még belül voltak a jól érthetőség határán, bárki élvezhette őket, és látványosak voltak a hagyományos népi kultúra által ihletett színpadi mozgások.⁴²⁰ Akkoriban ez sokak figyelmét terelte Csíksomlyó felé. Demonstratív ereje volt annak, hogy színpadon megjelenhetett a vallás, Jézus kínszenvedésének története és Erdély, amibe önkéntelenül értődött bele az Erdéllyel való mélységes összetartozás, illetve ennek vágya. Ezt nyíltan akkoriban még egyáltalán nem lehetett kimondani: kritikájában Nagy Péter például gondosan

⁴¹⁵ Bosnyák 1981. 34–35. – Bartos Szilveszterné Burkus Ilona (sz. 1919) Komjátpatakán máskor is beszélt Bosnyák Sándornak (Bosnyák 1982. 106), és egy megrendezett népzenei gyűjtésnek is résztvevője volt 1968-ban (Folklór Adatbázis, <http://folkloredb.hu/fdb/index.php>, letöltve: 2019. április 30.).

⁴¹⁶ 1979-02-18 Székely.

⁴¹⁷ A kiterjedt szakirodalomból lásd Kürti 2001, Feischmidt 2008.

⁴¹⁸ Domokos P. 1979.

⁴¹⁹ Balog–Kerényi 1981. – A darabnak és tágabb kontextusának értő elemzése: Ablonczy 1983.

⁴²⁰ Színpad, elemzés, hatástörténet: Kálmán é. n.

kerüli, hogy akár csak egyszer is leírja *Erdély* nevét.⁴²¹ Évtizedek múlva, amikor az előadást Pécssett felújították, Kerényi Imre egy interjúban elmondta: a korabeli átütő siker igazi okát abban látja, hogy az „egy nagy magyar egymásra találás volt! [...] Az emberekben már nyiladozott az érzelem, az ész, a tudás, hogy nem annyian vagyunk magyarok, mint gondoljuk, hanem sokkal többen”.⁴²² Jól érthető, hogy aki a nyolcvanas évek elejétől színházban látta a nagy sikerű darabot, az a helyszínt is szerette volna látni „eredetiben”.

A hetvenes, majd még inkább a nyolcvanas években egyre több turista fordult meg Csíksomlyón is. Híre ment, hogy a búcsú alkalmával feltűnés nélkül lehet találkozni csángókkal, nem úgy, mint a szigorúbban ellenőrzött Moldvában.⁴²³ Öt-tíz fős csoportokban sokan voltak ott Lujzikalagorból, Szitásból, Pusztinából, Lészpedről búcsúvezetőkkel, énekvezetőkkel. Nem lehetetlen, hogy a magyarországiak figyelmét főként éppen ez irányította rá a búcsúra.

A hetvenes években a megélnékülő magyar-magyar kapcsolatrendszer és az így megnövekedett forgalom a román hivatalosság számára hamarosan annyira aggasztó lett, hogy komoly akadályt gördítettek elé: 1974 végén rendeletben tiltották meg, hogy magánemberek a közvetlen hozzátartozóikon kívül külföldieknek szállást adjanak.⁴²⁴ Ebből természetesen adódtak konfliktusok, voltak, akik komoly pénzbüntetéseket is vállaltak a kapcsolatok megtartása érdekében, mások ezt inkább elkerülték, de mindenki óvatosabb lett. A búcsúra érkező magyarországiakat is rendszeresen vetették alá ellenőrzéseknek a határon és a helyszínen. Erről nemcsak személyes emlékezések szólnak, hanem a második nyilvánosság egykorú híradásai is, például az Ara-Kovács Attila által szerkesztett *Erdélyi Magyar Hírügynökség* cikke:

A román hatóságok az idén is igyekeztek megfélemlíteni azokat, akik az erdélyi magyarság hagyományos, pünkösdi alkalmával rendezett csíksomlyói vallás-nemzeti ünnepségein részt vettek. Az évenként hagyományosan megrendezett Csíksomlyói (Șimleu Ciuc⁴²⁵) pünkösdi búcsúk alkalmával is, immáron hagyományosnak számít a román állambiztonsági szervek agresszív beavatkozása. Megfigyelők véleménye szerint az idén, az ellenőrzések sokkal szigorúbbá váltak, mint az előző években. Gyakori az emberek brutális megfélemlítése, valamint a búcsúba igyekvő különböző erdélyi magyar csoportok feltartóztatása, illetve az ünnepségek területéről való eltávolítása. Jelentések szerint, néhány kisebb, valamint a helységbe vezető két fő útra a román hatóságok civil ruhás rendőröket állítottak fel, akik regisztrálták a Csíksomlyóra érkező gépkocsikat,

⁴²¹ Nagy P. 1982.

⁴²² Varga G. 2015.

⁴²³ K. Lengyel 1987.

⁴²⁴ A rendelet szövegét mások mellett közölte: Novák 2011. 426.

⁴²⁵ Ez a névalak nem elírás; a hivatalos Șumuleu Ciuc mellett román szövegekörnyezetben így is írják Csíksomlyó román nevét.

és több ezer fényképet készítettek a szertartáson résztvevő tömegről. Arról is híreket kaptunk, hogy az istentiszteleteken résztvevő szinte valamennyi papot a Securitate emberei előzőleg felkerestek, és egyiküknek emlékezetébe idézték a múlt évben román állambiztonsági tisztek által meggyilkolt Pálfi Géza római katolikus lelkész sorsát. A titkosrendőrség figyelmét természetesen a külföldi résztvevők sem kerülhették el. Megbízható hírforrások szerint, minden külföldi rendszámú gépkocsit lefényképeztek. Ezzel szemben viszont igyekeztek a résztvevőket megakadályozni abban, hogy fényképfelvételeket készíthessenek. A pünkösdt követő napokban, az utasokat Románia valamennyi határátkelőhelyén testileg is megmotozták, és a kiutazóktól minden filmet, így még a nem exponált érintetlen tekerceket is elkobozták.⁴²⁶

Az 1986-os búcsúról egy más módon titkolt egykorú, de csak húsz évvel később közölt híradás is a kezünkben van. A bukaresti magyar nagykövet, Szűts Pál szigorúan titkos jelentésben számolt be a Külügyminisztériumnak a csíksomlyói búcsú megtartásáról, amit a párt- és állambiztonsági apparátus szoros figyelemmel követett. Az alig tíz nappal az ünnep után datált szövegből kiderül, hogy a megyei pártapparátust még arra is felkészítették, hogy a várhatóan nagy számban érkező külföldivel ne álljanak szóba; hogy a helyi biztonsági apparátuson kívül a megye más városaiból is átvezényelték az állambiztonságiakat; és arról is, hogy a búcsú incidens nélkül zajlott le, hogy több százan töltötték a templomban az éjszakát („az elemi higiéniai feltételek biztosítása nélkül”), és hogy a templomban tömegjelenségek játszódtak le szentképeket ábrázoló fényképek árusításánál. A Securitaténak arra is volt gondja, hogy „a templomhoz vezető – a forgalomtól elzárt – bekötőút végénél a rendőrök felírják valamennyi parkoló gépkocsi rendszámát”.⁴²⁷ Magának a nagykövetnek a későbbi, könyv alakban megjelentetett emlékezéseiben mindennek természetesen semmi nyoma, de azt leírja, hogy még a nyolcvanas években hogyan tett látogatást a búcsúban egy másik nagykövet társával, és hogyan ment oda újra 1990-ben (9. melléklet).⁴²⁸

A korszak vége felé, 1986-ban a Hargita megyei Néptanács még mindig megkísérelte rábírní a püspökséget a Somlyóra érkező tömeg visszafogására. A mondva-csinált indok nem volt más, mint hogy a csernobili atomerőmű április 26-i felrobbanása után nagy a levegő radioaktív szennyezettsége, s emiatt nem tanácsos nagy tömegnek egybegyűlnie. Jakab Antal püspök rövid és diplomatikus válasza:

[...] Legyen szabad már eleve tájékoztatnom, hogy az utóbbi évtizedekben ennek a hagyományos búcsúnak semmi hivatalos jellege nem volt. A püspökség,

⁴²⁶ 1985-05-30 EMH Lásd még 1984-06-21 EMH.

⁴²⁷ 2005-05-14 Vincze.

⁴²⁸ Szűts 1998. 311–312.

mint a jelzett időben se tette, most se fogja magát hivatalosan képviseltetni sem Gyulafehérvárról, sem más formában. A hívek is szervezetlenül és teljesen önkéntesen szoktak és lényegesen szerényebb számban eljárni. Ami az idő rövidsége miatt még lehetséges fogjuk tanácsolni a körzetekben lévő papjainknak, hogy amennyiben lehetséges, maradjanak távol.⁴²⁹

Mindez alig néhány nappal a búcsú előtt zajlott, amikor már senki sem gondolhatta komolyan, hogy a püspökség erre hivatkozva fog figyelmeztető körlevelet kiadni.

1987-ben a kegyhely a püspökségtől diakónusok kiküldését kérte a búcsú napjaira, utalva arra, hogy ez már az előző években is így volt. „Pünkösöd szombatján és vasárnap nagy segítségünkre lennének az áldoztatásnál.”⁴³⁰

A szervezett kereteket nélkülöző, de lassan újjáéledő búcsújárás négy évtizeden át voltaképpen tovább éltette és újraélesztette a *népi vallásosság* hagyományait. Biztosan fölértékelte a paraliturgikus elemeket, hogy a kegyhelyen kevés volt az elérhető pap, és emiatt nem volt mód mindent „rendesen” elvégezni úgy, ahogy azt kell. Idetartozik a virrasztás és a hajnali napvárás; előbbi a templomon belül együttesen, utóbbi a Kis-Somlyó hegy tetején csoportokban, kicsit jobban kiteve a hivatásos megfigyelőknek.

Mivel az 1980-as évek búcsúsainak szokásairól gyakorlatilag nincsen néprajzi közlés, e helyen érdemesnek tartom a saját 1985-ös megfigyeléseimet felidézni.

A búcsúban valójában két éjszakai virrasztást tartottak: pénteken és szombaton. A két éjszaka lefolyásában nagy különbség nem látszott, csak annyi, hogy péntek éjjel főként a moldvai csángók virrasztottak, és egy részük már szombaton hazaindult. A virrasztás idején a templomban hemzsegték az emberek, jóval többen voltak, mint később, a kilencvenes vagy a kétezres években. Nemcsak a padokban ültek, és előredőlve bóbiskoltak, hanem körben mindenütt az összes mellékoltár lépcsőin, a kövezeten is. A rendháznak a templomhoz csatlakozó folyosóján végig feküdtek, ha valaki a sekrestyébe akart bemenni, át kellett lépnie az alvókat. Az összes folyosói ablaknyílásban és a karzatra vezető lépcsőfokok csaknem mindegyikén is két-három ember feküdt. Az orgona körül a karzat is zsúfolásig tele volt. A gyerekeket be is takarták, az idősebbek csak a mellesükbe vagy a ködmönükbe burkolóztak.

A virrasztás során a búcsús csoportok egymás között ritmikusan és folyamatosan váltogatták az énekeket. Valahol elől a padban elkezdte az egyik csoport, nyolc-tíz vagy akár húsz versszakot is végigénekeltek, és velük tartott az egész templom. Tudták, mi következik, az énekvezetők csak a kezdő sort indították el. Előttük a padokban ott volt az imakönyv, gyertyákat is gyújtottak, hogy jobban

⁴²⁹ GYÉL 1986-933/23. (Csíksomlyói búcsú ügyében Harghita vármegye) [figyeljünk fel a felzeten a „vármegye” kifejezésre, 1986-ban!].

⁴³⁰ GYÉL 1987-1092/6. (Csíksomlyói kegytemplomhoz pünkösdre diakónusok) P. Pöhacker Balázs OFM templomigazgató levele 1987. május 27-én.

lássanak. Egy nyolc-tíz perces hosszú ének után kis szünet, aztán Miatyánk, Üdvözlégy, majd a másik padosorban egy másik csoport búcsúvezetője elkezdett egy másikat, a templom pedig ment utána. Mindig az egész vagy majdnem az egész templom énekelt. Ezek az órák, ez a ritmikus váltakozás összeszokottságot és összhangot mutatott. Egyházi személy nem vezette a virrasztást, a hagyományos búcsús szokás érvényesült.

A templomi virrasztás határmezsgye az alvás és az ébrenlét között. Az egész éjszakás imádság komoly fizikai megpróbáltatás, amit nem lehet végig teljesen éberben bírni. Ez a félig éber, félig imádságos alvás állapota. A búcsújárás néprajzi szakirodalma ezt *templomalvának* hívja, és a legtöbbször mint elmúlófélben lévő szokást mutatja be.⁴³¹ Ez nemcsak szükséghelyzet, hanem egyúttal tudatos áldozatvállalás is. Tánczos Vilmos felidézi, hogy egy moldvai búcsúvezető sosem fogadta el az éjszakára szóló meghívását, mondván: „Hát én nem magához, hanem Máriához jöttem!”⁴³²

A virrasztás hajnalban – nyilván nem csak 1985-ben – lassan „átváltott” mozgolódássá. Háromnegyed négy körül a csángók elkezdtek szedelőzködni. Sötét volt még, de már tudták, hogy lassacskán pirkad. A szürkületben kimentek a borvízkút mellé, ahol a Jézus hágoja, a keresztút kezdődik. Kezdték egymást összevárni, összehívogatni. Az énekvezetők vezetésével fölmentek a keresztúton, énekeltek, imádkoztak, és úgy igyekeztek megérkezni, hogy láthassák a fölkelő napot.

A virrasztás mellett a búcsújárás másik paraliturgikus eleme a *napvárás*, ami „a helyhez és időhöz kötött ritualizált közösségi látomások sajátos formája”.⁴³³ Ez a nyolcvanas évek közepén, amikor még alig volt jelen kamerával zavaró megfigyelő, valóságos hagyománynak mutatkozott, és nem volt „színpadi” látványosság. A Szenvedő-kápolna mögötti kerítésnél a kapu ki volt nyitva. Húsz-harminc fős csoportokban teljes áhitattal álltak gyimesiek és moldvaiak; a székelyek ebben kevésbé vettek részt, noha korábról van említés ditróiakról, csíkszenttamásiakról is. A felkelő napban a Szentlélek, az Oltáriszentség, Szűz Mária mutatkozott meg a hittel figyelőknek. Az 1981-ben még csupán pár sorban felidézett látásaik egybecsengenek sok későbbi részletezőbb közléssel. Közülük Bosnyák Sándor rövid írása sajnos csak elbeszéléseken alapul, amelyeket a gyűjtő néphitadatokat keresve jegyzett fel. Meglátása szerint, amit mások is osztanak, a szokás kereszténység előtti vallásos képzeteket őriz.⁴³⁴

A *kikerülést* egy „lefokozott” módon a csobotfalvi Szent Péter és Pál-plébániatemplom kertjében tartották meg: egyszerűen kétszer-háromszor körbejárták

⁴³¹ Bálint 1944. 14, Bálint–Barna 1994. 201, Bárh J. 1990. 390.

⁴³² Tánczos 2016. 144–145.

⁴³³ Uo. 146.

⁴³⁴ Bosnyák 1981, Peti 2012. – A szokásra többek által alkalmazott „napkultusz” kifejezését és fogalmát magam némi fenntartással kezelem. Nehéz ugyanis kapcsolatot kimutatni ókori magaskultúrák ismert napkultusza és a jelenkorban dokumentált csíksomlyói szokás között.

66. Csángók csoportja szombat hajnalban rózsafüzért imádkozva indul a kálváriára (1985)

67. Napvárás szombat hajnalban a Salvator-kápolnánál (1985)

68. A felkelő napba tekintő férfi vasárnap hajnalban a Salvator-kápolna kerítésénél (1985)

69. Moldvai csángók a „Lehullott a Jézus vére” kezdetű éneket éneklik a Salvator-kápolna előtt, a gyergyóalfalviak emlékkeresztjénél (1985)

a templomot, ezzel voltaképp megtették azt, amit a hagyomány megkívánt. A kegytemplom körül ez fizikailag sem lehetséges, de a plébániatemplom körül fal van, ami lezárja a kilátást is, a belátást is. Talán a hatalom is így volt vele, nem vett róla tudomást, nem tartotta veszélyesnek. Hosszú éveken keresztül ez a kicsinyített körmenet tarthatott fenn kontinuitástudatot, élő emlékezetet a résztvevőkben a búcsú hagyományos formáival kapcsolatban.

Ahogy korábban mindig és mindenütt, a búcsú a hetvenes-nyolcvanas években már a társadalmi kapcsolatépítés helyszíne is lett. Ennek a legfőbb helyszíne a templom előtti bekerített füves-fás kert volt. A kerítés mellett az asszonyok iskolai füzetekbe leírt énekeket tanították egymásnak; ahol lehetett, letelepedtek étkezni, a kisebb létszám miatt alig-alig zavarták egymást.

A kegyhelyen 1972 óta *vendégkönyveket* is vezetnek, ami talán az akkori házfőnök kezdeményezése lehetett. Sajátos módja ez az egykorú híradásoknak, amit a kegyhelyre érkező hívek hagytak maguk után, és nemcsak a búcsúk alkalmával, hanem egész évben. Egy-egy nagy alakú vastag füzetben két-három év beírásai vannak együtt. Benyomásom szerint köztük a kisebb részt teszik ki a pusztá nevek, ugyancsak kisebb részt az elismerő szavak az épület és a kegyhely szépsége fölött, sokkal több az egészen személyes, szinte vallomásszerű írás, segítségkérés; az átnézett néhány füzetben alig található frázisokat, paneleket (mint például „békét kívánok az egész világ népének”, 1981). Magyarországiak, erdélyiek, helyiek sorai egyaránt szép számmal előfordulnak a füzetekben. A magyar mellett sok román nyelvű beírást is találunk, valamint a szóhasználatból következtethetően reformátusok, evangélikusok is nyomot hagytak („erős várunk nekünk az Isten”).

Néhány a bejegyzések közül (a nevek kiírását mellőztük):

Drága Jó Szűzanyánk, negyven évvel ezelőtt innen indultunk az életbe, és hálásan köszönjük neked az elmúlt negyven évet, és kérünk imádságos lélekkel, segíts meg továbbra is (1972. július 1., negyvenéves érettségi találkozó résztvevői)

Drága mennyi Szűz Anyám, segíts meg minden ügyemben és véd meg családomat. 1975. okt. 27.

Drága csíksomlyói Szűz Mária, bűneim földre sújtanak, de kérlek engem mint bűnöst is hozzád tartozni segíts meg, és ígérem, a bűneimből kijavulok, drága Mária, segíts meg, CsM Ditró (1976)

Édes Szűz Anya! Bocsáss meg, mert nem hittem, hogy kimondhatatlanul jó vagy a szerencsétlen bűnösökhöz! Hála neked! (1981. X. 11.)

Csíksomlyói segítő Szűz Mária és én drága segítő Istenem, légy velem és az egész család tagjaival, segíts meg az iskolába, hogy szerencsésen végig tudjam járni. Rendelj nekem egy megértő fiút, akivel majd boldogan élhessek itt a földön és a mennyben. Köszönöm, hogy meghallgattál. Csíkszereda, KA 13.10.1981.

A bejegyzésekre pillantva feltűnik, hogy ezek többsége kezdettől fogva alá van írva, mégpedig nemcsak névvel, hanem rendszerint helységgel is. Ez arra mutat, hogy a diktatúra akkori enyhülésekor vallási dolgokban már kisebb lehetett a félelem, mint amit esetleg feltételezünk. Vissza-visszaköszönnek azok a magyar és nemzetközi elemzésekből ismerős témák, mint a család, a betegség és gyógyulás, a szerelem és párkapcsolat, a tanulás, és ezek mellett természetesen a haza, a székeltség, a turisztikai látványosság témakörei és a látogatás dokumentálása is. Mindez jól beleillik a más kegyhelyeken megfigyelt rendszerbe.⁴³⁵

Emlékekben

A diktatúra korabeli búcsújárás eddig felidézett tapasztalatai mellett fontos az is, ahogy a korábbi időkre a jelenkorból visszatekintenek. Ezek változatosak lehetnek: van utólag leírt, nyilvánosságra hozott történet, van, amit nyilvános beszédben idéztek fel, és van, ami csak interjúban hangzott el. Amit erről a kutató olvashat vagy hallhat, azt más időben és helyzetekben többnyire megosztották másokkal is. Ez az „élő” emléktanyag kevesebb és több is lehet annál, mint amit a kortárs források tartalmaznak. Itt kapnak hangsúlyokat események, sérelmek, jól sikerült, akár furfangos megoldások rögzült képei. Köztük a legnagyobb helyet kétségkívül a búcsú erőszakos elnyomásának esetei kapják.

A diktatúra idejének búcsújárása az egykori résztvevők emlékezetében a kilencvenes években (még) élénken élt, és alkalmanként erről szívesen beszéltek is. A leghamarabb felidézett emlékek a búcsúsok *zavarására* vonatkoztak: felszórták szöggel az utat, nem engedték a csoportokat, leszállították őket a vonatról, az erdőn keresztül mentek Somlyóra, az úton keresztül nagy teherautók álltak, és „nem engedték a népeket”.

A régi rendszerben minden évben kimentünk a hegyre. Volt, amikor a régi rendszerben nem engedtek, de kimentünk csoportokban is és keresztútját végeztünk, s énekeket, s kimentünk a hegyre, minden kápolnát összejártunk. Akkor bójöttünk a nagytemplomhoz, a nagymisére. Akkor felmentünk a mise után a Máriához, és aztán elmentünk, s estére hazakerültünk... Akkor rendezték Zsögödben a tavaszi fesztivált, hogy zavarja a búcsúmenetet.⁴³⁶

A betiltás utáni első évben, 1950-ben fegyveres örök és hadgyakorlat tartotta távol a búcsúsokat a kegyhelytől. Valér testvéréről megjelent könyvében a ferences tartományfőnök, P. Benedek Domokos erre így emlékezett vissza:

⁴³⁵ Frauhammer 2012. 85–86.

⁴³⁶ Lakatos Margit (1915) Csíkszentmihály. Mészáros Borbála interjúja (1996).

(1950-ben) hatóságilag betiltották a pütkösdi búcsús összejövetelt. A faluból összegyűlt néhány hívő jelenlétében miséztek az atyák, nagy lelki fájdalommal gondolva a múlt csodálatos búcsús emlékeire. E sorok írója, akkor még mint Székelyudvarhelyen tanuló kezdő teológus, 1950 pütkösdi másnapjára kapott katonai behívót szülővárosába, sorozásra [Gyergyószentmiklósr]. Pütkösdi délutánján érkezett Csíksomlyóra, hogy rövid látogatást tegyen a kegytemplomban és a kolostorban. Szerzetesi ruhában, habitusban, késő délután zarándokoltam egymagam a Szék útján. Seholy egyetlen járókelő. Mindegyre járőrök állítottak meg és fontoskodva igazoltattak.

Az út szélén, csaknem a kolostorig ágyúk, géppuskák voltak felállítva úgymond hadgyakorlat céljából. Az igazi szándék a búcsúsok elriasztása a kegyhelytől. A helybeliek félelemmel húzták meg magukat házukban, várva, mikor vonulnak el a gyakorlatozó katonák. Az egy szál habitusos ferencest, miután katonai behívójával igazolni tudta úticélját, kiengedték a kolostorba.

Este pedig, midőn a vonathoz igyekezett, már hült helyük sem volt a katonáknak. A pütkösdi ünnepek véget értek, a búcsúra kívánczó zarándokok már nem jöttek. Sikerrel járt a megfélemlítés, a hadsereg elérte célját. A rendházban a testvérek csodálkoztak, hogyan sikerült bejutnom hozzájuk, hiszen már előző naptól kezdve éber szemmel s állig fegyverben őrizték mind a kolostort, mind a kegytemplomot. Érthető, hogy a rendház lakói szomorúak, hallgatagok voltak.⁴³⁷

A gyergyószárhegyi Kolcsár Ágoston (a kilencvenes és kétezres években búcsúvezető-kántor) a betiltás utáni első évvel kapcsolatban egy filmben arra az epizódra emlékezett vissza, ahogy a szárhegyi keresztalja a tiltás és a motorverseny ellenére is keresztaljával ment Somlyóra.

Körülbelül fél kilométert, amikor éreztünk fel, a motorbiciklisek hatalmas *duhval* [sic!] jöttek, s mikor meglátták a keresztalját, az útszélre szépen félreálltak, levették a sapkájukat, s vetették a keresztet. Az elvtársak így maradtak [mutatja: tátott szájjal]. Este az öregek hallgatták a Szabad Európa Rádiót, s mondta a rádió be, hogy *Csíksomlyón a Szűzanya győzött*.⁴³⁸

Aki Csíkszeredába vonatjegyet akart váltani, annak azt nem adták ki, az emberek máshová vettek jegyet, leszálltak, és gyalog jutottak el a kegyhelyre. Ez az emlék nagyon sokáig eleven maradt, a kilencvenes években is többen felidéztek beszélgetésekben búcsús menetek vagy étkezések közben a búcsújárók. P. Daczó Lukács így emlékezett:

⁴³⁷ Benedek D. 1998. II. k. 14.

⁴³⁸ V/23. – Itt és a későbbiekben a külön felsorolt vizuális forrásokra *V/sorszám* formában utalok.

Aztán behozták azt a szokást, hogy egyszerűen nem adtak Szeredába jegyet. Ha mégis valaki jött, akkor azt igazoltatták, és csak azt engedték be Csíksomlyóra, aki kifejezetten csíksomlyói lakos volt. Jöttek szegény búcsús nénik, messzi vidékről, vonattal. Szeredában várta őket a hatóság, igazoltatták, hova megy, mit akar – hát csak itt valaki ismerősünket meglátogatni. Somlyói búcsúra mennek ugye? Vissza a vonatra! Következő vonatra felültették, mehettek vissza. És akkor ők szépen fölültek a vonatra, elmentek Madéfalváig, ott leszálltak, és a mezőn, a szántóföldeken bujdokolva jöttek föl Csíksomlyóra. Csodálatos. Na, ilyen is volt. Vagy pedig Gyergyószentmiklóson nem adtak jegyet Csíkszeredára, hát akkor mentek Tusnádig és úgy.⁴³⁹

Vissza-visszatérő motívum az emlékezésekben, hogy az emberek *kitartottak*: „Akkor mégis más volt, akkor nem mozdultak el onnan a Szűzanya lábától” – s ez nemcsak fizikailag, hanem képletesen is értendő.

Csergő Antal Gyergyószárhegyről gyermekkorától minden évben ott volt a búcsúban, csak akkor nem, amikor katonaidéjét töltötte. Megesett, hogy a városban újtjukat állta egy milicista:

Úgy is volt, hogy – jegyet nem adtak Csíkszeredába. Hanem vettük Tusnádig a jegyet, s leszálltunk Csíkszeredába. Kijöttünk idáig ne, ahol van most a kiállítás volt. Akkor áll szembe a csendőr. Volt egy idős néni velünk. A milicista nem akart fölengedni. S egy olyan csúfot mondott mámi, Kati mámi, hogy mű megszegyelltük magunkat. (És hatott?) Persze hogy hatott, félretaszította, s azt mondta, gyerünk, menjünk mi fel, s indultunk. Nem engedték föl, aki akart misére menni. (*Ez mikor lehetett?*) Ez 71-ben volt. Vagy 61-ben kellett legyen. Az az ember vélem volt katona, s azután lett milicista. S Kati mámi azt mondta, csúful neki, menj el te, ha nem ismernélek, ne vónál szárhegyi! (*Ez egy szárhegyi milicista volt!*) Persze, ne, ott van-e, (*mutat a másikra*) tudja ő is. Aztán felmentünk, mert mámi félretaszította őt, s elmentünk. S akkor nem is engedtek itt vissza, hanem elmentünk arra az ösvényen, bé Csíkszeredába, hogy ne is lássák, hogy itt jártunk. Ó, sok mindenen mentünk keresztül. Rég volt, rég volt.⁴⁴⁰

1999-ben csíkszentimrei búcsújárók emlékezését a sajtóban idézték fel arról, hogyan jutottak el a kegyhelyre a keresztaljával annak ellenére, hogy akkor a hatóságok már nem engedték a városon keresztülvonulni a búcsúsokat.

A búcsú akkor már le volt tiltva azzal, hogy versenyek vannak, nem szabad menni. A szentimrei nép azt mondta, megyünk, ha agyonütnek is. [...] Elmen-

⁴³⁹ Interjú P. Daczó Lukáccsal, 1995. július 18. Balassagyarmat.

⁴⁴⁰ Interjú Csergő Antallal, 1996. május 24.

tünk szépen egészen Zsögöd végéig, ahol a régi megpihenő volt. Ott megállított a szekuritáté, a rendőrség, hogy vagy megtérülünk, vagy kimegyünk az erdő alá. Hát a nép ebbe nem egyezett bele. [...] Hát eleget erőszakoskodtak, de nem állt félre a nép. Felmentünk a zsögödi Templom utcáig. Ott újra előnkbe álltak, és ki akartak verni az utcán, a Somlyó-hegy felé. Nem fogadtunk szót. Úgy egyeztünk meg, hogy az út két szélére vonulunk, de úgy is megyünk. Szeredában, a Szentlélek utca végén (akkor a rendőrség ott volt balról abban a magasabb épületben), három rendőr pisztolyosan ki volt állva, és irányítottak, hogy menjünk ki a Szentlélek utcán. Nem fogadtunk szót, mert ez volt a többség akarat... Akkor az egyik, valami Suba gyerek nekiugrott, és az egyik vezérkeresztes fiútól elragadta a keresztet, a lobogót, és el akart vele szaladni. Erre aztán a tömeg úgy felzúdult, hogy az emeletről a parancsnok lekiáltott, hogy dați-le drumul. Engedjétek, mert bajok származnak... Hát felmentünk, a gimnáziumnál újra volt egy kevés incidens, de nem tudtak erőt venni rajtunk. A hangszóró ordította, hogy a szentimrei rendbontók jönnek, de ez minket nem érdekelt, mi Somlyóig mentünk.

Ahogy mentünk fel, az ablakokban, aki jóérzésű ember volt, mindenkinek a könnye hullott. Még mi is sírtunk. Énekeltünk végig a kereszttel. A szentimrei kereszt egyedül ment, a többit mind kitekingették. Ilyen búcsú egyszer sem volt, amire én emlékszem. Ez volt az utolsó búcsú s a legszebb.⁴⁴¹

A szentimreiek kisebb incidenst is vállaltak, hiszen a csoportjukat (ami akkor körülbelül nyolcszáz fős volt) az útjuk során négyszer is megpróbálták elterelni, és a papot is megpróbálták „kivenni” a helyéről, de voltak legények, akik a civil ruhás milicisták kezéből kirántották a papjukat. A búcsú után még két hétig jártak legények a paphoz vigyázni rá, hogy ne essék bántódása.

A kegyhelyen a hatvanas években dolgozó P. Daczó Lukácsnak nemcsak az írásai, hanem az azokkal egybeeső visszaemlékezései is gazdag tárháza a szocializmus kori Somlyóra vonatkozó tudásunknak. Ezekből itt néhány olyat idézünk, amiket annak idején írásban nem rögzített. Utólag mondta el, hogy annak idején a virrasztás és a hajnali napvárás voltaképpen elkerülte a figyelmét, mert annyi más dolga volt, hogy ezzel nem ért rá foglalkozni:

Most már, ott hogy virrasztottak, mit csináltak, különösen mikor én egyedül voltam, azt meg nem figyelhettem, és akkor még nem is foglalkoztam ilyesmivel, mert talán szakíthattam volna időt erre is, hogy lássuk, hogy éjjel mit csinálnak, ugye én is lefeküdtem, s aludtam. Mert egyedül voltam. Képzeljétek el, mit kellett egy papnak ott csinálni. Reggel misézni kellett, prédikálni. Gyóntatni.

⁴⁴¹ 1999-05-22 Takács.

Volt olyan időszak, hogy senki más papot, még a helyi plébánost se engedték, hogy jöjjön fel segíteni. Le volt tiltva. Nem engedte a hatóság, hogy ezáltal is mutassák, hogy hiába mentek Somlyóra mert még gyónni se lehet, mert nincs, aki gyóntasson. És amit tudtam magam csináltam, és akkor még készülj prédikációra, aztán ezer dolgot adtál intézd, ezer kérdésre felelj, ezer eligazítást adj. Szeredában mindig volt legalább egy esperes és egy káplán. Nem engedték el! A taplocai papot, meg a somlyói plébánost se engedték, hogy feljöjjön ide a templomba, legalább misézni egyszer helyettem.⁴⁴²

A hatvanas évek végétől, a korábbi kultúrműsorok hagyományait folytatva a hatalom más módszert gondolt ki arra, hogy elvonja az embereket Somlyóról. „Rászervezték” egy folklórfesztivált, a *Tavasza a Hargitán* népzenei-népművészeti ünnepség soros fordulóját, mégpedig a Csíkszeredához délről hozzákapcsolt Zsögödre. P. Daczó Lukács erre így emlékszik:

Aztán kiagyalták, különösen aztán, mikor már Hargita megye lett, 68-tól, hogy Hargita megyei folklórfesztivált csinálnak ott pünkösdkor Zsögödbe. Aztán ez sikerült is nekik, szépen, de viszont nekünk is haszon volt belőle, merthogy most már nem akadályozták, hanem egyenesen az újságban mindenben propagáztak amellet, hogy tessék jönni Csíkszeredába, Zsögödre, Hargita megyei folklórfesztiválra. Hát persze a nép jött, hogyne jött volna. Autókkal s mindenel, és ugye az illető községek, városok felkészültek, hogy ott szerepeljenek, hát jöttek is. Jöttek reggel, első dolguk volt, feljöttek Somlyóra, ott kiájtatoskodták magukat, és akkor aztán mentek Zsögödre, és utána fesztiválóztak.⁴⁴³

Nem sokkal későbbi emlékezésében ugyanerről az idős ferences atya az inspektorral történt, szinte összekacsintásszámba menő találkozását is felidézte:

Na, akkor aztán 1966 körül nekifogtak, és kitalálták, hogy akkor csináljanak egy folklórfesztivált pünkösdi búcsú alkalmával. Jön az inspektor, na, hallja-e, tisztelendő úr, mi lesz? Azt mondja, nem Somlyón lesz a búcsú, hanem Zsögödön. Mondom, hogy? Azt mondja, folklórfesztivál lesz, és oda fogják a népeket terelni. És miből fog az állani? Hát miből, azt mondja: ének, tánc, népi együttesek jönnek a Hargita minden részéből. És elkezdek mosolyogni. És mondom, mikor kezdődik ez? És azt mondja, hogy délelőtt 11 órakor vonulnak le, ez a program. Mondom, hála Istennek. De tudja mit jelent, hogy az emberek jöhetnek bátran, eljönnek Somlyóra, délelőtt kiájtatoskodják magukat, s aztán lemennek Zsögödre, s ott valóban művészi előadást is, és akkor ott lesz – aztán mondom –, ottan

⁴⁴² Interjú P. Daczó Lukáccsal, 1995. július 18.

⁴⁴³ Uo.

evészet-ivászat, ami csak kell. Mosolygott, azt mondja, tényleg, ez így lesz. Úgy is volt. Úgyhogy jöhettek buszokkal, jöttek az emberek.⁴⁴⁴

A zsögödi fesztivál tíz év múltán, a hetvenes évek végére több tízezres közönséget vonzott, az egész megye legnagyobb kulturális eseménye lett. Átlagosan harminc együttes lépett fel, hat-nyolc óra hosszat tartott a műsor. Ugyanakkor ezek az események adtak hivatalos keretet a gyülekezési jog látszólagos gyakorlásának is.⁴⁴⁵

A kortársak beszámolóí és a visszaemlékezések megerősítik azt az értelmezést, hogy az ünneplés hagyományos kifejezésmódjai valójában nem is szakadtak meg, hanem rejtetten folytatódtak, és ezzel folytonosan egy rejtett emlékezetben tartották meg a múltat. Ezúttal már nemcsak és nem is annyira az évszázadokkal korábbi, az eredettörténeti elbeszéléssel átörökített múltat, hanem a szabad és nyilvános ünneplés radikálisan megszakított közelebbi múltját is.

⁴⁴⁴ Interjú P. Daczó Lukáccsal, 1998. május 19.

⁴⁴⁵ Demeter 2008, 2012.

IV.

AZ ÚJJÁÉLEDÉS

*Valahogy ez a pünkösdi búcsújárás úgy el volt tiltva.
Negyvenkilenbe volt az utolsó. De akkor is már üldözve volt.
Akkor volt az utolsó. Ez úgy valahogy a népbe élt,
hogy ez mért van letiltva, vagy nem tudom én.
Aztán olyan – slukkot kapott a nép,
vagy olyan ámbíciót, hogy nem volt tiltva, menjünk.*

(Tánczos Simon [1928], Csíkszentkirály, 1997)

71. Gyimesiek úton hazafelé a búcsúból Csíkszentmihály templománál vasárnap délben (1990)

10. „Változás” 1989 után

Romániában az 1989. decemberi fordulatot némi bizonytalankodás után (forradalom volt-e, vagy valami más, esetleg puccs, államcsíny stb.) az erdélyi magyar köznyelv hamarosan a valóságot jól kifejező, ám némiképp semleges jelentésárnyalatú szóval fejezte ki: „változás”. 1988–1989 folyamán a volt Szovjetunió befolyási övezetébe tartozó országok sorra kiszabadultak a birodalom szorításából, és más-más módon, viszonylag rövid idő alatt elérték, hogy az egypárti diktatúrák átadják helyüket a szabad választásokon nyugvó demokratikus politikai rendszereknek. A gyorsan lezajlott politikai változásokat hamar követték új intézményi szerkezetek, majd évek alatt a gazdasági, társadalmi hatások. Az 1990-es évtized ma már történeti távlatban látható, az elérhető emlékek, a rendelkezésre álló források, a feldolgozások bősége ugyanakkor egyszerre teszik lehetetlenné és szükségtelessé a bővebb kifejtést. Tömör összefoglalásban csak néhány fontosabb jellemző kiemelésére vállalkozhatunk, ám arra természetesen nem, hogy a csíksomlyói búcsúra érkező, sok tízezres tömeg más „származási” helyeinek társadalmi és egyházi képét is felvázoljuk. A helybeliek után a legnagyobb tömeget adó Magyarország felületes szemléje is szétfeszítené a kereteket, nem beszélve a Kárpát-medence, más európai országok vagy akár a tengerentúli kontinensek viszonyairól. A romániai környezetre azért szükséges röviden rápillantani, hogy látható legyen: mi vette körül az újraéledő nagy pünkösdi ünneplést, és hogy milyen világba érkeztek meg az oda zarándoklók, akár érzékelték a körülményeket és azok változásait, akár nem.

Társadalom, egyház

1989 végétől Romániában is alapvetően megváltozott a politikai környezet. Létrejött és megszilárdult a többpártrendszer, a politikai stabilitás sok új alakzata, amivel együtt járt a pártok folyamatos egymásnak feszülése, az új meg új koalíciós képletek, a kormányok forgandósága, egészen odáig, hogy időről időre korábbi politikai szereplőket is komolyan felelősségre vontak. 1990 januárjában megalakult a Romániai Magyarok Demokratikus Szövetsége (RMDSZ), amely csaknem húsz évig, új erdélyi magyar pártok megalakulásáig a romániai magyarság egyetlen politikai képviselői szerve volt. Saját szerepét két területen értelmezte: „a politikai képviselet mellett egyben a kereteket betöltő intézményi szerepét is be

akarta tölteni a párhuzamos magyar társadalom létrehozásában”.⁴⁴⁶ Kormányzati felelősséget vállalva vagy kormányon kívül egyaránt kereste a helyét, generációváltáson is átesett, és egymást követő vezetői eltérő irányba tájékoztak. Utóbb más magyar pártok is létrejöttek: a Magyar Polgári Párt bejegyzésére 2008-ban, az Erdélyi Magyar Néppártéra 2011-ben került sor. Az erdélyi magyarság politikai érdekképviseleti szerkezete ilyenformán, ha nem is lett mindenben hasonló a magyarországihoz, alkalmas lett arra, hogy a nagyobb tömbök a magyarországi politikában is megtalálják a maguk szövetségeseit. Témánk szempontjából ez annyiban vehető tekintetbe, hogy a magyarság legnagyobb tömegeket megmozgató gyülekezése Csíksomlyón érthetően felkeltette hazai és magyarországi politikusok érdeklődését is. Politikai vezetők nemcsak „magánemberként”, hanem szerepüket nyíltan vállalva is megjelentek a búcsúban, annak bárki számára látható, kiemelt helyein, természetesen főként a konzervatív-keresztény körből. Ha nem is lehet kijelenteni, hogy a búcsús tömeg politikai kampányok célpontja lett volna, hiszen ilyen kísérleteket a szervezők a legnagyobb határozottsággal elhárítottak, kétségtelen, hogy aki itt politikusként kinyilvánította rokonszenvét, az adott esetben otthon is jobb fogadtatásra számíthatott.

A romániai és ezen belül az erdélyi magyar társadalom komoly változásokon ment keresztül. Az erdélyi magyar népesség száma az 1992-es 1,6 millióról tíz év alatt 1,4 millióra, újabb tíz év alatt 1,2 millióra csökkent, ami azt jelenti, hogy a rendszerváltást követő húsz év alatt a magyarok kereken egynegyede eltűnt Erdélyből. Kiss Tamás számításai szerint, amit a kormegoszlási adatok visszavetítésével, retrospektív projekcióval végzett el, az erdélyi magyarok létszámcsökkenése 1982 óta tart, az akkori maximumérték 1,73 millió volt.⁴⁴⁷ Mivel a román népesség szintén nagy arányban fogyott, ezért a csökkenés százalékarányosan kisebb veszteséget jelentett: húsz év alatt 20,8%-ról 19,0%-ra esett vissza – ez viszont már 20% alatt van, ami lélektanilag és jogilag is fontos határvonal. A magyar népesség fogyása három tényezőtől adódik: a természetes szaporulat visszaeséséből, az asszimilálódásból és legnagyobb mértékben az elvándorlásból. Ez utóbbi tette ki a létszámbeli fogyás felét, húsz év alatt körülbelül kétszázezer főt.⁴⁴⁸ A régiók között komoly különbségek vannak: legkevésbé a Székelyföldön, legnagyobb mértékben a szórványban élő magyarság fogyott. A szabad mozgás lehetővé tette a külföldi munkavállalást, amivel minden rétegből tömegek éltek. Jelentős migráció alakult ki, igen sokan tartósan elhagyták a szülőföldjüket, és máshol kerestek megélhetést. Az eleinte főként Magyarország, majd Nyugat-Európa irányába megélénkült migráció és vendégmunka felerősítette a külföldi minták érvényesülését, vagy legalábbis az azokhoz való viszonyítást, a sajátnak az ott tapasztaltakhoz mért megfogalmazá-

⁴⁴⁶ Kiss–Toró–Székely 2017. 298–299.

⁴⁴⁷ Kiss T. 2017a. 130 skk.

⁴⁴⁸ Uo. 136.

sát.⁴⁴⁹ Felszínre kerültek nemzeti-nemzetiségi különbségek, sokszor az ellenséges-ségig felerősödtek ezek kifejezései, egyúttal sokféle rejtett vagy kifejezett félelem másoktól. Megerősödött a saját pozíciók védelmére tett erőfeszítések valóságos és szimbolikus jelentősége.⁴⁵⁰ Tánczos Vilmos megállapítása szerint a kilencvenes években Székelyföldön valósággal kettős hatalmi szerkezet jött létre.⁴⁵¹

A falusi régiókban feloszlott számos termelőszövetkezet, ezzel párhuzamosan vontatottan ugyan, de haladt a földek visszaszolgáltatása és magánerejű megművelése, egészen más konstrukcióban, mint Magyarországon. Ez sokaknak megoldhatatlan gazdasági kényszereket hozott, ha nem tudták hasznosítani az újra birtokukba került ingatlanokat, másoknak pedig lehetővé tette a koncentrált nagyobb birtokok létrehozását.⁴⁵² Sokfelé épültek újjá családi gazdálkodási stratégiák.⁴⁵³ Közben számos ingatlan visszaszolgáltatása rendkívül vontatottan, perekkel kísérve haladt, aközben egyes helyeken régi nemesi vagy főúri udvarházak is eredeti, sokszor már külföldön élő gazdáikhoz kerültek vissza. A nagymértékű infláció folytán az 1990-es években igen jelentős rétegek kerültek egyre nehezebb megélhetési körülmények közé.⁴⁵⁴ Másfelől sokak élethelyzete stabilabbá vált, szélesedtek az anyagi gyarapodás lehetőségei.

Az oktatási statisztikák azt mutatják, hogy a magyar nyelven tanuló diákok száma folyamatosan csökken, ugyanakkor arányuk növekszik, de még mindig jelentősen elmarad a romániai magyarságnak az ország lakosságához viszonyított arányától.⁴⁵⁵ Országszerte művelődési és szakmai egyesületek alakultak, és számos formáció jött létre a nemzeti azonosságtudat kifejezésére. Szabadabbá vált a nyilvánosság szerkezete, új lapok, rádióadások, tévéadások indulhattak és működhetnek.⁴⁵⁶ A „civil társadalom” megélénkülése, intézmények, szervezetek létrejötte és működése sok energiát szabadított fel és egyúttal kötött le.⁴⁵⁷ A tudományos élet új intézményekkel nemcsak magyar, hanem nemzetközi viszonylatban is jelentős teljesítményekkel gyarapodott.⁴⁵⁸

Ami az egyházi környezetet illeti, 1990 után Romániában is szabadabbá vált a vallásgyakorlat, az egyházak működése, helyreálltak régi intézmények, és létrejöttek újak, s ez lényegében minden egyházra vonatkozik. Ennek hátterében az intézményi és anyagi lehetőségek megnyílása mellett főként a romániai vallásosságnak a magyarországihoz képest más jellemzői állnak. Európai értékrendvizsgálatok és

⁴⁴⁹ Bodó 1996.

⁴⁵⁰ Gagyí 1996, Túros (szerk.) 1995.

⁴⁵¹ Tánczos 1998.

⁴⁵² Bodó–Oláh 1997, Oláh 2004, Peti–Szabó 2006.

⁴⁵³ Túros (szerk.) 1995.

⁴⁵⁴ Bíró–Bíró 1994, Csanády 1994a, 1994b, Vincze 1994.

⁴⁵⁵ Papp Z.–Márton 2017. 344.

⁴⁵⁶ Papp Z. 2006.

⁴⁵⁷ Salat (szerk.) 1995.

⁴⁵⁸ Tánczos–Tőkés 2002.

módszertanilag alaposan átgondolt helyi vallásszociológiai felmérések egyaránt alátámasztják Tomka Miklós 1999-es megállapításait. „Európában Lengyelország mellett Románia a legvallásosabb ország, amelyet a modernizáció és a pártállami egyházüldözés kombinációjával kiváltott elvallástalanodás jóformán nem érintett. Nem azért, mintha egyházüldözés nem lett volna, hanem mert annak ellen tudott állni.” Magyarországhoz képest Erdélyben erősebben megjelenik a vallás a tájban (templomok, keresztek) és a lakásokban (kereszt, rózsafüzér, ikon, Biblia). „A környezet és kultúra vallásos jellege csökkent, de Magyarországon nagyobb mértékben, mint Erdélyben.”⁴⁵⁹ Ami Magyarországon már régen a múlté, a hit és világnézet vallásos kultúrája, arculata és egysége, Erdélyben magyarok és románok körében egyaránt máig megmaradt. A keresztelés, az esküvő és az egyházi temetés ma is a társadalmi együttélés szinte töretlen szokásai és szabályai közé tartozik. Általános gyakorlat a rendszeres templomba járás, a rendszeres imádkozás, és ebben a generációk közötti különbség sokkal kisebb, mint Magyarországon. A vallásosság az egyháziasság nagyobb fokában is megnyilvánul. Az egyházakat, akár a sajátjukat, akár a másokét, többen tartják lelki támasznak és segítségnek a boldogság keresésében, mint Magyarországon. Az összkép természetesen felekezeti és etnikai szempontok szerint egyaránt különbségeket mutat. Mindezzel szorosan összefügg, hogy „az erdélyi magyarság számára egyházai a kisebbségi lét legfontosabb társadalmi intézményei közé tartoznak [...] A felekezeti óvodák, iskolák, öregotthonok az állami oktatási és szociális rendszer fontos kiegészítői és egyúttal az alulról növekvő civil társadalom építőkövei”.⁴⁶⁰ Gereben Ferencnek és Tomka Miklósnak a kétezres években Szatmárban és Máramarosban, illetve ifjúsági csoportok körében végzett kutatásai ezeket az eredményeket részben megerősítették, részben árnyalták;⁴⁶¹ Fejes Ildikónak a csíki régióra vonatkozó kutatásai pedig egészen részletesen dokumentálták.⁴⁶²

A katolikus egyházon belül különösen fontos, hogy sikerült betölteni évtizedek óta üresen álló püspöki székeket, teljessé válhatott az egyházi hierarchia. 1990 márciusában a Szentszék a már idős Jakab Antal helyébe, aki 1980 óta volt Márton Áron utóda, Bálint Lajos segédpüspököt emelte a megyéspüspöki székbe, s ezzel egyidejűleg segédpüspökké nevezte ki dr. Jakubinyi Györgyöt, gyulafehérvári teológiai tanárt. Az ennek nyomán folytatott megbeszélések hamarosan oda vezettek, hogy Románia és a Vatikán helyreállította évtizedekkel korábban megszakított diplomáciai kapcsolatait. 1991-ben a gyulafehérvári püspökség érsekséggé lett; azóta is sérelemnek számít viszont az, hogy nem rendelték alá a tőle nyugatra fekvő, zömmel magyarok alkotta püspökségeket, azok továbbra is Bukaresthez tartoznak.

⁴⁵⁹ Tomka 1999.

⁴⁶⁰ Uo.

⁴⁶¹ Gereben–Tomka 2000, Tomka 2005.

⁴⁶² Fejes 2018.

1996-ban az érsek egyházmegyei zsinatot hirdetett meg, ami újfajta aktivitást, tervezést és áttekintést indított meg; négy évig tartó előkészítő munkákat Czirják Árpád érseki helynök, zsinati megbízott vezetésével munkabizottságok végezték, majd a végleges dokumentumok elfogadására a 2000 októberében megtartott zsinaton kerülhetett sor.⁴⁶³

Újraéledhetett vagy útjára indulhatott számos szerzetesrend és lelkiségi mozgalom. Régi múltra visszatekintő vagy új alapítású katolikus iskolák működnek, köztük tizenkét középszintű, négy alsó szintű, valamint két felső szintű a papképzésben és hittanárképzésben. A Caritas, a Máltai Szeretetszolgálat, a Dévai Szent Ferenc Alapítvány, a Csibész Alapítvány, a Hit és Fény, valamint a Kolping Család keretei között kibontakozott a szociális-karitatív tevékenység.⁴⁶⁴ Kitágultak a katolikus egyház kapcsolatai Magyarország és a világegyház irányába: többen tanulhatnak külföldön, találkozik szerveződnek.⁴⁶⁵

1959 óta Csíksomlyó és Csiktaplaca közigazgatásilag Csíkszereda része. Csíksomlyó községet közigazgatásilag csak 1941-ben hozták létre Csobotfalva és Várdotfalva egyesítésével. A köznapi tájékozódásban és szóhasználatban mindegyik a saját nevén maradt meg, a „városból” az emberek ma is „kimennek” ezekbe a falvakba. A város népessége 1992-ben érte el maximumát, negyvenhatezer főt.⁴⁶⁶ Az 1990-es években sorra létesültek testvértelepülési kapcsolatok Budakeszivel, Cegléddel, Gödöllővel, Gyulával, Kaposvárral, Makóval, illetve Beregszászsal, Zselézzel, Óbecsével, ezeket a polgármesteri hivatal előtt táblák is jelzik.

Csíkszereda egyik modern, blokkházakból álló lakónegyedében 1995-ben Szent Ágostonról elnevezett új plébánia létesült, a templom azonban csak 2009-re lett készen. A főplébánia régi és régen kinőtt temploma mellett már hamarabb, 2001–2003 között széles összefogással, Makovecz Imre vázlatai és tanítványa, Bogos Ernő tervei szerint látványos új templomépületet emeltek. A Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt *Millenniumi templomot* a köznyelv a jellegadó díszítései nyomán *angyalos templomként* emlegeti. Egyházi kezelésbe került egy csíksomlyói óvoda is.

1990-ben Márton Áron nevét vette fel a diktatúra idején államosított csíkszeredai líceum, ennek egyházi kézbe való visszaszolgáltatására azonban nem került sor. 1991-ben ezért vele egy épületben létrehoztak egy új egyházi középiskolát, amit ugyancsak a régi csíkszeredai gimnázium jogutódának tekintenek. Ennek *Szent Mária* nevét 1940–1944 között már viselte az iskola. 1990-től kezdve július elején újra megtartják az *Ezer Székely Leány*-találkozókat, amit a harmincas évek-

⁴⁶³ 1997-03 Sárkány. A gyulafehérvári egyházmegye honlapján elérhetőek a zsinati dokumentumok: <https://ersekseg.ro/hu/node/97> (letöltve: 2019. október 31.). – Az érsek és a segédpüspök lemondását a Szentszék 2019 végén elfogadta, és Gyulafehérvárra Kovács Gergely személyében új érseket nevezett ki.

⁴⁶⁴ Kiss D. 2017.

⁴⁶⁵ Marton 1993, Benedek D. et al. (szerk.) 1995, Bíró–Túros 1995, Benedek D. 1996.

⁴⁶⁶ Az 1992-es népszámlálás 46 228 főt rögzített. Varga E. 1998a. 158.

ben, a nagyvárosokban cselédként szolgáló lányok összefogására és a népviselet felmutatására, megőrzésére szerveztek meg. Mára ez a fesztivál színes látványossággá változott át a napközbeni szabadtéri folklórműsorral és az esti rockoperákkal. Újra egyházi használatba került Csíksomlyón a KALOT egykori székháza, ami Kós Károly tervei szerint 1942–1943-ban épült meg. 1994-ben ortodox püspökséget hoztak létre Csíkszeredában, ami egyfelől jelzi a hely szimbolikus jelentőségének felismerését román oldalról, másfelől további lépéseket aktivizál a helyi magyarok, illetve katolikusok részéről. Az egyházi és közösségi megújulási mozgalmak egyik bázisa a csíksomlyói plébánia volt Gergely István vezetésével.

Ferencesek rendeződése

A csíksomlyói ferences háztörténet részletezés nélkül, ám igen plasztikusan mondja el az 1989 decemberi „világváltozást”:

1989. december 22-e politikai változást hozott, amikor megbukott az ateista szocialista rendszer, és kezdetét vette egy új demokratikus államforma, amely új reményekkel és várakozásokkal töltött el minket és a népet. Sok jót, szépet, de sok küzdelmet is hozott számunkra ez a világváltozás. – Ezen válságos év karácsonyáról csak annyit jegyzek föl, hogy a szentestén fegyverropogás hallatszott a Hargita felől, s amíg mi az éjféli szentmisét végeztük a templomban, kint a templom körül negyven somlyói fiatalember őrizte a szent helyet és népet, kezükben fűtykösökkel. Hála Istennek, nem történt semmiféle támadás.⁴⁶⁷

A rendszerváltás után a ferences rend felszabadult, és működése lassan visszatért a „normális” kerékvágásba.⁴⁶⁸ Az első lépés a rendezett *jogi és szervezeti viszonyok* helyreállítása volt. 1991 áprilisában az erdélyi ferences rendtartomány immár szabadon és szabályosan tarthatott káptalani gyűlést, és választhatta meg a rend előljáróságát. P. Benedek Domokos lett a tartományfőnök, a négy definitör (P. Bartók Albert, P. Márk József, P. Nagy Tarzícus és P. Stelli Benedek), valamint a provinciai titkár (P. Ferencz Ervin) mindegyike a hatvan éven felüli korosztályból került ki, hiszen évtizedekig nem volt utánpótlás és képzés. Az ő vállukra nehezedett az összes megoldandó feladat: az anyagi és ingatlanviszonyok rendezése, a lelkipásztori munka, az utánpótlás biztosítása és a képzés, a kapcsolatrendszerek újjászervezé-

⁴⁶⁷ HD–CC 1989. december 31.

⁴⁶⁸ Az erdélyi ferencesek 1990 utáni történetét mostanáig még nagy vonalakban sem foglalta össze senki. E rövid áttekintéshez a hivatkozott publikációkon kívül szóbeli emlékezések, a rend sematizmusai és a rendtartományi *Historia Domus* (a továbbiakban: HD–St) szolgálnak forrásul. Utóbbit Benedek Domokos OFM tartományfőnök jóvoltából tanulmányozhattam 1998-ban Kolozsvárott.

se, és mindezek közben a vezetés szerkezetének a kiformalása, a saját rendtársakkal, a püspökséggel és az egyházmegyes papsággal való új viszonyok felépítése. Emberfeletti terhek egy sokat próbált nemzedék számára, amit áldozatvállalásuk, hivatástudatuk és a felszabadultságból fakadó új energiák mozgósításával teljesítettek. Az új tartományfőnököt később még két hároméves ciklusra megerősítették (két idősebb és két fiatalabb definitorral), majd 2000-ben következett utána az új generációhoz tartozó P. Páll Leó.

P. Benedek Domokos főatya 1991 nyarán – magyarországi tartományfőnök társaival együtt – a kaliforniai San Diegóban részt vehetett a rend választó nagykáptalanján. Egyszerre volt lelkesítő és szédítő találkozni a világ ferencesei- nek képviselőivel, és számukra is valósággá tenni az erdélyi ferencesek alig ismert valóságát. Élményeit könyvben írta meg.⁴⁶⁹ Tanulságos képet kaphatunk ebből arról, ahogy egy külföldet addig alig-alig járt ferences rálát az amerikai kontinensre és a világ minden tájáról összegyűlt ferences közösségre. Tartományfőnökként ellátogatott az amerikai magyar ferences custodia akkor még működő közösségeibe, Fairfieldbe és Youngstownba. A szerzetesközösség élete Erdély-szerzte tizenhét rendházban éledt újjá, amelyeket egy-egy központ körül kerületekbe szerveztek: Székelyföldön Csíksomlyón, Szárhegyen, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen; a központi területen Kolozsvárt, Désen, Szamosújváron, Tordán, Kaplonyban; Dél-Erdélyben Brassóban és Fogarason; Partiumban Máriaradnához kapcsolva Déván, Vajdahunyadon, Szászvároson, Körösbányán. E házak szerepelnek az 1995-ben kiadott sematizmusban is.⁴⁷⁰ Az erőforrások nem tették lehetővé a régről megörökölt szerkezet hosszú távú fenntartását: 2006-ra már csak tizenegy rendház maradt, a mai adatok szerint pedig tíz. Régi ferences helyek kerültek egyházmegyei kézbe: Fogaras, Marosvásárhely, Máriaradna (ösi búcsújáró hely), Szászváros (korábban rendi központ), Vajdahunyad (egykor a rend teológiai főiskolájának helye) és mások.⁴⁷¹

1991-ben a ferences közösség harminchat főt számlált (negyven évvel korábban kétszázötvenheten voltak), túlnyomó többségük természetesen az idősebb korosztályhoz tartozott. A rend a kilencvenes években nagy vonzerőt jelentett a fiatalok számára, sokan gondolták úgy, hogy szerzetesek között van a helyük, sokan beléptek. 1991 őszén Csíksomlyón hatan kezdték meg jelölt életüket, tizenegy novícius pedig Magyarországon tanult: az ő fogadalomtételük évtizedek óta az első ilyen ünnepélyes alkalom volt 1991 szeptemberében. 1994-ben a rend tizenöt fiatal teológusa tanult Szegeden, öten voltak novíciusok és további hatan jelöltek. Néhány év alatt a közösség létszáma a duplájára emelkedett: 1994-ben hatvanhét ünnepélyes fogadalmas szerzetes volt, köztük harmincöt a felszentelt pap, ám a hatvanöt év feletti korosztályban ugyancsak harmincötön voltak. Hiányzott a „derékhad”,

⁴⁶⁹ Benedek 1996.

⁴⁷⁰ Benedek D. et al. (szerk.) 1995.

⁴⁷¹ Páll 2006.

generációs szakadék keletkezett, hiszen 1961 és 1989 között senki sem tehetett fogadalmat: 1995-ben az 1930–1960 között született korosztályt mindössze hatan képviselték. A rend erdélyi központja 1991-től Csíksomlyón volt. Több évtizedes szünet után itt tartották 1994 őszén az első ferences diakónus- és papszenteléseket, innen küldhettek ki fiatalokat tanulni külföldre, fogadalomtételre Assisibe, és Észak-Amerikából az ottani custodia felszámolása után ide tértek haza az idősek. A következő évtized során a fiatalok mégsem tudták pótolni a korosodó rendtagok kiesését. 2006-ban a rendtagok már csak ötvenhárman voltak (számuk azóta elhalálózások és kilépések folytán még tovább csökkent).

A képzés 1951 előtti intézményi szervezetét és magas színvonalát a rend sem az első szabad évtizedben, sem később nem tudta saját erőből biztosítani, ezért a novíciusok és teológusok Magyarországra mentek, és éveket töltöttek Szécsényben, illetve Szegeden. Ez a szükségmegoldás azzal a következménnyel járt, hogy meglazultak a kapcsolatok az Erdélyben élő régi ferences generáció és a fiatalok között. Utóbbiak szerzetesi szocializációjában a helybeli „öreges” kissé már elavultnak számítottak, akik az egészen más hagyományokkal és lelkülettel bíró magyarországi perspektíva felől nézve sokkal kevésbé számítottak követendő példának, mint ahogy ők maguk azok szerettek volna lenni. Ne felejtsük: Magyarországon a ferencesek a szocializmus idején mindvégig működtek: mivel a megmaradás érdekében felvállalták a középiskolai tanítást, fenntarhattak két középiskolát, így tagjaik egy része világi egyetemet is végzett. A maguk módján alkalmazkodtak a körülményekhez, és nyitottak lehetek az Erdélyben szinte ismeretlen egyházi modernizációra. A fiatalok rendi nevelésének egyik szakasza csak 2003-ban került vissza az erdélyi ferencesek kezébe.

*

Az 1989. decemberi fordulatot követően a ferencesek sok évig dolgoztak a csíksomlyói *ingatlanviszonyok* rendezésén. Közös rendi elhatározás nyomán 1990 februárjában nyújtották be igényüket a korábban birtokolt épületeikre és földterületeikre. Nagyjából tíz évig tartott, amíg ezek újra a saját kezelésükbe és tulajdonukba kerülhettek. Ez idő alatt újra berendezkedtek a saját helyükön, modernizáltak, elkészült néhány új épületük, és átalakult a közvetlen szomszédságuk.

A város vezetősége 1990. április 4-én érvénytelennek nyilvánította a rendház 1970-es államosítását, majd városi, megyei és minisztériumi szinten több beadvány és határozat született az épület ügyében. A hatóságok halogatását az motíválta, hogy helyet akartak találni az ott elhelyezett szakiskolai kollégium számára, a ferencesek viszont azzal érveltek, hogy annak idején fél óra alatt kiigényelték és kiürítették a rendházukat. Köztes megoldás született: 1990. szeptember elejére a kolostor emeletét sikerült kiüríteni és visszakapni, ahol rögtön meg is kezdték a felújítási munkálatokat. Közben meg kellett válaszolni a sajtóban megjelent azon támadásokat is, hogy a ferencesek nincsenek tekintettel a bent lakó „fogyatékos”

iskolás gyerekekre.⁴⁷² A tárgyalások, perek, halogatások, kijárások labirintusában az 1989 szeptemberében kinevezett házfőnök, P. Bartók Albert volt az, aki jogász, prefektus, polgármester, mérnök és mások támogató segítségével és a rendtagok határozottságára támaszkodva a legtöbb eredményt el tudta érni.

A földszinti épületrész visszaszolgáltatására még éveket kellett várni. Az ott elhelyezett kollégium az úgynevezett „16-os” szakiskolához tartozott, ahová enyhén sérült gyerekek jártak. 1992 őszére egy nagy nehezen létrejött megegyezés szerint az iskola végre kiürítette a kolostor földszintjét, de még mindig nem teljes egészében: továbbra is használták a konyhát és az udvarban álló raktárt, mosókonyhát.⁴⁷³ A kolostor hónapokig tartó renoválása során a teljes villanyhálózat és vízvezeték cseréjére sor került, az ebédlő mellett ideiglenesen kialakított konyhába bevezették a földgázt, kijavították a nyílászárókat, kifestettek. Az emeleten helyrehozták a kápolnát, és a régi helyére költöztették a (maradék) könyvtárat. A munkálatokat végző mesterek mellett mindebben nagy segítséget nyújtottak a rendbe frissen felvett jelöltek is. A költségeket három használt gépkocsi eladási árából fedezték.

Az iskola által jogcím nélkül használt konyha visszaadásának fordultatos története évekig elhúzódott, és csak 1999 nyarára sikerült pontot tenni a végére. „Nyolc év

72. A kitatarozott rendház (1997)

⁴⁷² 1990-10-18 P. Bartók–P. Márk.

⁴⁷³ Ezeket a fejleményeket itt nem tárgyalt részletekkel együtt egybehangzóan írja le a csíksomlyói és a rendtartományi *Historia Domus*.

kérincselés, huza-vona után megérhettük ezt az örömet.”⁴⁷⁴ Néhány hónapig tartó teljes felújítás után ősszel használatba is vették. Ugyanabban az évben kapott a rendház egy belső telefonközpontot, amelynek segítségével ki lehetett építeni tíz vonalat; addig az egyetlen telefon az emeleti folyosón csöngött, a szobákban nem lehetett használni.

1990 őszén külföldről nyomdagépeket juttattak a rendháznak. Ezek elhelyezéséhez szükséges volt egy új nyomdaépület, amely 1991 nyarára elkészült, a gépeket daruval emelték be a helyükre. A nyomda működésének megindítása azonban saját erőből nem volt lehetséges, arra csak évekkal később, egy bérlő segítségével került sor; ő viszont öt év után kiköltözött.⁴⁷⁵

1991-ben a rend az új földtörvényre hivatkozva visszaigényelte és megkapta a korábbi földterületei egy részét, tíz hektárt. Ezt – részesedés fejében – teljes egészében a csíktaplocai városgazdálkodási közösségbe adták át megművelésre. Ugyanekkor kérték vissza a könyvtári állományukat is, amelyet korábban beszállítottak a csíkszeredai Múzeumba.

1992-ben újabb területek kimérésére és visszaszolgáltatására került sor. Akkorra véglegesítették, hogy a visszaadandó területekbe a templom előtti (nyugati) és mögötti (keleti) kertek nem számítanak bele, mivel ezek „kultikus”, vagyis a kultuszt szolgáló területek. A borvízkút melletti területet (*Borkert*) bérbe adták, csatornázták. Az egyik kiutalt területet, ahol épületmaradványok nehezítették volna a használatot, eladták, egy másikat a Caritasnak ajándékoztak; ott készült el 1996-ban a Jakab Antal Ház. 1997-ben kapta meg a rendház a végleges birtokba adási dokumentációt, mely 16,6 hektárról szólt.⁴⁷⁶ 1997-ben újra módosították a földtörvényt, a visszaigényelhető földterület nagyságát felemelték 50 hektárra. A rendház is benyújtotta igényét a Szent Antal-kápolna 0,2 hektáros környékére és a Csíkcsicsó határában lévő korábbi birtokterületeire.

1995 tavaszán lebontották a kolostor kertjében álló régi istállóépületet. „A Csík-somlyón megforduló töménytelen zarándok és turistalátogató számára nincs egy tömegszállás, nincs ivóvíz, és ami égetően szükséges, egy szalonképes, többszakaszos köz-WC. Az eddigi tapasztalatok jelzik, hogy ez tűrhetetlen helyzet, segíteni kell a bajon! Így került sor a vendégház építésére a régi gazdasági istálló helyére.”⁴⁷⁷ Nyáron nekifogtak az új épület felhúzásának. Tervpályázat alapján választották ki az építőt, de az ígéretek ellenére a munka csak két év múlva, 1997 nyarára lett készen. A költségeket egy másfél hektáros terület lakóházak céljára való felparcellázása és azok eladása tudta fedezni.⁴⁷⁸ Az épület földszintjén két garázst, férfi- és

⁴⁷⁴ HD–CC 1999. Konyha visszaadása.

⁴⁷⁵ HD–CC 1990. Nyomdaépítés, 1991: a nyomda helyzete, 1996: nyomdaügy, 2000: nyomda-épület felszabadulása.

⁴⁷⁶ HD–CC 1997. Birtokügy.

⁴⁷⁷ HD–CC 1996. Zarándokház köztisztasági épület.

⁴⁷⁸ HD–CC 1996. Ingatlan eladása.

73. Az újonnan elkészült zarándokház (1997)

74. A templommal átellenben fekvő egykori mező, a helyén ma parkoló van (1996)

női illemhelyet, mosdót, zuhanyzót, az emeleten pedig ideiglenes zárandokszállásként szolgáló nagy helyiségeket helyeztek el. Egy vízcsapot az előudvarba is ki vezettek, mert addig a templom előtt nem volt vízvételi lehetőség. A Szék útjától a zárandokházig 1997 júniusa és októbere között építettek ki és köveztek le egy utat a templom előtti téren keresztül, és ugyanott kisebb parkolót is kialakítottak („rém vontatottan és akadozva”).⁴⁷⁹

A Szék útja végén, a templommal átellenes oldalon sokáig egy gazos mező terült el, amit a búcsúsok használtak pihenésre, mintegy ide is kiterjesztve a templomkert funkcióját. Amíg a ferencesek meg nem építették a zárandokházukat, addig csak ennek a kis mezőnek a szélén állt egy kis nyilvános illemhely. Az addig füves területen 2011–2012 folyamán tágasabb parkolót építettek: ezzel lehetőség nyílt rá, hogy a kegyhely közvetlen közelében több tucatnyi autó és/vagy autóbusz zavartalanul várakozhasson.

Az út mellett, a templommal átellenben 1996. június elején felállították Domokos Pál Péter szobrát.⁴⁸⁰ Az első hírek erről bő egy évvel korábban megjelentek, akkor, amikor a gyermekotthon elnevezték Domokos Pál Péterről, és a névadó ünnepséget akkor éppen a pünkösöd előtti napra időzítették.⁴⁸¹ A szoborállítás kezdeményezői Gergely István csíksomlyói plébános, a város vezetősége és a ferences kolostor, alkotója pedig Bodó Levente volt. Az egész alakos szobor öntése nem sikerült időre, ezért a talapzatra először csak a felső részét helyezték fel mellszobor gyanánt.⁴⁸² Néhány lépésnyire a templomtól, egy annak a bejárata felé forduló alak: a szimbolikus térfoglalás erőteljes gesztusa volt főként a plébánia részéről, amely a moldvai csángók nagy apostolát, egy néhány évvel korábban elhunyt, megfellebbezhetetlen tekintélyt állított oda az út mentére. Az akció a ferencesek körében nem talált egyöntetű tetszésre, mert a felállított szobor túl közelre, alig tizenhárom méternyire került a templomtól, és talapzatával, félkör alakú környezetével akadályozta a közlekedést a nem sokkal korábban kialakított parkolóhoz. 1998-ban „az a vélemény alakult ki a rendtársak körében, hogy az egész szobrot, alapzatával együtt, át kell helyezni a gyermekotthon elé”.⁴⁸³ Benedek Domokos tartományfőnök – 1992-ben ő végezte Domokos Pál Péter temetési szertartását – elrendelte a túlságosan is szélesre méretezett talapzat elbontását, de a városi vezetők ellenállásán akkor ez még elbukott. „A szobor 1999-ben érdekes módon megkettőződött: a mellszobor-változat egy – alkotója által elkészített – másolatát a gyermekotthonban állították fel, a kész talapzatra pedig az eredetileg is tervezett egész alakos szobor került oda.”⁴⁸⁴ Sok év elteltével, 2010 szeptemberében

⁴⁷⁹ HD–CC 1997. Udvarkövezés.

⁴⁸⁰ 1996-07-09 Kovács.

⁴⁸¹ 1995-06-03 Takács.

⁴⁸² 1996-07-09 Bodó, 1996-06 Gergely.

⁴⁸³ HD–CC 1998. Szobortalapzat.

⁴⁸⁴ 1999-06-25 Szoboravatás.

75. Domokos Pál Péter mellszobra az út mentén, a templommal átellenben (1997)

76. Domokos Pál Péter egész alakos szobra a korábbi mellszobor helyén (1999)

végül is ezt az egész alakosat helyezték át az immár Szent István Gyermekotthon elé, annak utcai frontjára.⁴⁸⁵

Új kezdeményezés volt, hogy egy Franciaországban alapított, a ferences szerzetesi családba tartozó klarissza nővérközösség megtelepedett Csíksomlyón. Kézenfekvő volt, hogy a rendházuk felépítésére a ferences kolostor nemrég visszakapott területéből adjanak át egy részt, ami közvetlenül a templom és rendház keleti oldalához illeszkedik. Az előkészületek után az alapkövetételére és megáldására 1999. május 22-én, pünkösdszombat délelőtt került sor. Az épület a következő év tavaszára készült el, a berendezés és beköltözés után 2000. augusztus 11-én szentelték fel a *Csíksomlyó Ágacskája* nevet kapott monostort. A szemlélődő életformát követő nővérközösség a kápolna kapuit naponta háromszor megnyitotta az érdeklődők számára, hogy részt vehessenek a közösség zsolozsmájában, továbbá személyes beszélgetésre, közbenjáró imádságra is fogadják, aki betér hozzájuk. „Vendégkönyvük” nyitva áll mindazok számára, akik a közösségtől imádságot kérnek.

Az egykori somlyói gimnázium épülete 1990 után visszakerült az államosítás előtti tulajdonosához, a Csíki Magánjavakhoz, de még évekig használaton kívül volt. 2008-ban a Dévai Szent Ferenc Alapítvány vette át, és 2009-ben itt nyitotta meg a Szent Istvánról elnevezett kollégiumát családjaikból kikerült nehéz sorsú gyerekek számára. Pár év alatt az épület teljes felújítására is sor került, közben a tágas kertet

⁴⁸⁵ 2010-09 Bőjte.

77. Az épülő klarissza monostor megáldása pünkösdkor (1999)

78. A klarissza monostor kápolnája (2010)

is hasznosították. Ezzel a ferencesek egykor volt épület- és intézményegyüttesének egy fontos része újra az eredetihez közeli funkciót kapott.

A rendháztól és a templomtól független épület, illetve intézmény a Jakab Antal Tanulmányi Ház a Szék útja templommal átellenes oldalán. Ez közvetlenül az úgynevezett KALOT-ház mellé épült. A terület egykor a ferenceseké volt, majd a szocializmus idején sportpályákat alakítottak ki ott a gyermekotthon számára. A változás után az egyházmegyei Caritas kapta meg. A komplexum 1996-ra lett készen, a felszentelésre szeptemberben került sor, de később is kiegészítették még, alakítottak rajta. A ház tanulmányi és konferencia-központ, egyúttal hotel színvonalú szálláshely is. 1996-tól kezdve sok programot szerveztek itt, és a búcsúra érkező fizetőképes vagy VIP-vendégeknek is ez az első szálláslehetőségük. 2009-ben tulajdonosa és kezelője, az egyházmegyei Caritas bérbe adta egy vállalkozónak, aki Hotel Salvator néven működtette. 2016-ban a bérleti viszonyt megszüntették, és visszaállították az előbbi állapotot.

Készület és ünnep 1990-ben

Mi adta meg az 1990-es pünkösdi búcsú különleges egyediségét? Mire vártak, mire számítottak rövid pár hónappal a romániai politikai változás után, az átalakulási folyamatok elején, a régi tapasztalatok és régi emlékek alapján az emberek? Hogyan látták ezt a maga idejében, és hogyan tudjuk ma, visszatekintve értelmezni ezt az újdonságot?

1990 elején a közelgő búcsúünnepre szervezési szempontból mintegy felkészülési lehetőséget is jelentett, hogy április 29-én a kegytemplomban került sor az új megyéspüspök, Bálint Lajos beiktatására és az új segédpüspök, Jakubinyi György felszentelésére.⁴⁸⁶ Ilyesmi soha korábban nem történt Csíksomlyón. Mivel általános szokás szerint püspököket a székhelyükön szentelnek, a helyszín megválasztása erős szimbolikus tartalommal bírt: kifejezte, hogy Csíksomlyó szinte Gyulaféhevárral egyenrangú központja az egyházmegyének. Az esemény komoly előkészületeket igényelt az egyházmegye vezetői, a környékbeli plébánosok és a rendház, valamint a városi és megyei vezetők és hatóságok részéről. Mivel a rendházban akkor még nem állt rendelkezésre elegendő hely, a számos püspök és népes papság elhelyezését és öltözését a templomtól mintegy száz-százhusz méternyire fekvő KALOT-házban oldották meg, az ünnepi ebéd pedig a városban, a Hargita étteremben volt. Évtizedek óta először kellett megszervezni a liturgikus vonulásokat, a vendégek elhelyezését, a közlekedést, a biztonságot, a tömeg kellő előrelátással megtervezett mozgását, összetaborozni a rendezőket. Meg kellett oldani a liturgikus ruhák biztosítását, az énekkar felkészülését, és szembesülni kellett a sajtó kitartó érdek-

⁴⁸⁶ 1990-05-03 Székedi.

lődésével. Kiépítették a rendház környékének hangosítását, továbbá adományba kapott faanyagból, tette kész ácsok kétnapos munkájával elkészítettek kétlépcsősnyi magasítást a templom szentélyének padlózatára. A főcelebráns a nem sokkal korábban kinevezett pápai nuncius volt, mellette még tucatnyi püspök is jelen volt (a háztörténet külön megemlíti az ortodoxot és az unitáriust is), és természetesen nem hiányoztak az állami és városi vezetők, diplomaták sem.⁴⁸⁷ A szertartás végén elénekelték a pápai és a *Székely himnuszt*. A nagyszámú hívőseleg, nemkülönben az egyházi vezetők számára lelki élmény volt az új püspök szentelése. „Istennek hála, minden csodálatos rendben és szervezettségben folyt le.”⁴⁸⁸ A résztvevők számát a háztörténet tizenötezer főre, a sajtó ötvenezer főre becsülte.⁴⁸⁹

A minden tekintetben „első” nagy ünnep, az 1990. áprilisi püspökszentelés után a következő hetekben a búcsúra kellett felkészülni, amiben a rendház a saját kiterjedt kapcsolatrendszerét mozgósítva gyakorlatilag önálló volt. Alig egy hónappal a búcsú előtt P. Márk József (akkor már húsz éve Somlyón élő ferences), a kántorasszony és egy gimnáziumi tanár gondolták át a szükséges előkészületeket és a szóba jöhető embereket; utána az első megbeszélésre már név szerint hívták meg azokat, akikre számítani reméltek.

79. A zarándokok fogadása szombaton. A kápolna szószékén P. Márk József (1990)

A sekrestye tehermentesítése érdekében vaslemezekből építettek egy kegytárgyakat árusító bódét a templomkertbe (rokonai kapcsolat segítségével csíkszeredai üzemi vasművesek készítették el). A templom előtti téren, a Nepomuki Szent János-kápolna fala mentén egy új szabadtéri oltárt emeltek, és a földbe süllyesztve odavezették a villanyt is, hogy a hangerősítőt össze lehessen kapcsolni a templomival, és mindenütt (a templomtól az árvaház melletti utcáig) hallani lehessen a történéseket. Két ember ennek a kezelésével volt megbízva. A búcsús menet útvonalára ötvenméterenként két-két karszalagos rendezőt osztottak be. A csoportok érkezésére egy-egy percig felváltva három ember húzta a harangot. Miklós József gimnáziumi tanár óránként bemondta az aktuális tudnivalókat. Gondoskodtak

⁴⁸⁷ Szűts 1998. 303–304.

⁴⁸⁸ HD-CC 1990. ápr. 29.

⁴⁸⁹ 1990-05-03 Székedi.

róla, hogy legyen, aki feljegyzi az érkező keresztlják létszámát. Szombaton reggel 6-tól a fél 11-kor kezdődő ünnepi nagymise kezdetéig minden órában volt szentmise. Megszerveztek negyven segítő diákot és egy negyventagú énekkart. „A Hargita megyei vezetőség és a város Csíkszereda Polgármestere, a rendőrséget is bevonva mindent elkövetett, hogy a búcsú menete és lefolyása a hatalmas tömeggel zavartalan és rendben legyen. A kórházigazgatóság is segítségünkre sietett mentőszolgálat és elsősegélynyújtás készenlétbe helyezésével.”⁴⁹⁰ Az egészségügyi ellátás megszervezéséről – akárcsak a püspökszentelés alkalmával – Csedő Csaba igazgató főorvos gondoskodott (három évvel később ő lett a város polgármestere). Ekkor még egyáltalán nem gondolták, mekkora tömeg fog egybegyűlni.

1990-ben a búcsú megújítása teljes mértékben a korábbiak folytatásaképpen valósult meg: a régiebb és újabb tapasztalatokat hasznosították, azokra támaszkodtak. Az újrakezdés idején a régi idők búcsújárásából sok alapvető tudnivalót Domokos Pál Péter könyvei tettek hozzáférhetővé.⁴⁹¹ Az ünnepre időzítve jelent meg Tánzos Vilmos írása a csíksomlyói kegyhely történetéről az *Európai Idő* című újság kiadásában.⁴⁹² Más lapok is igyekeztek csatlakozni a várható búcsús tömeg érdeklődéséhez: a *Hargita Népe* június 2-án pünkösdszombaton ünnepi mellékletet adott ki, amelynek négy oldalát versek és elmélkedések mellett nagyrészt korábbi írásokból vett részletek tették ki.⁴⁹³

Kik érkeztek 1990-ben a somlyói búcsúra? Kik voltak a résztvevői és szereplői ennek a nagyszabású rituális drámának? A többséget talán azok tették ki, akik vallási indíttatásból indultak neki, és részesülni akartak mindazokban a lelki-kegyelmi javakban, amelyeket az egyházi engedélyek és hagyományok szerint a búcsúban általában, somlyói búcsún pedig különösen is el lehet nyerni. Sokan mások egyszerűen kíváncsiak voltak arra, mi történik, vagy a megszokás hozta el őket. Természetesen a szűkebb és tágabb környék, s a határon túlról Magyarország számos

80. A körmenet a Salvator-kápolnánál szombat délután (1990)

⁴⁹⁰ HD-CC 1990. Előkészület.

⁴⁹¹ Domokos 1979, 1988, 1991.

⁴⁹² Tánzos 1990.

⁴⁹³ 1990-06-02 Bálint-Takács.

településének lakóit is a kíváncsiság indíthatta el azzal a kérdéssel: mi lesz itt? Ismét mások inkább meg akartak mutatkozni, önmagukat akarták megmutatni, kihasználva, hogy a búcsú tere nyilvános térré vált. Nyíltan jelenhettek meg a kegszerárusok, azonban a várhatónál (és különösen a későbbi éveknél) jóval kisebb számban.

1990-ben is sokakra érvényes lehetett, amit Tánczos Vilmos később fogalmazott meg: a búcsú során „a résztvevők katartikus lelki élményben részesülnek”, amelynek „lényege egyfelől a búcsú eszmei értékeivel való azonosulás, amit a helyesen elvégzett rítusok fejeznek ki, másfelől pedig a transzformáció, azaz a hétköznapiakból való kilépés és az átlényegülés”. „A búcsú drámájában való részvétel artisztikus élmény is, ami ugyancsak lehet katartikus jellegű”, noha nem állítható, hogy „hasonló intenzitású élményekben minden búcsújárónak része van”. A rituális cselekvéssor, az aktív részvétel hozzásegíti a hívő embert a Szenttel való katartikus találkozásokhoz?⁴⁹⁴

1990-ben a változás érzése hangsúlyosabb volt a folytonosságénál, mindazonáltal utólag jól látszik, hogy a búcsú lefolyásában a kettő szervesen összeolvadt. Együtt, egymás mellett valósultak meg a régóta szokásos hagyományos tevékenységek és az újakezdett, felújított cselekvések, rítuselemek. Mindkettő mögött a hagyomány húzódik meg: a folytatásban a hagyományok spontán továbbélését láthatjuk, az újakezdésben pedig az évtizedekkel korábban megtört hagyományok tudatos felelevenítését. Ebből fakadt az 1990-es búcsú sajátos kettős jellege. Régi hagyományok spontán folytatása volt a kegszoborral közvetlenül találkozni, azt

81. A kegytemplom kertjében megtartott csángó mise szombaton kora este (1990)

⁴⁹⁴ Tánczos 2016. 10, 11, 18.

megérinteni, továbbá a templomban virrasztani, a keresztutat járni, és persze a vallási cselekmények megszokott sora, a misehallgatást, gyónást, áldozást elvégezni – vagyis minden, ami a búcsújárásból a korábbi negyven évben is megvalósítható, megszokott volt; felélesztett hagyomány volt a körmenet, a nyilvános vonulások, a szimbólumok, a terek kiterjesztése, a reprezentáció, a média, s a többféle indíttatásból a búcsúba érkezőknek a minden korábbit meghaladó nagy száma, széles köre. 1949 óta most *először* lehetett újra megvalósítani a búcsú teljes, nyilvános és szabad formáját. A *teljesség* sok, korábban titkolt vagy tiltott elem felelevenítését jelenti, amit az egyházi előjárók és a búcsújárók a maguk (nem mindig egybevágó) emlékei alapján szorgalmaztak. A *nyilvánosság* visszahódítása következtében szélesebb körre terjeszkedett ki a búcsú „elérhetősége” és jelenvalósága: az ünnep közvetlen terén túl a szomszédos

82. Virrasztás péntek éjjel: moldvai asszony a padban (1990)

Csíkszeredára, az erre az alkalomra megjelent kiadványokon, újságcikkeken, a televízió és a rádió keresztül pedig még szélesebb körre; valamint megszületett annak lehetősége, hogy a búcsú önmagán túlmutatva ország-világ előtt katolikus magyarok kollektív, tömeges megmutatkozásává váljék, s ezzel mind a nemzeti, mind a vallási identitástudatot erősítse. A *szabad* ünneplést mindössze egy fél évvel a romániai politikai fordulat után sok, már nem létező félelem és még létező reménység tette lehetővé, s az, hogy az ellenőrzés és bürokrácia szerkezetei már és még nem akadályozták lényegesen az egyéni és csoportos kezdeményezéseket.

A teljes, nyilvános és szabad ünneplés felelevenített, aktualizált olyan hagyományokat, amelyek folyamatos átadására addig nem volt lehetőség. Ebben nagy szerep jutott az idősebb nemzedék képviselőinek, akik személyesen esetleg már nem vehettek részt a búcsúban, de útmutatásaik, jelképes szerepvállalásaik nagyon is valóságosak voltak. Több helyről tudjuk, hogy a keresztaljakban a vezéskeresztet vagy a lobogót ugyanaz vitte, aki negyven évvel azelőtt az utolsó szabad búcsújáráskor. Somlyón a körmenetben a labarumot újra az a Nagy Béla vitte, aki 1949-ben végzős diákként tette ugyanezt. „Akkor ő megfogadta, hogy ha valikor újra lesz körmenet, ismét ő fogja vinni a labarumot. Ez szimbolikus esemény volt, mintegy átadva az ifjú nemzedéknek az ősi hagyományt. A Kissomlyó lejtő-

83. Napkelte szombaton, csángók a kápolna mögött a kerítésnél (1990)

jén átadta Nagy Béla a Labarumot [sic!] Fitos Elemérnek, a Márton Áron líceum végzős diákjának.”⁴⁹⁵ (Lásd 10. melléklet.) Nagy Béla 1949-ben retorziót is vállalt tetteért: ideiglenes munkahelyéről másnap elbocsátották, és tanítói képzettsége mellett sem engedték tanítani. „Legnagyobb ünnepe talán az volt, amikor 1990-ben,

84. Napvárás vasárnap, moldvaiak kendőn át nézik, magyarázzák (1990)

⁴⁹⁵ HD–CC 1990. Pünkösdszombatja.

a pünkösdi búcsúk újraindulásakor a labarumot könnyes szemekkel ismét kezébe vehette.”⁴⁹⁶ Tíz év elteltével, 1999-ben ez megismétlődött úgy, hogy Nagy Bélától az 1990 utáni *laboriferek* adták kézről kézre.⁴⁹⁷ Hasonlókat mondtak más falvokról is, például Csíkszentgyörgy-Bánkfalváról. A gyimesi csángók vezérkeresztjét a gyalogmenet első szakaszán ugyancsak az a Sánta Pál vitte, aki ezt utoljára 1948-ban tette, s aztán adta át a fiatalabb legényeknek, de a teljes utat ő maga is gyalog tette meg. Többen tisztelettel említették azokat, akik „fogadást tettek”, hogy a három-négy napos utat végiggyalogolják, nem ülnek föl szekérre. Ennek a fogadalomnak is sokfelé hallani az előzményét az 1949 előtti időkből. Természetesen az idősebbek közül is igen sokan ott voltak a búcsúban, és talán éppen abból merítették erőt, hogy megérhették fiatalkori emlékeik valóra válását. A fiatalabbak, akik a korábbi években a búcsúnak csak csonka megvalósulásaiban lehettek ott, tőlük tanulták újra a rendezett menetbe való fölállást, a viselkedési szabályokat, a jelképek felismerését és használatát. „Mert mi, mondom, ezt nem tudtuk régebb, mi nem éltük, csak most kezdjük tanulni... jövőre már másabb, akkor mégis az embernek van egy kicsi tapasztalata. Mert tudjuk, hogy na, mégis”, mondta egy negyven év körüli csíkszeredai férfi. A rendezett keresztalja hagyományát évtizedekig a hivatalos ellenzés mellett is megtartották a nagyszombati és úrnapi körmeneteken, amikor a településeken, különösen a falvakban ugyanígy álltak fel, és sokszor a búcsús lobogókat is elővették.

1990 egyszerre volt a folytatás és felújítás éve sok székelyföldi falu búcsúsainak. Csikmenaságon például Oláh Árpád mondta el pár évvel később, hogyan állt össze a kereszt a régről ismert módon, tudták az útvonalat, tudták, hogy Somlyón a szombati körmenet után hol szokás letenni a lobogókat és a keresztet éjszakára. Sokan ismerősöknél, a csűrben szálltak meg, mások a templomban éjszakáztak és imádkoztak: „Tudtuk mi, hogy hova megyünk, akinek volt rokona, az odament, egyikét személy, de a fő a templomban, aki befért, de a másik bent a csűrben, szénába, be volt rakva a csűrbe a széna, s oda helyeződtünk be éjszakára. Az éjszaka eltött, mert este későn feküdt le az ember.” A vasárnapi nagymise után gyülekeztek a hazaindulásra: „Akkor egy órakor megvártuk és akkor visszament, ahova a keresztet voltak lehelyezve, felvevődött és akkor meg volt mondva, hogy a Borvíznél gyülekezünk. És a Borvíztől aztán indulunk neki a Bükkösnek, és ismét vissza Somlyó patakára. Akkor feljöttünk a Somlyó patakján, úgy mondjuk, hát imával jöttünk, de hát keresztet már nem tartottuk. Nem tartódott fel, mert legtöbbször vihar van ugye, nem tartottuk fel, kézen hozódott fel. És akkor voltak ugye megbízottak, megyebíró, akik a rendet fenntartották, három-négyen. Akkor volt, aki a rózsafüzért, az imádságot mondatta. Jövet is, menet is.” A falubeliek a hazaérkezők elé vonultak, a két menet összevegyült, és a végén együtt adtak hálát a templomban. „Összecsatlakozik a két keresztalja, összecsatlakozik. Ami jó az is, ami várja az is,

⁴⁹⁶ 2003-02-26 Borsodi.

⁴⁹⁷ Mohay 2012.

85. A gyimesi keresztalja indul haza a kegytemplomtól vasárnap reggel (1990)

elég az hozzá, hogy akkor aztán eljöttünk ide egybe bé a nagy templomunkba és itt volt az esti mise, hálaadás.” Oláh Árpád a szabadság élményét világosan megfogalmazta: „ez az első esztendő, amikor megtörtént ez a változás, nagyon nagy lelkesedéssel mentünk, s azt se tudtuk, és mindenki el akart menni, fiatal, öreg, mindenki [...] valahogy első esztendőben azt kell mondjam, hogy szinte sírt az ember, hogy örültünk, sirtunk örömnünkben, hogy elmehetünk, hogy még egyszer megéltük azt, hogy szabadok vagyunk”⁴⁹⁸

Egy másik generációba tartozik Márton Zsófia (Dajka Mihályné), aki 1949-ben született. Az ő számára új kezdet volt, ami 1990-ben és azután megvalósulhatott.

’90-ben volt az első. Már amikor átfordultunk, akkor már mindenki, azt hiszem, a pünkösdi búcsúra gondolt, hogy na, biztos ebben az évben engedélyezett lesz, hogy keresztekkel kivonuljunk. Mi is alig vártuk, mert nekünk az első volt. Én addig nem is láttam felvonulást. Hallani hallottam, hogy hogy volt ezelőtt, de látni nem láttam. Őszintén mondom, én is alig vártam, hogy milyen is az, hogy keresztekkel megindulunk, és gyalog megindulunk; mert addig nem jártunk gyalog Somlyóra. Nagyon felemelő érzés a kereszt alatt végigvonulni és imádkozni, énekelni a szép Mária-énekeket és imádkozni a Rózsafüzéért.

Sok újdonság volt ebben maguknak, nem?

⁴⁹⁸ Interjú Oláh Árpáddal, 1993. május 28.

Minden új volt. Hogy is mondjam; itt is elindultunk a szentmise után. Legtöbbször én is a szentgyónásomat elvégeztem itt, mert úgy éreztem, hogy lehet, hogy ott nem fog sikerülni, hogy gyónjak. Áldozni, azt igen, de a gyónás azt ki tudja, hogy hogy lesz, és biztosabb volt itthon elvégezni. És a reggeli szentmisén még meg is áldozni. Mert úgy kegyelemteljesebb volt az egész.

Akkor elindultunk, énekeltünk, imádkoztunk, felérkeztünk Somlyóra. Nem is tudom elmondani az érzést, hogy látni azt a rengeteg sok keresztet, hogy mindenhol, a szélrózsa minden irányából jött. Mindenki jött, jött-jött a tömeg. Csak azt látni, azt a rengeteg embert és azt a sok keresztet. Bámultunk is, csodálkoztunk is, bele a világba, hogy ilyesmi is lehet, és lehetett volna, ha engedélyezték volna. Az nagyon-nagyon felemelő érzés volt. A templomba nem jutottunk be, mert annyian, sokan voltak már bent a templomban, hogy oda nem jutottunk már be, a Szűzanyához nem tudtunk felmenni. De az első két évben a templom kerítésében volt a szentmise is megtartva. Ott vettünk részt. Az első évben is esett az eső, de keveset. A második évben nagyon hideg eső volt, de mi nem is éreztük, hogy van egy olyan. Más alkalommal valószínű, hogy mindenki meghűlt volna, tüsszentett volna, mittudomén mi, de ez alkalommal nem is éreztük, hogy esett az eső. A fáradtság egy kicsit erőt vett rajtunk, mire hazaértünk ugye az eső után, meg elég hosszú út. Szokatlan, mikor az ember 14 kilométert, 28 kilométert le kell gyalogoljon, mikor nincs hozzászokva. Na de a Szűzanya, vagyis az Isten kegyelméből az mindig – éreztük, hogy kaptunk, és hoztuk a Szűzanya áldását és az Isten kegyelmét mindig magunkkal hoztuk.

Hogy lehet ezt az Isten kegyelmét megtapasztalni?

Hát sokkal könnyebb a dolgokat Istennel átvészelni, mint Istennel nélkül. Sokkal könnyebb. Bármilyen problémád legyen, sokkal könnyebb Istennel élni, mint nélküle.⁴⁹⁹

Az aktualizálás 1990-ben ilyenformán nem egyszerűen a régi hagyományok felélevenítése, hanem összetett átadási-tanulási folyamatok együttese volt. Az új szereplők – és ide kell sorolnunk a búcsúban valóban először részt vevőkön kívül voltaképp a sokadszor itt levőket is – a korábban ismeretlen teljesség, nyilvánosság és szabadság közepette új tartalmakat is adtak annak, amit felelevenítettek. Úgy vélem, hogy ez akkor is *hagyományteremtés*, ha később nem fejeződik ki vagy valósul meg rendszeresen, hanem csak az emlékekben él tovább.

⁴⁹⁹ Interjú Dajka Mihályné Márton Zsófiával, 1997. május 18., Csíkszentkirály.

86. Imádkozó asszony a Salvator-kápolnában szombaton kora reggel (1995)

11. A kegyhely ünnepi ideje

1949 és 2019 között a pünkösdszombat dátuma május 10. és június 13. közé esett (18. melléklet). A csiki térségben általában az ünnepet megelőzően vannak az első igazi tavaszi hetek, hiszen április közepe-végén még gyakorta fordul elő havazás. A „sarjadást” követően Kárpát-medence-szerte ez már a „virágzás” ideje is, amikor számos mezőgazdasági munkát végeznek el. A liturgikus év szempontjából ilyenkor nincsen klasszikus Mária-ünnep; jóval korábbra esik a Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe (március 25.), későbbre pedig Mária és Erzsébet találkozásának ünnepe (Sarlós Boldogasszony, július 2.). A Mária-ünnepek mind dátumhoz kötődnek, Csíksomlyó másik két búcsúnapja Sarlós Boldogasszony (július 2.) és Mária neve napja (szeptember 12.), megünneplésére általában a napjukhoz közelebb eső vasárnap kerül sor.

A kegyhely éves ünneprendjében régóta kiemelt helyet foglal el Szent Antal tisztelete. A széles körben „népszerű” ferences június 13-i ünnepét megelőző kilenc keddi ájtatosságról Csíksomlyón a 18. század eleje óta vannak adatok. Ez az ájtatosságsorozat éppen egybeesik a pünkösöd lehetséges legkésőbbi dátuma előtti hetekkel.

A szenttel való találkozások sora liturgikus és paraliturgikus keretek között zajlik, és jellemzője a koncentrált, közösségre és egyénileg egyaránt megélt búcsús élmény, a „rituális dráma katarzisa”.⁵⁰⁰ Úgy vélem, erre a cselekvéssorra együttesen alkalmazhatjuk a *centrális idő* kifejezést. Ez a rituális, liturgikus cselekedetek ideje, ami megvalósulhat egyéni, csoportos és nagyobb, tömegeket átfogó módon is. Ehhez képest perifériális idő az, amikor főként a hétköznapi tevékenységek, valamint – egyfajta felfokozott nyitottság állapotában – intenzív emberi találkozások zajlanak ismerősök és ismeretlenek között. A kettő ritmusa nagy változatosságot mutat, egymáshoz kapcsolódásuk egyfajta lüktetéshez hasonlítható, és azért tekinthetjük mintegy sokszólamúnak, mert a búcsúban részt vevők más és más módon osztják be az időt. Közben folyamatosan „igazodnak”: egymáshoz, a saját állapotukhoz, az általuk ismert szokásokhoz, elvárásokhoz, hagyományokhoz. Párhuzamosan folynak egymással a szent cselekedetek: néhány méternyire egymástól gyónók, misét hallgatók, szentáldozáshoz járulók vannak a templom környékén, s ugyanakkor sokan

⁵⁰⁰ Tánczos 1995b.

éppen a körmenetben haladnak, kálváriát járnak, rózsafüzért mondanak stb. Hasonlóképpen párhuzamosan folynak egymással a rituális-liturgikus cselekmények a centrális időkben és a hétköznapiak a periférikus időkben. Bármelyik pillanatban át lehet lépni egyikből a másikba, és vissza. A nagymise közben is lehet a peremekre húzódva nekikezdeni falatozni, kényelmesen elterülni; a kálváriajárás után is rá lehet csodálkozni a kápolnák díszekre vagy a kilátásra. Az egymással párhuzamosan futó „idők”, a más-más ritmusban váltakozó cselekvések és történések azt is eredményezik, hogy a búcsú napjaiban legtöbbször ráláthatnak sok olyan emberre, aki éppen valami egészen mást csinál. A kálvárián felfelé haladók visszatekinthetnek a borvízkút körül pihenőkre; a napváraásra együtt gyülekeznek áhítattal és kíváncsiskodva, a templomkertben falatozók hallhatják a bentről kihangosított liturgiát és az imádkozókat, és az udvaron a gyóntatásra várakozókat bárki láthatja anélkül, hogy késztetést érezne rá, hogy bekapcsolódjon. Ha kifelé többnyire nem is mutatkozik meg, ez a helyzet mindenképpen létrehoz viszonyulásokat, emlékképeket, jó vagy kevésbé jó élményeket, amik elválaszthatatlanok a búcsús élménytől.

A szent időkben valósulhat meg leginkább a találkozás a transzcendenssel. Az egyéni és közösségekben átélt gyakorlat, élmény burjánzó gazdagsága minden valláskutató számára lenyűgöző, és ezernyi kísérlet van a megragadására. Leginkább a látható, időben, térben, szokásokban megnyilvánuló alakzatai írhatók le, és (ahogy már volt róla szó) a belső tartalmak, a lélek megélései és annak kifejezése egy másik dimenzióba tartozik. A 15. fejezetben idézünk néhány beszámolót az imádság, a gyónás, a gyógyulások, megnyugvások, Mária segítsége tapasztalatainak köréből. Arra a kérdésre, hogy *mi a legfontosabb a búcsúban*, Márton Balázs Csík-szentkirályon így válaszolt:

A búcsúba az a legfontosabb, hogy az ember lélek – keresztény lélekkel legyen, buzgón imádkozzék, az esze ott legyen az imádságba. Ne (úgy, hogy) imádkozom, mondom, s az eszem ki tudja, hol jár. Hanem mikor imádkozik az ember, gondolatlanul ott legyen, az imádságba, s a Jóisten legyen előtte, s a Mária, s a Jézus, szentek, ezek mind előtte legyenek. Az a búcsújárás. Még itthon es, mikor az ember imádkozik, vagy bármit csinál – ne káromkodj, és ne szidja az Istent, mert olyan emberek vannak biza, hogy minden második szava csak a káromkodás.⁵⁰¹

Program

A búcsú 1990-ben felelevenített rendje 1991–1992 során lényegében változatlan volt, majd csak 1993-tól alakították át. Továbbra is érvényesült az, amit a hagyomány, az előírások, a szervezés és a búcsú terének adottságai szabtak meg, és a bú-

⁵⁰¹ Interjú Márton Balázssal, 1997. május 18., Csík-szentkirály.

csúsok is tudták, hogy körülbelül mit, hol, milyen sorrendben végezzenek. Ennek ideáltipikus formája 1990–1992 között a következőképpen írható le.

A kegyhelyen a megérkezés és hazaindulás közötti időben a búcsúsok sorra járták a szent helyeket: a kegytemplomot, a szentélyben a Mária-szobrot, a dombtetőn fekvő Salvator- és a Szenvedő-kápolnákat. A templom szentélyében megérintették-megsimították a Mária-szobrot, a kápolnáknak az ott kihelyezett Krisztus-szobrokat, pénzt dobtak a perselyekbe. A buzgóbbak a Salvator-kápolnában térden állva kerülték meg az oltárt (inkább olyankor, amikor kevesebben voltak, nem annyira a nappali órákban). A dombról a Szent Antal-kápolnát érintve jöttek le, megpihentek a domboldalban vagy a borvízforrásnál, és visszatértek a templomhoz. A templomban misén – akár több misén is – vettek részt, gyóntak, misében vagy azon kívül áldoztak. Aki hosszabb időre jött, az éjszakát a szálláshelyén vagy a templomban töltötte virrasztva, imádkozva. Szombaton és vasárnap hajnalban a búcsús csoportok, főleg a gyimesi és moldvai csángók a felkelő napot nézték, énekelve, imádkozva várták a Szentlélek megjelenését. Ez a rend érvényesült korábban, a hetvenes-nyolcvanas években is: egyénileg és kis csoportokban körülbelül ezt járták végig, akár megérkeztek már csütörtökön, akár csak hétfőn délután.

A centrális idő, illetve cselekvések között megkülönböztethetjük az ismétlődőket, a viszonylag szabad időbeosztás szerint végezhetőket: misét hallgatni, gyónni, keresztutat járni, ha nem is „bármikor” lehet, de ezek ideje nincsen megkötve. Ami kötött, egyszeri volt bármely résztvevő számára (évszázadokon keresztül), az a közösen megjárt körmenet és az azt követő nagymise volt a kegytemplomban, illetve annak udvarában.

1993-tól kezdődően a kegyhelyen lassacskán állandósult a búcsú újjáalakult programja. A centrális és a perifériális idő beosztása és ezeknek a térben való elrendeződése fokozatosan megváltozott. Csaknem változatlanul folytatódott a korábbi generációk során megszokott péntek és szombat éjszakai virrasztás és a keresztútjárás. Új volt a felújított körmenet, a vonulás a kereszték alatt, a szabadtéri misék: a búcsú jólesően, teli tüdőből nyújtózott ki a szabad terekbe.

A búcsú „programját”, azaz a főbb események időbeosztását 1990-től általában a sajtó is közölte, ahogy ez 1949 előtt is évtizedeken át történt. A híradások egy válogatott sora érzékelteti azt a keretet, ami rövid pár sorban leírható, és amit a búcsúban részt vevők – ahogy mondani szokás – „megtöltének tartalommal”. 1990-ben még csak a keresztalják hagyományos sorrendje jelent meg a sajtóban.⁵⁰² 1990-ben a csíksomlyói Szent Péter és Pál-plébánia szűkebb körben terjesztett *Kistestvér* című híradójában – a helybeli plébános, Gergely István szerkesztésében – ezt olvassuk:

⁵⁰² 1990-06-01 Egyházközségek.

A pünkösdi búcsú pontos programja: Szombat du. 14 órakor indul a körmenet, utána szabadtéri püspöki mise. Szombat este 10 órakor virrasztás a Salvator kápolnában. Hajnalban (pirkadatkor) ifjúsági mise ugyanott. Vasárnap de. fél 11 órakor püspöki mise.⁵⁰³

1994-ben a már átalakított búcsús programot ugyanott a következőképpen közölték:

Május 20-án, pénteken este a szentmisén prédikáció lesz. Éjszaka nyitva marad a templom a virrasztó hívek számára. Pünkösöd szombatján reggel 6, 7, 8 órakor csendes szentmisék lesznek. A körmenet 8 órakor indul el olyan sorrendben, ahogyan érkeznek a kereszthalják. Dél 12-kor indul a papság és a kordon. A körmenet egyik jellegzetes történelmi, egyházi jelvényét ifj. Borsodi László és végzős diákok viszik. A két Somlyó hegy között az ünnepélyes szentmise délután 1 órakor lesz, Kanadából Miklósházy püspök úr végzi. Ugyancsak szombat délután 6 órakor a kegytemplom előtti téren is lesz szentmise, András Imre jezsuita atya végzi. A csángóknak este 7 órakor tartanak szentmisét a Szent Péter templomban. Ugyancsak ott este 10 órai kezdettel hajnalig tartó program lesz a fiataloknak. Vasárnap 6, 7, 8 órakor csendes szentmisék lesznek, 9-kor ifjúsági mise a Szent Péter templomban. Fél 11 órakor a kegytemplom előtti téren ünnepi szentmise, melyet Jakubinyi érsek úr végez.⁵⁰⁴

1996-ban a ferencesek a megyi lapban, a *Hargita Népe*-ben közölték a búcsú programját,⁵⁰⁵ 1999-ben pedig már az országos magyar napilap, a *Romániai Magyar Szó* is tudtul adta azt, amiben továbbra is alig van változás. Feltűnik a záró mondat arról, hogy a fel- és levonulás helyettesíti a régi körmenetet, ez jelezheti, hogy annak hiánya kissé még mindig érződött:

A zarándoklat programja a következőképpen alakul: a csíksomlyói kegytemplomban szentmisék lesznek reggel 6, 7, 8 és 9 órakor. Ez idő alatt gyóntatás és áldoztatás is lesz. 8 órától a kereszthalják, érkezési sorrendben felvonulnak a Kíssomlyó-hegy mögötti térségre, ahol imádkozva készülnek a közös Szentmisére, amely déli 12,30 órakor kezdődik.

A szent Hegy két oldalról közelítik meg a kereszthalják, keletről és nyugatról, a Rendezőség irányítása szerint. Kérjük szépen, kövessék utasításukat. A Hegyre való fölmenetel és levonulás helyettesíti a régi hagyományos körmenetet.⁵⁰⁶

⁵⁰³ 1990-06-03 Hír.

⁵⁰⁴ 1994-05-22 Hírek.

⁵⁰⁵ 1996-05-22 A ferences atyák.

⁵⁰⁶ 1999-05-17 Rendezőség.

A kegyhelyen a búcsú ideje hagyományosan pénteken, az első búcsús csoportok érkezésével kezdődött, és a 20. század elejéig még kétszeri, a szombati, majd vasárnapi nagy kikerülés után a vasárnapi nagymisét követő délutáni elvonulással ért véget. Ez nagy vonalakban ma is így van, a ferencesek első alkalommal vasárnap késő délután, a vendégek többségének a távozása után kezdenek megnyugodni, hogy minden jól sikerült. Másnap, pünkösdhétfőn még „szolgálatban” vannak, ünnepi miserendet tartanak, gyóntatnak, áldoztatnak, hiszen sokan erre a napra időzik a búcsúnyerésüket. Az ünnepi napok elmúta után is vannak még tennivalók.

Az *előkészületeket* jó időben megkezdik: 1990-ben még mindössze pár héttel korábban, majd a szervezés professzionalizálódásával egyre hamarabb és egyre több szakértő, szereplő bevonásával. A szerdai és a csütörtöki nap

87. A kinyomtatott búcsús program egy kapura tűzve (2001)

88. Kitisztítják a templomi szőnyeget (1992)

89. Kiviszik a nyeregbe a gyóntatópadokat (1993)

90. Ellenőrzik a nyereg berendezését (1993)

91. Villanszerelők a Szék útján (1996)

92. Útjavítók a városban (1996)

93. Készül az árusok sátra az utak mentén (1995)

a közvetlen előkészületeké. Idetartozik a kegytemplom takarítása, a nagymise helyszínének előkészítése, a tévések megfigyelőállásainak felállítása, a szabadtéri ol-tár rendbetétele. Megtartják az utolsó megbeszélést a rendezőkkel, a rendházban elkészítik a szobákat az érkező vendég páterek és atyák számára. A templomkert sarkánál a Szék útja fölé kihelyezik a fogadó feliratot.

A Szék útján és a mellékutcákban ilyenkor mindenfelé látni szorgoskodókat, akik az utcai kerítéseket festik, az árkokat tisztítják, és a kapu és a kerítés előtt helyet készítenek a hamarosan megérkező árusoknak. Választási években, például 1996-ban a szabad helyeken elhelyezték a választási hirdetményeket. A Szent Péter és Pál-templom környékén a pénteken megérkező moldvaiak helyét készítik el. A városban és a kegyhely felé vezető utcákban karbantartók dolgoznak, a munkások sokszor a rabok közül kerülnek ki.

Pénteken a kegyhelyen már minden készen áll a búcsúsofók fogadására. Megérkeznek távolabbi rendházakban élő és ott nélkülözhető ferencesek, a kilencvenes években a Szegeden tanuló teológusok csoportja, a gyóntató atyák egy része, elszállásolják őket a rendházban. Délután a kegyhelyen megelégnül a forgalom, kora este megérkeznek az első csoportok.

A kilencvenes években ezek többször is a gyergyószárhegyiek voltak. 1996-ban nem sokkal utánuk érkeztek meg a Nógrád megyei Varsányból is. Többszöri regisztráció alapján pénteken este-éjszaka érkezett még a moldvai Szitás, Vice, Beszterce, Békás, Bukarest, Máramaros, Máramarossziget és Rónaszék, azaz néhány távolabbi helység keresztje.

94. Pénteken késő délután érkezik a kereszthalja Gyergyószárhegyről (1994)

95. Péntek este Lukács atya köszönti a templom kapujában a Varsányból (Nógrád vm.) érkezőket, akiknek „saját” kegyhelye Mátraverebély-Szentkút. Ők hívták elő a páttert, aki rövid, lelkes beszédet mondott. A „jó palócok” utána énekelve vonultak be az esti misére (1996)

96. A templomnál fogadótábla van az út fölött (1992)

Pénteken az esti misével veszi kezdetét „hivatalosan” a búcsú, ami ekkor még főleg csak a templomra és környékére szorítkozik. Estére már a nyereg környékén is letáboroznak azok, főként távolabbi fiatalok, akik az éjszakát már kint töltik, hogy hajnalban időben ébren lehessenek. Szintén este kezdenek megérkezni a vásári árusok, hogy kora reggel kipakolhassák árujukat. A Szék útját rendszerint már pénteken este lezárja a rendőrség.

Szombatra virradóra a templomból a virrasztás végével megindulnak az első csoportok a Kis-Somlyó hegyre, hogy meglássák a felkelő napot. Kora reggel a ferencesek nekifognak a sok órán át tartó gyóntatásnak az udvarban. A kilencvenes évek elején reggel hat órától egymás után négy misét mondtak. Misék közben folyamatosan érkeznek az emberek. A templomhoz érkezett keresztaljákat régente hagyományosan ferences szerzetes köszöntötte a kapuban. Ezt a szokást is igyekeztek felújítani a kilencvenes évek elején, időről időre ott állt a templom előtt egy-egy ferences páter, aki fogadta és köszöntötte az érkezőket.

Az első keresztalják már reggel 8 és 9 óra között felvonulnak a nyeregbe, és órákon keresztül várnak a mise kezdetére. Ezalatt a hangszórókból hallgatják az imákat, bekapcsolódnak az énekekbe, vagy egyszerűen megpihennek, helyüket keresik, ismerősökkel találkoznak, jönnek-mennek. Az ő számukra semmilyen műsor, program, látványosság nem volt szervezve, és ez nem változott akkor sem, amikor már megvolt az oltáremelvény, ami más események alkalmával színpadként is szolgált. A Szék útja ezekben az órákban fokozatosan egyre zsúfoltabb. A város

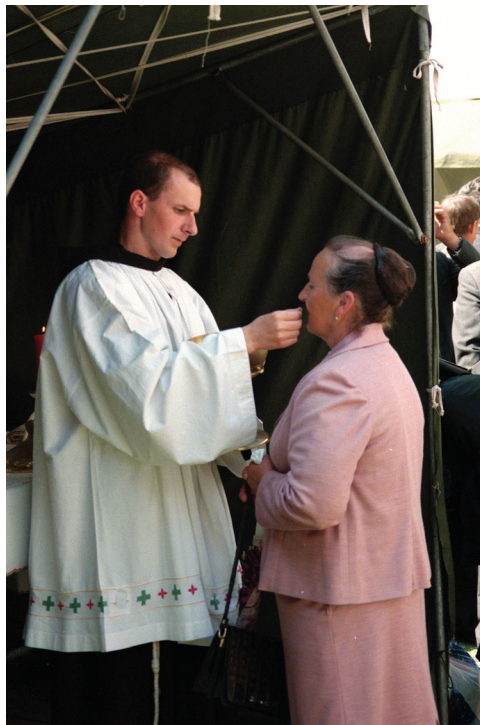
97. Gyóntatás a sekrestyében (1990)

98. Daczó Lukács figyel a gyónóra (1996)

99. A kolostor udvarán misék közben és között is áldoztatnak (2009)

100. A kolostor udvarán misék közben és között is áldoztatnak (2009)

felől, egymás után jönnek keresztalják és csoportok a legkülönbözőbb, egymástól is igen távoli helyekről.⁵⁰⁷ Út széléről, kerítésektől egyre többen figyelik, fényképezik őket. Cserkészek, kordont vivő gimnazisták várják az indulást a kegytemplom előtt. Többfelé látni kéregetőket, koldusokat.

A szombati centrális idő késő délelőtt a papság és a kordon felsorakozásával kezdődik, a következő másfél órában ők vonulnak fel a mise helyszínére. Eközben mindenütt egyre gyarapszik a tömeg, érkeznek a Szék útján, minden rendező szolgálatban van, ám a nagymise kezdetére sem érkeznek meg mindenki a helyszínre. Mindvégig tele van a templom, a rendház udvarán folyamatos az áldoztatás, az emberek a rendezők irányításával sorban állnak a kegyzobornál. A Duna Tv jóvoltából a nagymise a kétezres években kivetítőkről már a templomban is követhető volt.

A nagymisét követő *levonulás* 1996 után a felvonuláshoz hasonlóan több irányban történik, a nyereg másfél-két óra alatt ürül ki. Ennek során rendezők már nem működnek közre, ahogy a felvonuláskor még megtették. Többnyire kevés fogamatja van az oltárról elhangzó útmutatásnak:

A levonulás a következő sorrendben történik: elől mennek a gyergyóalfalviak. Kérjük, engedjenek helyet a gyergyóalfalviaknak, akik ősi hagyomány szerint vezetik a csíksomlyói körmenetet. A gyergyóalfalviak után következnek a többi gyergyói községek. Majd következik a kordon, a papsággal. A kordon után a felcsíki falvak következnek, utána az alcsíki falvak és Kászon. Következnek a háromszéki falvak sora. Utána Udvarhely vidékiek, a Maros, Nyárad mentiek, más vidékiek és vendégek.⁵⁰⁸

⁵⁰⁷ 1993-ban például egymást követően így: Gyergyócsomafalva, Máréfalva, Vágás és Székelydobó, Gyergyócsomafalva, Sepsiszentgyörgy, Pécs, Székelykeresztúr, Székelyszentkirály, Szováta, Lemhény, Kovászna, Miháza. Közben a fő menetiránnyal szemben érkeznek Csíksomortán és velük a moldvai csángók a kegytemplomhoz, ott megállnak, majd elindulnak vissza, a nyereg felé (Magyar Mónika megfigyelései).

⁵⁰⁸ Saját helyszíni hangfelvétel, 1995. június 3.

101. Szombat reggeli mise a kegytemplomban (1994)

Rendezett keresztalják váltakoznak laza csoportokkal. „Minden évben megismétlődő probléma, hogy a kötetlen búcsús csoportok igyekeznek gyorsan elindulni, s ez torlódást okoz. A szervezett keresztalják már szépen, rendben jönnek le a szent hegyről” – olvassuk az 1999-es háztörténetben, ami több év tapasztalat alapján pontosan rávilágít a tömeg kétféle összetevőjére, arculatára (14. melléklet).⁵⁰⁹

Borbély Gábor csíkszeredai főesperes-plébános 1997-ben arról beszélt, hogy a rendezetlen levonulás elkerülhetetlenül vezet zavarhoz, különösen a domb aljában összeszűkülő utak körül, továbbá hogy szükség lenne valamilyen „csűrre vagy hodályra”, ahová eső elől legalább a gyerekek, öregek, gyengén öltözöttek behúzódhatnának.⁵¹⁰ A levonulás idejét többször meggyorsítja az időjárás: ha esni kezd az eső, mindenki igyekszik hamarabb leérni abban a reményben, hogy fedett helyre fog jutni. Ebben a térben és ebben az időszervezésben az időjárásnak való kitétség a gyakorlatban sehogy nem oldható meg, erre mind a mai napig nem is történt kísérlet. Amikor a Kis-Somlyó hegy nagyjából kiürül, akkor is sokan vannak, akiket még a keresztúton lehet látni, de legtöbbször a vásári árusok körül forgolódnak. A nyeregből lassan távoznak a médiamunkások, az egészségügyiek, a rendezők, elszállítják a felszereléseket, székeket az oltártól.

⁵⁰⁹ HD–CC 1999. Pünkösdszombat.

⁵¹⁰ Interjú Borbély Gáborral 1997. május 21.

A következő két óra, délután 4 és 6 között úgy is nevezhető, hogy a „találkozások órája”: ilyenkor találják vagy keresik meg egymást ismerősök, találkoznak és indulnak haza a közeli falvak búcsújárói, mennek vissza az autóbuszukhoz, kocsijukhoz az utasok, a templom körül a kilencvenes években ilyenkor hangzott el a legtöbb hétköznapi jellegű hirdetés (még nem volt elterjedt a mobiltelefon). Akik a misét megelőzően, esetleg közben nem ehettek, ilyenkor telepednek le megpihenni, enni-inni, vagy keresik fel azokat az árusokat, akiktől vásárolhatnak. A Szent Péter-templom körül a nagymiséről levonulás után kezdenek gyülekezni azok, akik az esti csángó misén akarnak részt venni. Az alkalmi szálláshelyek, vendégszobák újra megtelnek, és a panziókba is megérkeznek a vendégek, akik maradnak még egy éjszakára. A rendház ebédlőjében a papság és segítők két turnusban megebédelnek. Nagy a sürgés-forgás, az éppen aktuális távoli vendégpüspök vagy főcelebráns ül a főhelyen, a zsúfolt asztaloknál feloldódik a hangulat. Ide szűrődik be a legkevésbé a kinti nyüzsgés. Szent és profán egymás tőszomszédságában. Az esti misét 6 órakor az 1990 utáni első években a templomkertben felállított szabadtéri oltárnál mondták, majd annak lebontása után bent a templomban.

Szombat este és éjszaka a búcsúsok egyik része a templomban virraszt, mások a szálláshelyükön pihennek meg, a fiatalok pedig még késő este-éjszaka is inkább egymással keresik a kapcsolatot az utcákon, az iskola és a vendéglátóhelyek körül. Az árusok igyekeznek minden igényt kielégíteni, és noha alkoholt legálisan nem árusíthatnak, azért a pultok alól a sör is előkerül.

Vasárnap a hajnali program a szombatihoz hasonlóan szokott zajlani. Napvárás után a reggeli órákban egymás után indulnak haza azok a gyalogos keresztalják, amelyek előző nap még nem mentek el. Látványos és sokakat vonzó reggeli jelenet az összetett, több száz fős és több lobogót is felmutató gyimesi keresztalja felsorakozása a templom előtt reggel 8 óra körül, és kivonulása Csíkelne irányába. Ezután mások is indulnak, a fél 11-es ünnepi nagymise előtt a templom körül már alig van hagyományos keresztalja. A templom és előtte a templomkert mégis újra megtelik, mert nagyon sokan ekkor jönnek el Csíkszeredából. Dél körül, a mise után a templom és környéke egy rövid óra alatt kiürül, mindenki igyekszik haza a vasárnapi asztalhoz. A délutáni órákban a segítők elkezdik összeszedni a szemetet a templomban is, a kertben is, de ez még nem nagytakarítás, arra csak napok múlva kerül sor. Ami eddig nyitva volt – a sekrestye, a rendház folyosója, a templom kórusa – ilyenkor már zárva található, és a kegytárgybolt is szünetet tart. A búcsús tömeg elszlott, legtöbbjük már haza is érkezett.

Ha nem is nagy tömegben, vannak, akik inkább vasárnap járnak búcsút, és nem a szombati nagy tömeges együttlét idején. A közeli város lakosain túl a könnyen elérhető falvakból is sokan ezen a nyugodtabb napon mennek el a vasárnap délelőtti ünnepi misére. Ilyenkor arra is van lehetőség, amire az előző nap alig, hogy bejussanak a kegyszoborhoz. 1996-ban például két fiatal csíkszentmihályi férfi kerekedett fel vasárnap, miután szombaton már megjárták a gyalogos zarándoklatot, és kerékpárral gurultak el, a mise után meglátogatták az ismerőseiket,

bámézkodtak a vásárban. Egy másik család autóval ment be vasárnap Somlyóra. „Úgy félig bementünk a templomba, de akkor már úgy gyúródtunk, s mondtam, ne gyúródjunk tovább, majd eljövünk máskor [...] hát majd a jövőben egyszer, ha élünk. Nem volt semmi lelki benne, úgy gyúródtunk, emlékszem, gyermekkoromban is mindig úgy gyúródtunk.”⁵¹¹

Másnap, *hétfőn* van pünkösöd második napja, egyházi ünnep, a kegytemplomban vasárnapi miserendet tartanak (vagyis délelőtt fél 11-kor is van mise). Pünkösdhétfő Romániában a legutóbbi időkhöz nem volt munkaszüneti nap (mint Magyarországon). E napon szórványosan még érkeznek a kegyhelyre, talán nem sokkal többen, mint egy átlagos vasárnapon. Vannak, akik ekkor tudnak otthonról elszabadulni, találkoztam babakocsis fiatal párral is, és bizonyára még sokan mások is vannak, akiknek nehézséget okoz a nagy tömeg.

A pünkösöd utáni *kedd* általában a Páduai Szent Antal június 13-ára eső ünnepe előtti kilenc keddek egyike, amikor az ilyenkor évszázadok óta szokásos ájtatosságot végzik a templomban. A búcsú idejéhez ugyan nem tartozik hozzá szervesen ez a nap, mégis odaszámíthatjuk: igen sokan ezen a napon jutnak el Somlyóra, mert a pünkösdi napokat a kisgyerekek, beteg idősek felügyelete vagy az állatok őrzése, egyéb elfoglaltság miatt otthon kell tölteniük. Noha még működik a hangoztatás, már nincs rá nagy szükség, mert a templomba mindenki befér. A délelőtti nagymise után kisebb csoportok felmennek a kálvárián, de ha valaki ehhez nem talál társakat, inkább elmegy. Árusok már nincsenek, amolyan ünnep utáni hangulat tapasztalható.

A búcsú napjaiban mindvégig áhitattal állnak sorban az emberek a Mária-szoborhoz, hogy ott imádkozhassanak, és kedves tárgyaikat hozzáérinthesék a szoborhoz.

Virrasztás, napvárás

A templomi virrasztásban 1990 után a korábban tapasztalt tömeg némileg lecsökkent: péntek éjszaka „csak” a templom telt meg, és szombaton sem volt akkora a zsúfoltság, mint öt év előtt. A virrasztók számát csökkentették a látványosabb és fásasztóbb nappali programok, meg a sokak által gyalogosan megtett út, továbbá a korábbiakhoz képest többen találtak szállást házaknál.

Az éjszakai templom képe az első szabad évben, 1990-ben különös, megkapó vegyülékét mutatta a *szenttel való találkozás* formáinak. A padokban zsúfoltan ültek, némelyek gyertyát gyújtottak, annak fényénél nézték az énekeskönyvüket. Rózsafüzért imádkoztak, Mária-énekeket énekeltek, egy-egy percre elcsendesedtek, mígnem valaki újra elkezdte. Voltak, akik elbóbiskoltak, a padban kezükbe hajtották a fejüket, talán egy megkezdett imát folytattak, s amikor fölrebbentek,

⁵¹¹ Mészáros Borbála interjúja Csíkszentmihályon Csiszár Csabával és Simon Borbálával, 1996. május 27.

102. Éjszaka imádkozó asszony a kegyszobor előtt (1996)

103. Templomalvás a kövezeten vasárnap hajnali négykor (1996)

újra bekapcsolódtak abba, ami körülvette őket. Voltak, akik takaróba burkolózva a mellékoltárok lépcsőin szenderegtek, vagy csak feküdtek a csomagjuk mellett. Asszonyok, lányok egymáshoz kuporodtak, keveset mozdultak, vagy kinyújtott lábbal, ülve bóbiskoltak az oltárlépcsőn. Lövétéről negyven kilométeres gyaloglás után éjjel kettőkor érkezett meg egy férfi. Leült az utolsó pad térdeplőjére, és hátravetett fejjel hamarosan elnyomta az álom. Mihály Domonkos annyira elfáradt, hogy később ezt a menetet már nem ismételte meg. Vasárnap hajnalban már nemcsak a templomban, hanem a rendház emeletére vezető lépcsőfordulóban és a templomi karzaton is sokan foglaltak helyet. Az egyre összébb szoruló emberek között igyekeztek védeni az értékes területet, mert ettől függött, hogy lehet-e valamennyit pihenni az éjszaka. Volt, aki kisszéket hozott, mások késő este vagy kora reggel a templomban ettek. A templom terében a máskor oda nem illő cselekedetek is elfogadottak – kérdés, hogy ennek hol húzódnak a határai, s betartásukat az irányítók meddig bízzák rá a virrasztókra.

A Mária-szoborhoz egész éjszaka mentek: a jobb oldalon föl, a bal oldalon le. Egyesek többet időztek ott, fohászkoztak, és több tárgyat is elővettek, amiket az otthon maradottaknak vittek haza; mások megelégedtek azzal, hogy megcsókolják a szobor talpát. Amikor szombatra virradó hajnalban elénekelték a *Székely him-*

104. Virrasztás a padban hajnali ötkor (2005)

105. A kóruson, az orgona emelvényén vasárnap hajnalban (1996)

106. A pusztinai asszonyok a virrasztás után átöltöznek a hajnali kálváriajáráshoz (1996)

nuszt, szinte vezényszóra állt fel az egész templom. Szervezett, központi ájtatosság abban az évben éjszaka még nem volt, szerzetesek vagy rendezők sem irányítottak.

Hajnal előtt, még sötétben indultak el az első csoportok a templomból kifelé, hogy a kálvárián vagy az erdőszélen keresztül idejében följérjenek a Kis-Somlyó hegy oldalába, megláthassák a felkelő napot, s benne a pünkösdi Lelket. Vajon kik indulnak meg először? Magam az elsők között találkoztam gyergyóalfalusi asszonyokkal, akiket talán az a tudat vezetett, hogy ha a körmenetet a hagyomány szerint az ő falujuk vezeti, akkor ennek a kálvárián is hasonlóképpen kell lennie. Amikor nem sokkal 5 óra előtt felértek, éppen akkor kötöttek fel láncsal egy perselyként szolgáló faládkát a Salvator-kápolna előtti kőoszlopra (amit a gyergyóalfalusi hívek állítottak).

107. A tizennegyedik stációnál szombat kora reggel (1997)

A két hajnali napvárás közül a szombati volt a spontánabb, ekkor a moldvai csángók is többen voltak, mert ők egy nappal előbb érkeztek és egy nappal előbb távoztak, mint a többiek. A korábbi évekhez képest ez évben itt is kevesebben voltak, kevesebbet énekeltek – de az áhítat ugyanaz. Voltak moldvaiak, akik fekete harisnyadarabot feszítettek ki, azon keresztül nézték a fényességet. Férfiak és nők magányosan, párokban, csoportosan figyeltek. A régóta megszokott napvárást 1990-ben, vasárnap egy új egyházi ötlet igyekezett szó szerint más irányba fordítani, talán attól tartva, hogy ez a szokás túlságosan is pogány nyomokat őriz. A csobotfalvi plébános, Gergely István a napvárás helyszínére és idejére, reggel hatra szabadtéri misét szervezett hangosbeszélővel, gitárzenével, koncelebráns magyarországi papokkal. Sokan zavartan igyekeztek a hagyományos helyüket megtalálni, és fejcsóválva kommentálták, hogy „a népek farral állnak a napnak”. A mise körülbelül négyszáz résztvevője mellett a napvárók kissé oldalra szorultak, bátortalanabban énekeltek. A nagyszámú fényképész és filmes arra törekedett, hogy kikerüljék egymást, és megtalálják a hagyományos koreográfiának megfelelő képkivágást. Többen úgy oldották ezt meg, hogy sok arcot premier plánban vettek fel, és az elrévült embereket arról kérdezték, „mi hozta őket Csíksomlyóra”. Számos megfigyelés és interjú tanúsítja, hogy ez mennyire zavaró volt, és hogy a filmesek, fényképészek attól sem riadtak vissza, hogy a saját igényük szerint állítsák ide vagy oda az embereket.

Évek múlva voltak olyanok, akik már azért nem vették fel hagyományos színes viseletüket, hogy rejtettebbek maradhassanak. Egy, a moldvai Klézséből érkezett asszony mondta:

Két évvel ezelőtt még én is népviseletben jöttem – mondja Márikó –, de azóta már nem öltözök úgy, mert nagyon zavar, hogy akkor azonnal körülállnak a fényképezők, és miközben imádkozunk, végig fényképeznek. Szerintem imádság közben nincs helye az ilyesminek. Máskor szívesen megengedem, de miközben a Szentlélek megjelenését várom, nagyon zavar. Most, hogy nem voltunk felöltözve, félre húzódtunk, és észrevétlenül hívtuk a Lelket.⁵¹²

A ferencesek oldaláról nézve a virrasztás „árnyékban” van, csak egy mondattal emlékeznek meg róla: „Már pénteken délután megindultak a búcsús zarándokok, akik éjszaka a templomban virrasztottak.”⁵¹³

Jánó Ilona, a Lészpedről érkezett „szent leány” 1992-ben így beszélt a felkelő napban megjelenő Lélekről:

Somlyón ilyenkor pünkösöd van, és a Szent Lélek ilyenkor megjelenik-e?

Igen. De most arra nem tudott megjelenni. Mert most ilyen ködös idő volt.

De volt olyan, hogy meg tudott?

⁵¹² 2003-06-15 Ozsváth.

⁵¹³ HD–CC 1990. Előkészület. Daczó Lukács felfigyelt rá, és előadást tartott róla: Daczó 1997.

108. Nemzedékek a napfelkeltét várva (1997)

109. Szemben a nappal, térden állva (1994)

Volt, volt.

Az milyen?

Olyan a Szent Lélek, mint a galamb.
Mint a galamb képiben. A napnak a jövőt.
A napban látszott jobbra is, meg balra is, vergedett, a szárnyával repesdelt, mikor fennebb emelkedett, mikor alább emelkedett. És sokan látták, és sokan nem látták.

Miért nem látták?

Tizenháromszor jártam, annyit jártam, tizenharmadszor, mondjam azt, tán négyszer volt jó idő.

Négyszer? Kevés.

Tizenháromszor, mert annyit jártam. Úgy történt, hogy mindig felhős idők voltak. Mondom, négyszer-öttször annyin volt tisztaság, négy-öt, annyi volt. És ilyen idő volt, felhős volt, eső volt, nem tudott meglátszani. Látni láttam őt, a Szent Lelket, egyébként is.

110. Felkelt a nap (1996)

111. A moldvaiak napvárása mint érdeklődőktől övezett látványosság (2005)

Azt mondja, hogy tiszta időben is nem mindenki látja meg. Miért nem? Azért, mert nem érdemes. Voltak, hogy mondták, hogy nem lássák. Nem érdemes.

Miért?

Azért, hogy a lelke nincs elkészülve. Vagy bűn van a lelkén, és akkor nem tudja azt. Úgy mondódik, kell tisztán hordozni a szemeidet es. Kell fékezni, kell oltalmazni, és akkor a szemivel nem tudta meglátni, a lelke es nem volt tiszta, és akkor szeme sem látta meg. Ez ilyen történet.⁵¹⁴

Érintőzés

Röviden szólunk a szobor megérintésének szokásáról; ez nincs időhöz kötve, a szokáshoz nem társul liturgikus forma. Tánczos Vilmos pontosan megfogalmazta, hogy a „búcsú kegyelmeinek elnyerése mellett az egyik legfőbb cél a Csíksomlyói Máriával és általa az Égi Édesanyával való találkozás. Ennek egyik megnyilvánulása a *kegyszobor megérintése* (úgynevezett érintőzés)”.⁵¹⁵ A búcsúnak ez a jellemző rítusa általánosan elterjedt: kegyképeket megcsókolnak, szobrokat megsimítanak

112. Sorban állnak, hogy feljussanak a kegyszoborhoz (1993)

⁵¹⁴ Interjú János Ilonával, 1992. június 7.

⁵¹⁵ Tánczos 2016. 126.

világszerte, akár lekopásig is. A csik-somlyói érintőzést az különbözteti meg a többitől, hogy itt nincs mód a kegy-szobor megcsókolására (és ez a széke-lyek körében inkább ortodox szokásnak számít); a megérintése kézzel voltaképp csak kissé ágaskodva lehetséges, akkor is, ha felmennek az emelvény előtti három lépcsőn. Talán ezért, talán másért, itt a tárgyakkal történő érintőzés vált szokássá, ezt teszik a legtöbben.

Akár a kezükkel, akár valamilyen magukkal hozott tárggyal: kendővel, imakönyvvel, szemüveggel, kalappal, végzik az érintést, az olyan, mintha csak le akarnák venni a szentség erejét több erőteljes, súroláshoz hasonló mozdulattal.

Vannak, akik táskájukból egymás után vesznek elő tárgyakat, mert mások is rájuk bízták őket. Ezek a tárgyak aztán a hazatérés után is megbecsültebbek hétköznapi társaiknál. A tárgyak köre szembetűnően két körből kerül ki: olyanok, amelyek a fej környékével vannak kapcsolatban (szemüveg, sál, kendő), vagy pedig olyanok, amelyek közvetlenül vagy közvetve szellemi tevékenységekkel kapcsolatosak (imakönyv, szentkép). Asszonyok, férfiak, idősek és fiatalok egyaránt részt vesznek ebben a szokásban, legnagyobb tömegben pünkösdkor, de más ünnepeken és egyszerű vasárnapokon is sokan mennek fel a szoborhoz. Hogy ilyenkor legbelül mi zajlik le imádságban, hálaadásban, azt kívülálló sosem tudhatja meg.

Újjítás volt 1993-ban (amit a későbbi években is megtartottak), hogy a szobor talapzatához a legnagyobb tömeg jelenléte idején, szombaton, két székel ruhás lányt állítottak, akik egyes cselekedeteknek mintegy közvetítői, másoknak meg tanúi: ilyenformán a szobor legszűkebb környezete veszített abból a lehetőségéből, hogy az áhítat tere lehessen, mert a szobor talpához simítandó tárgyakat és a perselybe szánt pénzt a lányok vették át. A legtöbb embert ők látták személyes közelségből.⁵¹⁶ Amennyit ez „gyorsított” az áthaladáson, annyit csökkentett is a bensőségen, hiszen kevesen szeretik, ha imahelyzetben közvetlen közlőről, szemből-fentről ketten is néz(het)ik őket. Hasonló eltávolító hatása van a várakozó tömeg terelésének,

113. Rózsafüzérrel a mellékoltár lépcsőjén (1992)

⁵¹⁶ Interjú Péter Ildikóval és Péter Csillával, 1997. május 20.

114. Érintőzés a kegyszobornál kendőkkel (1996)

115. Középkorú férfi, aki csak a kezével érinti meg a kegyszobor alját (2010)

ha mégoly udvariasan végzik is. Akár rendezők, akár kötélkordon vagy vasrácsok igazítják el az emberek útját az általuk legszentebbnek tartott szoborhoz, az biztosan felébreszti a vágyat a csendesebb, nyugodtabb találkozásra.

Körmenet

A diktatúra időszakában, amikor a templomon kívül csak egyenként vagy kis csoportokban lehetett mozogni, a búcsú napjaiban nem volt olyan kitüntetett esemény, ami egy központi mag köré szervezte volna a tömegek mozgását. 1990-ben viszont, folytatva egy negyven év előtt megszakított hagyományt, az újra megszervezett, szombat délután megtartott körmenet már betöltötte ezt a szerepet.

A későbbiek fényében fontos látni, hogy a búcsús szokásrend 1990-ben és utána még két évig a körmenetet az ünnepi nagymise utánra időzítette. A nagy tömeg a délelőtti, a templomkert szabadtéri oltáránál megtartott szentmisére érkezett, a helyszínre a többség be sem fért, ezért jelentősége volt a hangosításnak. Ezekben az órákban derült ki, mi is történik valójában, milyen színes, nagyszabású és reményt keltő gyülekezés zajlik. A kolostori háztörténet pontosan tükrözi az első lelkesültséget.

Csodálatos volt a keresztalják összezsúfolt színeképe, ki-ki a maga lobogójával, csengőjével, pergő dobjával [...]. A pünkösdszombat délelőtti gyülekezés, a közös szentmise, a nagy körmenet együttvéve fenségesen-csodálatosan szép volt [...] Idős emberek meghatódva sóhajtoztak: Régen is volt sok búcsús Somlyón, de ennyi ember sohasem volt.⁵¹⁷

Ahogy a búcsú valóságos és szimbolikus középpontja Szűz Mária kegyszobra a templom szentélyében, ahová mindenki be akart jutni, úgy a búcsú „forgatókönyvének” középpontja a körmenet volt. Aki 1990-től kezdve részt akart venni a somlyói búcsún, az mindenképpen ott volt a körmeneten; ha esetleg csak azon volt ott, már elmondhatta, hogy jelen volt a búcsúban, még ha előzőleg nem is virrasztott, vagy nem látta a napkeltét. Voltak csoportok – például a gyimesi csángók –, amelyek érkezésüket csak a körmenet kezdetére időzítették, és sokan a legközelebbi falvakból meg Magyarországról is ugyancsak ekkorra érkeztek meg.

A szervezők szombaton az árvaháztól kezdődően a templomkertig sorba állították a megérkező keresztaljakat. A templomkertben a teret szerpentin alakban betöltve fértek el a csoportok.

A keresztalják érkezéséhez kapcsolódott 1990-ben egy ugyancsak régi hagyomány felelevenítése: amikor a kórház (a régi csíki székház) sarkánál feltűnt egy újabb keresztalja, meghúzták a harangokat, amelyek így szinte egyvégtében szóltak,

⁵¹⁷ HD-CC 1990. Pünkösdszombatja.

P. Márk József pedig a Szent János-kápolna kis szószékéről röviden köszöntötte az érkező kereszthalját, és tájékoztatta őket a búcsú programjáról.⁵¹⁸ Ez akkor még megvalósíthatónak látszott, évekkal később a nagy tömeg miatt már elmaradt.

A búcsús csoportok, illetve falvak körmeneti sorrendjét a régi időkre visszanyúló hagyományos előírás szabta meg: megjelent az újságban, bemondták a rádióban, ki volt függesztve a templom hátsó oszlopán, és díszesebb betűkkel írva a templomkertben álló kőoszlop oldalára is kihelyezték (*11. melléklet*).⁵¹⁹

A főszervező ferences atyák 1990 és 1992 között az elrendezésben és a reprezentációban is próbálták megtalálni az új helyzetnek megfelelő formákat: igyekeztek az évszázados helyi tradícióknak megfelelően megtartani és alakítani a körmenetet, a régi minták szerint igyekeztek eligazítani ennek időbeli lefolyását, a kereszthalját, csoportok sorrendjét. Ebben elsődleges szerepet játszott a hagyományos körmeneti sorrend, amely a székely székek, illetve kistájak szerint rendezte el a falvak népét, a kereszthalját: Gyergyó (elől Gyergyóalfaluval), Felcsík, a kordon a papsággal, labarummal, majd tovább Alcsík, Felső-Nyárádmente, Sóvidék, Udvarhelyszék, Maros mente, Háromszék, Brassó és környéke, gyimesi csángók, moldvai magyarok. A sorrendet kifüggesztették jól látható helyeken: a templom előtti téren, a buszmegálló falán, valamint stencilezve is osztogatták. Ez a körmeneti sorrend már korábban is megjelent, térképre vetítve egy évvel korábban közölte Táncczos Vilmos, az ő nyomán egy színes leporellón bővebb (részben tőle kért) szövegek kíséretében is megjelent.⁵²⁰ Valószínűleg helytálló Táncczos Vilmos azon feltételezése, hogy ezt a sorrendet az első világháborút követő időben alakították ki, amikor a körmenetet újraszervezték, hogy elkerüljék a korábbi évtizedekben emlékeztető villongásokat a sorrend körül.⁵²¹ Látható, hogy a sorrendben elől, a kordon és a papság körül nagyrészt a tisztán katolikus vidékek szerepelnek, utánuk a felekezeti vegyesebb vidékek katolikusai. Gyergyó, Felcsík, Alcsík, Felső-Nyárádmente és Sóvidék: táji egységek, melyek egykori székeken belül vagy egykori székek határvidékén helyezkednek el. Udvarhelyszék és Háromszék egy csoportot alkot, nincs kistáji vagy egykori fiúszéki bontásuk (a felosztás nem beszél Kézdiszékről vagy Kászónról). Marosmenték helyett viszont Maros mente alkot egy csoportot, olyan falvakat, városokat is magában foglalva, amelyek nem tartoztak a Székelyföldhöz (Görgényüvegcsúr, Szászrégen), de a Maros folyó összeköti őket.

Feltűnhet, hogy az alapul vett körmeneti beosztásban még sehol sem szerepeltek a máshonnan érkezettek; pedig a korábbiakból sejthetjük, hogy már akkor is, amikor ezt a hagyományt mintegy „megalkották”, egyáltalán nem csak székelyföldiek vettek részt rendszeresen a somlyói búcsún. A korábbi hagyomány betartásának lehetőségét 1990 után viszont szinte azonnal szétfeszítette a tömeg.

⁵¹⁸ Táncczos 2016. 124.

⁵¹⁹ 1990-06-01 Egyházközségek, Táncczos 2016. 130–131.

⁵²⁰ Táncczos 1991, Kiss-Pápai é. n.

⁵²¹ Táncczos 2016. 130.

A körmenet szombaton, a délelőtti nagymisét követően dél körül a kegytemplomtól indult; az árvaház és a borvízforrás mellett elhaladva balra (észak felé) felkanyarodott a domboldalra, és az erdőt megkerülve ért föl a Salvator- és a Szenvedő-kápolnákhöz. Onnan a Szent Antal-kápolnát érintve a domboldali meredek úton ért vissza a templomig. A pontos útvonalat első alkalommal még nem sikerült betartani, kisebb hiba csúszott be: a menet elejére akkor egy olyan fiatal állítottak, aki nem mindent tudott jól, és „egyik helyen a gyerek, aki vitte a keresztet, látta, hogy ott ilyen magán zarándokok, tehát nem szervezett csoportok mindenütt mászkálnak. Megcélozta a hegyet, és az erdőhatár alá vitte ki a népet. Ugye csendesen kell viselkedni, nem lehet kiabálni, nem kirándulás, hogy ne arra, hanem arra – ez egy kicsikét megnehezítette az utat” – mondta később Borsodi László.⁵²²

Ugyancsak ő emlékezett vissza rá, hogy 1991-ben, amikor ő vezette a kordont, lefelé jövet megpróbált egy kis újítást bevezetni, és a kápolnáktól másfelé, a „Szent Antal gödre” felé menni: „arra menedékesebb volt; arra gondoltunk, hogy arra könnyebb lesz lejönni, és megnyújtottuk volna az utat, miáltal fölvette volna az embertömeget. A kordon közelében tartózkodtunk, és a Bálint érsek úr is, meg azok a kanonokok, akik a régi búcsút érték, már szóltak, hogy nem ez volt az út. És akkor gyერünk gyorsan vissza. Én nagyon jól tudtam, hogy nem az volt az út. Nem sikerült az újítás akkor.”⁵²³ Diákként az érsek sokszor végigjárta a menetet, pontosan tudta, minek mi a rendje. 1992-ben is azt javasolták a ferences atyák, hogy változtassanak a meneten, ám ettől az érsek továbbra is vonakodott.⁵²⁴

A menet eleje körülbelül másfél órával az indulás után ért vissza az útelágazáshoz, és attól kezdve a körmenet teljes útvonalát, mintegy 2,5 kilométert, imádkozó, éneklő tömeg töltötte meg, embergyűrűbe foglalva a teljes Kis-Somlyó hegyet. A legnagyobb tömeg, becslések szerint száz-százhuszezer ember ekkor volt egyidejűleg Somlyón. A két Somlyó hegy közötti nyereg ekkor még semmilyen szerepet nem játszott, azt szinte alig is érintették. A körmeneti oszlop első harmadát követően, a *kordonban* – egy kötelet fogó diákok által alkotott mozgó élőlánc – vonult a püspök és a papság nagy része, és amikor ők visszaértek, a templomkertben megkezdődött az esti 6 órai mise, amit Bálint Lajos, a frissen beiktatott megyéspüspök mondott. Az utolsó csoportok már ennek vége után, sötétedéskor, 7 óra körül értek vissza.

A körmenet énekrendjét természetesen csak a központban lehetett megtartani, azonkívül egy-egy erőteljesebb énekvezető és a körülötte csoportosulók viték a többieket. Tagadhatatlan, hogy az ünneplőruhában, keresztekkel, zászlókkal, csengettyűs ministránsokkal vonuló tömeg a verőfényes napsütésben felszabadult erőt sugárzott. Bárki, aki ebben részt vett, fél évszázados „mulasztás” bepótlását

⁵²² Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19.

⁵²³ Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19.

⁵²⁴ Interjú Bara Bélával, 1994. május 22.

érezhette, hiszen már a világháború óta nem volt mód zavaró tényezőket mellőző körmenetre. Csupa olyan jelenet résztvevője és képek tanúja lehetett, aki ott volt, amiket addig csak emlékekből, elbeszélésekből ismert, de részleteit, valóságos ízeit nem érezhette. A legények szilárdan tartották „háromágú” zászlóikat a szél ellen, a csikkarcfalviak, gyergyóiak keresztjét rezesbanda kísérte. A papság ruháját lobogtatta a szél, és aki előre- vagy hátranézett a menetből, összefüggő oszlopot látott. Átható módon lehetett megtapasztalni a Mérei Ferenc szavával pontosan kifejezett „együttes élményt”.⁵²⁵

A látványra kíváncsiak a legnagyobb számban ugyancsak a körmenet idején voltak ott. Sokan letelepedtek az út szélén, és figyelték, kommentálták az elhaladókat. A menetben természetesen nem uralkodott mindvégig az áhítat: voltak beszélgető csoportok, ismerősök találtak egymásra. Azt sem mondhatni, hogy egyidejűleg mindenki a körmenetben vagy azzal végig vonult volna: a dombtető kápolnáinak érintése után némelyek kiváltak, a tarisznyájukból elemőzsiáltak. A borvízforráshoz érve csíkszentimreiek például elővették a *pünkösdi perecet*, amit a pünkösdi ünnepen kívül máskor csak lakodalmokkor szoktak sütni: „mikor viszik a perefernumot lakodalmakkor, mikor ökrös szekérrel vitték, akkor az ökrök

116. A körmenet mellett a kanyarokkal meghosszabbított útvonalon lovasok parádéznak (1992)

⁵²⁵ Mérei 1947.

szarvába azt akasztottuk”.⁵²⁶ Mások a körmenet ideje alatt a keresztutat járták vagy a templom körül maradtak, különösen azok, akik nehezen bírták volna a gyaloglást a domboldalban.

1992-ben a tömeget az útvonal meghosszabbításával, új kanyarok beiktatásával igyekeztek kissé széthúzni, hogy az eleje lassabban találkozzon össze a végével. A körmenet oszlopa mellett 1992-ben fent a nyeregben székely ruhába öltözött lovasok jelentek meg, akik kötetlen járás-kelésükkel némileg kilógtak ugyan a búcsú szent eseményeinek „forgatókönyvéből”, de a nézők egy részét hatásosan és önérzetet keltően emlékeztethették az egykori lovas székely határőrökre – akkor is, ha mások ezt sehogy sem tudták értelmezni. Ez a kísérlet csak két évig élt, az ötlet Gergely István plébánostól származott, aki nem minden lépését egyeztetette össze a búcsút szervező ferencesekkel. „Az a plébános úrnak a reszortja. Most végeredményben nem volna szükség. Ő csak akarta a régi, mondjuk úgy, lovas székelyeket megjeleníteni” – mondta erről Márk József.⁵²⁷ Ez megismétlődött még egyszer 1993-ban: akkor már a szabadtéri nagymise közben tűntek fel lovasok az erdő, illetve a tömeg szélén, és ez még furcsább volt, mert kissé magáról a miséről is elterelték a figyelmet.

Kétségtelen, hogy ez nem a ferencesek részéről volt így beállítva, és az, hogy a predikáció és a szentmise közben vonulgattak le és föl – számomra egy kissé nem egészen odavaló és odaillő dolog volt, semmiképpen sem.⁵²⁸

Az egyik főszervező későbbi emlékezése is ezt erősíti meg:

Nem nagyon lehetett volna nekik – a lovasoknak – olyan szerepet biztosítani, hogy az harmonikusan beépüljön az egészbe, azonkívül, hogy látvány. A lovakra vigyázni is kell, mert a nagy tömegtől megvadulhatnak: nehogy kellemetlenség történjen.⁵²⁹

1993-tól megváltozott és évek alatt valóságosan megszűnt a körmenet rendje. Eszerint a tömeg elvonul a templom mellett a mise helyszínére, majd visszatér, de már nem a kegytemplomhoz – vajon hova és miért? A távolabbról érkezettek sokan voltaképp busztól buszig, kiszállástól beszállásig vonultak, sokan be sem tértek a templomba, a szobrot még messziről sem látták. 1993-ban a tömeg (néhány csoport kivételével) a rendezők irányításával még egyazon útvonalon vonult fel a nyeregbe, és – némiképp ugyan felbomolva – ugyanarra ment le, ahol korábban is lefelé vonult. A következő évben, 1994-ben vette kezdetét a körmenet felbom-

⁵²⁶ Interjú csíkszentimrei asszonyokkal, 1990. június 2.

⁵²⁷ Interjú Márk Józseffel, 1993. május 27.

⁵²⁸ Interjú Benedek Domokos tartományfőnökkel, 1993. május 31.

⁵²⁹ Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19.

117. A kordon körmenetben. A labarumvivők Antal József és Kari Tibor, a Segítő Mária Gimnázium végzős diákjai voltak (1995)

118. A nagymisére felvonulás új útvonala a templomkerten és a mezőn keresztül vezet (1997)

lása: a gördülékenyebb felvonulás érdekében a rendezők az útvonal egy pontján, a gyermekotthon kertjének hátsó sarkánál kétfelé irányították a csoportokat: egy részüket bal felé a régi útvonalra, másik részüket pedig jobbra, a borvízforrás felé, ahonnan azok majd az újonnan épített úton értek fel a nyeregbe. Oda ezáltal kétfelől érkeztek és sorakoztak fel a keresztlják. Ez ugyan gyorsabbá tette a felvonulást, ám szétzilálta magát a körmenetet, és senki sem látta tisztán a levonulás rendjét. 1995–1996-ban ez a folyamat kiteljesedett: a csoportok, keresztlják egyre inkább ott mennek fel, ahol tudnak vagy akarnak, vagy ahol éppen érik, a legváltozatosabb kuszaságban. Korábban a kisebb csoportokban érkezők is két úton mentek fel a Kis-Somlyó hegyre: vagy a „kikerülés” útvonalán, vagy a Kálvárián. Ez így volt nemcsak a szombati nagy körmenet idején, hanem máskor is, az előző és a következő napokban, éjszaka, hajnalban. Ezzel 1990 előtt voltaképpen rejtett formában megőrizték az egykori nagy körmenet koreográfiáját. A korábbi rend felbomlását jelzi az is, hogy ma már nem is csak a szombati nagy tömeg felvonulásának idején, hanem a máskor, kisebb csoportokban érkezők (köztük a leginkább hagyományőrzőnek tartott moldvai csángók) is ott mennek, ahol tudnak, ahol érik. Festői összevisszaság ez, amivel kiváló fényképtémákat adnak a turistáknak. Túl ezen, mindenképp a szakrális tér kiterjesztése az egész Kis-Somlyó hegyre. Az eredeti útvonal szimbolikus értékét mostanra szinte csak az jelzi, hogy az egykori körmeneti útvonalon már csak a kordon (az ünnepi jelvények, a papság és az előkelőségek) megy fel a nagymise helyszínére.

119. Sokan mennek a nyeregbe felvezető, a régi körmenetitől eltérő rövidebb úton (1994)

Nagymise

1993-ban, amikor már látszott, hogy a tömeges érdeklődés, illetve részvétel állandósult, a szombati nagymise helyszínét a megyéspüspök jóváhagyásával áthelyezték a hegy nyergébe egy ideiglenes oltárhoz. Ekkor tehát a nagymisét időben és térben a körmenet *közepére* iktatták be, a tömeget pedig a nyeregbe fel és onnan lefelé a körmenet hagyományos útvonalán irányították. Amikor látszott, hogy az új helyszín beválik, megtervezték és 1996–1997-re felépítették a mise állandó helyszínét, a Hármashalom-oltárt. Emiatt (és a televíziós közvetítéssel is összefüggésben) a nagymise időpontja déli 1 órára rögzült; ehhez igazították a papság és a kordon indulását a kegytemplomtól mintegy másfél órával korábban, fél 12-re. Továbbra már lehetetlennek bizonyult, hogy a nyeregbe feljutás és az onnan levonulás továbbra is egységesen, körmeneti jelleggel történjék, tehát hogy a nagymise egy közös vonulás *közben* történjék meg. 1994-től kezdődően fokozatosan kialakult az a rend, hogy a mise helyszínére szombaton reggeltől órákon át több irányból és a rendezők által irányítottan, mégis egyre kötetlenebbül vonulnak fel a résztvevők. Hasonlóképp, a nagymise utáni levonulás időben és térben egyre szétszórtabb lett: a kordon és a papság a helyszínről a kegytemplomhoz vonul, a kereszthalál egy része a nagymise helyszínéről egyenesen hazafelé indul, és nem is érinti a kegytemplomot; mások a mise utáni időt gyakorlatilag „szabad” időnek, az általunk használt

120. A tömeg az oltár előtt a szombat délelőtti nagymisén.

kifejezéssel „periferikus” időnek tekintve viselkednek, ismét mások pedig, benne maradván a búcsú terében és idejének lüktető ritmusában, este újra misén vesznek részt, éjszaka virrasztanak, és közben-közben igyekeznek a hétköznapi szükségleteiket is kielégíteni (esznek, szunnyadnak, megmosdanak stb.).

1992-ben Bálint Lajos érsek még nem ment bele abba, hogy a pünkösdszombati nagymisé a templomtól távol, a hegy nyergében tartsák meg, ahogy azt a ferences szervezők közösen kigondolták. A rendi *Historia Domus* erről így ír:

Nagyon szép terv készült a megyei vezetőség és a csikszeredai polgármesteri hivattalal egyetértve. A zarándokok, keresztalják a kegyhely köszöntése után kivonult volna a Kis és Nagy Somlyó hegy közötti fennsíkra, hol a keresztalják érkezésük sorrendjében nagy tájegységként állottak volna fel. A város biztosította volna az oltár megépítését. A hangszórósítást, sőt a hegyre felvezető utat is kijavították. Közben sajnos az érsek úr egyes tanácsadói befolyására lefújta tervünket. Így pünkösdszombatján és pünkösdvasárnap az érsek úr és segédpüspöke, dr. Jakubinyi György itt bent a szorongásig megtelt templomtéren végezték a szentmisét.⁵³⁰

Kitágult a nagymise előtti gyülekezés ideje nemcsak a tömeg, hanem a nagyobb távolság miatt is. Az érkező keresztalják és csoportok órákkal a mise előtt kezdenek érkezni a nyeregbe, ahol az oltárnál álló irányító (rendező, pap) „szóval tartja” a gyülekezőket. Imádságok, énekek, hirdetések hangzanak el, és olykor segítenek megtalálni az érkező csoportok előre kijelölt helyét. Ezt nem veszik olyan szigorúan, mint egy vatikáni nagymisén, ahol körülbelül hasonló tömeg van együtt.

Mitől „nagy” a hegy nyergében megtartott *nagymise*? Természetesen elsősorban a résztvevők nagy száma miatt. Másodsorban a szertartás ünnepélyessége, méltóságteljes lassúsága miatt. Ez általában jellemző a katolikus egyházban, a misék hossza elég nagy változatosságot mutat. Noha a pünkösdi nagymisén sosem fordul elő egyéb beiktatott szertartás (mint másutt a keresztelés, bérmálás, esküvő, papszentelés, olajszentelés, vízszentelés stb.), az időtartama másfél-két óra között váltakozik. Az átlagosnál hosszabbak a mise elején elhangzó köszöntések: a „házigazdák” nevében általában a ferences tartományfőnök vagy a helyettese szólal meg, aki a búcsúok mellett a főcelebránst és/vagy a vendég szónokot is köszönti; utána – ha, amint ez általános, jelen van – az egyházmegye érseke, Jakubinyi György szokta elmondani köszöntőjét. Ebben eleinte név szerint is meg voltak említve egyházi és világi méltóságok. Ez néhány év után elmaradt, aminek az indoklása is elhangzott: itt mindenki keresztény testvér, nincsenek rangok és méltóságok, mindenki saját szándékából érkezik, senkit nem hívnak meg, csak a főcelebránst. Amikor az érsek magasabb rangú egyházi embert, a pápa követét (apostoli nun-

⁵³⁰ HD–St 1992 A csiksomlyói búcsú.

cius) fogadja, akkor megmarad a név szerinti köszöntés. Kivételesnek számított, amikor 2003-ban az érsek külön is köszöntötte Tökés László királyhágómelléki református püspököt, aki először ment el Somlyóra a búcsúba, valamint amikor a Habsburg-család valamelyik tagját emelte ki (erre a nemzeti kegyhelyről szólva még visszatérünk).

A főcelebránsok és szónokok kiválasztása a színpalak mögött zajlik, néhány hónappal az ünnep előtt. Egyeztet egymással a ferences rendházfőnök, a tartományfőnök és az érsekség, illetve annak hivatala. Az 1990 után huszonegy év adatai (a háttér közelebbi ismerete nélkül is) lehetővé tesznek néhány megállapítást. Ezalatt a főcelebráns mindvégig püspök volt: nyolcszor Gyulafehérvárról, kétszer a szatmári püspökségből (Nagyváradról egyszer sem), ötször Magyarországról; négyszer érkezett külföldön élő magyar (Németországból, Kanadából, Ukrajnából), kétszer pedig pápai követ. Első alkalommal csak 1997-ben hívtak vendéget Magyarországról (az esztergomi érseket), aki előtt már három külföldi és egy másik hazai püspök is meghívott vendég volt. A főcelebránsok közül tehát hiányzott az egyházmegyes papság és a szerzetesek.

Ha a szónokokra tekintünk, azt látjuk, hogy a vendég főcelebráns egyúttal mindig szónok is, ahogy ezt az udvariassági és egyházdipomáciai szokások meg is szabják. A szentbeszédet akkor tartotta erdélyi pap vagy szerzetes, ha a főcelebráns a helyi érsek vagy a segédpüspök volt (hatszor), vagy ha nem magyar anyanyelvű volt (kétszer). Erdélyi pap mondta a szentbeszédet az első búcsún 1990-ben, majd több év kihagyás után 1999-ben Czirják Árpád kolozsvári plébános, és a kétezres években mások. Ferences szerzetes mindösszesen kétszer jutott szószékre a nagymisé: 2003-ban Bartók Albert – korábban sok éven át csíksomlyói házfőnök –, 2003-ban pedig Bőjte Csaba, az ismert gyermekotthoni hálózat vezetője. Ezek olyan fejlemények, illetve viszonyok, amelyek korábban, 1949-ig bezárólag elképzelhetetlenek lettek volna: akkor gyakorlatilag mindig helybeli ferencesek álltak az oltárnál és a szószéken (19. melléklet).

Szentbeszédnek hatását, utóéletét követni sosem volt könnyű, e kutatásnak pedig nem is volt célja. Nincs még egy olyan alkalom, ahol szentbeszédet annyi ember hallgatna élőben, mint a somlyói pünkösdi búcsú. Ahány hallgató, annyi befogadó, ahány beszélgetés, annyi értelmezés, viszonyulás, értékelés. A beszédek túlnyomó többsége természetesen a lelki tartalmak, a szentírási magyarázatok, az erkölcsi buzdítások körében mozog, ezek mellett csak mintegy mellékesen hozzák szóba a magyarság összetartozásának, megmaradásának témáját (erre a 19. fejezetben visszatérünk).

A fő- és koncelebránsok mellett nagy számban vannak jelen a búcsúban papok az egyházközségekből, illetve szerzetesek. Egyik részük az oltáremelvényen foglal helyet liturgikus ruhában, ám nem vesz részt a koncelebrációban, csak az áldoztatásban. Másik részük el van vegyülve a tömegben, és gyóntat.

A nagymise végén minden alkalommal felhangzanak a himnuszok: elsőként a pápai, majd a magyar, majd a *Székely himnusz*, és gyakran negyedikként a *Ván-*

dor fecske hazatalál... kezdetű ének, amit többen a „régí” *Székely himnus*znak tartanak.

A nagymise idején, amikor a legnagyobb tömeg van együtt, jól érzékelhető a különböző mértékű részvétel: egyszerre, mégis más-más módon vannak jelen az emberek. Főként a széleken jellemző a profánabb magatartás, amit kifejez a testtartás, beszélgetés, vagy az, ahogy kevésbé követik a liturgikus eseményeket. Ezt a média jelenléte fokozza: akik kameraközébe vannak, bele-beleintégetnek a képbe, vagy épp ellenkezőleg, igyekeznek magukat fegyvelmezni, más pedig igyekszik távolabb húzódní. Ugyancsak a szélek felé helyezkednek el sokan, akik nem csoporttal érkeztek, türelmetlenebbek, és a szertartás végén hamarabb szeretnének lejutni.

A szabadbtéri misén többször is nehézségekbe ütközött az áldoztatás. 1993-ban, első alkalommal ezt úgy oldották meg, hogy az oltártól a vidékeket jelző táblákhoz küldtek áldoztatókat, akiket a melljük állított fehér zászlónál lehetett megtalálni. Nem volt könnyű, a tömeg kereste, hogyan juthatna oda a papokhoz. A hosszúra nyúlt áldoztatás közben rezesbanda vezette az éneklést. Egy idő után, amikor még tartott az áldoztatás, folytatták a szentmisét, ami rendszeren nem szokás. 1994–1995-ben ugyancsak a táblák mellett, de most már ott kihelyezett kis asztalkáknál áldoztattak, és kihirdették, hogy akik itt nem jutnak oda, azok a kegytemplom udvarán mehetnek. Nagyon sokan, akik megszokták, hogy áldozni a misében szoktak, ezt igen furcsának találták; sokan a zsúfoltság ellenére is igyekeztek odajutni, mások inkább lemondtak róla. Ez a szervezők számára kiszámíthatatlanná tette a mise idejét, ami a televíziós közvetítés miatt kényelmetlen lett.

Ezért aztán 1996–1997-ben a nagymisében elhagyták az áldoztatást, és csak lent a kegytemplomnál, illetve a rendház udvarán lehetett áldozni. Ezt a teljesen szokatlan megoldást ugyan kihirdették, sokan mégsem tudtak róla, és várták, keresték a lehetőséget, aztán csalódtak. Volt, aki utóbb elmondta, hogy „ugyanakkor viszont a társaságnak a krémjét, akik ott a színpad előtt voltak, azokat kezdték áldoztatni. És akkor erre nyomult oda a nép is, akkor már, aki ott volt, azokat is,

121. A gyónó a pap mellett térdel. A zsolozsmáskönyv a földre van letéve. A nagymise előtt és közben a papok mintegy két órát töltenek a gyónatással, mások meghallgatásával (1995)

122. Áldoztatás a nagymisén (1994)

de ez nem volt megszervezve”.⁵³¹ Az, hogy mikor mennyi áldoztató papot lehet megszervezni, sok tényezőtől függ, többek között például attól is, hogy mennyien koncelebrálnak és mennyien vannak a hívek közelében a nép között; előbbiek tudnak áldoztatni, utóbbiak meg gyónatnak. Az is igaz, hogy nagyon sokan (több ezren is), akik a nagymisére kivonultak, már egy korábbi misében eljutottak az áldozáshoz, ismét mások meg el sem indultak, mert az ő megszokásuk szerint ehhez nélkülözhetetlen a gyónás, amit nem tudtak elvégezni. Két év után, 1998-tól visszaállították az áldoztatást a nagymisén, hatvan-hetven papot beállítottak erre, és a tömeget kordonokkal, folyosókkal tagolták, ahol a papok is, az áldozók is mozoghattak.

Az egységes körmenet megszüntetése a nagy tömeg számára a búcsú idejének egy napra, azon belül is legfőképp egy eseményre, a nagymisére szűkülését hozta magával. Ez tovább szélesítette a sokszólamúságot, a „párhuzamos különidejűségeket”, hiszen eközben és ennek ellenére sok résztvevő továbbra sem csak ezt a nagymisét tekinti a búcsú egyetlen fontos részének, hanem valamilyen mértékben megtartja a szent cselekedetek, a rituális-liturgikus időbeosztás azon rendjét, amely hosszabb időre, legalább másfél napra beosztva valósult meg. Az „egynapos” búcsújárók mellett tehát ott vannak a másfél, a két- és három-

⁵³¹ Interjú B. K.-val, 1997. május 18.

négy naposak, vagyis akik ennyi időt szánnak a búcsús ünneplésre. A nagymise tömegében vannak, akik már két napja búcsúsként vannak úton, mire odaérnek, és csak újabb két nap múlva fognak hazaérni, még mindig búcsújárókként. Mások előző nap és másnap, vagy akár már az előző és azt követő órákban is a környék látványosságait vagy a saját hétköznapi szükségleteik – evés, társas élet stb. – beöltését célozzák meg.

123. A nagymise végén a tömeg megkezdte a levonulást (2001)

Passiójáték

A szombat délutáni búcsús program 1997-től nagyszabású szabadtéri *passiójátékkal* gazdagodott. Ezt éveken keresztül megtartották a hegy nyergében, első alkalommal még este, majd később délutánra helyezték, hogy többen láthassák. Az ötlet a virágvasárnapi passiójátékokra ment vissza. A somlyói plébános kezdeményezte, hogy ezen az ünnepen játsszák el Jézus és apostolai virágvasárnapi bevonulását Jeruzsálembe. A passió ötlete már 1992-ben felmerült, amikor budaörsiek javaslatára az *Europassió* – egy passiójátékokat egybefogó európai szövetség – képviselői felkeresték a somlyóiakat, majd 1996 virágvasárnapján megvalósult az első színjáték. Ennek különlegessége a zenével kísért táncos pantomimmozgás volt, alig néhány szavas bemozdító kommentárokkal. A passiót 1997-ben pünkösdi ünnepén is előadták. Ez volt az első év, amikor már készen állt a nyeregben a Hármashalom-oltár,

124. A csíksomlyói passió előadása (2021)

ennek színpadától indult a történet, és a keresztút során a menet fokozatosan az egész nyergen keresztülvágva az erdő szélén felállított nagy méretű kereszthez ért, ahol „római” módra, kötelekkel rögzítve valóságosan felfeszítették a Jézust alakító férfit. Sokan aggódtak, hogy nem marad-e el az előadás, hiszen abban az évben a nagymise végén hatalmas vihar és jégeső volt, az este nyolckor kezdődő előadásra kevesen maradtak, a felázott talaj, sár nem volt éppen kedvező, felhők helyett pedig a lemenő nap fényére számítottak a rendezők.⁵³² A koreográfus egy fiatal csíkszeredai tánctanárra, Svella Adélra volt, a szereplők középiskolások. A következő években az előadás szereplői fokról fokra cserélődtek, régiek helyébe újak léptek, és az előadás egyre kidolgozottabb lett, katartikus hatást váltott ki – még a hűvösebb elemzéshez szokott antropológusból is:

Mikor legelőször jártam Csíksomlyón, megilletődve, de értetlenül olvastam a Szalvator kápolna oldalán levő feliratot, mely szerint mintegy kétszáz évvel ezelőtt itt, a Kis-Somlyó hegyén lajtorján angyalok ereszkedtek le az égből, és „csodálatos processziójárások történtek”. Úgy gondolom: aki részt vett a Passió-

⁵³² Interjú G. J.-vel és B. K.-val, 1997. május 18.

játékon (vagyis nem csak ott volt, hanem egy volt a szenvedést átélők, a szenvedésen felülemelkedők közül), az, ha kismértékben is, de érti.⁵³³

Az *Europassió* képviselői 1997-ben Csíksomlyón tartották találkozójukat,⁵³⁴ és pünkösöd után nemsokára öt országra kiterjedő európai turnét is szerveztek a produkciónak; erről cikksorozatban számolt be a csoport egyik vezetője, tolmácsa, Miklós József.⁵³⁵ A szervezet 2001-ben már saját zászlója alatt, együttesen vonult a körmenetben a nagymisére. Tíz évig megtartották ezeket a pünkösdvásárnapi előadásokat, aztán tízévi szünet következett, majd a kihagyás után 2016 virágvasárnapján elevenítették fel a templom előtti téren.⁵³⁶

A búcsús program szerkezetének megváltoztatásában elsődlegesen a megnövekedett tömeg mozgatásának igénye játszott szerepet: helyet kellett találni, hogy ennyi ember részt vehessen a misén. A centrális idő korábbi köréből ezzel kikerült a körmenet, és megerősödött a nagymise; eközben pedig az azt megelőző és követő idő a centrális és periferikus, a szent és profán idő nagyobb fokú keveredését mutatja. A nagymise mintegy másfél órája az egyetlen olyan idő, amikor térben és időben körülbelül egységesnek mondható az ünneplő tömeg, előtte és utána a sok-sok szervezeten érkező csoport mindig éppen más-más időben van. Egyszerre zajlik a papság és a kordon felállása azzal, hogy fent a nyeregben az odaérkezés első fáradalmát pihenik ki, és a pihenő, falatozó csoportok körül vezetett éneklés zajlik, hirdetésekkel, ismertetésekkel tarkítva. Ezen a sokszólamúságon, sokszínűségen nehezen tud úrrá lenni bármilyen körültekintő szervezés, kikerülhetetlen a profanizálódás.

Az ezredfordulón, tíz évvel a romániai politikai fordulatot, a búcsújárás megújulását követően az ünnep rendjében a megállapodottságot, a kialakított formák rögzülését figyelhetjük meg. 2000 óta „a kegyhely őrei” újabb jelentős változtatást már nem vezettek be, a helyszínek, a terek alakítása, a búcsú időbeosztása az elmúlt két évtizedben jórészt ugyanaz maradt.

⁵³³ Gagyí 1997. 9.

⁵³⁴ 1997-05-21 Takács.

⁵³⁵ 1997-07-08 Miklós.

⁵³⁶ Az előadásról közölt fényképsorozat: 2016-03-20 Pál; a felújításra emlékezik: Oláh-Bányai 2016.

125. A kegytemplom és rendház egy márciusi hétköznap (2017)

12. A kegyhely ünnepi terei

A szent helyek és azok térbeli felépítése messzemenően dinamikus. A dinamizmus jelenti a valóságos terek időszakos átalakulását a búcsú idejére fizikai és szimbolikus értelemben; jelenti a valóságos terek fokozatos átformálódását az évek során, jelenti a búcsú „terének” valóságos és szimbolikus kiterjeszkedését, jelenti a terek profán és szent jellegének folyamatos egymásba olvadását, amit úgy is mondhatunk, hogy a szent terek profanizálódnak, a profán terek pedig szakralizálódnak.

A búcsú terének teljességéhez tartozik az az árapályszerűen váltakozó hullámzás, amivel a búcsúsok benépesítik a kegyhelyet és környékét, valamint amivel a szent és a profán terek, illetve helyzetek között közlekednek. Ezek egyike sem feltétlenül állandó. Igaz, hogy a búcsú helyszíne ott van, ahol a kegyhely van, de az is igaz, hogy a búcsú helyszínét a búcsúsok holléte is meghatározza, akik két szent hely (például kápolna) között is szent helyet teremtenek, ha áthaladnak a máskülönben profán szakaszokon (utakon, erdőszélen) – avagy szent helyeket is mintegy profán módon használnak, amikor például templomban alusznak, esznek, öltöznek vagy takaróznak.

A tér kiterjesztése azt is jelenti, hogy a búcsúsok a szűkebb környezettől távolabb is *búcsúsként* maradnak együtt, tehát mintegy magukkal viszik a színhelyet oda, ahová hazamennek. Persze a korábbi években is elérhetett a búcsú ereje távoli falvakba, azok házaiba a hazavitt tárgyi emlékek, a Mária-szobor talpánál „megsúrolt” kendők, a fényképek révén – ámde ezek az üzenetek belül maradtak a privát téren, s nem léptek ki az utcára, a buszra, a vonatra. Korábban nemigen lehetett például a búcsút követő napokban egy vasúti forgalmi irodában a vasutas tisztától vagy a vonaton ingázó munkásoktól búcsús élményeiket hallani.

A kegytemplom és környéke

Templom, sekrestye

A kegytemplom az évközi időben a másutt megszokott templombelső képét mutatja. Kétoldalt két-két tömbben tizenkét-tizenkét, összesen negyvennyolc padosor, egy-egy padban kényelmesen hat-hét, szorosabban körülbelül nyolc-tíz ember fér el. Ennyien a vásárnapi nagymiséken sem szoktak lenni, legfeljebb nagyobb ünnepi

126. A pünködszombat esti mise a templomban (2005)

alkalommal, papszenteléskor, aranymisén. A szentélyben a jobb oldalon általában hosszabb-rövidebb sorban állnak az emberek, hogy feljussanak a kegyeszoborhoz. Ha többen is vannak, akkor a templom közepéig nyúlik ki a sor. A sekrestyébe, ahol az állandó gyóntatószékek vannak, vagy az oldalfolyosóról, vagy a szentély felől lehet bejutni. A szentélyben szőnyegek vannak, ahogy terítők borítják és virágok díszítik a kegyeszobor talapzatát is.

A búcsú napjaiban a templom megszokott belső szimbolikus határai kissé elmosódnak: a szentély és az oltár sokkal kevésbé kitüntetett hely, mint máskor, a szokásos „óvatos belépés” egyfajta természetesebb mozgásnak adja át a helyét. Ezért szükség van arra, hogy a tömeg mozgása folytán meggyengült határok némelyikét fizikailag is megerősítsék.

1993 óta a templom főbejáratának két oldalára egy-egy kivágott fiatal fenyőfát állítanak. Ezen akkor sokan elcsodálkoztak, nem találták odaillőnek – azóta megszokottá vált, más nagyobb ünnepeken is alkalmazzák, sőt újabban kerítés oszlopaira is jut fenyőfa. Az előkészület napjaiban, szerda-csütörtökön kitaraktják a templomot, letörlik a padokat. Pénteken a szentélyből és a mellékolatóroktól kiviszik és kiporolják, majd elteszik a szőnyegeket. A szentélybe az oltárok köré vasrácsokat állítanak. Az egyik a főoltárt védi, a másik a szembemiséző oltárt veszi körül úgy, hogy ott a miséző papok zavartalanul elérhessenek akkor is, amikor a búcsús tö-

meg a szentélyt elfoglalja, és/vagy sorban áll, hogy feljuthasson a Mária-szoborhoz. Virágok természetesen helyet kapnak az oltárokon, és a szentélyben kint van még a húsvéti gyertya is (1993-ban például nemzeti színű szalaggal átkötve). Letakarják az oltárterítőket. A Mária-szobor lépcsőjéről elviszik az imákat tartalmazó táblákat, a szobor talpáról a terítőket. A templomi előkészületek közé 1993-ban az is bekerült, hogy a Duna Tv technikusai erősebbekre cserélték a villanyvezetékek biztosítékait, hogy bírják a nagyobb lámpák okozta terhelést. A belső tér átrendezésének eredményeképp a templom egyszerre feldíszített és csupasz: készen áll arra, hogy a búcsúsok tömegét fogadja.

A kegyszoborhoz történő felvonulás régtől megszokott rendje szerint a templomhajó és a szentély jobb oldalán állnak sorban a várakozók, és a szobortól a bal oldali lépcsőn lejövet a templom közepe vagy bal oldala felé mennek tovább. Ezt a megszokást az egyre nagyobb tömeg miatt, a rend megtartása és a lökdösődés megfékezése érdekében 1994-től kezdve a szombati napon kötélkordonnal is megerősítették, amit a szentélybe állított karszalagos rendezők tartottak, kettéválasztva az embereket. A rendezők szakaszosan engedték tovább őket, így tudtak a miséző papok-püspökök kijönni a sekrestyéből. A köteleket az első alkalommal még csak a szentélyben feszítették ki keresztirányban a sekrestye ajtajánál, majd 1996-ban már körben a szembemisező oltár körül is, ami ilyenformán kettős védelemben részesült. 1997-ben a szobornál álló lányok említették, hogy a rendezőknek a kezük is kivéresedett a kötél szoros tartásától, és hogy a sekrestyeajtóba vezető lépcsőnél többen elestek.⁵³⁷ A „terelés” utóbb, 2000 után már a templom hajójára is kiterjedt: a szembemisező oltár előtt is – a padok sarka és az oltár vasrácsa közé hosszában kifeszített – két kötél választja el a templomhajó közepét a két oldalsó résztől, így a templom két oldala között már csak hátul lehet keresztbe menni. Az oltár körüli mobil vasrácsot 2009-ben felváltották négy, a padlóhoz erősített tartóoszlopra kifeszített kötélkordonnal. 2010-re a templom terének ünnepi átrendezése odáig jutott, hogy a padsorokat két-két oldalt a szélek felől is vasrácsok kerítik el, beülni csak középről lehet; ezért a középső kapun kívül a két oldalsó is meg van nyitva, s a bejárattól rácsok terelik kétfelé az embereket: két oldalról a szentély és a szobor, középről a padokba beülés lehetősége felé.

A búcsú ünnepi napjaiban a templom főként a misékre telik meg annyira, hogy nem lehet elférni a padokban, kétoldalt és középen is állnak. A mintegy ötszáz ülőhely mellett becslés szerint legalább ugyanennyien állnak oldalt és középen. A kórus is megtelik emberekkel, ott mintegy ötven-hatvanan férnek el. Szombaton és vasárnap a nagymisé a templomudvarban is sokan hallgatják. A nagy tömeg elvonulása után, vasárnap már minden misén el lehet férni, hétfőn és kedden már a padok sem telnek meg. A templomi szószéket régen nem használják funkciójában, körülményes lenne oda a folyosón és a lépcsőn keresztül feljutni; alighanem addig

⁵³⁷ Interjú Péter Ildikóval, 1997. május 20.

lehetett rendszeres használatban, amíg a miséktől külön (is) tartottak szentbeszédet. Az ünnep utáni hétfőn és kedden újra takarítanak, visszahelyezik a textíliákat, elviszik a kordonokat, és minden visszatér a rendes kerékvágásba.

A templom belső terének használatában is átalakulnak a hétköznapi szimbolikus határok. Belépéskor és távozáskor megmarad a térdhajtás, szentelt vízzel való keresztvetés, de sokkal kötetlenebb a mozgás, és ami a legfőbb, elfogadott a templomban történő *alvás és étkezés*. Késő este és a reggeli misék közötti időben alusznak és esznek a padokban ülők éppúgy, mint azok, akiknek csak a mellékoltároknál, vagy csak a falak mellett jutott hely. Alusznak a szentélyben is, valamint a kóruson mindenütt: a földön, a padokon, az orgonaülésein. A kóruson alvók némelyike cipőjét is leveszi, úgy fekszik le az üléseken. Akinek nem jutott hely a padokban, az pokrócot terít le: ezekkel mintegy kijelölik azt a területet, amelyre igényt tartanak, és ezt illik is tiszteletben tartani: nem lépnek rá, nem teszik odébb a másét. Nem alusznak a templom középső részén, ott szabad az út a padokba igyekvők számára. A padokban az emberek a fejüket lehajtva bóbiskolnak. Hasonlóképpen esznek is tarisznyából, szatyrokból mindenütt, s a padokban vasárnap délutánra sok otthagyt hulladék is marad. Mindez felfogható szakralizációként és profanizációként egyaránt: a test felfrissüléséhez, regenerálásához szükséges hétköznapi cselekedeteknek a szent térbe való bevitele nem csupán praktikus szükséglet – sokaknak valóban nincs hol megszállniuk, helyet akarnak foglalni a templomban, és ha kimennének enni a kertbe, mások ülnének le a helyükre stb. –, hanem valami ősi tudás vagy igény kifejezése is: bármi, amit a szent helyeken, a szent terekben az ember elvégez, az szent, és a javára válik. A templom terének efféle profanizálása természetesen csak a búcsú napjaiban lehetséges; a búcsú idejét (túlzó módon) úgy is meg lehetne határozni, hogy azok a napok és éjszakák, amikor „szabad” enni és aludni a templomban. Ez az, ami – nem lévén nyilvános – a diktatúra évtizedeiben is megmaradhatott, és meg is maradt; ebben szerepet játszottak azok a régi hagyományt ismerő ferences atyák is, akik voltak annyira megértőek, hogy nem számolták fel ezt a szokást.

A *Mária-szobor* előtt megálló embereket csak a lépcsőn utánuk következők láthatják; a templom felé többé-kevésbé takar a főoltár felső része. Így ez a kis hely, noha magasabban van, a tömegből kiemelkedve, majd oda visszatérve egy rövid ideig a személyes áhítat helye lehet.

A *sekrestye* – ahová a templom szentélyén, valamint a rendház folyosóján keresztül lehet bejutni – a hétköznapi napokban úgy „viselkedik”, mint minden más sekrestye: előkészületi hely a liturgiához. Mivel a templomban nincsen gyóntatószék, itt lehet gyónni, mindennapos a bejárás. Ahogy sok más sekrestyében, itt is van egy kis mosdó. Emiatt a helyiség 1990 előtt a búcsú napjaiban nemcsak a lelki, hanem a testi megtisztulás helye is volt: a virrasztást követően sokan bejöttek arcot mosni, felfrissülni. Egyúttal itt írtak misét, és itt lehetett hozzájutni kezdetleges kegytárgyakhoz: Mária-érmekhez, rózsafüzérhez, képekhez a szoborról. Mindez a kisebb létszám miatt volt lehetséges. 1990-től kezdve a búcsú napjaiban a gyóntatás kikerült az udvarra, de este még sokan bementek a sekrestyébe is.

127. Gyónásra várakozók a templom sekrestyéjében hétfőn (1992)

1994-ben péntek este 9 óra körül Albert atyának már oszlatnia kellett az ott várakozó asszonyokat: „majd reggel folytatjuk a gyóntatást...”. 1990-ben egy új bódé megépítésével a kegytárgyak árusítását is kivitték a templomkertbe. „Ezzel megoldódott egy kellemetlen kérdés, amely a sekrestyében zajlott le eddig nagy zajongás és tolongás közepette.”⁵³⁸ (Lásd 10. melléklet.) A templom oldala melletti parkoló mentén 1992-ben szereltek fel egy betonvályút vízcsovekkel és csapokkal; ezt pár évvel később az út szélesítése és a tanulmányi ház építése miatt elbontották. A miseíratást 1993 után a rendháznak egy, a templomkert felé megnyitott ablakában oldották meg. Mindezek eredményeképpen a sekrestye lassan visszanyerte eredeti funkcióját, a liturgiára való előkészület helye lett: ide mennek be az atyák felöltözni a misére, itt csoportosulnak azok a karszalagos rendezők, akik a templom körül teljesítenek szolgálatot, és ide megy be az, aki mielőbb találkozni szeretne valamelyik fontos egyházi személlyel.

Rendház és udvar

A *rendházban* 1992 után, amint lehetett, a szerzetesek szobái mellett külön szobákat alakítottak ki a visszatérő ferencesek, a vendégpüspökök, papok számára. Amikor visszakapták a helyiséget, visszaállították a régi ebédlőt, majd 1999 után

⁵³⁸ HD-CC 1990. Pünkösdi búcsú.

128. A rendház emeleti folyosója (2017)

a régi konyhát is: ahogy ünnepnapokon máskor is, pünkösdszombaton és -vasárnap az ebédlő megtelik a papokkal, vendégekkel, segítőkkel. A templomtól távolabbi bejárat melletti első szobát kialakították fogadószobának és irodának, 2000 óta itt lehet a szentmiséket felíratni.

Az egyik emeleti szobában, ahonnan jól rá lehet látni a templom előtti térre, pünkösdkor ideiglenesen a hangosbemondók kapnak helyet. A rádiótelefonok révén ez a szoba a búcsú egyik „információs központja”, itt regisztrálják az érkezőket létszámuk, vezetőjük szerint, ide futnak be a hirdetési kérések, ide hozzák be a tállalt tárgyakat, ide jönnek az újságírók (és a néprajzi gyűjtők), hogy megtudakolják a legfrissebb létszámadatokat. A rendház folyosóinak nagyobb része klauzúra, le van zárva a kíváncsiskodók elől, a bejárat csak csöngetésre nyílik meg. Falaikon a rend régibb és újabb történetét, a somlyói búcsút felidéző képek és fényképek vannak. A még „friss” térhasználat egyik példája volt, hogy 1994-ben egy püspök minden további nélkül a folyosón adott interjút egy rádióriporternek, majd kiment a templomkertbe egy padra egy másik kérdezővel; erre a célra még seholy helyiség biztosítva senkinek. A templom oldalában lévő rendházi folyosóra és annak ablakfülkéibe 1985-ben, majd még 1990-ben is összekuporodott emberek feküdtek le pihenni, amit később odahelyezett vasrácsokkal akadályoztak meg; ezeket pár év múlva eltávolították, hegyes végük nem volt biztonságos.

A rendház négyszögletű, zárt *belső udvara* a búcsú idején a szent tér hangsúlyozott részévé, a búcsú elnyeréséhez nélkülözhetetlen szentségek kiszolgálásának helyévé válik: itt lehet győnni és áldozni. Sok más ferences rendházban ezek az

udvarok szépen gondozott kertként működnek. A helybeliek ezt a helyet röviden *négyszög* néven emlegetik. A falak mentén körben a búcsú napjaira ponyvákat feszítenek ki, alattuk székek és térdeplők a gyóntatáshoz, egymástól mindössze néhány lépés távolságra. Az udvar közepén – Kájoni János mellszobra előtt – ideiglenes, tetővel fedett kis oltáremelvéynél szombattól hétfőig misék idején és azonkívül is fiatal ferencesek áldoztatnak. Az udvar két kijáratától kezdve két hosszú sorban várnak az emberek. A gyóntatás az udvarban körülbelül a vasárnapi nagymise végéig tart, aztán délután az udvarba kihelyezett térdeplőket és székeket behordják, elteszik.

Az év többi részében az udvar kevésbé „forgalmas”, nem is mindig van nyitva, nem része annak a térnek, amit a templomba érkezők útba ejtenek vagy használ(hat)nak.

A rendszeres ünnepi előkészületek közé tartozik, hogy a *templomkert* fűvét néhány nappal korábban lekaszálják, a kövezetet felsöprik. A templomkert sarkánál feszítik ki keresztben a Szék útján a búcsúsokat fogadó táblát, két oldalán felirattal, fenyőágakkal díszítve. 1990-ben a templomkertben szabadtéri oltárt ácsoltak össze. Három éven át itt tartották a szombati körmenet végén a püspöki misét, majd este a csángó misét. 1993 után szombaton itt már nem volt mise, csak vasárnap délelőtt, amikor még voltak annyian, hogy a templomba nem fértek volna be. Éjszaka ezen az emelvényen is alusznak, virrasztanak; érdekes módon 1996-ban például debreceni reformátusok egy csoportja énekelt diszkrétén zsoltárokat. Pár

129. A rendház udvara (2009)

130. Folyosóablak védőrácscsal (1995)

évvel később, amikor már nem volt szükség rá, viszont kellett a hely, az ideiglenes oltárt elbontották. A templomkert kövezett része hétköznapi időkben autók helye; a búcsú napjaiban ide csak kivételes esetben, engedéllyel engednek be autókat.

A templomkertben állt országzászló-emlékoszlopon volt kifüggesztve 1990-ben a körmenet rendje, díszes, szép írással. Hasonló tartalmú, csak kissé egyszerűbb kiírás volt az árvaház előtti buszmegállóban is. Két évvel később, 1992-ben az oszlop és a buszmegálló ezt a „hírközlő” szerepét elvesztette, a körmeneti rendet sokszorosított lapon és újságban adták tudtul a búcsúsoknak.

A templomkert 1990–1993 között – még a régebbi viszonyokat őrizve –, ha nem is teljesen zárt, de „átmenő forgalom” nélküli terület volt. 1994-től aztán az újonnan elkészült zarándokház mellett megnyitották a déli oldalát, és arrafelé lassanként állandósult egy átvezető út. A kegytárgyakat árusító korábbi kis bódé helyett erre a szakaszra került egy valamivel nagyobbra épített kegytárgyüzlet. A kert templom előtti kövezett részét fokozatosan nagyobbították, ahogy több és több autó elhelyezésére lett szükség.

A rendház előtti korábbi *kerítés* 1980 nyarán készült el, a háztörténet szerint „60–70 cm magasságban betonkőből, azon felül pedig lécből, amely nemcsak védi a területet (búcsúk idején, amikor nem volt meg a kerítés, összetaposták az emberek”.⁵³⁹ 1993 tavaszán kerítettek sort új, most már vasból készített kerítés építésére a rendház előtti részen; ezt a következő évben folytatták a templom mö-

131. A régebbi kegytárgyüzlet a templomudvaron (1994)

⁵³⁹ HD–CC 1980. Javítások.

132. A rendház telkének „levágott” sarka (1993)

götti saroktól a 16-os iskoláig. A rendházoldali és az út menti kerítés is megállás, megpihenés, találkozások helye, mert a talapzatán meg lehet támaszkodni, le lehet ülni. Padokat a templomkertben csak ritkásan helyeztek el.

A templom és a rendház közvetlen környékét az 1990-es években fokozatosan átrendezték, hogy a búcsú napjaiban a tömeget akadálytalanabban lehessen irányítani. A Csobotfalva felé vezető út menti árkot 1993-ra lefedték, az utat megszélesítették. Ugyanebben az évben a rendház kertjének sarkából és hátuljából egy darabot a gyermekotthonnal szemben levágtak, hogy ott is kiszélesíthessék az utat. Korábban (például 1992-ben is) előfordult, hogy a körmenet eleje az árvaház előtti szűk úton szemben haladt a kifelé tartó végével, és a torlódások sokakban keltettek visszatetszést. Ugyancsak a tömeg célszerűbb terelését szolgálta, hogy a rendház kertje és a borvízforrás között elterülő vízjárásos, vizenyős rétet 1993-ra csatornával szelték ketté, a következő évre lecsapolták, kaszálóként kezdték használni, ezáltal lehetővé vált, hogy a nyereg és a rendház, illetve a templom között rövidebb úton is járni lehessen. Egy pótkocsis traktor a kilencvenes években itt szállította fel a nyeregbe az ottani oltár alkalmi bútorzatát; személyautók viszont (még) nem tudják használni.

A szakrális tér kiterjesztését szolgálja a terek *behangosítása*: a templom és a rendház udvarát és a két Somlyó közti nyeret látják el hangszórókkal. Ennek révén a szent szó és ének oda is eljut, ahol az emberek a liturgikus cselekmények előtt vagy után meghúzódnak. Az emberek kijönnek a miséről, leülnek a templomkertben falatozni, a rokonokkal, ismerősökkel beszélgetni, kegytárgyakat vásárolni, és közben fél füllel hallják a következő misét, figyelhetnek a szentbeszéd egy-egy fordulatára. Ugyanakkor a hangosítás másképp is hat: amikor evés, beszélgetés, találkozások közben mise a „háttérzaj”, akkor ez profanizálja magát a liturgiát is. Ezentúl a hangszórón keresztül sok hirdetés is elhangzik; az első néhány évben ezek

között még egészen hétköznapi közlések is nagy számban fordultak elő egymást keresőkről, elveszett tárgyakról, csoportok indulásáról. 1990-ben így hirdették ki, hogy szombaton este a templomkertben külön szabadtéri mise lesz a csángóknak, hogy utána a csobotfalvi Szent Péter-templomban diavetítést rendeznek a számukra, hogy vasárnap reggel mikor kezdődnek a misék, hogy külön gyerekmise is lesz vasárnap kilenckor, vagy hogy „Horváth néni zöld kosarát a társai ne vigyék haza szombaton este, mert virrasztani akar”, „F. Z. Budapestről várja feleségét a kapunál”,

„fekete férfiesernyőt találtak”. A hangszóró hatásos eszköze annak, hogy felolvasott imákkal, kórusénekléssel mintegy „műsort” adjanak, a tömeget „lefoglalják” a várakozás idején, gondolatait és érzéseit kissé arrafelé tereljék, ami következik.

Jóval később egy kevésbé látványos, ám érzékeny változtatás volt, hogy 2010-ben az akkori ferences házfőnök jóváhagyásával elbontották az úgynevezett *országzászló-emlékművet*. Ezt 1940 őszén Észak-Erdély visszacsatolásának örömeire állították fel a templomkertben. Az emlékmű egy néhány lépcsőnyi talapzaton álló emelvény volt; a tetején a magyar címerből ismerős hármashalom és egy koronára állított nagy méretű kettős kereszt kapott helyet, oldalán a Magyar Királyság sziluettje, az „így volt, így lesz” felirat, mellette pedig egy zászlórúd állt félárbóccra eresztett magyar zászlóval. Az emelvény – a zászlórúdtól, a kettős keresztől és a sziluettől megfosztva –, érdekes módon, a helyén maradt a kommunizmus évtizedeiben is. Aki tudta az eredetét, azt így csonkán is csöndben

133. Az átalakított országzászló-emlékmű az új helyén (2019)

emlékeztette a korábbi évekre. Körülötte támlátlan padok voltak, ahol le lehetett ülni. A lebontás kisebb közfelháborodást keltett; ez is közrejátszott abban, hogy hat évvel később, 2016-ban az emelvényt újra felállították, csak hogy nem az eredeti helyén, hanem az egykori gimnáziummal (ma Szent István Kollégiummal) szemben, az út szélén.⁵⁴⁰ Formáját leegyszerűsítették, felirat nincs rajta, a kettős kereszt talapzatához a korona helyett egyszerű henger került, felavatása elmaradt. Ezzel

⁵⁴⁰ 2016-09-04 Barabás.

az emlékmű pusztá tárgyá csupaszkodott le: elveszítette azt a szimbolikus értékét, hogy „túlélte” a hatalomváltást, a szocializmus négy évtizedét.

A Kis-Somlyó hegy

A kegyhely szerves részét alkotó Kis-Somlyó hegy körülbelül 120 méterrel emelkedik a kegytemplom magassági szintje fölé (706, illetve 825 méter). A Nagy-Somlyó hegy további 200 méterrel magasabb, 1000 méter fölé nyúlik.

A nyereg és a Hármashalom-oltár

A Kis- és a Nagy-Somlyó hegy között széles, nyitott, legelőnek használt füves nyereg terül el. Ennek a térnek az ünnepi időben hagyományosan nem volt, nem is lehetett kitüntetett szerepe: a körmenet a Salvator- és a Szenvedő-kápolna felé haladva éppen csak a szélét érintette. Évek múltán ez lett a búcsú nagymiséjének a helyszíne, amivel a kegytemplom központi szerepének jelentős részét a nyereg vette át. Hogyan zajlott le a szakrális centrum áthelyeződése, és mi maradt a templom szerepe?

1990 júliusában felelevenítették és megrendezték az *Ezer Székely Leány*-találkozót, aminek lebonyolításához a nyereg egyik, Csíkszereda irányába jó kilátást biztosító pontján egy vastraverzekből és fából készült szabadtéri színpadot állítottak fel. A hangosítás és a világítás megoldásához felvezették a villanyt, a betonoszlopokat a Szent Antal-kápolna felé vezető meredek út mentén állították fel. Kiszélesítettek és autóval is járhatóvá tettek egy, a völgyből a nyeregbe vezető szekérutat. 1992-ben pünkösdvásárnap délután fiatalok itt adtak elő egy új rockoperát, erdélyi zenészek alkotását. A nyeregben tehát a „térfoglalás” elsődlegesen megtalált funkciója a színpad, színház volt.

1993-ban a színpadtól kissé feljebb egy fából készült, tetővel ellátott szabadtéri oltárt emeltek.

Most építettünk egy kicsi oltárt, valamelyik azt mondta, hogy kaliba. Úgy néz ki, mint egy kaliba. De szép, olyan kilátás van, láttam, olyan kilátás van az egész térre. Kicsi. De maga az a tény, hogy mindenki tudja, hogy ott van a püspök, ott prédikál, és hallja a hangot, ez már elég.⁵⁴¹

Ezt az emelvényt következő évben szeltében kétszeresére nagyobbították, hogy a papság és a kórus jobban elférhessen rajta. Beszerelték a hangerősítő berendezést, és a hangszórókat vasoszlopokra helyezték (13. melléklet).⁵⁴² A Duna Tv ugyancsak

⁵⁴¹ Interjú Márk Józseffel, 1993. május 27.

⁵⁴² HD-CC 1993. Pünkösdi búcsú.

134. Az ideiglenes oltáremelvény. Az előző évi elsőt a kétszeresére bővítették (1994)

135. A még épülő Hármashalom-oltár alapzatán deszkatetőt emeltek a misézéshez (1996)

felállított ideiglenes állványokat az operatőrök számára. Ettől kezdve három évig, 1993-tól 1995-ig itt tartották a nagymisét. A kezdetektől világos lehetett, hogy ezt az oltárt egy évben csak egyszer fogják használni, máskor nincsen semmilyen szerepe. A kezeletlen faalkotmány így hamarosan elhasználódott.

1996-ban, a millicentenárium évében az ideiglenes, deszkából készített oltárt lebontották, és a domboldalon kissé feljebb egy új épület készült: ez egyszerre oltáremelvény, színpad és (a magyar címer hármashalmát idéző tetejével) egyúttal emlékmű is. Az új, immár véglegesnek szánt – betonlapra kőből és fából kialakított – oltár tervezésére Makovecz Imrét kérték fel, aki vázlatokba foglalt alap gondolatai kidolgozását csíkszeredai tanítványára, Bogos Ernőre bízta. Az építész érzékelteti a dilemmát: az emlékmű inkább felfelé kívánczkogna a domboldalon, a színpad viszont inkább lefelé, a helyszín kijelölésekor ezek között kellett kompromisszumot kötni.⁵⁴³ Az emelvény mögé sekrestyét építettek, amit a domboldalba simuló, földből készített és fűvel borított feltöltés fed le. A 6-7 méter magas tetőt fazsindellyel fedték le, a tetejére nagy méretű kettős keresztet állítottak, koronát megidéző talpazattal. Az építkezést az ötletgazda ferences Bartók Albert és az akkori plébános, Gergely István szorgalmazta, ők jártak utána olyan támogatóknak, mint az Országépítő Alapítvány, Tabajdi Csaba külügyi államtitkár vagy a Fidesz. Pünkösdre a kőalapra még csak egy deszkaemelvényt készítettek, ott folyt a mise, mert még nem volt készen a hajlított gerendaszerkezet tetőzet. Nyáron az Ezer Székely Leány ünnepén sor került a még mindig nem teljesen kész oltáremelvény megszentelésére.⁵⁴⁴ A szocialista politikus Tabajdi Csaba államtitkár beszédében nemzeti húrokat is megpengetett: „Ez a legnagyobb magyar nemzeti oltár, amelyet most szenteltek meg. Csíksomlyó az egyetemes magyarság gyülekezőhelye, imahelye, felekezettől független zarándokhelye, ünnepi seregszemle-helye. Jelképe az egyetemes magyarság összetartozásának, annak, hogy mi magyarok együvé tartozunk.”⁵⁴⁵ A kész oltár felszentelésére 1996. november 24-én, Krisztus Király ünnepén került sor.⁵⁴⁶ Borsodi László tanár ünnepi beszéde rávilágított az épület szimbolikus jelentőségére, ami hamarosan széles körben ismert és elfogadott lett:

Fáradtságos munkával szimbólumokat épít magának az ember, hogy aztán, amikor dolgaiba belefárad, legyen hol enyhülnie, megpihennie, erőt merítenie, kegyelemmel töltekeznie. Ilyen forrásszerepet kell betöltenie ennek a Hármashalom-oltárnak is. Szent István kettős keresztjének, koronájának oltalma a Tátra-Mátra-Fátra termékeny földjein való millicentenáris jelenlétünk, ezeréves történelmi, keresztény voltunk és jelenlétünk önbizalmat kell sugalljanak, fenntartsanak bennünk. Nem szédelgői, céltalan kóborló vagyunk a nagyvilágnak. Ennek a szerepnek méltó vállalására, további teljesítésére kérjük a gondviselő Isten segítségét. Ennek a küldetésnek teljesítésére teszünk ígéretet a Hármashalom-

⁵⁴³ Interjú Bogos Ernővel, 1996. május 23.

⁵⁴⁴ 1996-11-26 Borsodi.

⁵⁴⁵ 1996-07-09 Takács.

⁵⁴⁶ 1996-11-26 Takács.

136. Az elkészült oltárra ideiglenes napellenzőt készítettek (1999)

oltára előtt most is, de minden pünkösdkor és az Ezer Székely Leány Napokon, amikor százezrek ajkáról röpül az ég felé: „Nagyasszonyunk, hazánk reménye”.⁵⁴⁷

A kolostor birtokügyeinek rendezésekor Bartók Albert házfőnök kérte az illetékeket, hogy a Kis- és Nagy-Somlyó közötti területből 2–4 hektár területet írjanak a kolostor nevére. Az a gondolat vezette, hogy pünkösdkor a rend azt mint saját ingatlant vehesse igénybe a búcsúsok részére, és hogy arra a területre senki ne építkezessen, ellenőrizni lehessen a használatát.⁵⁴⁸ Később meg is történt az átíratás, cserébe a rend a Hargitán lévő kaszálóit ajánlotta fel a városnak.⁵⁴⁹ Emögött részben az húzódik meg, hogy eleinte nem volt teljesen világos, hogy a Kis-Somlyó hegy melyik része tartozik a csobotfalvi plébániához, és melyik a ferences rendházhoz.

Az oltáremelvény délkeleti tájolása folytán a nagymise idején erős napsütést kap oldalról és szemből, ami több évben is zavaró volt. 1999-ben ezért a középső részére egy kiegészítő árnyékvetőt készítettek, ami viszont a résztvevők felől kissé takarta a miséző papságot. 2015-ben (a kegyszobor ötszáz éves ünnepi évében) az

⁵⁴⁷ HD–CC 1996. Oltárszentelés.

⁵⁴⁸ Uo.

⁵⁴⁹ HD–CC 1997. Ingatlanok ügye.

oltáremelvényt alaposan felújították, az árnyékvetőt eltávolították, a gerendaíveken nyugvó tetőt előre felé kiszélesítették, így ezzel elhárították a zavaró napsütést.⁵⁵⁰

A nyeregbe érkezők 1990 után éveken át láthatták a Nagy-Somlyó hegy tetején álló kilátóra kitűzött magyar nemzeti zászlót. Ez a somlyói plébános, Gergely István kezdeményezése volt, kérésére a helyi alpinisták tették fel. Az utóbbi években ezt a románok megsokallták, rendőrök, katonák őrzik a helyet, így nem lehet kitenni, továbbá törvény is tiltja.

A szabadtéri nagymiséhez, a tömeg fogadásához természetesen a búcsú előtti napokban mintegy „berendezik” a helyszínt. Ez két részből áll, két funkciót jelent. Szakralizálni kell a helyet. Ez sok más kegyhelyhez képest, ahol az állandó szabadtéri misézőhelyeket ki lehetett alakítani (például Mátraverebély-Szentkúton, Máriapócs, Bodajkon, a vajdasági Doroszlón, illetve számos nagy külföldi kegyhelyen) csakis ideiglenes lehet: a teret nem lehet „templommá” alakítani. Sem az első években, sem később nem jelöltek ki utakat, nem helyeztek el állandó szimbólumokat, és természetesen padokat, az időjárástól védő tetőket sem – a hely megmaradt „külterületnek”. Ami viszont Mária-kegyhely lévén nélkülözhetetlen volt, az Szűz Mária ábrázolása. A mise idejére ezt már az ideiglenesen megépített oltárnál is megoldották: 1993–1995-ben egy nagy méretű barokk oltárképet vittek

137. Az átalakított oltár tetőívét megnyújtották, hogy jobban leárnyékolja a napfényt (2015)

⁵⁵⁰ 2015-05-23 Megújult.

fel és helyezték el a tömeggel szemben, 1997 óta pedig a kegyszobor kisebb, fából kifaragott, népies megfogalmazású másolatát, Blénessy Ignác gyergyószentmiklósi faragó alkotását állították fel az oltár mellett. A ferences tartományfőnök, aki akkor nem lehetett jelen, két évvel későbbi újságcikkében erről így írt:

1997 pünkösdjére készen lett a szobor. A pünkösdszombati szentmisén, melyet dr. Paskai László bíboros celebrált, a kegyszobor mása is ott állt az oltár mellett. Alkotója pedig magába mélyedve ült az oltárral szemben. Akkor Assisiben voltam, a ferences nagykáptalanon. Késő este értesültem a pünkösdi búcsú hatalmas tömegéről, az új szobor ottlétéről, s a búcsús misét követő kiadós jégesőről. „Mária-faragó emberünk” sohasem panaszkolt fel senki előtt, hogy néhány szavas köszönetnyilvánítás jólesően biztató lehetett volna a további munkásságához.⁵⁵¹

138. A kegyszobor másolata a nyeregen a nagymise idején (2011)

A másolat hamarosan átvette a templomi kegyszobor szerepének egy részét: amikor híre ment, hogy ezt hozzáérintették az eredetihez, ehhez is kezdtek odajárulni, megérinteni, előtte imádkozni – másfelől (főként a távolabbi vidékekről valók) egyénileg és csoportosan fényképezkedni is. A helyszínek ez a szimbolikus megemelés párhuzamosan történik az ideiglenesen *szent* és az állandóbb *nemzeti* irányba, hiszen a magyar címer hármaskör és koronás kettős keresztje állandóan ott van év közben is, amikor táborozók, kirándulók, bábéskodók, fellépésre készülő tánccsoportok, vagy éppen a nyájaikkal legelőt kereső pásztorok járnak arra.

A másik feladat profánabb: meg kellett oldani a tömeg rendezett mozgását és elhelyezését. Mivel erre nem volt hagyományos minta, 1993-ban még nemigen sikerült megtartani a rendet, a csoportok nem tudták, merre tartsanak, hol helyezkedjenek el. Az első sikerületlen tapasztalatok után Bara Béla (tekintélyes

⁵⁵¹ 1999-05-22 P. Benedek.

helyi gazdasági vezető és Bálint Lajos érsek egykori gimnáziumi osztálytársa) azt javasolta a szervezőknek és az érseknek, hogy „a szervezőknek pontosan ki kellene jelölniük a nyeregbe felérkező keresztlják helyét. Így nem keverednének össze a különböző vidékekről érkezett hívek. Ugyanakkor a szentmise végeztével ügyelni kellene, hogy újra ugyanaz a sorrend alakuljon ki, mint a feljövételkor. A főpapságnak és kíséretüknek várniuk kellene 15-20 percet, amíg a menet elindul, majd ők is beállnának a helyükre”.⁵⁵² Nem tudjuk, hogy ennek hatására vagy mások tanácsára és tapasztalataira hallgatva vezették be a szervezők a következő évben, 1994-ben az azóta állandósult gyakorlatot: a teret kordonokkal felosztották, a részeket helységtáblákkal a korábbi székely székek és vidékek szerint „felcímkézik”. A rendezői rajz szerint az oltárral szemben (a tömeget onnan tekintve) két oszlopban négy-négy sor alkotja a nagy tömböt, előlről hátrafelé és balról jobbra a következőképpen: vendégek és Gyimesek; velük egy sorban Gyergyó; a következő „sorban” Felcsík és Alcsík; hátrébb Háromszék és Udvarhely; még hátrébb Sepsí járás, Barcaság, illetve Nyárad mente, Maros mente. A kategóriák ismerősek: Gyergyó, Felcsík, Alcsík, Udvarhelyszék, a tradicionális vonzaskör fő tájai, noha nem pontosan egyeznek meg azokkal. Érdekes, hogy az oltárhoz legközelebb, onnan nézve a bal oldalon, a színes viseletével leginkább feltűnő Gyimes került, s velük együtt a „vendégek”; Gyergyó közelségét az oltárhoz kielégítően magyarázza az

139. A búcsú előtti pénteken a nyeregben kijelölték a tér tagolását (2005)

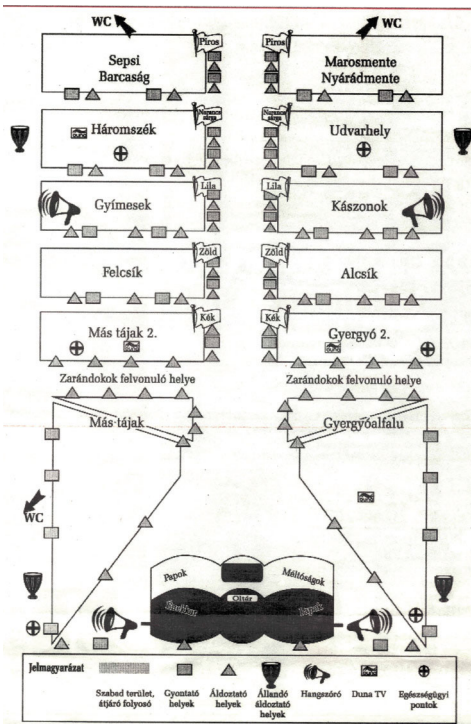
⁵⁵² Levélmásolat és interjú Bara Bélával, 1994. május 22.

egykori gyergyóalfalusi István pap tekintélyes emléke. Ez a két csoport kerülhet leginkább az oltárral szemben felállított kamerák látóterébe. Közvetlenül mögöttük Alcsík és Felcsík ugyancsak a falvak, zászlók nagy tömegével jellemezhető, a Somlyóra érkező magyarországi csoportok közül akkor és azóta is a legtöbben csíki településhez kapcsolódva érkeznek.

A Székelyföldön *kívüliek* ebben az elrendezésben a *vendégek* kategóriába tartoznak: itt, az egyik legnagyobb magyar gyülekezés alkalmával voltaképp sem igazi *helye*, sem a *megnevezése* nincs a Partiumból, Dél-Erdélyből vagy a Magyarországról és máshonnan érkezetteknek. Ez szimbolikusan kifejezi a mentális térképek határait, állandósít egy megosztást még akkor is, ha ezen nem szokás fennakadni. Megszilárdult a rendezők dolga, hogy a felérkező kereszthalját, csoportokat a helyükre tereljék. Egy-egy rendezői csoport tíz-tizenkét főből áll, vezetőjük megkapja a külön-külön előre elkészített „rendezői utasítást”, amelyben fel vannak

sorolva az egységekbe tartozó települések.⁵⁵³ Ahogy a nyeret magát, úgy az oltáremelvényt is „berendezik”: a rendezők előre kijelölik az oltáremelvény két szintjén, valamint annak közvetlen előterében elhelyezkedő csoportok – lovagrendek, cserkészek, nővérek, énekar, papság, főpapság, méltóságok, vezető emberek – helyét.⁵⁵⁴

Sajátos, hogy a helységtáblák nem a befutó utakon érkezők irányába, két oldalra, hanem az *oltár* felé fordulnak: mintha az lenne a szerepük, hogy az ott levő papságot tájékoztassák a tömeg tagolódásáról, vagy hogy a közvetítéseken jól ki lehessen venni őket. A táblák körül egy-egy nagyobb területet kötélkordonnal kerítettek el úgy, hogy azok a közép felé zártak. Vadászleshez hasonló állványokon foglalnak helyet az operatőrök. Ezek a kiemelkedő pontok a nagy tömegben tájékozódásul és találkozóik helyéül szolgálnak; egyesek megpróbálnak rájuk feljutni, hogy aztán a rendezők a berendezés miatt még a nekitámaszkodókat

140. A nyereg terének beosztása. Az évek alatt megszilárdult rendet újságban közölték (2009-05-29 *A búcsú programja*)

⁵⁵³ Rendezői utasítás és tervvázlat, 1997, saját gyűjtés. – Később a tervvázlat a búcsú előtt rendre megjelent újságokban is, például 2009-05-29. *A búcsú programja*.

⁵⁵⁴ 2009-05-29 *A búcsú programja*..., 2014-06-06 *A búcsús*...

is eltávolítsák. Az ideiglenesen földbe állított vasoszlopokra hangszórókat, a táblákhoz „Mária-persely” feliratú, nagy méretű faládákat helyeztek el (ilyenek álltak a templom bejáratánál is).

Az oltáremelvény hátoldalánál kaptak állandósult helyet a közvetítőkocsik, amelyek számára a kápolnáktól az ideiglenesen földbe fektetett vezetékeken hozzák le az áramot (amikor aztán elvonulnak, kitépik őket a fűből). A kápolnák felőli domboldalon elhelyezkedők így nem is látják a miséző papokat onnan, ahol a hajnali napvárás szokott zajlani, csak az oltár mögött sorakozó közvetítőkocsikat, így csak hangszórón keresztül követhetik az eseményeket. Ezzel egy korábbi, a búcsú idején szakralizált hely nagy lépést tett a profanizálódás irányába, mert az itt elhelyezkedők láthatóan oldottabb viselkedést mutatnak, mint az oltárral szemben lévők, és ide rendezői táblák sincsenek elhelyezve. Az oltáremelvény a szombati nagymise végeztével szinte azonnal funkciót vált: itt gyülekeznek csoportok, közösségek, itt pihennek meg a fáradtabbak, itt készítenek emlékebe fényképeket, esőben sokan itt keresnek menedéket. Ugyancsak fontos tájékozódási pont az elsősegélyhely is, egy nagy méretű katonai sátor, amelynek helye az évek során szintén állandósult ott, ahol jól meg lehet közelíteni, és kocsival is le lehet menni.

A nyeregben órákon át gyülekezik a búcsús tömeg, a szabadban mindenfelé a papok gyóntatnak. 1993-ban még frissiben összeállított padokat vittek fel a számukra (párnákat is készítettek rájuk rongyszőnyegből), utóbb már nem volt ilyen állandó helyük, csak álldogáltak az emberek között. A szabadtéri oltártól is rendszeresen hangosbemondón keresztül köszöntik a felérkező keresztalját. Itt éneklük el az *Egészen szép vagy, Mária* kezdetű régi éneket – amely egy latin himnusz, a *Tota pulchra es Maria* magyar változata – (újabban a Segítő Mária Gimnázium kórusa, társulva más magyarországi kórusokkal), itt láthatja-hallhatja mindenki a miséző püspököket, papokat: a búcsú szombatjára a nyereg válik a szent tér egyik központjává, szinte egyenrangúvá a kegytemplommal. Érdekes kettősség tanúi lehetünk itt. Ahogy a nyeret a pünkösdi ünnepen kívüli időben jelek szerint mondhatni a fiatalok vették „használatba” vagy birtokukba (találkozó, rockopera, nagykeresztút találkozóhelye, ifjúsági virrasztások), úgy a körmenetet és a nagymisét követően este ismét övék lesz a tér: az erdő szélén tucatnyian is sátrat vernek, tüzet raknak, először – 1993-ban – csak néhányan, majd egyre többen. A nyereg a vasárnap hajnali napvárás idején a domboldalon megálló csángóknak, turistáknak és fényképészeknek egy ébredező tábor képét mutatja.

A kápolnák és a Jézus hágója

A hagyományos rend szerint a két kápolna liturgikus és magassági értelemben is a kikerülés tetőpontja volt, a „fővonal”-ba esett: ide felérkezve énekeltek el az évszázados éneket, *Egészen szép vagy, Máriát*, meghajtották a lobogókat, és innen indultak a következő, Szent Antal-kápolnához. Az annak oldalához épített szabadtéri szószékről régebben olykor szentbeszéd is elhangzottak. Az 1930-as, 1940-es évek-

ben képeslapként forgalmazott fényképek örökítették meg ezeket a perceket. Josef Fischer fényképein még jól látszik, hogy abban az időben a Kis-Somlyó hegy teteje még nem volt beerdősödve, minden irányban szabad volt a kilátás, sokkal tágasabb lehetett a térérzékelés.⁵⁵⁵ 1993 óta sok búcsús csoport kihagyja ezt a helyet, és egyenesen az új oltár elé, a kijelölt helyére megy; ha mégsem, akkor kisebb kerülőt tesz ide. A kordon és papság viszont először ide megy fel, majd továbbindul, és a kápolnák terét a remete háza mellett elhagyva, élesen balra fordulva a domboldalon ereszkedik be a Hármashalom-oltárhoz. A közvetlenül előttük és mögöttük haladó keresztalják szintén így járnak el. Ezt az útszakaszt a misére gyülekezők mindenhol jól láthatják, a fehér-arany ruhás papság és püspökök vonulása a kisbazilika-jelvényvel és a labarummal figyelemfelkeltő látvány, és jelzi a mise közeli kezdetét.

Év közben a kápolnák környéke csendesebb, istentisztelet vagy jelentősebb program nélkül. Sokszor be sem lehet jutni a kápolnába, mert zárva szoktak lenni.

A nyeregbe helyezett nagymise révén némileg háttérbe szorult a Kis-Somlyó tetején levő két kápolna. A szombati nagymise idején kívül, már péntek délutántól, majd vasárnap egész nap is mégis megtartják szakrális centrum szerepüket:

141. A Salvator-kápolna mellékoltárán megsimítják a feltámadt Jézus szobrát (1992)

142. Megcsókolják a koporsóba ideiglenesen kitett Jézus-szobrot (1994)

⁵⁵⁵ Josef Fischer fényképei, MTA MI digitális archívuma. MTK-C-I-121/205, 206 Kálvária címen a Salvator-kápolna. <http://adattar.mi.btk.mta.hu/hu/gyujtemenyek/josef-fischer> (letöltve: 2019. november 30).

143. Egy moldvai asszony térden járja körül a Salvator-kápolna oltárát (1995)

a kápolnák maguk is az áhítat helyei, itt gyülekeznek a hajnali napvására, és itt van – korszakunkban még mindvégig – a remete háza.

A Salvator-kápolnába érkező székelyföldi és moldvai zarándokok néhány fős vagy tíz-harminc fős csoportokban mennek be, zöldágakkal,⁵⁵⁶ kézzel, kendővel simítják meg a jobb oldali mellékoltárra kihelyezett Krisztus-szobrot, megállnak imádkozni, viszont csak a legritkábban énekelnek. A buzgóbbak ma is gyakorolt szokása, hogy térden állva háromszor megkerülik az oltárt, mégpedig nemcsak az idősebb női korosztály, hanem férfiak és fiatalok, gyerekek is. Szombat éjjel több évben is a Salvator-kápolnában tartottak ifjúsági virrasztást, majd hajnalban ugyanott vagy mellette a szabadtéren misét. Ilyenkor szinte egymás hegyén-hátán voltak a padlón kuporogva, egymásnak támaszkodva. Ennek következtében a kápolnák körül is voltak hálósákos fiatalok, akik éjszakára itt találtak maguknak helyet. Ilyen virrasztást a kilencvenes években nemcsak a búcsú idején tartottak, hanem havonta rendszeresen, csak jóval kevesebb, főként helybeli résztvevővel, a plé-

⁵⁵⁶ A *zöldág* szó egybeírását a jelentésváltozás indokolja: a szó jelentése szűkebb a „zöld ág”-énál (csak a búcsúsok által jelvényként használt tárgyat jelenti), egyszersmind tágabb is, hiszen sajtóságos vallási-szimbolikus tartalommal telítődött.

144. A Jézus hágója pénteken délben rendszerint még üres (2010)

bános vezetésével. Távolabbról érkezett zarándokok és turisták a kápolnában rövidebb időre szoktak megállni, és inkább a festett deszkamennyezetet vagy a térdeplőket és imádkozókat nézik-fényképezik, ennek a helynek a mentális térképe nincs a fejükben. Mások inkább magukba merülten igyekeznek függetlenedni az emberek imádkozásától vagy nézelődésétől, olykor szinte a révületig menően befelé fordulva, mint akik mindenki másnál jobban átérzik a hely ősi szentségét.

A Szenvedő-kápolnában a búcsú napjaira a remete a fal mellé ki szokta volt tenni azt a deszkakoporsót, ami máskor az ő házában kapott helyet. Ebbe került be a falról leakasztott feszület. Ide a zarándokok pénzt szoktak dobni, a kis oltáron álló szenvedő Krisztus-szobrot pedig tisztelettel illetik. Arra is volt példa 1996-ban, hogy a remete nem a feszületet tette a koporsóba, hanem a Szenvedő-szobrot, hogy az „ne takarja az oltárt”.

Hagyományosan a Salvator-kápolna mögé mentek fel azok, akik a felkelő napot akarták látni, meg azok is, akik rájuk kíváncsiak. A szentély keleti, fehérre meszelt falán tűnnek fel először a kelő nap sugarai, mielőtt az emberek szemből is megláthatnák a fényességet. Itt csak utalok a napvárás profanizálódására. 1990 után a domboldalt egyre inkább a virrasztó, pokrócba csavart városi fiatalok és fotósok lepték el, némelyikük olykor attól sem riadt vissza, hogy pálinkával bírja rá a csángókat az éneklésre. A napkeltét várók igyekeztek megtalálni a számukra kedvezőbb helyeket, ahol egyfelől békében lehetnek, másfelől jobban szem és lencse előtt vannak. A románul éneklők számának megnövekedésével egyre inkább elkülönülnek a magyarul és a románul éneklők, utóbbiak igyekeznek lejjebb, az oltár körül helyet foglalni. Természetesen sokan vannak vagy maradtak olyanok is, akik a klasszikus hittel várják a felkelő nap láttán a Szentlélek megjelenését.

A két kápolna, illetve a dombtető területét kerítés fogja közre, ezt a Salvator mögötti oldalon a kétezres években távolabb vitték a kápolnától. A régi kerítés mellett deszkából készített vécék álltak, amiket az átalakításkor már nem építettek újra.

A kápolnákhöz érkezik fel az is, aki keresztutat jár. A *Jézus hágóját*, a meredek erdei nyiladékon keresztül felvezető Kálváriát csoportosan vagy egyénileg hajnal-tól estig sokan végigjárják. Aki itt megy fel, az előtt fokozatosan kinyílik a táj, az

emberek vissza-visszanéznek, noha az erdőben csak keskeny nyiladék van, ami korlátozza a kilátást. Kálváriát járni erőpróba, az erőnlét mércéje is. Volt, hogy egy moldvai asszony azt üzenve távol élő lányának: „kimentem a keresztúton”, ami azt jelentette, hogy még volt annyi ereje, hogy hegyet mászzon, ellássa magát, súlyos betegség még nem hatalmasodott el rajta.⁵⁵⁷ A köves, meredek ösvényen szerpentinszerűen lehet jobban haladni. A kálvárián a kilencvenes években fiatalokat nagyon ritkán lehetett látni, többen voltak az idősebb generációkból. Ők a stációknál még énekelni is tudnak, ha nyugodt lassúsággal mennek.

Ez az a területe a hegynek, ami a legmesszebről látszik: valami módon már az is a búcsú terébe érkezett, aki valamelyik odafelé vezető úton haladva messziről meglátja a keresztutat járó csoportok körvonalait.

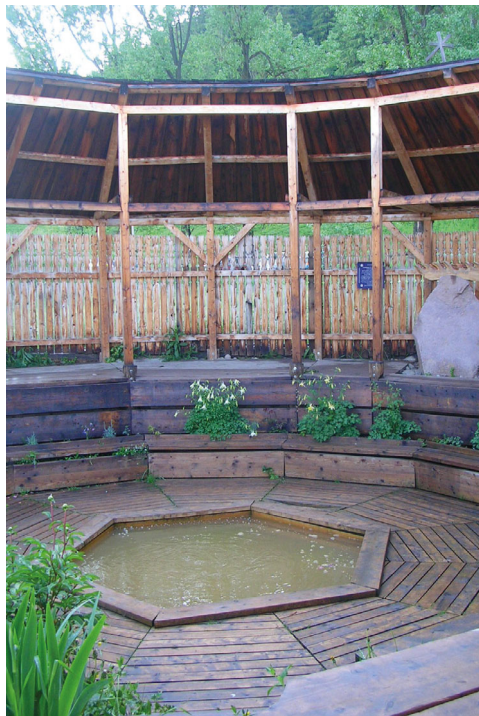
A borvízkút tájéka

A hegy aljában hosszú időn keresztül a borvízkút volt az egyetlen szabadtéri vízellőhely, ezáltal egyszerre pihenő- és találkozóhely. Itt mindig van forgalom, mert a borvizet helybeliek is, távolabbról érkezők is egész évben viszik haza: ki csak néhány palackkal, ki ládaszám. Betonfoglatba épített csövekből egyszerre többen is tudnak meríteni. A víz kis árokban, a ferencesek *Borkert* nevű területén folyik el.

145. A borvízkútnál a búcsú után, hétfőn (1997)

⁵⁵⁷ Nyisztor Tinka interjúja, 1993. pünkösöd.

146. A „Barátok feredeje” (2009)

147. A Szentkorona-kápolna (2019)

Búcsú idején azok, akik a Szent Antal-kápolna vagy a nyereg felől jönnek, a dombról leérve itt megállnak, isznak, töltenek az üvegeikbe. Utána vagy a közeli fák alatt, vagy a domboldalon telepsznek le megpihenni, enni-inni. A mellette elterülő réten szekerek álldogálnak, a füves domboldalon eszegető csoportok üldögélnek; sok elszórt hulladék marad utánuk, amit aztán hétfőn délelőtt takarítanak el seprűkkel, lapátokkal, és teszik lovas kocsira.

Újabb nemzedékekhez új terek, térformák is köthetők. 2006 őszén a somlyói borvízkút közelében *Barátok feredeje* néven nyitottak meg egy kis fürdőt; ennek kalákában végzett felújítását a csíkszeredai székhelyű Polgár-Társ Alapítvány szervezte meg; hasonló fürdőépítésekre és felújításokra több más helyen is sor került az ökotudatosság, környezetvédelem, közösségigény és természetközelség jegyében. Már korábban is, az 1860-as évektől körülbelül az 1940-es évekig működött egy fürdő, ahol egy kisebb, 3×6 méteres süllyesztett medencében gyógyvizet használtak. A megromlott, majd betemetett fürdő az 1980-as évekre eltűnt. Felújításakor az eredetihez képest egy kissé más helyre került. Az új fürdő hatszögletű medencéje egy bővizű forrásra épült, tulipán alakú, deszkával bekerített, félig fedett térben, és a közelében még egy kisebb lábáztató medencét is kialakítottak. A kacsaringós ösvény mentén van még a fűzfából megformázott Köpenyes Madonna, vagyis a „Fűz Mária” (áthallással a „Szűz Máriá”-ra). A székelykapu jobb oldali bejáratán át a Ró-

zsafüzér-ösvényre lehet eljutni, ahol a Miatyánk és az Angyali üdvözet olvasható. Ezek mellett más, nem keresztény, hanem inkább székely, illetve „táltos” szimbólumok is helyet kaptak az együttesben. A fürdő használatára vonatkozóan nem tállákoztam beszámolókkal, alig elképzelhető, hogy egy ennyire a szemeknek kitett, minden privát teret, öltözöt nélkülöző létesítmény valódi funkciót tudna betölteni.

2010 májusában a Kis-Somlyó hegy oldalában, körülbelül félúton a borvízforrás és a Szent Antal-kápolna között megjelent egy új épület, amelynek kupolája a Szent Koronára utal. A Szék útján felállított harangláb koronadísz és a Hármashalom-oltár régi magyar címerre utaló formája után ez egy harmadik erős szimbóluma Somlyón az egykori Magyar Királyságnak, talán a Regnum Marianum gondolatának is. Keveset tudni keletkezéséről, állittatójáról, csak annyi biztos, hogy a kezdeményezés mögött nem a ferencesek álltak. A terület maga a Csíksomlyói Közbirtokosság tulajdona, sajtóhír szerint ez kérte egy „tető” engedélyezését egy Mária-szobor fölé, amit a Regionális Műemléki Bizottság ugyan nem adott meg, ám mégis megépítették. Ugyanott említik meg a tervező Esztány Zsolt nevét is.⁵⁵⁸ Noha ez a búcsú fizikai terében helyezkedik el, mégsem került be a búcsú mentális terébe, a meredek domboldalon nem készült hozzá út, kevés jelét látjuk a használatának, inkább a vizuális reprezentációkban jelenik meg.

148. Szent Péter Pál-plébániatemplom Csobotfalván (1994)

⁵⁵⁸ 2010-05-18 Daczó.

A tágabb környezet

Templomok

Csiksomlyó egyházközség plébániatemploma Csobotfalva szélén áll egy kis dombon. Szent Péter és Pál titulusára van felszentelve, búcsúnapját június 29-én tartják. Kerített erődtemplom, körülötte sírok a fal mellett. Évszázados múltjának emlékeit régészeti feltárás és levéltári dokumentumok sokasága teszi hozzáférhetővé.⁵⁵⁹ A plébániaépület ad helyet legújabban a Gyulafehérvári Érseki Levéltár csiki gyűjtőlevéltárának.

Pünkösöd idején lassacskán ez a hely is a búcsú terének részévé válik, ami annak köszönhető, hogy szombat esténként 1992 óta itt tartanak külön misét a moldvai csángók számára. A hagyomány onnan ered, hogy a régi körmenet legvégén helyet foglaló csángók rendszerint nem értek oda a körmenetet követő nagymisére, ezért nekik külön misét tartottak. Szimbolikus többletet is ad a templomnak, hogy 1993 óta itt őrzik a moldvaiak „közös” lobogóját, magyarországi szervezetek ajándékát. 1993-ban tartottak itt először egész éjszakára kiterjedő zenés ifjúsági virrasztást a csángó misét követően, s a következő évben a nagyobb szabásúan megszervezett „műsor” a frissen kinevezett gyulafehérvári érsek is részt vett, mintegy szentesítve azt a szimbolikus térfoglalást, amit a megszokottnál jóval hangosabb gitáros ifjúsági zene templomba vitele jelentett.⁵⁶⁰ A jelenlevők három nagyobb csoportból kerültek ki akkor is, a következő években is: a virrasztó, bóbiskoló moldvai csángókból, az őrájuk kíváncsi magyarországi turistákból és filmesekből, akik számára ez ki-tüntetett találkozási alkalom, valamint az egyre nagyobb számú fiatalságból, akik az ország minden részéből érkeztek, és együttesekben, csoportokban mutatkoztak be.

Somlyó szomszéd faluja, ma már vele együtt Csíkszereda része Csíktaploca. Ennek templomában a plébános kezdeményezésére sok éven át tartottak engesztelő virrasztást minden hónap 12-én, és a falu házainál sokan megszálltak a búcsúba érkezők, például a Gyergyószárhegyről, Zetelakáról érkező keresztalják. Az ilyen szállásolás révén számos ház udvara, csűrök, szénapajták, szobák a búcsúsok megpihenésének helyszíneivé váltak, ahol az emberek kissé kiereszthetnek, iddoggálhatnak, tréfálkozhatnak, a fiatalok évődhetnek. Az udvarokon kaptak helyet a gyalogos keresztaljakkal együtt érkező szekerek, itt kerültek elő a csomagokból, szatyrokból a hazai falatok, innen gyülekeztek indulásra.

Utak, utcák

A búcsú idején a szent tér kiterjeszkedik, hatósugarába von máskor semleges területeket is, mint amilyenek az utak, utcák. A búcsúra igyekvők, akár gyalogosan, akár

⁵⁵⁹ Botár 2008b.

⁵⁶⁰ Túros 1995.

messzebről járművekkel, tág értelemben mind a búcsú kiterjesztett, megszentelt teréhez tartoznak. Az út menti kereszttek, ahol máskor sokan közömbösen vagy egyszerű keresztvetéssel mennek el, ilyenkor a kollektív és liturgikus formában megjelenő tisztelet helyei lesznek. A gyalogos keresztalják háromszor meghajtják a zászlóikat, van, ahol rövid imára meg is állnak, ha a kereszt valamilyen emlékhelyet jelöl (például a Csikszentgyörgy-Bánkfalváról érkezők a Vereskőnél). A menet közben útba eső települések némelyikében a templomokban odafelé vagy hazafelé menet fogadni szokták az áthaladó búcsús meneteket azontúl is, hogy a saját keresztalját elköszöntik, és hazaérkezéskor fogadják: így egy legalább harminc, de egyes irányokban hatvan kilométeres körben elhelyezkedő falvakban a pünkösdszombat előtti és utáni két napban újra meg újra megkondulnak a harangok, és az ottaniak újra meg újra bekapcsolódnak a búcsú kommunikációs rendszerébe.

Legnagyobb forgalom Csikszeredában, a Somlyóra vezető Szék útján van. Itt a város fontos feladata az utak karbantartása és a parkolók biztosítása. A Szék útja burkolatának sérüléseit éveken át minden évben befoltozták, az első évtizedben általában nem elég időtállóan. Évekig tartott a városközponton átvezető Petőfi Sándor utca javítása is, ott sokáig csak ideiglenes gyalogösvényeken lehetett közlekedni. Emiatt azok a csoportok, amelyek 1990–1992 között áthaladtak a városon, kénytelenek voltak félreesőbb parkolókból, útkereszteződésekből indulni. Egy új út kiépítését a korábbi „kertek alatt” vezető gyalogútra alapozva a kilencvenes évek közepén kezdték el, ami az úgynevezett Kalász negyedtől vezet ki Somlyó irányába; ma ez a Sarkadi Elek utca. A félkész úton 1995-ben már autók is próbáltak elhaladni, s ezzel el tudták kerülni a Szék útja zsúfoltságát. Gyalogosok is járnak erre, a mező szélén: főként azok a városiak, akik nem csatlakoznak valamelyik plébánia népes keresztaljához, vagy nem tartoznak egyházi közösséghez.

149. A Szék útja egyik lezárt mellékutcája a búcsú idején (1994)

A forgalom irányítását az útkereszteződésekben a milícia végzi: a Szék útja útkereszteződéseit pénteken este lezárják, csak az engedéllyel rendelkező kocsikat és buszokat engedik be a templomig. A forgalomirányító pontok is a tájékozódás és a szimbolikus határalkotás helyei. Közülük legfőbb a Szék útja kezdete a gimnáziumnál, ahol három irányból találkozik össze a forgalom, és fordul be Somlyó felé: a várost a pályaudvar felől elkerülő útról (str. Lunca Mare), az északi Taploca felől és délről a városközpontból. Autóbuszok és autók sokasága parkol a környéken, messze a városon túl, a mezei utak mellett is.

A Szék útján középtájon, ahol kifelé haladva balról a Barátság utca csatlakozik be, az út jobb oldalán egy kőből készült régi *határkereszt* áll. Ezt egykor a várdotfalvi hívek állították, a település és Csiktaploca határát jelezte. Ez a pont a kilencvenes évek folyamán igen erős szimbolikus tartalmakat sűrítő határrá fejlődött. 1990-ben ezt a kőkeresztet is rendbe hozták, újrafestették, fakerítéssel vették körül, 1993-

150. Szentkorona-másolat a harangláb tetején (1996)

ban pedig felállítottak mellé egy háromnyelvű helységnévtáblát: középen magyarul, felette románul (Șumuleu-Ciuc), alatta németül (Schomlenberg). A nyelvek sorrendje (nem legfelül, de középen a magyar), a betűk méretezése egyöntetűen a hely magyar mivoltát hangsúlyozza, utalással a három nemzet alkotta Erdély több száz éves történetére. 1995 novemberében ünnepélyes avatás keretében egy minden korábbinál hangsúlyosabb határjel került ide: fából ácsolt harangláb, amelynek tetejére a magyar korona rézlemezéből elkészített másolatát helyezték fel.⁵⁶¹ A harangot a nyolcvanas évek elején öntötte egy mester. A vörös- és sárgarézből készült koronát a Precizia Kft. készítette, anyaga a hívek adományából gyűlt össze. A koronát és

a haranglábat Borbély Gábor főesperes áldotta meg, jelen volt Pénzes József csikszeredai plébános, P. Bartók Albert ferences házfőnök, Szász János és dr. Ágoston Ferenc Gyulafehérvárról, a harangláb állíttatója, Gergely István csiksomlyói plébános, valamint a téli hideg ellenére szép számmal összesereglett csiksomlyói hívek. Egy ideig voltak néhányan a városban, akik aggódtak, hogy ez túlságosan kihívónak fog bizonyulni, és valami baja esik, de aztán senki sem bántotta. Gergely Mátyás, az alkotója később elmondta: Dóczy András szobrász-kőfaragóval ketten

⁵⁶¹ 1995-11-28 Takács.

151. Határkereszt és helységnévtábla a Szék útján (1994)

gondolták ki, könyvekben talált képek után rajzolta le, méretezte és tervezte meg, vörös- és sárgarézből készítette el, és vagy két hónapig tartott a munka.⁵⁶² A búcsú napjaiban, a kilencvenes években többször is az út fölé kifeszített kötélre négy zászlót függesztettek ki: középre a magyart, két oldalára fekete-piros székelyt, fehér-sárga pápait, mögé kék-fehér Máriásat.⁵⁶³

A Szék útja egykor falusi utca volt; amikor Csíktaploca és Várdotfalva a terjeszkedésük folytán gyakorlatilag összenőtt, ez lett a fő tengely, majd a Csíkszeredához csatolást követően az utca fokozatosan átalakult: egyre többen lettek, akik rangosabb, módosabb házakat tudtak építeni, majd 1990 után sok vállalkozó igyekezett itt helyet, lehetőséget találni. Üzletek, panziók épültek, az üres telkek elkeltek, régi házakat kibővítettek, vagy lebontásuk után új, többszintes házak készültek a helyükre. Fokról fokra a mellékutcák is hasonlóképp alakultak át.

A Szék útján lakók közül sokan pünkösdre időzítik az utcai kerítések megjavítását, kifestését. 1996-ban ezeken a kerítéseken (a tulajdonosok megkérdezése után) a helyhatósági választási kampány plakátjait ragasztották ki a polgármesterjelöltek és a RMDSZ megbízottai. A város, illetve a falvak lakói felkészülnek a vendégek fogadására, a kollégiumok hétvégére hazaküldik a diákokat. A búcsú napjaiban a vásári árusoké a főszerep, erről a 17. fejezetben szólunk. A város biztosítja az utak tisztítását, főként rendőri kísérettel kivezetett rabok, alkalmi munkások, árva-

⁵⁶² Interjú Gergely Mátyással, 1998. május 20.

⁵⁶³ 2010-04-30 Izsák.

házi gyerekek részvételével. A Szék útjára ideiglenes szeméttartókat helyeznek el a villanyoszlopon, amiket a búcsú utáni napon szednek le.

A város

Csiksomlyó pünkösdi ünnepe manapság egész Csíkszeredának is ünnepe. Pünkösöd idején akkora tömeg érkezik Csíkszeredába, ami többszörösen meghaladja a helybeli lakosság számát. A város, Csíkszereda mint térszerkezeti együttes külsőleg nem sok jelét mutatja a szakralizálódásnak, de a készülődés, szervezés egyéni, csoport és intézményes szinten sokfelé tetten érhető.

A búcsú terei a városközponttól 3-4 kilométerre, 40-50 perc gyaloglásra vannak, és egykor kívül estek a város területén. Mára a ferences kolostor, még ha csak közigazgatási értelemben is, gyakorlatilag a város része lett. A minden korábbit felülmúló búcsús tömeg rendszeres megjelenése évente egyszer sajátos szükségleteket hoz elő a közlekedésszervezés (parkolás, forgalomirányítás), a szállásbiztosítás, a vásári árusok nyilvántartása terén, egészen az élelmiszer-ellátásig. A város szervezi meg az orvosi ellátást a helybeli és a magyarországi Máltai Szeretetszolgálat és a megyei kórház segítségével. A városi elöljáróság adja ki az árusok engedélyeit. Egy rövid hétre a város szinte felbolydul, hogy aztán újra visszakerüljön minden a normális, hétköznapi kerékvágásba. Az előkészületeket bőven számolva is együtt nem több mint két-három hétről van szó, amikor Csíkszeredában „mindenki” a búcsúval van elfoglalva. A turizmussal kapcsolatban lesz még szó ennek hatásairól.

A városban a búcsú környéki napokra időzítene néhány szimbolikus jelentőségű egyéb rendezvényt is. Ilyen volt 1992-ben a Lakatos Demeter Egyesület zászlóátadása a moldvai csángók számára; 1993-ban a gimnázium egykori növendékeinek negyvenéves érettségi találkozója (amin az akkori gyulafehérvári érsek, Bálint Lajos is jelen volt); diplomaták csoportjának látogatása ugyanakkor; 1994-ben Boros Fortunát újra kiadott könyvének ünnepélyes bemutatója a Pallas-Akadémián; 1995-ben a somlyói gyermekotthon megáldása és névadó ünnepe (Domokos Pál Péter); 1996-ban testvérvárosok polgármestereivel tartott sajtótájékoztató, a főtéren előadott rockopera. Azzal, hogy ilyenek a búcsú ideje és tere közelébe kerülnek, nemcsak a szervezés könnyíthető meg, hanem a jelentőségük is megnő, némileg átítatódik a hely ünnepi szellemével.

A kegyhely vonzásköre

Mi az a terület, amelyre a csiksomlyói búcsú térbeli vonzásköre a rendszerváltást követően kiterjedt? Ötven-száz évvel azután, hogy 1850 és 1949 között a vonzáskör lassan és fokozatosan kiszélesedett, mi változott meg a 20. század végére? 1990-ben azonnal, a következő években még inkább kiderült, hogy a búcsúra érkező tömeg minden korábbinál szélesebb körből érkezik. A kilencvenes évek óta a búcsún

gyakorlatilag Erdély és Magyarország teljes területéről ott vannak a zárandokok, továbbá a távolabbi, sőt a tengerentúli magyarlakta területek sora is képviselteti magát. Természetesen a teljes terület korántsem jelent *minden* települést a nyelvterületen, de több százat mindenképpen. A vonzaskör kiterjeszkedése sem egyik napról a másikra, hanem fokozatosan ment végbe. Kérdésünk itt az: hogyan zajlott ez le a búcsú újjáformálódásának első évtizedében? Követhető-e a folyamat, ahogy egyre több és több helységből érkeztek zárandokok?

Noha nem könnyű, ám nem lehetetlen egy-egy évben megtudni, honnan valók a búcsúra érkezettek, hogy listákat lehessen felállítani a búcsún részt vevő településekről. Az egyik lehetőség a megfigyelés és a kikérdezés: nagyon sok település zászlója vagy helységtáblája akár távolabbról is leolvasható, lefényképezhető, utólag is azonosítható, a csoportokat pedig meg lehet szólítani. Néprajz szakos diákok közreműködésével ezt három évben (1993, 1994, 1996) végeztük el, a lehetőségekhez mérten sikerrel. Csakhogy a teljes búcsús tömeg még így sem lenne felmérhető. A csoportok között a távolabbról autóbusszal érkezők jó pár éven át több településről verbuválódtak, együtt béreltek buszt: ilyenkor vagy az egyik település látszik jelenvalónak, a többiek nem, vagy mindnyájan beolvadnak a búcsús tömegbe. Több településről összeállt csoportok évek során a létszám gyarapodásával lassan önállósultak, különváltak, és attól kedve igyekeztek saját névvel, arccal is megjelenni. Mélykútról például 1992–1994-ben a nem is nagyon közeli gödöllői-ekkel tartottak együtt. 1995-ben már tőlük függetlenül utaztak három busszal, de Kiskunmajsáról, Tataházáról, Dunapatajról és Kalocsáról valókkal együtt. 1996-ban pedig a négy település csak egy buszt töltött meg.⁵⁶⁴

Jobb eredményt várhatunk a ferences rendház évente vezetett nyilvántartásaitól. Az érkező csoportokat a ferencesek, illetve a segítők felírták, elsősorban azért, hogy a hangosbmondón keresztül mások számára is hallhatóan köszönthessék őket; nem volt kifejezett cél egy pontos nyilvántartás vezetése a jövő kutatói számára. A templomkertből eleinte sebtiben megírt cédulákon küldték fel az adatokat a rendház hangosbmondó szobájába, s ott vezették be őket egy füzetbe. Később rádiótelefont használtak az érintkezésre, így gyorsabb és pontosabb adatok érkeztek ugyan, de ezeket kicsit nehezebb volt írásban rögzíteni. Voltak évek, amikor ezeket letisztázták, máskor ez nem történt meg. A listák megvonalazott füzetekbe készültek táblázatos formában, az oszlopokban a sorszám, a helységnév, a vezetők, a létszám, az érkezés módja (busz, vonat, kocsis, gyalog) található. A feljegyzéseknek ez a rendházban őrzött sorozata 1990–1997-re vonatkozóan nagy segítséget jelent ahhoz, hogy képet adhassunk a búcsú vonzasköréről (12. melléklet).⁵⁶⁵

Egészen pontos képről azért nem beszélhetünk, mert biztos, hogy a feljegyzéseket nem vezették teljeskörűen. 1990-ben a csoportok feljegyzése még csak első kísérlet volt. A kézzel megvonalazott füzetben 81 település búcsúsairól van

⁵⁶⁴ Kőrösi Katalin interjúja Rosztik Tiborral, 1996.

⁵⁶⁵ P. Márk Józsefnek és Mihály András tanárnak tartozom köszönettel a betekintés lehetőségéért.

említés. Már ebben az első évben is nagyon sok település nem került be a füzetbe a hagyományos székelyföldi vonzáskörből sem, holott jelenlétük enélkül is kétségtelen, mert biztos helyük volt és van az évszázados körmeneti sorrendben. Ebből arra gondolhatunk, hogy a tágabb vonzáskörből vagy a még messzebről érkezők között is lehettek olyanok, amelyeket nem írtak fel. Cserébe viszonylag több információt kapunk a csoportokról: maga a sorrend is az érkezési időrendet követi, legtöbbször megismerjük a vezetőket (aki lehet pap vagy más személy), sokszor megtudjuk, hogy busszal vagy gyalog érkeztek, és némely esetben a templomok titulusait is. Zászlókról negyven csoportnál van említés: akkor ez számított az egyik legfőbb újdonságnak.

A ferencesek nyilvántartásában 1991-ről hatvan sorban 75 település szerepel, 1992-ről nyolcvanöt sorban 85, 1996-ról 131. Biztos, hogy mindegyik kevesebb, mint a valódi részt vevő kör. Ha csak két vagy három, egymáshoz közeli és régóta összetartozó falu népe gyülekezett össze egy keresztaljában, azokat általában felírták (például Gyergyóalfalu és Borzont, Csíkszentmihály és Ajnád, Csikkarcfalva és Csikjenőfalva, Alsócsernáton és Dálnok, Nyárádszereda és Jobbágyfalva, Küküllőkeményfalva és Fenyéd, Béta, Dobó, Vágás). Kimaradhattak települések, ha a feljegyzők nem győzték tartani az iramot az érkezők sokaságával, vagy ha nem érintették a rendházat, mert máshol csatlakoztak be a körmenetbe. Mások egyenesen felmentek a nagymise helyszínére, és csak ott köszöntötték őket, de alkalmasint az ottani regisztráció sem volt teljes. Az is gyakori, hogy egy távolabbról, főként Magyarországról érkezett csoportban több helység volt együtt, és a zarándokok sem mondtak pontosabbat (például „Győr környéke”, „Szolnok megyeiek” „Oroszlány környéke”, „Vizsoly és környéke” stb.). Azok, akik nem csoportként érkeztek, többnyire nem jelentkeztek be, s így be sem kerültek a nyilvántartásba; az ő felismerésük klasszikus módon, helységtábláik, zászlóik alapján vagy kikérdezéssel volt lehetséges. Az ilyen felmérés egyre nehezebbé vált 1993 után, amikor a megnövekedett tömeg a szélrózsa minden irányából érkezett, és ment fel a pünkösdszombati nagymise helyszínére. Moldvából is biztosan több helységből érkeztek a búcsúba, mint ahányról feljegyzés van, és e téren a gyűjtői megfigyelések is hozzátehetnének a listához; csak hogy a moldvaiak települési csoportjai látensebbek, másoknál kevésbé mutatták meg saját magukat, nem jelentkeztek be külön-külön (például Szitásból, Diószénből, Pusztinából stb.).

A feljegyzésekre alapozott adatbázis alapján megkísérelhetjük a vonzáskör tárgulását települési szinten is bemutatni, tudva, hogy ebben is fennáll a tévedés lehetősége. Hasonló összesítést viszont korábban még senki nem kísérelt meg.

A búcsú vonzáskörzetét összesítő *1. táblázatunkban* évente listázzuk a dokumentálhatóan jelen volt településeket. Kiindulópontnak tekintjük azokat, amelyek a szorosán vett hagyományos vonzáskörben, a Székelyföld, Gyimes és Moldva területén vannak, és amelyeket a hagyományossá vált körmeneti rend felsorol.⁵⁶⁶ Mivel

⁵⁶⁶ Tánczos 2016. 130–131.

biztos, hogy ezek 1990-ben mind jelen voltak a búcsúban, és később sem maradtak el (akkor sem, ha esetleg nem jegyezték fel őket), a településeknek ehhez a köréhez viszonyítjuk a fokozatos bővülést. A könnyebb áttekintés érdekében rendre azokat a helyeket soroljuk fel, amelyek a megelőző évhez képest újak, ugyanis tapasztalataink alapján alapos okkal feltételezhetjük, hogy ha egy „új” helyről egyszer elmentek a búcsúba, onnan később is mentek. A tagolás a vonzáskör táguló körei szerint halad: Székelyföld és Gyimes – Erdély, Moldva, Románia –, Magyarország. Külhoni magyarokról és távolabbi vidékekről csak 1997-ből van kevés jelzésszerű adat, az ő megjelenésük nagyobb számban már a részleteiben nem felmért következő másfél évtizedre esik. A kétezres évekre tehető a vonzáskör további jelentős szélesedése, új meg új települések zarándokai vagy érdeklődői kapcsolódtak be a csíksomlyói ünneplésbe.

1. táblázat. A búcsú vonzáskörzete 1990–1997 között településenként

1990   Székelyföld, Gyimes: Ajnád, Alsócernáton, Balánbánya, Barót, Bélafalva, Bereck, Bethlenfalva, Borszék, Csatószeg, Csekefalva, Csikborzsova, Csikcsicsó, Csikdánfalva, Csikdelne, Csikkarcfalva, Csikkozmas, Csikmadaras, Csikmenaság, Csikmindszent, Csikpálfalva, Csikrákos, Csíksomlyó (Csobotfalva), Csíkszentdomokos, Csíkszentgyörgy, Csíkszentimre, Csíkszentkirály, Csíkszentlélek, Csíkszentmárton, Csíkszentmihály, Csíkszentmihály, Csíkszentmihály, Csíkszentsimon, Csíkszenttamás, Csíkszépvíz, Csíkszereda, Csiktaploca, Csíkszögöd, Csomortán, Dálnok, Egrestő, Esztelnek, Farkaslaka, Fenyéd, Futásfalva, Gelence, Görgényüvegsűr, Göröcsfalva, Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva, Gyergyóditró, Gyergyóhodos, Gyergyókilyénfalva, Gyergyóremete, Gyergyószárhegy, Gyergyószentmiklós, Gyergyótekerőpatak, Gyergyótölgyes, Gyergyóújfalu, Gyimesbükk, Gyimesfelsőlok, Gyimesközéplak, Haraly, Hilib, Imecsfalva, Kadicsfalva, Kászónjakabfalva, Kászónújfalu, Kézdialmás, Kézdiszentkereszt, Kézdiszentlélek, Kézdivásárhely, Kiskápolnás, Korond, Küküllőkeményfalva, Lázárfalva, Lemhény, Lövéte, Madéfalva, Maréfalva, Maroshévíz, Marosvásárhely, Martonos, Mezőszengyel, Miháza, Nagykászón, Nyikómalomfalva, Nyujtód, Ojtoz, Oroszhegy, Orotva, Ozsdola, Parajd, Sárfalva, Sepsibükszád, Sepsiszentgyörgy, Szárazpatak, Szászfalu, Székelyszállás, Székelyszentlélek, Székelyszenttamás, Székelyudvarhely, Székelyvécke, Szentdemeter, Szentegyháza, Szentkatolna, Szentkeresztbánya, Szováta, Torja, Tusnád, Tusnádfürdő, Újtusnád, Vacsárcsi, Varság, Zabola, Zetelaka, Zeteváralja (115)   Erdély, Moldva, Románia: Brassó, Lupény, Máramarossziget, Marosludas, Nagyvárád, Petrozsény, Zsil-völgy – Lujzikalagor – Bukarest (9)   Magyarország: Budapest, Újlak, Debrecen, Pilisszántó (4)   Összesen: 128 település
1991   Székelyföld: Ákosfalva, Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Székelylengyelfalva (4)   Erdély, Moldva, Románia: Beszterce, Dicsőszentmárton, Radnót, Szőkefalva, Nagyenyed, Szászrégen, Szecsele, Székelykál (8)   Magyarország: Gödöllő, Isaszeg, Mogyoród (3)   Összesen: (128) + 15 = 143 település

1. táblázat. (folytatás)

1992 Székelyföld: Kápolnásfalva, Kovászna, Pálpataka, Székelyszentkirály, Szentkeresztbánya (5) Erdély, Moldova, Románia: Brassó-Bolonya, Nagyszeben, Négyfalu, Segesvár, Ürmös (5) Magyarország: Gyula, Máltai Szeretetszolgálat (2) Összesen: (143) + 12 = 155 települési csoport
1993 Székelyföld: Borzont, Csíkszereda (Márton Áron Gimnázium), Fenyőkút, Homoródalmás, Homoródkarácsonyfalva, Marosszentgyörgy, Miklósvár, Nyárádköszvényes, Nyárádszereda (9) Erdély, Moldova, Románia: Bátos, Bonchida, Buzásbesenyő, Egrestő, Györgyfalva, Jegénye, Kolozs megye, Kolozsvár, Kőhalom, Nagykároly, Pusztakalán, Vajdahunyad, Vice-Bákó, Moldvaiak (14) Magyarország: Békéscsaba, Berhida, Bonyhád (székelyek), Borsodszentgyörgy, Buzsák, Cegléd, Diósgyőr, Encs, Érd, Érsekvadkert, Esztergom (Ferencs Gimnázium), Forró, Győr, győri egyházmegye, Gyórság, Hódmezővásárhely, Jászkarajenő, Kecskemét, Kiskőrös, Kunszentmárton, Lakitelek, Makó, Miskolc, Nagykanizsa, Recsk, Pécs, Sopronkövesd, Szeged (Alsóvárosi Ferencs Plébánia), Szombathely, Tápiószecső, Tápiószentmárton, Tarnalelesz, Vizsoly, Zala megyeiek (34) Összesen: (155) + 57 = 212 települési csoport
1994 Székelyföld: Hatolyka, Hargitafürdő (2) Erdély, Moldova, Románia: Medgyes (1) Magyarország: Budapest-Városmajor, Szentbalázs, Szombathely, Kőszeg (4) Összesen: (212) + 7 = 219 települési csoport
1996 Székelyföld: Csíkszereda (Segítő Mária Gimnázium), Marosfő, Hétfalu, Illyefalva, Marosvásárhely-Cserealja, Marosvásárhely-Kövesdomb, Nagyernye, Nyárádselye, Sáromberke (9) Erdély, Moldova, Románia: Aknasugatag, Arad, Batiz, Brassó Belváros, Csernakeresztúr, Déva, Érmihályfalva, Felsőbánya, Felsőtömös, Gyulafehérvár, Lippa, Máriaradna, Nagyszeben, Petrilla, Ratosnya, Szatmárnémeti, Temesvár, Zernyest – Moldvai csángók (19) Magyarország: Kaposvár (1) Összesen: (219) + 29 = 248 települési csoport
1997 Székelyföld: Atyha, Csíkszereda (Szt. Ágoston-plébánia), Deményháza, Kézdikővár, Koronka, Málnásfürdő (6) Erdély, Moldova, Románia: Élesd, Erdélyi Cserkészcsapat, Erdőszentgyörgy, Felsőbánya, Hunyad megye, Kaplony, Marossárpatak, Romániai Magyar Cserkész Szövetség, Rónaszék, Sarmaság, Székelyhíd, Gödemesterháza, Palotailva (13) Magyarország: Baja, Bakonycsérnye, Bodajk, Balinka, Balassagyarmat, Battonya, Becsehely, Besenyszög, Budapest XV. Független Kisgazdapárt, Budapest Máltai Lovagrend + Pax Hungarica, Budapest XVII. MDF, Budapest Pestszentimre, Budapest-Pestszentlőrinc, Budapest, XVII. KDNP, Budapest-Farkasrét, Budapest-Káposztásmegyer, Budakeszi, Csongrád, Debrecen, Debrecen KÉSZ, Debrecen MDF, Eger, Fehérvárcsurgó, Független Magyar Ifjúság Borsod Megyei Egyesület, Gyöngyös, Halászi, Izbég, Jászberény, Kapuvár, Karcag, Katolika 2000 Utazási Iroda, Kiskőrös (Petőfi Sándor Gimnázium), Kiskunhalas, Kistelek, Kőszeg (Isteni Ige Társaság, Verbiták), Kunbaja, Magyar Piaristák, Magyarok Világszövetsége Csoportja, Miskolc,

1. táblázat. (folytatás)

Mosonszentmiklós, Oroszlány környéke, Pécs-Kozármisleny, Pest megye, Rád, Rimóc, Salgótarján, Solymár, Szeged (Piarista Gimnázium), Szeged-Karolina, Szentés, Szerencs, Szolnok megyeiek, Tápé, Tiszadada, Újkígyós, Újszeged, Üllés, Üllő, Vác, Varsány, Vasvár, Zirc (62)
Távolabbiak: Bős, Bácsstopolya – Melbourne, Svájc, Venice (Florida, USA, Magyar Ház) (5)
 Összesen: (248) + 86 = 334 települési csoport

Látható, hogy 1990-ben a települések túlnyomó többsége még a hagyományos vonzáskörből került ki, csíki (26), gyergyói (6), háromszéki (15), udvarhelyi (12), gyimesi stb. falvakból és városokból, rajtuk kívül a Székelyföldön kívüli erdélyi vidékekről (Lupény, Marosludas, Máramarossziget, Petroszény), továbbá külön meg van említve a Zsil-völgy. Moldvaiakat csak Lujzikalagorból írtak fel, Pusztináról, Szitásból stb. nem. Magyarországról csak Budapestről, Debrecenből, Pilisszántóról érkezett csoporttal találkozhattunk. Más magyarországi helység a feljegyzésekben ekkor még nincs megemlítve, holott voltak máshonnan is, például domonkos apácák Hódmezővásárhelyről. Érdekes viszont, hogy külön is feljegyeztek két nagyváradi zarándokot, ami jelzi, hogy akkor még szokatlanak számítottak az abból a térségből érkezők.

1991-ben és 1992-ben érzékelhető a búcsú vonzáskörének szélesedése, amit Besztercétől Segesváron át Nagyszebenig távolabb fekvő erdélyi városok megjelenése jelez. A székelyföldi helységek évente négy-ötten nagyobb száma részben látszólagos lehet, mert ezek esetében – Ákosfalva, Jobbágyfalva, Jobbágytelke, Székelylengyelfalva, illetve Kápolnásfalva, Kovászna, Pálpataka, Székelyszentkirály, Szentkeresztbánya – inkább gondolhatunk arra, hogy korábban is ott voltak, csak még nem alkottak külön keresztalját. Magyarországról ebben a két évben még alig érkeznek, csak Gödöllő és Gyula, Csíkszereda két testvérvárosa a jelentősebb, feltűnik viszont a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, az első nem települési szintű csoport. Ilyenek később egyre nagyobb számban vannak regisztrálva, és ezeket a külön regisztrációjuk miatt nem is olvastottuk be a megfelelő településbe. 1992-re az eredeti 128 település 155-re szaporodik fel, és ebből a többség, 125 még mindig székelyföldi, további 22 erdélyi, illetve romániai, és csak 8 magyarországi.

2. táblázat. A búcsúra érkezett települési csoportok száma régióként

Régió	1990	1991	1992	1993	1994	1996	1997
Székelyföld, Gyimes	116	120	125	134	136	145	151
Erdély, Moldova, Románia	9	17	22	36	37	56	69
Magyarország	3	6	8	42	46	47	109
Távolabbi vidékek							5
Összesen	128	143	155	212	219	248	334

Szembetűnő változás következett be 1993-ban. Székelyföldről Borzont, Csík-szereda, Fenyőkút korábban sem hiányzott, csak más keresztalják része volt; Kolozsvár és környéke (Györgyfalva, Jegenye), a Mezőség (Bonchida, Vice) és észak-, illetve dél-erdélyi városok (Nagykároly, Vajdahunyad) feljegyzése valódi jele az erdélyi vonzaskör tágulásának. Feltűnik az addigi 8 mellett 34 új magyarországi hely, melyek közt gyűjtőnevek is vannak, tehát ennél még több településsel számolhatunk. Ebben a körben már az ország minden térsége és minden településtípusa képviseltetve van: püspöki székhelyek, katolikus iskolák, plébániák, városok, város közeli falvak vegyesen. Ehhez képest a következő két évben nem látványos, de folyamatos változás látszik az adatokból: 1996-ban már 248 települési csoportot látunk, 1997-re, nyolc évvel az új kezdet után a búcsúban nem kevesebb, mint 334 településről, illetve települési csoportról tudunk (alább kitérünk a kettő különbségére), ezek közül 151 a székelyföldi és gyimesi, 69 az erdélyi és moldvai, 109 a magyarországi. Ez utóbbi szám növekedett a legnagyobb arányban, annyira, hogy addigra a teljes településlista egyharmadát teszi ki (2. táblázat).

Összesítésünkben alapvetően településeket vettünk számba, ámde láthatóan vannak köztük településeken belüli, intézményekhez köthető csoportok is. Csíkszeredában két plébánia és két gimnázium hívei néhány év elteltével már külön-külön csoportot alkotva vonultak a búcsúra; Budapest egyes kerületeiben plébániák, sőt pártok is szerveztek búcsús csoportokat, és látunk szerzetesközösségeket, ifjúsági szervezeteket, cserkészcsapatokat és másokat is. Jogos lenne ezeket egybeolvasítani, mégis jobb őket külön (is) látni.

A nyolc év alatt feljegyzett települések száma együttesen több mint háromszázharminc, s ezt inkább alsó határnak tekinthetjük. Azóta ez a szám még tovább növekedett, megbecsülni is nehéz lenne, milyen mértékben.

1997-re a szorosán vett székelyföldi vonzaskörbe másfélszáz település tartozott, ami kevesebb, mint a teljes terület fele; természetes, hogy ez a kör nőtt aránylag a legkisebb mértékben. Erdély távolabbi települései közül évek alatt még csaknem további hetvenről jártak a búcsúban. Ez talán kicsivel kevesebb annál, mint amire a tömeg láttán számíthatnánk, területi szóródásuk viszont meglehetősen széles körű Szatmártól és az Érmelléktől Kalotaszegen és a Mezőségen át Hunyad megyéig, Bányavidékig. Jelen vannak a régi magyar katolikus lakosságot (egykor) nagyobb számban magukba foglaló erdélyi városok, ahol iskolák, ferences rendházak, aktívabb plébániák segítettek fenntartani a közösségeket: Brassó, Déva, Kolozsvár, Máramarosziget, Marosvásárhely, Nagyenyed, Nagyvárad, Segesvár, Szatmárnémeti, Szászrégen. Érkeztek továbbá olyan helyekről is, ahol a magyarok, illetve katolikusok régóta kisebbségben vannak, ilyenek: Dicsőszentmárton, Gyulafehérvár, Kőhalom, Lupény, Medgyes, Nagyszeben, Petrilla, Petrozsény, Vajdahunyad. Végül sajátos módon gyarapítja ezt a kört az, hogy a korábban egy – nagyobb kiterjedésű, szórványokat is gondozó – plébániához, s így egy keresztaljához tartozó települések vagy külön, vagy együtt mentek, de külön-külön is számba vették őket: ilyen Gödemesterháza, Ratosnya, Palotailva, vagy Gyergyóújfalu és

Borzont, Brassó-Belváros és Brassó-Bolonya, illetve Négyfalu (Szecsele), amely régóta Brassóhoz tartozik.

Magyarországról száznál több települést vehetünk számba a somlyói búcsú résztvevői között. A városok közül Budapestről több kerület plébániáiról kerülnek ki a zarándokok. Debrecen, Eger, Esztergom, Győr, Kaposvár, Kecskemét, Pécs, Szeged, Szombathely, Vác, nemcsak (nagy)városok, hanem püspöki és megyeszékhelyek és/vagy egyetemi városok is, élénkebb katolikus szervezőkészséggel, iskolákkal; más városok, mint például Baja, Hódmezővásárhely, Kapuvár, Karcag, Kiskőrös, Kiskunhalas, Kőszeg, Makó, Nagykanizsa, Salgótarján, Szentendre, Szentes, Vasvár, Zirc valószínűleg szerteágazó kapcsolatrendszerek és motivációk folytán indultak útnak. A városokon kívül számos kisebb-nagyobb faluból is érkeztek az ország minden részéből.

A kilencvenes években más országokból érkezett zarándokokkal még kevésbé találkozhatunk. A külhoni magyarság közül Szlovákiából látjuk Bőst, Szerbiából Topolyát, és inkább különlegesség egy-egy Amerikából, Ausztráliából érkezett, külön bejelentkezett és számontartott vendég. A megfigyelések szerint a távolabbi országokból a kilencvenes évek végétől érkeztek szervezettebben, csoportokkal, zászlókkal, 2005-ben például Kanadából, Ausztráliából is.

Hogy kik és honnan, milyen szervezésben jönnek, abban nagy szerepe van a vallásos érzületnek, plébániai és más egyházi szervezőknek, spontán kapcsolatoknak, Erdélyből áttelepülteknek, utazási irodáknak és más szervezeteknek. 1993-tól továbbá kétségtelenül a Duna Televíziónak, amelynek révén európai és tengerentúli magyarok is élő, egyenes adásban láthatták a miseközvetítést és a kísérő műsorokat, s ezen keresztül meggyőződhetnek, hogy érdemes felkerekedniük. A résztvevőknek ez a köre motiváció és érzület szerint igen tág skálán szóródik.

Kiszélesedik a felekezeti vonzaskör is. Itt lehetne megemlíteni azokat is, akik a katolikusságon túlmutató vonzerő folytán jönnek el Somlyóra, nem is csak egyszerű hétköznapi látogatóként, hanem éppen pünkösdkor a katolikus Mária-ünnepen. Reformátusok Debrecenből a kilencvenes évek elején zsoltárokat énekeltek éjszaka a templomkertben; beszéltem Apácáról érkezett evangélikus házaspárral, 1991-ben az érkezetteket regisztráló feljegyzés említette meg Székelykállal kapcsolatban, hogy „reformátusok és unitáriusok is eljöttek néhányan”. Voltak olyan törekvések is, amelyek éppen egyfajta felekezetközi magyar ünneppé igyekeztek alakítani a somlyói búcsút, de a ferences rend és a gyulafehérvári érsekség mindannyiszor tapintatosan, de határozottan elzárkózott efféle szándékoktól. Ennek világos jele, hogy nincs ökumenikus jellegű istentisztelet, és más felekezetek lelkeszei nem tartanak nyilvános istentiszteletet. Egy másik éles határ természetesen az ortodoxok felé rajzolódik ki; ott éppúgy nem szokás a búcsújárás, mint a protestánsok körében, de természetesen részletes kifejtés nélkül jól érthető, hogy miért nem éreznek késztetést elmenni a somlyói búcsúba.

152. Gyimesiek szombat este (a templomkertben megtartott csángó mise után) leteszik lobbóikat a Szent János-kápolnában (1990)

13. Vezetők

A rendszerváltozás újfajta cselekvésekre ösztönzött embereket, akik addig egészen más lehetőségekhez voltak hozzászokva. Nem volt egyszerű vezetővé válniuk, új szerepüket megtalálniuk, új feladatokat betölteniük. Korábbi és új vezetők egészen új feladatokkal találkoztak egy kiismerhetetlenül gyorsan változó környezetben. Hagyományok, beidegződött reflexek mellett a megszokott kapcsolatrendszerek, a kialakult hálózatok a folytonosságot jelentették, a megnyíló ösvényekre ezek felől kellett és lehetett rálépni. Találékonyan, régi álmokat, addig megvalósíthatatlan ötleteket kidolgozva, szembesülve a valóság száraz tényeivel, és alkalmas emberek, alkalmas eszközök folytonos hiányaival.

A vezetők jól leírható szerkezetet alkotnak, a specialisták szerepük szerint tagolhatók. A kegyhely ferencesei között a házfőnök és a templomigazgató számítanak vezetőknak, akik a rendjük tartományfőnökének alárendeltjei, ők maguk pedig nemcsak lelkipásztorként tevékenykednek, hanem a rendezők és szervezők munkáját is összefogják. Az egyházmegye vezetője, a püspök az egyházjog szerint a ferences rendnek ugyan nem előjárója, ugyanakkor vezető szerepe megkérdőjelezhetetlen. Az egyházközségekben a papok, továbbá a búcsúvezetők, a kántorok a maguk saját szintjén és módján szintén vezetők. Az egyházjogilag jól szabályozott hierarchikus viszonyok sokszor hivatalos formákat öltenek, hivatalos megnyilatkozásokkal járnak (általában írásos formában is), ugyanakkor a konkrét helyeken és helyzetekben valóságos emberek állnak egymással kapcsolatban, és ez a hierarchikus elrendeződéseket a maga közvetlenségével, emberi tartalmaival egészen más rendszerbe szervezi. Külső szemlélő számára olykor-máskor kiderülhet, hogy a búcsú fontosabb vagy kevésbé fontos részleteiben kinek van döntési, javaslattevő joga, mégis erős túlzás lenne azt állítani, hogy ez egykönnyen kiismerhető, rendszerbe foglalható lenne.

A búcsút leírva helye lehetne egy tágas kitekintésnek vezetési és szervezeti kérdéseket illetően, amely nem nélkülözhetné a szociológia több ágának (szervezetszociológia, egyházzsociológia) tanulságait sem. Az egyházi intézményrendszer közösségi és intézményi szerkezetének kettősségét sokan sokszor leírták.⁵⁶⁷ Általánosságban is igaz, hogy e kettős arculatú szerkezet évszázadokon keresztül

⁵⁶⁷ Tomka 1998.

tartósnak bizonyult, és egyfelől a legkülönbélebb kulturális és társadalmi környezetekben volt képes a megújulásra és a terjeszkedésre, másfelől megmutatkozik benne a legélesebb kritikákat kiváltó megmerevedés, a funkciótlanná vált formákhoz való, olykor szinte görcsös ragaszkodás is.

Házfőnök, templomigazgató, tartományfőnök

Köztudott, hogy a kegyhely „örzői” évszázadok óta a ferencesek. A diktatúra idején elnyomott helyzetében a szerzetesközösség, ahogy láttuk, megtett mindent, amit csak lehetett a korábbi szervező, lelkipásztori szerepe megtartására, azonban a kiteljesedésre a személyi viszonyok terén is csak a „változás” után kerülhetett sor. A rendház, illetve a rendházi szerzetesközösség előljárója a *házfőnök*, jog és szokás szerint ő rendelkezik a ház ügyeiben, annak fenntartása, a helyiségek beosztása, a házon belüli rend, a vendégfogadás és -elhelyezés, a napi életritmus – imádság, tevékenységek –, a feladatok elosztása a ház közösségének tagjai között; mindennek ezer ága-boga a házfőnök felelőssége. Keze bizonyos mértékig éppúgy meg van kötve, mint minden vezetője: adottságokhoz igazodik, lehetőségek korlátozzák. Nem rajta múlik, ki a tagja a közösségnek adott időben, és társaira van ráutalva a feladatok (mint például a pénzügyek) kiosztásában és ellenőrzésében.

A *templomigazgató* a templomi szolgálattal kapcsolatban illetékes: a szentmise, a gyóntatás, a templomi liturgia, a szentségek kiszolgáltatása rendjét szabja meg. Ő is igazodik a szokásokhoz, elvárásokhoz, lehetőségekhez. A két megbízatás betöltője a rendházon belül egymásra van utalva, többnyire világosak a határok, és azt is tudják, hogy szerepük egy következő ciklusban megváltozhat vagy felcserélhető. Együttműködve tudnak igazán hatékonyak lenni. Azzal is számolniuk kell, hogy nem lehet elhúzódó vitákba bonyolódni, hiszen akik egykor az ő kezük alatt kezdték meg ferences életüket, azok tíz-tizenöt évvel később majd előljáróként élnek velük együtt.

1990 után tíz évig a rendházban összeszokott vezetői párost alkotott P. Márk József és P. Bartók Albert atya. Együtt szentelték őket pappá 1957 novemberében, együtt élték át a diktatúra évtizedeit. Közös somlyói éveikben felváltva töltötték be a templomigazgatói és a házfőnöki megbízatást. 1993-ban egy ideig a házfőnöki és a templomigazgatói feladatokat is P. Bartók Albert látta el, mert a rendházban kevesen voltak, József atya a jelöltek magisztere volt.⁵⁶⁸ Mindketten a rend legismertebb és legnépszerűbb tagjai lettek, számos alkalommal jelentek meg sajtóban, televíziós műsorokban, filmekben. Vezető helyzetük és szerepük közismert, a falvak egyháztanácsosai és mások egyaránt tudnak erről.

⁵⁶⁸ HD–St 1993, Nagyböjti szent idő.

153. P. Márk József vezeti az éneket a nyeregben (1997)

P. Márk József (1927–2020) Csíkszenttamáson született. 1945-ben került a csíksomlyói tanítóképzőbe, a ferences habitust 1946 szeptemberében öltötte magára. 1947-ben kántortanítói oklevelet szerzett, és megkezdte teológiai tanulmányait a rend vajdahunyadi teológiai főiskoláján. Két év után, amikor a teológiát erőszakkal megszüntették, Csíkszentdomokosra került kántornak, majd hamarosan behívták munkaszolgálatra. Brassóban, egy cementgyárban dolgozott három évig, de ferences maradt, és a teológiát Désen, a ferencesek kényszerlakhelyén végezte társaival együtt titokban. Papszentelésére Márton Áron kiszabadulása után kerülhetett sor ugyancsak titokban, állami jóváhagyás nélkül, 1957 novemberében. Emiatt papi állomáshelyet sem kaphatott, kántorként helyezkedett el. 1962 és 1967 között Désen, utána két évig a háromszéki Zágónban szolgált, onnan került Csíksomlyóra 1969-ben szintén kántori minőségben. Hivatásában való kitartása minden tiszteletet megérdemel, derűs személyisége, közvetlen emberi stílusa sokak elismerését meghozta. 2000 óta hivatalosan nyugdíjas, gyóntató, és betegségei ellenére is aktív volt. Az elsők között ismerkedett meg az internet adta lehetőségekkel, ő indította el a rendház honlapját, majd később a saját önálló blogját.⁵⁶⁹ Ő az a ferences páter, aki a legrégebben, 1969 óta haláláig, 2020-ig Somlyón szolgált. Ez kivételes, hiszen a ferences rendben általános gyakorlat a rendtagok állomáshelyének rendszeres változása. 1990-től sok éven át József atya volt a búcsú legfőbb szervezője, mondhatjuk, hogy az ő kezében futottak össze a szálak.

⁵⁶⁹ Márk 2014.

Most már én annyit rendeztem, s a fiatal atyák, barátok beérnek minket, most már ők is képet kapnak, hogy körülbelül, hogy kell. Lehet másképpen is, de ez így nekünk nagyon jó volt, és legfontosabb, hogy mindent megszerveztünk, mindent előre kigondoltunk, és utasításokat adtunk, kidolgoztunk, papírral. Minden rendezőnek kezében volt a program. Legalábbis a főbb helyeken. [...] Mi a fentről való irányítással azt a hatalmas tömeget, ami itt gyülekezett, kezünkben tudtuk tartani. Egy pillanatra nem lett zavar sehol. Ez nagy dolog...⁵⁷⁰

Mint régóta kántorként, orgonistaként is működő ferences, a búcsúban is József atya irányította az énekrendet, akárhol is tartották a szabadtéri nagymisét. Több kiadásban is kiadták a búcsús éneklőzetét. Lassacskán a renden belül is legfőbb, tekintélyes szakértője lett Somlyónak és a búcsújárásnak, egyházi és más kiadványokban is sok írása jelent meg.⁵⁷¹

P. Bartók Albert (1927–2004) 1989 őszétől 2000-ig dolgozott Somlyón. Kézdiszentléleken született, Kézdivásárhelyen járt iskolába, ott érettségizett, és ugyancsak a vajdahunyadi teológiáról kellett távoznia 1949-ben. A titokban végzett teológia és papszentelés után Désen, Vicén, Vajdahunyadon, Esztelneken, Kolozsvárott szolgált. 2000-től volt nyugdíjas gyóntató Székelyudvarhelyen, ott is halt meg 2004-ben. Egy évvel a halála után rá emlékező füzetet jelentettek meg *Albert atya* címmel,⁵⁷² 2007-ben pedig szobrot avattak neki Vicében, ahonnan őt fiatalít indított el a papi pálya felé. Láttuk, hogy házfőnökként mennyi mindent tett a rend ingatlanainak visszaszerzéséért. Egyik „ötletgazdája” volt a hegy nyergében a Hármashalom-oltárnak, Gergely Istvánnal együtt szerezték meg rá a pénzt. A búcsúünnep tömegessé válása idején a két atya próbálta megtalálni az új helyzetre alkalmas formákat, és a megfelelő válaszokat a legfőbb kérdésekre. A szervezés azzal is járt, hogy olykor túlszabályoztak ezt-azt; 1995-ben például így került sor arra, hogy az éjszakai virrasztásban ferences kispapok vezették az imádságot, és mivel távoli vidékekről valók voltak, nem ismerték a helyi szokásokat, oda nem illő módon például keresztutat is kezdeményeztek.

Albert atya, úgy látszik, buzgalmában mondta, hogy virrasszatok és imádkozzatok. Ezek az igazak [a kispapok] aztán mindent bele akartak foglalni. És ráadásul nem is idevaló székely gyerekek ezek, hanem Szatmár meg máramarosszigetiek, meg mit tudom én, különböző helyekről. [...] Mondom, ez nekem sem tetszett, ezt meg meg fogjuk beszélni majd külön aztán a házfőnök atyával.⁵⁷³

⁵⁷⁰ Interjú Márk Józseffel, 1996. május 27.

⁵⁷¹ Márk 2001, 2003a, 2003b, 2006, 2014. Sajtóban: 1990-10-18 P. Bartók–P. Márk, 1997-05-20 Botos, 1998-05 Márk, 2001-07 Márk.

⁵⁷² Bartalis 2005.

⁵⁷³ Interjú Benedek Domokos tartományfőnökkkel, 1996. május 31.

Más ötletek igen jól beváltak: József atya az 1990-es évek elején Németországból hozott rádiótelefont, amivel könnyen tudtak összeköttetést teremteni a helyszínek között.

Az atyák szervezik a rendezők csapatát, tartják meg számukra a megbeszéléseket. „Mi kérjük fel, mi képezzük ki őket, hogy kit hova osztunk be, és hogy viselkedjenek, hogy vezessék a népet, ugye.”⁵⁷⁴

2000-től egy jóval fiatalabb generáció tagjai vették át a helyi vezetést, akik a megelőző tíz év során léptek be és nyerték képzésüket. 2003-ig P. Bálint Kapisztrán volt a házfőnök, P. Bakos Damján pedig a templomigazgató. József atya szavaiból kiviláglik, hogy nem mindent tartott egészen rendben valónak:

Az ifjú, kevés tudással és tapasztalattal rendelkező előjáróim buzgón látták el hivatalukat. 2003-ban házfőnöki kinevezést kapott Somlyóra P. Bakó Pál atya. Templomigazgatónak P. Timár Asztrik. Ők a kolostor megbillent erkölcsi egyensúlyát helyreállították. Az egyházmegyei papsággal a kapcsolatot felvették. Újra teljes fényében ragyogott a kolostor és kegyhely.⁵⁷⁵

P. Timár Asztrik 2003–2006 között volt a templomigazgató, P. Bakó Pál pedig a házfőnök. 2007-től P. Péter Arthur következett, majd 2012 óta P. Urbán Erik a templomigazgató és P. Bőjte Mihály a házfőnök.

A *tartományfőnök* előjárója minden rendtagnak és rendháznak, köztük a somlyói házfőnöknek és templomigazgatónak is. Az ő javaslatára nevezi ki a püspök a ferences atyákat az állomáshelyeikre lelkésznek, előjárónak (a háromévente tartott rendtartományi gyűlés, a káptalan választásainak megfelelően).⁵⁷⁶ Természetes, hogy megbeszéli velük, amit a búcsúval kapcsolatban szükséges, de a részletekben meghagyja önállóságukat, legfeljebb utólag mond véleményt, javasol változtatásokat. Az egyházi felsőbbség, az egyházmegye püspök-érseke, valamint meghívott egyházi vendégek tőle kapják a tájékoztatást, javaslatot, kérést, meghívást.

P. *Benedek Domokos* (1929–2012) atyát 1991-ben választották meg tartományfőnöknek, kilenc évig töltötte be tisztségét. 1929-ben született Gyergyószentmiklóson, 1947-től volt novícius Mikházán. A rend szétszórátása 1951-ben Székelyudvarhelyen érte, őt is a dési titkos teológia után szentelték pappá 1956 decemberében. Ezután 1968-ig Désen szolgált, majd Kostelek, Fogaras, Déva következett. Tartományfőnökként Csíksomlyón, Szászvárosban és Kolozsvárott élt, 2000 után Brasóban volt templomigazgató. 2012-ben Déván hunyt el.

⁵⁷⁴ Interjú Márk Józseffel, 1993. május 27.

⁵⁷⁵ Márk 2012a.

⁵⁷⁶ Az évente rendszeres diszpozíciókról szóló püspöki körlevelekben az egyházmegyes papság mellett külön alcím alatt szerepelnek a ferences áthelyezések, mindannyiszor a tartományfőnök javaslatára hivatkozva. <https://ersekseg.ro> (letöltve: 2019. november 30.)

154. P. Benedek Domokos tartományfőnök a kolozsvári ferences rendházban (1998)

re (16. melléklet). Szövege kisebb kiegészítésekkel, a fejezetbeosztás és -címezés alakításával gyakorlatilag változatlan maradt mind a mai napig. Semelyik másik búcsújáráshelyről nem ismerünk ehhez hasonló szöveget, amely címének megfelelően ilyen részletes útmutatás lenne a résztvevők számára a szervezés és magatartás tekintetében. Nemcsak ajánlásokat, hanem korlátokat, tilalmakat is tartalmaz, emellett pedig lelki tartalmakat, múltra visszatekintő megjegyzéseket is olvashatunk benne. A búcsújárás első tíz évének fokozatos formáló időszakát követően a névtelenségben maradó szervezők részéről ez az egyik legbeszédesebb szöveg az ünnep szabályozására vonatkozóan, tartóssága pedig kifejezi azt, hogy szabályozó ereje áthagyományozódott a következő generációra is.

2000 körül a ferences rendtartomány vezetését a hetven éven felüliektől a negyven alattiak vették át, akik már 1990 után részesültek képzésben. P. Benedek Domokos tartományfőnöki megbízása után 2000-től kilenc évig P. Páll Leó következett, 2009-től 2019-ig P. Orbán Szabolcs volt a provinciális, 2019 óta pedig P. Urbán Erik tölti be ezt a tisztséget.

Tartományfőnökként ő rendelte el, hogy a somlyói helyi vezetők állítsanak fel egy előkészítő bizottságot a búcsú rendezésére.⁵⁷⁷ Erre a lépésre több év tapasztalatai alapján csak 1998-ban került sor. Ettől kezdve a bizottság már január–februárban összeült megbeszélni a szükséges tennivalókat, elosztani a feladatokat. Ebben is az ünnep szervezésének részleges professzionalizálódását látjuk, és annak is jele lehet, hogy a tartományfőnök szélesíteni akarta a szervezésért felelősök körét anélkül, hogy az addigiak kezéből ki akarta volna venni azt, amiben gyakorlottak voltak. A bizottság egyik első ténykedése volt, hogy összeállított egy *Szervezési és magatartási útmutatót*. Ez – rendfőnöki és érseki jóváhagyás után – 1998-ban jelent meg először füzet formában, búcsús énekekkel kísérve, majd ettől kezdve minden évben kiadták, terjesztették, elküldték a plébánosoknak, feltették az internet-

⁵⁷⁷ Lásd HD–CC 1998. A megbeszélésekről külön jegyzőkönyvet is vezettek.

Rendező, vezető, szervező

A ferences szervezők a búcsú sikeres lebonyolítását a legelső szervezéstől kezdve számos civil segítő és rendező bevonásával valósíthatták meg. „Régen” ez nem így volt, a rendezéshez elég volt a – természetesen jóval nagyobb létszámú – ferences közösség. Az ő működésük nyomán „mindenki tudta”, mikor mit kell, mit szokás tenni a búcsúban, és kívülről szinte úgy látszott, hogy mindent csakis a hagyomány ereje szab meg. A diktatúra évtizedeiben természetes volt, hogy nincsenek látható irányítók, tehát 1990-től új szereplőnek számítanak a rendezők. Felkérésük során „rég” emberek kerültek új szerepbe: a ferencesek korábbi eleven kapcsolataikat mozgósították. Tartós és megbízható társak kerültek ki a gimnáziumi tanárok közül: Borsodi László, Miklós József, Mihály András kulcsfontosságú szerepet játszottak az első tíz évben, és ahogy a tömeg nőtt, egyre többen kapcsolódtak be, mint például 1998-ban Silló Géza, Berszán László, Bara János, Boldizsár Ágoston, Laczkó József, Izsák Zoltán, Nagy Antal, Eröss Attila. Mellettük állandó organista volt Borcsa Gergely, Bíró János, a kórus vezetője, sekrestyés Petres József, valamint több tucat alkalmi, mozgó rendező, valamennyien férfiak. Asszonyok a rendházban, a sekrestyében, a konyha körül segédkeztek.

A tanárok tekintélye székelyföldi, különösen a kegyhelyet körülvevő falusias környezetben megkérdőjelezhetetlen. „A [tanár] kollégák, akik ott a kordont rendezik: összeszokott csapat. Ha egyszer meggondolnák, és azt mondanák, hogy nem csinálják tovább: lenne probléma ekkora tömeggel. Az atyáknak nincsen gyakorlati érzékük, el kell ismerni. Egy időben csak a falusiak irányították, és voltak problémák. Nem hallgattak a zarándokok, a búcsúsok azokra a rendezőkre, akik a somlyói, csobotfalvi helybeliek közül kerültek ki.”⁵⁷⁸ A rendezők elsősorban a tömeg mozgatását irányítják, s ebben falubeliek, egyháztanácsosok is segítenek, szervezésben az atyáké a főszerep.

Borsodi Lászlót (1932–2021), a Márton Áron Gimnázium tanárát már a legelső szűk körű megbeszélésre meghívták, attól kezdve készségessége, szervezőkészsége folytán nélkülözhetetlen volt, adtak a véleményére. „Borsodi László tanár különösen a búcsúk és más templomi rendezvényeknél fejt ki értékes tevékenységet.”⁵⁷⁹ A kordon elrendezése, az ehhez szükséges diákok toborzása, ellenőrzése főként az ő feladata volt. 1994-ben Márk Józseffel együtt ő dolgozta át és adta ki Réthy Apollinár eredetileg 1924-ben megjelent búcsús imakönyvét, ami hiánypótló munka volt,⁵⁸⁰ 1996-ban közreműködött a csíksomlyói passiójáték rendezésében, a Hármashalom-oltár felszentelésekor 1996-ban pedig ő mondta az ünnepi beszédet. Természetes volt, hogy az 1998-ban a búcsú szervezésére felállított bizottság egyik tagja lett, immár „hivatalos” minőségben is. 1992-ben, Domokos Pál Péter

⁵⁷⁸ Interjú Mihály Andrással, 1997. május 18.

⁵⁷⁹ HD–CC 1997. Jótevőink.

⁵⁸⁰ Réthy 1924.

155. Borsodi László (sárga-fehér karszalagban) rendezi a kordont (1993)

budapesti temetésére „Borsodi László tanár a csobotfalvi családi sírről földet vitt és ottan rászórta a koporsóra a sírba tétel után”.⁵⁸¹ Miklós Józseffel együtt ők szerkesztették meg a szervezési és magatartási útmutatót, más kiadványokat is szerkesztett Márton Áronról. Fia, Borsodi L. László kiskorától mellette volt, kolozsvári tanulmányait követően, amikor ő is tanár lett Csíkszeredában, elvállalta a ferences sajtóreferensi munkakört.⁵⁸²

Miklós József (1940–2003) ugyancsak kezdettől szervező volt, az 1998-ban megalakított bizottság egyik civil tagja. A román–francia szakos tanár nemcsak poliglott ember, aki több mint tíz nyelven tudott kommunikálni, hanem sokoldalú is: szerkesztette a gimnázium évkönyvét, iskolai jégshokicsapatot alapított, idegenvezetőként és tolmácsként számos európai országban fordulhatott meg. Több évtizedes helyismereti gyűjtőmunkájának eredményét, az általa szerkesztett *Csíki lexikont* halála után tették közzé örökösei.⁵⁸³ 1990-től éveken keresztül a templom előtt, majd 1993-tól a nyeregben ő köszöntötte az érkezőket, vezette az ottani imádságot, éneket, mondta be a hirdetésekét. „Tájékoztató bemondónak Miklós József tanár urat kértük fel, aki kiválóan teljesítette a feladatát. Minden órában, néha gyakrabban is volt tájékoztató hirdetés, amit a búcsús közösség állandóan hallott.”⁵⁸⁴

⁵⁸¹ HD–CC 1992. Halottaink.

⁵⁸² Interjú Borsodi Lászlóval, 1997. május 19.

⁵⁸³ Miklós 2004.

⁵⁸⁴ HD–CC 1990. Előkészület.

A sokaságot a templom előtt hangszóróból, egy rendházi szobából *Mihály András* román szakos tanár köszöntötte. Ő huszonegy év csíkdánfalvi tanítás után került Csíkszeredába. Mindkettejük szombati szolgálata egész napos, és kulcsfontosságú szerepük volt abban, hogy a búcsú népe mit hall, amikor érkezik, gyülekezik, a misére várakozik.

Kántorként 1990 után is jó pár évig *Bartalis Mária* (becenevén Manyika) dolgozott. 1963–1964-ben tanult meg orgonálni, és 1964-től dolgozott a kegytemplomban. Emlékei szerint annak idején a vallásügyi inspektorok szemmel tartották őket, de inkább az atyákat, mint a többieket, „mondhatom, tényleg szabadon lehetett dolgozni; ez azért volt jó, mert sok gyerek felnőtt a kezünk között”.⁵⁸⁵ A fiatalabb kántor, *Borcsa Gergely* a csíksomlyói árvaházban nőtt fel, aztán a plébános, *Gergely István* „Tiszti” mellé szegődött, vezette a csobotfalvi ifjúsági zenei együttest, és *Bartalis Mária* mellett a kilencvenes években fokozatosan belenőtt a templom orgonista-kántor szerepébe. Pár szóban megvilágítja, hogy látja vezető és vezetett viszonyát a kántor–nép viszonylatában: „Itt, mikor nagy tömeg van, akkor én erős-erős hangszíneket használok (ti. az orgonán), s úgy kell menjek a nép után. Mert a nép utánam biztos nem fog jönni... Nem megy a nép, ha fejre áll, akkor se. Megvan a saját ritmus, és azt meg kell hagyni. Különben nagyon ritmusosan

156. Miklós József tanár, rendező a nyeregben hirdetés közben (1997)

⁵⁸⁵ Takács É. 2012.

énekel, ahhoz képest. Tehát megvan neki az az ütem, és a kántor azt, ha jó kántor, akkor fölveszi.”⁵⁸⁶

Az énekes szolgálatot 1990 után eleinte csak néhány férfi biztosította, volt, amikor a két gimnázium kórusa szerepelt, majd lassan kialakult egy alkalmilag összeálló kórus, akik a nagy ünnepek előtt próbáltak. 2000-ben az atyák kezdeményezésére hozták létre a kegytemplom kórusát, amelynek vezetésére *Bíró Jánost* kérték fel. Azóta ez folyamatosan működik.⁵⁸⁷

A labarum hordozói, akiket régebben *laborifernek* neveztek, 1990 után újra fontos szerephez jutottak. A hagyományoknak megfelelően a gimnázium végzős diákjai közül kerülnek ki. A Segítő Mária Gimnázium megalapítása után a szerep fokozatosan átkerült az új iskola diáksága körébe. Borsodi László szervező tanárként már tanév közben jó előre megcsillantotta a lehetőséget: „Megmondjuk nyíltan, hogy közben vigyázni kell, mert ezt el is lehet puskázni.” „A labarum itt az emberek tudatában is elsősorban úgy él, mint hogy azt kunszt végigvinni, és dicsőség annak.”⁵⁸⁸ Az újabb időkben nevüket már nem a labarum belsejébe, hanem a rendház *Historia Domusába* írják fel. Általában egyikük felfelé, a másikuk lefelé viszi a körülbelül húsz-huszonöt kilós jelvényt, mellettük egy-egy fiatalabb lány halad, mindnyájan népviseletben. A régi faciger ruhákat nem elevenítették

157–158. Rendezők a megkülönböztető viseletükben és jelvényeikkel (2001, 2010)

⁵⁸⁶ Interjú Borcsa Gergellyel 1996. május 27-én Csiksomlyón.

⁵⁸⁷ Ebbe a kórusba állt be terepmunka gyanánt tagnak az amerikai antropológus Marc Loustau. A karnagy emlékezett rá, hogy egyszer az édesanyja is meglátogatta. 2017-02-17 Kömény.

⁵⁸⁸ Interjú Borsodi Lászlóval, 1997.

159. Milicisták igazoltatnak (1990)

160. Rendőrök menet közben (1993)

fel, azok idők során erősen megrongálódtak, újakat nem volt érdemes csináltatni. A labarumhordozók ezzel – legalábbis külső megjelenésükben – jobban egybeolvadnak a jobbára népviseletbe öltözöttekkel, mint amikor ruházatuk még elkülönítette őket.

A kegyhelyen működő vezetőkön kívül minden településen megvannak azok, akik a csoportok szervezésében fontos szerepet játszanak, vagy látható, kiemelt helyen vannak. Ilyenek a búcsúvezetők, kántorok, a lobogók, keresztek, csengettyűk, alkalmasint szobrok vagy egyéb jelvények hordozói, egyes településeken a zenészek, a rezesbanda tagjai. Róluk a búcsújáró csoportok ismertetéséről szóló következő, 14. fejezetben esik szó.

Plébános, püspök

A ferencesek mellett Csíksomlyón 1987-től bő másfél évtizeden át a helybeli plébános, *Gergely István*, széltében elterjedt megszólítással *Tiszti* volt meghatározó lelkipásztori vezető. 1955-ben született a mezőségi Vicében, 1981-ben szentelték pappá, első állomáshelyei Gyergyószentmiklós (1981–1983), Brassó (1983–1984), Kiskapus (1984–1987). Aktív, lelkes és lelkesítő pap volt, karizmatikus vezető egyéniség, aki erős hatással tudott lenni a fiatalokra, kiváló érzéke volt kapcsolatok teremtésére. Tele volt ötletekkel, és fiatal plébánosként érzékeny volt a modern idők megváltozott viszonyai iránt. Szoros kapcsolata volt a ferencesekkel: Bartók Albert

161. Gergely István (Tiszti) a csángó misén Surján László mögött (1995)

az ő fiatal korában szülőfalujában, a mezővárosi Vicén volt plébános, és igen nagy szerepe volt hivatása kialakulásában. Tiszti még a diktatúra éveiben indította meg a plébánia ifjúsági csoportjait, és rendszeresen szervezett számukra vonzó programokat, éjszakai virrasztásokat, gitáros miséket, kirándulásokat. Pontosan ráérezett a szimbólumok és a szimbolikus térfoglalások jelentőségére, érzelmi és identitáserősítő hatásaikra. Szinte provokatív volt, amikor 1989 őszén, még a decemberi fordulat előtt a Kis-Somlyó hegy falu felől jól látható oldalában nagy feliratot raktak össze virágokból – *Jézus az út, igazság, élet* –, amit a Securitate az árvaházi gyerekekkel hordatott szét; a változás után a pap ezt vasbetonból öntette ki, az elején a hangsúlyt adó „csak” szóval kiegészítve.⁵⁸⁹ Jelentős kezdeményezése volt egy új templom építése Csikcsomortánban. Szívén viselte a moldvai csángók lelkipásztori ellátását, feltűnést kerülve gyakorta járt

át moldvai falvakba magyarul gyóntatni. Az állami fenntartású gyermekotthonból tizennyolc évesen kikerülő fiatalok elesettségét látva eleinte csak a plébániájára fogadott be közülük néhányat, majd a számuk gyarapodásával szervezeti keretet is talált. 1992-ben létrehozta a *Csibész Alapítványt*, hazai és magyarországi forrásokat és támogatókat talált működéséhez. Ennek keretében lakásokat vettek, hogy a szülők nélkül felnőtt fiataloknak lakhatási lehetőséget nyújtsanak, létrehoztak egy asztalos- és varróműhelyt, munkalehetőséget biztosítva számukra, árusítható termékeket találtak ki és állítottak elő.⁵⁹⁰ Az ő ötlete volt, hogy lovasok kísérjék a körmenetet, hogy a búcsú napjaiban magyar lobogó kerüljön a Nagy-Somlyó hegy kilátójának a tetejére, hogy a Szék útjára Taploca és Csiksomlyó határán harangláb és arra a Szent Korona másolata kerüljön ki; ő szorgalmazta Domokos Pál Péter szobrának elhelyezését a kegytemplom közvetlen közelében. *Kistestvér* címmel egyházközségi lapot indított. Bőjte Csabával együtt kezdeményezője volt a Csiksomlyói Ifjúsági Találkozóznak (CsIT), amely évről évre augusztusban való-

⁵⁸⁹ 1992-07-19 Kenyeres.

⁵⁹⁰ Részletek: www.csibesz.ro (letöltve: 2019. április 30.).

sul meg több ezer fiatal részvételével.⁵⁹¹ A somlyói búcsúra érkező moldvaiak és az irántuk érdeklődők számára a csobotfalvi plébániatemplom lett a csángó mise helyszíne. 1991-től virágvasárnaponként Csobotfalván éveken át utcai felvonulással emlékeztek meg a szenvedéstörténet kezdetéről. Ebből fejlődött tovább a virágvasárnapi passiójáték felelevenítése 1996-tól. 1993-ban ő vetette fel és kezdte megszervezni az *István, a király* csíksomlyói előadását. Ő adta az ötletet, hogy egy fiatalember remeteként kezdjen élni a Kis-Somlyó hegyen. Kiváló kapcsolatokat tudott teremteni a médiamunkásokkal, és kedvelt szereplője volt fórumoknak, műsoroknak.⁵⁹² Sokág az erdélyi magyar politikai élet környékén is aktív volt, noha papként nem vállalt vezető szerepet. Az egyházmegye érseke, Jakubinyi György az életvitele megváltozásakor, 2007-ben áthelyezte; az ekörül kialakult konfliktus nyomán Gergely István kérte a nyugdíjazását, azóta Csíksomlyón él, és nem vehet papi szolgálatot.

Meg kell még említeni Csíkszereda és Csíktaploca plébánosait, akik az 1990-es években és utána is részesei voltak a helybeli kezdeményezéseknek és szervezéseknek. *Boros Károly* (sz. 1940), 1984-től csíktaplocai plébános a nyugalomba vonulásáig jelentős szerepet vállalt, lelkipásztorként ő indította el az engesztelő imaórák sok éven át megszakítatlan sorozatát. 1990 után nem sokkal Bálint Lajos érsek őt bízta meg az *Ezer Székely Leány*-találkozó szervezésével, utóbb az erre létrejött alapítvány elnöke is lett. Többek között az ő érdeme volt 2003-ban az *István, a király* bemutatása Csíksomlyón. 2012-es nyugdíjazása után sajátos fordulat következett az életében, Szlovákiába ment, és egy kis csallóközi faluban, Egyházkarcsán vállalt lelkipásztori szolgálatot.⁵⁹³

Borbély Gábor (1930–2013) 1979-től 2000-ben történt nyugalomba vonulásáig volt Csíkszereda plébánosa. Számos kezdeményezés fűződik a nevéhez. Ő építtette a régi plébániatemplom mellett a Makovecz Imre által tervezett új templomot. „Nevéhez kötődik a méltó helyen álló Márton Áron-szobor, a Szent József-kápolna és papi otthon, a Segítő Mária Római Katolikus Gimnázium, a hargitafürdői Szent István-ház, a Tolvajos-tetői Hármaskereszt, de a Szent Ágoston-templom is.”⁵⁹⁴ 2007-ben, már nyugdíjas főesperesként ő mondta a szombati nagymise szentbeszédét.

Pénzes József (1950–2018) Csíkszeredában lett plébános, amikor 1995-ben a város második egyházközségét létrehozták, itt szolgált haláláig. Előzőleg Braszóban, Zernyesten, Kolozsvárott, a gyulafehérvári teológián, Kézdiszentkeresztben működött, 1988-ban került Szeredába. Mint a város akkori egyetlen plébániájának káplánját, őt nevezték ki az 1991-ben létrehozott Segítő Mária Gimnázium igazgatójává és hitoktatójává. Plébánosként ő építtette meg a Szent Ágoston-templo-

⁵⁹¹ 1998-09-19 Botos.

⁵⁹² 1997-01-28 Botlik, 1997-05-21 Botlik.

⁵⁹³ 2015-07-15 Paksa.

⁵⁹⁴ <https://ersekseg.ro/hu/papiadatlap/264> (letöltve: 2019. június 27.).

mot. Ennek helyét úgy jelölték ki, hogy tengelyben áll a Virág utcával, a hetvenes években nagy tömbházakkal határolt új sugárúttal. A domboldalon a város fölé magasodó épület félkész állapotában sok éven át kiemelkedett a környezetéből, mert az építkezés igencsak elhúzódott; a templomszentelésre 2009-ben kerülhetett sor. Elmondása szerint a templom első terveinek elkészítésére az akkori érsek, Bálint Lajos Makovecz Imrét kérte fel. Az elkészült terveket azonban nem tartotta megfelelőnek, mert a fagerendás szerkezetet féltette a tűztől. A sértett építész csak a következő érsek, illetve a másik plébánia számára tervezett templomot, amely el is készült. Az új terveket a fiatal építész, Bogos Ernő készítette. A templom-plébánia komplexum eredetileg a segédpüspökség székhelyének készült volna.⁵⁹⁵ Az egyházközségből a búcsúra külön keresztalja vonult, amelyben 1997-ben már több mint háromezren voltak. Noha a lélekszám és a templom megvolt hozzá, külső szemlélőnek az lehet a benyomása, hogy a második plébánia nemcsak időben, hanem kissé rangjában, lehetőségeiben és presztízsében is második.

A gyulafehérvári egyházmegye püspöke 1989-ben még *Jakab Antal* (1909–1993) volt, aki Márton Áron mellett lett segédpüspök, és az ő halála után vette át hivatalát. Utóda *Bálint Lajos* lett (1929–2010), aki rövid három évig, 1990–1993 között volt hivatalban. Lemondását szívbetege miatt nyújtotta be, utána Marosfőn és Székelyudvarhelyen élt. 1948-ban a csíkszeredai gimnáziumban érettségizett, az utolsó egyházi iskolai évfolyamban. Teológiai tanulmányait három év katonai munkaszolgálat szakította meg, 1957-ben szentelte pappá Márton Áron. 1981-ben nevezték ki gyulafehérvári segédpüspökké.

Bálint Lajos lemondását követően segédpüspöke, *Jakubinyi György* (sz. 1946) lett az utódja 1994-től 2019-ig. A bevett szokásjogtól eltérően nem töltötte ki hivatalát hetvenöt éves koráig, a Vatikán néhány hónappal Ferenc pápa romániai látogatása után Kovács Gergelyt nevezte ki a helyére.

1997 óta az erdélyi egyházmegyének segédpüspöke is van Csíkszeredában, *Tamás József* 1997 és 2019 között volt hivatalban.⁵⁹⁶ Szükséges volt helyben elérhető magasabb egyházi vezető, hiszen egy tömbben ebben a régióban él a hívek fele.

A püspök az egyházmegye elöljárójaként közvetlenül nem felettese a ferences rendnek és így a csíksomlyói kegyhelynek sem, ennél fogva a búcsú szervezésének részleteibe nem szokott belefolyani. *Jakubinyi György* ezt az első adandó alkalommal írásban is megerősítette:

Egyébként a jövőre vonatkozólag szeretném, ha visszaállítanánk a régi helyzetet, ahogy volt Márton püspök úr idején: a búcsú a Ti, azaz a Rend ügye, Ti szervezitek, hívtok rá szónokokat stb., hiszen exempt rend vagytok. Az erdélyi püspök szintén részt vesz rajta, de nem szervező/hívó. – A búcsú megszervezéshez nem tudok hozzászólni. Ti ismeritek a helyzetet, rendelkeztek évtize-

⁵⁹⁵ Interjú Péntes Józseffel, Csíkszereda, 1997. május 20.

⁵⁹⁶ 1997-03-04 Takács.

des tapasztalattal. Munkátokra a jó Isten áldását és a Szűzanya oltalmát kérem sok szeretettel.⁵⁹⁷

Ahogy régebben, úgy a kegyhely ma sem plébánia, a helybeli hívek egyházszervezetileg a csíksomlyói (csobotfalvi) plébániához tartoznak; ez természetesen a püspök jogát is biztosítja a befolyása érvényesítésére, amit a rendi vezetés is elismer és elfogad. Természetesen vannak olyan kérdések, amelyekben a püspök illetékes: a ferencesek kérésére ő küldheti oda a kegyhelyre gyóntatni a plébániák papságát; az érvényes egyházi előírásokra tekintettel ő szabályozza a búcsúk általános rendjét az egyházmegye területén; főként pedig ő közvetíthet hivatalos meghívást más egyházmegyék püspökei számára, hogy vegyenek részt az ünnepen, misét celebráljanak, beszédet mondjanak. Ritkán fordult elő, hogy a ferencesek és a püspök elképzelései nem egyeztek meg egymással, ilyenkor általában a rangban magasabb püspök elképzelése érvényesült.

Püspök jelenléte a búcsúban 1949 előtt inkább kivételnek, ünnepélyes alkalomnak számított, utána pedig évtizedekig lehetetlen volt. 1990 után viszont nem volt olyan év, amikor az erdélyi (gyulafehérvári) püspök ne lett volna jelen a búcsúban (19. melléklet). A legtöbb évben a szombati nagymise főcelebránsa meghívott püspök volt, sokszor (1993–1998 és 2000–2001 között) pedig a nagymise szóno-ka is vendégpüspök. Érdekes, hogy magyarországi püspök húsz év alatt, 2009-ig

162. Kada Lajos és Jakubinyi György érsekek a körmenet indulása előtt (1993)

⁵⁹⁷ GYÉL 1994-950/23.

163. Jakubinyi György érsek és Miklósházy Attila püspök az ideiglenes oltáremelvényen (1994)

mindössze négy évben szerepelt, először csak 1997-ben. Kiemelt jelentőségű, amikor jelenlétével a pápai nuncius is megtiszteli a búcsút, mint 1991-ben Ján Bukovský, majd 1999-ben Jean-Claude Périsset. Ez utóbbi 1999-ben az – előzetes ígéreték és várakozások ellenére is – elmaradt pápalátogatás okozta hiányt igyekezett pótolni.

Remete

Az eddig felsorolt vezetők mellett köztetes helyet foglal el Csíksomlyón a *remete* személye. Egyszerre világi és egyházi kötődésű ember, speciális figyelem övezte, sokféle módon látták a szerepét, sokféle módon viszonyultak hozzá. Értelmezését tudományos keretek között először Sajó Tamás és Templom Kata kísérelte meg, amikor még „pályája” kezdetén volt, és

még csak kialakulóban voltak a róla szóló narratívák. A művészettörténész-pszichológus szerzőpáros esszéjében – minden nevet megmásítva – a hivatásválasztásról, annak a több változatban is hallott villámcsapás-történethez kapcsolódásáról írtak, és arra a következtetésre jutottak, hogy: „A remeteség tehát a helyi társadalom által felkínált lehetőség az identitásválság megoldására.”⁵⁹⁸ Másfél évtizeddel később Kolozsvárott Kádár Kincső készített róla néprajz szakos diplomamunkát.⁵⁹⁹ Arra volt kíváncsi, hogy a remeteség két évezredes és a ferences szerzetesség nyolcszáz éves hagyománykészletéből mi és hogyan épült be, aktualizálódott a remete tevékenységébe/n, hogyan tekintettek rá környezetében, továbbá, hogy az évek során mi és hogyan változott meg a magatartásában, hogyan vált egyre inkább befelé forduló, a környezetével konfliktusokba keveredő, közösséget nélkülöző emberré. Utóbb megjelent írásában megnevezi a főszereplőt, csak többi beszélgetőtársát jelöli monogramokkal.⁶⁰⁰

A remete, *Kedves Béla* 1959-ben született Csíksomortánban, majd Csíkpálfalván élt, és asztalos-üvegező szakember lett. A bútorgyárban dolgozott, és amikor elköltözött a szüleitől, három évig magányosan élt. Családot nem alapított. Sajátos

⁵⁹⁸ Sajó–Templom 1993. 55.

⁵⁹⁹ Kádár 2009.

⁶⁰⁰ Kádár 2011.

belső útja előzményeiről nem sokat tudni; a szokásos vallásos családi neveltetésen kívül egy megjegyzése van arról, hogy Gyulafehérvárra szeretett volna menni kántoriskolába – ez az iskola főként a papnak készülő fiúk középiskolája volt –, de túlkorosnak tartották, eltanácsolták.⁶⁰¹ A közvetlen indíttatást új életformájához Gergely István csíksomlyói plébánostól kapta. Hamar bekapcsolódott az ő ifjúsági csoportjába, részt vett a közösség imádságain, virrasztásain a Salvator-kápolnában, és egy alkalommal keresztutat járva hallott először a remeteségről. A plébános néhány hónap után, 1988-ban biztatta, hogy legyen a hegyen álló remeteház lakója. Így kerekedett fel egy éjszaka 1988 októberében, és ment fel a hegyre, akárcsak egykor a pusztába vonuló remeték. Az első kísérlete csak pár hónapig tartott, aztán 1989. augusztus 21-én egy villámcsapás hozott fordulatot az életében. Nagyobb sérülés nélkül túlélte, és jeként fogta fel, nemcsak azt, hogy gondviselészerűen megmenekült, hanem azt is, hogy a rajta lévő rózsafüzér szinte „beleégett” a bőrébe. Ennek emlékét egy, a földre elhelyezett, feltűnést aligha keltő kis márványtábla örökíti meg a Kis-Somlyó hegy oldalában. Ennek a szövege: „Hiszek egy Istenben; | a testnek feltámadását | és az örök életet | Amen. | 1989. VIII. 21.” Az eseményt magát többen többféleképpen mondták el, annyi bizonyos, hogy a fiatalember hivatásához ez adta a végső lökést. Azon év őszén Kedves Béla csatlakozott a somlyói ferences rendházhoz, ahol nem sokáig maradt: a következő évben, 1990 nyarán újra kiköltözött a remeteházba. Ahogy a plébános fogalmazott: „életét fenntartás nélkül Istennek átadta. Ennek az átadásnak célja a magányban való engesztelés, amit a maga és népe bűneiért ajánl”. Helyzete egyházi rendezését 1990 szeptemberében a plébános kezdeményezte a püspöknél. Ennek nyomán érkezett meg a hivatalos hozzájárulás az addig szokatlan életmódjához, a betartandó elvárásokkal együtt: szerepeljen a somlyói rendház fizetési listáján mint „őr”, vegyen részt naponta szentmisén a zárdában (ahol szükség esetén megkaphatja a szükséges ellátást is), próbálja megélni a ferences lelkületet, viselje gondját a Salvator- és a Szent Antal-kápolnáknak, és „végezzon naponta leg-

164. Interjú készül a remetével (1992)

⁶⁰¹ 1996-04 Kovács.

alább 4 órát kitevő munkát, amit a legszigorúbb kontemplatív szerzetesek is megtesznek”.⁶⁰² Napi programját a plébános ekkor így írta le: „ $\frac{1}{2}$ 5-kor ébresztő, reggeli ima, 7-kor mise a kegytemplomban, keresztút, ima a Salvator kápolnában, utána szabad tevékenység 12-ig, 12–14-ig déli imaóra, 14–17-ig a kápolnák környékének rendben tartása, fakészítés stb. 17–18-ig esti imaóra, 18–19-ig esti tevékenység, 19–20-ig rózsafüzér, lelki olvasmány, completorium, majd lefekvés az egyszerű koporsóágyba”. Kedves Béla az *Antal testvér* nevet vette fel, ami egyszerre fejezte ki Remete Szent Antalhoz és a ferences Páduai Szent Antalhoz kötődését. Ruháját a ferencesek habitusa mintájára készítette el: hosszú, szürke, derékban kordával összefogott csuha, nagy méretű rózsafüzérrel. Mások szeme láttára is előfordult, hogy „civil” ruhájában tevékenykedett. A remeteházban, annak rendbehozatala után egyre inkább berendezkedett, a két kis helyiség közül az egyikben aludt, a másikkban olykor a látogatókat fogadta. Gergely István ötletére a padláson is kialakítottak egy csendes imádkozóhelyet térdeplőkkel. Fekvőhelye egy darabig valóban egy koporsó volt, de aztán felhagyott ezzel: a búcsúk alkalmával ugyanis az atyák kérésére ezt tették ki a kápolnába, a hívek oda dobták adományait, s Antal testvér egy idő után már nem akart „perselyben aludni”.

1992-ben történt első találkozásunk alkalmával némi betekintést engedett az életébe.⁶⁰³ Akkoriban még kevésbé ismerték. Nem tudhattuk, hogy akkor még nem is tette le a fogadalmát. Alig volt szem előtt, őszintének éreztem a szavait. Beszélt a korábbi remetéről, a hivatása kezdetéről, Gergely István támogató segítségéről, arról a fiúról, aki azelőtt néhány héttel csatlakozott hozzá, majd az imarendjéről, a nehézségeiről, amit a látogatók okoznak neki. Elsődleges fontosságúnak mondta az állandó imádságot. Nem lehetett könnyű az élete külső kereteit biztosítani, különösen a hosszú havas telek idején, a hegytetőn, ahol sem vízforrás, sem tüzelő nincsen. Beszerzett egy szamarat, amivel lejárt a borvízkúthoz, és amivel tűzifát tudott felvinni. Szamarával „szereplést” is vállalt a csíksomlyói passiójátékban, amikor a virágvasárnap jelenetét megelevenítették, és ő vezette be a rajta ülő, Jézust megszemélyesítő fiút.⁶⁰⁴ Később motorkerékpárt és mobiltelefon is használt.

1993. november 12-én, szombaton tett ideiglenes fogadalmat a kegytemplomban, amikor Jakubinyi György pappá szentelt négy ferences szerzetest. A helyi plébániai újságban ezt előre is bejelentették, és utólag is megemlítették: „Antal testvér örök fogadalmát nov. 13-án teszi le az érsek úr kezébe.”⁶⁰⁵ Örökfogadalmára három évvel később, 1997. június 14-én, éppen a Szent Antal ünnepe után következő nap, szombaton került sor. A rendházi *Historia Domus* akkori bejegyzése szerint

⁶⁰² GYÉL 1990-2423/32.

⁶⁰³ Interjú Kedves Bélával, 1992. június 3. (Tánczos Vilmosmal közösen).

⁶⁰⁴ A jelenet leírását a rendházi *Historia Domus*nak köszönhetjük: HD–CC 1996. Virágvasárnap passió.

⁶⁰⁵ 1994-10-09 Hír, 1994-11-05 Hír. Az eseményt a rendház *Historia Domusa* nem említi meg.

Június 14-én Kedves Béla, Antal testvér, a Kissomlyó hegyi remete ünnepi szentmise keretében örökfogadalmat tett Jakubinyi György gyulafehérvári érsek kezébe. Asszisztálók voltak Borbély Gábor főesperes, az ő káplánja, Fr. Bakó Gábor és én magam. Koncelebráltunk a főpappal, a nép a fák között állt vagy ült. A CIC 603. kánon értelmében a zarándok a megyéspüspök alattvalója. Az érsek úr ezen alkalommal az engedelmesség gyakorlását egyszer- s mindenkorra átruházta a somlyói ferences kolostor mindenkori főnökére. Én elfogadtam, és erről be is számoltam a Provinciális Atyának. A feladat ebből kifolyólag ez lesz: a zarándok napirendjének ellenőrzése, felmentések adása szükség esetén. Amennyiben elhagyja Csíkszereda–Somlyó területét, előzetesen kérjen engedélyt, vagy utólag jelentse be, hol járt. – Az ünnepség után nagy lagzi [sic!] volt a Hármashalom emelvényénél, amelyen rokonai, barátai, tisztelői és a papság is részt vett. Szép, emlékezetre méltó esemény volt.⁶⁰⁶

A remetét sok éven keresztül többnyire a búcsúk idején és többször azon túl is ott lehetett látni a kápolnák környékén. Nyitotta-zárta az ajtókat, meghúzta a harangokat, felkötötte a perselyt az oszlopra, rendezkedett. Betette a koporsót a kápolnába, kivette a beledobált pénzt, máskor inkább a szenvedő Krisztus-szobrot állította oda. A búcsú ideje az ő számára szinte „színpad”, s azzal együtt „kínpad” is volt. A róla szóló első közlésből, 1993-ból azt is megtudhatjuk, hogy „gyakran látogatja a városi árvaházi gyerekeket, elbeszélget velük, esetenként – a nevelők engedélyével, sőt gyakran az ő kérésükre – közöttük is alszik, s a gyerekek is gyakran keresik fel őt a hegyen. Szívesen tesz hosszabb-rövidebb utakat a környező és távolabbi falvakban; ahogy maga vallja: „mert... szeretem azt, zarándokolni, az utakon járni”.⁶⁰⁷

A hívek egyik része a „szentemberek” iránti tisztelettel, bizalommal és áhitattal közeledett hozzá, imádságot kértek tőle szóban vagy írásban egy, az udvaron erre a célra kihelyezett füzetbe írva szándékaikat. Az ilyenek számára a maga módján áldást adott, meghallgatta őket. Mások számára ő volt az az egzotikus figura, akit csak itt és csak most lehet látni; kerülgették, megnézték, igyekeztek lencsevégre kapni. 1993-ban csíkszentmihályiak a ház mellett ezekkel a megjegyzésekkel haladtak el: „Itt van a remete?” „Benézhetnek, csak aztán jöjjenek a zászlók után.” „Re-

⁶⁰⁶ HD–CC 1997. Somlyóhegyi remete. – A *Codex Juris Canonici*, az *Egyházi Törvénykönyv* hivatkozott 603. kánonja így szól: „1. §. A megszentelt élet intézményein kívül, az egyház elismeri a remete vagy anachoréta életformát is, melyben a krisztushívők a világtól szigorúban elkülönülve a magány csendje, az állandó imádság és vezeklés által Isten dicsőségére és a világ üdvösségére áldozzák életüket. 2. §. A remetét akkor ismeri el a jog a megszentelt életben Istennek ajánlott személynek, ha a megyéspüspök kezébe tett fogadalmat vagy más szent kötelekkel nyilvánosan vállalja a három evangéliumi tanács megtartását, és sajátos életformáját az ő vezetése alatt éli.” (Erdő 1997. 469.)

⁶⁰⁷ Sajó–Templom 1993. 55.

metelak, de nem látni most benne semmit.” „Hát a remetét nem bántjuk akkor, ha itt lakik.” Volt, hogy hosszú sor állt az udvaron a perselynél, újságírók olykor interjúkat készítettek vele.⁶⁰⁸ Tanúja voltam, ahogy egyszer beállt moldvaiak egy színpompás csoportjába, máskor meg inkább félrehúzódott. Hiányérzetet keltett, ha a látványosságszámba menő alak nem jött ki a házából, vagy ha csak az ablakon keresztül köszönte meg a pénzt, amit bedobtak neki. A kétféle viszonyulás persze csak két véglete sok árnyalatban kifejezhető magatartásoknak, amelyek szoros egymásmellettségben érvényesülnek akár egyazon emberben, akár családban vagy egy csoportban.

2005-ben Nagy Krisztina néprajz szakos hallgató plasztikusan leírta az udvaron tapasztalható helyzeteket:

165. Antal testvér a Szenvedő-kápolna mögött beszélget zarándokkal (1994)

A remeténél sokan állnak sorba. „Csak egyesével lehet bemenni” – intik egymást. Az ajtó résnyire nyílik ki, és besurran a következő. Aki kijött, meg van illetődve, és csendben elmegy. Az apukák behozzák kisfiaikat és felemelve őket, megnézetik velük a remete óljait. Mindenki kissé tanácstalan, mit is kérdezzen a remetétől, ha bejut. A várakozás néhány embert elriaszt, meggondolják magukat. Fehér konyhaasztalon két A/4-es füzet, ide lehet üzenetet beírni. Mit kell ebbe írni? – Azt, hogy imádkozzon érted! Néhányan, mintha kötelesség lenne, akár egy múzeumi vendégkönyvbe, úgy írnak. Teljesen vegyesen, fiatal lányok, középkorúak. Feltűnően hiányzik az idősek kategóriája. Sok a kíváncsiskodó. A remetét titok övezi. Toll is van kirakva. Lehet írni: Kedves Remi! Imádkozz a családomért! Vagy: Vedd el a rontást a családukról! Vagy éppen: Imádkozz, hogy a trianoni sérelmek orvoslásra kerüljenek! A legáltalánosabb szöveg a családjáért, a kedvesért, szülőkéért, testvérekért, jó vizsgáért való imádság kérése. Nemcsak magyarul, románul is. Az ablakon kukucskálnak, de az belülről el van takarva egy bőrkabáttal. A kis ablakban fa perselyláda, előtte mezei virágok. A pénzadás „fluktuál”: akkor adnak pénzt, ha éppen valaki ad, és azt más is meglátja, hogy szokás.

⁶⁰⁸ 1994-10 Balázs, 1995-02 Győrffy, 1995-04 Győrffy, 1996-04-09 Kovács.

A sok és sokféle szereplés és szerepelvárás Kedves Bélát hamarosan gyanakvóvá tette, és egyre kevésbé állt szóba idegenekkel. Volt, aki azt mondta róla, hogy a templom tornyába szokott elbújni, ha már nagyon elege van az emberekből. Magam is megtapasztaltam, amit mások, és amiről Kádár Kincső is írt: egyre nehezebben érintkezett másokkal, és már nemcsak mogorvasága volt feltűnő, hanem lassacskán az elutasító magatartása is. Vele szemben sem mindig érvényesült a rokonszenv. Nem tudhatjuk pontosan, hogy a családja és közeli ismerősei hogyan vélekedtek róla (erről csak mások mondtak ezt-azt), de egy megtörtént esetről a sajtóban is beszámoltak: 2003. december elején tettelegességgig fajuló konfliktusba került egy pásttorral, aki a juhait a hegy nyergében legeltette, és a remete felszólítására sem volt hajlandó távozni. Bottal és kutyákkal támadt Antal testvérré, aki kórházba került. A pásttor ellen eljárás indult, a rendháfőnök „megrendülten értesült az esetről”, és az újságból bárki megtudhatta, hogy „a remete nehezen viseli, hogy Csíksomlyó szent helyét nem tisztelik a helybéliek”, mert, ahogy mondja, „ez a hely arra való, hogy az Istennel találkozzunk”.⁶⁰⁹

Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy látjuk, hogy Kedves Béla kezdetben őszinte jószándékkal és elszántsággal magára vette a zarándok-remete kidolgozatlan szerepét, aki egyszerre kötődik egy szerzetesközösséghez, és független is tőle; egyszerre igyekszik magányos életet élni, és imádsággal, vezekléssel az embereknek is rendelkezésére állni; egyszerre igyekszik befelé és kifelé fordulni, megfelelni, és mentesíteni magát a másoknak való megfelelési kényszertől. Talán akkor

166. Antal testvér fiatalokkal a gyergyóalfalviak emlékkeresztjénél. Kertész Nóra felvétele (1993)

⁶⁰⁹ 2003-12-09 Megverték.

sem tévedünk nagyot, ha úgy látjuk, hogy ez a kettősség fenntartható és egyensúlyban tartható volt addig, amíg ehhez megvolt a lelki és közösségi támogatás Gergely István, az őt inspiráló pap és lelki vezető meg a neki jog szerint előljáró ferences közösség vezetői (köztük főként Bartók Albert és Márk József) részéről. Évek múltán, a helyzet változásával, amikor ezek a tartóoszlopok kiestek, valószínűleg olyan mértékben maradt magára, hogy egy idő után feladta a küzdelmet, és 2011-ben visszavonult a remeteéletétől, visszatért a civil életbe.

Élő, aktív remetével, aki saját magát is annak tartja, és akit a környezete is elfogad annak, más kegyhelyeken már réges-rég nem lehet találkozni. A hazai szentembereknek ezt a típusát a néprajzi vagy egyháztörténeti írások már csak a múltban találják meg, főként a 18. században, mielőtt II. József 1782-ben rendeletileg el nem törölte a remetesség intézményét. A remeteélet a következő kétszáz évben már sehol sem tudta visszanyerni korábbi jelentőségét, és szórványos, elszigetelt jelenség maradt. A 19. században még éltek remeték Csatka, Budaörs településen kívüli kápolnáinál mellett is.⁶¹⁰ Barna Gábor levéltári források alapján az egri, Dénesi Tamás a veszprémi egyházmegye 18. századi remetéivel foglalkozott, utóbbi mikroszkopikus alapossággal mutatta be több tucatnyi ismert remete életviszonyait.⁶¹¹ Remetközösség élt a mecseki Jakab-hegy egykori pálos kolostorának romjaira épített remeteházban is.⁶¹² Akkoriban ez az életforma nem számított sem kivételesnek, sem elszigeteltnek; rendszere volt a „belenevelődésnek”, a függelmi és jövedelmi viszonyoknak, a tevékenységeknek. Világosan látszik a különbség a búcsúvezető szentemberekhez képest, akik jól láthatóan közösség-szervező tevékenységet végeztek, nagyobb térben mozogtak, és több esetben jelentős írásos hagyatékuk is van.⁶¹³ Az ezredforduló két évtizedének somlyói remetéjéhez hasonlóan a korábbi remeték többsége is kötődött egy szerzetesközösséghez és egyúttal egy plébániához; többen egy kegyhelyhez tartozó kálvária közelében éltek kis házukban, gondozták a kápolnákat, harangoztak. Az ilyen remetelakok legnagyobb része a feloszlató rendelet után romlásnak indult, de a néhány megmaradt alapján Szilágyi István fel tudta vázolni alapvonásaikat.⁶¹⁴ Biztosított volt a jövedelmük (alapítványból, kegyuraságtól vagy adományokból), de ez természetesen csak szerény életvitelt biztosított. Fogadalomtételük ugyancsak nyilvános volt. Eltérés, hogy a helyhez kötöttség nem annyira volt jellemző; nemcsak a szűkebb környéken mozogtak, hanem messzebbre is eljutottak. Mindkét feldolgozott egyházmegyében voltak csíki származású remeték is. A csíkszentmihályi Erős Bertalan például Csíksomlyón töltötte ki noviciátusát, majd a végleges fogadalmát is Rómában tette le.⁶¹⁵

⁶¹⁰ Bálint–Barna 1994. 239–243.

⁶¹¹ Barna 1999, Dénesi 2001, 2005.

⁶¹² Horváth 2016.

⁶¹³ Bálint 1942, Barna (szerk.) 1998.

⁶¹⁴ Szilágyi 1980. 46–47.

⁶¹⁵ Dénesi 2001. 96.

Csíksomlyón 1782-ben hat remetének kellett feladnia életformáját. Egy utolsó ottani remeteként említi meg Orbán Balázs a 19. században Vízi Marcit, „ki itt erdőt irtván földet is művelt, veres szőlőt, egrest és káposztát termelt. Halálakor fejszóját, kertészeszközeit [sic!], munkás magányának e kedves időtöltő társait, magával temettette el”.⁶¹⁶ A 20. század első felében Jakab Imre élt a kápolnák mellett remeteházban. A hegyen rendbe hozott néhány fakeresztet, 1936-ban kőkeresztet állított a Kis-Somlyó hegyen a Salvator-kápolna szentélye mögött, amelyen saját magát „zarándok”-nak nevezi.⁶¹⁷ Székely László tudni véli, hogy az 1960-as években a somlyói kegytemplom sekrestyése, Sándor Pál is remete volt.⁶¹⁸ Elképzelhető, hogy a Salvator-kápolna mögötti kőkereszt állíttatója, „gyergyóújfalvi zarándokságot viselő Dénes János” is remete volt, de róla nem tudni semmi közelebbit, dátum nincs a vélhetőleg 18. vagy 19. századi kőkeresztben.

A nyugati egyház remeteközösségeihez hasonló szerzetesrend a magyar alapítású pálosoké. Hasonlóan elvonult, kontemplatív életet élnek még a trappisták, karthauziak, karmeliták, illetve a klarisszák. Utóbbiaknak egy monostora 1999 óta a somlyói ferences rendház tőzsomszédságában működik; ez felfogható úgy is, hogy a maga módján ez is a remetetőrekvések női, közösségben megélt, intézményesült és tartósabb változata.

Külön kutatási téma lenne a jelenkori ortodox remeteség Romániában, amely az ókori remeteközösségek és az azokból kifejlődött keleti szerzetesség hagyományaira épül. Magyar kulturális és vallási környezetben ritkán kerül a figyelem előterébe. Országszerte több tucatnyi remetekolostor működik, a régiek mellett újabb és újabb alapítások is történnek. 2012-ben alapították például a Páring-hegység egy eldugott völgyében az Obârșia Lotrului monostort, ahol két fiatal szerzetes él. Néhány ilyen szerzetes-remete nagy tekintélyű lelki vezetőként, valódi „sztarec”-ként van jelen egy szűkebb vagy tágabb régió életében, akár messziről is felkeresik őket tanácsért, lelki úttravalóért. Ez így volt mindvégig a diktatúra évtizedeiben, majd a rendszerváltás után némelyikük hazájában és külföldön szélesebb körben is ismertté vált lelki íróként. A róluk összegyűjtött életrajzok és történetek a köztiszteltet kifejezői és előmozdítói is, még ha el is marad hivatalos egyházi szentté avatásuk.⁶¹⁹ Ezeknek a remetéknek az élete vajmi kevés hatást gyakorolhatott a csíki remeteségre. Alakjuk mélyebb megismerése jól kiegészítheti azokat a tanulmányokat, amelyek az erdélyi magyar hiedelemvilágban a „román pap” alakját elemzik.⁶²⁰

⁶¹⁶ Orbán B. 1869. II. k. 22. Az övén kívül erről a remetéről egyelőre nincs más forrásunk. Említésre méltónak tartom, hogy a ferences történész, Boros Fortunát könyvében a remetéről írva nem vette át ezt az adatot, ahogy azt kevésbé kritikus szerzők megtették.

⁶¹⁷ Vitos 1894. 162–163, Boros 1994. 85, 141, 150.

⁶¹⁸ Székely 1977. 162. Daczó Lukácstól, aki abban az időben működött Somlyón, erről nem hallottam.

⁶¹⁹ Bălan 2002, 2008.

⁶²⁰ Keszeg 1996, Czégényi 1999, 2014.

167. A csíkszentgyörgy-bánkfalvi keresztalja bevonul Csíksomlyóra (1992)

14. „Régi” búcsújáró csoportok

A keresztalja

A kutatás idején, az 1990-es években és egy ideig még tovább is a búcsúba érkezők jellegadó többségét azok tették ki, akik valamilyen jól azonosítható csoportba szerveződtek. Sok kegyhelyen ez másképp van: a többséget az egyénileg, a családi-baráti körben vagy alkalmilag összecsoportosult zarándokok teszik ki. A tapasztalatok azt mutatják – noha pontos adatok híján ez csak becsülhető –, hogy az ilyen informális kis csoportok, családok, ismerősök, baráti körök a búcsú résztvevői között az utóbbi húsz évben már Csíksomlyón is nagyobb és nagyobb tömeget tesznek ki.

A vonzásokorról szólva már szó esett róla, hogy a búcsúra érkezők szerveződésében két alapvető formát különíthetünk el: a települési és a nem települési elvet. A hagyományos székelyföldi vonzásokörben a *település* a csoportok alapja; azonkívül ez az elv nem érvényesül, és ott nehéz is hasonló egységes elvet találni. A településenként szerveződött csoportok neve a *keresztalja*, *kereszt*. Hagyományosan más magyar búcsújáróhelyeken is ez volt az alapmodell, ezek neve általában a latin *processio* szóból alakult, mint a *prosció* (Baranya), *prosekcio* (Bakony), *processzió* (Alföld), másutt csak *kereszt* (Szeged környékén *körösz*).⁶²¹ A *keresztalja* kifejezés csak a Székelyföldön és Gyimesben használatos, és itt nem is használnak más kifejezést erre a fogalomra. Helyben nem (inkább csak a sajtóban és a köznyelvben) használják például a *keresztaljái*, *keresztaljai*, *keresztaljak* szavakat, a megfelelő kifejezések a helyi tájnyelvben az első kettőre *keresztjei*, illetve a *kereszttek*. Noha tájnyelvi szó volt, a Csíksomlyóról szóló ismeretek széles körű elterjedésével mára már csaknem átment a köznyelvbe. A kifejezés az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* adatbázisában nem szerepel. Nincs meg a magyar nyelv nagyszótárának mintegy hatszázezer szót tartalmazó archivális cédulagyűjteményében sem.⁶²²

Kereszttek évente többször is indulnak a közeli falvak templombúcsúira: van rá alkalom, hogy ezek az együttesek összeszokjanak.

A keresztalja erősen normatív egység, ahol mindenkinek megvan a maga helye. „Egy keresztalja szerveződését a helyi hagyományok határozzák meg: egy-egy ilyen egységnek megvannak a maga tisztségviselői és szerepkörei (például kereszt- és lobogóvivők, előénekesek, előimádkozók, csengettyűsök, szekeresek stb.), jelvényei

⁶²¹ Bálint–Barna 1994. 161.

⁶²² <http://nagyszotar.nytud.hu/slips.html> (letöltve: 2020. március 26.).

(népviselet, zászlók, csengők, egyéb sajátos tárgyak), értékrendje és jellemző szokásai (pl. a tisztségghordozók kiválasztása, fegyelmezés stb.).⁶²³ A kereszthaljának rendesen azok a tagjai, akik együtt kelnek útra és együtt érkeznek haza; 1990 óta viszont oda értjük azokat is, akik ugyanarról a településről érkeznek Somlyóra, de más közlekedési eszközzel, mint az együtt tartó többség, és csak helyben csatlakoznak a gyalogos menethez. Lényeges, hogy a kereszthalja mindig települési egység; településrészek külön-külön nem alkotnak kereszthalját, noha van eset, hogy külön indulnak el, és útközben találkozáva egyesülnek, mint például Csíkszentgyörgy-Bánkfalva búcsújai. Máskor a településrészekről (tízesekekről) összecsoportosultak megvárják a kereszthalját, és ahogy a helyükre lépnek a menetoszlopban, máris részévé válnak annak. Arra is van példa, hogy több (főként távolabbi) település búcsújai egy kereszthaljába egyesülnek, ahogy ezt a „mikházi” kereszthalban egyesült kilenc falu tette.⁶²⁴ Két különböző településről Somlyó felé tartó kereszthalja némi esetben haladhat együtt is, egymás mögött; ilyenkor sincs szó összeolvadásról, csak közös vonulásról.

Ahogy egy templomi misén vagy bármely más helyi megmozduláson, úgy a kereszthaljában sincsenek mindig ugyanazok, de akik ott vannak, mindig egy teljes egység tagjai, biztos tudásuk van arról, hogy hova tartoznak, kikkel tartoznak össze, és kik tartoznak máshová.

Hagyományosan nem nevezték kereszthaljának azokat, akik Erdély Székelyföldön kívüli településeiről, városokból érkeztek, sem a moldvaiakat, sem a bukarestieket. Ezekről a helyekről már a 20. század első felében is egyre többen keresték fel a pünkösdi búcsút, de nincs híradás arról, hogy ők is rendezett egységbe álltak volna össze.

A *kereszthalja* mint csoportegység „vonzást” gyakorol, vagyis a résztvevők egy nem jelentéktelen része – ha esetleg csak külsőségeiben is – igyekszik felvenni a székelyföldi szokást, menetrendet. Látni fogjuk, hogy a moldvaiakat egy külső szándék nyomán igyekeztek kereszthaljába szervezni, ám csak időleges sikerrel, hiszen az onnan érkezők saját hagyományrendjében ez a forma, ha valaha megvolt, sokkal régebben kikophatott.

A búcsúra érkezők másik, 1990 óta tömegével érkező körének szerveződésében a települési elv *másodlagos*. 1990 óta mégis egyre többször látni jól azonosítható erdélyi és magyarországi, városi vagy falusi csoportokat. Mivel az érkezők az első időkben igyekeztek valamelyest alkalmazkodni, maguk is megpróbálkoztak a települési szerveződéssel: ezt helységtábláik, zászlóik, olykor jól azonosítható vezetőik fejezték ki. Az ilyen csoportokat legnagyobbbrészt a Magyarországról érkezettek teszik ki. Ezek sokkal kevésbé koherensek, összetartók, illetve összetartozók, a résztvevők köre inkább alkalomszerűen áll össze, ennek ellenére alkalmazkodnak az általuk megismert helyi szokáshoz. Igyekeznek beállni egy olyan

⁶²³ Tánzos 2016. 77.

⁶²⁴ Papp A. 1995, Tánzos 2016. 85.

sorba, amiből nem szeretnének kilógni, de amelyben csak nehezen találhatják meg a helyüket.

A szervezettség másik alapelvét az *intézmények* vagy testületek jelentik. Elsőként nagyobb városok plébániái és egyházi iskolái kezdtek így megjelenni, igyekezték meg is mutatni magukat. Őket követték utóbb lovagrendek, cserkészcsapatok, iskolák, nagyobb városok kerületei, akár pártszervezetek, hagyományőrző csoportok, egyesületek is. Sok jel arra mutat, hogy a lokális reprezentáció mellett ez periferikus maradt, nem vált jellegadóvá.

Szervezetlenül érkezettek – főként magyarországiak – az újraéledést követően hamarosan csatlakoztak egy-egy ismerős település búcsújaihoz, akár mint zarándokok, akár mint turisták. Róluk a 16. fejezetben esik majd szó.

1990-ben a Csíksomlyó hagyományos vonzáskörébe tartozó települések választás elé kerültek: hagyományos módon, gyalogosan menjenek-e a búcsúba, fognak-e ott éjszakázni is, vagy a kényelmesebb és gyorsabb járműveket választják, amivel egy nap alatt is elvégzik a búcsújárásukat. Mivel az idősebb nemzedékekben még erős volt a ragaszkodás a hagyományos, évtizedekig tiltott formához, számos falusi keresztalja gyalogos útra vállalkozott. Ahhoz, hogy ott lehessenek a délelőtti búcsús nagymisén és az azt követő kikerülésen, időben neki kellett indulni. A települések közül sokban a két megoldás együtt érvényesült: az emberek egyik része a gyalogos menettel tartott, mások pedig kocsival, vonattal, busszal mentek, és a megfelelő helyen csatlakoztak a lobogók alatt vonuló keresztaljához.

A falvak így kettéválaszthatók: a legközelebbiek, a legfeljebb körülbelül 15 kilométeres távolságban lévők számára az egész búcsús program egy nap alatt zajlott le úgy, hogy szombaton kora reggel indultak, és ugyanazon a napon késő délután haza is mentek, tehát nem szálltak meg a búcsúban; a távolabbiaknak viszont útközben egyszer vagy többször meg kellett szállniuk, az ő búcsújárásuk két- vagy háromnapos. Ez utóbbiak között voltak helyek, amelyek nem sokkal az újrakezdés után a többnapos programról átváltottak az egynaposra.

A több évtizedes kihagyás ugyan elhomályosíthatta annak emlékét, hogyan is „kell”, hogyan is „szokás” keresztel, lobogókkal búcsúra vonulni, de azt nem törölhette el, nem iktathatta ki teljesen. 1990 elejétől szerte a Székelyföld katolikus falvaiban heteken-hónapokon át sokat beszélgettek arról: hogyan is volt régen, hogyan is lesz most. Fel kellett eleveníteni az emlékeket, meg kellett kérdezni az időseket, azokat, akik negyven évvel korábban még részt vettek az „igazi” búcsújárásban, és tudták, mi a rend. Ezt a tudást egyfajta lappangó, rejtőző hagyománynak tarthatjuk. Biztosak lehetünk benne, hogy tovább is adták, beszéltek róla, hiszen ez nem számított tabutémának, mint annyi minden más. Amikor aztán eljött az ideje, mindebből újra valóság, történés, átélhető esemény lett. A hagyományörzés másik útja-módja az lehetett, hogy a falvak átjártak egymás templombúcsújára, és a menetoszlop ilyenkor biztosan rendezett formában állt össze, noha a templomi lobogóikat csak 1990-től vihették magukkal. Tudjuk, hogy ahogy a nyelvterületen másutt, úgy „a búcsús menet rendje szigorúan kötött volt, de nem volt teljesen

egységes az egész Székelyföldön”.⁶²⁵ 1990-ben a rendezett menetoszlop megszervezése is egyik feladata volt a búcsúvezetőknek.

E fejezetben más-más mértékben részletezve a régi búcsújáró csoportok, vagyis a *keresztalják* közül mutatunk be néhányat. A sorrendet a kegyhelytől való távolságuk szabta meg, mert 1990 után ez az egyik meghatározó összetevője a búcsújárásuk megszervezésének. Közelebbi (10–20 km), távolabbi (30–60 km) csíki, gyergyói, székelyföldi falusiak tartoznak ide, és idevonjuk a messzebbi moldvaikat és a bukarestieket is.

E fejezet megírásához nagy segítséget jelentettek a közreműködő diákok írásban és fényképeken rögzített megfigyelései; ők egy-egy alkalommal nemcsak emlékek után kérdezősködtek, hanem maguk is csatlakoztak búcsújáró csoportokhoz, és olykor szinte résztvevő megfigyelést végeztek.

Csíkszentgyörgy-Bánkfalva

Csíkszentgyörgy és a vele egybeépült Csíkbánkfalva a közelebbi körbe tartozik, körülbelül tizenöt kilométerre Somlyótól. Innen emberemlékezet óta mostanáig is egy napig tartott a pünkösdi búcsújárás.

1992-ben volt alkalmam részt venni a bánkfalviak búcsús menetében. Az emberek pünkösdi szombatján, június 6-án reggel ötkor, derengő világosságban gyülekeztek a *megyés templom* (plébániatemplom) *cintermé*ben, vagyis a templomot kerítő falon belül. Ide hozták a lobogókat; a háromágú nagyot a bejárattól kissé odébb, a többi a templom falának támasztották arra az időre, míg a templomban megkapták az áldást az induláshoz. A templomba csak a keresztet és az egyik kisebb lobogót vitték be, azt, amelyre rá van himezve a két falu neve. A templomban az emberek megtöltötték a padokat, és oldalt is álltak, főként az oldalhajóban. Énekek és imák után az idősebb férfiak közül ketten felálltak az oltár előtt a lobogóval és a kereszttel, amiket a pap meghintett szentelt vízzel, és áldást mondott:

Urunk Jézus, kinek egyháza ez a fegyelmezett sereg, áldd meg ezt a templomi zászlót, hogy mindazok, akik e zászló alatt érnek, Szent György vértanú és a Boldogságos Szűz Mária közbenjárásával a jelenben minden látható és láthatatlan ellenséget legyőzni és a győzelem után a mennyben diadalmasan ünnepegni méltók lehessünk általad, Krisztus, aki élsz és uralkodol az Atyával és a Szentlélekkel együtt Isten, mindörökkön örökké. (Nép: Ámen.) Szenteltessék meg és áldassék meg ez a pár templomi zászló az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.⁶²⁶

⁶²⁵ Tánczos 1991. 147.

⁶²⁶ Saját hangfelvétel.

Az áldás után az oltár előtt asszonyok kötöttek kisebb virágkoszorút a lobogó rúd-
jára és a keresztre. A pap az oltártól hirdette ki a menet rendjét:

A szent kereszt, keresztetek, utána a fiúk, férfiak, utána a papság, kísérettel, utána az énekkar, fegyelmезetten énekelve és imádkozva, úgy gondoltam, legjobb lenne, ha Fitód végében állnánk meg, ott találkozánk a Szentkeresztről érkező hívekkel. Ott a reggelit elfogyasztanánk, és úgy indulunk tovább, a rövidítő úton, a somlyói templomhoz.⁶²⁷

A mondat rövidségén érezni, hogy ezek bejáratott, megbeszélt, mindenki számára ismerős közlendők. Figyelemre méltó, hogy a plébános *Szentkeresztről érkező hívekről* beszélt a hirdetésben. Ezzel Csíkszentgyörgy legtávolabbi, *Háromtíz*es nevű részére utalt, ennek temploma *Szent Kereszt* titulusra van szentelve, búcsúnapja május 3-a.⁶²⁸ A plébános az onnan becsatlakozókkal megszokott találkozásra utalt, de érdekes, hogy nem mondott sem *Háromtíz*est, sem *Felsőszentgyörgy*öt, ahogy azt az iratokban és a szóhasználatban emlegetni szokták. A templomból a nők az oldalsó, a férfiak a hátsó, torony alatti ajtón mentek ki, és a templomkertben állt össze a menet, amely aztán valamivel fél hat után énekelve vonult ki az utcára a bástyás kapun keresztül.

A kivonuló menet felállása megfelelt a „rendezői” irányításnak, ami elsősorban nyilván a hagyományos ismeretekre és elvárásokra támaszkodott. 1992-ben a faluból (és sok másból is) már harmadszor indultak útnak, tehát az emlékezetben megőrzött hagyományos rend felelevenítése már megtörtént. Ennek megfelelően a menet elején haladt a vezérkereszt és két kis lobogó, az egyikén piros írásos hímzéssel felírva „Csíkszentgyörgy-Bánkfalva” és „Szent György mártír könyörögj érettünk”, majd a férfiak és legények következtek, mintegy negyvenen. Utánuk fiatal legények haladtak egy újabb, írásos mintájú lobogóval, utána pedig a többiek felváltva vitték a „háromágú” régi lobogót, rajta egyik oldalon sárkányölő Szent György, másik oldalán Szűz Mária képével. Ebben a centrumban foglalt helyet négy ministráns után két pap és

168. A templomban feldíszítik a lobogókat (1992)

⁶²⁷ Saját hangfelvétel.

⁶²⁸ Bárth J. 2007. 304–308.

a kántor, mögöttük újra férfiak, körülbelül húszan, majd az asszonyok következtek kor szerint, hátul az egyre fiatalabbak, köztük szintén voltak lobogók és zászlók is. A teljes létszám mintegy százötven-kétszáz fő lehetett.

A búcsúszok gyalogos menetének középpontjában, reverendában, fehér karingben és fekete *birétumban* (négyélű esperesi fejfedőjében) az akkor ötvennégy éves esperes-plébános, Kiss András haladt. Vele tartott a káplánja is, ami ritkaságnak számított, mert két pappal nem sok kereszthalad indulhatott útnak. A két pap mehetett volna a két falurész kétfelől induló kereszthaladójával is. Az imák, énekek vezetését nem annyira a papok, mint inkább a középen haladó, hangszórával felszerelt kántor végezte, így a menet eleje és vége is hallhatta az énekeket, könnyebben be tudott kapcsolódni. A résztvevők ruhaviselete „félünnepinek” mondható. A férfiak közül kevesen, alig tucatnyian, főként az idősebbek, valamint a lobogókat hordozó fiatal legények viseltek székely harisnyát, csizmát. Az asszonyok között is ritka volt, aki a hagyományos viseletet vette fel; a fiatal lányok között akadtak, akik egy stilizált székely ruhát öltöttek magukra. Fehér inget vagy blúzt csak néhány idősebb férfin és asszonyon lehetett látni. Az idősebb férfiak fejét fekete kalap, az idősebb nők fejét világos kendő fedte, a többiek jórészt fedetlen fővel voltak. A többség úgy öltözött, hogy alkalmazkodni tudjon a változó időjáráshoz, hajnalban ne fázzon, a déli melegben könnyíteni tudjon magán, és ha eső jön, védve legyen. Sportcipőket, esődzsekiket lehetett látni az embereken. Sokaknál volt esernyő, és elő is vették, amikor szemerkélni kezdett. A holmijuknak a legváltozatosabb tarkaságban használtak táskát, hátizsákot, reklámszatyrot; bármiféle „alkalomhoz illő” „búcsús tarisznya” egyáltalán nem látszott.

Reggel háromnegyed 6-kor a faluból kifelé menet, miközben kivilágosodott, a zarándokok a kántor vezetésével Mária-énekeket énekeltek, és felelgetve végigmondták a lorettói litániát, majd további Mária-imák következtek: *Oltalmad alá futunk...*, *Szűz szülője Istennek...*, *Most segíts meg, Mária...*, majd a *Mária, Mária, kinyílt rózsa...* kezdetű ének. Az énekek és imák ettől kezdve főként akkor folytatódtak, amikor a menet településre érkezett, a falvak közötti úton nem volt jellemző. A búcsús menet a faluból kifelé és tovább is az országúton haladt énekelve, imádkozva a mintegy 6 kilométerre lévő Csikmindszent irányába. Jó félórás enyhén felfelé tartó gyaloglás után, körülbelül reggel negyed 7-kor értünk el ahhoz a becsatlakozó úthoz, ahol egy kisebb csoport, úgy tizenöt ember várakozott: ők Kotormányból jöttek. Ez Csikbánkfalva azon tízese, amely elkülönülve, néhány kilométerre fekszik a dombok között megbújva. Miután beálltak a helyükre, a menet újabb fél óra múlva, háromnegyed 7 körül ért be Csikmindszentre, a Templomtízesebe. Itt több versszakkal elénekeltek a *Te vagy földi éltünk vezércsillaga...*, *Nyíljon ki szívetekben...* kezdetű énekeket, és harangszó mellett egyenesen bevonultak a templomba. Ott csak a helyi plébános, az orgonánál a kántor és a harangozó várta a bankfalviakat, mivel a helybeliek egy órával később, 8-kor készültek indulni. Együtt elénekeltek a *Mennynek királyné asszonya...* kezdetű éneket, a pap rövid könyörgést mondott, azután a *Székely* és a magyar *Himnusz* következett, majd záró áldás és elbocsátás:

169. Készülődés az induláshoz Csíkminszenről (1992)

Az *Úristen segéljen meg, hogy szerencsésen megérkezzetek Somlyóra*. Kivonuláskor az egyik lobogó nyelét véletlenül úgy lendítették neki a kapuboltozatnak, hogy az eltört; emiatt meg kellett várni, míg újat hoznak, és átteszik rá a lobogót. Negyed 8 után Csíkminszen *Józsa* tizesén keresztül vonultunk, ahol a helyiek meghúzták az út menti kereszt mögötti kis haranglábon álló harangot, és a kapukba is kiálltak köszönteni. Fél 8-kor *Nagytízesen*, majd *Kicsi Boroszlót* elhagyva *Nagy Boroszló* tizesen át haladtunk.

Innen újabb 4 kilométer megtétele után Csíkszentlélek következett, ahol a búcsúsok nem ejtették útba a falu túlsó szélén magasodó templomot, csak áthaladtak a falun. A határban fél 9-kor a Vereskép oszlopnál rövid megálló, a zászlók meghajtása, ima és éneklés következett. Ez az út menti emlékmű a hagyomány szerint egy egykori tatár betörés emlékét őrzi, de van olyan vélemény is, hogy csak egy jégverés emlékére állították.⁶²⁹ Innen 9 óra körül Csíkszentlélek *Fitód* nevű tizesének nyugati szélére értünk be, ahol félórás pihenő, reggelizés következett. A lobogókat letámasztották egy ház falához, az emberek kis csoportokban mindenféle letelepedtek az út mentén, a tarisnyákból előkerült a kenyér, kolbász, tojás, szalonna. Eközben érkezett meg Hosszúaszó felől a másik keresztalja, amely Csíkszentgyörgy

⁶²⁹ Keöpeczi 1929, 2007-05-04 Szöcs.

felső tízeseinek (Háromtízesek, Jenőfalva tízese) népét foglalta magába. Zászlóikat és keresztjüket meghajtották a letámasztott lobogók irányába (éppen úgy, ahogy a menet során eddig is történt a templomoknál és útszéli keresztelnél), és kicsit odébb ők is letelepedtek reggelizni. Útközben így találkozni új jelenség: elmondás szerint 1948-ig Csikszentgyörgy-Háromtízese egyenesen Somlyóra ment a Somlyó patak völgyén keresztül egy másik úton, amely a Nagy-Somlyó hegyet északról kerüli meg, így a két csoport csak a búcsú helyszínén találkozott.

Voltaképpen ezzel a találkozással jött létre a közös csikszentgyörgy-bánkfalvi búcsús keresztalja, mert addig bizonyos értelemben mindkét csoport csonka volt. A plébániatemplomtól indulókkal ment a papság, a kántor és a ministránsok, náluk volt a menet elejét vezető kereszt, meg egy hosszú nyelvű templomi fémkereszt; de nem voltak velük azok a tizenéves kislegények, akik a hagyomány szerint csengettyűikkel vezetni szokták a keresztalját, továbbá nem ment velük szekér, ami a fáradtabbak útját megkönnyíthette volna. A Fitódnál csatlakozó *szentkereszt*i csoporttal nem ment sem pap, sem fehér karinges ministránsok, és nem volt velük a vezérkereszt, a helységnevével feliratos kis lobogó, és a háromágú nagy lobogó; viszont velük jöttek a csengettyűs kisfiúk, a menet végén pedig egy szekér. A menetük elején hoztak magukkal még két nagy lobogót: egy nagy pirosat Jézus képével, és egy fehérét, továbbá egy-egy kisebb kék, piros és fehér zászlót. A csatlakozó keresztalja létszáma a bánkfalvinál valamivel kisebb, körülbelül százhusz-százötven fő volt. A két menet egyesítését az újrainduláskor az esperes-plébános igazította el: helyükre kerültek a korosztályok, a férfiak-nők és a lobogók meg zászlók. Ettől

170. Pihenő és találkozás Fitód határában (1992)

kezdve a menet szerkezete vagy külső megjelenése alapján senki sem mondhatta meg, ki melyik falurészből érkezett.

A pihenő végeztével a két csoport szemerklő esőben, esernyők alatt haladt tovább. Nem tapasztaltam, hogy akár moldvai, akár máshonnan érkező és a faluban megszállt zarándokok csatlakoztak volna a keresztaljához, és azt sem, hogy a menettől lemaradva a papok gyóntattak volna, ahogy azt korábbi leírásokban olvashatjuk;⁶³⁰ úgy látszik, ezt a szokást 1990 után nem újíították fel. Nagy Balázs megemlíti, hogy a későbbi években Nemesnádudvar és Pécs zarándokai is a csíkszentgyörgyiekkel tartottak;⁶³¹ 1992-ben ez a kapcsolat még nem jött létre, a falubeliek egységes képét még nem tarkították magyarországi vendégek. Húsz évvel később, 2010-től pedig híradás szerint kézdivásárhelyiekkel és brassóiakkal mentek egy közös gyalogos menetben.⁶³²

A hátralévő mintegy öt kilométeres utat egy óra alatt tettük meg: a rövidebb mezei úton elhagytuk a várost, és miután elkerültük a Nagy- és Kis-Somlyó hegyet, a borvízforrás érintésével értünk be a kegytemplomhoz. Ez a rövidítés részben az időjárás függvénye; elmondták, hogy az előző évben, 1991-ben, amikor nagyobb eső volt, a sár miatt nem lehetett a mezei úton menni, emiatt végig kellett haladni a Szék útján, de így lekésték a mise elejét. Ezt akarták elkerülni, és a számítás bevált: Csíkszentgyörgy-Bánkfalva keresztalja ötórás menet után, a 11-es mise kezdete előtt tíz perccel ott volt a templomkertben. Noha a templomba nem jutottak be, az ünnepi misét a hangszórókon keresztül mindenki követhette.

1992-ben a csíkszentgyörgy-bánkfalvi keresztalja létszámát a ferences nyilván-tartásban hétszáz főben rögzítették. Erős a gyanúm, hogy ez túlzás, csak úgy állja meg a helyét, ha beszámítjuk a kocsival egyenesen Somlyóra érkezőket, akik már csak a körmenethez felálló keresztaljához csatlakoztak be. Alátámaszthatja ezt az ingadozó létszámadat: 1990-ben hatszáz főt irtak fel, 1993-ban ezeröttszázat, 1996-ban ezret és 1997-ben hétszázötvenet.

A csíkszentgyörgy-bánkfalviak keresztalja a megérkezéstől kezdve részévé vált a búcsúok teljes Csíksomlyóra gyülekezett tömegének, és a délelőtti nagymise után részévé vált a kikerülés rendezett menetének. Helyük a mise utáni körmenetben közvetlenül a papság és egyházi méltóságok, vagyis a *kordon után* volt. Csíkszentgyörgy és Csikmenaság után a kászoni, majd az alsíki és a távolabbi (Udvarhely, Háromszék stb.) települések következtek. A *kordon előtt* Gyergyóalfalu vezetésével a gyergyói és felcsíki falvak népe haladt. Ez a beosztás csak részben egyezett meg a 19. századival. Akkoriban Csíkszentgyörgy helye rendszeresen a labarum *előtt* volt, és nem utána. A sajtóban többször hírül adták, hogy a keresztalják közötti versengésekben Csíkszentgyörgy rendszeresen részt vett, többször is a csendőröknek kellett rendet teremteniük. Az első világháború után – a körmenet újjá-

⁶³⁰ Tánczos 1991.

⁶³¹ Nagy B. 2000. 95.

⁶³² 2013-07-17 Kőmény.

szervezésekor – úgy született „béke” a versenytárs kászoniakkal, hogy a szervezők a szentgyörgyiek helyét a körmenetben a labarum előtt, a kászoniakét pedig közvetlenül utána állapították meg. 1990 után újra más lett a sorrend, vagyis látnunk kell, hogy ebben is voltak, lehetek változások, nem beszélhetünk változatlan, merev hagyományról.⁶³³

A misét követő körmenet után a csíkszentgyörgyiek már nem vettek részt az esti misén, hanem ugyancsak rendezett oszlopban hazaindultak. Azok a szokások, melyeket Csíkszentgyörgy-Bánkfalva búcsújai 1990-től felelevenítettek, fontosabb részeikben később is megmaradtak: a kora reggeli indulás, az útvonal, a fitódi pihenő és reggelizés és a menet kötött rendje.

Csíkszentmihály, Ajnád

Csíkszentmihály és Ajnád hasonló távolságra fekszik Csíksomlyótól északra, mint Csíkszentgyörgy-Bánkfalva délre. E két falu nem épült össze, mint Csíkszentgyörgy és Bánkfalva, 3-4 kilométernyi távolság van köztük. Búcsújárásuk 1990-től néhány évig a régebbi hagyománynak megfelelően még kétnapos volt: a szombati indulás után csak vasárnap késő délutánra értek haza. 1994-től ez lerövidült egynapos útra.⁶³⁴

A szeptember végi helyi búcsúra, Szent Mihály ünnepére már korábban is rendszeresen négy-öt faluból gyűltek össze: Csíkszépvízről, Göröcsfalváról, Csíkrákosról, Vacsárcsiről, a Szentmihályhoz tartozó Ajnádról, sőt még Gyimesfelsőlokról is. A régi szokást, hogy a templombúcsúra is lehet menni a keresztekkel, 1990 után itt is újraélesztették.

A menet megszervezése a templomgondnok felelőssége volt. Füstös Dénes ezt a szerepét több mint harminc éven keresztül töltötte be. Tisztában volt minden gyakorlati részlettel, odafigyelt az eseményekre és változásokra. Nem az egyetlen volt, aki a szíven viselte, hogy Csíkszentmihályról is kereszt alatt vonuljanak, és bizonyára sokan gondolkoztak úgy, ahogy ő:

Én részemről erősen örvendek, hogy valahogy itt még megőriztük ezt a régi szokást. Az alatt a sok idő alatt, amennyi volt nekünk keservesen, mi tudjuk, hogy min mentünk keresztül abban az időben, – hogy a nép még összetart és megyünk. Tetszett látni, nagy dolog ez. Összetart, s valahogy egyik a mást buzdítjuk, nem hagyjuk, s menjünk, menjünk, csináljuk, őseink is így csinálták, hát ne hagyjuk eztet, mit csináljon az ember.⁶³⁵

⁶³³ Mohay 2014.

⁶³⁴ Saját, 1992-es tapasztalat, valamint Mészáros Borbála és Kiss Attila 1996-ban végzett megfigyelései alapján.

⁶³⁵ Interjú Füstös Dénessel, 1992. június 7.

Ugyancsak ő volt az, aki pontosan számontartotta, hogy az újraindult búcsújárás során a régihez, illetve az elvárt rendhez képest mi változott. Pozitív változás volt, hogy a gyalogmenet résztvevőinek száma 1990-től fokról fokra emelkedett: kilencvenről százhetvenre, majd kétszáznyolcvanra (négy évvel később viszont visszaesett alig százra). A templomgondnok elmondása szerint a vasárnapi hazaindulás a kegyhelyről 1991-ben kissé akadozott, mert a szentmihályiak annyira szétszóródtak a vásárban, hogy aggódni kellett, ki fogja hazavinni a lobogókat. A hazafelé is gyalogolók között ugyanis kevesen voltak, akik odafelé is gyalog mentek, és az újak még nem egészen tudták a régi rendet, hogy gyülekezni és összeállni a lobogók őrzési helyén, a Szent János-kápolnánál kell. A vezérkeresztet vivők régen a vállukon keresztbe átvett kék szalagot viseltek, amit maguk csináltak meg, de ez az első években még hiányzott, „ezt még vissza kell állítani”. A három régi, annak idején jól bevált csengő évtizedek alatt eltűnt, hiába keresték, nagy hirtelen kellett hármat „szerelni”, mert anélkül a menet ritmusát nem lehet tartani. Sok más társához hasonlóan búcsúvezetőként Füstös Dénes is elmagyarázta a fiataloknak, mit hogyan kell csinálni; ebben nem valamiféle „hagyományápolás”, hanem a „rend” helyreállításának szándéka vezette. Jóleső érzés volt megtapasztalni, hogy ez másutt is hasonlóképp megy végbe, például, hogy a hazaúton Csíkszentmihályon áthaladva megszólalt a harang. Az onnan 5 kilométerre fekvő Szentmihályon ez a messze ható hang jelezte, hogy a fogadó menetnek a templomtól most kell indulnia a találkozóhelyre. Egy másik, ugyancsak régi szokás is megmaradt: éjszakára a keresztet és a zászlókat a templomkertben álló Szent János-kápolnába tették be.

171. Úton hazafelé vasárnap délután (1992)

172. A zarándokok csomagjait szekéren viszik (1992)

Abban az időben őseink csináltak egy helyet, hogy ez itt van, s az ott van, s az egy hagyomány, hogy a Szent János-kápolna a miénk volt, a szentmihályiaké. S oda rakjuk be, bezáródik, és mikor indulunk, akkor vesszük ki.⁶³⁶

Más változás inkább esetleges, de érzékelhető: 1992-ben például a hazaérkezés végén nem mentek be a templomukba, mert a pap nem volt otthon, el kellett mennie gyóntatni egy bérmálásra (találkoztak vele az úton, amikor a kocsijával szembe jött velük). Voltak, akik a búcsújárást egy napra időzítették: a búcsúból 1992-ben nem mindenki várta meg a másnapot, hanem vonattal hazamentek.⁶³⁷ Mások csak vasárnapra mentek be Somlyóra, és a keresztaljával tértek haza. Ez az út déli 1 órától egy rövid pihenővel délután fél 5-ig tartott, közben eleredt az eső, a fáradtabbak közül többen felültek a menetet követő szekerekre.

Nem tipikus, ámde nem is egyedülálló búcsús „időbeosztás” a csíkszentmihályi Kósa házaspáré (1992-ben negyvenkilenc és negyvenkét évesek). Szombat reggel a keresztaljával mentek, és egész nap velük is tartottak, de este vonattal hazautaztak. Vasárnap vonattal visszamentek a délelőtti nagymisére, majd délután a keresztaljával gyalogoltak hazafelé. Hétfőn viszont vonatra ültek, és visszatértek Somlyóra,

⁶³⁶ Uo.

⁶³⁷ Csíkszentmihály a Gyimesen keresztül Bákó felé vezető vasúti fővonalon fekszik, sokan dolgoznak vasutasként, és rendelkeznek szabadjeggyel.

elvégezték a gyónásukat, részt vettek a misén, felmentek a Mária-szoborhoz. „Ezt nem tudtuk elvégezni tegnap, mert sokan voltak”, mondják.⁶³⁸

1994-től kezdve Csíkszentmihály addig kétnapos búcsújárása egynaposra rövidült, és elhagyták azt a régi szokást, hogy szombat éjjel a templomban virrasszanak. 1996-ban felemlgették, hogy „régebben” meg is háltak, a templom kórusán aludtak. A faluban úgy tudták, hogy sokaknak gondot okozott az állatok ellátása, s egyébként is egyre kevesebben maradtak ott másnapig, ezért inkább úgy döntöttek, hogy az egész keresztalja visszamegy szombat este. Azt is mondták, hogy a környéken Szentmihály őrizte a legtovább a virrasztás szokását. Lehetséges, hogy a változásban része volt az új plébánosnak is, mert az előző plébános, Csutak László – aki tíz év börtön után, 1964-ben került a faluba, és ott kerek harminc évig szolgált – 1995-ben meghalt. A régi búcsújárás helyreállításának ő volt az egyik kezdeményezője.⁶³⁹ Azt is lehetségesnek tartom, hogy azzal, hogy a nagymise a nyeregbe került, és a körmenet elmaradt, a szentmihályiak is úgy érezték: teljes búcsút nyernek akkor is, ha csak egynapos a programjuk. Füstös Dénes korábbi megyebíró ehhez még azt tette hozzá, hogy egyre nehezebb volt a szállást megoldani, mivel az erre szolgáló régi csűröket lebontották, és egyre kevesebb a hely.

Az 1996-os menet kezdetén szombaton reggel fél 7-kor harangoztak, majd a mise végeztével 7 óra után álltak össze, fél 8 előtt indultak. A reggeli indulás

173. Pihenő az út szélén (1992)

⁶³⁸ Interjú Kósa Tiborral és Miklós Erzsébettel, 1992. június 8.

⁶³⁹ Lásd Csíkajnád honlapján: <https://www.csikajnad.ro/csutak/> (letöltve: 2019. március 30.).

a plébános indítványára kicsit korábban volt, mint az előző évben: akkor annyira későn értek Somlyóra, hogy a mise előtt nem volt idejük leülni reggelizni, ezért többen is a mise közben ettek. Más falvakhoz hasonlóan itt is voltak körülbelül harmincan, akik a faluban másutt vagy a falu végén csatlakoztak a menethez. Csík-szentmiklóson hamar, alig egy óra múltán áthaladtak, majd újabb bő egy-egy óra gyaloglás után következett Csíkelne és Csíkpálfalva. Szűk három óra alatt, 11-re odaértek a Kis-Somlyó hegy tövébe a domboldalra, ahol reggelizni szoktak, innen 12-re a nyeregbe a misére.

Ajnád, a völgyben 3 kilométerre északabbra fekvő kisebb falu Csíkszentmihály filiája. 1996-ban a körülbelül nyolcszázötven lakosú Szentmihályról és az ötszáz lakosú Ajnádról száz-száz gyalogos zarándok vett részt a gyalogmenetben, jóval többen asszonyok, mint férfiak, és a férfiak között is kisebb létszámban voltak a fiatalabb korosztályból. A szentmihályiak gyülekezésének idejére Ajnádról is megérkeztek a plébániatemplomhoz; utána egy oszlopot alkotva vonultak, de nem vegyültek el, hanem az ajnádiak a szentmihályiak mögé álltak be. A két település együtt ment, ugyanakkor bizonyos mértékig el is különült, ami tipikusnak tekinthető ott, ahol plébánia és filia hívei mennek együtt. Mindkét oszlop elején a ministránsfiúk mentek, akik a településen áthaladva csengőszóval adták meg a lépés ritmusát.

174. A csíkszentmihályiak a nagymisére várnak (1995)

Szépvízre érve például az ajnádiak csak akkor kezdtek csengetni, amikor az ő menetoszlopuk is a falu határához ért, és a két csengető csoport ezután alkalmazkodott egymás ritmusához. A plébános odafelé a szentmihályiakkal, hazafelé az ajnádiakkal ment, a kántor pedig fordítva változtatta a helyét. Az éneklés szintén nem volt egységes, a két oszlopban különböző énekeket énekeltek, vagy éppen csak az egyikben énekeltek. A nyeregben természetesen külön támasztották össze egymáshoz az ajnádi és a szentmihályi lobogókat, s a lobogók köré és mögé telepedtek az adott falu búcsújai. A hazaindulásra való gyülekezéskor szintén külön csoportban gyülekeztek.

Induláskor néhány idősebb asszony állt be a menet végére, akik nem vállalkoztak az egész útra, de egy darabon velük tartottak. A határban *Zsolozsma* a neve annak a helynek Szépvíz felé félúton, ahol végleg elbúcsúztak és visszafordultak. Idős asszony panaszkolta,

hogy kevesen vannak: az öregek, akik addig jártak, már kihaltak vagy nem tudnak elmenni, a fiatalok pedig nemigen mennek.⁶⁴⁰

A szentmihályiak a háromágú nagy vörös lobogójuk előtt másik öt, mögötte másik négy kisebb fehér és vörös lobogót vittek. A velük tartó ajnádiak háromágú lobogója fehér, ez előtt két, utána négy kisebbet (ugyancsak fehéret és vöröset) vittek. Keresztet az ajnádiak nem hoztak magukkal. A lobogókat odafelé végig kibontva vitték, hazafelé viszont a települések között többször is szétszedték és becsavarták részben a szél, részben a fáradság miatt. Csak a hazaérkezés előtt, újra a *Zsolozsmánál* került újra minden az ünnepi helyére. A lobogókat felváltva vitték, körülbelül egy kilométerenként váltották. Hazafelé kevesebben vállalkoztak erre. A vezérkeresztet viszont csak *megyebíró* vagy *megyetanácsos* vitte.

Ez a 12-15 kilométeres távolság és az egynapos út már nem teszi nélkülözhetetlenné azt, hogy a gyalogos menetet szekerekkel kísérik. Korábban, amíg éjszakáztak is Somlyón, ez még megvolt, 1994 után pedig a három szekérből lassan már csak egy maradt (eladták a lovakat, nem volt, aki a helyszínen őrizze őket stb.). Az éneklés az odaúton jobban, visszafelé kevésbé ment. A rózsafüzért csak az idősebb asszonyok mondták, a fiatalok nem kapcsolódtak bele. Pihenés odafelé nem volt (említették, hogy régebben Delne határában, az *Ince* vagy *Incék hídjánál* szoktak megállni); hazafelé Delne és Csíkszentmiklós között álltak meg rövid pár percre. Itt szedtek fehérén virágzó ágakat, ezekkel tértek haza. Menet közben csak a gyerekeknek adtak előre elkészített szendvicset, a többiek nem ettek. Kevesen, főként fiatalok gyűjtöttek rá. Két asszony, anya-lánya hazafelé menet beszállt az eléjük kijött kocsiba. 1992-ben a hazaúton még betértek Csíkszentmiklóson a templomba, ahol fogadták őket, 1996-ban ezt a „kerülőt” már nem tették meg. Régi szokás szerint a falvak harangszóval köszöntik az áthaladó búcsúsokat, ezért voltak, akik igen elcsodálóztak, hogy az egyik faluban ez az oda- és a visszaúton egyaránt elmaradt.

A nagymisére a szentmihályiak nem egy oszlopban, hanem szétszóródva mentek fel a körmenet útvonalán, már csak esetlegesen csatlakoztak az ott haladókhoz. A nyeregben a helyük a gyimesiek mellett szokott lenni, érdekes módon kissé elkülönülve a többi csíkiaktól – talán mert térben is ez a falu van közelebb Gyimeshez „Nem baj, a kereszt összehoz”, mondták, és valóban ez történt a lefelé menetkor is.

A mise után a szentmihályiak nem a nagy tömeggel vonultak le az úton, hanem az erdő szélén még felmentek a Salvator- és Szenvedő-kápolnához, és onnan a Szent Antal-kápolna érintésével értek le a borvízforráshoz. Ez a régibb hagyomány érvényesülése, ami szerint búcsúban nem lehet kihagyni ezt a három kápolnát, és a körmenet hagyományos útvonalán, a meredekebb úton kell lemenni. A borvíznél aztán elkeveredtek az ott hömpölygő tömeggel, nehéz is volt megtalálni egymást. A domboldalban csak egy-két asszony gyűjtött gyógynövényeket.

⁶⁴⁰ Mészáros Borbála feljegyzése elkapott beszélgetésekből, 1996. május 15.

A hazaútra a nagymise után gyülekeztek össze úgy, hogy adtak maguknak egy órát a vásárban nézelődni, és nem sokkal a megbeszélte idő után, délután 5 óra körül indultak el a Pálfalva felé vezető úton a „piac széléről”. Addig ott voltak letámasztva a lobogóik egy kerítéshez, már nem a hagyományos Szent János-kápolnában. Kevesebben maradtak, mint ahányan reggel voltak. Az ismert falvakon áthaladva újabb négyórányi gyaloglás után, este fél 9-re értek a szentmihályi templomhoz, ahol az ajnádiak leváltak és továbbmentek. A búcsú végén szokásos litániát menet közben mondták el egy rózsafüzér elimádkozása után, így a templomi elköszönésre már csak a Te Deum eléneklése maradt.

Akik ezen a napon bármelyik közelebbi faluból gyalog mennek Somlyóra, nem is igen számíthatnak arra, hogy bejutnak a templomba, és láthatják, érinthetik a Mária-szobrot. „Nem is lehet, mert ugye, ha keresztrel megyünk, akkor kimenődik a hegyre, s aztán mise, s aztán jönnek bé, s készülődnek vissza, úgyszólván a keresztrel valók nem tudnak Máriához felmenni. Nem, egyáltalán, csak máskor.”⁶⁴¹

Fogadásra a megszokott helyre, a *Zsolozsmához* az otthon maradottak alig tucatnyian mentek a hazatérők elé. Az, hogy itt mennyit várakoznak, attól függ, mikorra ér oda a keresztalja. 1996-ban többet kellett várni, ezalatt imádkoztak. A lobogók meghajtásán kívül a találkozáskor nem történt ünnepélyesebb fogadtatás: az egynapos út szinte hétköznapi módon végződött, ki-ki hazatért.

Az egynapos körben számos felcsíki és alsíki falu búcsújárása nemcsak nagy vonalaiban, hanem részleteiben is megegyezik az eddig leírtakkal. 1996-ban a 18 kilométerre fekvő alsíki Csíkszentsimon keresztalja szombatn reggel 6-kor gyülekezett, a megszokottnál kicsit később indult.⁶⁴² A pap csak a falu határáig ment velük, szokatlannak számított, hogy két ministráns is vele ment egy füstölővel. A csapat körülbelül 12 kilométer után, Csíkszögöd határában, a benzinkút mellett tartott pihenőt. Ahogy mindenki mást, őket is harangszóval fogadták az útba eső falvakban, Csíkszentimrén, Csíkszentkirályon, az autósok az országúton dudálva, villogva kerülték el őket. A háromszázötven főnyi keresztalja végén négy szekér szállította a csomagokat, ezekre hazafelé sokan felültek, főként idősebbek és gyerekek. Hozzájuk is a gimnáziumnál csatlakoztak az autóval vagy másképp érkezettek, így duzzadt fel mintegy ötszáz főre a keresztalja, ezt regisztrálták, és eszerint köszöntötték őket a fogadáskor. A mise után, délután 5-kor indultak hazafelé. A szabad időben sokan bejutottak a kegytemplomba, mások csak a kegyszobor nyeregben elhelyezett másolatához jutottak oda, ott „érintöztek”, ismét mások inkább a vásárban forgolódtak. A hazaúton már mindenkin érződött a fáradság, és az elfogyasztott néhány sör, pálinka is éreztette a hatását, noha az illendő viselkedést igyekeztek megtartani. Este 10 órára érkeztek haza, a falu szélén fogadták őket. A szekerekről mindenki levette a holmiját; ami maradt, azt az egyháztanácsos,

⁶⁴¹ Anonyma, Mészáros Borbála interjúja, 1996. május 26.

⁶⁴² Gránic Judit megfigyelései és interjúi alapján.

Geréd Endre házánál tették le, ahol még másnap is volt nyolc-tíz táska. A fiatalok közül néhányan más menetrendet követtek: Szeredából vonattal hazautaztak, de csak azért, hogy felfrissülve, tisztán mehessenek vissza az éjszakai virrasztásba.

Csíkszentsimonban pénteken egy Nyíregyházáról érkező negyven-negyvenöt fős csoport szállt meg; ők szombaton busszal mentek fel Szeredába, és a gimnáziumtól gyalogoltak fel a Szék útján a tömegben. A faluban távolabbról, az erdővidéki Barótról érkezőket is fogadták, elszállásolták.

Csíkszentdomokos

Az előzőeknél távolabbi, 30-35 kilométerre fekvő felcsíki faluból, Csíkszentdomokosról, Márton Áron szülőfalujából kétnapos a búcsújárás: bő félnapig gyalogmenettel érik el Somlyót, majd a helyben éjszakázás után másnap, vasárnap térnek haza.⁶⁴³

175. Gyülekeznek a templomnál. Fábíán Gabriella felvétele (1994)

⁶⁴³ A saját többszöri találkozásaimon túl 1994-ben két napon át Fábíán Gabriella és Kordé Tünde kísérté végig a csíkszentdomokosiakat úgy, hogy egyikük a menettel, másikuk az otthon fogadókkal is együtt volt. 1996-ban az indulástól az érkezésig Fábíán Gabriella Kiss Ágnessel és Gulyás Judittal követte a búcsújárást. Ezért van mód összehasonlításra különböző időkből és más-más helyszínekről. Ha másként nincs jelezve, az időpont 1996-ra vonatkozik. Tánczos Vilmos jóvoltából összevetésként felhasználhattam Tasnády Erika 1993-ban készült jegyzeteit is, amelyek mindenben alátámasztották az itt leírtakat.

1996-ban a szombati gyülekező (mint máskor is) hajnali 4 órára volt kihirdetve, de akkor még csak a „búcsúvezető” és néhány fiatal érkezett meg a templom elé. Hideg, sötét és enyhe köd borította a gyülekezőket. A harangozóné irányításával kihordták a zászlókat a raktárból, majd az asszonyok virággal (orgona, gyöngyvirág) díszítették fel azokat. Vitték a falu szülötte, Márton Áron arcképét is. Egy asszony mutatta a többieknek: elszáradt virág szorult be a keretbe – „az Atya képe megőrizte tavalyról a virágot” –, ez egy kis jóleső csodálkozást keltett, aztán eldobták. Szégyennek tartották, hogy kevesen vannak, és attól tartottak, hogy le fogják késni a nagymise elejét.

Fél 5-kor mindenki bevonult a templomba. Horváth Antal kanonok megáldotta a zászlókat, ezalatt a hívek állva maradtak. A Miatyánk, az Üdvözlégy és a Dicsőség elimádkozása és az áldás után az *Angyaloknak királynéja* kezdetű énekkel vonultak ki a templomból, és a pappal együtt harangszó mellett megkerülték azt. Utána az elkésették is csatlakoztak, majd útnak indultak. A menet – a két évvel korábitól eltérően – rezesbanda kísérete nélkül indult el; 1994-ben induláskor rezesbandával még eljátszották a *Székely himnusz*t, és a hangszeresek egy kistraktor vontatta utánfutón együtt haladtak a gyalogosokkal. A plébános csak egy rövid szakaszon haladt az élen, majd kiállt a sorból, és áldó kéztartással várta meg a hívei eltávolodását. A kántor kezdeményezésére az asszonyok elkezdtek imádkozni a rózsafüzért. A gyerekek, leginkább a cserkészek, az *Áldjátok az Urat!* című imakönyvből énekeltek. Néhány asszony a vasúti átjáróig kísérte a búcsúsokat, hogy még egy utolsó anyai pillantást vethessen a kiskorú gyerekeire. A két évvel korábbihoz képest 1996-ban jóval több fiatal képviseltette magát, talán ennek köszönhetően a kereszthalja gyorsabban tudott haladni. Tartották is az iramot, mivel az 1 órakor kezdődő misére be kellett érniük, és Szentdomokos a legtávolabbi falu Felcsíkban.

A csíkszentdomokosiak a következőképpen voltak felsorakozva: elől a búcsús kerestet és a Márton Áron arcképét vivő gyerekek, utánuk a csengettyűs gyerekek, két búcsús zászlót és a falu lobogóját vivő férfiak, majd a férfiak, legények. A káplán közvetlenül a háromágú nagy zászló előtt haladt a búcsúvezető és a Kolping szövetség elnökének társaságában, utánuk a cserkészek, a gyerekek, a legvégén pedig az asszonyok. Minden csoport zászlóval különült el a másiktól. Az asszonyok új, piros zászlókat készítettek pamutból, mivel a régiéik gyapjúból voltak, és ezért nagyon nehezek. A fiatalok énekvezetője fehér ministránsruhájában feltűnő jelenség volt, előre-hátra mozgott a kereszt mentén. A menetet a kántor irányította, ő főként az asszonyok és a fiatalok között mozgott. Az asszonyok maguk közt megosztották az irányítást. A szentdomokosiakkal tartottak a balánbányai hívek is, akik csak a későbbi években indítottak külön kereszthalját, 1996-ban még becsatlakoztak a menet végére. Útközben a férfiak és nők nem keveredtek. Leghátul haladtak a szekeresek, akik a csomagokat vitték, 1994-ben még csak kettő, a későbbi években három-négy is.

1994-ben a menet fél óra után megérkezett Csíkszenttamásra, találkozott az ottani kereszthaljával. Ők az indulással megvárták a szentdomokosiakat, és beálltak

az ő keresztaljuk mögé. Ez nem minden évben volt így, 1996-ban például a többi felcsíki falvak egyike sem várta be a szentdomokosiakat. A szenttamásiak megtehették volna, hiszen csak tíz-tizenöt perccel előzték meg őket. Bevett hagyomány, és a szentdomokosiak el is várták, hogy Csíksomlyó felé a felcsíki falvak sorában ők meheszenek legelől, hiszen ők jönnek a legtávolabbról, ám ez nem mindig tud érvényesülni.

Reggel 6 óra körül a menet megállt zászlót javítani, majd 8 óra előtt érkeztek a pihenőhelyre, a Csíkmadaras és Csíkrákos között fekvő Sós-rétre. Fél óra után, körülbelül fél 9-kor indultak tovább. Korábban itt pihentek meg a szenttamásiak is, de nem várták be a szentdomokosiakat. A Sós-rét nemcsak az étkezés, hanem az átöltözés helyszíne is, ehhez a rét szélére, a bokrok mögé mentek el. A fiatalok legfeljebb a meleg miatt váltak meg ruhadarabjaiktól. Az asszonyok közül többen itt öltöztek át ünneplő-, illetve székely ruhába.

176. Pihenő a Sós-réten. Fábián Gabriella felvétele (1994)

Menet közben az út menti keresztelnél és a falvak templomainál régi szokás szerint meghajtották a lobogókat. Út közben a kapuknál hokedlik voltak kirakva vödör hideg vízzel, bögrékkel, poharakkal. A menetből ki-kifutottak, főként a gyerekek, fiatalok; ittak, megköszönték, és futottak vissza a menethez. Mivel a tempó elég gyors, könnyen elmaradhattak volna.

A keresztalja Csíkcsicsóban találkozott a csíkjenőfalviakkal és a csíkkarcfalviakkal, akik ott akkor fejezték be a pihenőjüket, és felsorakoztak a domokosiak után. A csíkcsicsói templomot a búcsúvezető kezdeményezésére megkerülték; egyesek ezzel nem értettek egyet, ők nem is követték a többieket, és még a gyerekeket is

próbálták visszatartani, sikertelenül. Az asszonyok szerint a templomot csak a hazafelé vezető úton kellett volna megkerülni. Két évvel korábban viszont hasonlóképp történt, szintén megkerülték a templomot, mondván, hogy ez van a legközelebb az úthoz. A fiatal lányok kérdezősködtek, mert számukra nem volt teljesen világos, mi is fog történni.

11 óra előtt – 1994-ben – Szombathelyről érkezett cserkészek csatlakoztak, akik Szentdomokoson szálltak meg, de idáig az autóbusszokkal jöttek. Ugyancsak itt csatlakozott a menethez a káplán, akit a plébános hozott el kocsival.

11 órakor a kereszthalja már Csíkszereda határába ért, de még másfél órába telt feljutni a szentmise színhelyére. Már Csíktaplocán összeértek a kereszthalják, idegenek álltak be a messzebről jövők közé. A közlekedési eszközökkel érkezettek a Márton Áron Gimnáziumnál csatlakoztak a gyalogmenethez, amely a Szék útján végig énekelt. 1994-ben a kistraktorral érkezett rezesbanda is csatlakozott, és beállt a menet elejére. A tömegben több irányító is figyelmeztette társait, hogy „ne úgy haladjanak, mint egy csorda”. Az árusokkal senki sem foglalkozott, mindenki arra figyelt, hogy tartani tudja a lépést a saját falujával, és ez nagy vonalakban sikerült is. Időközben a keveredés és a tömeg láttán azt mondták, „itt mindenki testvér”. A templomhoz való megérkezéskor többen is sírtak.

A hangosbemondó közölte a felcsíkiak megérkezését: „Szeretettel köszöntjük a csíkszentdomokosi zárandoktestvéreinket, nyolcszázán érkeztek Török Lajos vezetésével. Meg vagyunk győződve, hogy imádságos útjukat szívesen fogadja a Szűzanya.”⁶⁴⁴ A plébános nevét rosszul mondták be, emiatt a domokosiak csúfolódtak is Török Lajossal, aki valójában nem pap, „csak” búcsúvezető volt. A szentdomokosiak számát a szervezők tőle érdeklődtek meg, aki nyolcszázra becsülte a számukat. A domokosiak büszkék voltak, hogy ilyen nagy számban vannak jelen, és csodálkoztak, hogy a karcfalviak és a jenőfalviak együttesen náluk többet, ezeregyszáz főt tennének ki. A templom előtt csak elhaladtak, ott jobbra fordulva a templomkertben át a Szent Antal-kápolna felé vették útjukat, más útvonalon, mint két évvel korábban, amikor még a régi szombat déli nagy körmenet útvonalán haladtak. A nyeregben a szervezők irányításával foglalták el a helyüket a felcsíkiaknak fenntartott területen. 1994-ben csaknem pontosan a mise kezdetére értek oda. Amennyire a körülmények engedték, a domokosiak megpróbálták a misén is együtt maradni. Legtöbben nem szégyellték a fáradságukat, leültek.

Mise után ugyanazon az úton, a Barátok kertjén keresztül értek be a templomkertbe, ahol rendezték soraikat, megvárták, míg a tömeg kissé eloszlik, majd elindultak Csobotfalva felé a szálláshelyükre. Ehhez egy szakaszon szembe kellett menni a hegyről lefelé érkezőkkel. A szállás Csobotfalván a régi kollektív istállóinál volt, hogy a szekeresek megfelelő körülmények között éjszakázhassanak. Itt mindenki nekilátott az otthonról hozott elemózsia elfogyasztásának, aztán 4 óra

⁶⁴⁴ Saját hangfelvétel a „stúdió” helyiségben, a rendházban.

körül mindenki elszéledt. Az esti csángó misén domokosiak nem voltak jelen, csak a moldvai származású plébánosuk. Néhányan a kegytemplomban éjszakáztak.

1994-ben éjjel a fiatalok közül sokan a Szent Péter-templomban vettek részt az éjszakai ifjúsági programban. Rózsafüzért mondtak, és élmény volt számukra, hogy az érsek is közöttük volt. Mások a Kolping család két sátrában énekeltek, imádkoztak, csak reggelre aludtak el. Az idősebbek a kegytemplomban virrasztották át az éjszakát, ha elég jó helyet kaptak. „Én amióta Somlyóra járok, máshol egyáltalán nem voltam, csak a templomban”.⁶⁴⁵ Volt, aki rokonokhoz ment. 1992-ben még többen is a később lebontott régi pajtákban helyezkedtek el a szekerekkel együtt, és hajnalban ott öltöztek át a misére. Közben a feszületük a jászolba volt letéve, öntudatlanul is erős szimbólumként: Krisztus a szalmán, akárcsak a születésekor. Hajnalban a szentdomokosiak is kimentek a Kálváriára keresztutat járni, a kápolnában oltárt kerülve imádkozni, majd a napkeltét várni. 1994-ben többen beszámoltak ottani szép élményekről. „Én nem látok semmit, csak annyit, mint az oltáriszentség. Olyan gyorsan látom, hogy forog, s olyan, mintha csúszna ki a medriből.” „Most nem lehetett úgy meglátni, mint tavaly. Fényes, ostyaszerűség volt, olyan szép volt. Most es szétszórta a sugarát, csak nem lehetett olyan jól látni a felhőtől.”⁶⁴⁶

Vasárnap reggel a 8 órai szentmisére jött újra össze mindenki, ezután, 9 óra körül szoktak hazaindulni, miután felrakodtak a szekerekre. A fiatalok közül többen is lemaradtak, mert nem volt elég nyomatékosan kihirdetve az indulás időpontja, és csak Csicsóban csatlakoztak újra a gyalogos menethez, odáig vonattal utaztak. Voltak, akik a gyalogmenet résztvevői közül már szombaton este hazautaztak; mégis gyarapodott a hazafelé tartó búcsúsok száma, mert többen a járműveken beutazók közül csatlakoztak. Olyan is akadt, aki oda-vissza gyalog járta meg a búcsút, de éjszakára hazament. A vasárnap reggeli vonaton több szentdomokosi utazott hazafelé, fiatalok, idősek egyaránt.

177. A vezérkereszt éjszakára le van téve a szálláson, a ferencesek csűrjében (1992)

⁶⁴⁵ Fábíán Gabriella interjúja Török Jánosnéval, 1994. május 22.

⁶⁴⁶ Fábíán Gabriella interjúja Albert Évával és Karda Félixnével, 1994. május 21.

Sokaknál volt búcsúág, a fiatalok tréfálkoztak, hogy törnek egy nyírfát az ág helyett, aztán egész nyáron lehet vecsernyézni. Ezzel arra utaltak, hogy a búcsúág minden levelére el kell mondani egy Miatyánkot. A hazafelé vezető úton a menet lassabban haladt, kevesebb volt az ima és az ének. A legtöbb asszony zöldággal a kezében indult útnak, amit cigányoktól vettek néhány lejjért. Szokás szerint főleg a családjuknak viszik, de adnak rokonoknak, szomszédoknak is, főleg, ha erre külön meg is kéri az otthon maradtak. Csíkcsicsóban újra megkerülték a templomot, Madéfalván pedig a *Siculicidium*-emlékművet, ahol elénekelték a *Székely himnusz*t. Magyarországi kirándulók itt könnyezve követték végig az eseményeket. Újra a Sós-réten következett egy pihenő, körülbelül délben. Ide eléjük jött egy szekér a faluból, amire leginkább a gyerekek ültek fel, az idősebbek közül csak az, akinek nagyon fájt a lába. Csikdánfalvánál, ahol letértek a főútról, szintén szekerek várták a menetet, és itt is alig lehetett látni idősebb asszonyt, aki felült volna. Csikkarcfalvától kezdődően és Csíkszenttamáson már többen kint álltak a kapuk előtt, szinte sorfalat alkottak; a férfiak, leginkább az idősebbek, kalapjuk levételével adtak tiszteletet az áldozatokat vállaló búcsúsoknak, némán követték őket tekintetükkel. Az asszonyok közül többen is könnyeztek.

A hazafelé vezető úton a felcsiki falvak összehangolódása évről évre másképp alakul. Van, amikor Karcfalva vagy Szenttamás előbb hazaér, van, amikor szándékosan előre is engedik őket, hogy a saját falujukban már ők is fogadhassák a szentdomokosiakat, máskor ez nem történik meg.

178. A lobogókat a városon kívül felcsavarva, elfektetve viszik (2005)

Az otthon maradó szentdomokosi híveknek a saját templomukban vasárnap 9, 11 és délután 4 órakor tartottak volna misét, de a megszokott rend ilyenkor megváltozik. Reggel a hazafelé tartó gyergyószárhegyi keresztalja érkezett meg, nekik a megszokott 8 óránál valamivel később kezdtek misét tartani (orgona nélkül, mert a kántor még nem ért haza). A 9-es mise negyedórás késéssel kezdődött, erre már megérkezett a kántor. A végén a hirdetésben arról volt szó, hogy hol kell várni a hazaérkező keresztalját: a harangszóra a vasúti átjáróhoz kell eljűnk menni. 10 óra körül egy magyarországi autóbusz érkezett, amelyben papi vezetéssel balatonkeneseiek, zirciek és veszprémiek voltak. Kicsivel később megkezdték a miséjüket, amit a saját papjuk, László Dezső Kelemen tartott, a prédikációt a helyi esperes mondta. Ennek a végére bementek a templomba azok, akik a 11-es misére számítottak. Időközben egy utazási iroda szervezésében egy másik elegáns busz is megérkezett Miskolcra, pap nélkül. A 11 órás misét a szentdomokosi esperes tartotta, utána bemutatta a templomot a vendégeknek, beszélt a falu történetéről, majd elmentek a Márton Áron-emléktáblához is, és ott imádkoztak.

1996-ban a hazaérkező szentdomokosi keresztalja fogadására délután fél 3-tól kezdtek gyülekezni az emberek a templomnál, majd fél óra múltán elindultak az iskola és a vasúti átjáró felé. Elöl az egyháztanácsstagok mentek fehér zászlóval, majd a ministránsok és a plébános, utánuk a kislányok és az asszonyok. Sokan csatlakoztak útközben és a vasúti átjárónál is. Az asszonyok a Dicsőséges Rózsafüzért imádkozták.

A hazaérkezők és a – kissé megkésétt – fogadók 4 óra körül a falu határában, a Csíkszenttamás felé vezető úton találkoztak. Az érkezők a *Himnusz*t énekelték, többen sírtak. A találkozás rövid volt, a két menet csak néhány pillanatra állt meg egymás mellett, addig, ameddig a papjuk megáldotta a búcsúsokat. A fogadó menetek így nem maradt ideje kialakítani az 1994-ben még megfigyelhető sorfalat. Kínálkodás sem volt, mint két évvel korábban, amikor kaláccsal, pálinkával „tisztelték meg” a búcsúsokat. A zászlókat meghajtották, az emberek is köszöntötték egymást, volt, aki virágot kapott. Az érkezők közül páran búcsúágot adtak át az őket váróknak. A menet elindult a templomhoz, elöl a hazatérők, utánuk besorolva az őket várók.

Amikor a menet eleje délután fél 5 körül a templom közelébe ért, meghúzták a harangokat. Az esperes és vele húsz-harminc helybeli a templom előtt az utcán várt. A szekerek félreálltak, az emberek a templom megkerülése után rövid hálaadásra betértek a templomba. Ott a plébános áldást mondott a búcsúsokra és köszönetet a részvételért, külön is a gyerekeknek, akik nagy számban tették meg az utat. Elénekeltek a *Himnusz*t és a *Boldogasszony anyánkat*. A búcsúsok levették csomagjaikat a szekerekről, és rövid búcsúzkodás után hazaindultak. Hat-hét órányi gyaloglás után ugyan kellően fáradtak, ám annál jobban át vannak itatva két nap közös imádságával. Egy fiatal lány 1994-ben a könnyeivel küszködve mondta el, hogy ő 1990-ben egyáltalán nem ment Somlyóra, de amikor meglátta a hazaérkező édesanyját, „akkor is ilyen fáradt volt [ti. mint most ő]. S az utcában, ahogy találkoztunk, úgy látszott valami rajta. Látszott, hogy nem is ő jön, hanem [már

sírva mondja] Jézust hozza. S akkor elhatároztam, hogy jövőben biztos, hogy én is el fogok menni. S azóta megyek”.⁶⁴⁷

Gyergyószárhegy

Gyergyószárhegyről 1990-ben a ferencesek kétszázötven zarándokot regisztráltak, akik autóbusszal érkeztek. A következő évben, 1991-ben a helybeliek a gyalogos zarándoklatot is újraindították, és a következő évtizedekben, mind a mai napig, tartják is ezt a hagyományt. A keresztalja a pünkösöd előtti csütörtök reggeltől hétfő délig van úton. Miközben számos általános vonást figyelhetünk meg a búcsújárásukban, érdemes ezeket a saját megszokások, a saját hagyományalakítás keretei közé illesztve szemlélni.

Szárhegy a Gyergyói-medencében fekszik, 60-62 kilométerre Csíkszeredától (autóval 60 perces, vonattal 80–100 perces út; naponta négy pár vonat jár). Ekkora távolságból még csak az udvarhelyszéki Barót újította fel a gyalogos zarándoklatot. Egybevetésül: a magyarországiak által olyannyira kedvelt gyimesi települések legtávolabbika is közelebb, 40-50 kilométerre van. Szárhegyen 1642-től 1951-ig ferences rendház működött, amely Gyergyó térségében sokáig hasonló vallási központ szerepet töltött be, mint a „csíki kolostrom”. 1771 és 1908 között kolostori iskolája is volt. P. Benedek Fidél úgy tudja, hogy ferences páterek a helyi elemi iskolákban még 1945-ig tovább tanítottak.⁶⁴⁸ Az épületbe 1990 után visszaköltözött és hosszú ideig lelkipásztorkodott egy idős szerzetes, P. Ferencz Ervin, aki a maga sajátos módján kulcsszerepet játszott az erdélyi ferencesek szétszórás előtti és utáni hosszú történetében. A páter Tánzos Vilmos és Mohi Sándor róla készült szép dokumentumfilmjében „szolgabarád”-nak nevezte magát.⁶⁴⁹ Nem kétséges, hogy a szerzetesek jelenléte generációkon keresztül nyomot hagyott a település egész vallásos életén.

Idekötődik továbbá a legrégibb székely földbirtokoscsaládok egyike, a Lázár család is, amely a 15. századtól jelentős szerepet játszott a térség és Erdély történetében.⁶⁵⁰ Az ő államosított kastélyukban az 1970-es években művészeti alkotótáborokat szerveztek. A csíksomlyói kálvárián az egyik kőkeresztet, a keresztút ötödik állomását 1939-ben a szárhegyi B. Gábor Ádámné állíttatta. A kereszt gyakran fényképezett, sokszor közölt felirata (betűhíven): „Keresztviselő | Krisztusom | tartsd meg székely | népemet | hogy nagy lélekkel | hordozza keresztjét.” Megjegyzendő, hogy a Kálvária keresztjei között ez az egyetlen, amelynek állíttatója nem az elülső, hanem a hátulsó oldalon örökítette meg nevét.

⁶⁴⁷ Fábíán Gabriella interjúja Kádár Gizellával, 1994. május 23.

⁶⁴⁸ Benedek F. 2005. 13–69.

⁶⁴⁹ Lásd a vizuális források között: V/15.

⁶⁵⁰ Garda 2012.

Szárhegy templomának búcsúja augusztus 15., Nagyboldogasszony ünnepe, de „Kis-Somlyó” búcsút a pünkösöd utáni kedden is tartanak; ez szinte Gyergyóba „kihelyezett” párja a somlyói búcsúnak. Azok a szárhegyiek, akik az előző öt napban megjárták Somlyót, ezen a kedden fogadják más falvak népét.

Szárhegy búcsúvezetője 1990 óta az 1936-ban született Kolcsár Ágoston volt. Régi emlékei voltak, erősen kötődött a szokásokhoz. *Búcsújárók énekeskönyve* címmel több kiadásban is megjelent ima- és énekgyűjteményt is összeállított.⁶⁵¹ Az ő kezdeményezésére indultak el 1990-ben gyalogos keresztaljával Gyergyóból, akkor alig egytucatnyian voltak:

Tizenketten Gyergyószárhegyről, hárman Gyergyóditróból csatlakoztak a régi hagyomány felélesztőihez, Gyergyószentmiklósról kilencen, Gyergyóalfaluból hárman, Borzsontról heten, míg Gyergyócsomafalváról egyetlen személy, az akkori pap ment a búcsúra. Erről dokumentum van, hiszen névsort vezettem minden résztvevőről

– mesélte Guszti bácsi, aki szerint a következő években a többi gyergyói faluban is megszervezték a gyalogos zarándoklatot.⁶⁵²

Egyik aggodalma volt, vajon hogyan fogadják a menetet a románok lakta Vaslábban. Volt egy rossz emléke: 1948-ban az ottaniak vasvillákkal és botokkal támadtak a búcsúsokra, akik a zászlórudakkal védekeztek. Ez csakis az akkori egyházellenes agitáció hatása lehetett, mert korábban éppen a vaslábiak adtak szállást a szárhegyieknek. A „következmény” az lett, hogy a határukat hamarosan elverte a jég. A következő évben pedig újabb meglepetés következett: „A román pápa térdre borulva várt bennünket a falu központjában, a papunk lábát csókolgatva kérte a bocsánatot: Iertați-ne, iertați-ne!” 1990-ben a fogadtatásról előre igyekezett gondoskodni: „Megkértem a községünkben dolgozó vaslábi származású rendőrt, hogy

179. Kolcsár Ágoston búcsúvezető (2001)

⁶⁵¹ Kolcsár 2008.

⁶⁵² Jánossy 2011, Mirk Sz. 2018. 117.

szóljon a szülőfaluja illetékeseinek, hagyjanak bennünket szépen átvonulni a településükön, hiszen mi nem bántjuk őket, így ők se bántsanak. Nem is volt gond, a románok kenyérrel és sóval várták az áthaladó keresztalját.”⁶⁵³

1991-től kezdve az újraindult keresztalja létszáma éveken át egyre növekedett: 1992-ben huszonöt, 1993-ban negyvenöt, 1994-ben kilencven, 1995-ben száznegyven, 1996-ban körülbelül száz, 1997-ben százhuszonöt voltak. Nagyjából ez a hatvan–száz körüli létszám állandósult, tíz évvel később, 2005-ben újra hetvennégyen értek Somlyóra. Ahogy 1990 után másutt, úgy a szárhegyiek többsége is csak szombat reggel indult autóbusszal és kocsival, a gyalogosokkal pedig a Szék útja elején találkoznak össze, onnan vonulnak a kegytemplomhoz; a kilencvenes években együtt négyszáz–nyolcszáz közötti létszámban írták fel őket. A búcsús menet – több évben történt személyes találkozások és interjúk alapján – nagy vonalakban a következőképp írható le.

A résztvevők csütörtökön kora reggel szentmisén vesznek részt, majd 7 vagy 8 órakor indulnak útnak. Átvonulnak Gyergyószentmiklóson és Gyergyótekerőpatakon, majd Vasláb után megpihennek, reggeliznek. Innen 1991 óta Marosfő és Csík-szentdomokos érintésével tovább is az országúton mennek az összeépült felcsíki falvakon át Csíkdánfalváig, ami kicsit hosszabb, de kevesebb kaptatóval jár, mint a hegyen át. 1949-ig ez másképp volt: akkor az erdei utakon, a Székaszó-patak völgyén át rövidítettek, de ez már csak az emlékekben van meg.⁶⁵⁴ „Akkor járatosabb volt, mint most, a hegyen keresztül” – mondta Kozma Ferenc 1994-ben. Abban az időben az országúton csak a szekerek haladtak volt a csomagokkal. A menet estére ér Dánfalvára, van, hogy korábban (6 óra körül), van, hogy csak sötétedés, este 9 után. Eddig megtettek körülbelül 42 kilométert. A dánfalvi szállás rokonoknál, ismerősöknél történik, este senkinek nem kell helyet keresnie. „Harangoztak, ugye, ahogy érkezett a kereszt. Mán a nép összefutott: na, jöjjenek ide ötön, oda ötön” (Gábor Vilmos). „Én, azt mondja, tízet viszek el, én hármat viszek el, én hetet viszek el. Úgy kapkodták széjjel a népet. Jaj, te a tavaly is itt voltál nálunk, jósz nálunk!” (Kozma Ferenc).⁶⁵⁵

Dánfalváról pénteken kora reggel (néhánykor már 6 óra után) újra elindulnak, és 14 kilométer után eljutnak Csíkcsicsóiig, ahol a templom kertjében megpihennek, reggeliznek. A közben útba ejtett falvakból csak másnap reggel fognak indulni, mert azokban még készülődnek; csak megnézik az áthaladó keresztalját, a szokott módon vízzel kínálják, de szertartásosan nem fogadják. A menet Csíktaplocán keresztül pénteken általában elsőként: kora délután, olykor már 2 vagy inkább 3 óra körül érkezik meg a kegytemplomhoz. A másfél napja úton lévők ekkor részesülhetnek a hagyományos búcsújárástól elválaszthatatlan fogadásban a templom kapujában (ezt a kilencvenes években az idős atyák, mint P. Daczó Lukács vagy P. Ferenc Ervin

⁶⁵³ Jánossy 2011, Mirk Sz. 2018. 117.

⁶⁵⁴ Tánzos 2016. 108.

⁶⁵⁵ Interjú Gábor Vilmossal és Kozma Ferencsel, 1994. május 20.

180. A keresztalja pénteken Csikcsicsón (1996)

181. Péntek délután a gyalogosan érkező szárhegyieket a régi szokás szerint a templom előtt fogadja P. Ferencz Ervin, a szárhegyi ferences (2009)

182. Éneklés a Salvator-kápolna előtt. A szárhegyiek megtartották azt a régi szokást, hogy szombaton, a nagymisét megelőzően a Salvator-kápolna előtti emlékkeresztnél körbeállva énekelnek (2009)

mindig megtették), majd ünnepélyesen bevonulnak az ilyenkor még csaknem üres templomba, ott eléneklik a búcsú beköszönő énekét: *Dicsértessék a Jézus s Mária neve...*⁶⁵⁶ Ekkor van idő felmenni a Mária-szoborhoz is, amit ugyancsak a kereszttel, lobogókkal tesznek meg, és ahogy a saját tárgyaikat szokták, úgy ezeket is hozzáérintik. Ezután megteszik a keresztutat a Jézus hágóján, énekelnek a Salvator-kápolnánál, majd a Szent Antal kápolnát érintve leereszkednek a borvízforráshoz. Itt kicsit felfrissülnek, és szertartásosan isznak, mégpedig egymás után a búcsús csengőkből, akár pohárból. A víz „szent víz”: „látjátok, ebből még az íze is más!”⁶⁵⁷ Visszatérnek a kegytemplomhoz, és részt vesznek az esti szentmisén, amely a „hivatalos” program szerint is a búcsú megnyitása. Ezen még alig vannak ott távolabbról érkezettek, ezért feltűnik a szárhegyiek rendezett és ünnepélyes jelenléte. Innen a mezőn át – ami utóbb, a kétezres években jórészt beépült új házakkal – Csiktaplocára tartanak. Ott beteszik a templomba a lobogókat, és szétoszlanak.

A szárhegyiek közül pénteken sokan virrasztanak a templomban az ugyancsak pénteken érkező moldvaiakkal, főként olyanok, akik vonattal már erre az estére

⁶⁵⁶ Réthy 1924. 140.

⁶⁵⁷ Molnár Gergely interjúja Kolcsár Ágostonnal, 2005. május 13.

befutnak Szárhegyről, vagyis nem a búcsújárás egynapos változatát akarják megvalósítani.

Csiktaplocán szintén régi időkből maradt hagyomány, hogy az érkező zarándokok ott megszállnak. Ennek felelevenítésében a szárhegyi pap segített: ő kérte meg a taplocai papot, hogy mozgósítsa a helyieket. Ők az első alkalommal a templomnál várták, és szinte „szétkapkodták” a zarándokokat. Ezek a kapcsolatok aztán állandósultak; 1996-ban például, amikor Botár Imréné házában és udvarán találkoztunk, már több éve jártak oda. A házban néhány idősebb ember, a csűrben a szénapadláson a fiatalok kaptak helyet. Este az udvarra beállt székéről elővették az elemózsiát, és fáradtan, de igen oldott hangulatban vacsoráztak. Fogadók és érkezők egyaránt tudják, hogy számíthatnak egymásra, erről nincsen előzetes értesítés. Utólag egy lapon vagy rövid levélben meg szokták köszönni a szívességet. Van, amikor az út közben bepiszkolódott fehér lobogókat este még ki is mossák, hogy másnapra tiszták legyenek.⁶⁵⁸

A szállás felé vezető úton 1996-ban érdekes találkozás zajlott le: befutott egy másik szárhegyi zarándok, az ottani tornatanár, aki egy nap alatt akarta megtenni a Szárhegy–Csíksomlyó közötti 62 kilométert. Reggel 4-kor indult el, mégpedig nem is egyedül, hanem néhány iskolás gyerekkel együtt, és este 6-ra érkeztek meg. Ez a menet egyszerre búcsújárás és „teljesítménytúra”, ami majd a következő évti-

183. A keresztalja a csiktaplocai szállásadók udvarán vacsorázik (1996)

⁶⁵⁸ Interjú Csergő Antallal, 1996. május 24.

184. A szállásadók csűrjében a fiatalok helyezkedtek el (1996)

185. Botár Imrénék este a szobában vetnek ágyat egy-két idősebb zarándoknak (1996)

zedben válik „divattá”. Az idősek egyfelől elismeréssel, másfelől székelyes tréfával viszonyultak hozzá, és tovább feszítették a húrt: ezt az utat meg lehet tenni tíz óra alatt is, ha óránként megtesznek átlag 6 kilométert. Évődő párbeszéd zajlott le erről a mező szélén, pontosan abban a modorban, mint amilyeneket Bíró Zoltán elemzett a tréfás nyelvi kapcsolatokról szóló könyvében.⁶⁵⁹

Szombaton reggel a búcsúsok újra gyülekeznek a templomnál, innen a Szék útja elejére vonulnak, s onnan az aznap odaérkezőkkel együtt, a tömegbe egyre jobban beleolvadva mennek fel a nyeregbe. „Kikerülünk, nyugodtan ki tudunk menni, s pihenünk délelőtt, amíg kezdődik a mise” – mondja Csergő Antal.⁶⁶⁰ „Egy nap mindenfélét megtenni nem lehet. Hogy elvégezzük a keresztútját is, megcsináljuk a nagy kikerülést, szentmisét is tudjunk hallgatni, ezt nem lehet megcsinálni. Így most [péntek délután] elmentünk, elvégeztük a keresztútját, utána holnap megyünk, csináljuk a nagy kikerülést, meghallgassuk a szentmisét, s hamar indulunk haza. Hétfőn 11 órára érünk haza.”⁶⁶¹ A szombat délelőtti pihenésre szükség is van: a nagymisést sokan fegyelmezetten végigállják, és a mise után hamarosan hazaindulnak. 20 kilométeres út áll előttük, mire öt falun keresztül újra elérnek Csíkdánfalvára, ahol a szokott helyeiken újra megszállnak.

Vasárnap „enyhébb” menet következik: reggel szűk két óra alatt, körülbelül 9-10 óra között érnek Csíkszentdomokosra, ott misét hallgatnak, és rövid pihenőt tartanak. Ilyenkor a szentdomokosiak keresztalja még távol van, csak az otthon maradottak gyülekeznek a reggeli misére. A szárhegyiek egy 1996-os megfigyelés szerint megálltak Márton Áron szülőházánál, meghajtották a zászlóikat, elénekeltek a *Székely himnuszt*, majd továbbindultak a templomhoz, amit először megkerültek, aztán bementek. Saját papjuk misézett nekik a szentdomokosiak két vasárnapi miséje közötti időben. Lobogóik közül csak a kisebbeket vitték be, a nagyok a falhoz támasztva kint maradtak. A továbbindulás után a hágón keresztül délután Marosfőre érnek, ahol ekkor megint van néhány órányi pihenő. Itt van a vasárnap esti szállás. Hétfőn már „csak” a maradék 25 kilométert kell megtenni, ez megvan kora reggeltől délig. Így az indulás utáni ötödik nap, oda-vissza körülbelül 150 kilométer gyaloglás után a búcsújárók hazaérnek a hálaadásra. Teljes búcsút nyertek, minden értelemben.

A szárhegyiek gyalogos zarándoklatához kapcsolódik egy felújított szokás, a *királynéültetés* is, ami a széles körben elterjedt pünkösdi királyválasztó szokások körébe illeszkedik. Marosfő felé menet az út egyik legmagasabb pontján, egy tisztáson kerül rá sor, a fiatalok közül választják meg királynak és királynénak azokat, akik a legtöbbet voltak gyalogosan a búcsúban. Virágkoszorúval megkoronázzák őket, testőrt és udvari bolondot is adnak melléjük. A kiválasztás közfelkiáltással történik,

⁶⁵⁹ Bíró 1997.

⁶⁶⁰ Interjú Csergő Antallal, 1994. május 20.

⁶⁶¹ Interjú Kozma Ferencsel, 1994. május 20.

előre nincsen megbeszélve. A szokás felelevenítésében mások mellett ugyancsak Kolcsár Ágoston búcsúvezető játszott fontos szerepet.⁶⁶²

A szárhegyiek többnapos gyalogos búcsújárása az 1990-et követő másfél évtizedben a hagyománynak olyan „kövülete”, amit korábban sok, egykor hasonlóképp búcsút járó székelyföldi településről leírtak, megfigyeltek. Köztük a legismertebb a Nyárad mente kis falvait egybefogó keresztalja Mihháza, ahol ugyancsak ferences kolostor volt;⁶⁶³ az erdővidéki katolikusok kisvárosa, Barót, vagy az udvarhelyi Zetelaka, illetve Háromszék és Kászon falvai.⁶⁶⁴ Ezekről a helyekről a gyalogos búcsújárást 1990 után szintén felelevenítették, de általában rövidebb formában, vagy inkább csak a vállalkozó kedvű fiatalok, vagy csak az egyik irányba, rendszerint odafelé. Ezekből a távolabbi falvakból az újabb időkben a gyalogos zarándokok rendszerint csatlakoznak ahhoz a faluhoz, amelyekben megszállnak. Barótról például Csíkszentsimonon át érkeznek péntek este, az áthaladáskor a helybeliek megvendégelik őket, friss virágokkal díszítik fel a lobogóikat és keresztjeiket, együtt imádkoznak velük a templomban, aztán egy részük át is kíséri őket a következő faluba, Csíkszentimrére. A barótiak ott szállnak meg, és velük együtt teszik meg a hátralévő 13-14 kilométert szombaton Somlyóra.⁶⁶⁵ Gyergyóalfaluból a gyalogosok pénteken kora reggel indulnak, Csíkkarcfalván szállnak meg, szombaton velük mennek tovább. Velük megy a szomszédos Borzont, Csomafalva, Újfalú, Gyergyószentmiklós, és magyarországiak is. Haza vasárnap délben indulnak, és hétfőn érkeznek meg.⁶⁶⁶ A szárhegyiek esetében ilyen találkozásra vagy kapcsolódásra nem kerül sor.

Gyimes

A három együtt haladó gyimesi keresztalja az egyik leglátványosabb, a legtöbben órájuk kíváncsiak, a legtöbb közlés és újságcikk róluk szól.⁶⁶⁷ Érdeklődők, turisták, filmesek a kezdetektől fogva csatlakoztak hozzájuk főként a Somlyóra tartó útvonalon vagy a hazaútvonal kezdő szakaszán. Saját tapasztalatom a búcsújárásokról 1990 óta van. 2008-ban megjelent könyvében Vass Erika egy teljes fejezetben részletezte búcsújárásukat, továbbá ennek vizuális megjelenítését is fényképanyagon, filmekben, ami itt felmentést ad az alól, hogy sok részletre kitérjek. A térhasználat, a szereplők, a kellékek a szent színház fogalomkör szerint rendre sorra kerülnek írásában, amely több évig tartó terepmunkán alapul.⁶⁶⁸

⁶⁶² Vass 2019, Vizuális források V/23.

⁶⁶³ Papp A. 1995.

⁶⁶⁴ Tánzos 2016. 84–108.

⁶⁶⁵ Málnási Levente beszámolója 1993-ból (Tánzos 2016. 101–106), Gránic Judit gyűjtése 1996-ból.

⁶⁶⁶ 2012-05 Balázs.

⁶⁶⁷ Tankó 1992, Vass 2007, 2009, Balatonyi 2017, 2009-06-02 Kiss.

⁶⁶⁸ Vass 2009. 92–137.

186. Szombaton, a nagymise végén a gyimesiek beálltak a fényképezésre (1995)

A szórványtelepülésen élő gyimesiek a saját *patakjuk* csoportjával indulnak, majd a három községközpontban, Gyimesbükkön, Gyimesközéplekon és Gyimesfelsőlokon gyülekeznek és állnak össze keresztaljába. Némelyik patak lakói csak az elhaladó keresztaljába csatlakoznak be, hasonlóképp, mint Kotormány tízes Csíkszentgyörgy-Bánkfalvához. A kerestecken belül már nem patakok szerint tagolódnak tovább az oszlop, hanem ki-ki besorol a helyére kor, nem és ruházat szerint (együtt tartanak a harisnyás-börmellényes férfiak). A legtávolabbi Gyimesbükk mintegy 50, a legközelebbi Gyimesfelsőlok mintegy 30 kilométerre esik Somlyótól. Akik pénteken kora reggel Gyimesbükről és a távolabbi patakokról elindultak, estére Felsőlokra érnek, ahol megszállnak, majd szombaton a kora reggeli indulás után néhány órával, dél körül érnek be Somlyóra. 1990-es megfigyelésem szerint, amikor velük tartottam, másnap a vasárnap reggeli mise után, fél 9 körül indultak hazafelé. Összeszedték a zászlókat, felsorakoztak a templom bejárata előtt, és búcsúéneket énekeltek. Aztán megindultak kifelé, az őket csodáló helybeliek és magyarországiak sorfala között. Legelől haladtak a gyimesbükkiek, akik a legtávolabbra mentek, aztán a középlekiak, majd a felsőlokiak. Mindhárom oszlopban legelől haladt a feldíszített vezérkereszt, két oldalán két kisebb zászlóval (a keresztet idősebb férfi, a zászlókat legények vitték). Utána a házaspáros, csángó népviseletbe öltözött férfiak következtek, majd a háromágú nagy búcsús zászló. Emögött a férfiak és legények közül azok, akik nem vették fel a népviseletet, majd a fiatalabb lányok, asszonyok, végül az idősebb asszonyok, keverve népviseletben és nem népviseletben. A sok

187. A gyimesiek vasárnap reggel indulnak haza a búcsúból (1996)

száz ember énekelve, rendezett oszlopban vonult ki a búcsú közvetlen helyszínéről, aztán ráfordultak a Csikpálfalva felé vezető útra. Csobotfalván a házak udvarain a menetet már várták a szekerek, amelyek a csomagokat, a gyerekeket és a fáradtabb idősebbekeket vitték. A menet fél 10 körül ért Pálfalvára, ahol szervezetten nem fogadták őket, csak a kíváncsiskodók álltak ki a kapukba. Itt és a további falvakban is némely ház lakói vízzel kínálták az elhaladókat. Pálfalvát elhagyva a menet – még mindig a földúton, a hosszabb országutat lerövidítve – az elpusztult Cibetfalva megmaradt temploma mellett haladt el, háromszor meghajtott a zászlókat, majd 10 óra körül ért be Csikdelnére, ahol csak áthaladtak, az előző faluhoz hasonlóan nem fogadták őket. Itt az oszlop már kezdett némileg fellazulni: az addigra elfáradt első zászlóvivőket felváltották, némelyek beszélgettek, volt, aki a nagy melegben sört húzott elő a szatyrából (engem is megkínáltak, s tőlem is elfogadták a továbbkínálást); meglazították a kendőket, s a falvak között már nem énekeltek annyit, inkább a rőzsafüzért mondták. Csikdelne után a magyarországi kísérők legtöbbször is elmaradt, a gyalogosok után már csak a tizenkét szekér haladt.

1990-ben a gyimesiek menetét csak a következő faluban, Csikszentmiklóson fogadták szervezetten, ahogy az előző nap odafelé is történt. A déltájban beérkező gyimesieket az útkereszteződésnél egy fogadó csoport várta, ők jelezték, hogy kanyarodjanak be a templom felé. Itt a némileg fellazult (de még nem felbomlott) menet újra összerendeződött, és énekelve vonult fel a templomhoz. Meghajtott zászlókkal, a felsorakozott székely ruhás legények és leányok előtt mentek be

a cinterembe, s a falon belül az oszlop kissé összetömörödve is csaknem körbe-érte a templomot. Így a takarásban állók nemigen hallhatták a piros miseruhába öltözött pap köszöntő szavait, nem válaszolhattak és nem énekelhettek együtt a templom kapuja körül gyülekezett mintegy százfőnyi falubelivel. Ezért a pap a menet mindhárom része számára megismételte köszöntését, együtt imádkoztak és énekeltek a falubeliekkel, majd szakaszonként vonultak ki. Sokan a gyimesiek közül (is) a szemüket törülgették. Nem csoda: ilyen menetre és ilyen fogadásra csak a legidősebbek emlékezhetek, s a fiatalabbak csak az ő elbeszéléseiből tudhatták, mit is jelent ez. A templom nyitva volt, de a gyimesiek oda nem mentek be; a falu határába érkezéstől a templomkapuhoz érkezésig szólt a harang, ezzel kiterjesztve az egész falura a fogadás szent terét. Az utcán rövid, vízvásnyi pihenő után a menet újra összerendeződött, keresztülvonult a falun, majd Csíkszépvízre ért, amely a gyimesi hágó előtti utolsó falu. Volt olyan szekér, amelyik egy kissé lemaradt, pár percre megállt, a férfiak beköszöntek egy kapuba kiállt ismerősnek, aki borral kínálta a fent ülőket. A menet Szépvíz után oldottabban haladt tovább: már nem énekeltek és imádkoztak, hanem igyekeztek elérni azt a helyet a kaptón, ahol le lehet pihenni ebédelni.

Szépvíz után körülbelül fél óra járásnyira, a víztározó gátja, a *dugás* mellett álltak meg. Addigra a rövid ideig tartó eső is elállt. Az út szélére telepedve ki-ki elővette tarisznyájából vagy a szekerekről az elemózsiáját: kenyeret, kolbászt, főtt tojást, juhsajtot, szalonnát. A hétköznapiakon közönséges puliszkát ez alkalommal

188. Hazaúton, Csíkdelne határában (1990)

189. Déli pihenő az út szélén a kaptató előtt (1990)

nem láttam. Volt, aki ledőlt egyet szenderegni, volt, aki az országút mellett ültében egy vad gyümölcsfacsemetét talált, és azt bicskával, kézzel kiásta, hogy hazavigye. A férfiak az út egyik, a nők a másik oldalán kerestek maguknak félreeső helyet. Abrakot vetettek a lovaknak. Volt, akiért otthonról eljöttek kocsival, és innen azzal vitték haza. Az egyórás ebédszünet után a továbbinduláskor az újra eleredt eső miatt levették és összecsavarták a rudakról a zászlókat, némelyek kifordították a mellesüket. Itt következett az út legnehezebb szakasza: az erdőn át felfelé kaptatva a régi gyimesi szekérúton levágták a kanyargós országutat, ahol csak a szekerek haladtak tovább. A hágóhoz közeledve újra elállt az eső, a rendezett menet itt már egészen felbomlott, ki-ki a saját tempójában ment, vagy a segítőihez igazodott. Beszélgettek, tréfálkoztak, meséltek. Itt még a hosszú gyaloglásokhoz szokott gyimesiek is fáradtaknak látszottak.

Amikor felértek a hágóra, megvárták egymást, az előénekesek a kereszt és a zászlók körül énekeltek, aztán a mezőn keresztülvágván, ismét kissé fellazulva megint levágták az országút nagy kanyarját, és lent az úton álltak össze újra rendezett oszlopba. A hazatérők délután 4 óra körül találkoztak össze a plébános, Berszán Lajos vezette fogadó csoporttal, mert ő csak szombaton, a Somlyóra vezető úton ment együtt az emberekkel. Meghajtották zászlóikat, és a fogadók a helyükre besorolva csatlakoztak az érkezőkhöz. A menet hamarosan Komjátpatakához ért, ahol a kápolnánál a plébános – aki lelke és mozzatója volt a búcsújárásnak – meleg szavakkal köszönte meg mindenkinek a részvételt, kiemelve, hogy milyen nagy számban és

190. Az érkezőket pálinkával kínálják (1990)

191. Az érkezőket fogadják Komjátpatakán (1990)

milyen szépen voltak ott a gyimesiek Somlyón. Ezután a Komjátpatakára, majd az út későbbi szakaszán az Ugrapatakára hazaérkezettek elváltak az oszloptól, mások egyszerűen benyitottak a kapun, ahol az országút mentén várták őket. Itt is sokan kínálták vízzel az embereket, feladták a szekerekre a poharakat.

A gyimesfelsőloki templomhoz közeledve – ahol az országúton újabb fogadó csoport gyülekezett – a menet legvégén haladó maradék gyimesfelsőloki csoport gyorsított, balra kilépve megelőzte a középloki és felsőloki oszlopot, majd visszanyarodva megállt az úton. Ilyenképpen a frissen hazaért felsőlokiak is fogadhatták a menet többi részét, akik előtt még hosszú út áll Gyimesközéplokig és Gyimesbükkgig. A továbbhaladókat zászlóhajtással, énekkel köszöntötték, majd felmentek templomukhoz, ahol ünnepélyes hálaadást tartottak. A végén elénekelték a pápai és a magyar *Himnusz*t, mialatt az oltár két oldalán népviseletbe öltözött lányok tartották a pápai és a magyar zászlót. A hálaadás után a templomi búcsús zászlókat becsavarták, és a templom sarkához, a torony mellé állították. A hazatérő búcsúsok magukkal vitték zöldágaikat, és azt a tudatot, hogy a világ rendje valamiképpen helyreállóban van.

A gyimesi keresztalja létszáma a hosszú út során dinamikusan nő és csökken. A gyalogos menetben nem vesz részt mindenki; sokan csak a szombati körmenetre, illetve a későbbi nagymisére csatlakoznak, mert otthon el kell látni az állatokat, vigyázni kell gyerekekre vagy öregekre. Így a „menetoszlop” a már és még résztvevőkkel együtt Somlyón a legnagyobb létszámú. A hosszan elnyúló országútba csatlakozó patakok népe pénteken vagy szombaton kis csoportokban várakozik a Somlyó felé haladókra, visszafelé hasonlóképp leválnak, és az elágazásoknál rátérnek a hazaútra.

A távolabbi Gyimesbükk búcsúsai vasárnap este megszálltak, és hétfőn indultak tovább.⁶⁶⁹ Közöttük is volt, aki már szombaton hazament, de a gyalogos keresztalja fogadására ők és az otthon maradtak összegyülekeztek a templomnál; volt, aki előtte hajnalban kint a pár kilométerre fekvő esztenán még ellátta az állatokat. 10 óra körül még többen aggódtak, hogy elegendő lesznek-e, az iskolás gyerekeknek akkor még csak a fele érkezett meg; ők kis kosarakban virágszirmot vittek magukkal. Fél órával később két lobogóra orgonából kötött virágdísz tettek fel, majd 11 körül minden különösebb rendezés nélkül, szinte „magától” összeállt a menet. Ötven méterrel később megálltak, a kántor csinált egy kis rendet. Továbbhaladva néha lassítottak, nehogy túl korán, vagyis a központtól túl messze találkozzanak a szembe jövőkkel. Ahogy máskor is, az út menti keresztelnél meghajtották a lobogókat. A félórás menet közben folyamatosan imádkoztak és énekeltek, de közben aggódtak is kissé, mert a pap még nem volt velük, és nem tudták, hogy nélküle mit csináljanak a találkozáskor. Fél 12 körül a Tarhavaspataka hídjánál találkoztak a hazatérőkkel, akik második napja, vasárnap reggel óta voltak úton. A gyerekek

⁶⁶⁹ Saját megfigyelések 1995-ben, interjúk Oltyán Ilonával, Pecman Péterrel, Deáky Andrásval, Simon Jakabbal.

virágszönyeget hintettek az érkezők elé, a lobogókat mindkét oldalon meghajtották egymásnak, a családtagok megölelték, üdvözölték egymást, és *kínálkodás* is volt kaláccsal, pálinkával. Sokak szeméből könny csordult ki a meghatottságtól, megkönnyebbüléstől, találkozástól. Egy román taxis éppen a találkozás perceiben hajtott bele a tömegbe, keresztül a virágszönyegen; nagyon megharagudtak rá, csaknem betörték az ablakát. Utóbb a fogadók az út két oldalára húzódtak, mint sorfal között haladtak át köztük az érkezők. Itt nem olvadt össze a két menet, a fogadók besoroltak az érkezők mögé. A templom felé haladva mindvégig ritmikusan szölkáltak a csengők. Egy kamiont elengedtek, majd a templomhoz érve mindnyájan, mintegy hatszázan bevonultak. A plébános, Simon Jakab köszöntötte őket.

192. A hazatérő keresztalját hétfőn délelőtt Gyimesbükkön virággal fogadják (1995)

A hálaadó mise után érdekes, a másodlagos reprezentációt felvillantó hirdetés hangzott el:

Még egyszer Isten hozta a csíksomlyói zarándokokat, én is kívánok nekik délutánra kellemes jó pihenést. És ahogy látták, a Duna Tévé is közvetítette – különösen, mikor hazajöttem, én is ott voltam Csíksomlyón, hazajöttem, akkor mondták, hogy a híveket is közvetítette elég bőven. Azonkívül látták, hogy a [név] elég hosszasan filmezett, egész úton. Ha sikerültek a képek, akkor majd a kedves híveknek bejelentem, hogy alkalomadtán megnézhetik a csíksomlyói búcsút. Pár kazettát majd átmásolok, és majd esetleg odaadom olyanoknak is,

193. Hálaadásra vonulnak a templomba (1995)

akiknek otthon van videójuk, hogy a családban, több család egybegyűlve megnézhesse majd.⁶⁷⁰

A hazaérkezőket ünnepi asztal fogadta, ami után lassan megtörténik a visszatérés a hétköznapi életritmusba.

Moldvaiak

A búcsúra a túlnyomó többség olyan helyről megy, ahol magyar nyelvét és nemzetiségét ismerik és elismerik, akár többségi, akár kisebbségi helyzetben él a saját országában. Van viszont a résztvevők között egy csoport, a moldvai magyarok, amelynek lakóhelyén nyelvét, nemzetiségét, kisebbségi kulturális azonosságát hivatalosan is kétségbe vonják, és minden hatalmi eszközzel arra készítetik őket, hogy a többségi román nemzetiség nyelvét használják. Az ő számukra a pünkösdi ünnep szinte az egyetlen alkalom, amikor lehetőségük van találkozni nagy tömegben másutt élő magyarokkal.⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Saját hangfelvétel.

⁶⁷¹ Barna 1993, Mohay 2005.

A moldvaiak somlyói búcsújárását mindenki másnál sokoldalúbban és alaposabban feldolgozta Tánczos Vilmos.⁶⁷² Legújabb könyvében elemezte azt is, hogy a vallásos kultúra nyelváltása mi módon változtatta meg a moldvaiak jelentős részének viszonyulását a csíksomlyói búcsújáráshoz.⁶⁷³ Részletes bemutatást nélkülözve itt elég csak utalni a moldvai magyarok azonosságtudatával, nyelvvesztésével, vallásgyakorlatával és számos más témával kapcsolatos eredményekre,⁶⁷⁴ valamint a számos szebbnél szebb albumra és népszerűsítő munkára.⁶⁷⁵

A Csíksomlyóra érkező figyelmes szemlélő a kilencvenes évek végéig szép számmal találkozhatott moldvaiakkal, azóta fokról fokra kevesebben vannak. Egy részüket könnyű megismerni jellegzetes női viseletükről és a megszokott magyar beszéd-től erősebben különböző nyelvjárásukról; mások észrevétlenebbek maradnak, s aki közelebb lép hozzájuk, hallhatja, hogy románul imádkoznak, beszélgetnek egymással. Kik ők, hol látni őket, mit csinálnak? Milyen találkozások jönnek létre moldvai és máshonnan érkezett magyarok között pünkösdkor Csíksomlyón? Milyen félelmek, tilalmak, gyanúk kísérték, és milyen remények, emlékek kísérik ezeket a találkozásokat?

Tudjuk, hogy a középkor vége felé Csíksomlyó volt a kelet felé irányuló misszió egyik kiindulópontja. Ezt követően is a moldvai magyarok évszázadokon keresztül főként a nyugatról érkező magyar ferenceseken keresztül maradtak kapcsolatban a saját egyházukkal. Még a 19. század közepén, az éppen átalakulófélben lévő Moldvai Fejedelemségben is heteket töltöttek arrafelé adománygyűjtő körútjukon a barátok.⁶⁷⁶

A búcsúban részt vevők ünnepi szokásaiban a mai napig erősen keverednek az egyházas és a népi vallásosság

194. Vasárnap hajnalban a Salvator-kápolnánál. Moldvai fiatalok a napvárás helyszínén, az esőben is énekelnek (1992)

⁶⁷² Tánczos 1992, 1995b.

⁶⁷³ Tánczos 2016. 191–249.

⁶⁷⁴ Detrichné Török 1990, Domokos 1987, Iancu 2011, 2013, 2017, Pávai 2006, Peti 2008, 2012, Pozsony (szerk.) 1999, Tánczos 1995a, 1995b, 1997, 1999, 2000.

⁶⁷⁵ Csoma 1988, Jánki 2002, Márton 2003.

⁶⁷⁶ Mohay 2003.

195. Pusztinai asszonyok énekelnek vasárnap reggel a Szent Antal-kápolnában. Utána a padokban reggeliztek meg, mert odakint esett az eső (1992)

elemei.⁶⁷⁷ Akik a kilencvenes években a többiek jó részénél korábban, már pénteken megérkeznek Somlyóra, azok egy része éjszaka a templomban virraszt, imádkozik, alszik, és ez megismétlődik a következő éjszaka is. A pihenést követő készülődés után ott találjuk a moldvaiakat szombaton és vasárnap hajnalban a hegyen, ahol a felkelő napba nézve énekelve, áhitattal várják és látják meg a Szentlelket.⁶⁷⁸ Akik betérnek a kápolnába, megérintik az ottani szobrokat, oltárokat, és egy részük térden állva kerüli meg az oltárt. Sokan gyónnak és áldoznak a kolostor udvarán, szabadtéren, és aki teheti, felmegy a kegyszoborhoz. Itt is imádkoznak, és megérintik a szobor lábát kezükkel vagy a magukkal hozott tárgyakkal: kendővel, imakönyvvel, kalappal, szemüveggel, virággal, zöldágakkal. Ezeket hazaviszik, és odaadják azoknak, akik személyesen nem vehettek részt a búcsúban, hogy ők is részesüljenek a kegyhely kisugárzásából. A hegyoldalban gyógyító füveket, gyökereket szednek, melyeknek ereje nagyobb a közönséges helyen találtaknál.⁶⁷⁹ 1990–1992-ben, amikor újra megtartották a körmenetet, a „bákói magyarok” a sor legvégén haladtak. Eleven tapasztalatokkal rendelkeznek saját magukkal vagy másokkal megessett csodákról, ezekről szívesen beszélnek is.⁶⁸⁰

⁶⁷⁷ Vrijhof–Waardenburg 1979, Mohay, 1997, Peti 2012.

⁶⁷⁸ Tánzos 1992.

⁶⁷⁹ Tánzos 2016. 152–155.

⁶⁸⁰ Bosnyák 1981, Kóka 1984, Peti 2012.

A moldvai katolikusok részvételét a búcsúban saját, román anyanyelvű és nemzeti identitású papjaik nem támogatják, sok helyen kifejezetten ellenzik és tiltják. Egy *Barát* nevű faluban, Bákó közelében a kilencvenes években az egyház létrehozott egy másik kegyhelyet, és erőteljesen szorgalmazza, hogy a moldvaiak pünkösdkor inkább oda zárandokoljanak.⁶⁸¹ A helyi püspökség ezt olyannyira fontosnak tartotta, hogy a somlyói kegyzoborról – ugyanazzal a csíksomlyói faragómesterrel, Ferencz Istvánnal, aki elkészítette a szobormásolatot a somlyói szabadtéri mise helyszínére is – másolatot készítettett, és még a helyi templom eredetileg Nagyboldogasszony-napi templomtitulusát is áthelyezték pünkösöd ünnepére; így ezt az ünnepet joggal lehet „ellenbúcsúnak” tartani.⁶⁸² Ez megosztotta a híveket, voltak, akik könnyebbnek találják, hogy oda menjenek, és mivel az ottani román nyelvű liturgiát könnyebben értik, kevésbé érzik idegennek magukat. Mások a közelség ellenére sem adják fel a somlyói zárandoklatukat:

Ott Barátba, ott is csináltak ilyen pelerinázs helyet, hogy a csángók ne jöjjenek ki ide, menjenek oda. De melyik el akar jönni Somlyóra, nem megyen oda. Mert ott volt nekem kétlépésnyi [lépésre], mert én ott lakok a városba, én csak húsz métert mentem volna gyalog, ameddig van a pelerinázs. De én ide jöttem, mert itt szeretem, halljak magyar misét, magyar éneket. Még tanuljak meg, fogjak fel egyet, mert szeretem. Nagyon szeretem énekelni magyarul.⁶⁸³

Egészen a közelmúltig nagy szerepe volt a csoportok megszervezésében a laikus búcsúvezetőknek.⁶⁸⁴ Andor János Bogdánfalván, Csernik János és Fikó Mihály Lujzikalagorban, Jancsi Istvánné Elek Ilona Szitásban fogta össze a környék búcsúisait.⁶⁸⁵ A csoportok nem visznek magukkal búcsús templomi zászlókat, mint más, székelyföldi települések, sem helységnévtáblákat, mint sokan a magyarországi zárandokok közül, nem csoportosulnak keresztaljákba. Vonattal, bérelt buszokkal érkeznek, és noha igyekeznek kerülni a feltűnést, sokan figyelik, ahogy készülődnek, felveszik ünnepi viseletüket. Vannak települések, ahonnan többen, máshonnan kevesebben, ismét máshonnan tudomásunk szerint egyáltalán nem indulnak el Csíksomlyóra. Leginkább az úgynevezett székelyes csángók jönnek (Pusztina, Lészped), valamint a déli csángók (Lujzikalagor, Klézse, Szitás, Diószén); legkevésbé az északi csángó falvakból, Szabófalva környékéről, amelyek messze is esnek, és korábban sem volt közvetlen kapcsolatuk Csíksomlyóval.⁶⁸⁶ Iancu Laura azt tapasztalta, hogy Magyarfaluban a búcsújárás elveszítette korábbi jelentőségét, és

⁶⁸¹ Fosztó 1999.

⁶⁸² Tánczos 2016. 213–232.

⁶⁸³ Interjú pusztinai asszonyokkal, 1992. június 7.

⁶⁸⁴ Tánczos 1995c.

⁶⁸⁵ Tánczos 2016. 200–2003.

⁶⁸⁶ Barna 1993.

hogy „az idős generáció emlékezete nem őrzi nyomát annak, hogy elődeik egykor csoportos zárandoklatot szerveztek volna a somlyói pünkösdi búcsúra”.⁶⁸⁷

Mivel odahaza a liturgia nyelve a román, csak ilyenkor hallgathatnak magyarul misét, énekelhetik szabadon magyarul énekeiket, gyónhatnak anyanyelvükön (le-számítva az odahaza olykor titokban magyarul végzett gyónásaikat).

Az utóbbi évtizedekben felgyorsult a moldvai magyarok körében a nyelvváltás folyamata: egyre kevesebben beszélik már a magyar nyelvet.⁶⁸⁸ Ez közrejátszik abban, hogy az erdélyi és az anyaországi értelmiség igyekszik „menteni, ami menthető”.⁶⁸⁹ Az utóbbi huszonöt-harminc évben sokféle kezdeményezés bontakozott ki a moldvaiak magyarságtudatának ápolására, megtartására: egyesület alakult, iskoláztatási és ösztöndíjprogram indult, újságot indítottak, kutatások szerveződtek, és nemzetközi fórumokon is hangot kapott a moldvai kérdés.⁶⁹⁰ Ezek sorába illeszkedik az is, hogy

196. A moldvaiak búcsús lobogója a Péter Pál-templomban (1992)

a csíksomlyói búcsún kitüntetett figyelem irányul a moldvai zárandokokra. Sokan vannak, akik számára elsősorban itt adódik a találkozás lehetősége, mert nem tudnak vagy nem mernek nekivágni egy moldvai utazásnak. Volt, aki úgy vélte, hogy a búcsúban találkoznak egymással, szinte egymásra találnak a Kárpátok két oldalán élő magyarok, és ezért van jelentős szerepe a búcsújárásnak a moldvai magyarok etnikai identitásának fenn-tartásában.⁶⁹¹ Kifejezetten a moldvaiak számára szervezik meg a „csángó misét” szombat este, de nem a kegytemplomban, hanem térben elkülönülve a búcsús tömegtől: a falu másik templomában, a plébániatemplomban. Ilyenkor összegyűlik száz-kétszáz moldvai zárandok, valamint körülbelül ugyanannyi érdeklődő is. 1995-ben a nagymise előtti hirdetésben háromszáz moldvai zárandokot köszöntöttek.

⁶⁸⁷ Iancu 2011. 33.

⁶⁸⁸ Tánczos 1997.

⁶⁸⁹ Peti 2006.

⁶⁹⁰ Szőcs 1993, Halász 2000, Pálfy 1997, Pozsony 1999. Az értelmiségi törekvésekről alapos áttekintés: Ilyés–Peti–Pozsony (szerk.) 2010.

⁶⁹¹ K. Lengyel 1990, Pávai 1996.

Történt kísérlet arra, hogy a moldvai magyarokat is a székelyekhez hasonló, erősebb kohézióval jellemezhető keresztaljákba szervezzék. Voltak, akiknél ez megértése talált, mintegy „érdekesnek” találták, másoknak ez idegenebb volt, mert számukra otthonosabb volt a kis csoportos búcsújárás. 1992. május 24-én a Magyar Piarista Diákszövetség és a Lakatos Demeter Egyesület egy búcsús zászlót adományozott „a” moldvaiaknak. A zászló egyik oldalán az államalapító Szent István képe, a másikon Szűz Mária képe látható, nyelén pedig 170 rézlemezre írva azoknak a falvaknak a neve olvasható, ahol Moldvában magyar lakosság (volt) található. A zászló szimbolikus formában hivatott kifejezni a moldvai magyarok egymás közötti és más magyarokkal való összetartozását.⁶⁹² Ettől kezdve minden évben szorgalmazták, hogy a moldvaiak is közösen, saját zászlójuk alatt gyülekezzenek és vonuljanak fel a szabadtéri nagymisére, csatlakozva a Csíksomlyó részét alkotó Csobotfalvához. Elöl rendszerint pusztinaiak haladnak. A Csíkszeredában tanuló moldvai magyar kisdíákokat a tanáraik minden évben kivitték, és hozzájuk csatlakoztak azok a szülők, akik erre az időpontra időzítették a meglátogatásukat;⁶⁹³ ugyanakkor évek múlva is volt olyan ötven-hatvan fős csoport Diószegről, amely nem csatlakozott a közös kereszthez.

197. A moldvaiak keresztalja csatlakozik a körmenethez. Erőss Péter vezeti őket (1993). Sok iskolás gyerek megy a szüleivel, csak néhányan öltöztek ünneplőbe (1993)

⁶⁹² 1992-05-25 H. P.

⁶⁹³ Iancu Laura szíves közlése.

1993-ban a szombat esti csángó misét követő ünnepélyes és hosszas szertartás keretében újra átadták a zászlót azzal, hogy most nyújtják át az erről szóló adománylevelet. Magában az esemény újbóli megszervezésében és az adománylevél szövegében láthatjuk, hogy a szervezők közös emlékezetet igyekeznek létrehozni, különösen azok között, akiknek élményük lehetett magyarországi és budapesti eseményekről:

A zászló és a kereszt az anyaországi magyarok szeretetének jelképe. A moldvai magyarokat somlyói zarándoklatát vezesse évről évre, és emlékeztesse őket őseik hitére, és az adományozók ragaszkodására. [...] Ez a kereszt vezette az ezer csángó zarándokot 1990. augusztus 18-án, Budapest utcáin a Szent István-bazilikához, a csángó misére, valamint e kereszt alatt sorakoztak II. János Pál pápa budapesti szentmiséjén. Ezt a keresztet a szentséges pápa 1991. Szent István napján megáldotta. Ezzel a kereszttel kísérték a csángó testvérek Domokos Pál Pétert az utolsó útjára. [...] A búcsú végeztével a zászló és a kereszt végleges helyére visszakerül a somlyói kegytemplomba, ahol a két búcsú között őrzik az idők végezetéig. Az adományozók határozott szándékának teljesülését a használat és az őrzés vonatkozásában a mindenkori somlyói ferences házfőnök és a csíksomlyói plébános mint zászlóőrök ellenőrzik.⁶⁹⁴

A zászló voltaképp „senkié”; év közben a csobotfalvi plébániatemplomban őrzik, hiszen nem tartozik egyik moldvai faluhoz sem, egyik templomban nem kaphatná meg az őt megillető megbecsülést. Az átadás végén erről ez hangzott el:

Mert mi a csángóságot nem szeretnénk megosztani, tehát egyik falué se. Ugyanolyan joga van annak a három zarándoknak, aki egyik faluból érkezik, mint annak az ötvennek, aki egy másik faluból érkezik. És itt, amikor összegyűlnek azután Csíksomlyón, akkor együttesen menjenek a zászlóval a kereszt alatt. Ha külön-külön a falvakból hozzák, akkor csak egyszerre egyiknél lehet. És nem szeretnénk egyiket sem előnyben részesíteni, hanem mindenkit együtt.⁶⁹⁵

Jáki Sándor Teodóz bencés atya, aki a moldvai csángók egyik nagy barátja volt,⁶⁹⁶ a mise után a maga sajátos módján csaknem „énekórát” tartott, megmutatva az előénekes által soronként vezetett éneklési módot (ami ő maga is Moldvában tanult).

A zászló átadását követő más években is volt rá példa, hogy a csángó mise alkalmával prominens magyarországi politikusok, pártvezetők, miniszterek köszöntötték

⁶⁹⁴ Saját helyszíni hangfelvétel, 1993. május 29.

⁶⁹⁵ Uo.

⁶⁹⁶ Jáki 2002.

a moldvai zarándokokat, hogy így adjanak kifejezést szolidaritásuknak. 1995-ben például Surján László (korábbi egészségügyi miniszter, a Kereszténydemokrata Néppárt elnöke) ugyancsak átadott egy másik zászlót Eröss Péternek, a Moldvai Csángómagyarok Szövetsége elnökének. Noha csak a mise végére érkezett meg, a politikus hosszú beszédben méltatta a zászló szimbolikus jelentőségét („Éljünk bárhol, a föld bármely országában, összetartozunk, egyek vagyunk őseinkben, egyek vagyunk hitünkben, és egyek vagyunk, remélem, jövőnkben is...”), megtapsoltatta az ötletgazda Csépe Béla parlamenti frakcióvezetőt, aki aztán Eröss Péter hosszú köszöntő beszéde után ugyancsak szólásra emelkedett.

198. Csángó mise a csobotfalvi plébániatemplomban. A templomot a Duna Televízió alaposan bevilágította (2005)

Nem tudni pontosan, hogy az ilyen szimbolikus gesztusoknak az érintettek körében milyen a valódi hatása. A megbecsülés jelét ugyan érzékelhetik, de saját otthoni környezetükben sokkal erősebbek az ellentétes hatások. A csángó mise után a kétezres évek közepéig (amíg Gergely István ott működött) a plébániatemplomban a fiatalok énekes-gitáros esti és éjszakai virrasztása következett. A kétféle „közönség” egy darabig keveredett is, a padokban fejkendő idős nénik bóbiskoltak, körülöttük a fiatalok tapsolva, égre emelt kézzel hallgatták az együtteseket, énekeseket.⁶⁹⁷

⁶⁹⁷ Túros 1995.

199. Moldvai gyerekek a csángó mise idején a templom mellett. Ünneplőben várakoznak, elfoglalják egymást (2005)

Mivel a moldvai magyarok között igen kevesen vannak, akik magyar iskolában tanulhattak és tudnak magyarul olvasni, számukra a kilencvenes évek elején segítségképpen összeállították a csiksomlyói búcsú énekeit, mégpedig a számukra könnyebben olvasható román helyesírással. Tudjuk, hogy ilyen füzetből a búcsúra való felkészülés során is tanultak az egyik faluban, Pusztinában a helybeli asszonyok.⁶⁹⁸ Mivel a moldvaiak sok olyan imádságot tudnak, amit otthon a templomban nem használhatnak, imakönyveik csak románul vannak, és az ő körükben nem ismert általánosan a magyar egyházi nyelvezet, nehezen imádkoznak együtt a többiekkel.⁶⁹⁹ A kötött liturgikus imákat is a szóbeliségben hagyományozzák, ezért például a Miatyánknak is eltérő változatai vannak.⁷⁰⁰ Gyakran lehetünk tanúi annak, hogy azok a moldvaiak, akik egymás között magyarul beszélgetnek, a keresztyton vagy a hajnali napváráskor románul énekelnek. Ha néhány moldvai zarándok vezető nélkül van ott a keresztyt alján, megvárják, míg román imakönyvvel érkezik valaki, vagy igyekeznek csatlakozni egy másik csoporthoz. A tájékozatlanabb magyarországi résztvevők ilyenkor nem is mindig tudják, kikkel találkoznak, de akik

⁶⁹⁸ Gazda–Benedek 1997.

⁶⁹⁹ Tanczos 1999, 2000.

⁷⁰⁰ Mohay 2002.

ismerik őket, azoknak sem egyszerű velük menni. Tovább színesíti a képet, hogy a moldvai csángók közül nagyon sokan már városokba költöztek, román nyelvűvé váltak – a búcsúra pedig onnan jönnek el, oda térnek vissza. Legalább a nyolcvanas évek óta a templomi virrasztáskor is felhangzanak román énekek. Ilyenkor egyfajta versengésnek is tanúi lehetünk a különböző nyelvű csoportok között. Több más, egyértelmű jelenség mellett mindez világos jele annak, hogy az utóbbi évtizedekben „a vallásos kultúra kicserélődése (*culture change*) végérvényesen befejeződött”.⁷⁰¹

A moldvai zarándokok jelentős része számára nehézségekbe ütközik Csíksomlyón a kegyhely nemzeti jellegével azonosulni, hiszen az ő etnikai identitásuk elsősorban inkább a katolikus valláshoz kötődik, másodsorban az anyanyelvűhöz, és sokkal kevésbé a nemzeti közösség 19–20. században megszületett és megalkotott közös emlékezetéhez.⁷⁰² A moldvaiak sohasem tartoztak a magyar államhoz, ezért a búcsún újra meg újra előkerülő történelmi és szimbolikus utalások számukra kevesebbet vagy semmit sem mondanak. Az ő körükben valószínűleg jóval nagyobb a búcsú vallási jelentése és jelentősége, tapasztalataikat és élményeiket elsősorban a „nagybetűs” szenttel való találkozásban élik meg. A Lészpedről érkezett Jánó Ilona elmondta: azért jön, hogy kérje Szűz Mária segítségét, imádkozzék másokért, és azokban az években, amikor valamiért nem tudott eljönni, feltarisznyázott és megfizetett másokat, hogy eljöhessenek helyette is imádkozni. Látomásai is voltak már, amikor Mária megjelent neki, és közvetlen tanácsokat adott életére vonatkozóan.⁷⁰³ Egy másik, hetvenegy éves asszony azt mondta, vigasztalásért jön; férjét huszonkét évesen veszítette el a háborúban, amikor lányuk még csak kéthetes volt.⁷⁰⁴ Hasonló tapasztalatokról ír Tánczos Vilmos is.⁷⁰⁵ A töb-

200. Moldvai csángók csoportja napvárás után (1985)

⁷⁰¹ Tánczos 2016. 206–208.

⁷⁰² Magyar 1994, Pávai 1996, Pozsony 1993, 1996.

⁷⁰³ Interjú Jánó Ilonával, 1992. június 7. Vö. Keszeg–Peti–Pócs 2009. 307–314.

⁷⁰⁴ Interjú Bezsán Ferencné Kotyorás Rózával, 1993. május 29.

⁷⁰⁵ Tánczos 2016. 209.

201. Bezsán Ferencné Kotyorás Róza Lészpedről a szombati nagymise után (1993)

van még benne életerő, el bírja magát látni, nem szorul gondoskodásra. Ezért az az üzenet, hogy „kint voltam a hegyen”, nem pusztán egy helyváltoztatás közlése, hanem jóval több annál.

Valódi találkozás a búcsú alkalmával moldvai és erdélyi magyarok között véleményem szerint alig történik. Néhányan talán észreveszik a többségnél áhítatosabb magatartásukat, azt, amit Tánczos Simon így fogalmazott meg:

[...] ezek a moldvaiak s a csángók, azok még hívőbbek, mint itten a székelység, a csíki népség. Azok még istenfélőbbek meg hívőbbek, azokban még több a bizodalom, még jobban bíznak, értette-e. De tudja, hogy ha nem bíznék – az én szememben megerősíti az, hogy azt a fáradságos utat, amit Moldvából gyalog, s a Gyimesekből kijőnek, s félig eljönnek, s ott meghálnak Felsőlokon s nem tudom, mi. Azoknak az embereknek valami hitük csak van, értette-e. [...] Ne haragudjék, gyalog onnat azt az utat el, s vissza, szinte egy hétbe kerül nekik, míg hazajutnak, pusztá szórakozásból azt nem csinálja meg. Én feltételezem, hogy annak az embernek hite kell legyen. Kell, hogy bízzon Istenben.⁷⁰⁶

⁷⁰⁶ Interjú Tánczos Simonnal 1997. május 18., Csíkszentkirály.

bi, máshonnan érkezett zarándok számára többet jelent az örömteli együttlét a nagyszámú résztvevővel, amit sokan majdhogynem „magyar ünnep”-ként érzékelnek és visznek haza.

Az idősebbek a búcsú fáradalmait, az utazás, a hegyre mászás nehézségeit, a kevés alvást, virrasztást szent próbatételként fogják fel, amiket örömmel vállalnak azért, hogy részesüljenek a búcsú kegyelmeiben. Ez tehát nem az erőnlét demonstrálása mások előtt, mint például annak a gyergyószárhegyi csoportnak az esetében, amelyik egyetlen nap alatt hetven kilométerről gyalogolt el Csíksomlyóra. Ezentúl az az erőfeszítés, amivel valaki még kétszer is ki tud menni a hegyre, ahol a mise és a hajnali napvárás van, saját maga és a családja, közössége előtt is megerősíti őt abban, hogy

A moldvaiakat, főként a beszédük különössége miatt, kevesen értik:

Olyan különösen beszélnek, nem lehet megérteni. Nem tudod érteni meg a szót, nem úgy beszélnek, bár mint mi. Erőst különösen beszélnek, úgy, mint-ha románysítanak, se nem román, se nem magyar. Olyan különösen ejtik ki, hogy rosszul lehet érteni az ő beszédjüket.⁷⁰⁷

A búcsúra előbb érkeznek, onnan előbb mennek haza, egymással szorosabban összetartanak, noha szívesen elegyednek beszédbe másokkal. Könnyebben fekszenek le a templom kövére pokrócra, kabátra elpihenni, sokan látják úgy őket, hogy beérik a kevesebbrel, az egyszerűbbel. A vásári forgatagban, az árusok körül alig látni őket, nemigen vásárolnak, inkább félrehúzódnak. Olykor mintha még egy kis gyanakvás, lenézés is illetné őket a helybeli székelyek részéről; mások mellett ez feltűnt a találkozásokat kereső és figyelő antropológus Papp Richárdnak is.⁷⁰⁸ A média viszont hajlamos rá, hogy a másik oldalt hangsúlyozza, sokszor kerülnek kamerák elé. 1998-ra már hallatszottak olyan hangok is, hogy ez aránytalanságot eredményez:

202. Moldvai magyarok vasárnap reggel a nyeregben. A napvárás helye lekerült az oltár mellé. Az imádságra felállókát autók, sátrak, műsorkészítők, zászlók gyűrűje veszi körül (2005)

⁷⁰⁷ Interjú hazafelé tartó gyimesiekkel, 1990. június 3.

⁷⁰⁸ Papp R. 1996. 9.

Most már vannak olyan megjegyzések, hogy a pünkösdi búcsú nem csak a moldvai csángóké, egyáltalán nem csak a csángóké, mert a Duna Tv erre van beállva. A tavaly is azt közvetítette, ahogy elindultak, most is Klézséről, ahogy elindultak, végig. Pedig ez nem egy csángó búcsú. És hallottam ilyen megjegyzéseket, székelyektől, hogy van itt más is. Egyszerű emberektől. Azok is ugyanúgy szépen elindulnak a falvakból, jönnek.⁷⁰⁹

A búcsúról szóló beszámolók újságokban, tévéműsorokban kétségkívül a közös tudás, a közös képzetek előállításának kitüntetett helyei. A jövő dönti el, mennyire fogja majd egybe a moldvaiakat ez a közös tudáskészlet a búcsú más résztvevőivel, vagy mennyire maradnak meg a saját gondolkodási és hitrendszerük megszokott keretei között.

Bukarestiek

A román fővárosból érkezett magyarok szervezeten először 1900-ban vettek részt a somlyói búcsúban, és valóságos feltűnést keltettek. Zarándokcsoportjukat egy lelkes egyházmegyes (korábban ferences) pap, *Bálinth János* szervezte meg. Erdély határain túli városból akkor ők voltak az elsők. Emiatt is indokoltnak tartom, hogy a búcsús csoportok áttekintésében rájuk is sor kerüljön, kivételesen az előzményekre is kitérve.⁷¹⁰

A 19. század második felének és végének bukaresti magyarsága több hullámban került a dinamikusan fejlődő román fővárosba. Ez más havasalföldi városokkal együtt az osztrák–magyar kiegyezést követően is komoly vonzást gyakorolt az erdélyi, különösen a székelyföldi magyarságra, amiben egyértelműen a hazai megélhetési nehézségek játszották a főszerepet.⁷¹¹ A szegényebbek cselédként, a mesteremberek a saját szakmájukban biztos jövedelemre számíthattak a rohamosan kiépülő új negyedekben. Az első világháború előestéjére az akkor körülbelül kétszázötvenezer lakosú Bukarestben a magyarok száma már több tízezerre tehető.⁷¹² 1930-ban a népszámlálás alapján huszonnégyezer magyar anyanyelvű bukarestiről tudunk.⁷¹³ A magyar diaszpóra néhány évtized alatt megteremtette szervezeti életét, kiépítette egyházait, iskoláit, társadalmi és művelődési intézményeit.⁷¹⁴ Leginkább az egyházak, közülük is elsősorban a református egyház fogták össze a magyarokat, sokkal kevésbé számontartott a katolikusok szerveződése.

⁷⁰⁹ Interjú Mihály Andrással, 1998. május 18.

⁷¹⁰ Mohay 2007b, 2019. 204–219.

⁷¹¹ Árvay 1998.

⁷¹² Bálinth 1901. 167.

⁷¹³ Beke 1980. 48.

⁷¹⁴ Kovách 1996.

Ezért az a kép alakult ki, hogy a bukaresti, tágabban a regáti magyarság nemzeti és vallási megmaradásában elsősorban a református egyház és társadalmi szervezetek játszottak kulcsfontosságú szerepet, a katolikusok pedig csaknem elhanyagolhatóak.⁷¹⁵ Az ortodox környezetben természetesen mindkét felekezet hívei törpe kisebbségben éltek, és olykor még azt is kétségbe vonták, hogy a vallásuk valóban vallás-e. Református templomokra fel kellett tenni a keresztet, máskülönben az épületet nem is tartották volna templomnak.⁷¹⁶ A reformátusok „igazi magyar” jellegét persze látszat szerint alátámasztotta, hogy román reformátusok korábbi térítési kísérletek ellenére sem voltak, míg román nyelvű katolikusok nemcsak hogy voltak, hanem a 19. század végén az egyházszervezetük is kiépült. Bukaresti magyar iparosok szervezete volt a Kocsigyártók Egyesülete, az egyetlen nem magyar nyelvű ipartársulat a fővárosban,⁷¹⁷ és 1897-ben a Nyerges-tetőn éppen ez az egyesület állított emlékművet a szabadságharc utolsó székelyföldi csatájában hősi halált halt katonáknak.⁷¹⁸

Bálinth János papi működése nyomán a bukaresti Bărăntzia-plébánián felpezsdült az élet. Ő alapította meg a *Bukaresti Magyar Újságot*, a *Szent István Király Egyesületet*, amely rövid idő alatt az akkori Románia legnagyobb taglétszámú szervezetévé nőtte ki magát. Művei közül maradandó az 1901-ben megjelent *Szent István Király Egyesület Emlékkönyve*, amelyet szerkesztett és nagyrészt írt is.⁷¹⁹ Innen ismerhetjük meg a legrészletesebben az egyhetes búcsújárás részleteit. Korai példája ez a búcsújárás és a turizmus vegyülékének. Az út úgy volt megszervezve, hogy az egyesítette magában a zárándoklat és az oldottabb hazalátogatás vonásait: igyekeztek „teljes búcsút nyerni”, és hagytak időt a rokonlátogatásra, valamint meglátogatták a Nyerges-tetői emlékművet is. A búcsús mise végén maga az erdélyi püspök, Majláth Gusztáv Károly áldotta meg zászlójukat. A bukarestiek Szent István Király Egyesülete a következő években is megszervezte a somlyói búcsújárást, egészen az első világháború kitöréséig. Erről a szórványos sajtóhíradásokból nyerhetünk képet, amiből kiviláglik, hogy Bukarest mellett más regáti városok magyarjai is csatlakoztak a kezdeményezéshez.⁷²⁰ A két világháború közötti évekből az akkori gyér források nem teszik lehetővé, hogy választ adjunk a kérdésre, vajon akkor is jártak-e a somlyói búcsúba Bukarestből, és ha igen, hogyan. Valószínűsíthető, hogy alkalmanként jelen lehettek, de aligha szervezett formában, hiszen a Szent István Király Egyesület önállósága, a Magyar Társulattal egyesülvén, megszűnt.⁷²¹

⁷¹⁵ Mikecs 1989. 411.

⁷¹⁶ Oberding 1940. 35.

⁷¹⁷ Kovách 1996. 20.

⁷¹⁸ Bálinth 1901. – Az emlékhely újabb elemzése: Balázs 2018.

⁷¹⁹ Bálinth 1901, Bándi 1901.

⁷²⁰ Mohay 2009. 215–219.

⁷²¹ Nagy S. 2000. 190–202. – Gazdag sajtóanyagra alapozott részletes áttekintés a bukaresti magyarokról: Hencz 2009, 2016.

A bukarestiek századfordulós somlyói zarándoklata jellegében jól beleillik a következő fejezetben részletezett változásfolyamatba, a kegyhely vallási turizmus célponttá válásába, annak egy korai esetét láthatjuk benne. Az eredeti vonzókörhöz tartozó székelyek egy másik országban, egy másik kultúrába beilleszkedve keltek útra úgy, hogy célpontjuk azonos, célja és lebonyolítása viszont eltérő volt. A háttérben (előtérben?) egy határozott szervező állt, a toborzásra újsághirdetést használtak, pénzt gyűjtöttek, lobogót varrattak, kijelölt vezetőik voltak, különvonatot fogadtak. Minderről a saját sajtójukban folyamatosan hírt adtak, és más vallásúak számára is megnyitották a csatlakozás lehetőségét (kifejezve, hogy az indíttatás itt sem csak vallási, hanem hazafias-nemzeti is), továbbá a vallási zarándoklat idején túl az emléképolás és az önmaguk reprezentatív felmutatásának programjait is beiktatták.

A változást követően 1990-ben a bukarestiek újra ott voltak a búcsún. Ferences feljegyzés szerint autóbusszal jöttek, pénteken este 10-kor érkeztek, negyvenhatan voltak, és pap vezette őket, aki magyarul is beszélt. A következő évben, 1991-ben a pap nevét is felírták: Csobán Mihály plébános érkezett hetven autóbusszos zarándokkal. 1992-ben ötvenen érkeztek péntek este. Körmeneti zászlójukon az 1994-es évszám olvasható. 1996-ban a hangosbemondón keresztül is köszöntötték a bukarestieket. 1997-es ferences feljegyzés száz bukaresti résztvevőről tudott, Páll Antal vezetésével. Újsághír szerint 2000-ben a *Romániai Iskolapolgár Alapítvány* szervezésében másodszer került sor ifjúsági találkozóra Csíkszeredában a pünkösdi búcsú idején. A nagyszebeni, máramarosszigeti, nagykárolyi, nagyváradi és sepsiszentgyörgyi résztvevőkön kívül bukaresti ifjúsági szervezetek vezetői is jelen voltak a rendezvényen. A mintegy negyven középiskolás és egyetemista szombaton részt vett a csíksomlyói búcsús szentmisén és körmeneten, aztán szervezeti és szervezési problémákról hallgattak előadásokat. A búcsús hangulatot felelevenítő riportalanyok között egy bukaresti románt is megszólaltattak.

Dan Stoenescu, Bukarest: Megható ennyi embert egy helyen látni, mi Bukarestben hallottunk a csíksomlyói zarándoklatról, de természetesen a sajtó sokszor torzító interpretálásában. A valóság egészen más, ezt látni kell, valóban megható és felemelő. Köszönjük, hogy részt vehettünk.⁷²²

A régi címén új formában újraindított fővárosi újság, a *Bukaresti Magyar Közlöny* 2005 júniusában közölt rövid összeállítást a búcsújárásról *Bukaresti magyarok a Szűzanyánál* címmel. Panait Mária akkor elmondta, hogy 1990 óta a bukarestiek „minden évben elzarándokolnak a hagyományosan pünkösdi szombatján zajló csíksomlyói búcsúra” Páll Antal címzetes esperes vezetésével (kiemelés tőlem – M. T.). Péntek este 10-kor indultak autóbusszal, hajnali 4-re érkeztek meg a templom-

⁷²² 2000-06-12 Orbán.

hoz, és még aznap délután 4-kor vissza is indultak, hogy este 10-re hazaérjenek. A kegyhelyen megérkezéskor a templomba mentek, Máriát köszöntötték, misén vettek részt, és reggel mentek keresztutat járni, aztán a déli ünnepi mise után levonultak a hegyről, és készültek hazaindulni. György Katalin hetvenkét évesen tizenötödszörfre volt Somlyón, mint mondja, „el sem tudom képzelni, hogy én ne lennék ott”. Stoica Ilonka a falubelijeivel való találkozásnak örült, Göde Anna pedig úgy érezte, mintha újjászületett volna.⁷²³

A rövid, egynapos búcsújárás formailag beleilleszkedik a modernizálódó somlyói zárandoklatok rendjébe: csak a szombati napra koncentrálódó ünnepen igyekeznek mindazok ott lenni, akik jelen akarnak lenni a búcsúban, s így a vasárnap is, az éjszakai virrasztás is kényszerűen elmarad. Az éjszakai buszozással meg lehet takarítani a szállásköltséget, a gyors hazaindulás lehetővé teszi, hogy a fáradalmakat vasárnap ki lehessen pihenni. A költségek és az idő kímélése vezet ide; a száz évvel korábbi egyhetes zárandoklat manapság már lehetetlennek bizonyul.

A csoportok tárgyai

A *csoportok* magukkal vitt tárgyai: a zászlók vagy lobogók, a kereszték, a helység-névtáblák, a ritmust adó csengők, kolompok, valamint a rézfúvós zenészek hangszerai meg a csoport együttes éneklését irányító hangszóró és mikrofon megjelenítik és kifejezik a keresztalják egységét.

A búcsúra érkező *lobogókat* olyan falusi közösségekből hozzák, ahonnan generációk óta járnak Csíksomlyóra. Ezeknek egyik oldalán rendszerint a falu védőszentjének képe látható, másik oldalán valamilyen más, Jézust vagy Máriát ábrázoló kép, felirat. A lobogók megtestesítik a búcsús csoport összetartását a máshonnan érkezettek között, és kifejezik, hogy honnan jöttek, hova térnek vissza. Amikor a búcsúnak még csak regionális jelentősége volt, a résztvevők többsége szemében ezek a szimbólumok egyértelműen azonosították, ki kicsoda, ki kivel tartozik össze, vagyis mindenki által ismert vizuális kódként működtek. A modern időben – több évtizednyi kihagyás után – ez a közös ismeret megkopott: az emberek többsége a tárgyak alapján már nem tudja azonosítani, kivel is találkozik. Ezért kerülnek a lobogókra helységnevfeliratok: sok faluban kis helynévtáblát szerkesztettek (például Csíkszenttamás), vagy felhímezték a falu nevét (Csíkszentlélek, Mihháza, Kászonaltíz).

Amikor a falvakban még ismerték a többi falvak védőszentjeit, a zászlók egy-egy csapat hovatartozását jelezték. „Az öregek már látták, az ezelőtt levők ismerték, minden évben jöttek, és tudták, hogy melyik kereszt alá álltak, hova tartoztak, csak megnézte a keresztet, tudta, hová való. Mi csak ezt így hallásból tudjuk, mert meg

⁷²³ 2005-06 Bogdán.

203. Csikjenőfalva lobogója (1992)

204. Zabola lobogója (1992)

se voltunk akkor. (De jártak akkor is búcsúra?) Búcsúra igen, csak ilyen kereszttel nem” – mondták fiatal csikszeredaiak 1990-ben szombat délután a templomkertben, a körmenetre indulás előtt. A tudás az évtizedek alatt elhomályosult ugyan – ám az igény, hogy a többiek is tudhassák, kik is vagyunk „mi”, nem változott meg.

A lokális közösségek lobogóvitelének kiformalódott hagyományai vannak, amit a búcsú újjáéledésekor megtanítottak a fiatalabb nemzedékeknek. Fizikai erő kell hozzá, hogy a *háromágú* lobogó háromfelé ágazó nyelét három férfi szélben, meredek lejtőn összehangoltan megtarthassa, és ahhoz is gyakorlat kell, hogy hazafelé tartva, a településekről kiérve vagy az eső elől sértetlenül felcsavarják, majd alkalmas időben újra elővegyék.

A zászlók rendszerint nem egy-egy lokális közösségé, amiket szentek képei díszítenek, hanem változatos méretű, és mindig egynyelű nemzeti zászlók. Többnyire távolabbról, Magyarországról érkezettek viszik őket. Másképp bánnak velük, mint a helyiek a saját lobogóikkal. Vannak csoportok, amelyek nem visznek zászlót, mert kevesen vannak hozzá; ők gyakran helységnevtáblákkal jelzik a kilétüket. Ilyenekkel Magyarországról és az erdélyi településekről érkezettek között is találkozhatunk (például Nagyszében, ahol a magyar katolikusok törpe kisebbségben vannak). A győri egyházmegye hívei a helységnevtáblát és a nemzeti zászlót kom-

ponálták össze. Azonosító táblákat a kilencvenes években egyre inkább más részt vevő csoportok is elkezdtek alkalmazni: iskolák, cserkészcsapatok és más, inkább intézményekhez, mint helységekhez köthető csoportok. Magyarországi és erdélyi települések, amelyek testvértelepülési kapcsolatokat létesítettek, közös helység-névtáblát is visznek. Az ünnepi körmenetben, majd utóbb a szabadtéri nagymise helyszínére vonuláskor a zászlók megtartottak valamit azonosító jellegükből: ezek nyomán a tömegben könnyebb megtalálni egymást, de kétségkívül az is szempont, hogy a táblák és zászlók a kamerákon keresztül a nagyvilágba is elviszik a táblát tartó közösség hírét.

A csoportok tárgyai sorában a hagyományosak közé tartozik a *csengő* vagy *kolomp*: ezek ütemes hangja biztosítja a falusiak rendezett gyalogmenetében a ritmikus lépéstartást. Más búcsújáróhelyek tárgykészletében ez nem szerepel, ez is somlyói jellegzetesség. A csengőkből hármat-négyet visznek egy sorban férfiak vagy gyerekek, és jellegzetes feszes mozdulatokkal, előretartva adnak ki vele hangot. Ennek különösen addig volt szerepe, amíg a búcsújárók a lakhelyükről, akár 20–40 kilométerről is gyalog tették meg az utat. Ilyenkor főként a falvakon áthaladva léphettek egy ütemre a hangjára, falvak között nem használták. Használatukat már a 19. század közepén keletkezett híradások is leírják, sok régi lehet

205. Csíktaploca lobogója (1992)

206. Mikháza lobogója (1992)

207. A háromágú lobogó hordozása (2010)

208. Gyergyószárhegyiek búcsús kolompja, belsejében 1882-es évszámmal (1996)

közöttük; a szárhegyiek egyik csengőjének belsejében 1882-es évszámot láthatunk. A mostani búcsújárásban a hosszú gyalogmenetek már ritkábbak, a legtöbbször járművekkel érkeznek, de a nagymise helyszínére való felvonuláskor még szerepet játszik, ezért a gyerekek újra megtanulják a használatát.

Rézfúvós zenekar néhány hagyományos falusi, főleg gyergyói búcsús csoportnál fordul elő. Egyházi énekek vezetésére a szabad téren, nagy tömegben (ahol a templomi orgona hatása nem érvényesülhet) ez bizonyult a leghatásosabb módszernek. Ezt váltja fel másoknál a mikrofon és hordozható hangszóró: ezt a kilencvenes évektől használják nagyobb létszámú csoportok vezetői, mert a nagy tömegben nem lenne könnyű

együtt énekelni, ha nem hallanák jól a vezetőt, kántort.

A csoportok tárgyaihoz tartoznak a *járműveik*, közlekedési eszközeik is, amelyekkel érkeznek. A gyalogosan útnak induló csoportokhoz is tartoznak lovas szekerek, amelyek a nehezebb csomagokat, olykor az elfáradt idősebbeket viszik. A lovak szerszámját a búcsúból hazatérve rendszerint virágokkal díszítik. A szekerekre azt a holmit is felrakják, ami az éjszakázáshoz kell, ezek helye a búcsú ideje alatt a szálláson van.

A nagy tömeg a modern közlekedési eszközöket használja, vonattal, bérelt autóbuszokkal és személyautóval is érkeznek. A búcsújárás alkalmával a buszokra olykor tesznek valamilyen jelzést, feliratot, ami az utazó csoport kilétére utal, hazatérve pedig búcsús díszek jel-

209. A zászlórudat a vállra akasztott bőrpánt és -tok segítségével lehet biztonságosan megtartani (2010)

210. Egy újabb fajta tábla és kereszt. A nagymise végén gyerekek várják a szétszéledt csoportjuk tagjait (2010)

211. Kislegények adják az ütemet a csengőjükkel a menet élén (1990)

zik, hol jártak. Kisebb számban alkalmi járművek is előfordulnak, mint a moldvai csángók teherautóból átalakított személyszállító járműve. Szerepet kap a mentőautó is, amelynek a legnagyobb zsúfoltságban is utat engednek.

Külön tanulmányt érdemelne a *ruhaviselet* a búcsún. Ez szoros összefüggésben van a búcsúra érkező települések saját viseleti kultúrájával. A viselet főbb típusait az adja meg, hogy a ruházat milyen mértékben alkalmazkodik közösségi elvárásokhoz, illetve mennyire függetlenedik tőlük. A legszembetűnőbb jellegzetesség, hogy a búcsús tömeg öltözetéből összességében hiányzik az ünnepi jelleg. Falusiak körében sem tekinthető már általánosnak, inkább kivételesnek, hogy hagyományos népviseletet vesznek fel; ilyenre nagyobb tömegben főként a gyimesi csángók körében van példa.

Őket nemcsak az erősebb hagyománytisztelet indítja erre, hanem az is, hogy papjaik biztatják őket, öltözzenek népviseletbe. Ezzel a megjelenésükkel jelentős látványosságok a búcsúban, aminek tudatában is vannak. Rajtuk kívül még moldvai csángók és cigányok járnak hagyományos jellegű viseletükben, de ezt már kevésbé lehet ünnepinek nevezni. Más székelyföldi és erdélyi falusi csoportok mellőzik a népviseletet, egyszerűbb ruhát vesznek fel, amelynél főként az a szempont, hogy kellően alkalmazható legyen a változékony időjáráshoz, valamint hogy legyen kényelmes, és ne legyen kényes. Az ilyen öltözetű emberek jelen a legnagyobb tömegben, s közülük kerülnek ki azok, akik nagy figyelemmel és érdeklődéssel fordulnak oda más, viseletbe öltözött csoportok felé.

Egy következő típust azok jelentenek, akik a népviseletet mintegy újjáélesztik, jelmezszerűen összeállított darabokat vesznek fel: székely ruhát azok a fiatalok, akik a papság körül sorfalat állnak, tartják a kordont, vagy a búcsús csoportokban elől haladnak. Itt a közösségi jelleg már sokkal kevésbé érvényesül, több az egyéni ötlet, a hagyományból megismert együtteseket részben régi darabok felhasználásával, részben újraalkotásával igyekeznek megvalósítani. Ilyen jelmezszerű viseletek találhatók meg egyes testületek, lovagrendek tagjain is. Külön típust alkot a vezetők, rendezők ünnepi ruházata (öltöny, nyakkendő, karszalag), továbbá az egyházi vezetők és a papság megkülönböztető liturgikus öltözete.

A búcsújárásban részt vevők között azok, akik helyben szállnak meg vagy a templomban töltik az éjszakát, magukkal hoznak egy váltás ruhát is, és rendszerint a második nap kora reggel valahol átöltöznek. Akik csak a búcsú szombatjára érkeznek, és távolabb szálltak meg, nem öltöznek át, így kisebb a csomagjuk. 19. századi és 20. század eleji leírások még arról számoltak be, hogy a falvak népe milyen szín pompás képet mutatott a búcsún, falvanként vagy tájanként azonosítható népviseletben; mára ez az egységesség az általános modernizálódás következtében teljesen megszűnt, hiszen a résztvevők köre is sokkal szélesebb.

A kézben hozott csomagok, táskák, batyuk a legváltozatosabb képet mutatják. Vannak köztük alkalmi nejlonszatyrok és tartósabb táskák. Bennük a búcsú idejére legfontosabb profán és szent tárgyak kapnak helyet: esernyő az eső és a nap ellen, innivaló, elemózsia, valamint imakönyv, szentképek, rózsafüzér, asszonyoknál kendők. A táskák tartalmának egy része kisebb körben akkor válik láthatóvá, amikor családok, rokonok padra, fűre telepszenek le, és megterítenek, falatoznak. Ezek a tárgyak a búcsúra indulók számára voltaképp kívül esnek azon a körön, amire odafigyelnének, csak a funkcionalitásuk számít; így lehetséges, hogy idős asszony a templom karzatán lepihenve olyan reklámszatyrot tesz maga mellé, amelyen unokája korú lány kétrészes fürdőruhát reklámoz. A táskák, szatyrok ott vannak a templomban is, és – ha van, aki vigyáz rá – a padban a helyet foglalják, míg a tulajdonosuk felmegy a szoborhoz.

Láthattuk, hogy a kutatott időszakban a búcsújárás szervezése fokozatosan professzionalizálódott, a kialakult formák állandósultak mind a vallási, mind a profán téren. Kiepültek a szervezés bejáratott útjai, állandósultak a specialisták, a segítők, rendeződött a térszerkezet. A zárandokok tárgyainak megfigyelése hosszabb időn keresztül ugyanezt támasztja alá. A nagy tömegben, amely viszonylag rövid ideig, nem egészen egy napig van együtt meghatározott „napirend” szerint, lassacskán kiformalódott, és állandósult az a tárgykészlet is, amelynek felhasználásával a zárandokok részesei lesznek az ünnepnek.

212. Ferences nővér a mellékoltárnál. A fényképezéskor zavartan elmosolyodik, tudja, hogy „színen van”. Miután P. Daczó Lukács összeismertetett vele, „megbocsát”. Gáspár Mária Petronella nővér Marosvásárhelyről érkezett pénteken (1996)

15. Arcok, élmények, találkozások

A búcsú szokásrendje, külső-belső szerkezete, formái a tudományos kutatás számára is megragadhatóak. Sokkal kevésbé hozzáférhetőek a személyes élmények. Talán még az sem biztos, hogy az „élmény” szó a megfelelő: a „vallási tapasztalat”, a „találkozások a szenttel”, az „érintkezés a transzcendenssel”, az „ember és a lélek megrendülése a szentség közelében” kifejezések a megfoghatatlant próbálják megragadni. Ezekről a tapasztalatokról ritkán esik szó, ha mégis, azok „kitüntetett” pillanatok és helyzetek. Olyankor az arcok megváltoznak, az élmények újra átélhetővé válnak, a beszélő és a hallgatója között más természetű találkozás jön létre, mint a megfigyeltek és megfigyelők között.

A kutatás szikárabb helyzeteiben néhányan kitüntettek azzal, hogy mélyebbre is betekintést engedtek. Biztos, hogy tudományos értelemben nem „representatív” ez a kör, mint ahogy az itt felidézett helyzetek és megfogalmazások sem alkalmasak általánosításokra vagy következtetések levonására. Inkább tekinthetők szövegekben megjelenő illusztrációknak. Az is biztos, hogy az ilyen természetű szavak nehezen lennének besorolhatók tematikus rendbe. Többségük az imádságról, a hitről, az Isten és Mária segítő erejéről, testi-lelki gyógyulásról szól. Ugyanezek az emberek (ahogy nagyon sokan mások is) beszéltek másról is, ki többet, ki kevesebbet, és csaknem mindegyikük tudását hasznosítottam a kötet más fejezeteiben. Voltak, akikkel éveken át voltam jó kapcsolatban, másokkal csak egyszeri találkozásra nyílt alkalom. Ma már alig él valaki közülük. Egyikük sem akart sem néprajzi „adatközlő”, sem antropológiai vagy vallási kutatás alanya lenni, de mindegyikük engedte, hogy szavaikat hangszalagra vegyem. A szó szerinti lejegyzéseken csak egészen kis mértékben igazítottam, a helyzetek érzékeltetése érdekében pedig a kérdéseimet megtartottam.

P. Benedek Domokos OFM (1929–2012)

1996-ban, a búcsús nagymise elején a ferences tartományfőnök mondott köszöntőt. Az ilyesmi a kegyhely ferences „házigazdái” részéről megszokott része az ünnepi liturgia kezdetének, akik pedig hallják, már órák óta „benne vannak” az eseményekben, de tudják, hogy az „igazi” közös élmény ezután következik. Benedek Domokos ezekkel a szavakkal zárta köszöntését:

A buzgó és alázatos imádságra most két szempont is sürget bennünket. Részben magyar népünk millecentenáriuma, részben pedig a boldog emlékü Márton Áron szent életű püspökünk születésének százéves jubileuma. Kérjük a Szentlélek Istent, hogy áldjon és szenteljen meg mindnyájunkat, és adja a Boldogságos Szűzanya, hogy ez a pünkösdi záróimádkozatunk felejthetetlen élmény maradjon, és igazi életszentségre indítson mindannyiunkat, akik ma ide, Csíksomlyóra eljöttünk.

Ez a lelkipásztori intelem az imádságot és életszentségre törekvést emeli ki, ezeket pedig hozzáköti az aktuális idő két fontos emlékezeti tartalmához: egyfelől egy össznemzeti ünnephez, másfelől a főként Erdélyben csaknem szentként tisztelt Márton Áron emlékezetéhez. Az élmény itt: cselekvésre indító és megkívánt motiváció.

Borbély Gábor (1930–2013)

Borbély Gábor a szocializmus idején egyike volt az ellenálló, és emiatt meghurcolt papoknak. 1979 és 2000 között volt plébános Csíkszeredában, a „rendszer váltás plébánosa”; előtte és utána is sok egyház- és közösségépítő ötlete és kezdeményezése volt.

Amikor 1997-ben, pár nappal a búcsú után beszélgettünk, szóba került sok szervezési kérdés, az évtizedek óta felgyűlt lelkipásztori tapasztalatok, a nemzedékeket elválasztó különbségek, a zavaró nyugati hatások, még a Habsburg-család jelenléte is. A hitélmény rögtön a beszélgetés elején, szinte kérdés nélkül került szóba:

Valóban, ha sok ember együtt van, akkor a hit mellett mindjárt alkalom adódik, hogy egymásban az embert meglássuk, sőt, a testvért, a keresztényt. Megbecsüljük, és mindenkinek az emberi méltóságát megadjuk, a szeretetet s a reménységet. Ezek az isteni erények azok, amelyek látványosan, mint egy fókuszon keresztül megsokasítják az idevonatkozó ismereteinket. – Aztán természetesen néprajzilag tekintve, a nyelv, a viselet, a kultúra, ahonnan jönnek. Székely közösségek ezek, mindegyikben van egy sajátos megélése az identitásuknak, nemzetiségi és vallási identitásuknak. Ez különösen akkor vevődik észre, mikor a *Mennynek királyné asszonyát* éneklük, eltérően a kottázott résztől. Valahogy így látom, hogy azt a sajátos műveltséget hozza az ember s a keresztalja, a lelkipásztornal az élen. – Van egy nagy látványosság is itt. És a látványosságon túl, amelyet a külső ember, a külső társadalom vagy a világ néz, aki benne részt vesz, annak van élménye. Hitélménye, szeretetélménye, a reménységre élménye.

Mi adja meg ezt az élményt?

Egyszer a belső lelkiesség. Az, hogy ugyanaz a hit. Kilencvennyolc százalékban ez a tömeg katolikus, ugyanazt a hitet vallja. És itt nemcsak a hitről van szó, hanem a hagyományok is ugyanazok. A hit megvallásának, a hit megélé-

sének a formája több évszázadon keresztül kialakult itt ebben a medencében, a Székelyföldön.

A sokat látott pap az élményt a legszorosabban a hithez kapcsolja, mégpedig annak nem annyira az egyéni, hanem sokkal inkább a közösen megélt formáihoz, amelyek erősen kötődnek kulturális hagyományokhoz. Nem áll egymással szemben a látványosság és a hit élménye, de a megkülönböztetésük világos. Egyértelmű megfogalmazást kap a nemzetiségi és vallási identitás, de korántsem csak általánosságban, hanem konkrét kifejezésformákra is figyelve.

Bíró Pálné Szakács Teréz (1907–1997)

1996. május 26-án, pünkösdvasárnap délután beszélgettünk hármasan a férjével, Bíró Pállal az otthonukban, Csíkszentmiklóson, ahová az unokája vitt el.

Édesapja az ő kislány korában veszett oda az első világháborúban. Édesanyja ezután újra férjhez ment, így ő megélte a mostoha sorsot: „De el tetszik-e hinni, hogy míg kicsikék voltunk, mennyit szenvedtünk. Hárman voltunk, s aztán édesanyám férjhez ment, de azután mostohaságot éltünk. S az mind mostohaság.”

Tizennégy évesen kezdett szolgálni járni Bukarestbe, ami sok éven át tartott. 1936-ban ment férjhez Bíró Pálhoz, aki Csíkszentmiklóson 1945 és 1948 között az utolsó bíró volt. Hamarosan vettek egy kis darab földet, azon gazdálkodtak.

Teréz néni a búcsúba a betegségei miatt akkor már két éve nem jutott el. A lassan folyó beszélgetés során gyorsan váltakoztak a témák, hol egyikük, hol másikuk vette át a szót a múlttól, családról, betegségekről. A gyógyulásról kérdeztem, amikor felcsillant az istenhite és a Máriába vetett bizalma.

Én is sokszor vagyok beteg, megjövök [meggyógyulok], s a jó Mária megsegít. Olyan nagy tudósok nem vagyunk. Vallásunk megtartjuk, máskéval nem foglalkozunk.

De azt tudom, hogy a Jóistennek van hatalma s van kegyelme. Istenbe bízunk, s Mária édesanyánk gondot

213. Szakács Teréz (1996)

visel reánk. Ennyit tudok. S aztán ilyen egyebekvel nem foglalkozunk. Mert vallás nélkül élni nem lehet, az ember olyan borzas lesz, hogy minden haja szála égnek áll, ha a világgal foglalkozik egészen. S egy kicsit olyan meghatottak is kell legyünk. Mert ha az ember elhagyja minden vallását, akkor olyan – csúf.

Ez mit jelent, Teréz néni, hogy meghatottak kell legyünk?

Kell érzésünk legyen, igen. Egymást kell szeressük, egymással kell jól legyünk. Én nem veszekedtem soha senkivel. Amit tudok, egy asszonyval veszem össze, mert pletyka volt. Pletykálni nem pletykálok, s akin tudok, segítek. Én olyan asszony vagyok, ha elmegyek valahova, én elhagyom az én dolgomat, s el tudok menni segíteni. S ha éjjel végzem, éjjel végzem az enyimet, s ahogy tudom, úgy csinálom. Jövök haza most a tavaszon is a mezőről, oda fel voltam egészen a borvízoldalba, jöttem haza, s valakik ott dolgoztak. Odaálltam, segítettem. S azt mondja a fia, hogy Tera néni, maga most es a régi. Édesanyámék mellett laktak, s ilyen gyermekek voltak. Mikor én itthon voltam, akkor bémentem közikbe, nem voltak honn a szülők, s rendet csináltam. S azt mondja most is, hogy tevékenykedni szeretek. Segíteni szeretek máson, adni is szeretek. [...]

Én szeretek máson segíteni. S aztán ha az Isten megsegít, bízom az Istenbe. S még idáig meg es segített minden nehézség közt. Sokat szenvedtünk, de mégis megértük.

Ferenc Erzsébet (1926–)

1996. május 26. vasárnap hajnalban a borvízforráshoz menet beszélgettünk. Előtte egész éjjel imádkozott a templomban. Gyergyószentmiklósról vonattal érkezett a búcsúba. Gyógyulásokról, szenvedések enyhüléséről és elviseléséről beszélt.

Volt egy ember, le volt benuva, nem tudott menni. S akkor felvitték a Máriához, elhozták. S a másik évben tudott jöni a Máriához. Mellette ültem a padba. Semmit nem adtak, hogy valami gyógyszert, érti? És annyira meggyógyította a csíksomlyói Szűzanya, hogy a másik évben tudott jönni. Ő önálló lett, hogy tudott menni.

Mondom, nekem is csütörtökön a derekam úgy fáj, s úgy fogta el a szívemet. S pénteken reggelre jobban lettem, hogy tudjak jönni a búcsúra. Hál' Istennek. Tényleg úgy fáj a derekam csütörtökön es, hogy azt hiszem, meghalok pénteken reggelre. S mondom, drága Szűzanyám, segélj meg, hogy tudjak eljönni a búcsúra. S el is tudtam jönni.

Azt, akit odavittek, azt hogy vitték oda? Nem is tudott lábra állni?

Szóval, úgy alig tudott lépni, kettő úgy felvezette a Máriához. Mondom, annyira jól lett aztán.

Gyerekeket is szoktak vinni oda, hogy beteges. Kicsi gyermekeket, annyit vitték ölbe oda a Máriához, a lábához. Súrolják a kezeket a gyerekeknek.

Most is megtörténik ilyesmi?

Most is olyan kell legyen! Mondom, én is, hogy milyen beteg voltam, csak magamról mondom. És pénteken reggelre mintha valaki levette volna a fájdalmat rólam, készültem ide Somlyóra. Én csütörtökön este nem reméltem, hogy el fogok tudni jöni. Mondom, Istenem, van egy hónapja, hogy készülök, s nem fogok tudni eljöni. Úgy bántott! S a Szűzanya megsegített, hogy – Már csak az ember rá kell gondoljon, nem kell itt legyen, s kérje, s megsegíti. Egyszer biztos.

Én olyan beteges voltam, iker voltam. A társam élt egy évet, s életrevaló volt, s én halálravaló, s én maradtam meg. Huszonhárom éves voltam, mikor kivették az epémet, azután szültem öt leánykát. Azelőtt csak kettő volt, úgy-hogy hetet szültem. S akkor dolgoztam húsz esztendő, hála Istennek. Az utolsó kenet fel volt adva, s itt vagyok. Biztam a jó Istenbe mindig. Ki Istenbe bízik, nem csalakszik. Ez így igaz, biztos.

Most van egy fiam, pap bácsi, kint van Németországban, szóval unokám. A másik unokám ott van Gyulafehérváron, most megy első éves papnak. Úgy örvendek.

(tölt a borvízből a forrásnál)

Egyenként megtöltöm. Akarok hazavinni borvizet a férjemnek.

Férje otthon maradt?

Otthon maradt a férjem, mert nem bírja jól magát, aztán mondom, kínlódjak vele? [...] A pálinkát megissza, s az esze elmegy tőle.

Szereti az italt?

Jaj, erősen szeresse, s az a baj. De hát immár nincs, mit csináljak, így kell jó legyen, ahogy van.

Mióta házasok?

Jövőbe, ha megérem, ötvenéves házasok leszünk.

Én hetven leszek szeptember, Mária neve napja. Mondom, hogy mennyi minden mentem keresztül, én voltam beteg, mikor születtem, a társam élt, iker voltam. Társam született, életrevaló volt. Az Mária volt, mert Mária neve napja volt, s én azért lettem Erzsébet, mert másodmagammal születtem. Jaj, Istenem.

Mindenesetre ezt így hallottam, az nem csalakszik. Én mindig a Jóistent arra kértem, hogy amit ki kell bírjak, azt bírjam ki. S ki is bírtam, s örökké es kibírom. Pedig a férjem olyan itkámos, hogy iszik. Megveszen egy fél liter szeszt, vagy megveteti valakivel, megvegyíti, s addig issza, míg benne tart. Annyit mérgelődök azért, de hát – bele kell nyugodjak.

Jánó Ilona (1934–)

A lészpedi „szent leány”, Jánó Ilona sokszor beszélt a látomásairól, mennyei üzenetekről. Személye, tudása széles körben ismert néprajzkutatók, folkloristák körében is. *A lészpedi szent leány látomásai* címmel Kóka Rozália egy egész kötetben

tette közzé a vele készült hét hosszú beszélgetését Pozsony Ferenc és Pócs Éva kísérőtanulmányaival.⁷²⁴ Néhány évvel később Peti Lehel közölte a saját és néhány más gyűjtő beszélgetéseit.⁷²⁵

1992-ben pünkösdvasárnap a reggeli mise közben bő fél órát beszélgettünk a templomkertben. Közben a templomból kihangosított liturgia és a harangzúgás is hallatszott.

A búcsúra vonatkozóan feltett kérdésre adott, szinte egy lélegzetre elmondott válaszában Jánó Ilona valójában alig tesz említést búcsús élményről, annál inkább a kapcsolatairól, lelki találkozásairól az Istennel, ami látomásokat, belső lelki és testi érzéseket foglal magában. Hogy mindebben milyen fontos a kegyhely, azt mutatja, hogy ha nem tudott eljutni a búcsúba, másokat kért meg, és az ő útjukat fizette meg, hogy imádkozzanak érte.

Ilona néni, még egyet akarok kérdezni. Ide Somlyóra miért jön?

Azért, Szűzanya Máriát megkérjem, tiszta szívből a segítségét, mert érzetem, ez a tizenharmadik szent búcsú. És már ezenkívül megfizettem még másoknak az útjukat, mikor nem tudtam eljönni, hogy másoknak megfizettem, s feltarisnyáztam, úgy, mint én jöttem lenne el, hogy részesültek ők. Megfizettem édesapámnak, eljössz a búcsúra, megfizettem egy leánynak egyszer, s egy leánynak megfizettem egyszer. A másoknak is fizettem meg, hogy részesüljenek a búcsút, és imádkozzanak értem, és akkor nem tudtam eljönni. És érzetem. Én mikor idejövök Szűzanya Máriához, látomásaim is voltak itten. S idejövök, néha, hogy én igazán ott es a Szűzanya Máriát nagyon tisztellem, s azért, hogy jelentkezett többször. Mikor voltam, tyár szomorú voltam Ceaușescu idejében, meg volt jelentve Ceaușescunak is a leesése. S akkor hát én érzetem, hogy az én fejem az ő ölibe volt. A kezivel megölelt, mint az Úr Jézust. Jártam az ölibe mennyországba is. Jártam az ölibe az Atyaistennek es, és

214. Jánó Ilona (1992)

⁷²⁴ Kóka 2006.

⁷²⁵ Keszeg-Peti-Pócs 2009. 243–351.

jártam az Úr Jézusnak az ölibe. Az én lelkem, mikor lelkemet felemelik, testem még igen, de ezekbe és örülök neki, hogy Úr Jézust én magamban érzem és hordozom. Hordozom a sebek által és hordozom a szentség által. És akkor mindig egy kapcsolatban vagyok az Úr Jézussal, egyek vagyunk, mint hogy mondta az Úr Jézus. Azt mondja, mikor mondta az apostoloknak, én véletek együtt vagyok, én bennetek vagyok, mint az Atya énbennem, én is úgy vagyok tikkbennetek, és tikk is bennem. Így biztatta a szavával az Úr Jézus. És én igazán érzem, mit mondott Szent Pál is, hogy ő érzi az Úr Jézust, Szent Pál is mondta ezt. Úgy érzem én is, hogy én érzem énmagamat benne, és őt énbennem, ami kapcsolatban vagyunk.

Jánó Ilona a napvárásról mondottak végén arról is beszélt, hogyan jelenik meg neki személyesen a Szentlélek:

De nekem történt még otthon is, hogy láttam, érzettem. És az Oltáriszentségben mutatódott meg Szentlélek Úristen. Az Oltáriszentségben is. Láttam az Úr Jézusnak is az orcáját, láttam Szűzanyának is az orcáját, az Úr Jézuska az ölibe, az Oltáriszentségbe. És láttam a Szent Lelket is, mikor a szent misét megkezdik, hát a Szent Lelket is hívják, ugye az Atya és Fiú és a Szentlélek, hogy megáldja a kenyeret és a bort. És ezért láttam a Szentlelket, megjelent az is. De még láttam egyébként is, hogy én láttam, hogy meglobogott, így a kebelembe volt. Meglobogtatta az inget, háromszor megverte, nem voltam ide a szent búcsúra, hanem novénát magam megcsináltam otthon, és elcsaptam mást ide. És otthon a Szent Lélek, a kebelembe, ahogy volt a gúnya, érzettem a lába is, a szárnya, úgyhogy megverte háromszor magát, úgyhogy megmozdult az ingem, gúnyám megmozdult, megérztem, hogy nálam van, így volt, és a szívemben, lelkemben van. És ez történt, hogy én magamban a Szentlélek is itt van. Az Atya es, s a Szentlélek es.

Antal Vilmos (1946–)

1997-ben a csíkszentkirályiak búcsús menetét Tánczos Vilmostal együtt kísértük szombat reggeltől, a készülődéstől. A nagymise végén kiadós jégeső és hosszasan tartó zápor érte a tömeget; hazafelé menet mindenki alaposan elázott. A csíkszentkirályiak gyalogos menete ennek ellenére hazafelé is egyben maradt, bár voltak, akik útközben lemaradtak az egyik kocsmában. Másnap, vasárnap, a délelőtti mise után hármásban beszélgettünk Csíkszentkirályon Antal Vilmostal (sz. 1946). (A beszélgetést, ahogy előző nap a menetet is, Tánczos Vilmos kamerával rögzítette.) Akkor ő már hat éve, 1991 óta megyebíró volt, ilyenformán az egyik szervezője, vezetője a keresztaljának is. Jól ismerte a rendszerváltás után hét évvel már újra kialakult megszokásokat. Több más búcsúvezető társához hasonlóan ő is leginkább a gyakorlati részletekről tudott beszélni: hogy állt össze a menet,

mennyien voltak, hogyan díszítették a keresztet, hogy választották ki a lobogókat vivő legényeket, merre tartottak az utakon, hogy maradtak együtt, hogyan tört el az átázott lobogó nyele, hogy értek haza. Mindezek mellett és közben kicsit nehezebb volt közel jutni a belső világokhoz, különösen egy szabadtéren zajló beszélgetésben, amelynek egyik kérdezője kamerával a kezében a falubelije, a másikuk meg magnetofonnal a kezében számára addig ismeretlen volt.

Miért mennek az emberek a búcsúra?

Az emberek a búcsúra egy külön áldás. A Szűzanyától. Mert – Én nem tudom pontosan megmondani a dátumot, volt valamikor itt egy olyan, hogy a székelységet akarták reformációra téríteni. És amikor támadás volt, jött a reformáció, és egészen hadba kellett menni, akkor Gyergyó volt az első, aki jött, és Somlyónál hívta az embereket, hogy menjenek, és próbálják a Tolvajos-tetőn, kint a Hargitán, onnan jött volna az ellenség. És ott támadás volt. És ott nyertek, és a Szűzanyának visszajöttek, és a lábánál hálát adtak neki. És azért vannak a zöldágak, és az volt a jelszó, hogy ha nyernek, akkor azzal a zöldágakkal fogják jelezni. Az a zöldág annak a szimbólumja, hogy mutassák azzal, hogy abba az időbe nyertek. A katolikusok a reformátusok ellen. Így tudom én a régi történelemből s az öreg bácsik beszédeiből.

De hát eltelt azóta jó pár száz év. Csak nem ez az egyetlen oka, hogy a mostaniak eljárnak?

Ez így igaz, nem egyetlen, s nem is arról van szó, hogy most már református vagy evangélikus, nem ellenség. Ennek ez a jelképe, így tudom, a története. És mindenkit szívesen várunk, persze. Mindenki ember, arról nem tehet, hogy akkor ez volt, most meg ez van. Legszebb a szeretet, a békesség, énszerintem. Ember mindenki, az emberek mindig is tévedhetnek. Én ennek az ünnepnek így tudom a legfőbb. A pünkösdi a Szentlélek eljövetele, de a búcsú az Szűz Mária tiszteletére van.

Abban a Tolvajos-tetői csatában a székelyek vettek részt. Most már régóta nemcsak a székelyek járnak ide, hanem eljönnek messzebből is. Maga mit gondol, hogy aki messzebből jön, az miért jön ide?

Azért jön ide énszerintem, hogy öneki egy áldozat. És megtelik azért egy nyugalom, békességgel, azért, hogy tudja, hogy összetartók a népek. És van békesség, szeretet. A Szűzanya lábánál kapnak egy olyan megnyugvást, erőt. Én is azt érzem, hogy elfelejtjük azt a fáradságot, azt, hogy megvert az eső, hogy leette a csizma a lábomat, folyt belőle kicsit a vér, az nem csinál semmit. Az meggyógyul, de akkor kap egy lelkiezőt az ember. És megnyugodva tud nem kimenni az életnek.

Mihez segít ez a lelkiező?

Mindenhez. Ha lelki ereje van, akkor mindene van. Akkor nyugodt, akkor tudja, hogy embertársát tudja értékelni, szeretni, és meglássa a hibáját. Nem csak az én problémámat, hogy nekem is van, másnak is, mindenkinek. Meglássa

a testvérinek – a hibát is meglássa, és meg kell mondani; de ha szépen mondja az ember, akkor elfogadja. Ha egy kicsit keményebben fog beszélni, akkor nem fogadja el, mert akkor azt mondja, nekem is szabad akaratom van, miért szólsz.

Ez a sok ember azért mind a maga bűneit odahozza, igaz-e?

Igaz, odahozza. És nagyon sok, nagyon szép. – Én láttam embereket, és mindenki biztos, gondolom, hittel jön oda. Voltunk a Ceaușescu-időben, akkor is jártunk ott, de akkor nem lehetett így nagy kereszttel, csak csoportban. Olyan embereket láttam, hogy akkor megesett a szívem rajta, hogy ott, amikor eljött, és letérdelt a kereszt tövibe, és úgy imádkozott, hullott a könnye. Hogy milyen lelkiállapotba volt, azt nem tudom, de láttam rajta, hogy meg lehet ottan gyógyulni.

Segítséget is kérnek ott a Szűzanyától, konkrét helyzetre? Imádkoznak úgy?

Igen, panaszaikra, imádkoznak. Betegségért, és sok mindenért.

Tud ilyen esetet, hogy történt ilyen gyógyulás Mária közbenjárására?

Kimondottan egyetlenegy nem tudok, de így általában hallottam, hogy igen. Mert volt, aki beteg volt, és járt Máriához, Szűzanyához, és megsegítette.

A gyónás általában a legfelsőbb ügyek közé tartozik, ritka, hogy erről valaki, különösen férfiember beszélni, beszélgetni tudjon. Ezért tartok érdemesnek közölni egy további részletet az Antal Vilmossal készült beszélgetésből.

Ott a búcsúban szoktak gyónni?

Nagyon sokan. Igen,

Tehát nem végzik el itt?

Nem, éppen odafent elvégezzük, szentáldozást, és akkor gyerünk [haza?].

És maga mit tart jobbnak, hogy a saját papjuknál gyónni, vagy inkább az idegeneknél?

Az ugyanaz.

Azt én tudom, hogy úgy ugyanaz, de az érzés mégis más.

Nem. Nem ismeretségre megy, az nem jó, ha ismeretségre megy. Az embernek van lelki bánata, van bűne. És ha magán megbánja, azt akárkinek (meggyónja). De nem akárkinek, mert az a helyzet, hogy az a pap nem mondhatta el, – de hogy ott vannak, vagy itt vannak, az ugyanaz.

Még mikor szoktak év közben gyónni, mi az alkalom?

Húsvétkor, akkor pünkösdkor, Szent Istvánkor, a búcsúkor, karácsonykor, ezek a nevezetes ünnepeken. Akkor legalább kötelező volna. Húsvéti legalább, az kötelező. Legalább a nagy ünnepeken, hogy az ember tiszta szívvel, tiszta lélekkel mégis járuljon az áldozáshoz.

És melyik az a csoport vagy korosztály, akinek a legnehezebben megy a gyónás?

Nem is tudom mondani csoport, korosztályra. Annak megy nehezebben, az én látásom, aki több időn keresztül elhanyagolja. Akkor már eltávolodik. Mert szentség. És az eltávolodik, és az mind fél tőle. Sokszor találkozok emberekkel

olyanok, hogy fél a pap bácsitól. Mondom, miért fél, ő is egy ember. Hát, nem tudom, meg nem tudom. Persze hogy lehet kapni motívot vagy alkalmat, ha nem jövök egyszer errefelé. Ő is egy ember, sőt: közvetlen olyan ember, hogy lelkipásztor. A híveknek pásztor. Ő, ha nem jön, több idő eltelik, akkor már nehezebb, hogy közelebb lenni hozzája, hogy meggyónjam a bűnömet. Mert emberek vagyunk, és el se tudom képzelni. Mondom, hogy jó vagyok – egyedül jó az Isten! Ember nem tud lenni, mert gyarló emberek vagyunk, és tévedünk. Csak be kell lássuk, ha belássuk.

Ki az, akinek úgy könnyebben megy a gyónás?

Énszerintem annak könnyebb a gyónás, aki többször hozzájárul, és mégis tisztában van, hogy micsoda az a gyónás. A gyónás nem olyan egyszerű, hogy az emberek, hogy ne lássák, na, emberek, én is gyóntam. De hát mégis, ha lelkileg meg nem bánja, és kicsit nem őszinte, akkor nem csináltál semmit.

Szóval van olyan, hogy valaki nemhogy öt évig, de tíz-húsz-harminc évig is nem gyón, nem áldozik.

Az nagyon nehéz.

Szokták valahogy az ilyet segíteni?

Hát igen, s máskülönben hozza az élet maga. Mert az életben utána jön egy olyan, hogy az embernek van – tudja, lelkifurdalása. Akkor, mikor jó, érzi, hogy az Istennek valamivel mégis tartozok, és valakinek be kell számoljak [...] jön egy betegség, súlyos betegség, és akkor már ne várjuk aztat. Addig, amíg ép a kéz-láb, jártunk, egészségesen, addig kell az ilyent végezzük. De hát így könnyebb. Énszerintem – jobb, ha hamarább, mint később.

Tánczos Simon (1928–2016)

Tánczos Simon csíkszentkirályi parasztemberrel 1997-ben a búcsú másnapján, vasárnap reggel beszélgettünk, fiával, Tánczos Vilmoszal, a feleségével és egy budapesti baráttal együtt. Ő maga a gyenge egészsége miatt már nem lehetett jelen személyesen a búcsúban, de az élmények megosztásában a maga bölcsességével teljes értékűen részt vett. A régi és az újabb búcsújárás sok részlete szóba került, a motivációkról akkor is a beszélgetés elején esett szó.

Mit gondol, hogy messzi vidékről miért jönnek el ide? Mert nemcsak a széke-lyek jönnek el, hanem mindenfelől jönnek.

Vannak olyan emberek s olyan népek, hogy hívők. Meg bízik, hogy mén Máriához, imádkozik. Szóval úgy beleéli magát, értette-e, szóval Istenhez ő elmegy. Akkor az emberek közt van olyan ambíciós ember vagy nem tudom, mi, hogy egy kicsit a politikai vonalon, ahogy mondtam: hogy el volt tiltva, most lehet, mutassuk meg, hogy mi történt, s menjünk. Esetleg az nem is olyan buzgó ember, értette-e, ilyen politikai. A harmadik pedig az lehet, szórakozásnak tekinti,

kirándulásnak, értette-e. Már tavaly is megfigyeltem, arra a déli részen, ott erdőszel volt, Zsögöd felől kocsikkal megközelítették, oda kimentem. Azok az emberek már, amikor a misének vége lett, nem nagyon mozogódtak onnan le. Az erdő szélébe voltak, ott hűsöltek, nem tudom, mi, úgyhogy azért azok még maradtak ott tovább délutánra. Azok nem futtak onnat bé. Azok megállították a helyet, hogy hova telepednek meg. Ezeket az embereket tekintem úgy, hogy a szórakozás szempontjából mentek oda. Úgy, ahogy elsoroltam: egyik az Istent imádja, a másik a politikai vonalon megy oda, a másik szórakozni, értette-e. Egy részből ez az én meglátásom es, meg mástól is hallottam, lehet, hogy nincs igazam, de azt hiszem, hogy kilencven százalékban valahogy így van.

215. Tanczos Simon (2014)

Három motiváció, másként mondva három élményvilág megkülönböztetése ez, a vallásié, a politikaié és a szórakozásé. Innen és a beszélgetés többi részéből egyértelmű, hogy az utóbbi kettő a megelőző évek – alighanem többekkel többször megbeszélte – személyes tapasztalatán alapult.

Aki a búcsúban másokra is figyel, mások viselkedésén is látja, milyen lélekkel vannak jelen:

Például a tavaly mi is oda megérkeztünk, helyet tettünk, leültünk, vagy hol álltunk, hol ültünk, megfigyeltem egy családot. Valameddig Palánka vagy Bákóból, vagy erről a részről voltak.

Ruhájukról látta?

Ruhájukról, beszédjükéről, viselkedésükéről. Az én szemembe azt a családot nagyra értékeltem. Azért, mert ott a férfi – nálamnál fiatalabb volt, nem is volt idős ember, családjá volt, két kicsi gyermek, felesége, ő – az az ember, mint Szent József, a családjá körül ott állott, értette-e, az olvasó a kezibe volt, amikor úgy volt. Amikor szabad idő volt, mert neki is volt elfoglaltsága, meg ez a gyerek, árnyékot csináltak neki, a gyerekek baj van, az úgy atyáskodott a gyermekek fölött; és közben imádkozott, érti-e. Kint a hegyen. Nem tudom, hogy ők keresztrel jöttek-e, vagy mivel jöttek bé, mivel mentek haza, ezt nem

tudom, mert még a tömegbe ők es ott voltak. A család ott volt. Ez az ember ez már azért ment – ő hívő ember volt szerintem, értette-e. Ő avval a gondolat-tal jött el a búcsújáró helyre, hogy imádja az Istent, vagy kérje Máriát, hogy könyörögjön érte, hogy Mária könyörögjön értünk.

Vissza-visszatérő kérdés, mit is jelentsen a csodatévő Mária tisztelete. Tánczos Simonnak erről nagyon világos képe van:

Mert például azt mondja a vallás – Mikor gyermek voltam, jártunk hittan-ra. Azt mondja, faragott képet ne imádj, értette-e. Úgyhogy evvel egy kicsit én is olyan zavarba vagyok, mert azért, hogy ezek a hívő emberek, akik – Ők hívők, nekem úgy tűnik, mintha ő azt a Máriát imádná, értette-e. De nekünk, melyik pap volt, mikor én gyermek voltam, azt mondta, hogy a szenteket csak tiszteletben tartjuk. Az egyház azt tanítja, s a katolikus vallás, hogy faragott képet ne imádj.

De hát azt mondják a somlyaiak erről, hogy a somlyai Mária csodatevő Mária, nem tudom, mi, de hát én mondjuk hívő ember vagyok, én hiszem Máriát. De nem azt a szobrot imádom én, hanem az jelképezi Máriát. Aztán ilyen legendák – Beszélték, hogy Mária-szoborral történtek csodák, értette-e. De már ha hisszük az Istent s Máriát, értette-e, akkor ami történt, ha megtörtént, ha igaz volt, az az Istennek a nyomására történhetett az, hogy meggyalázták ezt a szobrot, értette-e. Mert szerintem nem az a szobor cselekedett, hanem ha hisszük az Istent, az Istennek a sugallatára, vagy az ő akarata teljesül.

Olyat hallott, hogy gyógyulás történt?

Hallani hogyne hallottam volna. Valaki hisz ebbe, értette-e, hogy ennek a befolyására gyógyult meg. Vagy effektíven meggyógyult-e vagy nem. Az biztos, hogy vannak olyan gondolatú emberek, hogy ő, ha bajban van, értette-e, hogy ő bízik. Hogy ő elmén a somlyai Máriához, értette-e, hogy ő segítséget vár onnan, értette-e.

A beszélgetés során szó esett még turistákról, vásárról, a nagy kikerülésről, a Jézus hágójáról, gyóntatásról, szinte pontról pontra az egész búcsúról. Utóbb az is kiviláglott, amit sokan mások is említettek, hogy a búcsú napjaiban a Mária-szoborhoz feljutni azelőtt és újabban sem egyszerű, ezért el is hagyták, máskorra időzítik:

És a Máriához feljutottak?

Aki feljutott, feljutott, és a másik nem jutott fel, értette-e. Mert képtelenség volt.

Máriához Mária neve-napján meg így pünkösdkor mentek oda Somlyóra misére. A kommunizmus alatt is. Mi is jártunk. Egy alkalomkor Vilmos es ott volt, gyermek volt, nem tudom, hatéves vagy mennyi lehetett [1960-as évek közepe]. Hárman voltunk, Irén, Vilmos, ő es ott volt. Irén akarta, hogy menjünk

fel a Máriához. Hát menjünk, én vonakodtam, nem nagyon akartam. De tudja, az a nép tolongott, ment, engem a sodrás elkapott, akartam, nem akartam, engem a Máriához felvittek. Irénnek s Vilmosnak az oltár mellett, ők a szélihez kerültek valahogy, nekik sikerült ott megállaniuk, ők aztán nem juttak [jutottak] fel Máriához, pedig ők akartak felmenni. Nem tudtak a néptől felmenni, akkora tömeg volt. Nem tudtak a sodrásba bejutni. Engem valahogy a sodrás elkapott, ha nem akartam menni es, nekem menni kellett. Én aztán feljártam. Én nem azért nem akartam menni, hogy nem akartam, vagy én nem tartottam tiszteletben Máriát, vagy én nem akarom. De én vonakodtam attól a tolongástól, én azért nem akartam. És a gyerek kicsike volt, nem tudom, mekkora volt. Szerencséje volt, hogy az oltárnál ott meghúzták magikat [magukat].

Aztán azután más esztendőben még jártunk. Irénnek itthon megmondtam, kiköttem [kikötöttem], menjünk, de osztán én Máriához nem megyek fel. Én tiszteletben tartom, nem azért nem megyek fel, hogy én megvetem Máriát, hogy nem akarnék felmenni, mert ha ez a tumultus nincs, én felmennék, el van intézve. De mondom, én nem tolongok ott fent. Tiszteletben tartom s kérem a Máriát.

S most kilencventől errefele, most fel tudtak jutni a Máriához?

Én nem is próbálkoztam, mert most, hogy a kilencvenes években megindult a szertartás, előre [először] az udvaron volt [ti. a nagymise]. S akkor a templomban nem volt amiért bémenni, mert ügyes hegyig volt. Én a szertartást, a misét végighallgattam. Első esztendőben úgy volt, úgy esett, mint a kötel, értette-e, mise alatt, oszt végig hallgattuk.

Nagymise alatt, mikor most kint volt a nyeregben a mise, akkor a templomban a Máriához föl lehetett menni. Akkor már csendesség volt, nem volt az a nagy tolongás. Nyugodtan fel lehetett menni. Volt nép elég.

V.

A MODERNIZÁLÓDÁS

*Mikor jöttünk be a hegyről, tavalý,
ott is úgy éreztem, hogy nem az az áhítat volt,
mint amikor a körmenetbe körbementünk.
Most valahogy úgy volt, hogy rohanás körbe,
hogy érijünk ki, rohanás befelé, hogy érijünk be.*

(Bodor Péter [1928], Sepsiszentgyörgy, 1996)

217. Búcsús jelvény (1993)

16. Turisták és zarándokok

Áttekintés

Az eddig áttekintett búcsújáró csoportok számára Csíksomlyó a kegyhely, oda-menni egyet jelent a búcsújárással. A hagyományos székelyföldi búcsús vonzaskör települési alapon szerveződő csoportjai, illetve azok tagjai pünkösdkor Csíksomlyón nem turisták. Ez nem jelenti, hogy a búcsúban ne vásárolnának emléktárgyakat és ajándékokat, de azt igen, hogy (a fényképezési lehetőséget is biztosító okostelefonok utóbbi évtizedben történt elterjedéséig) útjuk közben nem állnak meg, és nem térnek ki látványosságokat nézni, nem tartanak maguknál fényképezőgépet, nem rögzítik saját magukat. Hasonló a helyzet más erdélyi, bukkaresti, moldvai vagy partiumi zarándokokkal is.

A távolabbiak, főként a magyarországiak számára Csíksomlyó az egyik kegyhely, és a búcsúba menni nagyon sokuk számára az erdélyi utazásuk egyik programja. Ez sem jelent kizárólagosságot: nem lehet mondani, hogy *mindenki* vagy *minden* magyarországi csoport turista lenne, és ne lenne közöttük ideáltipikus búcsújáró. A többségre viszont igaz, hogy útjuk során sok másra is kíváncsiak, és a búcsú rituális drámájának katartikus tapasztalatán kívül sok más élményben is részesülni szeretnének. A megfigyelések és adatok egyöntetűen abba az irányba mutatnak, hogy a zarándokturizmus pünkösdkor Csíksomlyón a magyarországiakra és Magyarországon kívüliekre jellemző. Mondhatjuk, hogy ez a *vallási turizmusként* ismert, elemzett utazások egyik tipikus megnyilatkozása. Érdekes lenne tisztán látni: vajon azok között, akik a kegyhelyre a búcsún kívül az egész év folyamán eljutnak, mekkora részt tesznek ki a zarándokok, mekkorát a turisták, és ennek a két motívációnak a sokféle keveredése milyen változatokhoz vezet.

Az utóbbi évtizedekben a néprajzi és antropológiai kutatás alaposan feltárta a vallási szükségletek, kifejezési formák évszázados változásait, a zarándok turista vagy másképp a vallási turizmus alapvonásait. Kérdések mindamellettt bőségesen maradnak.

Vajon turista volt-e Szentiváni Mihály 1839-ben, amikor megtette „gyaloglatát”, és leírta az egzotikumokkal határos csíksomlyói tapasztalatait?⁷²⁶ Turista-e a tizenéves, ha közgazdasági középiskolába jár, és tanára néprajzi szakkört szervez neki, vagy a cserkészcsapat, ha egyenruhában felvonul? Kik a turisták, és hogyan lehet

⁷²⁶ Szentiváni 1986.

megkülönböztetni őket a nem turistáktól? Hasonló kérdésekre szinte lehetetlennek látszik kielégítő választ találni akár empirikus kutatással, akár a könyvtárryira rúgó elméleti megközelítésekkel. Mit tudnak, mit tudnak másképp, helyesen vagy helytelenül az ünnepről a messziről jöttek? Mi válik érdekessé ott, ahol vannak, és mi nem? Mit látnak meg a valóságból, és mit vetítenek rá a saját valóságukból? Milyen múltismeret a turistaút része, és mi az, ami a turistalétből más minőségbe emeli át az utast? Az utas ismeretanyagának mennyire része a megszokások, a viselkedési szabályok, az „illendő magatartás” ismerete, hol látja meg, hogy mit szabad, mit pedig egyáltalán nem? Mi mindent csinál, aki turistaként megy búcsúba? Meg lehet-e ismerni arról, *amit* csinál, vagy csak arról, *ahogyan* csinálja? Figyel, rögzít, vásárol, szemetel? Rövid úton állít elő magának saját használatra alkalmas konzekvenciákat?

Hogyan formálódik át maga a búcsú a turisták szeme számára? Annak melyik részei válnak turistavonzóvá, turistacsalogatóvá, melyek maradnak meg ünnepnek, s hol, hogyan húzható határ a kettő közé? Mit igyekeznek védeni, s ez a védelem hogyan formálja át azt, amit védenek? Ha a megmutatkozás igénye erősödik, az kinek szól? Az ünneplőknek, és/vagy a turistáknak? S mire gondol, milyen reménnyel mutatja meg magát az ünneplő azoknak, akik egészen mások?

Az, hogy Csíksomlyó a Székelyföld és a történeti Magyarország egyik legkeletibb pontja, már csak a nagy távolság miatt is tálcán kínálja a lehetőséget, hogy aki távolabbról tart oda, „megnézze” az útba eső területeket is, részesüljön a búcsújárástól független tapasztalattól. Vagyis szinte magától kínálja a turistaút és

218. A városból sportos ruhába öltözött fiatalok csoportja tart a kegytemplom felé (1997)

a zarándokút vegyítésének lehetőségét. Mi az arány ezek között? Hol vált át a turista zarándokká, hol vált vissza turistává? Sok utazásban az Erdély-járás vegyül a búcsújárással, a kisebbségi magyar helyzetek megismerése a szenttel való találkozással. Mit visznek haza magukkal azok, akikben egy sekélyesebb Erdély-ismeret, székelységismeret van a háttérben, akik nem készülnek egy útra, csak beülnek egy éppen kínálkozó buszba? Kin múlik ez? A csoport vezetőjén? Az idegenvezetőn, a sofőrön, a helyi fogadókon?

Mivel Csíksomlyó kisebbségi, ám azon belül lokális tömbmagyar területen van, az egy nyelvet beszélők megértik egymást. Köznapi értelemben véve nincsenek nyelvi akadályok a résztvevők között. Hogyan vannak mégis akadályai a megértésnek? Egy nyelvet beszélnek-e magyarok és magyarok, ha egyikük sosem tapasztalta a kisebbségi helyzetet, sosem gondolt bele székelyföldi viszonyokba? Egy nyelvet beszélnek-e, ha az egyik oldalon „időutazást” tesznek a „múltba”, a másik oldalon meg kapcsolatokat keresnek anyaországi lehetőségek feltárásához?

Mindazok, akik a helybeliek közül szállásadóvá, kereskedővé válnak, nem nélkülözhetik a turistákat, hiszen ők biztosítják a forgalmat, a megélhetésük (nem tudjuk, mekkora) részét. Nagy tömeget ellátni sokak feladata, adott esetben hivatása, s a vendéglős számára voltaképp teljesen mindegy, hogy a betérő zarándok-e vagy turista.

Hogy alakulnak át idegenek jelenléte hatására a szent pillanatok? Meddig maradnak szentek azok a pillanatok, találkozások, amelyek kamerák kereszttüzeiben, objektívek motoros fókuszainak finom berregése közben zajlanak le? Ahogy visszaszorulóban van a pünkösdhajnali napvárás, úgy ennek spontán formáit manapság a turistalátványosság-számba menő jelenségek foglalják el. Ott, ahol korábban ilyesmi alig volt elképzelhető, most fiatalok tábortüzeinek füstje, a sátorozásuk után maradt hulladék veszi körül azokat, akik a napkorongban a Szenttel való találkozás meghitt pillanatait keresik. Hogy mindez hogyan, miképp zajlik, azt csak a közeli megfigyelés tárhatja fel, s hogy milyen mélységig, milyen érvényességgel, az is folytonosan változik.

Lehetne elemzően részletezni, hogy a Somlyóra vagy a somlyói búcsúra eljutók hogyan illeszthetők be egy Magyarország felől Erdélybe, szűkebben a Székelyföldre irányuló turistaforgalom egészébe, ahogy azt például Pozsony Ferenc megtette.⁷²⁷ Meg lehetne keresni azokat az összetevőket, amelyek a hatvanas évek közepétől-végétől fiatalok sorát indították el hátizsákkal, autóstoppal, utóbb szervezett turistautak keretében, s amelyek nyomán sokan szereztek „autentikus” tapasztalatokat, kapcsolatokat egy másik világról. Ebben a másik, erdélyi világban alighanem a hetvenes évek eleje óta kitüntetett helye volt Csíksomlyónak, valahol együtt a Gyilkostóval, a Békás-szorossal, Tusnádfürdővel és más közkedvelt helyekkel. Az 1977-ben megjelent *Utazások Erdélyben* című útikönyv például ezt a kikerülhetetlenül reali-

⁷²⁷ Pozsony 2012.

zálódó turistaforgalmat is igyekezett orientálni. Rövid ismertetésben a könyv Csíksomlyót, illetve a ferences kolostort mint „híres búcsújáráshelyet” mutatja be, ahol „a körmenetet rendszerint a moldvai csángók vezetik”. Szerepel továbbá a Salvator-kápolna („a búcsújárok a templomtól idáig zarándokolnak fel”), valamint Csíkszék hajdani székháza, ám nem szerepel például a régi gimnázium, a borvízforrás stb. Figyelemre méltó, hogy Csíksomlyó mégsem szerepel a könyv helységnevmutatójában. Ezek az akkor anakronisztikusan *jelen idejű*, de világosan a *múltra* utaló kifejezések azt a gyakorta tapasztalható tendenciát érzékeltetik, ahogy az útikönyvek sugallt tapasztalatai az egykor volt múltat vétetik észre a látogatóval akkor is, ha az idők változása folytán ő ezzel valóságosan már egyáltalán nem találkozhat.⁷²⁸

Láttuk, hogy a nyolcvanas években már több tízezresre is becsülték a résztvevők számát. Akkoriban már biztosan voltak a búcsúra utazók között olyanok, akik a fenti elnagyolt kategóriák értelmében turistáknak (főként magyarországi turistáknak) is tekinthetők. Az ő útjuk értelme akkoriban kettős volt: egyrészt olyan szokások, archaizmusok megfigyelése, amelyekre csak *ott* és *akkor* kerül sor (népviseletek, napvárás, alvás a templomban, búcsús énekek), másrészt találkozás a nehezen megközelíthető moldvaiakkal, felvenni ízes beszédüket, archaikus imáikat.

A búcsún részt vevők megfigyelése, tipizálása, csoportokra osztása, megkülönböztetése gyakori beszédtemája maguknak a búcsún részt vevőknek is. Ennek során megnőtt a világos, főként ellentétpárokban megfogalmazott dichotom kategorizálás jelentősége. Ki-ki igyekszik másokat és saját magát elhelyezni egy társadalmi térben, s ennek egyik fő dimenziója a hit: ki hívő, és ki nem. Mivel természetesen éppen ez az, ami a legkevésbé „látszik”, a „valódi” zarándokok különböztetik meg magukat azoktól, akikről nem gondolják, hogy a hit vezeti őket Máriához. Mindez megjelenik a beszélgetésekben, újságcikkekben, a média beszámolóiban is. Számos interjú és találkozás tapasztalata alapján azonban éppen a zarándokok egyáltalán nem használják a *turista* kifejezést mint a zarándok ellentétét. A sajtóban nagy ritkán olvashatók efféle mondatok: „Sokan csupán turistaként élik át az ünnepet, sokan árulnak és vásárolnak – és ezek a szegényebbek!”,⁷²⁹ vagy: „A búcsúra jövők között úgysem lehet teljes bizonyossággal felismerni, hogy ki a hívő és ki a hitetlen, ki a zarándok és ki a turista, de legeslegnagyobb lehetetlenség felismerni, hogy ki az ártatlan”.⁷³⁰ A *turista* egészen mást jelent a magyarországiak számára, mint abban a tradicionális székelyföldi társadalomban, amelyik nemcsak nem ismeri, hanem nem is tartja helyénvalónak ezt a fajta tevékenységet, magatartást; ezért a búcsúra érkező, velük együtt tartó távoliakat a legritkább esetben illeti ezzel a fogalommal, és sokkal inkább *vendégnek* tekintik, átutazó vendégként viselkednek is velük. Turista és vendég kettősségét finom megfigyelések alapján mutatta be

⁷²⁸ Mátyás 1977. 195. – Külön elemzés tárgya lehetne más útikönyvek (például Vofkori 1998) Csíksomlyó-képét és -fényképeit elemezni.

⁷²⁹ 1999-05-24 Ferencz.

⁷³⁰ 1999-05-22 Kozma.

Benedek H. János Kisbaconról. A kettő markáns eltéréseinek bemutatása a mentalitás, a pénzkezelés, az ajándékozás, az időtartam vonatkozásában tanulságos.⁷³¹ Húsz évvel később hasonló átalakulásokat írt le Tóth Gábor Csíkmadarasról.⁷³² Ez alapján hangsúlyozom, hogy a *turista* e dolgozatban nem az *emic*, hanem az *etic* fogalomhasználat körébe tartozik, amit a szaktudomány bevett szóhasználatához igazodva még használhatunk.

Úgy vélem, a *turista* és a *zarándok* fogalma első közelítésben viszonylag egyszerűen szétválasztható. Zarándoknak azt tekintem, akit elsősorban (ha nem is kizárólag) az ünnep szakrális dimenziója, vallási tartalma vonz; turistának pedig azt, akit elsősorban (ha nem is kizárólag) a más világgal való ismerkedés vágya, a látnivalók iránti kíváncsiság, emlékek és legfőképp élmények hazavitele mozgósít.⁷³³ Kétségtelen, hogy ebben az értelemben vannak, akik zarándokként mennek Csíksomlyóra, a Mária-kegyhelyre, és zarándokként is térnek haza. Vannak, akik turistaként mennek oda, és turistaként is térnek haza. (És lehetnek olyanok is, akik turistaként mennek oda, és zarándokként térnek haza, mondja Bőjte Csaba.)⁷³⁴ Egy több százézes tömegben, s e tömegek egymást követő éveken felvonuló sorában e két „egyszerű” típus megkülönböztetése sokak számára bizonyos külső és viselkedésszerű jelleg alapján gyorsan elvégezhető, de pontosabb azonosításuk mégsem egyszerű, hiszen mellettük jó pár átmenettel is találkozhatunk.

A búcsús program változatai között a „tisza” zarándoklatot azok képviselik, akik a búcsújárásra szánt időt a maga teljes egészében a búcsújárásra fordítják. E látszólag tautologikus kijelentés nem teljesen értelmetlen, hiszen a közlekedés felgyorsulásával, búcsújáróhelyek vonzáskörzetének kitágulásával összezsugorodott az ünnepi idő. Sok csoport, illetve egyén számára a búcsús esemény csak az egyetlen ünnepi nagymisére korlátozódik, elmaradnak a korábban jelentős elemek, mint a templomi virrasztás, körmenet stb. Csíksomlyón a búcsú legfőbb eseményei lezajlanak pünkösöd szombatján: aki aznap akár csak néhány órára ott volt, már elmondhatja, hogy jelen volt a somlyói búcsúban. Nem látunk túlságosan nagy különbséget, ha megnézzük, mennyi „bruttó” időt fordít a búcsúra mondjuk egy kunszentmártoni vagy soproni csoport, és mennyit egy gyimesi vagy nyárádtői: ez mindkettő esetében négy-öt nap. Csakhogy a gyimesi például ez idő alatt nemigen csinál mást, mint hogy elindul, megérkezik, ott van, visszaindul, hazaérkezik; a győri vagy soproni viszont, ha már nekiindult, körüljár fontos helyeket, megnéz egyet s mást, és magára a búcsúra legfeljebb egy bő fél napot szán.

A búcsú – mint minden utazás – fontos velejárója az utazás és a szállás; azt merném mondani, minél inkább háttérbe szorul egy csoportban a zarándokjelleg, annál fontosabbá válnak ezek a körülmények. Az 1990-es években még voltak szé-

⁷³¹ Benedek H. János 1998.

⁷³² Tóth 2019.

⁷³³ Fejős (szerk.) 1998, Pusztai 2004a, 2004b.

⁷³⁴ Barlay 2017. 62.

kelyföldi falvak, amelyek lakói éjszakára szénapajtákban, csűrökben húzták meg magukat, vagy a templomban maradtak. Távlabbi csoportok, előkelőbb vendégek egyre inkább gondos előkészületeket tesznek, és a búcsúról való beszámolóik között is fontos helyet kap a szállásviszonyok ecsetelése. Hasonló a helyzet az utazással, a közlekedési, forgalmi, határátkelési tapasztalatokkal is.

Kérdés, hogy a turista mit vár a búcsútól, mit szeretne látni, mit fizet meg, s mit kap cserébe a pénzéért. A vallásos élményért utazik vagy egyszerűen bámszokdni, netán „Erdélyt” kívánja megismerni? Milyen turistaélményekkel gazdagodhatnak öt nap alatt? Milyen érzésekkel utaznak haza? Csalódottan, vagy megelégedve a várt élménnyel? Úgy vélem, a turistaviszonyulást kifejező egyik mondat így hangzik: „most viszont kifejezetten a búcsút akarjuk megnézni, úgyhogy most ez a fő cél”.⁷³⁵ A *búcsút megnézni* egészen más alapviszony, mint a búcsúban *ott, benne* lenni.

A búcsúra érkező zarándok-turista csoportok között 1990 után évekig jellegadóak voltak azok, amelyek egy-egy településről vagy annak valamelyik városrészéből keltek útra, és reprezentációjukban megpróbálták valamelyest hasonulni a székelyföldi régió zarándokaihoz. Első lépésként helységtáblát szereztek be, készítették és vittek magukkal, majd ezek mellé odatársultak a lobogók is, mégpedig elsősorban a nemzetiek. Papok vezetésével rendezett menetben álltak be a Szék útján a körmenetre vagy a nagymisére felvonuló tömegbe. A zarándoklat- és a turizmusjelleg ezekben a csoportokban különböző arányokban volt jelen, legtöbbször úgy, hogy a csoport egy része inkább a vallási tartalmakra figyelt, mások tudatosan vagy anélkül távolabb voltak ettől, és inkább a társaság, a látnivalók kedvéért kerekedtek fel. Ezekben a búcsúra induló/érkező csoportokban a vezérlőelv a helységhez tartozás, a *lokalitás*. Ez akkor is érvényes, ha egy-egy helységtábla mögött nemcsak egy, hanem több településről valók haladnak együtt, mint például Gödöllő vagy a győri egyházmegyeiek esetében.

Magyarországiak

Szentendre–Izbég

1990-ben a Szentendrei Petőfi Egyesület Hun Csaba vezetésével szervezett zarándokcsoportot a csiksomlyói pünkösdi búcsúra.⁷³⁶ 1991-ben az utat újra megszervezték, és akkor velük tartott a későbbi zarándoklatok szervezője, Huba Antal is. Szállásuk egy csikszeredai munkásszálláson volt. Rokonok ismerősein keresztül találtak össze Csomortánban egy családdal, akikhez a nyáron családostul visszamentek nyaralni, a kapcsolat elmélyült. Abban az évben a pápa magyarországi látogatásán már vendégül láttak csomortáni családokat. 1992-től néhány család min-

⁷³⁵ Nobilis Júlia interjúja 1999-ben egy középkorú házaspárral, akik a kisgazdapárt csoportjával érkeztek.

⁷³⁶ Nobilis Júlia interjúja Huba Antallal, 1999. május 14.

den évben saját kocsikkal ment a búcsúra. Nagyobb autóbuszos csoportot először 1994-ben szerveztek, akkor a szentendrei Ferences Gimnáziumból gyűltek össze a résztvevők: diákok, szülők, családtagok. Az ő kérésükre a következő években is megszervezték az autóbuszos csoportot, de már nem az iskolához, hanem az izbégi plébániához kapcsolódóan. Évente körülbelül hatvan fő járt vissza rendszeresen. Köztük mindig akadtak újak is, de megválogatták, hogy kit vegyenek be. A csoport három körből tevődött össze, amelyeket az ottani lelkészség vezetője, Hankovszky Béla személye kapcsolt össze. Az egyik az izbégi egyházközség hívei, a másik a Zrínyi Nemzetvédelmi Egyetem Szent László Tiszti Kaszinója, egy német mintára megszerveződött, katolikus szellemiségű egyesület. Mivel az izbégi plébánia egyúttal a helyőrségi templom szerepét is betölti, a plébános egyúttal tábori lelkész is. A harmadik kör a Zsámbéki Tanítóképző Főiskola (amely azóta Vácra települt át), ahol ugyanaz a domonkos rendi plébános tanárként működött. A csoportba bekerültek további, olykor evangélikus vagy református vallású ismerősök, barátok is. A tábori lelkészség más felekezetű papjai is csatlakoztak. Utazás közben az autóbuszban ismeretterjesztés, eligazítás zajlott Erdély történelméről, a helyi szokásokról, a búcsú múltjáról. A búcsús nagymisén szervezeten, keresztaljába rendeződve vettek részt, a többi „program”: a kegytemplom és kegyszobor meglátogatása, a szombat éjszakai virrasztás, a vasárnap hajnali napvárás vagy a passiójáték „fakultatív” volt. Vasárnap délután Csomortánban rendeztek ismerkedési délutánt a helybeliek és a magyarországiak számára. Hétfőn hajnalban indultak, estére értek haza.

Győri egyházmegye

Sok évig rendszeresen látni lehetett a búcsúban győri egyházmegyei zarándokokat, az ő részvételük 1992–1993-ban kezdődött.⁷³⁷ A győri csoport szervezésében magánszemélyek vettek részt, kezdetben segítségükre voltak a győri bencések is, például Jáki Sándor Teodóz. 1999-ben a városon kívül Ménfőcsanakról, Gyirmótról, Szanyból, Tétről, Gyömöréről, Lébényből csatlakoztak a résztvevők. Szállást 1992 óta rendszeresen Csíkszenttamáson kaptak; ennek Tét, illetve Gyömöre falvakkal testvérközségi kapcsolat is lett az eredménye. A fogadó családokhoz rendszeresen visszatértek, ajándékot vagy pénzt adtak cserébe. A résztvevők száma évről évre növekedett, a kezdeti egy busz után néhány évvel már két-három buszt is fel kellett fogadni. A résztvevők többsége idősebb asszony, de csatlakoztak fiatalabbak is. A zarándokkal pap nem ment, a zászlót és a feliratos táblát év közben a búcsúvezető-szervező asszony tartotta magánál. A csütörtök esti indulást követően rendszerint megálltak Nagyváradon (volt, hogy éjszaka is kinyitották nekik a székesegyházat), a Királyhágón és Kolozsvárott, voltak Parajdon, Szovátán. A buszban énekeltek, imádkoztak, de „nem vitték túlzásba”, „mert mindig van közöttünk

⁷³⁷ Saját korábbi megfigyelések, valamint Csehi Viktória 1999-ben írt dolgozatának adatait felhasználva.

olyan, aki a hittel és a vallással most kezd barátkozni. És arra is kell ügyelni, hogy nehogy nagyon sokat kapjon...” A csoportot a Csíkszenttamásra érkezéskor harangszóval fogadták, a szállásadók pedig meleg vacsorával várták a vendégeiket.

A csíkszenttamásiak hajnalban induló gyalogos menetéhez csak néhányan csatlakoztak, a többség busszal ment be Csíkszeredába, és együtt maradvá mentek fel a nyeregbe a misére. Kisebb csoportokban a kápolnákat is meglátogatták, a remetével is találkoztak. A mise után keresték fel a kegytemplomot. Az esti virrasztásban, hajnali napvárában nem vettek részt. Vasárnap már nem mentek vissza Somlyóra, több évben kirándultak, majd a faluba visszatérve este még láthatták a hazaérkező gyalogos zarándokok fogadását a faluban. „Az egy nagyon csodálatos dolog, hogy a falu apraja-nagyja mind öltözködik, és mind készül a falutábla elé, mert jönnek a búcsúsok. Akkor van egy nagyon szép szentmise.” A vacsorát követően a kultúrházban vendégek és vendéglátók zenés-táncos előadáson vettek részt.

219. A győri egyházmegye zarándokai várnak egymásra a Szék útja elején (1994)

Az elbeszélők meghatónak tartották a hétfő reggeli búcsúzokodást. Olyankor a reggeli misét a győrieknek tartották, közben a helybeliek virágokkal, zöldségekkel díszítették fel az autóbusszaikat. Induláskor is szóltak a harangok. Hazafelé úton is megálltak a „kötelező” helyeken, vásároltak Korondon, majd kedden hajnalban érkeztek haza Győrbe, ahonnan ki-kí hazatért. A helyi lapokban többször is jelentek meg élménybeszámolók a búcsújárásról, ami fokozta az érdeklődést. Az is előfordult, hogy a búcsú résztvevői később turistaként visszalátogattak Csíksomlyóra, amikor már nyugodtan bemehettek a kegytemplomba és végigjárhatták a keresztutat.

A görögök számára a búcsúban a hit megerősítése, a Mária-tisztelet, a kint élő rokonok magyarságtudatának erősítése voltak a fő motívumok, másoknak személyes élményei kapcsolódtak a vidékhez. Elmondásuk szerint a csíksomlyói búcsú más kegyhelyeknél kedveltebb, mert ez a hely „a magyarság találkozóhelyévé” is vált.

Gödöllő

Az 1990-es években többször jelen voltak a búcsúban zarándok-turisták Gödöllőről. Őket 1996-os megfigyelések alapján részletesebben mutatjuk be. „Sűrű leírásuk” a néprajz szakos diákokkal végzett összehangolt munka eredménye.⁷³⁸

Gödöllő és Csíkszereda 1990 óta tartott fenn egymással testvérvárosi kapcsolatot: a gödöllőiek rendszeresen jártak telente Szeredába sítáborba, húsvét előtt rendszeresen szerveztek biciklitúrát, nyaranta cserenyaralást, a csíkszeredaiak pedig gyakori vendégei a Gödöllőn évente megrendezett *Szabadság napja* rendezvénynek,⁷³⁹ meghívott csoportjuk részt vett az október 23-i megemlékezéseken. Ilyenformán természetes, hogy 1990 óta nem múlt el év anélkül, hogy Gödöllő város polgármesteri hivatala ne delegált volna „küldöttséget” a csíksomlyói búcsúra.

(*Utasok*) Szerdán, május 22-én este Gödöllőről két busz indult a búcsúra a városi önkormányzat és az Agrártudományi Egyetem jóvoltából. A Csíksomlyón összegyülekező menethez később még öt személygépkocsi hús utasa is csatlakozott. A buszokon két héttel az indulás előtt minden hely gazdára talált, anélkül, hogy egyetlen városi újságban meghirdették volna az utat. Az önkormányzat szervezésében vegyes társaság verődött össze, akik munkavállalóként vagy azok családtagjaiként szoros kapcsolatban álltak a polgármesteri hivatallal, és nem volt mindenki gödöllői. Az út költsége olcsóbb volt, mint bármilyen más közlekedési lehetőség. A legtöbben rokonnal, barátal utaztak, két–négy ember tartozott együvé. A többség számára a búcsú egy volt a többi program között: viszonylag olcsón részt lehetett venni egy négynapos erdélyi úton. Közülük csak néhányan jártak már Erdélyben, a többiek még sosem: érdeklődéssel és kíváncsian keltek útra.

A másik, egyetemi buszon negyven fő utazott, köztük tizenketten voltak, akik leginkább zarándokcsoportnak voltak tekinthetők. Az utat az egyetem szervezte, a résztvevők többsége mégis a gödöllői MDF vezetőségéből került ki. Jelen volt még egy nyolcfős baráti társaság (köztük három agráregyetemista is), amely lelkes résztvevője minden közösségi eseménynek a sörfesztyváltól az alternatív színházi fesztiválig. Nyolcan azzal a konkrét feladattal utaztak a buszon, hogy a felvonulásban majd ők vigyék a *Gödöllő* feliratú táblát.

⁷³⁸ 1996-ban Losonczy Júlia és Rab Árpád Szörény csatlakoztak egy buszos csoportjukhoz négy napra. A leírás a kilencvenes évekre, főként 1996-ra vonatkozik.

⁷³⁹ 1992 óta Gödöllőn június utolsó szombatján ünnepelték a *Szabadság napját*, a szovjet katonaság kivonulását Magyarországról. 2000-ben az Országgyűlés törvénybe iktatta és ugyanerre a napra helyezte ezt az ünnepet.

A két busz közönsége nagyjából ismerte egymást. Életkor szerint a héttől hatvanhét éves korig minden korosztály hasonló arányban képviseltette magát. A Csíkszeredából elszármazott házaspár kivételével csak értelmiségiek utaztak: pedagógusok, orvosok, újságírók, egyetemisták. A két busz tízórányi különbséggel indult: az önkormányzaté május 22-én szerdán este 9-kor, az egyetemé másnap, csütörtök reggel.

(*Utazás*) Mivel az út turistakörút is volt, több megálló volt a programban. Tamási Áron sírját Farkaslakán csekély érdeklődés övezte. Szejkefürdőn az Orbán Balázs sírja előtti székelykapukhoz is alig egytucatnyi ember sétált át a völgy túlsó oldalára. Az utasok nemigen tudták, hol járnak, miért és mennyi időre álltak meg. Hosszabb megálló következett Szovátán, egy vendéglő udvarán, majd Korondon, hogy mindenki kedvére vásárolhasson. Ebben a valóságos turistaparadicsomban csakhamar mindenki olcsón megtalálhatta a „helyi” kézművesek termékeit. A korondi megálló, megpihenés több szempontból is érdekes. Tizenhat órányi utazás után a csapat bámulatos frissességgel merült el a vásárlásban. A keresettebb árucikkek a bőrláncok, különböző díszítésekkel, ötletes függőkkel; ágyút formázó konyakosüveg-tartó; vesszőből font, foka alakú szennyestartó; félméteres faceruzák; tapló-illetve kéregterítők, női, férfi, gyerek szalmakalap, szalmatáska, kenyértartó fadoboz, hánctól készült lábtörő, klasszikus, széttörhető malacpersely, faragott gyerekjáték (csirke, szamár, csókolózó rendőr-rendőrnő stb.). Mivel drága és törékeny, kevesen vásároltak kerámiát, bár a falu legfőképp arról ismert. A kínálat bőségére jellemző több, Székelyföldről szóló magyarországi kiadvány – volt, aki ilyet vásárolt, természetesen forintért. A buszba visszatérve szinte leülni is alig maradt hely.

(*Vendégfogadás, kirándulás*) Csütörtökön délután a két busz a vártnál egy órával hamarabb érkezett a csíkszeredai városházára, ezzel a helyi szervezők között némi riadalmat keltettek. Az embereket kettesével osztották be szállásra a családokhoz. Váratlanul kellett külön szállást szervezni a sofőrnek. Az egyetemi buszon utazó tizenkét fős zarándokcsoport régebbi ismerősökhöz indult, csakúgy, mint a személygépkocsikkal utazók. Egy-két kivétellel mindenki gondolt valamiféle „szálláshonorálásra”: általában valamilyen reprezentatív csomagolású italt (konyak, tokaji aszú, fűtyülő barack) és/vagy édességet (mogyorós csoki, bonbon) ajándékoztak, egy házaspár vitt illatszer-ajándékosarat.

A befogadó huszonöt családból húsz volt protestáns, közülük tizennyolc unitárius, a bűcsű idejére alighanem köztük lehetett könnyebben befogadókat találni. Saját bevallásuk szerint vendégszeretetből vállalták a katolikus ünnepre érkezők elszállásolását, nem tartották fontosnak a vallási hovatartozást. Ezzel is kapcsolatokat építettek, és erősítették a testvérvárosi köteléket Gödöllővel. Megragadnak minden lehetőséget a „magyarországi magyarokkal való találkozásra”. Magyarságuk miatt például a bűcsúra is büszkék – noha polgári, városi, protestáns életvitelüknek a bűcsű nem szerves része.

A vendéglátók körülbelül fele a vendégekkel együtt tartott a bűcsúba is, ám csak a látványosság kedvéért: nem a vallási ünnep érdekelte őket, inkább a tömeg,

a színes forgatag. Ez azért érdekes, mert a gödöllői vendégek elsősorban a szál-lásadóktól kérdeztek a legtöbbit a búcsú lezajlásáról. Köztük volt olyan (unitári-us) vendéglátó, aki a virrasztásra előzetesen annyit mondott: „Ne számíts semmi nagy dologra! Ott lesz egy csomó csángó, akik napok óta úton vannak, és nem mosakodtak, nem öltöztek át, és eszik azt a sok hagymát, a fáradságtól alszanak a padban, meg énekelnek – szóval nem történik ott igazából semmi. Majd a bú-csún, de igazság szerint ott is jó nagy összevisszaság lesz.” A nem katolikus befo-gadók alighanem valamelyest szándékosan is távolabb akarják tartani magukat az eseménytől, mint amennyire valójában távol állnak tőle.

Az érkezés másnapján, május 24-én, pénteken a csoport – egy csíkszeredai idegenvezető és két vendéglátó fiú kíséretében – egész napos kirándulást tett. Az első állomás a Gyilkos-tó volt egy óra sétával, majd a Békás-szoros követke-zett, ahol főként vásárlás volt a program. A szorosban csak busszal mentek át, ezzel megfosztva magukat egy szép sétától. A Szeredába visszaérkezés után a tár-saság kisebb-nagyobb csoportokban vendéglátóhelyeket keresett fel, a tizenkét fős zarándokcsoport pedig körülbelül kétórányi időre kiment a péntek esti vir-rasztásba.

(*A búcsú napja*) Szombaton, a búcsú reggelén a csoport két részletben találko-zott a Városháza, illetve a gimnázium előtt. A menethez tizenhárom vendéglátó is csatlakozott. Nem alakult ki igazi menet, inkább csak beszélgető csoportok. Elöl haladt a táblavivő és néhány énekes, akik néha rá is zendítettek Mária-énekekre. Időnként mások is elkezdtek egy-egy éneket, vagy bekapcsolódtak az előttük vagy utánuk haladók éneklésébe. Egy, már több helyen megfordult MDF-tulipános Gö-döllő tábla tudatta mindenkivel a csoport hovatartozását. Ezt ünneplőben vitte egy vállalkozó, aki negyedóránként elszívott egy cigarettát. Két oldalán két lazán öltö-zött fiatalember ment nemzeti zászlóval. A csoportban körülbelül nyolcvan ember volt állandóan jelen. Olykor felbukkant Gémesi György polgármester, de nem volt nevezhető a csoport vezetőjének. Azok, akik lekésték a találkozót, mindvégig külön voltak, nem sikerült találkozniuk a többiekkel. Voltak, akiknek az öltözete hétköz-napi volt, mások inkább kiránduláshoz öltöztek: susogós melegítő, napszemüveg, bakancs vagy edzőcipő. A társaság nagy része szolid ünneplőben volt: fehér póló vagy ing, blúz, sötétebb nadrág, szoknya. Három hölgy miniszoknyában, magas sarkú cipőben vagy klumpában indult el. Menet közben is voltak, akik odaléptek az árusokhoz, kazettát, jelvényt, szalmakalapot vásároltak.

A tizenkét fős zarándokcsoportból egy hölgy vitt ajándékot a ferenceseknek: egy hosszú, akácfából faragott rózsafüzért. Sajnos a sokaság miatt nem kínálkozott megfelelő alkalom ezt átadni a templom előtt fogadó szerzetesnek, csak később, a nyeregben. A rendház oldalában többen láthatták, ahogy a szervezők elküldték a koldusokat a menet útjából, amire hosszabb beszélgetés kezdődött a nehezen élőkről. A nyeregben a csoport a nagykátaiai és a csíkszentdomokosiak között telepedett le körülbelül 10 órakor, órákkal a mise kezdete előtt. A mise kezde-téig a hangulat leginkább majálishoz volt hasonlítható evés-ivással, kártyázással.

A fiatalok elmentek miccset enni. A nagy hőség és az erős napsütés elől többen elvonultak hűsölni az erdőbe. Sokan nem tudták, mit várhatnak, csak szemlélődtek. A nagy tömeg mindenkit lenyűgözött. A zarándokok kivételével, akik megtalálták a helyüket, sokan unatkoztak.

Kevés ember vett részt a misén, a többiek inkább csak figyelték azt. Az ökümeniaihoz szokott gödöllői füleket általában sértette a mise hangvétele, nem vették jó néven, ahogy a nem katolikusokat köszöntötték. Az volt a véleményük, hogy a mise nem azokhoz szól, akik ott voltak, hiányolták a személyességet, az aktualitást, és a végén a *Székely himnuszt*. Sokan katolikus „erődemonstrációnak” tartották, néhányan összmagyar kiállításnak, ahol bebizonyosodik a magyar nép egysége, az anyaország együttérése az erdélyi magyarokkal. Néhányan meglátogatták a Salvator-kápolnát, de háttérinformációk nélkül ezt nem tudták értékelni. A nagy embertömeg mindenkire hatással volt, de maga az ünnep kevés embert fogott meg. Az ünnepség végén levő kavarodás – elindult-e már a menet, ki következik, lesz-e szervezett levonulás – elmosta a szervezetség utolsó nyomait is. A hegyről lefelé menet már maradványait sem lehetett megtalálni a gödöllői csoportnak, a táblával csak néhány ember maradt ott. Mindenki sietett haza, készülvén a másnapi hazaútra.

(*Hazaút, vasárnap*) A vasárnap reggeli hazaindulás másfél órás késéssel kezdődött, amit a csoport beletörődve vett tudomásul. Noha szó volt néhány megállásról, erre csak Korondon került sor. A legtöbben igyekeztek, hogy ne maradjon román pénzük, ezért komolyabb dolgokat is, például fa szennyestartót, illetve kötött mellénykét is vásároltak. Útközben a hőség kínozza az embereket, mert elromlott a busz szellőzőrendszere. Magyarországra érkezve érezhető volt a megkönnyebülés. A reggel 7 órás indulás után este 9 körül érkeztek Gödöllőre.

(*Értékelés*) Az utasok többsége az utat a múltba tett időutazásnak tekintette, ahol sok egzotikumot láthattak. Megállapították, hogy „ezek az idők otthon már elmúltak, de jó, hogy itt megmaradtak”. Többen egyféle „magyar rezervátumnak” tekintették a helyet: „Láttuk ezt is, itt is jártunk, mondhatjuk másoknak.” Már-már mitizálva csodálták, hogy a helybeliek számára milyen fontos a magyarságuk. A búcsúnál erősebb élménynek mutatkozott, hogy bepillanthattak az erdélyi magyar családok életébe. Néhány utas számára minden kuszasága ellenére valódi élményt jelentett az út: megfogta őket az ünnep és a táj mássága, vagy mindkettő. Ők a visszatérést is tervezték, jövőre ugyanide vagy máshova. Nekik megérte.

Intézmények

A magyarországiak között körülbelül 1993-tól kezdve megjelentek olyan csoportok is, amelyek a lokalitástól elszakadva inkább kötődtek *intézményekhez* vagy érdeklődési körökhöz: politikai pártokhoz, cserkészekhez, munkahelyekhez. Ez igazolja azt, amit Pusztai Bertalan megállapított: a modern búcsújárásban az összetartó

települési csoportok jelentőségének halványodásával együtt felerősödik a foglalkozási, érdeklődési csoportok, vallási közösségek súlya.⁷⁴⁰ Jelenlétüket ritkán regisztrálják, látható jelvényt vagy táblát rendszerint nem visznek, ruházatukról – szerzetesek vagy lovagrendek kivételével – nem lehet felismerni őket, így főként inkább a megfigyelés, illetve a kérdőíves kikérdezés adataira tudunk támaszkodni.

Az első szabad évben, 1990-ben már érkezett Debrecenből egy csoport a Kezserény Értelmiségiek Szövetsége szervezésében. Más-más összetételben ők aztán éveken át vissza-visszatértek, és gyakorta reformátusok is csatlakoztak hozzájuk.

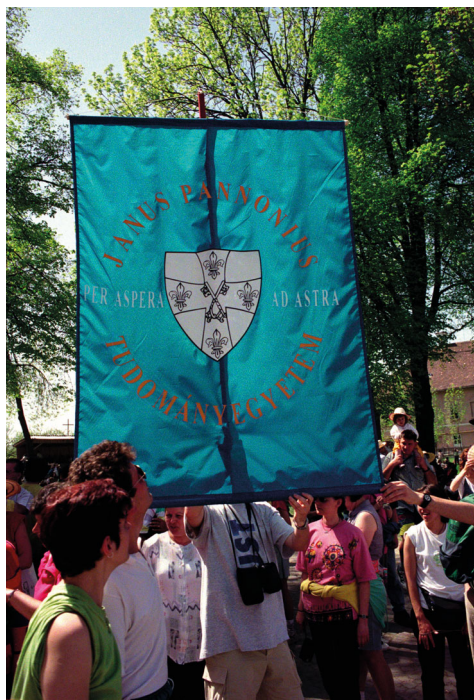
A települési és intézményi csoportok között látjuk a helyét a plébániai csoportoknak, amelyek kisebb-nagyobb városok esetében mindkét jelleget mutatják: Budapestről (Újlak, Városmajor, Pestszentlőrinc, Pestszentimre, Farkasrét, Káposztásmegyer), Szegedről (Alsóváros), Oroszlányból (Szent József), Mosonmagyaróvárról (Nepomuki Szent János), Szeged-Tápérol stb.

Szerzetesrendek – domonkos nővérek Hódmezővásárhelyről, az Isteni Ige Társaság (Verbiták) tagjai Kőszegről, piaristák stb. – ritkábban látszanak előfordulni.

Cserkészek szervezett csoportjait a ferencesek feljegyzései csak Erdélyből említettek meg (Csíkcsicsó, Gyergyóújfalu, Nagybánya, Székelyudvarhely, Szentkeresztbánya, Zetelaka). Ez amatt van, hogy máshonnan érkezett cserkészcsapatok nem jelentkeztek be, nem regisztráltak, vagy hogy valószínűleg plébániai vagy iskolai csoportokhoz csatlakoztak.

Iskolák, elsősorban egyházi (katolikus) gimnáziumok csoportjai ugyancsak 1996–1997 óta tűntek fel gyakrabban a búcsúban, mint például Kiskőrösről a Petőfi Sándor Gimnázium, Szegedről a piaristák és a Karolina Iskola, Bajáról a Szent László Gimnázium, Makóról a Szent István Általános Iskola. A ferences kapcsolatoknak itt elsődleges szerepe lehetett, emiatt elképzelhető, hogy a szentendrei Ferences Gimnáziumból (eleven személyes kapcsolatokon keresztül) már korábban is érkeztek.

Szintén egyházi jellegű csoportokat alkotnak a Kolping Szövetség területi

220. Pécsi egyetemi csoport gyülekezik szombat délelőtt a nagymisére (1997)

⁷⁴⁰ Pusztai 2004a, 2004b.

csoportjai (1997-ben például az észak-magyarországi Körzeti Csoport vagy az érsekvadkerti Kolping Család), a Cursillo lelkeségi mozgalom tagjai, egyházi kórusok (például Kaposvárról a Szent Imre kórus). Sajátos csoport a lovagrendeké (Máltai, Szent István, Szent Lázár, Szent Sír stb.), amelyek a búcsún főként a felvonulás során tűnnek ki jellegzetes ruházatukkal. Míg az összes többi résztvevő látható, felismerhető marad a felvonulás és a nagymise előtti-utáni helyzetekben is, ez a lovagrendek képviselőiről nem mondható el, amikor ők lelépnek a színpadról, láthatatlanná válnak.

Nem egyházi jellegű csoportok esetében általában nehéz rálátni, ki kicsoda, mert azok még kevésbé azonosítják vagy mutatják meg önmagukat. Megfigyelések és feljegyzések alapján a magyarországi intézmények csoportjainak megszaporodása 1993, különösen pedig 1996 után figyelhető meg. 1996–1997-ben jelen volt például a búcsúban a budapesti Alternatív Közgazdasági Gimnázium és Szakközépiskola néprajz fakultációja tizenhét fővel; a Lakatos Demeter Társaság egybusznyi csoportja Mátészalkáról; a Pax Romana egy busszal, főleg Németországban, illetve Ausztriában élő magyarok, akik kifejezetten a búcsúra jöttek, szombat reggel érkeztek, és vasárnap reggel már indultak vissza; Egerből a Tanárképző Főiskola nyolc tanára két gépkocsival (szakmai kapcsolatban vannak a Márton Áron Gimnáziummal, nem zarándokok, de Csíksomlyó sokat jelent a számukra); néhányan a Gödi Társaskör tagjai; egy iskolai kórus Lentiből, amely Ditró zarándokaihoz csatlakozott. Parlamenti párt szervezett csoportját 1997-ben jegyezték fel először a feren-

221. A templom előtt a Szent István (stefanita) lovagrend tagjai vonulnak (2009)

cesek: Budapest XVII. kerületéből, Gyuláról, Debrecenből érkeztek a helyi MDF, illetve KDNP, Budapest XV. kerületéből a Független Kisgazdapárt szervezésében.

A vallási turizmus kutatásában ismert, hogy az utazásokban nagy szerepet vállalnak az utazási irodák is, különösen olyanok, amelyek kifejezetten erre szakosodtak. Először 1996-ban regisztráltuk a Catholica 2000 utazási iroda csoportját. 1998-ban már vidéki programszervezők is meghirdettek négynapos utakat, amelyek sorozata lassan kialakította az úti program sztenderdjét: odaút pénteken, búcsú szombaton, kirándulás vasárnap, hazaút hétfőn. Csíksomlyón a kilencvenes években ez a folyamat éppen csak megindult, nem látszik jellemzőnek, majd csak a következő évtizedben szaporodnak meg az ilyen utak. Ennek hátterében csakúgy állhat az, hogy a Csíksomlyót programjukba iktatók nagy része személyes kapcsolatokon, saját tapasztalatokon keresztül önállóan is meg tudja szervezni az útját, vagy az, hogy utazási iroda szervezésében magasabbak az árak, de éppúgy az is, hogy a Székelyföld turizmusra alkalmas infrastruktúrája az 1990-es években még csak a kiépülése legelején tartott.⁷⁴¹

Szlovákia

Az 1990-es években még ritkán és kevesen vettek részt a csíksomlyói búcsúban a környező országok magyar településeiről. Ezek közé tartozik az itt következő példa, a történeti Hont megye egykori székhelyéről, Ipolyságról és egyik falujából, Ipolynyékről.⁷⁴² Az itteni tapasztalatokat azért idézzük fel, mert ebből jól érzékelhető az a sokféleség, ami egy-egy búcsús csoportot jellemez. Az általános karaktert éppen ez adja meg: személyes, kis csoportokban átélt élmények rakódnak egymásra, a vallásosság individuális szintjei kerülnek előtérbe, s ez alkot változatos egyveleget a kíváncsiságból fakadó törekvéssel az élményszerzésre.

Ipolyság, cserkészek

Ipolyságon 1995 óta működött cserkészcsoport a helybeli katolikus iskola tanító-nője, Czautd Éva vezetésével. A csapat kezdettől jó kapcsolatokat ápolt magyarországi, köztük szigetszentmiklósi cserkészekkel, akik a somlyói búcsúba is hívták őket. A szentmiklósiak vezetője, Németh István már sokszor járt ott, jó kapcsolatokat ápolt a gyimesfelsőloki plébánossal, Berszán Lajossal, és a meghívásban az a szándék motiválta, hogy minél többen eljussanak Csíksomlyóra olyanok is, akik még sosem jártak Erdélyben. A közös csoportban mintegy tíz-tizenkét ipolysági cserkész utazott. Az autóbusz Ipolyságról csütörtökön (1998. május 24.) indult, útközben felvette a magyarországiakat, és pénteken késő este ért Gyimesfelsőlokra.

⁷⁴¹ Pozsony 2012.

⁷⁴² Nobilis Júlia 1998-ban készült interjúja és dolgozata alapján.

Odafelé Kolozsvárott (Mátyás király szülőháza, Szent Mihály-templom), Korondon és Farkaslakán (Tamási Áron sírja) álltak meg, visszafelé pedig Székelyudvarhelyen, Marosvásárhelyen és Körösfőn. Az utazás maga csak részben vált turistaúttá: menet közben a buszban közös elmélkedéseket, imádságokat tartottak gitáros és népénekekkel, időről időre elhangzott egy-egy ismertetés az útba eső látnivalókról, nevezetességekről, és persze sor került ismerkedésre is. Gyimesfelsőlokon családoknál szálltak volna meg, de a késői érkezés miatt a többség az ottani katolikus gimnáziumban kapott helyet.

A cserkészek szombaton a gyimesiekkel együtt tartottak. A helybeliek mögé a saját csapatáslóikkal és egyenruháikban álltak be. A menet nagy élmény volt mindnyájuk számára, utólag számos részletet tudtak felidézni, mint a menet fegyelmezett rendje, a falvak köszöntése, a zászlók meghajtása, kínálás. A program fő eseménye a szervezők számára a szombati nagymise volt; bementek ugyan a kegytemplomba a szoborhoz, de nem jártak keresztutat, nem vettek részt a virrasztáson. A nagymise után a csoport jó ideig a buszparkolóban várta, hogy elindulhassanak, közben körülnéztek a kirakodóvásárban. Ezen az estén a szállás a Márton Áron Líceum termeiben volt, ott rögtönöztek táncházat. A csoportok nem szerveztek „kimenést”, és a csángó misén sem vettek részt.

Másnap, vasárnap délelőtt indultak haza. Reggel a kegytemplomban részt vettek a szentmisén. A magyarországi cserkészeztől hallották, hogy ilyenkor zöldágit kell hozzáérinteni a szoborhoz, néhányan megtették ezt az alkalmilag megszerzett ágakkal, amelyek azonban hazáig már nem jutottak el.

Az interjúkból az világlott ki, hogy a cserkészek – programokban amúgy gazdag – életében a közös búcsújárás korábban nem szerepelt, tehát (legalábbis ebben az első évben) nem az esemény zárandoklatjellege motiválta az utazást. Ugyanez igaz a nemzeti hovatartozás hangsúlyozására, mert a résztvevők jóformán semmit sem tudtak arról, hogy pontosan hová is indulnak. „[...] csak annyit mondtak, hogy ez egy jó dolog, hát akkor menjünk!” Leginkább talán a közös program lehetősége lehetett vonzó, így aztán az ipolysági fiatalokra mély benyomást tett az út: emlékezetes volt a magyarok nagy tömege, és az, hogy olyanokkal találkozhatnak, akik hozzájuk hasonlóan kisebbségi sorban élnek. A velük való beszélgetések nyomán – főként az idősebbek – összehasonlíthatták a helyzetüket, és talán még nagyobb rokonságot éreztek velük, mint a magyarországiakkal.

Ipolynyék és környéke

A szlovákiai magyar faluban az 1990-es években élénk zárandokélet folyt, többször szerveztek utazásokat Fatimába, Lourdes-ba, Rómába, Czesztochowába, Mariazellbe. Két sofőr dolgozott ugyanis egy közeli utazási cégnél, ami megkönnyítette a szervezést. A faluból mégsem gyűlt össze egy egész buszra való utas, ezért összefogtak a környező településekkel. Ipolynyékról végül is tíz-tizenkét ember gyűlt össze, mások Tesmagról, Ipolyságról, valamint a határ túloldaláról (Dejtár, Balassagyar-

mat) csatlakoztak, de még így sem telt meg az autóbusz. Ez a csoport felnőttekből és idősebbekből állt, fiatalok nem voltak köztük. Az interjúkból az derült ki, hogy a magyarországiakat nem annyira az ünnep vonzotta, mint a turistalátványosságok, a felvidékiek viszont szinte mind hangsúlyozták, hogy ők zarándoklatnak tekintik az utat. Ez okozott némi feszültséget: például amikor át kellett szervezni a programot annak nyomán, hogy kiderült (amit előzőleg nem tudtak!), hogy a búcsú nem vasárnap, hanem szombaton van. (Ilyen tévedésről más is beszámolt: ceglédi zarándokok 1993-ban hitték azt, hogy vasárnapra kell odaérniük a búcsúba, és zavarodottság keletkezett, amikor kiderült, hogy egy nappal előbb vannak a „fő események”).

A csoport a szerdai (1998. május 28.) indulás másnapján, csütörtök délután érkezett meg Csíkszeredába. Útközben a felvidékiek imádkoztak és énekeltek, ebbe a jobbra más vallású magyarországiak nemigen kapcsolódtak be. Megálltak Kolozsvárott és Korondon, Csíkszeredában pedig a Faipari Szakközépiskola kollégiumában kaptak szállást. Pénteken – sok más csoporthoz hasonlóan – a Gyilkostóhoz és a Békás-szoroshoz kirándultak, este pedig kísértáltak a kegytemplomhoz. A maguk módján az érintőzésbe is bekapcsolódtak: „mi nem tudtuk ezt a szokást, de akinek volt zsebkendője vagy felsője, az hozzáért, ahogy láttuk”, mások meg pénzt dobtak a perselybe. A szombati nagymisére a hontiak nem együtt, hanem kisebb csoportokba szakadozva mentek ki a szálláshelytől a nyeregig gyalog; a korai odaérkezés lehetőséget biztosított a közös fényképezkedésre a szabadtéri oltárnál, és hogy közeli helyet foglalhassanak el. A zarándoklat régi hagyományaihoz igazodtak azzal, hogy ezen a napon gyóntak és áldoztak is. A mise után megint csak szétoszlottak, a fáradtabbak vásároltak az árusoknál, és visszaindultak a szállásukra, mások elmentek a csángó misére. A kápolnáknál és a kálvárián ebből a csoportból sem járt senki; az előbbieket létéről nem is tudtak, keresztutat meg azért nem jártak, „mert messze volt”, „rövid volt az idő”. Nem vettek részt a virrasztásban sem.

Vasárnap újra turistaprogram következett: Tusnádra és a Szent Anna-tóhoz látogattak el. Ekkor a hontiak, akik zarándoknak tekintették magukat, nehéz választás elé kerültek: maradjanak a kegyhelyen, vagy tartsanak a többiekkel. Az utóbbi mellett döntöttek, de emiatt úgy érezték, hogy a búcsújárásuk felemásra sikeredett, mert így elmulasztották a vasárnapi miséjüket. A kirándulás után rögtön este indultak haza egy másik útvonalon, Segesvár–Gyulafehérvár–Déva–Arad felé. Éjjel háromkor Aradon megkoszorúzták az emlékművet. „Úgy volt ez összehozva, hogy nemcsak kimondottan a búcsú, hanem valami történelmi rész is, meg sok látnivaló, a főbb nevezetességek.” A két szándék és jelleg – zarándok és turista – itt is sajátos módon vegyült össze: a zarándokok között is volt, akinek ez az út egy volt a többi zarándokút közül, másnak rokonai éltek Erdélyben, és az ő meglátogatásukkal kötötte össze az utat, a szervezők pedig inkább turistautat láttak maguk előtt. A „nemzeti kegyhely” vonzereje ebben az esetben mintha sokkal kevésbé szerepelt volna a motivációk között.

„Csatlakozók”

A felidézett példákból láthattuk, hogy a kegyhelyre irányuló hagyományos zárándoklat mellett a turista arculat az 1990-es években (és részben napjainkban is) *párhuzamos* rendszernek mutatkozik. Egyazon csoportban is vannak inkább zárándokok és inkább turisták. A távolról és kívülről érkezők közül sokan a maguk módján igyekeznek bekapcsolódni a kegyhely évszázados hagyományvilágába: nemcsak szállóvendégek a Székelyföldön, hanem csatlakoznak is a tradicionális vonzáskör településeihez, velük tartanak, programjuk egy részét hozzájuk igazítják. Ez rendszerint a kegyhelyre vonulás rövidebb vagy hosszabb szakasza, de lehet néhány órás vagy akár egy-két napos közös gyalogmenet is. Ugyancsak ennek az igyekezetnek a jelét látjuk abban, hogy a szombati búcsú másnapján, vasárnap útba ejtenek olyan települést, ahol legalább egy mise erejéig újra átélhetnek vallási élményeket.

Ez a csatlakozási törekvés olyan jelenség, amit más kegyhelyeken sehol nem figyelhetünk meg, akár Máriapócsra, akár Mátraverebély-Szentkútra vagy külföldi zárándokcélpontokra gondolunk. A nagy kegyhelyekre irányuló tömeges vallási turizmus ismert motivációi Csíksomlyón kiegészülnek ezzel a sajátos tartalommal és viszonyrendszerrel. Az ilyen csoportok számára azok, akik „csak” turisták, még inkább elkülönülnek az ő vallástól távolabb eső motivációikkal, időbeosztásukkal, magatartásukkal. Pusztai Bertalan elemzi azt, ahogyan a vallási turisták körében „világosan visszafejthető a zárándok normatív képzete”, akihez képest sajnálkoznak, „hogyan ez az utazás más”.⁷⁴³ Ez a „normatív képzet” Csíksomlyón a maga élő valóságában érzékelhető, ezért a hozzá való igazodás vágya is elevenebb. A párhuzamosságból adódó számos eltérés ugyancsak emiatt tapasztalható. Az aszkézisnek, nehézségek vállalásának megvannak a hagyományai, gyakorolják, alkalmas helyzetekben beszélni is tudnak róla.

Mogyoród Madéfalvával létesített testvértelepülési kapcsolatot 1990-ben, attól kezdve több évben autóbuzsós csoport érkezett a faluba, és csatlakozott az ottaniak keresztaljához. 1996-ban csak néhány személygépkocsival mentek amiatt, hogy nem sokkal a búcsú utáni időre várták a madéfalviakat a millicentenáriumi megemlékezésre. A többi hasonló csoporthoz képest korábban, már csütörtök este megérkeztek, és hétfőn indultak haza. Pénteken napközben mentek be a kegytemplomhoz, majd másnap tartottak együtt a zárándokcsoporttal. „Töltekezés nekünk is”, vetette közbe az egyik házigazda a találkozásokor.⁷⁴⁴ Mogyoród hasonlóképp közel van egy Mária-kegyhelyhez, Máriabesnyőhöz, mint ahogy Madéfalva Somlyóhoz, és a helybeliek tudnak róla, hogy régebben oda is mentek hasonló gyalogos csoportok; számukra a saját jelenkori búcsújárásuk sok száz kilométernyire az otthonuktól némiképp az otthonról ismert *saját* múlt megidézése is.

⁷⁴³ Pusztai 2004b. 428.

⁷⁴⁴ Körösi Katalin interjúja mogyoródi zárándokokkal, 1996. május 25.

Számos további példa közül idézzük a következő esetet, amely fényt vet a ketősségre.

1996 pünkösdvasárnap 10 óra körül Lázár Dezső Kelemen ciszterci szerzetes vezetésével egy autóbuzos csoportban balatonkeneseiek, zirciek és veszprémi-ek érkeztek Csíkszentdomokosra a templomhoz.⁷⁴⁵ Ők 23-án, a búcsút megelőző csütörtökön érkeztek Marosvásárhelyre, majd pénteken Csíkszeredába. Vasárnap a szentdomokosi templomban egy rövid készülődést követően a saját papjuk misézett, a helyi esperes pedig a prédikációt mondta. Közben megérkeztek a délelőtt 11-es misére igyekvő szentdomokosiak is, és bekapcsolódtak a szertartásba, volt, aki áldozott is. A mise végén a helyi pap köszöntötte a vendégeket, a csoport papja pedig megköszönte a misézés lehetőségét. Végül a *Himnusz* és a *Boldogasszony anyánk* hangzott el, többen sírtak. Az utcán az idegenek és a helybeliek leálltak beszélgetni. A magyarországiak kekszet, narancsot, konzervet, a gyerekeknek néhányan cukrot adtak. „Nem érdemljük meg”, mondták a domokosi asszonyok (messzire vezetne, vajon miért mondanak ilyet). A buszra feladtak pár szál fehér szegfűt, orgonát. Hat asszony kivárta, míg fél 12-kor elindult a busz, integettek. Terv szerint a csoport ezután a Gyilkos-tóhoz, majd Marosvásárhelyre ment, másnap Kolozsvárra és haza.

Nem sokkal később ugyancsak Csíkszentdomokoson a könyvtár előtt megjelent egy elegáns emeletes busz. Miskolcra és környékére való szálltak ki belőle, főleg a Mindszenty-templom hívei jöttek el. Mindenki somlyói jelvényt viselt. Egy utazási iroda szervezte az útjukat, pap nem volt velük. Előzőleg már jártak a Gyilkos-tónál, a további útjuk során Székelyudvarhely, Gyulafehérvár felé terveztek menni. A nők bementek a templomba, és bent is maradtak a misén. Emiatt a kint maradók türelmetlenkedtek. Az egyik férfinél videókamera volt, de eltette, mert úgy látta, hogy bent nem „viseletben” vannak az emberek. Csalódott a búcsúban, mert szerinte a legtöbben „műmagyarban” voltak. A csángókon megesett a szíve, mert „valódi elszegényedett emberek”. Hogy ez nem egyedi megfigyelés volt, arra egy másik, a helyi sajtóban megjelent „nyilatkozat” is utal: „Oláh Attila, Svájc: Én azt reméltem, hogy népviseletet fogok látni, népi énekeket fogok hallani, ezért jöttem. Az esemény hitbéli jelentőségéről nem sokat tudok, nem vagyok vallásos.”⁷⁴⁶

A testvértelepülési kapcsolatrendszerek kibontakozása az 1990-es években a búcsújárás magyarországi résztvevői tekintetében is fellendüléshez vezethetett. Itt is érvényes lehet Peti Lehel megállapítása arról, hogy a magyarországi számára felértékelődtek az új hagyományok, és a búcsújárás is „ceremoniális keretet biztosít a testvérfalvak küldöttségének látogatásához”.⁷⁴⁷ Tanulságos lenne folytatni a szerző által felvett fonalat a testvértelepülési kapcsolatrendszerekről a Székelyföld vonatkozásában is. A téma adatolását Magyarországon Giczi Johanna és Sik

⁷⁴⁵ Kiss Ágnes megfigyelései 1996. május 26-án Csíkszentdomokoson.

⁷⁴⁶ 1999-05-24 Ferencz.

⁷⁴⁷ Peti 2005. 12.

Endre kezdte meg.⁷⁴⁸ 2017-ben „a testvértelepülési hálózat sűrűségét tekintve Észtországot követően Magyarország a második az európai országok között a lakosság számához viszonyítva”, és a legtöbb partnerséget, szám szerint négyszázhetvennégyet Romániával ápolják.⁷⁴⁹ A testvértelepülések között szervezett utak az 1990-es években integráns részévé váltak annak a rendszernek, amit többek között turizmus, illetve a gazdasági, a kulturális és az érzelmi tényezők motiválnak.

A „turistaprogram”

A bencés szerzetes Korzenszky Richárd az egyházi célpontokra irányuló turizmussal kapcsolatban így fogalmaz: „A turista: olyan ember, aki útra kel, elmegy és visszatér oda, ahonnan elindult. Véleményem szerint ez a szándék lényeges vonása a turistának: vissza akar érkezni ugyanoda, ahonnan elindult. [...] A turista fölke-rekedik, ki akar kapcsolódni, kíváncsi, ezért útnak indul, hogy lásson, tapasztaljon, a szellemi-lelki gazdagodás reményével utazik, majd élményeket gyűjtve hazatér [...] A turista – ha úgy érezte, hogy érdemes volt – szívesen visszatér oda, ahol jól érezte magát.” A szerző úgy látja, hogy a vallási turizmus főként olyan helyekre irányul, ahol a kultikus jelleg markánsabban, határozottabban jeleníti meg azt a bonyolult valóságot, amit nemzeti identitásnak nevezünk. Vannak turisták, akik vallásosak, mások inkább „kívülállók”, de őket is megérinti valami a *genius loci*ből, a hely szelleméből. „A múlttal való találkozás közösségteremtő erővel rendelkezik ezeken a helyeken.”⁷⁵⁰ Ezeket a meglátásokat azért tartom fontosnak, mert szerzőjük ugyan nem néprajzi vagy antropológiai „szakember”, ám mint egy turisták által sűrűn látogatott hely, a tihanyi bencés apátság vezetője nem pusztán elméleti megfontolások, hanem saját évtizedes tapasztalatai alapján töpreng. Sok év alatt ezek érvényes „személyes tudássá” álltak össze, amelyek a kutatónak is segítenek megfigyelései értelmezésében. Megállapításai egybecsengenek más, a turizmust mint kulturális határátlépést hangsúlyozó szerzőkével is.⁷⁵¹ A „turistatekintet” valóságalkotó ereje John Urry nyomán mára már közhelynek számít a kutatásban.⁷⁵²

Megfigyeléseim során a búcsú napjaiban is lehetett találkozni olyanokkal, akik számára maga a búcsú sem sokban különbözött a turistaprogramok egyikétől, vagy egyenesen azonossá vált azzal. 1996-ban pénteken délután például Nyíregyházáról érkezett férfikkal találkoztunk, akik egykori kolozsvári osztálytársaikkal együtt tettek egyhetes erdélyi körutat, a Gyilkos-tótól érkeztek, Somlyón éppen csak a templomot nézték meg, nem szándékoztak visszatérni a szombati ünnepre.

⁷⁴⁸ Giczi–Sik 2003.

⁷⁴⁹ Keller–Berkesné 2017. 16.

⁷⁵⁰ Korzenszky 2008. 34.

⁷⁵¹ Fejős 1998.

⁷⁵² Urry 1990, 2012.

222. A templomkert kerítésénél érdeklődők nézik a Szék útján érkező búcsúsokat (1993)

Egyikük hangsúlyozta, hogy bár református, érdekli a búcsú, és már többször látta a tévében.⁷⁵³ Ugyanebben az évben egy másik, autóbusszos csoport is érkezett Nyíregyházáról. Csíkszentsimonban voltaképpen csak szállást szerveztek, amiben a helybeli egyháztanácsos segített korábbi kapcsolatok révén. Először jártak Erdélyben, „kirándulásként jöttek, a község hívta meg őket, itt szállásoltuk el, kíváncsiak voltak a csíksomlyói búcsúra”. Két éjszaka, pénteken és szombaton aludtak a faluban, és sok más hasonló csoporttal együtt ők is csak a Szék útján mentek fel gyalog, addig busszal.⁷⁵⁴ Hasonló volt a martfői sörgyár autóbusszos csoportja, akik a megfigyelő szerint „abszolút turisták”, a búcsú számukra csak a kirándulásuk egyik programja. Szombaton a mise kezdete előtt a tömeggel szemben haladva igyekeztek lefelé a nyeregből, mert nem is tudták, hogy ott mise lesz.

A hozzájuk hasonlók számáról alig lehet becslést tenni; a tapasztalat és az interjúk egyaránt arról győznek meg, hogy a búcsús tömeg egyik része mindenképpen sokkal inkább turista, mint zarándok, és ha néhány órára igyekeznek is bekapcsolódni az ünnepi események forgatagába, hamar visszazökkennek az érdeklődő idegen pozíciójába. Számukra a zarándokélmény az időben lezárt szituatív identitás részét alkotja.

⁷⁵³ Kőrösi Katalin interjúja Verze Andrással, 1996.

⁷⁵⁴ Gránic Judit interjúja Geréd Vilmos (Vihar) egyháztanáccsal, Csíkszentsimon, 1996. május 26.

223. Vasárnap reggel a napvárás végén turista fényképez (1994)

224. Érdeklődők vasárnap reggel a nyeregen. A közelükben nemrég moldvaiak várták a felkelő napot (2005)

A búcsú hagyományos vonzaskörének nagyobb részében, Székelyföldön a rurális közösségekben az utazási motivációk közé még nem épült be magáért az utazásért való utazás, hanem uralkodó a külső-belső *szükségből* történő utazás: munkát vállalva, látogatóba, ápolás miatt stb. Lenézik a turistát? Még nem, mert már hasznot húznak belőle, de ez inkább még kapcsolati haszon, kevésbé anyagi. A faluturizmus a kilencvenes években még nem árasztotta el tömegesen a Székelyföldet. Ezért is lehetséges, hogy újabban vannak már törekvések arra, hogy magára a búcsújárásra, az ott biztosra vehető tömegre mintegy „rákapcsoljanak” turisztikai elemeket, „desztinációkat” is.⁷⁵⁵

225. Felvert sátrak a nyeregben. Szombaton délután a nagymise helyszíne táborhellyé változik (2010)

Úgy látszik, hogy Csíksomlyón a kegyhely és az ünnep az 1990-es években „még” tartotta eredeti szakrális arculatának egy részét, noha nagymértékben lett a vallási turizmus célpontja is, és szintén sokak számára már egyszerűen csak turista célpont. A „desztináció” még nem teljesen gyűrte maga alá a kegyhelyet, noha sokan úgy érzékelik, hogy az ünnep megengedhetetlenül nagy mértékben lett az üzlet helyszíne, vagy hogy a szenttel való találkozás igazi lehetőségét úgy kell megkeresni az ünnep forgatagában, mint tűt a szénakazalban: a tömegről elvonulva, félrenézve, befelé fordulva.

⁷⁵⁵ Tözsér-Bánhidai 2016.

Láthattuk, hogy a zarándokturizmusban és a búcsúra irányuló vallási oritentiációjú turizmusban Csíksomlyón is régóta együtt van a kulturális és a kultikus vonás. Az utóbbi másfél évtizedben a korábbiakhoz képest is új jelenségek tűntek fel. Ezek egyike a *zarándokvonatok* indítása.

Jeles búcsújáráshelyekre évszázados szokás volt külföldön és Magyarországon *zarándokvonatok* indítása.⁷⁵⁶ Az 1938-as budapesti Eucharisztikus Kongresszusra Romániából nem kevesebb, mint öt zarándokvonat ment Fiedler István szatmár-nagyváradai püspök vezetésével, és a résztvevők között moldvai csángók és munténiai katolikus papok is voltak, akiket a jászvásári püspök vezetett.⁷⁵⁷ A fogalom a szocializmus évtizedeiben természetesen eltűnt Magyarországról. A rendszerváltás után sok évvel merült fel a gondolat, hogy érdemes lenne a somlyói búcsúba különvonatot szervezni. Ezt elősegítette az, hogy Magyarország és Szlovákia 2004-ben, majd Románia 2007-ben megvalósult európai uniós csatlakozása a korábbiakhoz képest is jelentős utazási könnyebbségeket hozott, ami egyénileg, csoportosan és szervezett keretek között is érvényesülhetett.

Budapestről először 2008. május 9–12. között indult el a *Székely gyors* zarándokvonat. Az utasok egy része főként a somlyói búcsúra igyekezett; mások inkább vasútbarátok voltak, akik látni akarták azt a felújított régi vasúti őrházat, amely 1919-ig és 1940–1944 között határállomás volt Magyarország és Románia között. Az utasok a felcsíki falvakban – Csíkkarcfalva, Csíkdánfalva, Csíkmadaras, Csíkrákos, Madéfalva – szállhattak meg. A szombati búcsús program után a vonat vasárnap a gyimesbükki határállomásra tartott, ahol – a későbbi beszámoló szerint – a résztvevők a kontumáci kápolnánál celebrált szentmise, a Rákóczi-vár meglátogatása mellett „átléptek a Hitünk és Nemzetünk Kapuján, és végigjárták Megmaradásunk oszlopait, melyek a következők: Isten, Haza, Család, Anyanyelv, Alkotás, Jog, Kultúra, Hagyomány, Egység, Szabadság, Jövő”.⁷⁵⁸

Az érdeklődés növekedésének és a szervező utazási irodák hatékony munkájának eredménye lett az, hogy 2010-ben a *Székely gyors* már két szerelvényel indult el, 2012-ben pedig egy másikat, a *Csíksomlyó expresszt* is megszervezték; ez Sopronból indult, Győrön és Budapesten át az Arad–Déva–Brassó vonalon ért célba. Ugyanebben az évben állt össze a *Boldogasszony zarándokvonat* is. 2013-ban a *Székely gyorsot* és a *Csíksomlyó expresszt* össznemzeti zarándokvonatként egyesítették. 2014-ben ez a vonat Debrecen érintésével haladt. Külön figyelem övezte a mozdonyokat, amelyeket évről évre valamilyen aktuális vonatkozású matricadiszítéssel láttak el (a Nohabon Széchenyi, Liszt Ferenc, Aranycsapat, a Traxx mozdonyon Hunyadi Mátyás, Gábor Áron, Rákóczi Ferenc, Szent Márton), nem utolsósorban pedig az orrukon ott virított a magyar nemzeti címer.⁷⁵⁹ A szerve-

⁷⁵⁶ Barna 2017, Frisnyák 2017.

⁷⁵⁷ Sas 1991.

⁷⁵⁸ Balogh 2017. 32.

⁷⁵⁹ Balogh 2017. 37.

226. Kolozsvárott pünkösd előtt, pénteken ünnepélyesen fogadják a zarándokvonatot (2017)

227. Zarándokvonat érkezik a gyimesi vasúti őrházhoz. Kontumác, a Rákóczi-vár és az „ezeréves határ” új zarándokhellyé vált (2010)

zés évek alatt kiterebélyesedett: a mozdonyok díszítésére pályázatokat írtak ki, az eredményeket sajtótájékoztatón mutatták be, és volt, hogy egy speciális, közös térnek is helyet adó vagonban koncertet adtak, gyermekjátsszóházat rendeztek be. 2015-ben a zarándokvonatról már az ausztráliai magyar hetilap is közölt ismertető-toborzó cikket,⁷⁶⁰ ami arra is enged következtetni, hogy a vonat utasai között sokan lehetnek diaszpórában élő magyarok, akik saját szervezésben nehezebben tudták volna megoldani az utazásukat.

Voltaképp akár el is csodálkozhatunk azon, hogy somlyói különvonatra 1990 után miért is kellett tizennyolc évet várni, miközben az útra kelő tömeg nagysága és az a tény, hogy jelentős részük biztosan vasúton közlekedett, akár a jóval korábbi szervezést is indokoltá tette volna. A különvonatok abból a szempontból is jelentősek, hogy nem éjszaka közlekednek (mint az 1994 óta rendszeresített közvetlen *Corona IC* Budapest–Brassó között), hanem végig nappal: ezzel az erdélyi tájak vonatablakból történő turista jellegű megcsodálása mellett arra is lehetőséget adnak, hogy a helybeliek néhány állomáson lelkes magyar fogadtatásban részesítsék az utazókat és vezetőiket. Ilyenformán ezek az utak még ünnepélyesebbé váltak, és még inkább hangsúlyozódott bennük a nemzeti összetartozás gondolata. A több száz vagy akár ezren felüli létszámú zarándok közös utazása egyúttal lelki program is szerzetesek, papok, püspök szellemi irányítása alatt, gyakorta állami vezetők részvételével kísérve. A háttérben zajló román–magyar szervezésről nem sokat tudni, csak sejteni lehet, hogy minden utazás körültekintést és diplomáciai közreműködést is igényel. Annyi bizonyos, hogy a romániai szakaszon a vonatokhoz román mozdonyt is kapcsoltak. Ezekről az utakról a sajtó rendszeresen beszámolt, kiváltképp a menet közbeni fogadásokról, amelyek során ezrek élhetik át azt a nem mindennapi élményt, hogy erdélyi magyar településeken nyilvánosan és ünnepélyesen köszöntik őket, és zaklatás nélkül lengethetők a nemzeti lobogók. Mindez együtt kétségkívül sokakban azt az érzést kelti, mintha mindvégig Magyarországon, annak egykori határáig utaznának.

Ezektől a jelenetektől egy lépéssel hátrébb lépve nem alaptalanul gondoljuk azt, hogy mindez – inkább kimondatlanul, mint kimondva – csaknem egy honfoglalás, hogy ne mondjuk, visszafoglalás, bevonulás érzetét keltheti; másrészt pedig biztos az is, hogy az egész természetesen megmarad az érzület szintjén, és biztos, hogy romániai viszonylatban kisebb „idegességet” kelt, mint amekkora ahhoz kellene, hogy elejét vegyék vagy megakadályozzák. Egyetlen kivételt lehet megemlíteni: 2012-ben az egyik csiksomlyói zarándokvonattal akarták hazavinni az emigrációban elhunyt Nyírő József hamvait. Ezt a hatóságok határozott tilalma akadályozta meg, majd később óvatosan elmesélt történetek keltek szárnyra arról, hogy más úton ez mégiscsak megtörtént.

Bizonyos, hogy az utazási irodák mellett a vasút is meglátta az üzletet a hasonló, akár a kifejezett nosztalgiáig ívelő lehetőségben. Néhány év múlva Mariazellbe,

⁷⁶⁰ 2015-04-09 Csiksomlyó.

a lengyelországi Częstochowába, majd 2018-ban már a boszniai Medugorjéba is indultak zarándokvonatok.⁷⁶¹ Az ezeket működtető MÁV Nosztalgia Kft. 2006 óta támogatás nélkül, piaci alapon működő, profitorientált cég mintegy hetven-nyolcvan munkatárssal, 2016-ban másfél milliárd forintos árbevétellel.⁷⁶²

2008-tól kezdődően a gimesi „ezeréves határ” kultuszának kiépülése a zarándokvonatok utazóközönsége és más csatlakozók számára csaknem csatolt része lett a csíksomlyói búcsújárásnak. Ez a kultusz: a határ szimbolikus megerősítése a Rákóczi-vár és a vasúti őrház újjáépítésével, a vesztegzárépület és a kápolna helyreállításával (Kontumác), emlékhely kialakításával, valamint az oda a búcsús zarándokvonattal szervezett megemlékező kirándulásokról nagyon világosan kifejzi a szimbolikus térfoglalási folyamatokat, a terek „nemzetiesítését”. Ezeket a fejleményeket Ilyés Zoltán elemezte alaposan átgondolt és elméletileg is igényesen felvetett antropológiai szempontok alapján.⁷⁶³

A *Mária-út* nevű zarándokút megtervezése, megszervezése, évek során át tartó kiépítése a spanyolországi Santiago de Compostela kegyhelyre vezető évszázados Szent Jakab-zarándokút adaptációjának szándékával formálódott ki 2010-re. A zarándokút észak–déli irányban a lengyelországi Częstochowától a boszniai Medugorjéig húzódik, nyugat–keleti irányban pedig Mariazelltől Csíksomlyóig; térképen megjelenítve szimbolikusan kereszt alakú.⁷⁶⁴ Az 1400 kilométeres nyugat–keleti út számos Mária-kegyhelyet érint, hatása pedig kettős: fellendíti a zarándoklatokat és felvirágoztatja a turisztikai vállalkozásokat.⁷⁶⁵ Megkülönböztetett médiafigyelem övezte azokat, akik egyénileg vagy csoportosan, az út egészét vagy csak egy szakaszát megtéve jutottak el Csíksomlyóra, főként a pünkösdi búcsúba.⁷⁶⁶ 2012-ben csíksomlyói székhellyel megalakult az *Erdélyi Mária Út Egyesület* is, ahol sokat dolgoznak egyebek közt Csíksomlyó ismertségének kiszélesítésén is. Az erdélyi egyesület igen aktív, élménybeszámolókat, kiállításokat, konferenciákat rendeznek. Az egyesület egyik tagjaként igyekezett Csíksomlyó fejlesztésén egy vállalkozó. Szakács Ferenc Sándor cégvezető néhány évig profitorientált háromcsillagos szállodát és éttermet működtetett a Jakab Antal Tanulmányi Házban, *Hotel Salvator* néven. 2015-ben az intézmény működtetését a gyulafehérvári Caritas vette át annak érdekében, hogy azt az eredeti képzési központ funkcióhoz közelebb álló és olcsóbb helyként tudják hasznosítani.⁷⁶⁷ A Mária-út kiterjedt működése, az annak hatására többféle formában megélnékö Mária-tisztelet és zarándokturizmus feldolgozása a jövő feladata.

⁷⁶¹ Morvai 2018.

⁷⁶² 2016-04 Gaál.

⁷⁶³ Ilyés 2008. 168–185, 2013.

⁷⁶⁴ Filepné Kovács 2012, Fehér 2016.

⁷⁶⁵ <http://mariaut.hu/> (letöltve: 2019. november 10.).

⁷⁶⁶ 2014-06-05 Rédei.

⁷⁶⁷ 2015-11-18 Pál, Szakács 2014.

228. Porcelánedény-árus készlete az asztalon, lejben megadott árakkal (1995)

17. Vásár

A pünkösdi búcsújárás tárgyi világa beláthatatlanul gazdag, a pusztá felsorolás is megtölthetne egy teljes fejezetet. Idetartozik minden, ami „megfordul” az ünnepen: a templomi felszerelések, a szentélyben elhelyezett votívtárgyak és hála-táblák, a zarándokok személyes tárgyai és a csoportok identitását kifejező szimbólumok, egészen a kísérő szekerek lovainak díszített szíjazatáig. Minden tárgynak megvan a saját „élete”: az emberek mellett mintegy a tárgyaknak is nagy találkozóhelye a búcsú forgataga. A búcsúban árusok sokasága működik, mindegyikük átgondolt árukészlettel érkezik abban a reményben, hogy minél többet el tudnak adni, és így minél kevesebbet visznek haza. A hazatérők ebből a készletből válogatják össze hazavitt emléktárgyaikat, ajándékaikat.

Árusok

1990 után fokozatosan előtérbe került a búcsú üzleti oldala. Ez egyszerre újjá-éledés és folytatás. A vásár 1949 előtt természetes része volt az ünnepnek, utána visszaszorult, noha vásári árusok a búcsúban a diktatúra évtizedeiben is működtek. P. Daczó Lukács írta a püspökségnek 1970-ben: „Egészen vásártér lett a templom tere. Hiába próbáltam távol tartani az árusokat. Nincs máshol terük.”⁷⁶⁸ (Lásd 6. melléklet.)

A búcsú lehetővé teszi alkalmi árusok működését, jövedelemhez jutását, üzleti tevékenységét abban a térben és időben, ami rendeltetését tekintve a szenttel való ünnepi találkozást célozza. Aki búcsúba megy, annak a vásárlás mellékes, még ha olykor nélkülözhetetlennek látszik is. A megvásárolt tárgyak egyik része a hagyományos értelemben vett „búcsúfia” körébe tartozik, mások inkább emléktárgyként határozhatók meg, és egyre többször látszik, hogy egyszerű „hétköznapi” szükségletek kielégítésére is szolgálhatnak. A búcsúra érkezőknek már jó ideje az lehet a benyomása, hogy ott se szeri, se száma a vásári árusoknak, akiknek árukészletében minden megtalálható, ami könnyen szállítható, kis helyen elfér, mutatós és olcsó.

⁷⁶⁸ GYÉL 1970-1830/23.

A vásár értelemszerűen hozzátartozik a búcsúhoz, annak elválaszthatatlan része akkor is, ha sokszor úgy látszik, mintha „útban lenne”. Akik kifejezetten vallási céllal érkeznek, azok sem vonják ki magukat, nem mennek el félrefordított fejjel az árusok asztalai, sátrai mellett. Akár emléktárgyak vagy kegytárgyak vásárlása, akár az étkezés a cél, a búcsús tömeg ellátására nem is nélkülözhetők az árusok. Ahogy a csíkszentkirályi Tánczos Simon mondja:

Kihasználva az alkalmat, ezek a saját érdeküket [nézik], üzletemberek, értette-e. Kihasználják ezt az alkalmat. Régi közmondás volt, hogy a búcsút pénzzel járnak. Nahát, aki elment a búcsúra, otthon vagynak neki még szeretettei, valami ajándékot vásárolt, ahogy a pénze érte, értette-e. Ezelőtt egy olyan mézes pogácsát vagy nem tudom mit, kinek a pénze hogy ütte. Valamit vett, s ha nem, pattogatott kukoricát vett egy tasakkal, ha arra futta a pénze, de valamit vett. Az nemigen fordult elő, hogy az illető, öregasszony vagy fiatalasszony vagy bárki, hogy elment, hogy egy csekély ajándékot az otthon maradtaknak, gyermeknek vagy szeretetteinek, hogy ne vegyen. Ez aztán tudja, olyan széles skálát öltött magára, tudja. Szárnyait kieresztette, értette-e. Most már sírunk erre, sírunk arra, de a nép közt több pénz van, értette-e. Nincsen–nincsen, de csak van, érti-e. S akkor most már nem pattogatott kukoricát veszen neki, vagy mézes pogácsát, hanem vagy egy órát veszen, vagy egy szentképet veszen. Most azt mondjuk, akinek a pénze hogy fussa.⁷⁶⁹

A szervezők és a vezetők között is visszatérő téma, hogy a búcsú szakrális jellegét meg kell őrizni, hogy a búcsú ne változzék majálissá, ne híguljon fel.

A „búcsúfia” mint a búcsúból hazavitt ajándék, illetve emléktárgy számos helyen szerepel a leíró néprajzi szakirodalomban, főként a régebbi időkben, Bálint Sándor, Bárh János és más szerzők műveiben.⁷⁷⁰ Az említések főként néhány tárgy (mézeskalácsok, kegytárgyak, szentképek, rózsafüzér, viaszfigurák, gyermekjátékok, gyertyák) felsorolására szorítkoznak, ritkábban esett szó búcsús vásárok leírásáról, mint például a Szeged alsóvárosi búcsúé.⁷⁷¹ Többször is bemutattak szép búcsús tárgyegyütteseket: Soós Sándor Szentendrén, a MADOK-program keretében pedig Vácott.⁷⁷² Bárh János 1980-ban az illanaci tanyák népének hajósi búcsújárásáról szólva a búcsúfia kapcsán úgy fogalmazott, hogy „az utóbbi évtizedben az ajándékok az árukínálatnak megfelelően egyrészt racionálisabbakká, praktikusabbakká, másrészt pedig egyre giccsebbekké váltak. Boltban is kapható, mindennapos gyári holmi és hitvány tömegáru árasztotta el a búcsú sátrait, miként a vásáro-

⁷⁶⁹ Interjú Tanczos Simonnal, 1997. május 18., Csíkszentkirály.

⁷⁷⁰ Bálint 1977. II. k. 281, Bárh J. 1980, 1990. 391.

⁷⁷¹ Ambrozay–Nagy–Noskova 1999.

⁷⁷² Soós 1987, Csukovits 2006, 2007.

229. Alkalmi kávé-, üdítő- és szendvicsárus a saját háza kapujában. Nem szokványos a fehér abrosz és a köpeny (1990)

két is”.⁷⁷³ A búcsúvásárral kapcsolatban áttekintő jellegű Bálint Sándor és Barna Gábor történeti és elemző szempontokat is felvonultató fejezete a *Búcsújáró magyarok* című kötetben. A szerzők hangsúlyozzák a búcsú és az árucserre/vásár történetileg igen szoros kapcsolatát (ami még a *búcsú* szó ’vásár’ jelentésváltozásáig is elment), gazdag példatárat vonultatnak fel a kedvelt vásári tárgyak köréből, kitérve azok szimbolikus, kultikus szerepére és a helyi mesterekre gyakorolt hatására is. Részletes felmérést vásári árusokról 1983-ból Egerből tudtak idézni, ahol akkoriban harmincöt vásári sátrat számláltak össze. Úgy látták, hogy a használati cikkek jórészt kiszorultak a kínálatból, és a presztízs-, illetve reprezentatív funkciókat betöltő árucikkek domináltak.⁷⁷⁴ Kegytárgyak célzott elemzését két Ipoly menti falu anyagán keresztül Tomán Erzsébet kísérelte meg, írásában olyan modern fejleményekre is tekintettel volt, mint a kegytárgyak értékvesztése, elhasználódása, a hagyományosak mellett az értéktelennek, sokszor giccsesnek tartott, és ezért a kutatók figyelmét kevésbé felkeltő újabbak megjelenése, a templomi és a kegyhelyek búcsúin kívül a kegytárgyüzletek vagy a katalógusok kínálata, amihez ma már a webshopok bőséges kínálatát is hozzátehetjük.⁷⁷⁵

⁷⁷³ Bárth J. 1980. 104.

⁷⁷⁴ Bálint–Barna 1994. 267–282, vö. Barna 1986.

⁷⁷⁵ Tomán 1995.

A csíksomlyói búcsúval kapcsolatban végzett megfigyeléseink és kutatásaink más vonatkozások feltárására is módot adnak. Honnan valók az árusok? Hogyan gyarapodott a számuk? Hol és hogyan helyezkedtek el? Milyen csoportjaik vannak, mi az árukészletük, mi mindent vesznek az emberek?

1990-ben, az első szabad ünnepelés alkalmával megfigyeléseink szerint még igen kevés árust lehetett látni a helyszínen. Kegyszerárusból (a ferencesek saját, a templomkertben felállított üzletén kívül) például még csak egyetlenegy volt. A hetvenéves, Sepsikőröspatakról érkezett Kicsi Béla, aki ólomból saját maga öntötte a feszületeit és készítette rózsafüzéreit, szombaton hajnalban elmondta, hogyan kezdett hozzá, hogyan kísérletezte ki a formázás technikáit.

(Kitől tanulta ezt?) A Jóistentől, azt mondhatom. (De valaki csak megmutatta?) Nekem senki, soha. 13 hónapot feküdtem Marosvásárhelyen, vesével... S a rózsafüzért az ágyba fekvé kezdtem kötni, csak úgy [...] És aztán próbálkoztam, először agyagba belenyomtam egy korpuszt – de az agyag nem bírja a forró anyagot. Osztán akkor megpróbáltam a gipszet, az jó, a gipsz az száz darabot is kibír egy forma. (És hogy formázza meg?) Belenyomok egy ilyen testet a gipszbe, mikor megkevertem, lágyat. Természetesen leolajozom azért, hogy ne ragadjon hozzá. Akkor kiszáritom a gipszet, egy 24 órát kell álljon benne. Osztán akkor kezdem önteni. (És ez ólom?) Ólom, azért, mert az alumíniumot nem tudom megolvasztani, kályhába nem olvad. Osztán a Jóisten mindig rendel. (Igen, de nem könnyű hozzájutni.) Nehéz, de mindig valahogy a Szűzanya megsegít, mert benne bízom.⁷⁷⁶

Kicsi Bélának korábban voltak konfliktusai a milíciával, és árulni is kockázatosabb volt; 1990-ben viszont már százas tételekben rendeltek tőle a papok. Nagyságtól függően 15-20-25 lejért árulta a feszületeket.

Az egyéb árusok – korondi fazekasok, udvarhelyi játék- és bizsuárusok, egyházi kegyszerárusok, újságárusok – csütörtök-péntek folyamán érkeztek autókkal, és szombat-vasárnap voltak a legtöbben. A későbbi árubőségnek akkor még nem volt nyoma, alig lehetett például ruhafélét látni. Vasárnap a legtöbben hazamentek, hétfőig csak egy cukorkaárus tartott ki. Többeket a munkahelyi kötelezettségeik vártak, kiegészítő keresethez csak a hétfői szabad idejükben juthattak.

A Szék útján, a körmenet útvonala menti kerítéseknel alkalmi kiadványárusok foglaltak helyet, köztük olyan is, aki gyorsan összecsukszható felnyitott bőröndből árult kezdetleges szentképeket. Lacikonyhás, kertjük kapujában harapnivalót áruló asszonyokat is lehetett látni. Az árusok akkor, az első szabad évben a megnyíló lehetőségeket kihasználva ott helyezkedtek el, ahol az érzékük azt diktálta, hogy nagy forgalmuk lesz. 1990-ben még kérdés volt, hogy a továbbiakban hogyan rög-

⁷⁷⁶ Interjú Kicsi Bélával, 1990. június 2.

230. Alkalmi nyomtatványokat alacsony kempingasztalra tett kisböröndből árulnak (1990)

zülnek ezek a helyek, hogyan szilárdulnak meg a hagyományok, s hogy a tér beosztásában milyen magasabb szempontok fognak érvényesülni. Bejárattott helyek még távolról sem voltak.

1990-ben egy körhintát is felállítottak az árvaház előtti útélágazásban, ahol az út szétválik Csobotfalva és Csíkdelne felé. Fényképek és emlékezések tanúsága szerint évtizedekkel korábban, az 1940-es években a búcsúok szórakoztatására ugyanott volt a körhinta. 1992-től ezen a helyen már nem lehetett körhintát látni. Úgy látszik, először felelevenítették egy hagyományos gondolatot, elrendezést, ami azután nem maradt életképes, elhalt.

Az alkalmi árusok az 1990-es években fokozatosan egyre többen lettek. Igazán nagy emelkedés a létszámukban 1993–1994-ben ment végbe. 1994 óta a helyszínen gyakorlatilag már lehetetlen felmérni őket, számuk több százra tehető.

Az 1990-es években az árusok egyik része helybeli volt, akiknek háza, üzlete volt a Szék útján: nekik megérte kisebb beruházásra, bővítésre, fejlesztésre is vállalkozni az évi néhányszori nagyobb forgalom reményében. Több évben is követhetünk egy boltost, aki 1993-ban még csak a háza egyik, az udvarról nyíló szobáját rendezte be üzletnek (alkalmi polcokkal, nagy hirtelen beszerzett készlettel), aztán a következő évben a kapujában is felállított egy asztalt, még később pedig épített egy kis üzlethelyiséget telkének a háza melletti szabad területére. Ilyen bővítések mögött az a remény is felfedezhető, hogy a búcsúba érkezők tömege mellett az év más időszakaiban is lesz akkora forgalom, hogy megéri a beruházás. Ez a számí-

231. Korondi cserepes vásárnap (1993)

tás aztán sokaknál nem vált be. Sok csíkszeredai kereskedő csak a búcsú napjaira foglalt helyet a Szék útja valamelyik sarkán, kapuk előtt, megegyezve a háziakkal, hogy mit fizetnek nekik a helyért, a kivezetett áramért. Mások a környék falvaiból, távolabbi városokból érkeztek.

1993-ban a csobotfalvi hármas elágazás környékén a diákok ötvenhét árust dokumentáltak. Egy más mellett, egy sorban állt az első tizenhat bódé vagy sátor: kalapos Székelydobóból, egy tökmagos Régenből, egy kalapos Tusnádfürdőről, egy mézeskalácsos Brassóból, egy következő kalapos Székelyudvarhelyről, egy cukorkás Csíkrákosról, egy újabb kalapos Székelydobóból, egy kötött állatokat árusító Kolozsvárról, egy bizsus Régenből, egy harisnya- és zokniárus Székelyudvarhelyről. Mária-kitűzőket gyergyószentmiklósi, színes tollakat nagyszebeni, vasfazekakat marosvásárhelyi árus hozott a búcsúba.⁷⁷⁷

A számbeli növekedést és térbeli kiterjeszkedést látva 1994-ben és 1995-ben a csíkszeredai Önkormányzati Hivatal segítségével teljességre törekvő kérdőíves felmérést készíttettem a búcsúban árusítási engedélyért folyamodókról és a kiadott engedélyekről. A kérdések az árusok személyére, cégére, lakóhelyére, árukészletére, a segítőkre, a bérelt területre és a fizetendő összegre vonatkoztak.⁷⁷⁸ A főbb adatokat a kitöltők saját maguk is összesítették.

⁷⁷⁷ Magyar Mónika és Fülöp Hajnalka megfigyelései és jegyzetei.

⁷⁷⁸ Az adatlapokat a hivatal munkatársai töltötték ki, a szükséges engedélyt a hivatalvezető és a polgármester adta ki. A felmérés anyagi hátterét az OTKA kutatási támogatása biztosította. Mindnyájuk segítségét e helyen is köszönöm.

1994-ben május 21–22-én 198 cég árult, közülük 142 váltott előre engedélyt, a többi 56 a helyszínen fizetett helypénzt. Családi vállalkozás volt 38, kft. 82, független vállalkozó 22. Csíkszeredaiak 74-en, Hargita megyeiek 54-en, más megyéből 14-en érkeztek.

1995-ben június 3–4-én 246 cég árult, melyből engedélyt váltott a helyi tanács kereskedelmi irodájától 196. 50 cég nem váltott előzetesen engedélyt, hanem a helyszínen fizetett helypénzt a megbízottaknak (ezek a cégek nem szerepelnek a nyilvántartásban). Csíkszeredából való volt 73, Hargita megyei 79, más megyei 44.

Ezek a számadatok tájékoztató jellegűek, jól érzékeltetnek egy dinamikus növekedési folyamatot annak a kellős közepén, a *már* és *még* idején. Érzékeltetik a szinte forrásban lévő átalakulást is, ahogy a rendszerváltás után egyre többen keresnek lehetőségeket a piacra lépésre, jövedelemszerzésre. Ez még akkor is kirajzolódik, ha a számokat forráskritikával kezeljük. A hivataltól kapott adatok lehetnek homályosak, pontatlanok vagy a valóságtól eltérőek is, ezeket nem volt mód korrigálni. Azonos vezetéknevű árusok lehetnek családtagok is, de egymástól függetlenek is, és tartozhatnak ugyanahhoz vagy egy más céghez. A cégek – túlnyomó többségben nemzetközi hangzású fantázianevei – egyik évről a másikra megváltozhattak, és mögöttük sokszor nem látni személyeket. A kiadott engedélyk és a megvalósult árusítás termékköre eltérhet, és az összefoglaló kategóriák mögött is többfajta áru lehetséges. A két év árusai között nagy az átfedés. Az átfedés vagy eltérés mértékének pontos megállapítása akkor is, utólag is lehetetlen, ugyanis ami az egyik

232. Román bizsukészítők Csobotfalván állítottak sátrat, Teleorman megyéből érkeztek (1994)

évben családi vállalkozás volt, az a másikban már lehetett kft., vagy akár fordítva is. Korondi árusok között például az egyik évben az egyik, a másik évben a másik családtag árult, ami alkalmasint a címazonosságából derül ki. Eléggé egyöntetűek a kiadott engedélyekben a négyzetméteradatok, ezek és az értük fizetendő összeg megszabott volt; 1995-ben az előző évi ár kétszeresét számították fel.

Két év adatai nemcsak a mögöttük meghúzódó valóság, hanem az arról alkotott, megfogalmazott, kategóriákba sorolt kép miatt is eltérnek. Az azonos árusok besorolása áruféleség szempontjából nagyjából megegyezik, kisebb eltérések vannak csak. Amit az egyik évben üdítőként, azt a másik évben hűsítőként jegyezték fel az adatlapra. Ami 1994-ben „fatányéros, rostonsült, üdítő” vagy burgonyapehely volt, az a következőben „csomagolt élelmiszer” lett. A „zöldség, gyümölcs, hűsítő” árusa egy év múlva „déligyümölcs”-öt forgalmazott. A „kakas” mellett 1994-ben magyarázatul ott szerepel, hogy „kukoricaszemből pattoztatott kakas” (ezt a következő évben is felírták egy másik árus mellett).

Mindemellett a kapott adatok értékesek, és ha nem is kell túlértékelni őket, tendenciák és arányok érzékeltetésére alkalmasnak látszanak. Első pillantásra látszik, hogy az árusok száma mintegy 25%-kal növekedett úgy, hogy a helybeliek száma azonos, a növekedés nagy részét a máshonnan, mégpedig a távolabbról érkezettek tették ki. Hasonlóképpen sok árus elfoglalt területe és ezzel a kifizetett helypénz is növekedett. Az árusok minden jel szerint „jó vásárt” csináltak a búcsúban.

Kínálatuk szerint legtöbben az élelmiszerárusok voltak (42), hozzájuk kapcsolhatóak még az édességárusok (8) – főként mézeskalácsosok, mert ilyen kategória külön nem szerepel –, a fagyalt-, kürtőskalács-, pogácsa-, zöldség-gyümölcs árusok együtt mintegy 10-en. Textiláru és cipőt 23-an, készruhát 9-en, szalmakalapot 10-en árusítottak; iparcikket 21-en, kerámiát 19-en, könyvet 8-an, népművészeti tárgyakat 6-an, kegytárgyakat mindössze 3-an; mellettük feltűnt 1-1 taplóárus, székes, sorsjegyes is. Magnókazetta árusításra is vagy 9-en vállalkoztak (ma már ez is archaikusnak hathat).

Az árusok relatív többsége csíkszeredai (73), további 79 Hargita megyei, más megyéből való 44. Sokan kértek engedélyt a városokból: Gyergyószentmiklós (2, egyikük 55 mozgóárussal), Székelyudvarhely (24), Sepsiszentgyörgy (12), Brassó (9), Marosvásárhely (4), Szováta, Székelykeresztúr, Kézdivásárhely (3-3), továbbá a távolabbi Nagyvárad (2), Nagykároly, Szatmárnémeti, Petrozsény, Szászrégen, sőt Bukarest, Beszterce szerepel a vállalkozások székhelyeiként. Korondi kerámiaárus 18 volt. Kevesebb a csíki falvakból érkező árus: Csíkrákosról (7, főként mézeskalácsosok), Madéfalváról (3), továbbá Csíkdánfalváról, Csíkmadarasról, Csíkpálfalváról, Csíkszentmihályról, összesen 16. Csak elvétve érkeztek más, távolabbi falvakból: Szárhegyről (3), Tusnádfürdőről, Varságról, Fenyédről, Gyulakutáról, Gyimesfelsőlokról, Dobóból.

A kimutatásban szerepelnek az engedélyt kapott árusok négyzetméteradatai és az engedélyekért befizetett összegek is. Általában napi 2000 lejbe, két napra ennek a kétszeresébe került egy négyzetméter (egy-egy esetben adták féláron), és

arányosan ennek többszörösébe a nagyobb terület. Hozzávetőleges területfoglalási adatokra és ezek arányaira engednek következtetni az engedélyekért befizetett összegek: 2000 (6), 4000 (30), 5-6000 (14), 8000 (26), 10 000 (44) 12 000 (34) 14-16 000 (9), 20 000 (17) 24 000 (4), 30 000 (3) lejt fizettek. Nem látszik tendencia abban, hogy milyen áruféleségek árusai kértek nagyobb vagy kisebb helyet. Nem tudjuk pontosan, minek a területét számították fel, amikor az engedélyeket kiadták, hiszen a sátor, annak a két oldalra és előrenyúló toldalékai, a parkoló autó mind helyet foglalnak, és nyilván mindenki igyekezett mérsékelni a költségeit, azaz együtt kiterjeszteni a boltját. Érdekesség, hogy mindössze egy négyzetmétert foglalt a Csíki Székely Múzeum képeslap-árusításra, a másik végleten harminc négyzetmétert a Pallas-Akadémia Könyvkiadó könyvekre. Mindössze 10 árusnál nem szerepelnek négyzetméter- és költségadatok, ezek között ott a megjegyzés, hogy „magánterületről” vagy „saját udvaráról” árult.

Az engedélyt kapott árusok kisebbik részénél van adat arról, hányan dolgoztak. Egyedül 23, egy családtaggal 31, kettővel 27, hárommal 4 kereskedő dolgozott (ezek nyilván csak a bejelentettek, rajtuk kívül természetesen számolni kell másokkal is), 110 esetben ez az adat nem ismert; ha utóbbiakat csak egynek vesszük, akkor is összesen körülbelül 3-400-an árultak. A családi vállalkozások esetében az árusító neve is meg van adva (87 esetben), a kft.-k, más intézmények esetében ez értelemszerűen elmarad. Egy gyergyószentmiklósi cég az egyik évben 40, a következőben már 55 mozgóáruval terjesztett kegytárgyakat, jelvényeket.

Arról nincsen adat, hogy az engedélyt kapott árusok hol ütötték fel a sátraikat. Az interjúkból az rajzolódik ki, hogy ebben főként a helybeliekkel kialakított kapcsolatok, a megszokások játszottak főszerepet. Az árusítás közben mindenkinek szüksége van rövidebb-hosszabb pihenőre, kell „bázis”, ahova vissza lehet vonulni, és ezt gyakran az a ház biztosítja, ahol ismerős van, ahova be lehet menni, tehát célszerű az ő kapujuk elé letelepedni.

A vásári árusok működésének szabályozása, keretek közé szorítása közös érdeke a városnak és a szervező ferenceseknek, és közös együttműködésükben is valósul meg. Folyamatosan igyekeznek józan egyensúlyt tartani, hiszen tudják, hogy ahol tömeg van, ott vásár is van, ugyanakkor a szent helyeket és cselekményeket védeni is kell az üzleti szféra mindenre kiterjedő befolyásától. A körmenet, a hegyre felvonulás útvonalától távolabb tartják a vásári sátrakat, és a Szék útján sem engedik az árusokat túl közel a templomhoz. Arra viszont szükség van, hogy lehessen kapni élelmiszert, italféléket, legyen hely, ahol alkalomadtán le is lehet ülni.

A ferencesek mindig igyekeztek elérni, hogy a templom közvetlen környezetében minél kevesebben legyenek árusok, ez többnyire sikerült is. Az első évben, 1990-ben a Szék útján még egyáltalán nem voltak árusok, hanem főként csak a templomtól hátrafelé, a gyermekotthontól a Csobotfalva felé vezető út két oldalán, s ezt a helyüket meg is tartották 1993-ig. Ezután egyre többen kaptak helyet a Szék útján, annak az elejétől (a gimnázium sarkától) csaknem egészen a kegytemplomig. A volt árvaház menti út kiszélesítése után a megtárgult helyen szintén

helyet kaptak vásári sátrak. Ez oda vezetett, hogy a búcsúba érkezők a Szék útján már a templom, illetve a nagymise felé haladva gyakorlatilag végig árusok között mennek: fegyelmeltebbnek kell lenniük ahhoz, hogy ne kezdjenek nézelődni, vásárolni. Ez ketté is választja a résztvevőket: a keresztaljakban érkezők közül csak elvétve lépnek ki a sorból, mások, főként a kis csoportokban vagy egyénileg érkezők valamivel többet megengednek maguknak. Ilyenkor főként az italok és a kis összecukható székek kelendők.

A nyeregbe az árusokat a búcsú napjaiban még nem engedték fel (ahogy ez máskor, például az Ezer Székely Leány-találkozón megtörténik). Oda és a kápolnák környékére csupán néhány mozgóárus juthatott be jelvényekkel, emlékérmekkel. A rendezők ezekről a helyekről rendre el szokták küldözgetni az alkalmi zöldágárusokat is.

Az eddigiekből már láthattuk, hogy ami a vásári árusok *kínálatát* illeti, e téren a „szokásos” választék érvényesül. Mézeskalácsot a búcsúban rendszeresen lehetett kapni több csíkrákosi árusnál. Nekik otthon nem volt üzletük, csak vásárokba jártak. A búcsú idején otthon aludtak. Szalmakalaposok több évben is a Bögöz községhez tartozó Dobóból érkeztek.

Néhány érdekesebb árucikk említést érdemel. 1993-ban kapható volt II. János Pált ábrázoló „olcsó pápakép”. Az eladó egy parajdi diák, aki hat hónapos népfőiskolai tanfolyamon tanult Budapesten. A kilencvenes években felszaporodott a műsoros kazettaárusok száma, akik hangszórón keresztül reklámozták lakodalmas rock vagy *székely himnusz*os kazettáikat, s ezek hangja keveredett a búcsúra vonulók Mária-énekeivel. Noha a búcsúban természetesen érvényes a szesztilalom, csendesebb helyeken vagy éjszaka és hajnalban teljes lelki nyugalommal árusítottak sört, tömény szeszt. Némely áruféleségeken a kilencvenes években még az edzettebb helybeliek is meglepődtek, mint például a kabátfélék, ruhafélék, vagy a drága perzsaszőnyegek („ki jön annyi pénzzel?!”).

Az első néhány évben rendszeresen lehetett látni autójukból árusítókat: szalmakalapos például a visszapillantó tükröt használta a próbához. Moldvai kegyszobor- és szentképárus hasonlóképp a kocsii tetejére és elejére rakodott ki. A moldvaiak olaszországi vendégmunkájának egyik következménye, hogy a búcsúban feltűntek olasz eredetű szobrok és képek, például lourdes-i, fatimai Máriák, vagy ilyen képekkel és feliratokkal kidíszített gyertyák.

Más alkalmi vagy rögtönzött megoldások is gyakoriak. A *Csibész Alapítvány* fiataljai az iskola elé telepedtek le az útszélre, és jobb híján megfogtak és kihoztak egy tanári asztalt a munkájukhoz. Volt, aki a lakóháza ablakából árult kólát, édességet saját maga vagy a kislánya segítségével. A *Kallós Alapítvány* lemezét az útszélén, egy kerítés párkányáról árulta az alapítvány titkárnője.

Óvatosaknak kell lenniük a tűzzel dolgozó árusoknak: micsesek, kürtöskalácsosok, pattogatott kukoricások tartoznak ide. Egy részük faszenet, másik részük gázpalackot használ. Aktív tűzvédelemre utaló tárgyakat (oltókészülékek, vizes tartályok) ilyeneknél csak elvétve lehetett látni.

233. Űlkéröl érkezett szalmakalapos asszony, keveset tudott eladni (1994)

234. Csatószegről érkezett mézeskalácsos (2001)

1999-ben az egyik gyergyószentmiklósi cég mozgóárusai diákokból és munkanélküliekből verbuválódtak. Az árukészletük képeslapokból, jelvényekből, kulcs-tartókból tevődött össze. Pénteken délelőtt érkeztek meg Csíkszeredába, szállást a Márton Áron Líceumban biztosítottak számukra. Már aznap délután elkezdtek az árusítást, és vasárnap délutánig tartott a „munkaidejük”. A nyereség 10%-ából részesültek.⁷⁷⁹ 2005-ben is lehetett találkozni velük, akkor körülbelül ötvenen voltak. A többségük húsz–harminc év közötti fiatal. Nyakba akasztott papírdoboz-zaikból árultak kütűzőket, emlékkendőket. Évek óta visszajártak, Csíkszeredában béreltek házat, ott szálltak meg. Pénteken érkeztek, vasárnap mentek haza. Voltak közöttük, akik egész évben a munkájuk mellett saját maguk készítették a kütűzőket. Sokan vásároltak tőlük, mert efféle kicsi emléktárgy másoknál alig volt kapható.⁷⁸⁰

1999-ben ugyancsak péntek délután kezdett árusítani a magyarországi Szent Gellért Kiadó könyveinek erdélyi terjesztője. Ő a körülbelül egy négyzetméternyi területet két napra, péntek estétől vasárnap estig bérelte. A könyveket egy ismerősénél tárolta. Brassóban megrendelésre terjesztette a könyveket, főleg papok vásároltak tőle; a búcsúba azért ment el, mert a laikusokkal is meg akarta ismertetni a kínálatot. A könyvek nagy részét a Szent Gellért Kiadótól szerezte be Budapesten, hathetente megtett útjai során. Bizományba kapta a könyveket, csak azért fizetett, amit eladott. A haszonból 15%-kal részesedett, s ugyancsak 15%-ot engedhetett le a könyvek árából. A búcsún csak 10%-ot engedett, hogy az útiköltsége is kijöjjön. A szerződés alapján román állampolgároknak csak lejért adhatott könyvet. A könyvek ára a 6–7–10 ezer lejesektől a 35–55 ezer lejeseig terjedt.

2005-ben Gorzafalváról, ebből a hagyományosan fazekassággal foglalkozó moldvai faluból érkezett egy fazekastermékeket árusító asszony a fiával. Csak két nappal előbb, szerdán döntötték el, hogy eljönnek a vásárra, ahol korábban még egyszer sem voltak. Egy katlannyi (égetőkemence) árut hoztak, amit szerdán égettek ki, csütörtökön hamarjában bepakolták a kombi autóba, be sem csomagolták. A Szék útján foglalt helyükön, az út szélén rakták ki árujukat. Az asszony a fiával felváltva árusított. Olyan edényeket hoztak, amiket otthon általánosan használnak: víznek, bornak való csecses kancsót, vizeskancsót, zsírosbödönt, ételhordót, passzírozót (szűrő), tányérokat, gyertyatartókat. Már a szombati nap végén látszott, hogy nem volt értelme kijönniük, mert az emberek nem értékelték a sajátos edényeiket. „Otthon már mindet eladtam volna!” – panaszkodott Rozália, aki máskor már nem is akart visszajönni árusítani. Az ő példájuk megmutat valamit abból, hogy az a kívülről feltételezett kulturális közelség, ami a búcsún részt vevő moldvai magyarokat Somlyóhoz fűzné, korántsem természetes ugyanazon térség kézművesei, vásári árusai számára, ők a tájékozatlanságuk folytán idegenül mozogtak a számukra szokatlan közegben.

⁷⁷⁹ Nobilis Júlia interjúja, 1999.

⁷⁸⁰ Nagy Krisztina megfigyelései, 2005.

Évekig rendszeresen álltak a Szék útjának elején csergeárosok a több száz kilométerre fekvő máramarosi Szaploncáról (ismert „népművészeti központ”). Magyarul nemigen értettek, csak az árakat tudták. Más román árusok is egyre gyakrabban tűntek fel; árultak rézcsengőt, kolompot, alumíniumedényeket, különböző méretű széthajtos patkánycsapdákat, emellett papucs, művirág, harisnya is megtalálható volt náluk. Fakanálárus 1993-ban Niculești-ből (Dâmbovița megye, Bukarest közelében) érkezett, aki egész héten a környéken árult, szombaton Gyergyószentmiklóson, vasárnap a búcsúban, majd Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely következett.

A kétezres években a vásári árusok köre érezhetően elkezdett átalakulni, a kiemeltebb helyeket azok kaphatták meg, akik igényesebb termékeket, zsúri-zett kézműves portékát, ajándéktárgyakat árúsítottak. Náluk ki lehet elégiteni a szokásos közönséges vásárfiánál többet és jobbat vásárolni kívánók igényeit is.

Sok kegyhelyen megszokott, hogy a vásárban a helyi szentkép vagy szobor másolatait, festett, kivilágított, mozgó változatait is árúsítják, vagy olyan tárgyakat – mézeskalácsot, érmeket, olvasót stb. – amelyeken ezek szerepelnek mintaként. Sedlmayr Krisztina például a sasvári kegyhely zarándokemlékeit elemezte, amelyek bőséges változatosságban lelhetők fel a kegyhely tágabb vonzáskörében. Az ottani kegyszobor másolatai láncolatszerűen egymásba fonódva mintául szolgáltak további, másodlagos vagy harmadlagos ábrázolásokhoz is. A kegytárgyipar „termése” maga is hozzájárult a kultusz széles körben való fenntartásához.⁷⁸¹ Hasonló a helyzet Máriapócon, Mátraverebély-Szentkúton, ahogy nagy külföldi kegyhelyeken is. Ezekhez képest feltűnő, hogy Csíksomlyón a búcsúvásár kínálatából a kilencvenes évek elejétől körülbelül tíz-tizenöt évig hiányzott a hasonló tárgykészlet, gyakorlatilag csak kitűző jelvényeket árúsították a kegyszobor képével. Korábbi időkből, a búcsújárás hagyományos korszakaiból sem ismerünk olyan emlék- vagy kegytárgyat, amelyek a somlyói „csudálatos kép” felhasználásával készültek volna; a kegyhely vonzáskörzetét ilyen tárgyak alapján nemigen lehetne megrajzolni. A helyzet – szórványos megfigyelések alapján – nem sokat változott

235. A templom kertjében egy cigány asszony papagájjal jósol (1999)

⁷⁸¹ Sedlmayr 2013.

a legutóbbi évtizedben sem; mostanában a hűtőmágnes, kulcstartó, „dimenziós” Mária-kép, műgyanta szobor az elérhető választék.⁷⁸² Hasonló a helyzet a kegyhely másik emblematisz tárgyával, a *labarummal* is: ezt sem látni ábrázolva vagy másolatban, a tárgy megmaradt kizárólagos helyi, kultikus szerepében, egyáltalán nem vált emlék- vagy ajándéktárggyá.

A búcsúra érkező árusok többsége rendszerint pénteken érkezik, szombaton hajnalban pakol ki, késő estig árul, majd folytatja vásárnap reggeltől délutánig. Az ő búcsús idejük a forgalomhoz igazodik, annak hullámvázát követi: a vásári szempontból legjobb idők számukra szombaton a nagymisét követő órák, vásárnap pedig a délelőtt. Az, hogy ők maguk mennyire tudnak vagy akarnak magán a búcsún részt venni, széles skálán mozog.

Egy fiatal gyergyószentmiklósi lány, aki eladóként utazott a búcsúra, 1996-ban elmondta, hogy bár katolikus, nem érdekli az ünnep vallási háttere. Elvesztette hitét a búcsúban, az ünnepet csak egy nagy üzletnek és presztízstalálkozóknak tartja. Foglalkozására nézve felszolgáló egy bárban. A búcsúban egy eladópuhl mögött kétnapi munkával szombat-vásárnap többet keres, mint máskor egy hónap alatt.⁷⁸³

Egy székelyudvarhelyi kisiparos házaspár „artizánat holmit” árult: kézműves, népművészeti termékeket, fafaragást, szalmából font tárgyakat. A házaspár már pénteken megérkezett, felállította a sátrat, majd „búcsút jártak”, kimentek a Salvator-kápolnához, imádkoztak Máriához. Éjjelenként az autójukban aludtak, őrizték a sátrat.⁷⁸⁴

Elég természetes, hogy az árusok kihasználják az egyszeri alkalmat, a búcsúsok érdeklődését és azt, hogy csak egy napig vannak jelen, sosem találkoznak többet; ez lehetővé teszi, hogy magasabb haszonkulccsal dolgozzanak, áruikat drágábban adják, mint máskor. Egymás közelében inkább sok különböző árus helyezkedik el, mint több azonos; ez nehezebbé teszi, hogy a vevők egyszerűen odébb lépjenek, és másutt más áron vásároljanak.

Emlék, ajándék

Akár részt vevő zarándokokról beszélünk, akár inkább turista jellegű érdeklődőkről, legtöbbször visznek magukkal valamit a búcsúból. Ezt csakis egyének teszik meg; csoportok együttesen a kegyhelyről nem visznek haza tárgyakat. A tárgyak mintegy tartalmazzák, elvihetővé teszik a kegyhely szentségét.

A minden hasonló búcsújáróhelyen szokásos jelvények, kegytárgyak, szentképek, szobrocskák mellett Somlyón vannak sajátos, másutt elő nem forduló tárgyak, amik ajándék- vagy szentelményszereplők (is).

⁷⁸² <https://szentpeterbolt.hu/Csiksomlyoi-ajandektargyak> (letöltve: 2019. július 31.).

⁷⁸³ Rab Árpád interjúja, 1996. május 24.

⁷⁸⁴ Fülöp Hajnalka és Albert Réka interjúja, 1993.

236. Egy cigány család zöldágot gyűjt és árusít vasárnap a kegytemplomnál (2009)

Csiksomlyón ilyen a *zöldág*, amelyet saját maguk szednek vagy árusoktól vásárolnak. A lombos ág a helybeli búcsújárók kezében szimbólum, emlékezés a búcsú eredetét magyarázó legendás győzelemre, mások, a magyarországiak kezében inkább annak jele, hogy igyekeznek alkalmazkodni a helyi hagyományokhoz. Ilyen az, hogy a búcsúágot a templomban hozzáérintik a kegyszoborhoz; amióta ez kevésbé lehetséges, azóta enélkül viszik haza. Inkább az idősebbek tudják a régi szokást, hogy „annyi Üdvözlégyet és Miatyánkat kell mondani, ahány lapicska van a búcsúágon. Persze nem egy nap alatt, de rövid idő alatt a búcsú után”.⁷⁸⁵ Otthon maradt öregek várják is a hazatérőktől a búcsúágakat, amit nagyon megbecsülnek. Volt, aki a Máriához érintett ág leveleit megszáritotta, és levélben elküldte Svédországba egy rokonának.

Sepsiszentgyörgyről érkezett Kati néni autón a férjével, aki már nem tudott felmenni a nyeregbe. Panelban lakik, a zöldágakat vízbe teszi, „néhány napig szépen virít. Vihar ellen jó!”. Aztán olyannak adja oda, ahol kályha van, mert az ilyen dolgokat nem szabad kidobni, csak elégetni. „Itt minden meg van szentelve!” A kályhába kereszt alakban teszik bele az ágakat erős idő esetén.⁷⁸⁶ Ezt a szentelményjelletet többen is megerősítik.⁷⁸⁷

⁷⁸⁵ Mészáros Borbála beszélgetése a csikszentmihályi Csáky Ernőnével, 1996.

⁷⁸⁶ Nagy Krisztina beszélgetése, 2005.

⁷⁸⁷ Vass 2009. 125–126, Táncczos 2016. 156–159.

237. Orgonavirággal feldíszített lószerszám (1993)

238. Zöldággal díszített rendszám (1993)

A zöldágot a hagyományos vonzaskörből érkezők többnyire maguk szedik az erdő szélén misére menet, onnan jövet, kálváriát járva. Mások az árusoktól, főképp cigány árusoktól szerzik be, akik nagy kötegekben tartják a hónuk alatt, és ide-oda járkálnak vele.

Jellegzetes, a búcsú alkalmával elkészített emlék- és ajándéktárgy a *búcsúpálca* vagy *botika*. Ez egy vékony ág, a héját spirál alakban lehántják. Általában felnőttek faragják ki gyerekeknek vagy otthon maradottaknak. 1990-ben a körmenet előtt a dombról levezető út mentén gyergyótekerőpataki asszonyok készítettek ilyen az otthoni gyerekeknek 50-60 centis mogyorófavesszőből. A gyerekek „örvendenek neki, játszanak, ez egy olyan búcsúfia, búcsúemlék”. Díszesebbre kifaragott *botikát* cigányok is árulnak. Ennek távoli párhuzama lehet más kegyhelyek olyan búcsús ajándéka, mint a *verebélyi bot*, *gyűdi bot*, *celli bot*,⁷⁸⁸ de az eltérő forma és csak némileg hasonló funkció miatt ez nem látszik lényegi azonosságnak.

239. Gyergyóalfalusi asszonyok búcsúpálcát faragnak szombaton a hegyen (1993)

Mások, főként a moldvai csángók, akik tradicionálisabb világgéppel rendelkeznek, növényeket szednek, gyökereket ásnak ki, amelyeknek gyógyító erőt tulajdonítanak.⁷⁸⁹

⁷⁸⁸ Barna 1985. 46.

⁷⁸⁹ Tánczos 2016. 152–155.

A búcsúban kapható bármely tárgy, édesség, csecsebecse ajándék lehet az otthon maradtak számára. Néhány példa *ajándékba* vásárolt, vitt tárgyra. 1996-ban csíkszentmihályiak körében tett megfigyelések szerint két kislány az otthon maradt szomszéd néninek cukrot vett. „Kapott a keresztlányomnak a lánya egy szép zsebkendőt, azt mondják, 500 lej, rajta van a csíksomlyói Szűzanya, és rá van írva, hogy csíksomlyói Szűzanya, könyörögj érettünk.” „A fiúk szoktak a szimpátiáknak venni egy nagy szívet, pogácsába, így mondják.”

Saját maguknak vásárolt tárgyra néhány példát hozunk abból a felmérhetetlenül sokból, amivel évek, évtizedek alatt találkozhattunk. Kedvelt a szalma-kalap, csíkszentmihályiak hazatérő kereszteljében legalább tízen viseltek frissen vett kalapot. Egy hetedik osztályos kislány Csíkszentmihályról szappanbuborék-fújót, napszemüveget, gyűrűt, Szent Antal-szobrot („az tartósabb, mint a kép”) vett a vásárban. Két hetedikes kislány még Somlyóra bejövet leszakadt a keresztaljától, és elmentek a vásárba. Nagyanyjuk egész reggeli alatt csak értük aggódott, hogy vajon megtalálják-e a keresztet, s idegességében még káromkodott is. A kislányok dél felé megérkeztek a búcsúfiával: hajpánttal és napszemüveggel.

Természetes, hogy a megszerzett tárgyak hazafelé tartva mások szeme elé is kerülnek, szívesen mutatják meg őket. Visszafelé tartva mondta út közben két aszszony a búcsúban vett táskáról: „Nézd meg a táskámat! Igen ügyeske!”⁷⁹⁰

240. Búcsús ajándékok az utcai árus mögötti kerítésre erősítve (1995)

⁷⁹⁰ Mészáros Borbála által elkapott beszélgetésrészlet csíkszentmihályiak hazaújtján, 1996. május 25.

241. Gipsz Mária-szobrok és -nyomatok egy árus földre terített pokrócán (1994)

Nagy csábítás a búcsús vásár a gyerekeknek, nagy öröm, ha kapnak valamit, és nagy csalódás, ha nem. Egy nyolcéves csíkszeredai kisfiú írta írásgyakorlat gyánánt a füzetébe:

Ma van pünkösöd első napja. Most van a somlyói búcsú. Apum vett egy vízipisztolyt a vásárba. Utána napoztunk és vízipisztolyoztunk. És utána esett az eső. Mert szerepel a kisebbik néném, de csak a szüleim mentek, mert nagy a sár. És ahogy ezt leírtam, megyek sétálni. Lehet, hogy veszünk is valamit vizgasztalásul, mert nem vettek mézeskalácsot, pedig nagyon kívántam.⁷⁹¹

A búcsúból hazavitt apróbb tárgyak (a megvásárolt füzetekkel, az elkészített fényképekkel együtt) a következő hónapokban, akár az egy év múlva sorra kerülő újabb útnak indulásig is emlékeztetnek egy olyan nagy közös együttlétre, amely vallási és nemzeti élményt egyaránt jelent a benne résztvevőknek.

⁷⁹¹ Interjú B. K.-val 1997. május 18.

242. Operatőr a nagymisén (1995)

18. A nyilvánosság látószögei

A somlyói kegyhely és búcsújárás 1989 után a médiareprezentációk terén is a szó szoros értelmében felszínre került, vagyis megjelent ott, ahonnan addig teljes mértékben ki volt szorítva és hiányzott: a társadalmi nyilvánosság tereiben. 1989 után két évtized alatt itt is lezajlottak a közismert radikális változások. A diktatúra időszakát követően felszabaduló sajtó és elektronikus média az 1990-es évek végére kiegészült weboldalakkal, majd a kétezres évek folyamán az online tér, a web2, a fénykép- és videómegosztó, illetve a közösségi oldalak széles körű elterjedése következett. Húsz év alatt a médiafogyasztás és a médiatartalmak előállításának egész rendszere olyan átalakulásokon ment keresztül, amire korábban sosem volt példa. Ez ismétlődő tanulási folyamatokkal járt az újabb fajta alkotói módszerek és a közönséghez való eljutás terén is. Ez olyannyira megsokszorozta az elérhető forrásanyagot, hogy az már nem is annyira forrás, inkább kimeríthetetlen tenger.

A sajtót eddig főként információforrásnak tekintettük, és eszerint használtuk, mint ami alkalmas a megfigyelések, interjúk, fényképek kiegészítésére. Ebben a fejezetben a sajtóra, a televízióra és az internetre a maguk relatív önállóságában tekintünk. Hogyan vált a csíksomlyói búcsú médiaeseményé, miféle arculatot öltött a sajtóban, televízióban, hogyan vált a búcsú a jelenlévők százezres tömegén túl a távollévő milliók számára is „hozzáférhetővé”? Anélkül, hogy átfogó médiaelemzést végeznénk, érdemes szemügyre venni néhány műfajt, beszédmódot, fontosabb változást. A médiareprezentációk széles köre a különböző időkben és műfajokban sokszor mutatkozik egymáshoz igen hasonlóknak, szinte az unalomig ismétlődnek bennük sztereotípiák, miközben más-más hangsúlyokat emelnek ki, más-más tapasztalatokat vagy élményeket tárnak a fogyasztók elé.

Írott sajtó

Az 1990-es évek elején a közemberek tájékozódásának az egyik legfontosabb eszköze még az újság, a sajtó volt, természetesen a rádióval és a televízióval együtt. A kötött időben fogyasztható elektronikus médiától eltérően az írott sajtó olvasható szelektíven, gyorsabban; eltehető, visszakereshető; továbbadható és tovább olvasható, másokkal megbeszélhető. Eseményekre itt lehetett a leggyorsabban, egynapos

reakcióidővel reagálni, hiszen a tévé- és rádióműsorok többségének készítéséhez nagyobb technikai apparátus, több idő, nagyobb átfutás szükséges. A sajtó fajlagos költsége minden más médianál alacsonyabb, ezért egyazon olvasóközönségre számítva lapok rétegzett sokasága működhet. Helyi, egy-egy településen vagy annak a környezetében terjesztett lapok mellett megtalálhatók szélesebb körben elérhető napi- és hetilapok, magazinok. Ugyanakkor a terjesztés erősen korlátok közé szorítja a sajtót. A magyarországi újságok Erdélyben az 1990-es évek elején gyakorlatilag még elérhetetlenek voltak, és ez így volt fordítva is. Ugyanakkor az erdélyi magyar sajtó jó része is a saját szűkebb területi határai közé volt bezárva; a Csíkszeredában szerkesztett és kiadott *Hargita Népe* napilapot akár már csak száz kilométerre északra vagy délre is alig vette és olvasta valaki.

Az 1989 utáni erdélyi sajtót 2000-ig a bibliográfus Kuszálík Péter tekintette át, és írt róla tanulmányt. Tőle (is) tudhatjuk, hogy 1989 óta Romániában is sajtószabadság van, a lapok életét már nem a politika, hanem a gazdaság és a közélet változásai befolyásolták. Az 1990-es években alapvetően átalakultak az olvasási szokások, számos magyarországi sajtótermék vált elérhetővé. A televízió térnyerését jelzi, hogy a korábbi korszak napi kétórányi magyar adása után öt-hat belöldi és számos külföldi csatorna érhető el. Erdélyben sokáig mégis erősebbnek látszott a ragaszkodás az írott sajtóhoz. Tíz év alatt közel ezer új kiadvány jelent meg, a tematikus csoportok között az egyházi lapok közel 10, a napi- és hetilapok 5, közéleti-művelődési lapok 8,5%-ot tettek ki. A bibliográfusnak is feltűnt, hogy a szabad lehetőségek milyen sok amatőr megoldást szültek, zavaros évfolyam- és lapszámozások például az ő dolgát is megnehezítették.⁷⁹²

Magyari Tivadar többször is összefoglalta az erdélyi magyar sajtó néhány főbb jellemvonását és azok összefüggését a kisebbségi társadalom jellegzetességeivel.⁷⁹³ Az erdélyi magyar társadalom *teljes* társadalom, a nyilvánosság szervezete ennek megfelelően erősen tagolt, a média nagyrészt önálló és széles skálán mozog. Minnekutána a társadalom nem homogén, ezért médiája is erősen rétegzett, ám a médiaközönség számottevő része megoszlik a magyar és a román nyelvű média között. A magyar népesség földrajzilag nagy területen él, alig vannak igazi tömbök, és jelentősek a szórványvidékek, vagyis mindenütt relatíve alacsony a médiafogyasztók száma. Ez azt eredményezi, hogy „országos kivetítésben a közösség súlya célcsoportként a reklámpiacon viszonylag csekély”,⁷⁹⁴ így az erdélyi magyar média nem tud kiterjedtebb vagy országos hálózatokat működtetni. Emiatt is van, hogy a sajtó erősen helyi jellegű, a legfontosabb szerepük a megyei napilapoknak van. Ezek mind az 1989 előtti megyei lapok utódai, zökkenőmentesen, olykor csak címváltozással élték át a rendszerváltást, és magánvállalkozásban működnek; egy-egy régióban vagy megyében gyakorlatilag monopolhelyzetük van. Terjedelmük nyolc-tizenkét,

⁷⁹² Kuszálík 2001.

⁷⁹³ Magyari 2000, 2017.

⁷⁹⁴ Magyari 2017. 400.

esetleg tizenhat oldal között mozog. A kisebbek négy–hétézer, a közepesek tíz–tizenötezer, némelykor pedig akár húszezer példányban jelennek meg. Az 1990-es években (és némely esetben napjainkban is) ilyen helyi napilap Csíkszeredában a *Hargita Népe*, Sepsiszentgyörgyön a *Háromszék*, Marosvásárhelyen a *Népújság*, Kolozsváron a *Szabadság*, Szatmárnémetiben a *Szatmári Friss Újság*, Nagyváradon a *Bihari Napló*. A kilencvenes években országos napilapnak tekintették a bukaresti *Romániai Magyar Szót* (amelynek nyomtatott kiadása 2005-ben megszűnt), majd 1999-től a kolozsvári *Krónikát*. Életképes és jelentős olvasottsággal bíró országos magyar napilapot nem sikerült alakítani és fenntartani.⁷⁹⁵ Hetilapként jelent meg az *Erdélyi Napló* és az *Európai Idő*. Szépirodalmi és irodalomkritikai lapok mellett számos civil szervezet és csaknem minden egyház megjelentet időszaki kiadványokat; katolikus környezetben mérvadónak számít a *Keresztény Szó* és a *Vasárnap*.

A médiakutatások a kétezres években is azt mérték, hogy az újságolvasó magyarok több mint a fele a napilapok közül csak a helyieket veszi kezébe. Az olvasók nagy többsége városi (a csíkszeredai napilap esetében például 70%), azaz a falusiakhoz az újságok sokkal kisebb arányban jutnak el.⁷⁹⁶

Egy másik jellegzetesség, hogy „a romániai magyar nyilvánosságot azok a nézetek uralják, melyek az elitkultúra médiájának tulajdonítanak fontosságot, sajátos módon e kultúra kizárólagosságában, de mindenképpen felsőbbrendűségében gondolkodnak”.⁷⁹⁷ Ez másként *literaturizáltságot* jelent, vagyis azt a felfogást, hogy az újságírás „fontos” részeinek a szépirodalom vonzáskörébe kellene tartozniuk. „Ez a felfogás a politikai hírlapírástól a sportújságírásig, a tömegközönségnek szóló magazinok szerkesztésétől a reklámújság szerkesztéséig mindenre kiterjed. Márpedig a szépirodalmi tevékenységhez kapcsolódó lapszerkesztés (az irodalmi lap szerkesztése) jellegzetesen más természetű, mint a hírlapírás, televíziózás, köz-tájékoztatás.”⁷⁹⁸ Más szóval az elit hajlamos a kisebbségi olvasóközönséget nem *társadalomnak* tekinteni, hanem valamilyen elit kulturális kollektívumnak, amelyben az emberek többsége könnyen művelendőnek és művelhetőnek mutatkozik, és tömegesen olvassa a bevett szépirodalmi alkotásokat és bonyolult politikai fejtegetéseket is.

A pünkösdi búcsú utáni napokban a kezdetektől fogva rendszeresen sokféle tudósítás kerül az olvasók elé. Sok éven át történt sajtófigyelés, újságok meglehetősen nagy számának és kiterjedt körének áttekintése alapján itt erről fogalmazunk meg néhány megfigyelést és következtetést a nyomtatott (print) sajtó és online elérhető sajtóanyag alapján.

Csíksomlyó szempontjából a helyi lapok között kitüntetett szerepe van a csíkszeredai *Hargita Népe* című napilapnak. A csíki régió lakóinak, a helybelieknek ez

⁷⁹⁵ Kiss T. 2017b. 423.

⁷⁹⁶ Magyarai 2005. 155–157.

⁷⁹⁷ Magyarai 2017. 401.

⁷⁹⁸ Magyarai 2000.

a legszélesebb körben elérhető és legolvasottabb újságja, az 1990-es években és azóta is ez szolgáltatta a legtöbb információt. A hétköznapi nyolcoldalas újság első oldalán a friss politikai, közéleti hírek vagy azok kezdő bekezdései kapnak helyet, és egy régebbi rutint megtartva általában tárcsa is olvasható valamelyik újságíró vagy helyi író tollából. Az írások műfaja a tárgyyszerű tudósítástól, kishirtől a tárcán, publicisztikán keresztül a könyvismertetésig, interjúig, emlékezésig terjed. Az újságban meghirdetett pályázatok anyaga közül a hadifogság és a kulákélet témaköre kötetben is megjelent.⁷⁹⁹ Újságírók mellett írókat és költőket is találunk a munkatársak közt, akiknek könyveik is jelentek meg (Beke György, Ferencz Imre, Fodor Sándor, Kozma Mária, Sarány István stb.), és alkalmanként magyarországi szerzők is feltűnnek. Nem hiányoznak szerzetesek, papok írásai sem (P. Bartók Albert, P. Benedek Domokos, Boros Károly, P. Daczó Árpád Lukács, P. Márk József). A helyi viszonyokkal, városi és falusi visszásságokkal kapcsolatban sokszor olvashatók méltatlankodások, és olykor a keresetlen hangvételű replikák, viták sem hiányoznak. Mindig van fekete-fehér fénykép, oldalanként általában több is.

Rendszeresen és jelentőségükhöz mérten kisebb vagy bőségesebb terjedelemben ad hírt a lap egyházi eseményekről. Nemcsak a három nagyünnep nem marad érdemi említés nélkül, hanem a többiek sem, mint a Mária neve napi búcsú, az úrnapi körmenet, a virágvasárnap vagy mások. Egyházi személyiségek rendszeresen megszólalnak, kiemelt alkalmakkor interjúk készülnek katolikus és más felekezetű vezetőkkel is.⁸⁰⁰ Templom-, kápolna-, kereszt- és harangszentelések biztosan nem maradnak ki a lap tudósításai közül.⁸⁰¹ Idesorolhatók a rendszeres tudósítások a július elején megtartott Ezer Székely Leány-találkozóról, amely a millicentenárium évében, 1996-ban külön hangsúlyt is kapott.⁸⁰²

A búcsúünnep az újságban minden évben kiemelt helyen szerepel. Már 1990-ben megjelent a pünkösdi melléklet, akkor még főként másoktól átvett régebbi írásokkal. Gyorsan kialakult ennek az egész várost megmozgató eseménynek a helyi médiavisszhangja, illetve annak vissza-visszatérő szerkezete.

Kezdetől fogva rendszeres, hogy már a pünkösdi ünnepét megelőző héten olvashatók rövid közlések a búcsú programjáról és rendjéről, amiket tárcák, publicisztikák egészítenek ki. Ez az előzetes híradás több más ünnep és esemény esetében is jellemző, legyen szó akár úrnapi körmenetről, kápolna és harang megáldásáról, vagy hangversenyről, kiállításmegnyitóról, könyvbemutatóról és vásári alkalmakról. Más erdélyi és romániai újságokban a búcsúról általában nem találunk előzetes információkat; a helyi érdekeltsgű és a tágabb körhöz eljuttatott sajtó, napi-, hetilapok, magazinok között ez az egyik különbség.

⁷⁹⁹ Ferencz 1997, Kristó 1999.

⁸⁰⁰ 1997-03-04 Takács, 1997-03-29 Takács.

⁸⁰¹ 1995-11-28 Takács, 1995-06-03 Takács, 1996-11-01 Takács, 1996-11-26 B[orsodi].

⁸⁰² 1996-07-09 Takács, 1997-07-08 Sarány-Kovács, 1997-07-23 Boros.

Az újságban pénteken visszatérően szoktak írni az aznap kezdődő búcsúról, az ünnep szombatján pedig általában egész oldalas, olykor külön mellékletet képező összeállítások következnek. Egy-egy ilyen két–négy oldalas, fényképes melléklet hat–nyolc cikket is magában foglal, olyanokat, amelyek „ráhangoló” jellegűek, informatívak, másfelé kitekintőek vagy a múltat idézik. Minden korábbinál terjedelmesebb összeállítás jelent meg 1999-ben egy tucat cikkel, amit az elmaradt pápalátogatás körüli csalódottság magyaráz. Mivel a lap vasárnap és hétfőn nem jelenik meg, a pünkösdi eseményekről rendszerint a következő keddi lapszámban olvashatunk (1998-ban kivételszámba ment a hétfői megjelenésű híradás).⁸⁰³ Általában bőséges tudósítások szólnak keresztaljáról és más csoportokról; beszélgetések, interjúk látnak napvilágot néhány megszólított, megszólítható „hétköznapi” emberrel vagy jeles személyiségekkel; kisebb-nagyobb részleteket közölnek a búcsúban elhangzott szentbeszédekből.⁸⁰⁴ Ezeknek elmaradhatatlan kiegészítője néhány fénykép is.

A romániai sajtóban 1990 óta számos más sajtótermék is több-kevesebb rendszerességgel tudósít a búcsúról: a Bukarestben kiadott *Romániai Magyar Szó*,⁸⁰⁵ a kolozsvári *Szabadság*,⁸⁰⁶ a sepsiszentgyörgyi *Európai Idő*,⁸⁰⁷ a nagyváradi *Erdélyi Napló*.⁸⁰⁸ Ezek rendszerint tömörebbek, hangvételük kevésbé közvetlen, többször a magyarországi MTI szövegeit veszik át. Többszerzős és több műfajt tartalmazó összeállításokat ezekben a távolabbi napi- és hetilapokban nem találunk. A nagyváradi *Erdélyi Napló* hetilap publicistája 1994-ben inkább hangulatképeket villantott fel – „A takaros kis hegyi kápolnához vezető úton csillagnyi porszemként rakódtak le az évszázadok lerótt bűnei. Az engedelmes szél nem kavarja, nem vegyíti össze a tiszta énekhanggal. [...] Reszkető bokájú öregasszonyok, harisnyás-bajuszos férfiak, népviseletbe öltözött nők, baseballsapkás vagányok térde megroggyan az örökkévalóság előtt”⁸⁰⁹ –, a *Szabadság* az unitárius püspök nyílt levelét közölte a búcsú eredetével kapcsolatban.⁸¹⁰

A katolikus egyházi lapok sorában a *Vasárnap*, illetve a *Keresztény Szó* említendő. Utóbbi egyik rendszeres szerzője, a kolozsvári plébános Jakab Gábor könyvet állított össze a saját maga és mások újságcikkeiből, riportjaiból.⁸¹¹ Ezek hangvétele egyháziasabb, a tényszerű tudósítás mellett gyakori az elmélkedő jelleg, vagy a lelki tanulságok hangsúlyozása. A ferences tartományfőnökség Csíksomlyón 1994-ben *Magnificat* címmel indított meg egy rendszertelenül kiadott lapot, amelyben főként

⁸⁰³ 1998-06-01 Takács, 1998-06-01 Rédei Attila–Sarány.

⁸⁰⁴ 1997-05-20 Takács.

⁸⁰⁵ 1993-06-01 Birtók, 1994-05-29 Birtók, 1997-05-19 Baracs, 1999-05-25 Daczó.

⁸⁰⁶ 1993-05-26 „Az ő hitük...”, 1999-02-15 Makkay, 2005-04-15 Fodor.

⁸⁰⁷ 1997-05-30 Botos, 1998-09-19 Botos.

⁸⁰⁸ 1995-05-31 Gy. A., 1996-06-05 Rostás.

⁸⁰⁹ 1994-05-25 Varga.

⁸¹⁰ 2007-05-25 Szabó.

⁸¹¹ Jakab 2009.

a rendtagok írásait találjuk. 1997-től a ferences rend *Hírnök* címmel adott ki újságot, amely a szerkesztők szándéka szerint a második világháború előtt, illetve annak éveiben megjelent nagytekintélyű rendi lap, *A Hírnök* (utóbb: *Szent Ferenc Hírnöke*) nyomdokaiba kívánt lépni; ez nem volt hosszú életű, és a búcsúról érdemben nincsen róla szó. A szűkebb körben ismert lapok között például a csíksomlyói plébánia *Kistestvér* című egyházközségi értesítője szórványadatok hasznos forrásának bizonyult.

Magyarországi országos napilapok (*Magyar Nemzet*, *Új Magyarország*), világi és egyházi hetilapok (*Képes*, *Keresztény Élet*, *Új Ember*), havilapok (*Erdélyi Magyarország*), vidéki települések újságjai egyaránt részt vállaltak búcsún szerzett élmények megosztásából, szentbeszédreszletek közléséből.⁸¹² Tudunk egy-egy híradásról néhány jugoszláviai, illetve szerbiai újság lapjain, mint az újvidéki napilap, a *Magyar Szó*, a *Kanizsai Újság*, a *Hitélet*. Érezhető a sajtóanyag számbeli gyarapodása 1993-tól, amikor a Duna Tv megkezdte csíksomlyói műsorait, majd még inkább 1996-tól, a magyar millezcentenárium évétől.

A hazai napi- és hetilapok tudósításai és cikkei között érződnek az érdeklődés, a politikai beállítódás különbségei is. A konzervatív oldal két napilapja közül a kilencvenes években az *Új Magyarország* rendszeresen, a *Magyar Nemzet* valamivel rendszertelenebbül tudósított. Megtaláljuk az MTI sajtóanyagait és erdélyi tudósítók beszámolóit. A búcsú ténye, témája többször egyik bekezdése a pünkösdi népszokásokról szóló cikkeknek, jellemzően kissé félrehallott, félreértelmezett információk alapján.

A csíksomlyói búcsúra egyre többen látogatnak el napjainkban is. Nemcsak az anyaország béliek, de a testvéreiktől távol szakadt moldvai csángók is ezen a napon adnak találkozt [sic!] a csíksomlyói dombon álló [sic!] híres kegytemplomnál. Az idei pünkösdön hasonló bizalommal indulnak Csíksomlyóra a testvériség megtartó erejében bízó székely magyarok és csángók.⁸¹³

Máskor a búcsú a külpolitikai rovatba került, akár egy mondatba például egy pártkonferenciáról szóló híradással.

Miközben a korábbi kormánypárt, a Petre Roman vezette Nemzeti Megmentési Front országos konventjén kimondta metamorfózisát Demokrata Párttá, s a megújuló értekezlet az újjáavasztott elnök rögtönzött versmondásával ért véget, azalatt Csíkszereda tőszomszédságában, a Szűz Mária szobrának csodatevő híre miatt kegyhellyé lett Csíksomlyón immár az 1989 decemberi változások után negyedszer rendezték meg szabadon a katolikusok pünkösdi búcsújárását. A szombat-vasárnapos búcsúról ez alkalommal hiányoztak a mélyrepülést végző

⁸¹² Néhány példa: 1990-06-30 Kerekes, 1995-06-18 Stoffán, 1999-06-06 Szerdahelyi.

⁸¹³ 1993-05-29 Hankó.

katonai helikopterek, láthatóan már senkit sem zavart a gyakran fel-felhangzó székely himnusz vagy a magyarországi vendégek feje fölött megjelenő piros-fehér-zöld színkombináció, az illető helység és temploma feliratával.⁸¹⁴

A hazai baloldali sajtónak évtizedeken keresztül fontos orgánuma volt a *Népszabadság*; ebben Csíksomlyó a rendszerváltás előtt sok évig egyetlen összefüggésben, a Várszínház *Csíksomlyói passió* című előadása kapcsán jelent meg. A helyzet később sem változott sokat: a rendszerváltást követően évek (!) teltek el, mire a lap 1995-ben először szót ejtett a csíksomlyói búcsúról; az oly gyakori alábecslés példajaként a résztvevők számát így jellemezték: „több, mint százezer főnyi sokaság...”, tovább pedig ezt olvassuk: „az utóbbi évtizedekben, és főleg az elmúlt néhány évben elsősorban mint az erdélyi magyarság legnagyobb vallásos ünnepe vált nevezetessé”.⁸¹⁵ Értelenségre vagy éppen tájékozatlanságra utaló jelekkel a lap hasábjain másutt is találkozhatunk: amikor 1996-ban megjelent Soós Sándor *Csíksomlyó* című könyve, annak elegáns kiállítása okán kifejezett ellenérzést fogalmaztak meg:

Egy dolog mellett azonban nem tudtunk elsiklani. A szegényes múzeumi portékát kínáló polcokon a legtöbb múzeumban megtalálható volt egy, a Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság által az idén kiadott, gyönyörű kiállítású, merített papíron színes fotográfiákat tartalmazó néprajzi monográfia. Címe: Csíksomlyó. Írta, fényképezte és szerkesztette: Soós Sándor. [...] Tisztelet-becsület a tudomány embereinek, akik kényszerűségből üzletemberekké válnak, és legtöbbször találnak megoldást a szakadék szélén álló intézmények további működtetésére. De ha a múzeumegyüttesnek az idén összesen két népszerűsítő kiadvány megjelentetésére telik, az egyik a biztos hasznot hozó Kovács Margit-katalógus, akkor a másik könyvnek talán mégsem Csíksomlyóról kellene szólnia.⁸¹⁶

Visszatérő elem az egzotikumok túlhangsúlyozása éppúgy, mint részletek kiemelése a saját kontextusukból. „A csíksomlyói búcsú legősibb, mágikus pillanata ma is a pünkösdvásárnap hajnali napfelkeltevárás. Ezt a hajnali napimádatot a moldvai csángó magyarok őrizték meg ősi hiedelemvilágukból, arra épült a Mária-kultusz és a későbbi búcsú.”⁸¹⁷ Csíksomlyóról érdemben később is alig esik szó, a lapban közölt turisztikai reklámokban, tévéműsorokban vagy kiállítási értesítőkben többször találkozhatunk vele, mint érdemi írásokban.

A sajtóban újra megmutatható, elmondható sok olyasmi, amit a résztvevők saját maguk is láttak, a maguk módján átéltek: idetartozik például a vonulás, a nagy-

⁸¹⁴ 1993-06-01 Cseke. A cikk a búcsú rövid bemutatása után a diplomáciai testület székelyföldi látogatásával folytatódik.

⁸¹⁵ 1995-06-06 MTI.

⁸¹⁶ 1996-11-09 S. Tamás–Sz. Varga.

⁸¹⁷ 1997-05-14 Járay.

misére várakozás, a nagymisén elhangzott szónoklatok. A másik kör az, amit csak az újságíró tud: ő készíthet interjút idegenekkel, ő adhat hírt különleges eseményekről. Egy példa: 2000-ben a magyar kormány millenniumi emlékezészlót kívánt átadni a búcsún a gyulafehérvári érseknek, ő viszont ezt azzal hátrította el, hogy ez a hely erre nem alkalmas. Torgyán József miniszter ezt tudomásul vette azzal, hogy „Az állam és az egyház ügyeit nem szabad összekeverni”. Sarány István kommentárja: „A magyar kormány három minisztere és a külügyminisztérium politikai államtitkára tudomásul vették azt is, hogy nem vendégek, nem közszereplést vállaló politikai személyiségek, közjogi méltóságok, hanem zarándokok a somlyói búcsún. Még akkor is, ha státusukból kifolyólag fokozott figyelem kísérte részvételüket.”⁸¹⁸

Az újságíró „dörmöghet” is, az eseményekről szóló tudósítások mellett kételyeit, elismerését, más érzelmeit is kifejezheti. Ilyesmik mértéktartóan, kevésbé hangulatosan ugyan, de megjelennek. 1991-ben például a *Mozaikkockák a búcsúról* cím alatt ilyeneket olvashattunk: „Mintha a Kombiné, kombiné... lenne. Az árvaházból a Napóleon Bld. zenéje. Szomorú diszharmonia.” „Vajha eljön az idő, amikor a búcsúfia nem lesz silány pénzhajsza?”⁸¹⁹ 1998-ban Fodor Sándor író tett szóvá roszszallóan kisebb hibákat a rendezésben.⁸²⁰ Ferencz Imre 1999-ben arra emlékezett vissza, hogyan próbálta árusítani az első szabad búcsún a *Hargita Népe* pünkösdi számát, s a tömeg érdektelenségét látva ezt hogyan adta fel.⁸²¹

Voltak témák, amelyeket a sajtó megkülönböztetett figyelemmel kísért. Kiemelkedett ezek közül 1999-ben II. János Pál pápa romániai látogatásának ügye. Az erdélyi magyar katolikusok és vezetőik már sok évvel korábban, különösen pedig a pápa két korábbi magyarországi látogatása nyomán készültek rá, hogy egy romániai pápalátogatás programjában egészen bizonyosan benne lesz egy csíksomlyói látogatás is. Erről már 1991-ben szó esett, maga Ján Bukovský, Románia apostoli nunciusa mondta a búcsú után, hogy „a Szentatya gyakran gondol rátok. Ha majd egyszer eljön Romániába, és én hiszem, hogy el fog jönni, akkor eljön ide Csíksomlyóra. Csak azt nem tudom, hogy ha majd idejön a Szentatya, azt a tömeget hova helyezik. Meg kell nyitni a szomszédos mezőket, kerteket, hogy mind befogadhassa a zarándokokat”.⁸²² Gergely István plébános 1997-ben úgy nyilatkozott, hogy „ha a Szentatya Romániába látogatna, akkor biztos, hogy Csíksomlyót is útjába ejtené. A szabadtéri oltárszínpad egy ilyen lehetséges alkalomra is épült a csíksomlyói zarándokhelyen”.⁸²³ Amikor aztán 1999 elején nyilvánosságra került II. János Pál pápa romániai utazásának terve, a katolikus püspökök minden követ

⁸¹⁸ 2000-06-13 Sarány.

⁸¹⁹ 1991-05-21 Bálint–Sarány–Takács.

⁸²⁰ 1998-06-02 Fodor.

⁸²¹ 1999-05-22 Ferencz.

⁸²² 1991-05-21 Bálint–Sarány–Takács.

⁸²³ 1997-01-28 Botos.

megmozgattak egy Erdélybe is teendő látogatás érdekében, amelynek programjában egyaránt szerepelt volna a római és a görögkatolikus közösségekkel találkozás. Erről február közepén a kolozsvári napilaptól kezdve a magyarországi *Napi Magyarországon* át egészen a *Népszabadságig* több újság is beszámolt, és hetekig tartott a reménykedés.⁸²⁴ Erdélyi látogatásra, magyar hívekkel való találkozásra mégsem került sor. A háttérben az állt, hogy a pápának még a 2000. év, a nagy jubileum előtt kifejezett célja volt ellátogatni egy ortodox többségű országba, amire az 1054-es egyházszakadás óta még sosem került sor. Románia volt az első lehetőség, és az egyházdiplomáciai szempontok ezúttal fölébe kerekedtek másoknak, így – alig két héttel pünkösd előtt – csak egy rövid bukaresti vizitre kerülhetett sor. Emiatt akkor sokan éreztek keserű csalódást, ami sokféle értelmezésnek nyitott utat, legalábbis a szóbeliségben. A sajtóban ez alig volt érzékelhető, a lapokban a minden korábbinál több és részletezőbb beszámoló inkább elkerülte a témát, csak a *Romániai Magyar Szó* hozta szóba. A lap cikkírója érthetetlennek találta, hogy miért nem mentek el erdélyi magyar katolikusok a bukaresti pápalátogatásra, ahogy azt a görögkatolikusok jóval nagyobb számban megtették.⁸²⁵ Egy másik tudósítás a pápai nuncius jelenlétét a búcsúban az elmaradt pápalátogatás ellensúlyozására tett gesztusként értelmezte.⁸²⁶ A gyulafehérvári érsek még évekkel később is szükségesnek tartotta nyugtató hangsúllyal magyarázni a kialakult helyzetet: „Megértettük azt is, amikor 1999 májusában felszólított minket, hogy az ökumenizmus oltárán áldozzuk fel óhajunkat, hogy meglátogasson minket Erdélyországban, Csíksomlyón. A körülmények, illetve mások nem engedték meg, hogy eljőjjön hozzánk, de megígérte, hogy a legközelebbi alkalommal már ez is sorra kerül, tehát akkor is együtt szenvedtünk vele.”⁸²⁷

A korábbiakhoz képest 2000 után a búcsú sajtóreprézenciája helyben és Magyarországon is frissült, szélesedett, színesedett. Az addig egyetlen csíki napilap, a *Hargita Népe* mellett 2006-ban megindult a versenytárs *Csíki Hírlap*. Ez 2009-ben a pünkösdű összeállításában nem kevesebb, mint tizennyolc kisebb-nagyobb írást adott közre; pünkösdhétfőn pedig, egy nappal a *Hargita Népe* szokásos keddi megjelenése előtt, nyolcoldalas összeállítást közölt a búcsúról színes képekkel, változatos cikkekkel.⁸²⁸ Nem sokkal később megjelent a *Székelyhon*, országos napilapként Kolozsvárott 1999-ben megindult a *Krónika*, az *Új Magyar Szó*, továbbá internetes hírportálok, mint a *maszol.ro*: egyikből sem maradhattak ki a Csíksomlyóval

⁸²⁴ 1999-02-15 Makkay, 1999-02-18 MTI, 1999-02-18 Seres, továbbá számos újságcikk az *Új Emberben*, az *Erdélyi Naplóban*, az *Európai Időben*, a *Romániai Magyar Szóban*, a *Partiumi Közlönyben* és másutt.

⁸²⁵ 1999-05-21 Székely.

⁸²⁶ 1999-05-24 MTI.

⁸²⁷ 2005-04-15 V. R.

⁸²⁸ 2009-05-29 Ünnepi, 2009-06-01 Csíki.

kapcsolatos híradások.⁸²⁹ Mostanra a búcsús programot alkalmasint már nemcsak a helyi, hanem hazai egyházi hetilap is az első oldalán közli.⁸³⁰ Távlabbi kisebb fórumok, mint például a szlovákiai Mátjusföldön megjelenő havilap, a *Terra Hír-újság* is közölt felhívást pünkösdi kirándulásra a csíksomlyói búcsúba,⁸³¹ és Ausztráliában is olvashatunk ismertető-toborzó írásokat.⁸³²

2005-ben *Csíksomlyói Magazin* címmel Gulyás László szerkesztésében egy új, nagy alakú színes, évente egyszer, pünkösdre kiadott magazin indult meg, amely 2019-ben a tizenötödik számához érkezett. A szerkesztővel készült beszélgetésből kiderül, hogy az évi egyszeri megjelenés leginkább a búcsúsok nagy tömegére alapoz. „A *Csíksomlyói Magazin* valójában nem újság, még csak nem is képes folyóirat, hanem ünnepi kiadvány erre az alkalomra.”⁸³³ A kiadvány általában hatvannégy oldalon, legalább száz-százhusz színes, igényes fényképpel jelenik meg, és néhány oldalnyi reklámot is tartalmaz. Gyakori, hogy korábban megjelent könyvekből, folyóiratcikkekből vesz át szövegeket.

2007-ben *Csíksomlyó üzenete* címmel indított újabb színes magazint a Csíksomlyói Ferences Kolostor. Az évi négyszer, ünnepekre (karácsony, húsvét, pünkös, Mária neve napja) megjelenő kiadvány évekig tizenhat színes, nagy oldalon jelent meg, majd a tizedik évfolyamtól tartalma, arculata változott, terjedelme jelentősen kibővült. A szerkesztésben ferencesek (P. Laczkó Dávid Anaklét, P. Urbán Erik) és helyi újságírók (Takács Éva) dolgoznak, a szerzők között sok a fiatal, a diák, a szerzetes, olykor magyarországiak is írnak ide népszerűsítő cikkeket. Az elmékedéseket, esszéisztikus gondolatmeneteket beszélgetések, visszatekintések tarkítják. Az újság csak helyi terjesztésben férhető hozzá.

Televízió

A búcsú 1990 óta az elektronikus médiában, főként a televíziókban is megjelenik. Ami ott látható, az a sajtóhoz képest általában jóval több ember keze munkáját viseli magán, akik alkotói és alakítói a látványnak. Egy legalább kétfős stáb mellé még egy kisvárosi helyi tévében is társul az adásszerkesztő. Egy nagyobb stáb legalább öt-hat ember (rendező, szerkesztő, riporter, operatőr, hangmérnök, világosító), valamint a technikai közreműködők összehangolt munkájából áll össze. Helyszíni élő közvetítés már legalább tucatnyi ember munkája (a sugárzást

⁸²⁹ 2013-05-17 Kömény, 2013-06-25 Rédei, 2016-09-04 Barabás, 2016-03-20 Pál, 2001-06-03 Wohlfart, 2009-05-29 Jánossy, 2009-06-02 Horváth, 2009-06-02, 2014-06-03 Molnár, 2014-06-05 Réday.

⁸³⁰ 2014-06-08 Urbán.

⁸³¹ 2013-01 Pünkösdi.

⁸³² 2015-04-09 Csíksomlyói.

⁸³³ 2019-05-23 Varga.

biztosító technikusokat még nem is számítva), amihez az előkészítés és utómunka (vágó, adásszerkesztő stb.) és a műsorba illesztés járul. Ilyenformán nehéz lenne megtalálni egy-egy műsor igazi „gazdáját”, szellemi atyját; ez főként a (fő)szerkesztő szokott lenni, de a nézők számára legalább olyan fontos a látható-hallható narrátor vagy riporter is. A műsorkészítés háttérében mindig ott van a műsor számára biztosított adásidő, annak elhelyezése a műsorfolyamban, és legfőképp a pénzügyi, s azon keresztül a személyi és tárgyi keretek. Egyszer-kétszer kevés pénzből is lehet jó adást csinálni, de több pénzből nagyobb esély van rá; tartósan, sorozatszerűen viszont biztosan nem lehet önkéntes munkában. Mindez szerkesztőségek, csatornák, intézmények vezetőin, az ő beállítottságukon, kapcsolatrendszerükön, tehetségükön múlik. Ők azok, akik arra is figyelnek, mi történik a „szomszédban”, ki csinál hasonlót, ki próbálkozik ugyanazzal, együttműködjenek-e vele, vagy inkább versenytársnak tekintsek.

Rendszeresen ismétlődő események és közvetítések során a visszatérő alkotók számára könnyebbség az ismerős helyzet: hamarabb meg lehet találni a megfelelő alanyokat beszélgetésekhez, rutinosabban lehet alkalmazkodni váratlan fordulatokhoz. Mindamellett egy évente egyszeri nagy esemény bemutatása során kihívás megtalálni az egyensúlyt az ismétlődés okozta rutin, a megszokás és a változatosság követelménye között. Bármilyen szertartás során az egyik kamera biztosan a liturgikus eseményre, az oltárra, a szónokra, a kórusra irányul; a többi a résztvevőkre, főként szemből vagy profilból, sokszor ráközelítve arcokra, hiszen ez mutatja meg a „hatást”, az „elmélyedést”, az „áhitatot” – idézőjelben, hiszen megvilágítva, kamerák előtt minden egészen másképp van. Az objektívek messzemenően befolyásolják, mi történik: aki cselekvő résztvevő, az oltárnál misézik vagy beszél, az nemcsak a vele egy térben lévőeknek, hanem egy sereg ismeretlen embernek, egy általa csak elgondolt közönségnek is cselekszik; aligha mérhető fel, hogy mennyiben másképp, mint ha ugyanazt kamera és mikrofon nélkül tenné. A résztvevők soraira, csoportjaira, emberek arcára irányított másik kamera nagyon sokszor okoz jól érzékelhető reakciókat: van, aki úgy tesz, mintha mi sem történné, ám ennek során lassan „megfagy” az arckifejezése; van, aki lehajtja a fejét vagy elfordítja az arcát; van, aki belenéz a kamerába, vagy akár oda is integet azoknak a nézőknek, akiket oda gondol mögé. Mindenki szereplővé válik, és senki nem tudhatja biztosan, mikor van szem előtt, mikor látszik, mikor nem. Hogy mindebből az operatőr és riporter által felvett anyagból hogy is áll össze műsor, az utólag a vágóasztalon kap végleges formát; hogy a több kamerával zajló helyszíni közvetítésben miből mi marad, az a rendezőn múlik, aki a megfelelő pillanatban váltani tud a kameraállások között. Akkor van esélye sikeres, azaz jól követhető és a nézőt is bevonó, szinte résztvevővé tévő műsorra, ha „van miből” válogatnia, mert megfelelő számú és jól elhelyezett operatőre van, akiket jól kiegészítenek a mozgó kamerák; továbbá, ha jól tudja instruálni a kameramanokat, és ha alkalmas pillanatban át tud állni másik beállításra, és mindennek megtalálja a jó ritmusát. A műsor szerkesztői a lehető legtöbb eszközzel igyekeznek elpalástolni azt a magától értetődő tényt, hogy a műsor megszerkesz-

243. Operatőr a kegytemplom előtt, az érkező tömeg útvonalán, darus kocsiában (1997)

244. Az ideiglenes oltáremelvény mögött, a nagymisén (1996)

tett, sok tudatos döntés eredményeképpen előálló produkció, mert a cél az, hogy a nézőt minél inkább belevigyék, bekapcsolják a helyszínen zajló eseményekbe.

Az egyházi szertartás médiaeseménnyé alakításának a befogadói oldalát tekintve igen tág, más jellegű tévéműsoroknál, ha lehet, még tágabb skálát láthatunk, illetve gondolhatunk el. Akár utólagos, akár egyidejű közvetítésről van szó, a néző bekapcsol egy készüléket, és a maga módján bekapcsolódik abba, amit lát. Lehet, hogy nem is szándékosan, lehet, hogy nem teljes egészében, az is lehet, hogy közben mást is csinál, és csak fél szemmel figyel. Amit lát, az több is, kevesebb is, mint amit a helyszínen lévők láthatnak, és sokkal inkább elválíék egymástól kép és hang. A figyelem több szólamban le van kötve: a képernyőn egyszerre látunk-hallunk riportalanyt, látjuk a háttérrel, halljuk annak lehalkított hangját, énekét, és közben még háttérzene is mehet. Mindaz, amit a néző így befogad, biztosan megszerkesztett, de ő ezt – noha esetleg tudja – nemigen veszi tudomásul, vagy nem veszi számításba. A nézőnek, aki nem volt ott, így ez marad az egyetlen tájékozási pont. Ha aztán később odamegy, akkor ez a korábban már látott műsor lesz az összehasonlítás alapja is: várakozásait ehhez igazítja, a tapasztalatait ezzel veti össze. Az élő valóság lehet lenyűgözőbb, mint az élő vagy konzerv műsor, ám nem szabadulhatunk a benyomástól, hogy mégiscsak annak háttere előtt, azt tekintetbe

véve, ahhoz képest valóságos és lenyűgöző; ezt fejezik ki a helyszínen a korábban médiából tájékozódók „másra számítottam” típusú megjegyzései. A búcsús tömeget éppen ez a viszonyítási helyzet, ez a mentális háttér választja ketté: azokra, akik közvetítést mellőzve, és azokra, akik a közvetítésre tekintettel vannak jelen a búcsúünnepen. Az utóbbiak helyszíni tapasztalata a képernyőn korábban már látottak mellett kiegészül mindazzal, amire a közvetítés nem irányította rá a tekintetüket, egyúttal megnöveli a várakozást azzal kapcsolatban, ami már „ismerős”. Olykor talán a szereplési vágyat is megnöveli: lelkesebben integetnek, magukat kihúzva állnak a kamera elé, ha valaki mikrofonnal szólítja meg őket. Szójáték, de igaz, hogy a média a távollevőket (kissé) bekapcsolja az eseményekbe, a benne lévőket viszont (kissé) kikapcsolja onnan.

Egy később leadott vagy megismételt adásban látott egyházi szertartás élménye az időbeli késleltetés folytán még közvetettebb. Ismétlés a búcsú után néhány héttel még elsősorban az érdeklődés folytonosságából fakad; sok évvel későbbi ismétlések (ilyenek is voltak) inkább emlékfelidézést érhetnek el. Az internet adta lehetőségek, az online archívumok elérhetősége megint csak új befogadói magatartást eredményez. Sok évvel később újra látni egykori tévéműsorokat egészen más, mint a maguk idejében; jobban megmutatkoznak a „régiségek” a szemléletmódban, a kameramozgásokban, a kommentárokból és a megszólalókon.

Szöts István, K. Kovács László az 1940-es évek első felében filmre vettek részleteket. Lehetséges, hogy a következő évtizedekben amatőrök készítettek mozgóképes felvételeket. 1990-ben a Magyar Televízió M2 csatornája már készített műsort a búcsúról. Sok évvel később megtekintve ezt a huszonhárom perces adást, láthatjuk, hogy ez már tartalmazza azokat a jellegzetes fordulatokat, amelyek később is vissza-visszatértek. Megszólal ferences szerzetes (Bartók Albert házfőnök) és szakértő (János Pál múzeumigazgató), közlel és távoli nagytotálból követnek egy keresztaljút, mégpedig a legszebb és legnagyobb gyimesit, látjuk az ő papjukat, Berszán Lajost, ahogy hatásos szavakkal elindítja a menetet, hallhatunk interjút résztvevővel, aki a múltat is felidézi és a jelen gondjait is felemlíti (akkor éppen: a kisebbségi jogok várt megadását), látunk meghatott, magát elkönyvező női arcot. A szerkezetet búcsús népének adják meg, erre vannak rávágva jelenetek képei, és ezekkel váltakoznak a beszélgetések.⁸³⁴

Rendszeresen készített műsorokat a búcsúról az 1993 óta működő Csiki Tv is. Mint helyi televízió, igen értékes, másfelől forrásértékű volt a tevékenységük. Sok éven át Csúcs Mária és Csúcs Péter alkottak állandó tudósító párost; munkájukra egy idő után a Duna Tv is igényt tartott, átvették az anyagaikat, vagy megbízták őket kiegészítő bejátszások elkészítésével. A kétezres években a Csiki Tv fenntartási és finanszírozási nehézségekkel küzdött, több tulajdonosváltáson átesett, a napi híradójukat többször is szüneteltetni kényszerültek.

⁸³⁴ Vizuális források V/01.

245. Operatőr a nagymisén az oltár sarkánál (1994)

Érthető, ha az erdélyi nézők egy része arra (is) odafigyel, hogyan és mit közvetít a búcsúról a Román Televízió magyar adása, különösen abban az érzékeny médiaközegben, amelyet Magyar Tivadar a nemzetiségi vonatkozások előtérbe helyezésével jellemezett. Erről csupán néhány sajtóutalásból van képünk. 1993-ban a Román Televízió ugyan beharangozta, hogy beszámolnak, valós időben mégsem történt semmi, hanem csak egy héttel később jelentkeztek egy „esszéfilmmel”.⁸³⁵ Ezzel többen is elégedetlenek voltak, és szembeállították a Duna Tv igényesebb anyagával. A válaszcikk azzal védte meg az alkotókat, hogy „Tövissi Ildikó és Mráz Ferenc azt is lefilmezték, amit »csak« lelki szemeivel lát a hívő keresztény. Ez olyan lényegi eleme Csíksomlyó szellemének, amiből talán mások is értenek”.⁸³⁶ Két évvel később a csíkszeredai tudósító egy magyarországi hetilapban arról számolt be, hogy a Román Tv román adásának riporterei milyen számonkérő hangnemben kérdezték meg nemzeti lobogót tartó magyar fiatalokat. „A szombat esti híradóban bejátszott búcsús tudósítás is a piros-fehér-zöld zászló körüli számonkérés párbeszédein időzött el. A bejátszott képek egyik interjúalánya magyarországi, a másik pedig romániai magyar fiatal volt. Egyikük sem volt hajlandó elárulni a nevét a románul és magyarul érdeklődő riportereknek [...]”⁸³⁷

⁸³⁵ 1993-07-02 Jakab.

⁸³⁶ 1993-06-23 Antal.

⁸³⁷ 1995-06-06 Botos.

A *Duna Tv*, az első műholdas magyar televízió a kísérleti adásokat követően 1992 karácsonyán jelent meg először a képernyőkön azzal a határozott céllal, hogy magyar nyelvű és Magyarországon szerkesztett, a régi televíziós beidegződésektől megszabadított, értékelt, nemzeti értékeket előtérbe helyező tévéadást biztosítson nemcsak a hazai, hanem főként a külhoni magyarság számára. A hazai televíziózás az egypártrendszer évtizedei alatt szigorú kiválasztási szempontok alapján összeválogatott munkatársakkal intézményesült, az első szabadon választott kormány idején pedig semmilyen komolyabb döntést nem lehetett hozni körülötte az ellenzékkel történt egyeztetések nélkül. A „nemzet televíziójának” létrejötté, a megszilárdulásáért a hőskorszakban folytatott küzdelmek és fordulatok az évfordulókra megjelent emlékező összeállításokban elég jól dokumentáltak.⁸³⁸ Az írásokból kirajzolódik, hogy a kezdet kezdetétől mennyi elképzelésnek kellett összehangolódnia, mennyi anyagi, hatalmi, szellemi érdek egyeztetése okozott nehézségeket, és hogy két évtized során, öt parlamenti ciklusban, három nagyon eltérő karakterű elnök – Sára Sándor 1993–2000, Pekár István 2000–2004, Cselényi László 2005–2010 – vezetésével mennyi változás, arculat- és műsorszerkezet-váltás zajlott le. Közismert, hogy a televízió tekintélye kezdettől fogva milyen nagy volt, különösen Erdély magyarsága, főként a tömbben élő székelység körében, hiszen a Királyhágón túl korábban csak a Kossuth rádió volt fogható; erről szakszerű nézettségi felmérés is tanúskodik.⁸³⁹ Elmondható, hogy a Dunát az indulásakor szinte kirobbanó örömmel fogadták, emlékezések csaknem a kultikus tisztelet jeleiről is beszámoltak. Cikkek és levelek sokasága tanúsítja azt a lelkes melléállást, ami fontos volt a megszüntetésére irányuló törekvésekkel szemben, a Medvigy Endre által szerkesztett levelezés- és a Sipos Sarolta által szerkesztett sajtókötet pedig a támadásokat és vitákat is dokumentálja.⁸⁴⁰ A televízió önállóan 2011-ig működött, adásainak gyártását akkor átvette szervezetenként az MTVA. Az állami közszolgálati médiarendszer teljes intézményi egyesítését követően maradt önállóságát is megszüntették, csatornaként csak a neve maradt meg. Addigra a médiapiac minden tekintetben (technikailag, finanszírozás, elvárások, versenyhelyzet, közönség szempontjából stb.) teljesen átrendeződött. Kiss Tamás legújabbban a romániai magyarságra vonatkozó kutatásokra alapozva tömören és szemléletesen mutatta be, hogyan változtak meg az egyes magyarországi és romániai magyar és nem magyar adások nézettségi adatai.⁸⁴¹ Akár racionális volt, akár nem, a Duna Tv megszüntetését sokan nem tudták megbocsátani annak a kulturális kormányzatnak, amely más téren oly sokat tett és tesz a nemzetegyesítés érdekében.⁸⁴²

⁸³⁸ Schmitt 2004, Medgyesi–Pintér 2013, Csáky 2017.

⁸³⁹ Magyarai–Veres 1998.

⁸⁴⁰ Medvigy 1995, Sipos 1996.

⁸⁴¹ Kiss T. 2017b.

⁸⁴² Csáky 2017.

246. Operatőr a napvárásra gyülekezett csoport közepén vasárnap hajnalban (1996)

A Duna Tv stábja először 1993-ban volt kint a búcsúban, attól kezdve nem telt el év, hogy a búcsúból ne jelentkeztek volna. Alig fél évvel az intézmény indulása után ez volt az első jelentős helyszíni közvetítésük; addig a napi két részletben nyolc órában sugárzó adó kevés saját gyártású műsorról rendelkezett, jobbra hirdatókat, filmeket és dokumentumfilmeket adtak. Mára elmondható, hogy a szombati búcsús nagymise élő közvetítése a Duna Tv legállandóbb műsora: nincs még egy, amely huszonzét éve megszakítás nélkül minden intézményen belüli és kívüli változás – köztük a 2015-ben történt beolvasztás – mellett és ellenére adásban lenne. Fel nem becsülhető az a médiahatás, amit a búcsú ismertségében a Duna Tv ért el az egész Kárpát-medencében és az azon messze túl is élő magyarság körében. Tudjuk, hogy 1990 és 1993 között is százazres létszámban érkeztek Csíksomlyóra pünkösdkor, de tagadhatatlan, hogy a következő években a létszám megnövekedésében és a vonzókör kontinensekre terjedő kitágulásában fontos szerep jutott az adásoknak, közvetítéseknek. Ennek a tévén belül is tudatában voltak.

Az online elérhető Nemzeti Audiovizuális Archívumban (nava.hu) a Duna Tv 1993 és 2012 közötti húsz búcsúközvetítése néhány kivétellel (1994, 1998, 2008, 2009) teljes terjedelmében elérhető, egyenként hatvan–százötven perces terjedelemben, rövid leírásukkal, a főbb megszólalók kiemelésével együtt.⁸⁴³ Ugyanott

⁸⁴³ Vizuális források V/2–13, 16–18, 20–22, 24–25.

jó pár csángó mise felvétele is megtalálható (2006–2017 között mindegyik), továbbá néhány más tévécsatorna adása, illetve a Duna Tv adására alapozott tömör összefoglalók.

A búcsúról készült műsorok eleinte nem élő közvetítések voltak, hanem összeállítások. Ezekben felismerhetőek a már 1990-ben megformált képi és szerkesztői toposzok: hangsúlyos szerepet kaptak hosszan kitartott nagytotálók a búcsúra vonulókról, különösen a gyimesiek menetéről, és sok régies részletet, viseletet, tárgyat is megmutató premier plánok. Készültek felvételek a kegyszobornál sorban állókról, az érintőzészről; majd mindezek utólag megszerkesztve, bemondók hangján elmondott narrációk, olykor szinte ismeretterjesztő kiselőadások kíséretében kerültek a nézők szeme elé.

A búcsúünnep összetett terében és idejében televíziós műsort forgatni bonyolult feladat. Természetes, hogy az események teljességére a műsor – a rendelkezésre álló adásidő és anyagi források okán egyaránt – nem terjedhetett ki, ezért az első alkalomtól kezdve a legnagyobb, leglátványosabb nagymisére összpontosítottak. Ami ezenkívül történt, azt nagymértékben sűríteni kellett, s ebben a látványosság, a sztereotípiák, a kívánt üzenet, a szerkesztők felfogása, előzetes ismeretei, kapcsolatrendszere mind-mind szerepet játszottak.

1995-től az élő közvetítése volt a főszerep; a körülbelül kétórás közvetítésből egy időre kiszorultak a nagymise helyszínén kívüli cselekmények, kevés lehetőség nyílt arra, hogy a mise kötött szövegén és a prédikáción kívül más is elhangozzék.

247. Közvetítőkocsi a nyeregben (1997)

Ez kissé beszűkítette a szerkesztők lehetőségeit. A miseközvetítés előtt csak egy-egy alkalommal lehetett néhány kiválasztott hétköznapi vagy ismertebb embert megszólaltatni. „Ismeretközlésre” az áldozás – akár tíz-tizenöt percet is kitevő – idején kerülhetett sor: ilyenkor hol korábban készült interjúkat játszottak be, hol élő adásban beszélgettek a közvetítőköcsiba behívott vendégekkel. Fontos korlát a televíziós közvetítések behatárolt ideje. Nagy csúszás nem lehet a misekezdet és az adáskezdet, a mise vége és az adás vége között, ezért egyre pontosabban kellett rögzíteni azt, hogy mikor indul, és mikor érkezik meg a kordon és a papság a nyeregbe, milyen hosszú a mise, a szentbeszéd, az áldoztatás. A pünkösdszombati nagymise közvetítése annyi ember összehangolt munkáját követeli meg, hogy ott sem rögtönzésekre, sem ismétlésekre nem nyílik lehetőség.

Az, hogy ki és mi látszik a képernyőn, vagy kit és mit nem mutatnak, mindig is fontos üzenetet hordoz. Sokszor megfigyelhető volt, hogy közéleti emberek, politikusok felhasználták a búcsú által megteremtett nyilvánosság lehetőségét, ha nem is kampánycélra, de a szereplésre mindenképpen; mások éppen ezt igyekeztek elkerülni. Vezető politikusok magánemberként érkezve megtehették, hogy nem is engedték magukra irányítani a kamerákat, így csak „véletlenül” kerülhettek képbe. Lovagrendek díszes ruhákba öltözött csoportjait 1990 után az első néhány évben még nemigen lehetett látni, aztán amikor a kamerák jelenléte állandósult, ez is megszokottá vált (akárcsak a budapesti Szent István-napi körmeneteken). Petercsák Tivadar számolt be róla, hogy mások mellett 2006 óta például az egri borászok „fertyalmesterei” is évente elzarándokolnak a búcsúba, közülük néhányan díszes ruhájukban az oltár előtt foglalnak helyet.⁸⁴⁴ A hangsúlyok a televíziós közvetítésekben természetesen némileg máshová esnek, mint amit a helybeliek a magukénak tartanak. Ha a szerkesztőt az érdeklődése például a moldvai csángók felé vonzotta, s emiatt újra meg újra őket szólaltatta meg, rájuk terelte a figyelmet, akkor helybeliek, főként székelyek között hamarosan felröppentek azok a megjegyzések, hogy „ez nem csak csángó búcsú”, „vannak itt mások is”.⁸⁴⁵ A nagymisén kívüli események közül rendszeresen került adásba a plébániatemplomban tartott csángó mise. Ezen a Duna Tv rendszeresen jelen volt, és a felvételeket általában pünkösdvasárnap vagy valamelyik későbbi hétvégén adták le.

Az első hat évben, 1993 és 1999 között Balogh Júlia, a határon túli adások szerkesztőségvezetője volt a főszerkesztő. Utána az ugyancsak erdélyi származású, 1981-ig bukaresti, 1983-tól budapesti tévés Cselényi László irányított, még később a Barlay Tamás, illetve Mucsányi János vezette vallási szerkesztőség vette át az adásokat. Balogh Júlia emlékezése szerint sok éven át összeszokott stáb dolgozott.⁸⁴⁶ A kilencvenes években a Duna Tv forgatócsoportja és szerkesztői személy szerint is komoly tekintéllyel bírtak, a helyszínen szinte mindent megtehettek, amit akar-

⁸⁴⁴ Petercsák 2014. 61.

⁸⁴⁵ Interjú Mihály Andrással, 1997. május 18.

⁸⁴⁶ Csáky 2017. 46.

248. A stábok helye a nagymisén, az oltáremelvény háta mögött, elkerítve (2009)

tak. Megfigyelhető volt, hogy a helyzetükkel kellőképp éltek is, és fontosabb volt számukra a saját szempontjaik szerinti siker (nézhető, hatásos képsorok felvétele), mint a vallási áhítatukba merült emberek iránti tapintat, közösségi cselekvések spontaneitásának tiszteletben tartása. Az alkalmazkodást inkább saját maguk iránt várták el, semhogy másokhoz igyekeztek volna alkalmazkodni.

A ferencesek eleinte nem könnyen fogadták el a televíziósok jelenlétét, zavaró volt számukra az addig ismeretlen stílus, munkamódszer. 1993-ban a somlyói *Historia Domus*ban így írtak (13. melléklet):

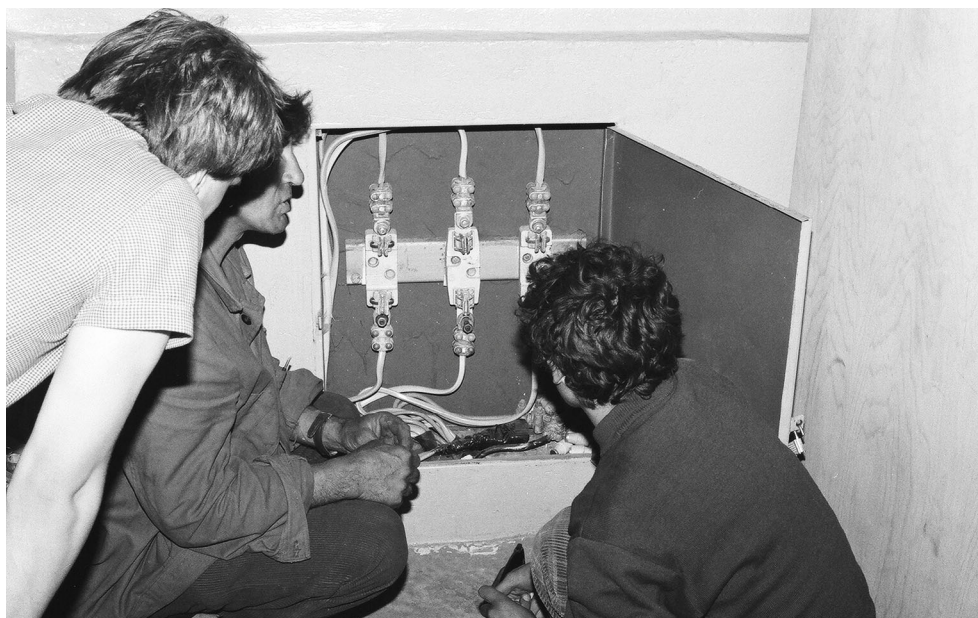
Előkészületeket tett a budapesti Duna Tv is: állványokat állított fel a kegytemplomban és a hegyen. Nagy fényű lámpákkal világítottak este a templomban, amiért mi ráförmedtünk a mesterekre: „Ne zavarják a búcsúsok áhítatát, ima-programját!” Ők ezt türelemmel elviselték, de amikor pünkösd után a Duna Tv egy órás programban, minden oldalról bemutatta a zárándoklatot, elismertük mi is, hogy el kell tünnünk őket, mert csak úgy tudnak jó felvételezést készíteni a búcsúról.⁸⁴⁷

⁸⁴⁷ HD-CC 1993. Pünkösdű búcsú.

A szervező ferencesek mindamellett hamar megbékéltek, sosem támasztottak akadályt, és ahol tudtak, segítettek. A tapasztalatok alapján 1998-ban a *Szervezési és magatartási útmutató*jukban már pontosan megfogalmazták, mit várnak el a „filmek és fényképeszek” részéről (16. melléklet). Az első közvetítéskor alighanem maga a stáb sem tudta, mire és hogyan kell tekintettel lenniük. 1993-as megfigyelés szerint az ünnep előtti pénteken délután a Duna Tv munkatársai ügyködtek a kegytemplomban, kábeleket vezettek, reflektorokat, erősítőket szereltek fel. A templom belsejét próbaképpen természetellenes módon, szinte nappali fényvel világították meg. A tévések nem törődtek az imádkozó emberekkel, keresztül-kasul járkáltak, hangos utasításokat adtak egymásnak, nem vették tekintetbe azt a légkört, a templomi és búcsús hangulat közegét.

1997-ben a nyeregben a délelőtti gyülekezés idején egy darabig nem működött a hangosítás, emiatt nem lehetett megkezdeni az emberek tájékoztatását és az énekvezetést. A misén Paskai László bíboros érsek szentbeszédét az oltármikrofon hibája akadályozta, mert a megfelelő aljzatot a Duna Tv foglalta le. A bosszantó technikai hibát a ferencesek, a sajtó és az emberek is szóvá tették.⁸⁴⁸

A kilencvenes években az operatőrök a nyeregben ideiglenesen összeácsolt állványokon helyezkedtek el; ezek a vadászeshez hasonló építmények egyeseknek a rálátás szempontjából zavaróak voltak, máskor támaszkodási lehetőséget adtak,

249. A templomban csütörtökön a biztosítékokat erősítik meg a Duna Tv számára (1993)

⁸⁴⁸ HD-CC 1997. Pünkösdszombatja; 1997-05-20 Takács.

250. Közvetítés után a nyeregben felszedik a földbe rejtett kábeleket (1995)

vagy éppen találkozási pontként szolgáltak. A kezdeti két emelvény az évek során négyre szaporodott. Az ideiglenes póznákra felszerelt hangszórók, a földbe lefektetett, majd onnan a mise és a közvetítés végeztével felszedett kábelek, a televíziós kocsik elhelyezkedése az oltár mögött, mozgásuk az utakon az emberek között, a daruskocsikra helyezett operatőrök látványa-tapasztalata évek alatt mind részévé vált a helyszíni „élménynek”.

Megfigyelhető a televíziós közvetítéssel, még inkább magával a műfajjal szemben kritikus magatartás is, hiszen a tévé elidegenítő hatásai igen zavaróak tudnak lenni. A sajtóban – legalábbis az ilyesmire fogékonyabb íróknál, Kozma Mária tollából – hangot kapott az a jelenség, amikor valaki a búcsús tömegben csaknem kívülálló módra érzi magát elveszett idegennek, vagy amikor a kamerák lenszéi alakítják „sztárrá” a hétköznapi embereket:

Kivonulnak a tévék a Kis- és Nagy-Somlyó hegyére, lesz Duna Tévé és rengeteg videokamera. Hatalmas sobiznisz [sic!] az egész hegy, még az öregasszony bogkezen kigyózó olvasó is azzá válik a fényképezőgépek lenszében keresztül. Egyesekben közvetíti a tévé. Itt bárkiből sztár lehet: csak elég ájtatos kell, hogy legyen az arca, csak elég töredezett a körme a tavaszi kerti munkáktól, csak elég szépen kell tartania az imakönyvet, csak elég buzgón kell énekelnie, s ég felé fordított ábrázattal várnia az áldást.⁸⁴⁹

⁸⁴⁹ 1999-05-22 Kozma.

Nem mellőzhető hatással van a stábok jelenléte a búcsú eseményeinek megszervezésére, a helyszíneken átélhető áhítatra is. Hallhattunk olyan hangot, hogy szinte jobb lett volna a tévén követni a misét, mert a tömegben alig lehetett látni valamit. „Jobb lett volna, mi is hamarabb jöjjünk meg, hogy a tévét nézzük meg, mintsem kimentünk, s rengeteg nép között semmit, s távol es volt.”⁸⁵⁰

2000-ben az akkori főszerkesztő, Cselényi László elmondta, hogy körülbelül negyvenfős stábbal dolgoztak, az élő közvetítés kétórás idejét még egy órával megtoldták, továbbá előzetesen felvett és éjszaka gyorsan megvágott összeállításokat is adtak a várakozásról, az útra kelésről, a megérkezésről. Mindezt a közönségigény alapozta meg: „Látjuk, hogy a világ minden tájáról, külföldről és az anyaországból ezrek meg ezrek jönnek minden esztendőben. A Duna Televízió-nak meg, természetesen, közönségpolitikai szempontból is fontos ezt közvetíteni, mert nagyon népszerű, tehát nagy igény van rá.”⁸⁵¹ 2001-ben maga a frissen kinevezett tévéelnök, Pekár István vezette a stábot; sok minden neki is új lehetett, és elmondása szerint

[...] ez a magyarság legnagyobb csoportosulása, sehol ennyi ember nem jön össze. Mint társadalmi eseményt is figyelembe kell venni. A nemzeti ünnepeket vagy bármit nézünk, nem tud ennyi embert mozgósítani semmilyen más esemény, semmilyen eszme Magyarországon vagy a Kárpát-medencében. Tulajdonképpen ez lett a legnagyobb nemzeti ünnepünk. Tehát egyértelmű, hogy indokolt a búcsú élő közvetítése, és ez a jövőben is így lesz.⁸⁵²

2002-ben, a tizedik közvetítés alkalmával a Duna Tv adását élőben is követni lehetett az interneten (amit az Illyés Közalapítvány támogatása tett lehetővé).⁸⁵³ Abban az évben a budapesti Uránia Nemzeti Filmszínház igazgatója, Cselényi László – előtte Duna tévés szerkesztő, később a Duna Tv elnöke – kezdeményezésére megszervezték, hogy a mozi nagytermét megtöltő közönség élő adásban követhesse a búcsús misét – papi bevezetéssel és közös imádsággal, akárha a helyszínen lenne jelen. Az erre toborzó kislakát szövege a rendkívüli élményt, a közösséget, az egyidejűséget hangsúlyozta:

Ilyen még sosem volt Budapesten! Élje át közösségben a Kárpát-medence legjelentősebb magyar búcsúját, a csíksomlyói pünkösdi szentmisét az Uránia Filmszínház dísztermében, szombaton. Rendkívüli élmény! Bevezető magyarázatot mond 11-től 1/2 12-ig dr. Pákozdi István atya. Élő adás kivetítése a nagyvászonra

⁸⁵⁰ Interjú Balog Józseffel, Csíkszentlélek, 1997. május 19.

⁸⁵¹ 2000-06-12 Rédai.

⁸⁵² 2001-06-04 Sarány.

⁸⁵³ 2002-05-20 Bodor.

½ 12-től kb. du. 1-ig. A Szentmise a közönségforgalmi monitorokon és az Uránia Kávéházban is nézhető. A kivételesen kedvezményes belépőjegy ára: 290 Ft.

A nagy siker arra ösztönözte a mozi vezetőit, hogy a következő években megismételjék az akciót:

Pákozdi István atya felelevenítette a csíksomlyói búcsú történetét. Csodálatos élmény volt, hogy a vetítés folyamán a teremben ülők együtt imádkoztak a helyszínen résztvevőkkel, és az ott jelen lévő papokkal. Amikor Csíksomlyón felhangzott a Himnusz, az Uránia Filmszínházban is felcsendült nemzeti imánk.⁸⁵⁴

Három évvel később, 2005-ben a szervezők a nagymise helyszínén, a nyeregben is felállítottak két nagy méretű kivetítőt, ahol főként az oltárra irányított kamera képei voltak láthatók. Ez jobban követhetővé tette, mi történik az oltárnál, és egyúttal meg is kettőzte azt: így tehát magába a búcsú terébe is bevitte a médiaközvetítést, a résztvevőket egy füst alatt nézőkké is alakította. Ezzel egyidőben újabb lépés volt a mediatizálás irányába, amikor a templomban maradt, oda gyülekezett búcsúsok számára is elhelyeztek két kivetítőt, így ott is követni lehetett a nyeregben folyó szertartást.

A Duna Televízió 1996-ban műsoros videokazettán jelentette meg és terjesztette előző évi, 1995-ös közvetítését a búcsúról. 2008-ban az addigi tizenöt év műsorait hetente egy alkalommal ismétléssorozatban adták le (ez került be a NAVA archívumába is), és önálló DVD-n jelentettek meg egy újabb összeállítást.⁸⁵⁵

A búcsús közvetítést jó másfél évtizeden keresztül vezető Barlay Tamás egy rövid évfordulós emlékezésében felidézte 2001-ben történt első személyes tapasztalatát a búcsúról. Ennek egyik hangsúlya a hegy nyergét megtöltő színes tömeg, egy másik a hithez, mégpedig a generációk során átadott hithez való évszázados ragaszkodáson, egy harmadik a gyökerek jelentőségén, egy negyedik pedig a himnuszok éneklése során egyé forrott lelkeken van. A szerkesztők adásba került interjúiban, a közvetítésekhez fűzött bevezetőiben és kommentárjaiban éppen ezek az indítatások mutatkoztak meg leginkább. Mindezt nem annyira a személyes vonatkozásai miatt tartjuk említésre méltónak, inkább amiatt, hogy a búcsú mediatizálásának fő összetevői világosabban megmutatkozzanak. Tömeg, hithűség, magyarság, lelki egység: tévében, sajtóban, szentbeszédekben és emlékezésekben, élménybeszámolóokban szinte elmaradhatatlan egységet alkotnak.

Barlay Tamás huszonnégy évvel a tévés kezdetek után arról írt, hogy a legnagyobb szerepet a Duna Tv játszotta abban, hogy az ünnepre több százezres tömeg megy oda:

⁸⁵⁴ 2002-05-20 Nánó.

⁸⁵⁵ Vizuális források V/14.

Többször hallottam már azt a véleményt, hogy a csíksomlyói pünkösdi búcsú nem nötte volna ki magát ekkora lélekszámú eseménnyé, ha a Duna Televízió nem közvetítette volna 1993 óta minden évben. Jó gondolat volt tehát Balogh Júliától, amikor sikraszállt a búcsú közvetítése mellett, hiszen ezáltal sokan szerettek róla tudomást, épültek a székelyek ősi, szilárd hite által, kaptak kedvet, hogy személyesen is részesei legyenek, és optimális esetben kedvező fordulatot vett az életük.⁸⁵⁶

Nem egy tévés magát a nagymise helyszínének áthelyezését is a Duna Tv-nek tulajdonította. Az egyik, hosszú időn keresztül vezető operatőr, Wonke Rezső mondta 2004-ben:

1993-ban csináltuk az első adást, amihez az is hozzátartozik, hogy nagyrészt a Duna Televízió érdeme, hogy a korábban a kegytemplomban tartott misét kivitték a hegytetőre. Aminek olyan jelentősége is volt, hogy az összes ember egyszerre tudott részt venni a misén.⁸⁵⁷

A főszerkesztő Balogh Júlia pedig másfél évtizeddel később ugyanerre így emlékezett:

Az első búcsút 1993-ban vettük fel. A ferences atyákkal állapotunk meg arról, hogy a kegytemplom előtti tér semmiképpen nem lesz alkalmas televíziós közvetítésre, s így került ki a szentmise a nyeregbe, azóta is odagyűlnek a magyarok százezrei. Az első közvetítésünk idején még csak kb. 80 000 ember volt jelen.⁸⁵⁸

Az idézetek úgy állítják be, mintha a nagymise áthelyezése és a búcsúsok létszámának megnövekedése a Duna Televíziónak lett volna köszönhető. Ez a beállítás biztosan az intézmény jelentőségének eltúlzásából adódik, hiszen a terv a nagymise áthelyezésére már a Duna Tv létrejötte előtt egy évvel írásban ott volt az érsek asztalán, ez a kezdeményezés hitelt érdemlő emlékezők szerint a ferenceseké volt.

1990 után sok évig a legszélesebb körben a televízió tehette ismertté a búcsút, az élő egyenes adások nagy közkedveltségre tettek szert. A korábbiakhoz képest 2009-ben a huszadik szabad búcsún, a Duna Tv minden korábbinál nagyobb szabású adásfolyammal jelentkezett: három nap alatt nem kevesebb mint huszonkilenc órát töltött ki csíki és gyimesi közvetítésekkel. A pünkösöd előtti pénteken Csíkszeredából és Csíkkarcfalváról, szombaton a búcsú helyszínéről és Csobotfalváról, vasárnap pedig Gyimesbükkből sugároztak. A stáb a székelyudvarhelyi Duna Stúdióval is

⁸⁵⁶ Barlay 2017. 63.

⁸⁵⁷ Schmitt 2004. 112.

⁸⁵⁸ Balogh 2017. 47.

együttműködött.⁸⁵⁹ Ekkor és a következő évben nagy újdonság volt, hogy a Duna Tv-nek a megszokott nagymise-közvetítésen kívül lehetősége nyílt az éjszakai templomi virrasztásba való többórás bekapcsolódásra is. A műsor éjjeltől a reggel 6-os mise kezdetéig tartott. Az élő adásban felváltva került képernyőre szakértői beszélgetés a sekrestyéből és két riporter által készített, ugyancsak élő riportok sora a templomból. Mivel ennek a műsorfolyamnak szakértőként mindkét évben magam is részese voltam, a virrasztó-imádkozó zárandokokkal a templomban lebonyolított beszélgetésekben némileg számomra is érzékelhető volt a távolság, a zavartság és a természetes esetlenség. Biztos, hogy amikor két vagy három kamera és a közkedvelt műsorokból jól ismert két riporter dolgozik egy templom terében az imádkozó, imádkozni akaró emberek körében, ott senki sem tudja függetleníteni magát attól, hogy nincs lehetőség elmélyedni, vagy attól az aggodalomtól, hogy egyszer csak őt is meg fogják szólítani, vagy éppen attól a kívánságtól, hogy bárcsak ő is adásba kerülhetne. Érthető döntés volt a ferencesek részéről, hogy később nem kívánták folytatni az éjszakai virrasztás közvetítését.

2012-ben a huszadik (jubileumi) közvetítés alkalmával felújították a korábbi kezdeményezést, az Uránia Filmszínházban követhető közvetítést, papi közreműködésre Horváth Zoltánt, a terézvárosi Szent Erzsébet-templom esperes-plébánosát kérték fel. A közvetítést bevezető pár perces kisfilm néhány mondata – néhány kiemelt múltbeli jelenet felelevenítése után – újra megfogalmazta a lényegét:

Igazi seregszemle ez. Fent a Somlyó nyeregben, mint egykor Rákos mezején, összegyűlik a nemzet apraja-nagyja. A tágas, virágos mező messzi tájakról érkezett emberek szín pompás sokaságával telik meg, mint Isten virágoskertje. [...] A Duna Tv számára minden évben kiemelkedő esemény a pünkösdi búcsú közvetítése, hiszen ekkor azt az eredeti hivatását tölti be, amiért megalapították. Hidat alkot a világon szétszóródott nemzetünk tagjai között, és továbbítja a megtartó, éltető üzenetet.⁸⁶⁰

Internet

Az új évezredben, most már másfél évtizede a televízió nyilvánossága mellé egyenrangúként zárkózik fel az internet nyilvánossága. Egyre több fénykép és beszámoló kerül a világhálóra, s ezek tömege ma már a legavatottabb társadalomkutató számára is aligha áttekinthető. A tapasztalatok azonnali megosztása robbanásszerűen elterjedt a közösségi oldalakon.

Az online felületeken elérhető tartalmak Csiksomlyóval kapcsolatban az 1990-es évek vége óta egyre növekvő mértékben szaporodtak meg. 2005-ben három kere-

⁸⁵⁹ 2009-06-02 Kiss.

⁸⁶⁰ V/21.

sőszóra – Csíksomlyó, pünkösöd, búcsú – együttesen keresve még csak százhetven elsődleges találat jött be, de két további keresés már háromszáz és nyolcszáz oldalt eredményezett. 2020-ban ez a szám tizennégyezer fölött volt. Az oldalak csoportosíthatók, rendszerezhetők ugyan, mégis az lehet a tapasztalatunk, hogy kicsúsznak a kezünk közül, annyira gyorsan változnak, és olyan bőségekben sorjáznak. A print formában is publikált anyag internetes, digitalizált változatán, azaz a könyvtárakban is hozzáférhető anyagon kívül egyebek között hírportálok, hivatalos települési oldalak, több felekezet vallási oldalai, civil szervezetek, továbbá turisztikai hirdetések, élménybeszámolók, ismeretterjesztő vagy elmélkedő írások ömlenek rá az érdeklődőre. Felbecsülhetetlen a fényképeknek és videófelveteleknek az a bősége, ami amatőröktől és profiktól az érdeklődők szeme elé kerül, a színes tömegjelenelektől a légi felvételekig, a képekkel kísért énekektől a „háziilag” készült riportokig. 2019 novemberében „csíksomlyói búcsú” keresésre a YouTube csatornán a magyarországi site-okon legalább háromszáz, a romániaiakon legalább hetvennyolc olyan videófelvétel található, amely hosszabb húsz percnél, ha pedig a „teljes” weben keresünk, négyezren felüli számban akadhatunk megnézhető mozgóképsorokra.

A ferences közösségben Csíksomlyón 1997 körül az akkor már hetvenéves P. Márk József érdeklődött először az internet iránt. Nem sokkal később informatikusok közreműködésével Csíkszereda hivatalos honlapjának részeként weboldalt is szerkesztett, ami 2000-ben átkerült az erdélyi ferencesek oldalára. Ennek tartalmát tíz-tizenöt évig jórészt saját maga írta, szerkesztette. A honlapszerkesztés után, részben azzal párhuzamosan blogot is indított, főként a kegyhellyel kapcsolatos ismeretterjesztő szövegek közlésével. Megfigyeléseim szerint ez a somlyói weboldal egyszerre viselte magán a teljes jószándék és az autodidakta tudás jegyeit. A szövegek igyekeztek informatívak, ismeretterjesztőek és lelkipásztori jellegűek is lenni. Többször, több helyen olvashattunk megjegyzést arról, hogy a weboldal még csak próbálkozás, minden segítséget örömmel fogadnak.

Az egyik első „beköszönés” szövege 2002-ből (az eredeti sortöréseket itt mellőztük):

Csíksomlyói ferences barátok vagyunk. Ablakot nyitunk a világra. Az ablakon lehet kinézni és lehet betekinteni. Azt akarjuk, hogy mi, a kolostorban élők kinézzünk a világra. Akarjuk látni az embereket. Bele akarunk látni az életükbe: mivoltukba, örömeikbe, bánataikba, küzdelmeikbe, szenvedéseikbe. Szeretnénk mindezekben részt vállalni. Érdekelnek minket. Ha mást nem tehetünk, imádkozunk értük. Azt is akarjuk, hogy az emberek betekintést nyerjenek a mi életünkbe. Mit láthatnak a kolostorban? Imádkozó szerzeteseket? Azt is. De még láthatnak szép istentiszteleteket, hallhatnak szép énekeket, orgonaszót, láthatnak sok-sok imádkozó keresztényt, templomlátogatót.

Aztán van a kolostornak múltja, történelme, sok érdekes fordulattal és feljegyzéssel. Van a kolostornak jelene: a Mária-tisztelet, a búcsújárások, püspök- és papszentelési ünnepek, esküvők és jubileumok, ezek mind, mind a kolostor

életének összeforrása a székely nép életével. Van a kolostornak hitben és emberi mivoltban megtartó ereje. Lelki és szellemi értékeket őrző és terjesztő hatása. Valóságos kincsesbánya a hívő nép életében. Ezeket a kincseket szeretnők megosztani mindazokkal, akik ránk figyelnek. Jelszavunk: Áldás, békesség! Ezzel az Istentől jövő áldással köszöntünk mindenkit, aki tudatosan fölkeresett minket, vagy keresés közben Web-oldalunkra talált. Azt a lelki békét kívánjuk számára, ami a ferences hivatásban élőknek sajátja!⁸⁶¹

A kezdőlapról továbbvezettek linkek *A kegyhely*, a *Történelmi ismertetések*, a *Hirdetések*, az *Élőkapcsok*, az *Írjanak nekünk!* oldalakra.

A fiatal ferencesként Csíksomlyóra került P. Urbán Erik Márk Józsefhez hasonlóan ugyancsak blogot indított. 2013-ban az ő kezdeményezésére került be egy fix webkamera a kegytemplomba, a szószékről a szentély felé irányítva, amely élő közvetítést ad az interneten a templomban zajló misékről és más programokról, például könyvbemutatókról is. A *Csíksomlyó Élő* nevű YouTube-csatorna azóta több száz felvételt archivált (V/26.), és az érdeklődők számára folyamatos betekintést ad a templom terébe.

Kétségtelen, hogy a média, különösen az elektronikus-képi közvetítés erős jelenléte, fogyasztásának egyre szélesedő mértéke alakítójaává válik az ünnepnek, még ha nem is mindig úgy, ahogy azt a tevékeny szerkesztők gondolják. A hatás mértékének és módjának megítélésében nem látszik egyetértés. Lehet, hogy azoknak van igazuk, akik szerint a média hatása inkább részletekre szorítkozik, mert az ünnep alapszerkezete változatlan marad. Ugyanakkor kirajzolódik a mediatizálódás lassacskán a búcsú jellegét is elérő hatása. Ennek az lehet a következménye, hogy a búcsúban egyre erősebbek lesznek a fesztiválosodásra utaló jegyek. Ennek a kiemetele ma még nem látszik. A jövőbeli vizsgálatok, még inkább értelmezések fognak ennek a közelébe jutni.

⁸⁶¹ A húsz évvel ezelőtti (akkor printben is megőrzött) weboldal ma csak archivált formában érhető el: <http://web.archive.org/web/20020206062437/http://www.ofm.ro/ferencesek.html> (letöltve: 2020. március 8.).

251. Gyimesbükki férfiak lobogóikkal és a nemzeti zászlóval. Hétfőn, a hazaérkezés és a hálaadás után saját maguk álltak fel csoportképet készíttetni magukról (1995)

19. A nemzeti arculat

Gyökerek

Csíksomlyón a pünkösdi búcsúban évről évre nagy, minden másnál nagyobb tömeg gyűlik össze, amely egy elenyésző töredéktől eltekintve magyar nyelvű, magyar tudatú és érzelmű; a magyaron kívül, ugyancsak elenyésző töredéktől eltekintve, nincsenek más nemzeti jelképek, és minden nyilvános istentisztelet magyarul zajlik. Több irányból megalapozott a megállapítás: a csíksomlyói búcsú egyszerre vallási és nemzeti ünnep. A kérdés az, hogy ennél az általánosságnál mennyivel lehet mélyebbre menni? Meg lehet-e állapítani azt, hogy *mennyire* és *mennyiben* vallási, illetve nemzeti ünnep ez? Hogyan nyilvánul meg a csíksomlyói búcsújárás nemzeti jellege, hogyan is lesz Csíksomlyó azzá, aminek manapság a legtöbben ismerhetik? Hogyan lesz a vallási és nemzeti ünnep helyszíne nemzeti kegyhellyé?

A kegyhely és a *nemzeti* jelző, illetve karakter kapcsolata Csíksomlyóval sajátos módon legalább másfél évszázados múltra tekint vissza.

Az 1849-ben levert szabadságharc után több korabeli beszámolóban úgy emlegetik Csíksomlyót, mint (székely) nemzeti helyet: György István Haynald Lajos püspök látogatása után, 1855-ben „a székelység nemzeti és vallásos pünkösdi búcsújáról”,⁸⁶² Nagy Imre 1856-ban ugyancsak „általános nemzeti ünnep”-ről beszélt.⁸⁶³ Ezt a megfogalmazást pár évvel később megjelent népszerű albumában Hunfalvy János is átvette: Csíksomlyón „legnevezetesebb a pünkösdkori bucsújárás, melyet általános nemzeti ünnepnek lehet mondani. Ekkor messze vidékről sereglenek össze a székelyek, mindkét nemből 15 és több ezeren felgyűlnek Csik-Somlyóra Mária szobrához”.⁸⁶⁴

A *nemzet* fogalmába Erdélyben akkor még nem értették bele a teljes magyar nemzetet vagy hazát: a kortárs közbeszédben gyakori és természetes volt *székely nemzetről* beszélni, Erdély közjogilag még nem tartozott Magyarországhoz, erős volt a székelység rendi és közigazgatási különállása; többek között ennek jegyében alapítottak Sepsiszentgyörgyön *Székely Nemzeti Múzeumot*, évtizedekkel később is a székely nemzetről jelentek meg történeti áttekintések,⁸⁶⁵ ma pedig *Székely Nemzeti Tanács* működik, és megalkották a székely nemzeti zászlót is. Láttuk,

⁸⁶² Imets 1890. 13.

⁸⁶³ 1856-10 Nagy.

⁸⁶⁴ Hunfalvy-Rohbock 1864. 110.

⁸⁶⁵ Szádeczky-Kardoss 1927, Rugonfalvy 1939.

hogy a 19. század második felében Csíksomlyó még csak regionális, székelyföldi vonzaskörrel rendelkezett. A gondolatnak ez a viszonylag korai megfogalmazása a 19. század második felében évtizedekig mintegy bűvópatakként volt jelen. Szép számmal sorolhatnánk azokat a szövegeket, melyek e kettő, a vallási és nemzeti tudat, öntudat kéz a kézben járását felhozták.

1900-ban olvashatjuk először, hogy zarándokok *nemzeti lobogók* alatt vonultak: csakhogy akkor még nem a székelyek a búcsús menetben, hanem két nappal később azok, akik részt vettek a bukaresti zarándokoknak a csíkkozmosziak meghívására és szervezésében megvalósított nyergestetői látogatásán.⁸⁶⁶ A bukarestiek saját lobogóján akkor nem a nemzeti, hanem még csak Szűz Mária és Szent István képe volt látható. A helyi sajtóban külön említésre méltónak tartották azt, amikor ehhez a lobogóhoz egy-egy asszony nemzeti szalagot adományozott.⁸⁶⁷ Érdekes ugyanakkor, hogy a szintén határon túlról érkezett bräilaiak 1904-ben, szintén az egykorú beszámoló szerint, kokárdájukon a magyar mellett román nemzeti szalagot is viseltek.⁸⁶⁸

Véleményünk szerint Csíksomlyót Trianont követően a kisebbségi sorba került romániai, erdélyi magyarság emelte saját nemzeti kegyhellyé, noha akkoriban ezt így senki nem mondta ki vagy írta le. 1921 után, amikor a román államhatalom újra engedélyezte a búcsút, az lassanként az egész erdélyi katolikusság ünnepévé változott, amelyre a jobb közlekedési lehetőségekkel rendelkező városokból is egyre nagyobb számban érkeztek. Addigra az is jól látszott, hogy egész Erdélyben voltaképp nincs is más, jelentősebb vonzaskörrel rendelkező hely vagy hasonló gyülekezési alkalom. Csíksomlyónak nem kellett „versenyre kelni” más kegyhelyekkel; Erdélyen kívül esett a több száz kilométerre fekvő, egészen más régiót vonzó, szintén ferences kezelésű Máriaradna, más erdélyi templomok körül nem alakultak búcsújáró helyek, és a Székelyföld katolikus részein sem látunk ilyet, ahogy az például a Palócföldön van. Tüskés Gábornak a barokk kori búcsújárást összegző alapos könyve tanúsítja, hogy ez így volt már két-háromszáz évvel ezelőtt is.⁸⁶⁹ Ezzel egy időben viszont a szövegekből sok évre szinte eltűnt Csíksomlyónak mint nemzeti jelentőségű helynek az említése. Kisebb hangsúllyal ez legközelebb csak az *Ezer Székely Leány*-találkozók megszervezése kapcsán merült fel: 1932-ben említik, hogy nemzeti színű szalaggal kötötték át a nyírfákról letört és hazavitt búcsúját.⁸⁷⁰ A két világháború közötti kisebbségi korszak alapkérdése a megmaradni vagy felmorzsolódni-elmenni közötti választás volt; Makkai Sándor református püspök távozása Erdélyből, és az ő ezt követően közölt *Nem lehet* című cikke

⁸⁶⁶ 1900-06-24 Kőmény.

⁸⁶⁷ 1900-06-24 Újabb.

⁸⁶⁸ 1904-05-25 -a. -n.

⁸⁶⁹ Tüskés 1986. 14–15.

⁸⁷⁰ 1932-05-20 Török.

élénk vitát váltott ki.⁸⁷¹ Ebben a kontextusban Somlyó mint a megmaradás egyik oszlopa, záloga tűnt fel.⁸⁷² A *nemzeti* jelző csak 1939-ben tért vissza újra Boros Fortunát (a későbbi tartományfőnök, majd vértanú) írásában, amikor a „történelmi jog” említése már előrevetítette a közelgő változásokat:

Azt hiszem, mindazoknak, akik tanúi voltak a pünkösdi nagy eseményeknek, bizonyítani nem szükséges, hogy nekünk, székely katolikusoknak történelmi jogaink vannak Csíksomlyóhoz, és csak bűnös s avatatlan kézzel nyúlhatnánk hozzá, ha ezen jogok kiköveteléséért nem harcolnánk, fenntartásáért áldozatot nem hoznánk és a régi liberális szellem sorvasztó egykedvűségével, tudatos számításával fosztanánk meg népünket e szent hely ihletétől, a vallási élet védőbástyájától és nemzeti létünk vasba kovácsolt láncszemeitől.⁸⁷³

E szavak a következő pár évben rendre visszaköszönnek a műveiben. Az lehet a benyomásunk, hogy Boros Fortunát sikerrel vitte be a köztudatba a fogalmat, illetve fogalmazta meg a köztudatban élő felfogást. 1942-ben megjelent *Csíksomlyó, a kegyhely* című könyvét ebben a felfogásban ismertette a jezsuita alapítású budapesti társadalmi és tudományos szemle, a *Magyar Kultúra*:

Csíksomlyó nem egyszerű kegyhely, egy a sok közül, hanem világviszonylatban is az ún. nemzeti szentélyek sorában foglalhat helyet. Áll ez különösen székely vonatkozásban, de a felszabadulás óta látni, hogy ez lesz általános magyar szempontból is.⁸⁷⁴

1940-ben, a második bécsi döntés nyomán Magyarországhoz visszatért Észak-Erdélyben Csíksomlyó a hálaadó ünnepek egyik kitüntetett helyszíne volt. Az őszi Mária-napi búcsún jelentek meg a kegyhelyen először hangsúlyosan a nemzeti lobogók és más szimbólumok, s ennek jegyében vonult fel a zarándokok tömegében magyar katonák egy csoportja zárt alakzatban, sisakban. Erről az időről a legkorábbi szöveg miskolci csíksomlyói látogatását idézi fel, és kertelés nélkül hozza összefüggésbe a kegyzsoló Patrona Hungariaeként értelmezett alakját azzal, hogy

[...] ez az oláhok szemében a magyar irredentizmust jelentette, s ha hozzáveszünk még azt is, hogy Székelyföldről s a Bukovinában levő csángó községekből 50-60 ezer főnyi magyar zarándokolt el, akkor talán meg is érthetjük, hogy az oláhok rettegése nem volt alaptalan, mert hiszen ennyi izzó lelkű magyarnak

⁸⁷¹ Cseke–Molnár 1989. A vita problematikáját, a kisebbségi megmaradást ötven évvel később újra felelevenítették: Cseke 1995.

⁸⁷² 1936-05-27 Balázs.

⁸⁷³ 1939-07 Boros.

⁸⁷⁴ 1943-11-05 Könyvek.

az összejövetele minden egyes alkalommal a magyar egység szorosabbá tételét szolgálta [...].⁸⁷⁵

A következő négy év során vált, válhatott Csíksomlyó országosan jól ismertté. Az 1940. novemberi földrendezésben megsérült kegytemplom kijavítására országos gyűjtés indult, amelynek a kormányzó felesége volt a fővédnöke, az ünnepeken magas rangú vendégek, püspök, miniszterek, főemberek vettek részt, s ez a nyilvánosságban is megfelelő helyet kapott. A közkedvelt ferences szónok, Lukács Mansvét 1943-ban így fogalmazott:

És mit jelent *manapság* nekünk a csíksomlyói Mária? Azt, amit a múltban. Nemzeti erőt. Igaz magyarságot. Szent kereszténységet. Lelki épséget. Fehér jellemet. Felemelkedést. Üdvösséget.⁸⁷⁶

Pontosan ez a négy év, a „kicsi magyar világ” volt az, ami a világháborút követő visszarendeződés során a leginkább zavaró tényező volt a román államhatalom számára. Ezért lehetett felfokozott jelentősége Csíksomlyónak és a búcsúnak 1946–1949 között. A diktatúra évtizedeiben természetesen szó sem lehetett Csíksomlyó nemzeti jelentőségéről, csakhogy az emlékek kitörölhetetlenek voltak.

Élmény, közösség

A búcsúra érkezettek „profán”, vagyis nem kifejezetten vallási motivációi között bármi másnál erősebben jelen van a magyar-magyar együttlét megélésének vágya és öröme. Ez gyakran megfogalmazódik a jelen lévő résztvevők és a messziről érkezett megfigyelő kutatók között is. Faragó József (vezető kolozsvári folklorista) a magyar millicentenárium évében a *Hitel* című folyóiratban közölt írását így fejezte be:

A csíksomlyói búcsú a Kárpát-medencében a maga több százezres résztvevőjével nemcsak a legjelentősebb búcsújáráhely, hanem felekezetektől függetlenül a Trianonban darabokra szaggatott magyar nemzet egyik legfontosabb találkozója, közös ünnepe is. Olyan ünnep, amely a határokon átívelve lélekben összetartja, összekovácsolja a keresztény magyarságot, az egész magyarságot.⁸⁷⁷

⁸⁷⁵ 1940-10-18 Hajós.

⁸⁷⁶ 1943-12 Lukács. – A ferences szerző (1892–1958) népszerű szónok volt, az ötvenes évek diktatúrája során börtönbe került, és ott is halt meg. 1948-as perét újabban – szerencsésen megtalált iratokra támaszkodva – Mirk Szidónia dolgozta fel (Mirk Sz. 2017).

⁸⁷⁷ Faragó 1996. 79.

Papp Richárd (budapesti kulturális antropológus) 1996-ban egy rövid látogatásának tapasztalatát így összegezte: „a rítus alapvető szerepet játszik a romániai magyar kisebbség identitásának megőrzésében”.⁸⁷⁸ Vörös Gabriella (pécsi kulturális antropológus diák) rövid áttekintése a magyarországiak motivációinak összetevőit igyekezett feltárni, és azt találta, hogy ezek között szakrális indíttatás mellett legalább olyan fontos a nemzeti összetartozás és az egzotikum élménye is.⁸⁷⁹ Barna Gábor hasonlóképp fogalmaz: „A rendszerváltás után mindinkább Csíksomlyó vált a magyar nemzeti kegyhellyé, ahová – a Segítő Szűzanya lábaihoz – felekezeti különbség nélkül, a magyar összetartás erejében megmerítkezendő, százezrek zárandokolnak.”⁸⁸⁰ Újságcikkek, műsorok, újságírói és kutatói interjúk sok-sok oldalról erősítik meg ezt a tapasztalatot. A búcsús csoportok áttekintésében néhány példát erre már eddig is láttunk.

Búcsún elmondott köszöntések és szentbeszéd sora hozza fel a vallási-lelki témák mellett a nemzeti megmaradás, összetartozás fontosságát; ezek a jelenlévőkön kívül a médián keresztül az olvasókra-hallgatókra-nézőkre is hatni tudnak, formálják a közérzetet, nemkülönben az egyéni érzéseket és azok megfogalmazását. Közülük kiemelkednek a pünkösdszombatiak, amelyeket sok éven át meghívott vendégszónokok mondtak; emellett a búcsú napjaiban még legalább féltucatnyi szentmisén hangzanak el beszédek.

A nemzeti kegyhely vonatkozásában említést érdemel, hogy a helyszíni beszélgetésekben többen utólag, és a sajtóban is vissza-visszatértek néhány emlékezetes szentbeszédre, s ezek rendszerint nem annyira a lelkipásztori tartalmaikkal, mint inkább a nemzeti jellegű üzeneteikkel váltak ki a többi közül. Mintha az emberek az ilyesmit – még egy Mária-kegyhelyen, pünkösdkor is – erőteljesebben igényelnék, mintha ezekre érzékenyebben rezonálnának, mint a megszokott egyházi tartalmakra. Jakubinyi György gyulafehérvári érsek 1995-ben Mária megszólításairól elmélkedve hozta szóba a nemzeti múltat, a szülőföldön megmaradás parancsát. A nagymisét bevezető köszöntésében ugyanő 1996-ban azt mondta:

A közös hit, a közös múlt és a reménység köt össze bennünket. 1100 évvel ezelőtt jöttek ide őseink, és azóta mi itt akarunk maradni, mint magyarok és keresztények. Hűek hitünkhöz, nemzetünkhöz. Ugyanakkor idén van boldog emlékü Márton Áron püspök úr születésének is a századik évfordulója, és ennek a kettős évfordulónak a jegyében tartjuk meg most a négyszázhuszonkilencedik csíksomlyói zárandoklatot. Úgy, ahogy őseink fogadták, a Szűzanya lábainál, hogy hűek maradnak az ősök hitéhez.⁸⁸¹

⁸⁷⁸ Papp R. 1996. 11.

⁸⁷⁹ Vörös 2005.

⁸⁸⁰ Barna 2014. 170.

⁸⁸¹ Saját hangfelvétel.

Ugyanabban az évben, 1996-ban Reizer Pál szatmári püspök a nagymisén szólt az egységről nemcsak vallási és közösségi, hanem nemzeti értelemben is. Beszédét kétszer is tapssal ismerte el a hallgatóság, ami még szabadtéri nagymiséken sem szokásos.

[...] az Úr Jézus apostolai, szó szerint, ahogy leírja Lukács, „egy szívvel-lélekkel” imádkoztak. Számunkra ez a fontos: tudniillik az egység a fontos. Az egy szív, az egy lélek. Mindenféle széthúzásnak az elvetése. Megismétlem, amit az elején mondtam: olyan jó érzés, hogy Csíksomlyón immár nemcsak a hívő székely és csángó népnek a jelenléte jellemző, hanem ez a hegy az egész összmagyarságot legalább jelképesen szinte egybegyűjti (*taps*). Ez a tény és ez a sokaság azt bizonyítja ezzel, hogy bár sajnos szétszórtak vagyunk, nemcsak Európában, hanem az egész világon szétszórvva vagyunk, de összetartozunk. Minket nem lehet szétdarabolni, nem lehet elpusztítani. (*Taps, kívárja.*) Csíksomlyó ma már a mi egységünknek a jele. Legyen ez továbbra is. Ez a szent hely, ez a búcsú hirdesse még sok évszázadon, -ezreden át, hogy mi itt élni, megmaradni, tovább élni akarunk. Hogy szent mindannyiunk számára a szülőföld. Csíksomlyó kifejezése annak is, hogy dacolva minden ideológiával, minden más szemlélettel és próbálkozással: a népünk életképes.⁸⁸²

Nemzeti érzéseket, közösségi értékeket és tudatosságot az egyházi tanítással összekötő voltánál fogva hatásos és emlékezetes maradt Czirják Árpád kolozsvári főesperes 1999-es beszéde, amiről a sajtó több helyen is megemlékezett.⁸⁸³ Hasonlóképpen erőteljes hatást váltott ki Bíró László 2001-es beszéde is.⁸⁸⁴ Fordítva is igaz: ha egy búcsús nagymisén a szentbeszéd nem szól hangsúlyosan a nemzeti kérdésekről is, akkor többen kifejezik a hiányérzetüket. Az viszont ritka, hogy ez hangot kapjon a sajtóban is. 1997-ben Paskai László esztergomi bíboros beszédét a Budapesten megjelenő (jobboldali radikális) *Magyar Fórum* cikkírója így kritizálta:

Meghökkenítő volt hallgatni, hogy Paskai bíboros a szentmisén többet foglalkozott a fatimai Szűzanyával, mint a csíksomlyói Boldogasszonnyal. A magyarok védőszentjének dicsérete helyett inkább a divatos pesti euroszónoklatot hallhatták a derék székelyek. A délutáni vihar után újra összeverődő csángók pedig aligha a távoli Fatimára gondoltak, amikor – őszi szokásuk szerint – megvár-

⁸⁸² Reizer Pál szentbeszéde, 1996. május 25. Saját helyszíni hangfelvétel és lejegyzés. – Az idézett rész sajátos módon *kimaradt* a beszéd publikált változatából: *Egészen szép vagy, Mária...* 2009. 39–41.

⁸⁸³ 1999-06-03 Székedi, 1999-05-24 Takács. Lásd *Egészen szép vagy, Mária...* 2009. 51–60.

⁸⁸⁴ 2001-06-04 Daczó.

ták a másnapi napfelkeltét, hogy imádkozhassanak a napsugarakba öltözködő Istenanyához.⁸⁸⁵

Interjúkban, beszélgetésekben újra meg újra visszatér az a motívum, hogy a búcsús élmény fontos összetevője a magyarok nagy tömegének együttléte, találkozása, találkozója. Hirdetésben, köszöntésekben újra meg újra felhangzik a mondat: „Jó, hogy jöttek, jó, hogy az imádságban együtt lehetünk.”⁸⁸⁶ „Köszöntöm kedves előkelő vendégeinket, akár e hazából, akár távoli országokból jöttek, hogy együtt kérjük a mi Nagyasszonyunkat gyermeki hittel.”⁸⁸⁷

Mindamellett – főként a szervezők részéről – erőteljes az a beállítódás is, hogy a búcsút meg kell tartani vallási ünnepnek. „Nem a magyarok találkozója ez, hanem a Mária-tiszteletké. Ide a búcsúért jönnek, nem egymással találkozni. Ha magyar ünnepet akarnak, ne ide jöjjenek, hanem a Hargitára. Nem kezdünk sajtópolémia-át, nem akarunk rossz magyaroknak látszani, magyarok vagyunk, de itt a búcsú a lényeg. Az pedig: a mise, a szentségek, gyónás, áldozás, Mária, szent” – mondta P. Márk József 1997-ben.⁸⁸⁸

252. A nagymise. Az oltár és a kivetítő előtti tér a nemzeti jelképek kitüntetett helye (2001)

⁸⁸⁵ 1997-06-21 Tamáska.

⁸⁸⁶ A hangosbemondóban többször elismételt köszöntés, 1996. május 25. (Saját hangfelvétel.)

⁸⁸⁷ Benedek Domokos tartományfőnök köszöntője a búcsús nagymise elején, 1996. május 25. (Saját hangfelvétel.)

⁸⁸⁸ Interjú P. Márk Józseffel, 1997. május 16.

Protestáns oldalról megfogalmazódott a búcsú nemzeti karakterének kritikája is. Pap Ferenc az egyházi évről szóló könyvében a pünkösöd szombatjáról így ír az egyik lábjegyzetben:

A zarándoklat, a búcsú és a mise, „Babba Mária” kultusza sem a sokszor hangoztatott hitvallási alapon, sem az összegyülekezés egyháztörténeti előzményei és motivációja, valamint eredet- és alakulástörténete alapján nem illeszthető be protestáns és református gyakorlatunkba és gondolkodásunkba. A búcsú és a zarándoklat egyértelműen vallási esemény, hiszen annak része a kegytemplom felkeresése, a virrasztás, a zarándoklat és a magas római katolikus hierarchia által és jelenlétében pontifikált nagymise. A csiksomlyói búcsút nem lehet még akkor sem a magyarság ünnepének tartani, ha új szimbólumtartalmak kapcsolódnak hozzá és ezáltal egyre inkább „nemzeti” jelleget ölt, amit a politikusok egyre aktívabb részvétele is erősít.⁸⁸⁹

A búcsún *együtt* lenni, az együttlét örömét megélni – magától értetődően – *együttes élmény* a szónak abban az értelmében, ahogy azt a neves szociálpszichológus, Mérei Ferenc használta.⁸⁹⁰ Az ő 1947-ben megjelent könyve a maga korában úttörő volt; a fogalom kifejtése végigvonult egész életművén.⁸⁹¹ A résztvevők élményközössége nemcsak annyit jelent, hogy sokan egyszerre élnek át valamit, hanem jóval többet: élményük a kollektív emlékezetük részévé, „közös történetük epizódjává válik”.⁸⁹² A somlyói búcsú nemcsak a résztvevők nagy tömege, hanem immár évtizedek óta ismétlődő jellege folytán is kitüntetett alkalma az élményközösség megteremtésének. Az élményközösség szolgál a csoportelbeszélések kiindulópontjául, és erre alapozódnak a csoporthoz tartozás kötelei és az egyéni identitásképzés támpontjai egyaránt. Különösen is így van ez a nemzeti hovatartozást kifejező nagy elbeszélésekkel kapcsolatban. A pszichológus László János azt hangsúlyozza, hogy a fogalomban az élmény éppen annyira hangsúlyos, mint az *együttes*: ez az életteli, eleven, indulatteli összetevő, ami nélkül nem jöhetnének létre sem tartós kötelek, sem utalásokra épülő szokások és hagyományok.⁸⁹³

Egy másik, Bibó István által használt fogalmat, a *rítusközösséget* is segítségül hívhatjuk az értelmezéshez. A középkori zsidóságnak a keresztény társadalomban elfoglalt helyéről írva Bibó sajátos módon „egyszerű”-nek látta a helyzetet, ezt a fogalmat a teljes középkori európai társadalomban kulcsfontosságúnak tartotta.

⁸⁸⁹ Pap 2016. 245.

⁸⁹⁰ Mérei 1947.

⁸⁹¹ Mérei 1989, László 1999, Pataki 2003.

⁸⁹² Pataki 2003. 27.

⁸⁹³ László 1999.

E közösségek meghatározó jelentősége azelőtt világszerte s a Közel-Keleten nagyon sok helyen ma is, mindenféle nemzeti és faji választóvonalnál fontosabb volt, s az emberi életnek, az érzelmi és akarati világnak, közösségi szolidaritásnak sokkal több vonatkozását és megnyilvánulását kötötte le és szervezte meg, mint a sokáig merőben hatalmi szerkezetet jelentő állam. A rítus e vonatkozásban nem mai értelemben vett hitvallást, vallásfelekezetet jelent, hanem egy olyan közösséget, mely az embernek vallási vonatkozásain, hitbeli meggyőződésein túl egész közösségi és egyéni életviteli módját, társadalmi erkölceit, mindennapi szokásait, mai szóval úgy is mondhatnánk: az egész *etnikumát* meghatározta. Az újkor elejétől – a Közel-Keleten csupán a legújabb kortól – kezdve ezek a közösségek kezdenek jelentőségükben csökkenni, és helyt adnak az európai értelemben vett nemzeti közösségeknek.⁸⁹⁴

A fogalmat Rékai Miklós a munkácsi zsidókkal kapcsolatban használta, elkerülendő a „vallás” vagy „nép” hamis dilemmáját.⁸⁹⁵ A később némileg kiszélesedett és részben át is értelmeződött fogalom jól megragad egy olyan *premodern* társadalmi és mentális állapotot, amelynek maradványai a modernitás térhódítása mellett is megmaradhattak. Szélesebb, kissé átvitt értelemben a „rítusközösség” értelmezhető úgy is, mint a rítusok által és csak azok idejére létrejött közösség, amelynek résztvevői az ünnepen kívül „szétszélednek, és nem alkotnak más funkciókkal körülhatárolható formális csoportot”,⁸⁹⁶ másfelől szűkebb értelemben használták egyetlen mai városi zsinagóga antropológiai értelmezése során is.⁸⁹⁷ Mindazonáltal a fogalom alkalmasint közelebb vihet az újabb kori, sőt részben a mai katolikus csiki székelység megértéséhez is, ahol a vallásosságban kétségkívül kitapinthatóak a bibói rítusközösség jellemzői. A búcsújárás ennek látványos közösségi megvalósulása; a „csatlakozók”, akik élményeket, nemzeti élményközösséget szeretnének megélni, az utóbbi évtizedekben mintegy rácsatlakoztak arra a katolikus székelység rítusközösségre, amely a saját társadalmuk szerveződésében már sokkal kisebb vagy szinte semmi szerepet nem játszik, és amelyet aztán egy más, nemzetiesített mentális térbe visznek át, fognak fel, fogadnak be. Nem nehéz látni, hogy ennek során átértelmeződik a közösség, átkerül a nemzeti érzések mezejére, majd a piacosítási folyamatokon keresztül a „fogyasztás” tárgyává válik.

Tegyük hozzá mindehhez, hogy a vallási mezőben az együttes élményre és a kollektív elbeszélésekre vonatkozó tudás évezredekkel korábbi, elitek és generációk sokaságán keresztül átadott gyakorlati ismeret. Gondoljunk csak arra, milyen tartós „élményközösség” áll a legtöbb vallási közösség középpontjában, mint például a nagy szerzetesrendek földrészeket és évszázadokat átívelő közösségképző

⁸⁹⁴ Bibó 1986. 672.

⁸⁹⁵ Rékai 1997. 10.

⁸⁹⁶ Füredi 2004. 340.

⁸⁹⁷ Papp 2007.

gyakorlatai. Ezért is lehetséges, hogy vallási nyelven tömegek számára érthetően és átélhetően lehet beszélni az összetartozásról, hiszen az utalások rendszere mindennél mélyebb gyökerekre támaszkodik.

Jelképek és politikusok

1990 után a nemzeti jelképek kiszélesedett, új hangsúlyokkal telített használata és újjáalakuló értelmezése Csíksomlyón is megfigyelhető. Nemzeti jelképek a csíksomlyói búcsúra gyülekezett tömegben sűrű egymásmellettségben vannak jelen. E téren a „változás” 1989 végétől valódi felszabadulást hozott. A szimbolikus mezőben akadálytalanul teret nyerhettek a magyarság önkifejeződésének jelei: zászlók, lobogók, szalagok, címer, továbbá a *Himnusz*, valamint a *Székely himnusz* is. A csíksomlyói búcsú e téren messze kiemelkedik más vallási események közül. Sehol máshol – sem búcsúban, sem más ünnepeken vagy istentiszteleteken – nem látni együtt ennyi nemzeti színt. Mindezt az elmúlt három évtizedben magánkézben, újságokban, albumokban, kiállításokon, könyvekben található képek, film-, videó- és televíziós felvételek, majd digitálisan rögzített mozgóképek tengernyi sokasága örökítette meg.

Nemzeti színek már a zászlók elterjedése előtt is sok formában feltűntek. Mivel a pünkösdi liturgikus színe a piros, elég egy zöldágakból készített dísz mellé tenni, hogy az utalás a direkt formát nélkülözve is közérthető legyen. Ennek már volt hagyománya a szocialista Románia idején is. Ám ez a „rejtőző” jelképhasználat sem kezdődött meg azonnal, 1990-ben ilyen „összeállított” nemzeti színek még alig fordultak elő (például a gyimesi csángók vezérkeresztjén és férfikalapján volt fehér és piros szegfű). 1992–1993-ben is hasonló volt a helyzet: csupán vezérkeresztekre került fel a zöldek mellé néhány szál piros és fehér virág. Az első években még magyarországi csoportoknál is alig láttunk nemzeti színeket helységtáblákon vagy más formában.

A piros-fehér-zöld szalag, illetve az azzal csaknem egyenrangú virágdísz akkoriban két típusú helyen fordult elő, melyek közös jellemzője, hogy „védhetőek”, csekély a nyilvánosságuk és láthatóságuk: szakrális környezetek nem hangsúlyos helyein – az oltárok virágdíszítésének színösszeállításában, oltárterítők peremén, feltűzőtt szalagként a kegytemplom szentélyének hátlatábláin, búcsús csoportok vezérkeresztjén, virágdíszként –, továbbá embereken, főleg a fejükön: lányok hajában szalagon; asszonyok kendőjén; férfiak kalapján szalagként, virágdíszként. Székérbe fogott lovak fején általános a piros bojt, szinte fel sem tűnik, mégis látszik, ha háromszínű virágokat tesznek mellé. A búcsúban évente más-más formában elkészített és árusított jelvényeken először 1993-ban lehetett látni a székely (piros-fekete) szalag mellett a trikolorót is. Nem látunk viszont nemzeti színeket olyan kitüntetett helyen, mint például a kordon. A kegyszobor környékén, az oltáron és a Salvator-kápolna feltámadt Krisztus-szobrán csak alkalmilag odahelyezett fehér

253. Gyimesi férfi nemzeti színű virágdísszel a kalapján (1990)

254. Varsány (Nógrád megye) virágdíszes vezérkeresztje és lobogói a kegytemplom előtt (1996)

és piros virágcsokrok vannak. A rendezők karszalagja sárga-fehér színű, ami semleges módon csak a világegyházra utal.

A *nemzeti zászló* megjelenik szorosan vett egyházi környezetben, a liturgikus terekben és eseményeken, de sosem egymagában, hanem rendszerint párban a fehér-arany pápai lobogóval. Éppúgy, ahogy a Székelyföld sok településének katolikus templomaiban, ezeket a kegytemplom szentélyében is csak ünnepi alkalommal teszik ki kétoldalt. Templomi liturgiákon a résztvevők sem tartanak maguknál nemzeti lobogót – még a csobotfalvi plébániatemplomban, az erősebben nemzeti töltetű csángó misén sem –, erre csak a szabadtéri miséken kerül(het) sor. Az eleinte a kegytemplom udvarán, majd 1993-tól a két Somlyó hegy nyergében megtartott szabadtéri misék mellett a somlyói kegyhelyen az igen hosszú vonulások – a Szék útján a templomhoz, a körmenetben, majd hazafelé – lettek a lobogók hordozásának kitüntetett alkalmai.

Hosszabb időn keresztül végzett megfigyeléseim szerint magyar nemzeti zászlót 1990 után nem a székelyföldi és/vagy erdélyi, hanem a magyarországi búcsús csoportok kezdtek magukkal vinni. Ahogy ezek egyre többen és többfelől érkeztek, azzal egyenes arányban lett több a nemzeti zászló is. 1996-ig a szabadtéri misén ezt még alig lehetett látni, és évekig még később is szórványos volt. Székelyföldi zarándokcsoportokban az 1990 utáni másfél évtizedben inkább csak a hozzájuk csat-

255. Egriek zarándokcsoportja a Szék útján pápi vezetéssel, nemzeti lobogójukkal (1996)

lakozott magyarországiak lobogói tűndeztek fel. A hagyományos vonzaskörbe tartozó települések sokkal inkább a saját templomi lobogóikon keresztül mutatják meg saját magukat, saját azonosságukat. A magyarországi zászlók között az „egyszerű” trikolor mellett az 1990-es években hamar megjelentek a díszített formák is: Szűz Mária és/vagy a koronás nemzeti címer alakja. A 2000. évi magyar millennium adott némi lendületet a zászlók terjedésének; Csikszenttamásnak a vendégeik például „Székely magyaroknak magyar zarándok testvérek” feliratú szalaggal díszített lobogót adtak, amely csak a szélein volt nemzeti színű háromszögekkel szegélyezve, középen fehér alapon csak a címer látszott (a ha záuton persze feltekerve vitték a többivel együtt). Valódi feliratos nemzeti zászlót először csak 2001-ben lehetett látni a MIÉP-nél. Újabb erős hatást jelentett a 2004. decemberi népszavazás:

ennek eredménytelensége ellenére megszorodtak az összetartozás érzését és kívánságát kifejező zászlók, alkalmasint kiegészülve nyílt politikai jelképekkel (főként a Jobbik részéről), feliratokkal (például „nem felejtünk”) és Nagy-Magyarország-ábrákkal.⁸⁹⁸ 2005-ben a nagymisén vagy a Szék útján már aligha lehetett olyan fényképet komponálni, amelyen ne látszott volna egy vagy több nemzeti zászló is. Előfordultak egyedi megoldások is: Zirc például kék lobogót vitt egy, a trikolorba beleszerkesztett „Patrona Hungariae Zirc” felirattal egy tizenkét csillaggal övezett stilizált kegyszobor-ábrázolás alatt, és ha nem is rendszeressé, de gyakoribbá váltak a helységnévvvel ellátott nemzeti zászlók is (például Szentés, Nyíradony stb.). Félreérthetetlen utalást tartalmazott a szárhegyiek nemzeti színű szalaggal díszített kék lobogójának felirata 2009-ben: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában.”

Ez a két világháború közötti korszak közkeletű jelszava, a „Magyar hiszekegy” kezdete, egyike a területi revíziót a köztudatban elevenen tartó nyelvi fordulatoknak, amit azonban nyilvánosan megemlíteni évtizedekig nem volt szabad. Jól ismert folytatása: „Hiszek egy isteni örök igazságban, Hiszek Magyarország feltámadásában.”

Kivételszámba megy a köztéren kitett, csoporttól független nemzeti zászló. Egy ilyen tettek fel egy pápai és egy székely zászló közé egy keresztben kifeszített drótra akasztva a Szék útján 1996-ban a település határán, ahol a helységtábla és a harangláb van. A közterületen elhelyezett nemzeti zászló akkor és később is szálka volt a román hivatalosság szemében akkor is, ha azt (magyar irányítású településeken) a helyi vezetőség engedélyezte.

Formáját tekintve is markánsan eltér a búcsúsok lobogója és a nemzeti zászló: előbbi sosem válik zászlóvá (rövid oldalával egy rúdhoz rögzítve), utóbbi sosem ölt lobogó formát (felső rövid oldala közepén rögzítve a rúd felső végéhez). Lengetni, felemelni a lobogót nem lehet, a zászlót igen; rendszerint élnek is ezzel a lehetőséggel. A templomi lobogóknak méret szerint két fajtája van: egy nagyobb és egy kisebb, és mindkettőnek pontos helye van egy-egy keresztalja rendjében:

256. Gyergyószárhegy egyik új lobogója a nemzeti Hiszekegy szavaival (2009)

⁸⁹⁸ Jakab–Peti 2005.

257. Címeres húsvéti gyertya a kegytemplom oltárán (1994)

akár meg is lehet feledkezni. Csoportokban nincsen állandó helye, hordozásának, a vele való bánásmódnak nincsen rögzült formája.

A nemzeti *címer* általában együtt jár a nemzeti lobogóval, sokszor arra kerül rá, egymagában csak alkalmilag fordul elő. Szép, de inkább csak egyedi megoldás volt egy oltárra helyezett húsvéti gyertyára tett koronás címer, közvetlenül a szokásos húsvéti jelképek fölött.

A *székely zászló* sokáig piros-fekete volt. Ezt láthattuk az út fölött nemcsak a helységtáblánál, hanem a régi KALOT-épületnél is (pápai és magyar zászlóval együtt). Jómagam emellett 2005-ben láttam először kék-arany színű székely zászlót a Salvator-kápolna előtt. A Székely Nemzeti Tanács 2004-ben döntött a Kónya Ádám által tervezett és ma már hivatalosnak számító székely nemzeti zászlóról. A fekete-vörös színű zászló, amely a székely női viselet kedvelt színeit átvéve csak 1968 után jött divatba, ezután kikapott.

A nemzeti jelképek ilyen explicit használata magától értetődő világos jele a búcsúünnep „nemzetiesítésének”, ami sok más helyen széles körben lezajlott, és sokak által elemzett kulturális folyamatok összességként értelmezhető.⁸⁹⁹

⁸⁹⁹ Ilyés 2014a, 2014b.

a nagyobb sosem megy elöl, csak valahol középen, a kisebb meg sosem megy a nagyoknál hátrébb, hanem vagy legelől, vagy a vezérkereszt mögött. A nemzeti zászlók mérete és a csoportban elfoglalt helye kötetlenebb, és a nagyobb méretek kedveltebbek, mint a kisebbek. Templomi lobogókat nem lehet transzparens gyanánt széles csíokban kifeszíteni; a nemzeti zászló erre is lehetőséget ad, és alkalmasint éltek is ezzel. 1995-ben még feltűnt, hogy a gyimesbükki templom előtt a hazaérkezőket címeres nemzeti zászlóval várták, amit nem tettek rúdra, hanem két férfi tartotta feltűnés nélkül, derékmagasságban. Ezt aztán a csoportképen is maguk elé tették. Sok megfigyelés szerint a lobogó sokkal inkább „mágnes”, ami összetartja a körülötte vonulókat, akikben kimondatlanul is érzékelhető a rendezett ragaszkodás, míg a nemzeti zászló inkább „jelvény”, csaknem úgy, mint egy kitűző, amiről

1990 után a búcsún csakhamar megjelentek a közelet szűkebb vagy tágabb körben ismert személyiségei is. Erdélyi politikusok, RMDSZ-vezetők, korábbi és aktuális megyei és városi vezetők, egyházi előljárók mind megfordultak a búcsúban. Mivel az ő esetükben világosan a rangjuk és a méltóságuk került előtérbe, ez egyértelműen a vallási vonatkozásoktól függetlenedő, a nemzeti közösséget hangsúlyozó ünnepelés jele. Ezt erősítette több alkalommal protestáns egyházi vezetők megjelenése is, akik a többi világi méltóság között kaptak helyet, és semmilyen formában nem nyilvánultak meg egyházi emberekként. Közéleti vezetők és politikusok jelenlétének több szintje volt és van. A megtiszteltetés mellett szervezési probléma is, hogy kit hova ültessenek, állítsanak, ki kerüljön be a kordonba, kit köszöntsenek név szerint, és kit a tisztsége szerint, milyen jelzőkkel stb. Elhelyezésük, felvonulásuk, köszöntésük eleinte inkább ötletszerű volt, majd ez is fokozatosan rendeződött. Általános, hogy kiemelt vagy „védett” helyen és módon vonulnak a búcsús körmenetben a nagymiséig, ott hasonló módon helyet foglalnak, és ugyanúgy távoznak. Nyilvános köszöntésükre név vagy rang szerint – ritka kivételtől eltekintve – nem szokott sor kerülni. Tőkés Lászlót 2003-ban nem annyira püspökként, mint politikusként üdvözlötték a búcsúban. Az első években helyet kaphattak a kordonban is,⁹⁰⁰ ezt 1996 után lassacskán mellőzték, és ott csak az egyháziak foglalhattak helyet. Magyarországról miniszterek, államtitkárok, pártvezetők, parlamenti frakciók vezetői és tagjai, társadalmi szervezetek és testvértelepülések képviselői, ismeretebb művészek, költők sokan sokszor jelentek meg a búcsúban akkor is, amikor hivatalban voltak, akkor is, ha már nem.⁹⁰¹ Erre is érvényes, ami a nemzeti zászlókra: a fokozatos „térnyerés”, a szám- és rangbeli növekedés. Az 1990 és 2002 között (még) négyévente változó pártállású magyarországi kormányok ciklikussága ugyancsak hatással volt erre. 2001-ben a ferences háztörténet szerint „A körmeneten és ünnepi szentmisén jeles személyiségek vettek részt: dr. Habsburg Ottó, a Páneurópai Egyesület elnöke nejével és két fiával együtt. Dávid Ibolya magyar igazságügyi miniszter, Semjén Zsolt magyar vallásügyi államtitkár, Íjgyártó István bukaresti magyar nagykövet és Szabó Árpád evangélikus püspök [elírás, unitárius

⁹⁰⁰ 1996-ban például az egyházi vezetőkön és papokon kívül a kordonon belül haladtak: Ferenczy Ferenc, Székelyudvarhely polgármestere, Csedő Csaba, Csíkszereda polgármestere, Borbély László, Marosvásárhely, RMDSZ-vezető, Asztalos Ferenc, Udvarhely, országgyűlési képviselő, az RMDSZ oktatási felelőse, Borbély Ernő, Csíkszereda, RMDSZ, Nagy Benedek, Sántha Pál Vilmos, csiki RMDSZ-vezetők, Habsburg Regina, Mihály és a felesége. (Mirk László közlése a helyszínen, 1996.)

⁹⁰¹ „A szentmisét megelőző körmenetben a labarumot a főpapság követte, majd a világi méltóságok sorakoztak fel: a magyar kormány részéről Torgyán József földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter, az FKGP elnöke; Dávid Ibolya igazságügyi miniszter, az MDF elnöke; Rockenbauer Zoltán, a nemzeti kulturális örökség minisztere és Németh Zsolt, a külügyminisztérium politikai államtitkára; vezető RMDSZ-politikusok, a Habsburg-ház képviselői. A hivatalosságok között foglalt helyet Sebestyén Márta előadóművész is” (2000-06-12 Sarány).

püspök], nejevel. A nagy zarándokközösség szépen együtt imádkozott a szentmise alatt”.⁹⁰² (Lásd 15. melléklet.)

Az, hogy a média figyelme mennyire irányult rájuk, nyilván előzetes vagy eseti megállapodások következménye. Volt olyan (magyar) állami vezető, aki újságban, tévéadásban is megszólalt, más éppen csak hogy látszott, megint másokat a kamerák látható szándékossággal kerültek el, és olyan is volt, aki gyakorlatilag valóban észrevétlen magánemberként ment a búcsúba (tudjuk, hogy ismert politikusok, különösen a magasabb szintűek „magánemberként” való részvétele valahol általában annyit szokott jelenteni, hogy nem kívánnak hivatalos fogadtatást, szereplést). Némelyikük „fellépést” is vállalt ott, ahol erre lehetőség nyílt: szombat este a csángó misén. A búcsú eseményei között ez az egyetlen, ami még valószínűleg valószínű, de már nem annyira, hogy a megszólalók között ne lehetne civil is. Ott van ráirányuló médiafigyelem, ami jól kihasználható a szereplésre. A moldvai csángókkal kapcsolatban már szó esett a nekik adományozott zászlók átadásáról, Surján László korábbi egészségügyi miniszter és Csépe Béla kereszténydemokrata frakcióvezető részvételével.

258. Habsburg Ottó feleségével és György fiával a felsorakozott kordonban (2001)

⁹⁰² HD–CC 2001. Pünkösdi búcsú.

A „világi méltóságok” között külön érdemes szót ejteni a Habsburgokról. A család tagjai közül valaki csaknem kezdettől jelen volt a búcsúban, és olykor nem kis feltűnést is keltettek, például amikor nagyobb nyilvánosság előtt köszöntötték őket. 1993-ban Habsburg Mihály és a felesége jelentek meg. 1996-ban a kiterjedt család fejének, Habsburg Ottónak a felesége, Regina asszony vett részt a búcsúban. A misét celebráló Jakubinyi György érsek a nagymise elején a köszöntések során akkor így beszélt:

Szeretném a világi vendégek között külön kiemelni – Szent István óta őrizzük a Szűzanya tiszteletét, és az első magyar királyi ház véréből itt van ő császári és királyi felsége, Regina magyar apostoli királyné, aki Árpád vérért hordozza, és ugyanakkor a királyi családból Mihály főherceg, császári és királyi felséges nejevel, kíséretével. Köszöntjük őket körünkben, hiszen Szent István örökségét, a Szűzanya tiszteletét azt továbbra folytatjuk. (*Taps*)⁹⁰³

A kellő tisztelet megadásának szükségessége mellett is feltűnt, hogy mekkora hangsúlyt kaptak az egykori uralkodócsalád jelenkori tagjai, időn túli címekkel és rangokkal. Regina asszony a Csíki Tv által vele készített interjúban elmondta:

Szeretnék visszatérni, de természetesen az egész családommal. Ez olyan mély benyomást tesz rám. És a férjemmel és a gyerekeimmel mindenképp szeretnék visszatérni, mindenkit szeretnék idehozni. Erre a csodálatos ünnepre, erre a csoda vallási ünnepségre, ami igen-igen nagy örömet okozott nekem, és igen mély benyomást tett rám.⁹⁰⁴

Az akkori búcsú után P. Márk József (MJ) és P. Benedek Domokos (BD) ferencesekkel beszélgettünk róluk, akik úgy tudták, hogy Habsburg Ottó is szeretett volna jönni, de a román hatóságok nem garantálták a biztonságát, erre visszalépett. Egy csöndesen kritikus megjegyzés is elhangzott: „BD: Ez érdekes most, az érsek úr kicsit rosszul mondta, mert nem Árpád-ház, mégsem egészen (*bátortalanul kezdi, de a mondat végére határozottá válik*). MJ: Ő elcsúszott most egy kicsit. Igazad van, mert ritkán szokott tévedni az érsek úr.” 1997-ben Habsburg Károly és felesége jelentek meg a búcsúban, fényképre is hajlandók voltak beállni, és ekkor megismétlődött a „királyi felség”-nek szóló érseki köszöntés. Volt, aki kifejezetten ellen-szenvesnek találta ezt a gesztust egy ugrásnyira a madéfalvi veszedelem helyétől; egy csíkszentléleki parasztember viszont Habsburg Ottónak a magyarok melletti kiállása miatt jobb véleménnyel volt erről. Borbély Gábor csíkszeredai főesperes is megértő volt: „A Habsburg-család, a dinasztia nem az ma, ami volt a 48-as forradalomban... És én néztem, hogy a *Himnusz* alatt hogy álltak a Habsburg fiúk...

⁹⁰³ Saját hangfelvétel a nagymisén, 1996. május 25.

⁹⁰⁴ Csíki Tv adása, 1996. május 25. szombat (az angolul készült interjú feliratozott szövege).

Én még őket, ha eljönnének, még a madéfalvi ünnepségre is meghívnám, hiszen, ha meg lehet térni valakinek, s a jobb lator megtért, akkor egyszerűen miért kell most azt, aki mutatja, hogy velünk együtt érez, és magyarnak tartja magát, miért ne lehetne megdicsérni, és kezet fogni vele?”⁹⁰⁵

Habsburg Ottó végül nyolcvanévesen, 2001-ben vett részt a búcsúban a családjával együtt; köszöntésében Jakubinyi érsek „a szent korona várományosának, az utolsó magyar királyfinak” mondta. A búcsúra és egyúttal kisebb erdélyi körútra érkezett családot a sajtó is megtalálta, tudósítást közöltek a magánrepülőgéppel történt érkezésükről,⁹⁰⁶ a róluk készült riport *Az utolsó magyar királyfi a csíksomlyói búcsún* címmel jelent meg.⁹⁰⁷

A „közemberek” számára a „nagy emberek” jelenléte többoldalú. Kétségkívül van egy megerősítő hatása: vezetők reprezentáns jelenléte akkor is megerősíti egy kiemelt esemény fontosságát, ha arról az emberek amúgy is meg vannak győződve. Sajátos együttállása a vallási és világi érzelmvilágnak, hogy a búcsúban jelen lévő „méltóságok”, vezetők sokakban jó érzést, olykor szinte lelkesültséget váltanak ki. Megerősítő lehet a tudat, hogy „nekünk ilyen vezetőink (is) vannak”, hogy „mi ezekkel vállvetve küzdünk a megmaradásunkért”. Abban, hogy Csíksomlyó nemzeti kegyhely a magyarság számára, nem csupán a tömeges részvétel játszik kiemelkedő szerepet, hanem ismert-elismert vezetők jelenléte is – akkor is, ha „találkozni” velük csak áttételesen, átvitt értelemben lehetséges, az „együtt voltunk egy helyen, egymás közelében” értelmében.

Határok, ütközések

Kié a búcsú, és kié nem? Meddig terjed az egyetemessége, meddig terjed a befogadóképessége? Bárkinek szabad bejárása van az ünnep valóságos és szimbolikus terébe, vagy ennek is vannak határai, korlátai? Mi veri ki a biztosítékot, hol lépnek működésbe a búcsúünnep valóságát, méltóságát védő reakciók? Ki mehet fel a színpadra, ki léphet be társrendezőként, milyen szerepek adhatók hozzá a korábbiakhoz?

Ezek a kérdések 1990–1991-ben, a felszabadult búcsújárás legelső éveiben még nem merültek fel. A tömegvonzás és a médiafigyelem állandósulása áll annak hátterében, hogy megjelentek új törekvések is. Ennek során az egyházi vezetők,

⁹⁰⁵ Interjú Borbély Gáborral 1997. május 21-én.

⁹⁰⁶ „A vidrátszegi repülőtér nemzetközi státusát is megerősítő eseményen a Habsburg-ház képviselőit Virág György, a megyei tanács elnöke, Fodor Imre alpolgármester, Kelemen Attila, az RMDSZ Maros megyei szervezetének elnöke, Benedek István helyi tanácsos, Kovács Júlia tanfelügyelő és Pál atya fogadták. Az egykori Stefánia nevet nemrég visszavett marosvásárhelyi óvoda két óvodása versekkel és virágokkal kedveskedett a vendégeknek” (2001-06-05 Bögözi).

⁹⁰⁷ 2001-06-05 Hátsekné.

a búcsú vallási oldalának szervezői egymást keresztező, sőt egymással ütköző elvárások vonzásába kerültek. A következő két esetelemzés azt mutatja, hogyan került konfliktusba a búcsúünnep szakrális jellegének és terének őrzése egy, a nemzeti érzések kifejezésének ikonikus szimbólumává alakult, már egy évtizede sikeres rockopera színre vitelének kísérletével. „Babba Mária” alakján keresztül a keresztény és az „ősi magyar” vallási hagyományok egymást keresztező és egyúttal külön útjai állnak elénk.

István, a király

1993 elején felmerült az ötlet, hogy a búcsúhoz kapcsolódóan rendezzék meg és adják elő az *István, a király* című rockoperát. A következő hónapok során ekörül vita támadt, amelynek eredménye az lett, hogy némely megtett előkészületek és sokak várakozása ellenére az előadásra végül mégsem kerülhetett sor.

Három évvel a rendszerváltás után kézenfekvőnek látszott megszervezni egy erdélyi előadást is. Erre már 1991-ben is történt kísérlet, amit akkor a romániai belpolitikai helyzet miatt elodáztak. 1991 októberében egy nagyszabású, hét erdélyi várost érintő turnét terveztek, de Marosvásárhely akkor betiltotta a városi sportcsarnokban tartandó előadást.⁹⁰⁸ Tízéves sikersorozata folytán a rockoperát addigra Erdélyben is sokan ismerték, főként a fiatalabb generációból: 1989 előtt rejtett csatornákon keresztül hangszalagon is terjedt, néhányan a filmet is láthatták. Erdélyi magyar fiatalok oldaláról nézve a darab a nemzeti érzésvilágnak és történeti arcképteremtésnek egy olyan emblemikus kifejezése volt, amire ott nyilvánosan gondolni sem lehetett. Amikor aztán 1990 után kinyíltak a lehetőségek, sokan láthatták-hallhatták magyarországi előadásokon. A darabról már a kezdetektől fogva nyilvánvaló volt, hogy az nemcsak egy rockopera, egy arra épült film és egy abból készült színházi előadás, hanem több és más: erős nemzeti töltetű ügy, társadalmi esemény.⁹⁰⁹ Az összetett üzeneteket és hatásos szimbólumvilágot tartalmazó darab a magyar közkultúra szerves része lett, egymást követő generációk számára jelentett nagy élményt. Újra meg újra sikerre vitt, megújulni, arculatot, formát váltani, aktualitást ölteni képes produkcióként, egyúttal üzleti vállalkozásként is nagy fokú profizmust mutat. Katartikus hatást az 1983. augusztusi városliget-királydombi előadásokon főként a hatalmas méretű nemzeti lobogó és a *Himnusz* darabba illesztése váltott ki, ezek maradtak emlékeztetésekként, mint ahogy ezek körül támadtak viták is.⁹¹⁰ Messzire vezetne az *István, a király* históriájának bármelyik szakaszába belemenni, erről kritikák, esszék, interjúk hosszú sora szól. Abban, hogy a darab önmagán messze túlmutató üggyé válhatott, nagy szerepe volt számos konfliktusnak, amelyek újabb és újabb szakadásokat idéztek elő a szerzők, rendezők, előadók,

⁹⁰⁸ Koltay 2008. 231–234, 1991-09-20 Marosvásárhely.

⁹⁰⁹ Mátyás 1984.

⁹¹⁰ Koltay 1984.

producerek, illetve számos intézmény (ügynökségek, kiadók stb.) között – főként a szerzői, előadói jogok és az ezekkel szorosan összefüggő komoly anyagi kérdések tisztázatlan kezelése folytán. Povedák István a művet és a körülötte kiformalódó „remitologizáció” folyamatait elemezve pontosan fogalmaz: „maga a mű az évtizedek során kanonizálódott és erőteljesen összefonódott a megélt nemzeti öntudattal”.⁹¹¹ Az 1983-ban bemutatott produkció első rendezője a városligeti ősbemutató tízéves évfordulójára készülve méltán érezhette, hogy biztos sikerre számíthat, hiszen a csíksomlyói búcsúról addigra már mindenki tudta, hogy az ott összegyűlő tömeg a vallási mellett nemzeti összetartozást is átél és igényel.

Az ütközések egyik része a színpad mögött, másik része a sajtóban zajlott le; előbbire kisebb, utóbbira valamivel jobb a rálátásunk. Ma is tanulságos lehet a színpad mindkét része, az érvek és ellenérvek, ezen keresztül az ütközés természete. Nem ismerhetjük pontosan a szereplők közötti kommunikációt, annak pontos időpontjait, tartalmát, formáját, hangnemét, de az sejthető, hogy nem mindig mindenki tudta (akarta?) a kellő világossággal a többiek értésére adni a szándékait.

A csíksomlyói ferencesek saját feljegyzése a háztörténetben P. Márk József tollából csak tömören vázolja a konfliktust:

Folyó év elején jelentkezett a budapesti Szabad Tér Színház rendezői bizottsága, hogy a pünkösdi ünnepek alkalmával előadnák a Kissomlyó helyen az „István a király” rockopera színművet. Váratlanul ért a hír, ezért kezdetben beleegyezésünket nyilvánítottuk. Alig telt el tíz nap, rádöbentünk, hogy semmiképpen sem lesz alkalmas ez az előadás. Bálint Lajos érsek úr is ellenezte az előadást. A mi előljáróink: P. Benedek Domokos provinciális, és P. Bartók Albert házfőnök üzenetet küldött az illetékeseknek, hogy nem lesz alkalmas pünkösdkor az előadás. Ellenben a sajtó és Duna Tv adásában elmarasztalták előljáróinkat az Érsek úrral egyetemben. Végül is elmaradt a színielőadás, ami később beigazolódt, hogy semmiképpen sem lett volna helyén való!⁹¹²

A források és emlékezések alapján a történet és az ütközések sora a következőképpen értelmezhető. A helyi „ötletgazda” a csíksomlyói (csobotfalvi) plébános, Gergely István volt-e. Nem tudjuk pontosan, hogy ő kereste-e fel a darab magyarországi alkotóit, vagy azok találták meg őt; Koltay Gábor saját cége, a Szabad Tér Színház kezdeményező szerepére emlékszik.⁹¹³ Az ajánlat az volt, hogy a pünkösdi búcsúhoz igazítva, annak előestéjén, május 28-án, pénteken este a hegy nyergében kerülhetne sor az *István, a király* előadására. A produkció szervezője, a Szabad Tér Színház vállalta (volna), hogy ehhez megépíti a színpadot, és kiépíti a tér hangosítását. Ez jól jött volna a búcsús nagymise megtartásához is, mivel azt abban az

⁹¹¹ Povedák 2015. 106.

⁹¹² HD-CC 1993. Vádak.

⁹¹³ Koltay 2008. 237.

évben szándékoztak első alkalommal ott tartani, és még nem rendelkeztek a szükséges infrastruktúrával. Bartók Albert rendházfőnök nyitott volt az ötletre, hiszen évtizedes lelki barátság fűzte a csíksomlyói plébánoshoz, és hozzá hasonlóan tőle sem voltak idegenek az egyházon belüli újítások. Ketten együtt jól el tudták képzelni ezt a programot, és 1993 márciusában meg is tették hozzá a kezdő lépéseket. Meghívták a rendezőt, Koltay Gábort, és a produkciót, és március folyamán már terepszemlét is tartottak, aminek nyomán a *Kistestvér* című plébániai újságban be is harangozták a közelgő eseményt.⁹¹⁴ Felvették a kapcsolatot a csíkszeredai polgármesteri hivatallal, amely a szervezésbe hamar bekapcsolta a Demeter Attila által vezetett Hargita Megyei Ifjúsági Alapítványt is. A Sepsiszentgyörgyön működő Háromszék Táncegyüttes és annak vezetője, Könczei Árpád vállalta a táncos közreműködést, meg is kezdték a próbákat.⁹¹⁵ A kezdeményezők mindezt jóhiszeműen tették, noha – részben talán az idő rövidsége miatt is – kissé előreszaladtak: a plébános és az alapítványi vezetők sem tudatosították, hogy a búcsú programjának alakításában nem ők az illetékesek; talán nem tudták, hogy a búcsú szervezésében ugyan hagyományosan a ferences kolostor játssza a főszerepet (vagyis jog szerint elég velük tárgyalni), ám a tömeg, a szervezés és a közfigyelem miatt ebbe már a rendi és egyházmegyei vezetés is azonos felelősséggel kapcsolódik be. A szervezés kezdetén semmilyen egyeztetésre nem került sor a rendtartományfőnökkel és a gyulafehérvári érsekkel, őket csak mintegy értesítették a fejleményekről. A tartományfőnök nem ismerte a darabot és annak hátterét, legfeljebb (nyilván lelkesült) elbeszéléseket hallhatott róla. Ezért eleinte bizonytalanul ugyan, de támogatta az ötletet, a vele kortárs és jó barát házfőnök meg tudta győzni. Az érsek, Bálint Lajos viszont a tartományfőnöknek írt március 27-i levelében – hangsúlyozva, hogy magát az előadást nem kifogásolja – határozottan ellenezte, hogy a rockoperát a búcsú keretei között adják elő, mert az sehogy sem illeszkedik össze a búcsú lelki tartalmával. A terv a ferences tartományfőnök részvételével április 14-én megtartott egyházmegyei papi szenátusban is napirendre került, és ott egyöntetűen elutasították.

Ettől kezdve az események új fordulatot vettek, felgyorsultak, és a szálak összekuszálódtak. Értelemszerű folytatás lett volna az előadásnak egy más, a búcsútól független, akár csak pár héttel későbbi nyári, például az Ezer Székely Leány Naphoz kapcsolódó időpontot keresni, ám ez nem történt meg; a szervezőknek valamiért nagyon fontos volt a búcsú idejéhez ragaszkodni. Így az egyházi visszakozaást követően konfliktusba került egymással az érsekség és a ferencesek, továbbá a „konzervatív egyház” és a „jó ügy” szorgalmazói; ezentúl a háttérben felsejlik egy, a nemzeti kérdéssel összefüggő diplomáciai konfliktus is.

Három nappal a papi szenátus elutasító állásfoglalása után a produkció vezetői Budapestről telefonon (!) megkeresték az egyházmegyei hivatalt azzal, hogy őket

⁹¹⁴ 1993-02-21 Egyelőre...

⁹¹⁵ 1993-04-28 Domokos.

a tartományfőnök aláírásával korábban, március 30-án már meghívták. Ez kiváltotta az érsek erőteljes rosszallását, mert olybá tűnt, hogy a ferencesek nem játszanak tiszta lapokkal. A püspökség hirtelenjében – további közvetlen tisztázást mellőzve – egy, még aznap megírt hivatalos levélben azonnal visszamondta az érsek részvételét a búcsúban, és a szervezés minden gondját és felelősségét áthárította a ferences tartományfőnökre. Egyúttal kilátásba helyezte, hogy visszamondja a tervezett két rangos külföldi vendégszónok, Kada Lajos érsek és Szőke János szalézi szerzetes meghívását is. A rendfőnök április 22-én kelt válaszában tiszteletteljesen jelzi, hogy a somlyói és csikszeredai vezetők őt magát is kész helyzet elé állították. Jelezte azt is, hogy a püspökség a vendégszónok meghívását a ferenceseket mellőzve intézte, ezért a következményeknek csak egy részéért érzi magát felelősnek; mindazonáltal azt is kifejezte, hogy az ő egyházi elöljárója a római ferences generális (azaz nem a püspök), és ha szükséges, az ő kezébe leteszi a lemondását. A személyes, illetve hivatali felelősséget azzal hárítja el, hogy a búcsú rendezése régóta, évszázadok óta a rendház vezetőire tartozott. Reményét fejezi ki, hogy a jövőben hasonló sajnálatos helyzet nem fog előfordulni.

Az előadás lemondása ellen szót emelt a Szabad Tér Színház. Az érseknek írt április 21-i levelében elsőként anyagi természetű érvet hozott fel, mondván, hogy az előkészületekre költött több millió forintot valakinek majd meg kell térítenie (!). Indulatok által nem hagyják magukat eltántorítani az előadástól, sajnálnák a várható két-háromszázezer ember elmaradó élményét. Szemrehányást tesznek az akadályok miatt, és szónokiasan felteszik a kérdést, „miért kell ennyi embert 1993 nyarán megalázni?”⁹¹⁶ Ilyenformán, mintha mi sem történt volna, a maguk részéről folytatták az előkészületeket. A sepsiszentgyörgyi *Háromszék* című napilap ennek megfelelően adta hírül, hogy „április 27-én a műszaki stáb rögzítette a felépítendő színpad pontos helyét és méreteit, a hang-, fény- és pirotechnika elhelyezési és működtetési módjait, valamint a szereplők számára szükséges szolgáltatások részleteit”.⁹¹⁷ Másnap a ferences tartományfőnök ugyanabban az újságban jelezte, hogy „a rendház elhatárolja magát”, sőt, hogy ez már korábban megtörtént. Válaszában a Hargita Megyei Ifjúsági Alapítvány kifejezte sajnálkozását: „Értetlenül és szomorúan vesszük tudomásul az erdélyi magyar római katolikus egyház vezetőinek törekvését, hogy távol tartsák magukat – ezzel lehetetlenné téve az ősbemutató megtartását – attól az előadástól, amely Szent István királyunk ország- és egyházteremtő cselekedeteit örökíti meg.”⁹¹⁸

A sajtóban ezt követően heves reakciók jelentek meg, nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is. „A csíkiak szerint az egyház elpolitizálta az eseményt, megijedt a búcsú és a bemutató közeli időpontjától, és a búcsú (esetleges) letiltása

⁹¹⁶ Koltay 2008. 239.

⁹¹⁷ 1993-04-30 Hír.

⁹¹⁸ 1993-05-03 Közlemény.

miatti félsz készítette erre a fölöttébb óvatos döntésre.”⁹¹⁹ Megengedőbb hangnemet ütött meg ugyanott ugyanaz az újságíró egy héttel később: „A gyulafehérvári érsekség részéről Lestyán Ferenc főesperes ismételten elmondotta az érsekség álláspontját a csíksomlyói búcsú és az *István, a király* rockopera bemutató egybeeséséről: éppen ez volt az egyetlen ok, amiért az egyház a bemutató megrendezése ellen szólt. Az egyháznak, a gyulafehérvári érsekségnek nincs semmi kifogása az említett rockopera ellen, sőt, de a búcsú előestéjén tartani egy ilyen bemutatót, ezzel nem érthetünk egyet – fejtette ki hivatala határozott álláspontját a főesperes.”⁹²⁰ Néhány hétig rádióban, televízióban is pró és kontra nyilatkozatok hangzottak el, papok szószéken is szóba hozták, míg lassan nyugvópontra jutott az ügy. Közben akadt olyan is, aki nemigen vett tudomást a fejleményekről, és hetekkel az előadás leállítása után még így buzdított a rockopera megtekintésére:

Hogy miért kell feltétlenül megnézni ezt az előadást? Mert mi, akár tizen-, akár negyvenévesek nem tanulhattuk az iskolában saját nemzetünk történelmét, és kevés jó szót ha hallhattunk róla. Nos, meg kell néznünk az előadást, mert megtanítja becsülni a múltunkat, és igaz utat mutat a jövő felé. És képes közösséggé formálni egy közönséget, hallgatóságot, amire nagy szükségünk van itt nekünk, a Hargita lábánál.⁹²¹

Feltűnik, hogy a vita során többen is mennyire „félrehallották” az egyházi vezetők elhárító magatartásának igazi okát, azt, hogy nem kívánták a tervezett előadást a búcsúval összekapcsolni, továbbá igen hamar egyházpolitikai, ideológiai, sőt politikai síkra terelték az érvelésüket.

A valamivel később írt rendi *Historia Domus*ban a tartományfőnök kétszer is hosszasan kitért a kérdésre. Innen derül ki, hogy mi állt a meghívás visszavonásának hátterében:

Előzőleg Kada érsek úr ugyanis nagyon szigorú utasítást kapott a Sodano pápai vatikáni titkártól az ő titkára révén, hogy ha jelen is lesz a székelyek csíksomlyói búcsúján, úgy semmiféle nemzetieskedő megnyilvánuláson részt nem vehet. Semmiféle magyar nemzeties érzésektől táplált beadványt, reklamációt nem fogadhat el. Miután Kada érsek úr meghallotta kerülő úton, hogy itt a búcsúval összefüggésben készülnek előadni a fent nevezett rockoperát, Bálint Lajos érsek úrhoz intézett levelében kijelentette, hogy akkor nem jön el.

Soha nem akartunk, akartam konfliktushelyzetet teremteni a püspökünk és mi köztünk. Magam világosan láttam, hogy akaratom ellenére belesétáltam egy

⁹¹⁹ 1993-05-14 Botos.

⁹²⁰ 1993-05-20 Botos.

⁹²¹ 1993-05-21 Kész.

kellemetlen csapdába. Ugyanis előzőleg Gergely István helyi plébános írásban már meghívta volt Koltai Gábort a rockopera előadására. Egyetértettek ebben a jelenlegi csíksomlyói házfőnök atyával, páter Bartók Alberttel. Mikor március végén itt megjelentek, akkor én már kész tények elé voltam állítva. Jóllehet bizonyos értelemben számomra is jónak látszott az ügy, hiszen egyezés történt, hogy színpadot építenek fenn a hegyen és hangszórósító berendezéssel is ellátják a hegyet. A nagy búcsús néptömeg pedig jól belekapcsolódhatott volna ott fönt a pünkösdi szombati zárándoklati búcsús szentmisébe.⁹²²

Ebből láthatjuk, hogy az *István, a király* egy nemzetközi, mondhatni diplomáciai vonatkozásrendszerbe is bekerült. A saját vagy a felettesei szándékából visszalépni készült egy, a nemzeti ügyekkel szemben óvatos külföldi magyar főpap, vatikáni hivatalnok. Nem ismerjük a motivációit, nincs nyoma, hogy erről valaha is beszélt volna. Utólag nehéz látni, hogy ez a szándék megelőzte vagy követte Bálint Lajos érsek reakcióját a kezdeményezésre, ami szempontunkból csaknem mindegy is. Erős hatása mindenesetre nem maradt el; az előadás nem jött létre, a vatikáni érsek pedig gyulaféhérvári társával együtt ott állt a szabadtéri oltárnál az ott első ízben megrendezett szabadtéri misén.

Mindazonáltal távolról sem csak egy külföldi magyar főpap óvatoskodásával állunk szemben. Benedek Domonkos tartományfőnök – akit igazán nem lehet azzal vádolni, hogy ne lett volna „jó magyar ember” (hogy ezzel a köznyelvi fordulattal érzékeltessük azt, amit fogalmi nyelven csak sok félreérthető körülírással lehetne kifejezni) – saját maga is tartózkodóan fogalmaz az addigra nyilván már őáltala is megismert darab tervével kapcsolatban:

Tudnunk kell erről a rockoperáról, hogy elsősorban beállítottságával alkalmas nemzetieskedő érzelmeket felkelteni. Már az előadás beígéréseben is kihangsúlyozták a magyarországiak, hogy milyen magyaros, lobogós külsőségekkel szeretnék megtartani ezt az előadást. Már önmagában nagyon veszélyes és káros lehetett volna népünkre is, s magára az immár 426 éves pünkösdi búcsúra. Messzemenően figyelembe kell venni a románság érzelmeit a mi magyarkodásainkkal szemben. Egyébként is a pünkösdi búcsúnak évszázadokon át kialakult hagyományai, szokásai, áhítata nem igényel semmi újkori modern betétet. Továbbá az operában éppen a Szent Istvánnal szembehelyezkedő Koppány jelenetekben a kegyhely és a pünkösdi áhítathoz nem illő mozzanatok is vannak. Koppány pogány feleségei több obszcén mozzanatot is bemutatnak. Nincs szükség a búcsúsok megbotránkoztatására.⁹²³

⁹²² HD–St 1993. Konfliktus helyzet az érsekséggel.

⁹²³ HD–St 1993. Pünkösdi búcsúra való előkészületek.

A tartományfőnök a búcsú napjaiban személyes beszélgetésben ugyanezt mondta el:

[...] tudjuk, hogy annak idején, mikor Magyarországon a vallással együtt a nemzetiséget is igyekeztek a gulyáskommunizmus alatt kiirtani, akkor ez az *István, a király* rockopera, az nagyon-nagyon jól jött. Elsősorban ugye a nemzeti érzelmeket sikerült vele, mondjuk úgy, hát fölszítani. És hát egy kicsi vallásos jelleg is van benne, mert hát Szent Istvánról szól, habár nagyon sajnáljuk azt, hogy odatehették volna azt, hogy szent István, a király.

[...] gondolni kell arra is, hogy a mi népünket semmiféle veszélynek kitenni nem szabad. Nincs jogunk. Ezt így megírtuk. Hát az első alkalommal nem értették meg, úgy látszik.

Én nagyon tisztetem, ugye, a Koltay úrékat, és egyáltalán, ezt az egész rockoperát. És azt is mondtuk nekik, felajánlottuk, hogy bármikor, van az ezer székelyleányoknak a találkozója, vagy van az ifjúsági találkozó, a CSIT, ugye, ahogy itt mondják. Vagy esetleg ilyen alkalmakkor előadhatják, de ne a pünkösdi búcsú alkalmával, semmi szín alatt. Ezt ne rontsák el. Na, szóval így volt akkor.⁹²⁴

Egy évvel később Szörényi Levente sérelmezte a megghiúsult lehetőséget (azzal együtt az 1991-est is), levélrészleteket közölt egyházi vezetőktől és a városvezetéstől, láthatólag azzal a tudattal, hogy valami jövátelhetetlen és szűk látókörű döntés született.⁹²⁵

1993-ban a helyszínen készült interjúkban az eset értelmező felemlégetése során folklorisztikus elemeket tartalmazó történetek is szóba kerültek. Eszerint az érsek Budapesten találkozott Szörényi Leventével, és megegyezett vele egy búcsú előtti napra tervezett bemutatóról. Egy másik történet szerint az érsek Antall József kormányfőnél járt közben az előadás ellen, amire aztán a várt állami támogatás nem is érkezett meg. Egy harmadik történet az érsekségen és a papságon belüli megosztottságról szól, mondván, a segédpüspök, a későbbi érsek Jakubinyi György pozitívan állt a tervhez. A helyi szóbeszédben még a felekezetek közötti érzékenység is felemlítődött, amikor kritikus írások mögött más felekezetű szerzőt gyanítottak.

A következő évek során Románia számos városában valósultak meg a rockopera amatőr bemutatói, filmvetítései, színházi előadásai. 1997-ben a vajdasági Tiszaszentmiklósról érkezett egy amatőr társulat, amely vezetőjük, Szabó László rendezésében négy városban is előadta az *István, a király* rockoperát: Székelykeresztúron, Gyergyószentmiklóson, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön.⁹²⁶

⁹²⁴ Interjú Benedek Domokossal, 1993. május 31.

⁹²⁵ 1994-10-13 Szörényi.

⁹²⁶ 1997-07-18 Bajna.

2003-ban végül megvalósult a tíz évvel korábbi terv: a Kis-Somlyó és a Nagy-Somlyó hegy nyergében előadták az *István, a királyt*. A júliusi bemutató nem pünkösdre esett, a tíz évvel korábbi kívánságokon akkorra már túlléptek: az *Ezer Székely Leány*-találkozó estéjén, július 5-én került sor az *István, a király* nagyszabású csíksomlyói bemutatójára. A felújítást az a Novák Ferenc rendezte, aki az ősbemutató koreográfiját is készítette. A készüllet hetekig tartott, az utolsó napokban már éjjel is zajlottak a próbák. A rockopera rendezése átmenetet képezett a színpadi(as) és az oratorikus megjelenítés között, mert a Hármashalom-oltárszínpad még ideiglenesen megnagyobbítva sem adott lehetőséget nagyobb szabású színpadképek megalkotására; a magyarországi és erdélyi táncegyüttesek összekapcsolása viszont látványos táncjeleneteket tett lehetővé. Az előadást hatalmas tömeg követte, és a Duna Tv egyenes adásban is közvetítette. Több korábbi, a műért lelkesedő fiatal generáció volt együtt, a húsz évvel korábban volt fiatalok éppúgy, mint az új századelő ifjúsága. Sosem látott nagyságú, egyesek szerint 300 ezer feletti nagy tömeg gyűlt össze, és az előadás szinte demonstrációvá nőtt azzal, hogy a végén a szereplők és a tömeg együtt énekelték el a *Himnusz*t, majd utána a *Székely himnusz*t is. Az esemény sajtóvisszhangja, az előadás interneten elérhető részletei, a DVD-n is kiadott koncertfilm és a tíz évvel későbbi megemlékezések egyöntetűen jelzik, hogy ez az előadás az eredetihez hasonlóan ugyancsak messze túlmutatott önmagán. „Mintha kicsit Nagy-Magyarország ideköltözött volna”, idézte fel Lakatos Imre táncoktató, a szervezést összefogó *Ezer Székely Leány Alapítvány* tagja.⁹²⁷

Ez ez esemény átvitt értelemben biztosan nyomot hagyott magán a helyszínen: aki később ott járt, már erre a nagy előadásra is emlékezhetett. Egy, az erdélyi magyar fiatalok nemzeti identitástudatáról szóló kutatás során azt találták, hogy a rockopera ottani előadása után a fiatalok számára Csíksomlyó jelentőségét együttesen adja meg a monumentális vallási ünnep és maga a helyszín.⁹²⁸ A későbbi években a nyeregben tartott *Ezer Székely Leány Napok* alkalmával vagy más ünnepeken, illetve a csíkszeredai templomokban és másutt is sorozatosan mutattak be rockoperákat, amelyek különösen a fiatalabb generációk számára jelentettek vonzerőt (2005: *A megfeszített*, 2006: *Napba öltözött asszony*, 2007: *Székely Golgota*, 2011: *Szent László király*, 2015: *Csaba királyfi*, 2019: *Mária evangéliuma*). 2016-ban viszont a gyulafehérvári érsekség és a somlyói ferences templomigazgató nem járult hozzá egy Márton Áronról szóló rockopera csíksomlyói bemutatójához.

Babba Mária

A csíksomlyói búcsú az 1990-es években néhány év alatt vonzerőt kezdett gyakorolni olyan csoportokra is, amelyek egyetemes (katolikus) vallási eszméket és szimbólumokat sajátos módon ötvöztek magyar hagyományokkal. Ezeknek egyik, talán

⁹²⁷ 2013-07-05 Péter.

⁹²⁸ Kovács 2010. 100–101.

a legfeltűnőbb és leglátványosabb csoportja az Ósmagyar Táltos Egyház fehérbe öltözött, zárt alakzatban felvonuló csoportja volt. Ez az egyike a kereszténységet ősmagyar, szinkretista elemekkel vegyítő formációknak, amelyben Szűz Mária tisztelete, kultusza összevegyült „Babba Mária” „ősmagyar” istenasszonyként tisztelt alakjával. Ezért is érdemes közelebbről is szemügyre venni a Mária-tisztelet és a Babba alakjának kereszteződését – a szó mindkét értelmében, hiszen volt, aki számára ez a kettő összeötvöződött, míg mások egymást keresztező felfogásokat láttak bennük. Nyílt ütközés úgy, ahogy azt a rockopera körül láttuk, nem alakult ki. A ferences renden belül volt ugyan előljárói közbeavatkozás, de inkább beszélhetünk felfogások szétválásáról.

A *Babba Mária* kifejezés először 1980-ban jelent meg P. Daczó Lukács írásában a *Népismereti Dolgozatokban*.⁹²⁹ Szűkebb szakmai, folklorista körökön kívül ez ismeretlen és visszhangtalan maradt egy teljes évtizedig, leszámítva a kötet, illetve az írás szakfolyóiratokban megjelent néhány ismertetését. Húsz évvel később a fogalom már széles körben elterjedt, ismert volt: szorosan összekapcsolódott Csíksomlyóval és a Szűz Máriával, szinte a kegyszobor másik nevévé vált. Addigra cikkek, tanulmányok, publicisztikai írások sora vitte be a köztudatba, kiről-miről is van szó.⁹³⁰ Vizi E. Szilveszter, az MTA elnöke 2007-ben tanúságtételként megírt esszéjében kétegyenélkül írja le, hogy „az egykor volt magyarok ősvallásának Hold-istenasszonya boldogságos Szűz Máriává változott át, mivel a magyarság a napkultuszban az áldott Napot, a holdéban pedig az ősi boldogasszonyt tisztelte, akit Babbának hívott, és a kereszténység felvétele után Babba Máriává lett”.⁹³¹ P. Daczó Lukács két könyvben is összegezte évtizedes munkával kiformált meglátásait.⁹³² Mostanra, újabb két évtized elteltével ez a kapcsolat már több százas nagyságrendben adatolható: az Arcanum Digitális Tudománytár a kifejezésre keresve 1980–1999

259. Az Ósmagyar Táltos Egyház csoportja a lobogójával (2001)

⁹²⁹ Daczó 1980.

⁹³⁰ Molnár V. 1995.

⁹³¹ Vizi 2007.

⁹³² Daczó 2000, 2010.

között 38, 2000–2019 között 304 találatot ad ki. Részletes tartalomelemzést megelőzve itt röviden szemügyre vesszük a fogalom kétfelé ágazását: mivé alakult az egyik irányban, egy mitologikus beszédmódban, és mire jutott a szaktudományos megközelítés. Ennek fényében válik érthetővé, miért és hogyan láthatjuk az egyetemes és a magyar sajátos ütközését a szó és a fogalom körül.

A *babba* szó tájnyelvi értelemben 'szép' jelentésben él (vagy élt) a Székelyföld keleti peremén, főként Gyimes vidékein. P. Daczó Lukács 1973 és 1978 között, amikor Kostelegen szolgált plébánosként, véletlenül hallotta emlegetni, és mivel a szó mögött rejtett hiedelemalakat sejtett, elkezdett utánajárni. Első közlésében a Gyepecén, Magyarcsügésen hallottak alapján úgy látta, hogy *Babba Mária* jelentheti Szűz Máriát, de olykor többet is, egy olyan alakot, aki az Isten mellett vagy fölött is állhat, vagy akár azonosítható is Istennel. Jelentette továbbá a Holdat is, még inkább egy holdistennőt; rögvest ki is mondta, hogy „a néphagyomány nyomán még inkább bebizonyítom: Babba Mária Gyimesben valóban a holdistennőt jelentette”.⁹³³ E hiedelmek fennmaradását annak tulajdonította, hogy mivel „ezeken a szétszórt erdei településeken papokkal ritkán találkoztak, mélyebben nem ismert keresztény hitük mellett az ősoktól átvett hiedelmeket is zavartalanul gyakorolhatták”. Már ebben az első közlésben megjelenik egy említés arról (egy mitológiai szótár adatára hivatkozva), hogy az ókori kelet népei között a sumeroknál tűnik fel egy hasonló hangzású néven emlegetett alak, „a termékenység istennője, vagy földanya, aki életet lehel az élőlényekbe”, egyúttal az is, hogy a hasonló hangzású szláv *Babának* „semmi olyan tulajdonsága nincs, amely a gyimesi istennővel rokoníthatná”.⁹³⁴

A páter később szóban és írásban mindenfelé igyekezett terjeszteni azt a nézetét, hogy Babba Mária egy honfoglalást megelőző, a „pogány” magyar hitvilágban létezett istennőalak; hogy amikor a magyarok megismerték a kereszténységet, az új vallás Szűz Máriáját könnyen tudták el- és befogadni, mert őt azonosították a saját hitük szerinti istenanyával; végtére is ez az egyik oka annak, miért történt meg olyan könnyen és gyorsan a keresztény hit felvétele, és annak is, hogy Szent István király a halálos ágyán miért Szűz Máriának ajánlotta fel országát. Ezentúl a Babba Mária honfoglalást megelőző hitéből eredeztette azt a kultuszhelyet, amely az ő nézete szerint a legtovább őrizte ezt a kapcsolatot, azonosítást, és ami nem más, mint Csíksomlyó. Így a Babba Mária már nemcsak Szűz Máriával általában, hanem kifejezetten a csíksomlyói Szűz Máriával, olykor szinte magával a kegyszoborral azonosult, ami magyarázatul szolgált arra (is), hogy miért olyan erős a székelység ragaszkodása ehhez a kegyhelyhez. Lassacskán a saját papi szerepét is átértelmezte, és egyházi körökben, papoknak tartott előadásban is a lehető legkomolyabban magyarázta el, hogy „a pap korunk táltosa”.⁹³⁵ Külön oknyomozás tárgya lehet az, hogy egy teológiát tanult, ám a néprajzban és a filológiában autodidakta ferences

⁹³³ Daczó 1980. 235.

⁹³⁴ Uo. 239.

⁹³⁵ Daczó 1991. 5.

pap számára milyen belső lelki folyamatok során erősödött meg az a hivatástudat, amely oda vezette, hogy hatvan-hetvenévesen egyre inkább a Babba Mária tiszteletének és e tisztelet terjesztésének szentelte magát.

Egy másik oknyomozás tárgya lehet az, hogy a magyarországi szinkretista keresztény és – jobb szó híján – újpogánynak nevezhető vallási-kulturális csoportok hogyan találtak rá egy erdélyi ferences pap eszméire; kik és hogyan kapcsolták össze Babba alakját – távolra vezető és egyre inkább a mitologikus logika szerint – sok „ősi” keleti nép hitvilágával. Egyikük Takács György, aki tanulmányt, majd önálló könyvet is szentelt Babba Mária alakjának.⁹³⁶ Harangozó Imre ugyancsak híve lett ennek a gondolatnak.⁹³⁷ Nem tudjuk részletesen dokumentálni, hogy e felfogás hogyan találta meg az útját az új táltosok irányába, de tény, hogy a csíksomlyói Mária-tisztelet az 1990-es évek közepe tájékán ebben a körben is része lett a hitvilágnak. Az is tény, hogy a Babba Mária alak utat talált a politikai paletta szélsőjobb oldalán elhelyezhető alakulatok felé is. 2001-ben a csángó misét követően például a Magyar Igazság és Élet Pártjának tagjai a templom ajtajában „a csíksomlyói csodatevő Szűzanyát, a Babba Máriát ábrázoló szórólapokat osztogattak, melyeknek a hátlapjára a *Magyar imádságot* követelést nyomtatták, alá pedig a párt jelvényét”. Az ott jelen lévő magyar politikus asszony, Dávid Ibolya igazságügyi miniszter természetesen elutasította a gesztust, mondván, ilyenkor elkerülik a politikát.⁹³⁸ Ezt a kapcsolatot azok a szinkretista nézetrendszerek alapozzák meg, amelyek egy speciális, szkíta gyökerű magyar kereszténységet képzelnek el, amihez képest az egyház által képviselt tanítás úgynevezett *judeokereszténység*nek minősül, ahol – Badiny Jós Ferencnél például egészen világos antiszemita éllel – a „pártus herceg”-nek tartott Jézus eredeti származása is megkérdőjeleződik.

Nem meglepő, hogy a P. Daczó Lukács és a saját szerzetesrendje közti egyik, éveken át húzódozó konfliktus oka a Babba Mária körül kialakult helyzet lett. Amikor 1989 után a korábbiaknál szabadabban lehetett előállni saját elgondolásokkal, a páter is azt remélhette, hogy az, amit ő addigi buzgalmában a maga hitével meglátott, pozitív fogadtatásra talál majd a rendjében és a vezetők körében is. Hetvenéves volt már, negyven éve nem élhetett rendi közösségben, sőt, 1970 után több mint tíz éven keresztül eldugott és magányos falusi plébános volt. Saját maga alakította ki elgondolásait, igazi társakra nem talált sem szellemi-lelki, sem tudományos értelemben. Szerette volna, hogy a plébániai lelkipásztori feladatoktól megszabadulva teljes erejével a saját tudományos kutatásainak szentelhesse magát, hogy így teljes mélységében kidolgozhassa a Babba Máriára vonatkozó elképzeléseit. Ezt Csíksomlyón szerette volna megtenni, és 1993-tól mindent elkövetett, hogy a rendi vezetés jóváhagyásával nyugdíjazzák, és odaköltözhessen. A helyzet más-

⁹³⁶ Takács Gy. 1993, 2002. Takács György szerkesztésében jelent meg a páter imaszöveggyűjtése: Daczó 2003.

⁹³⁷ Harangozó 2001, 2003.

⁹³⁸ 2001-06-19 Kristály.

ként alakult: 1994-ben a felkínált választási lehetőségek között Csíksomlyó még csak nem is szerepelt, így a páter Désre került, ahol aztán élete végéig lakott és dolgozott. Romló egészségi állapotban hozta tető alá a könyvét, de eközben özszeütközésbe került a tartományfőnökével, Benedek Domokossal. Az előljáró nem nézte jó szemmel törekvéseit és felfogását, személyesen és levélben is többször figyelmeztette.⁹³⁹ Ez (korábbi sérelmek nyomán is) elkésérítette az idős pátert: még az is megfordult a fejében, hogy elhagyja a rendet, és átvételét kéri az egyházmegye papsága körébe, amit végül természetesen nem tett meg. Ez a kívülről alig látható személyes, de egyúttal a közösséget érintő belső konfliktus oda vezetett, hogy sem a kegyhelyen, sem az egyházi szóhasználatban nem halljuk-olvaszuk emlegetni Babba Máriát. Újabb hozzáköltések és mitologizálások láttán már Babba Mária eredeti apostola is úgy látta, hogy a gondolata rossz kezekbe került, nem értik a lényegét, és tévútra viszik, amikor ettől remélik a pogány magyarok hitvilágának jelenkori átültetését.

Szaktudományos megközelítéssel Tánczos Vilmos foglalkozott a témával a búcsúról szóló könyvének abban a részében, amely a Mária-tisztelet lelkeségét, azon belül is a *Maria Immaculata*, a „szép”, „szepőlötelen” vonatkozásokat tárgyalja. A *babba* jelzőt összefüggésbe hozza „Mária eredendő tisztaságával”, hiszen a szó a székely és csángó gyermeknyelvben jól adatolhatóan a 'szép', 'csinos', 'gyönyörű' fogalmakat jelenti. Felveti ugyan a lehetőségét, hogy „Szűz Mária egy pogány anyaistenő helyébe lépett”, de nem bocsátkozik bele a kérdés vallástörténeti fejtegetésébe.⁹⁴⁰ „A Babba Mária tehát nem más, mint a középkori kereszténység Európa-szerte nagy tiszteletnek örvendő Szeplőtelenül Fogant Szűzanyája a székely és gyimesi csángó gyermekek sajátos vallásos kultúrájában. A 'szép' jelentésű »babba« jelzőt Szűz Mária a 'tisztá', 'szent' jelentésű latin »pulchra«, illetve a neki megfelelő magyar »szép«, »szűz« gyermeknyelvi szinonimájaként kapta a felnőttek gyermekekkel való kommunikációjában. Lehetséges, hogy ez még a középkorban az Immaculata Conceptio tanának széles körben való elterjedése idején történt, de semmiképpen nem korábban. Az elhomályosult ősi istenasszony személyére, amelyre az egyház a Mária-kultuszt átvitte, nem a »babba« jelző, hanem a fenyegetésképzetek és a Hold-vonatkozások utalnak.”⁹⁴¹ Ő tehát nem erősíti meg egy Babba nevű egykori pogány istenasszony átalakulását Szűz Máriává. Más kutatók között Povedák István Babba Máriának a P. Daczó Lukács által népszerűsített alakját egy tágabb értelmezési keretben helyezte el: a keresztény-újpogány szinkretizmus példáját látja benne, és részletesen bemutatott eseteket sorakoztat fel arra, hogy szertartásokon, szimbólumokon keresztül mi mindent milyen sokféle módon tud magába olvasztani például a keresztény szóhasználattal megegyező, de attól jelentősen el-

⁹³⁹ Daczó 2013. 316–320.

⁹⁴⁰ Tánczos 2016. 37–38.

⁹⁴¹ Uo. 40, vö. Tánczos 2018b. 149.

térő értelemben használt *Boldogasszony* kifejezés is.⁹⁴² P. Daczó Lukács és mások írásaira, valamint interjúkra is alapozva Mihály Vilma-Irén hasonló felfogásban elemezte azt, ahogyan a Székelyföldön a Szűz/Babba Mária jelenségegyüttesben újpogány „nőiség képek” jelennek meg.⁹⁴³ „Daczó Árpád könyvei és az elemzett interjúk alapján Babba/Szűz Mária az anya archetípusába sorolható, ennek különböző megnyilvánulásai: egyetemes női istenség, aki megteremti a világot, Világanya, és a szűz, aki ebbe a világba istent szül [...] A Termékenység Istennőjének oltalma és segítsége Szűz/Babba Mária jelenléte révén megerősíti egységében és egyediségében a magyar/székely közösségeket és identitástudatukat.”⁹⁴⁴ Mindez beleillik az ősmagyar mitológiák jelenkori alakulásfolyamatainak messzire vezető témakörébe.⁹⁴⁵

Szent és profán

Barna Gábor a gyöngyösi ferences templom Fájdalmas Mária búcsúja kapcsán írt esettanulmányában utal arra a máshonnan is jól ismert változásra, hogy „Magyarországon, de Európa-szerte is sok állami és lokális ünnepen láthatjuk a fesztivalizálódás jellemzőit. [...] Kétségtelen, hogy napjainkban legtöbb nemzeti és vallási ünnepünk is fesztivalizálódott”.⁹⁴⁶

Említettük már, hogy a búcsú időszakában Csíkszeredában és több környékbeli településen is sok, mondhatni egyre több „kísérő” program szerveződik, mint a Csíki Napok, könyvbemutató, kortárs találkozók, kulturális rendezvények, megemlékezések. A kétezres években lassanként megszerveződött Csíkszeredában a csíki vásár többnapos rendezvénysorozata. Biztosan benne van ebben a gondolat: ha ott és akkor már ennyien megérkeztek, akkor másra is hajlandók és kíváncsiak lehetnek. Nagyobb távolságból nem biztos, hogy túlságosan sokan útnak indulnának. Más, oldottabb együttlétekre, sokszor a búcsú idejétől és helyétől távolabb, például a gyimesi „ezeréves határ” közelében szervezett megemlékezéseken kerülhet sor, valamint akkor, amikor a búcsúsok és velük együtt a testvértelepülések hozzájuk csatlakozott zarándok-turistái hazatérnek.

A búcsú profanizálódásának veszélyét már korábban is szóvá tették, például 2000-ben Fodor Sándor író:

Jönnek Csíksomlyóra hívők, de egyszerűen kíváncsiak és turisták is. Mindenkit szeretettel várunk, fogadunk. Valamire azonban vigyáznunk kell: a csíksomlyói

⁹⁴² Povedák 2014a, 2014b.

⁹⁴³ Mihály V. 2015.

⁹⁴⁴ Uo. 285.

⁹⁴⁵ Bali 2014, Illés 2015.

⁹⁴⁶ Barna 2012. 632.

pünkösdi búcsú nem folklór-fesztivál, nem politikai demonstráció, még csak nemzeti ünnep sem. A csíksomlyói búcsú – mindenekelőtt – vallásos ünnep. A nem hívő vendégektől csak azt várjuk, ne zavarják a szentmisét (amit egyébként nem is szoktak).⁹⁴⁷

Még ha folyamatosan bővül is a búcsú üzleti, azzal együtt a profán oldala, mégsem mondhatjuk, hogy a búcsú egészében fesztiválosodna; erre sem a megfelelő terek, sem az erre szánható idők nemigen állnak rendelkezésre, és erre irányuló szándékok sem csíráztak ki. A búcsú terében sehol nincs felállítva színpad, nincsenek „műsorok”. A szabadtéri oltáremelvény a búcsú idején tisztán liturgikus célokat szolgál, a nagymisére történő többórás várakozás idején sem zajlik ott látványosság, színpadként csak máskor van használatban.

A búcsú szervezői és lebonyolítói határozottan tudatják és elvárják a megszokott, jól kialakított ünnepi formák betartását, a résztvevők pedig mindezekhez jórészt tudnak és akarnak is alkalmazkodni. A rendház 2009-ben – nyilván valós tapasztalatok alapján –, az akkori templomigazgató P. Timár Asztrik által a sajtó számára kiadott közleményben figyelmeztette a búcsúsokat, hogy tartózkodjanak egyenruhák viselésétől:

[A szervezők] arra kértek mindenkit, hogy a papok, szervezetesek és lovagrendek tagjain kívül senki se érkezzon a búcsúra egyenruhában vagy egyenruhára emlékeztető öltözetben. Sőt – hangsúlyozták –, az egyházi- lelkeségi-mozgalmi és magyar nemzeti zászlón kívül semmilyen más zászlónak, illetve jelképnek nincs helye a tömegben. E legfontosabb vallásos lelki célt szem előtt tévesztik azok a résztvevők, akik a búcsún való megjelenést egyfajta nemzeti bulinak tekintik, vagy politikai pártok, csoportok zászlóival, különböző egyenruhákban igyekeznek tüntetőleg felvonulni. Ne is beszéljünk a táltos pogány-magyar vallás csoportjainak tüntető megjelenéséről, felvonulásáról.⁹⁴⁸

A cikkíró szerint a figyelmeztetés nem volt hatástalan, de voltak, akik fittyet hánytak rá – mint például a Magyar Gárda harminc egyenruhás tagja –, hogy a megmutatkozásuk jól látható legyen a nyilvános térben.

Közpolitikai jelentősége mellett a búcsújárás szempontjából is fontos esemény volt a külhoni magyarok kettős állampolgárságáról tartott 2004. december 5-i népszavazás. Előtte az akkori szocialista állami vezetés részéről nagyon erős volt a *nem* melletti kampány, és noha az igenlő szavazat több volt, mint a nemleges, a részvételi arány nem érte el az érvényességi küszöböt. Ez a tény azt sugallta, hogy a távolmaradók is a nemmel szavazók táborát erősítik. Nagyon is érthető, hogy a teljes külhoni magyarság számára lesújtó volt az ellenük folyó érvelés és

⁹⁴⁷ 2000-06-09 Fodor.

⁹⁴⁸ 2009-06-02 Horváth.

260. A 2004-es népszavazásra emlékeztető tábla a kegytemplom szentélyében (2006)

a szavazási eredmény. Sokakon erőt vett az elvetettség, a „nem kellünk az anyaországnak” keserves érzése. Ez a tapasztalat – amit eleinte alig lehetett ép ésszel feldolgozni – és a történetek ilyen interpretálása a Székelyföldön volt a legerősebb. A népszavazás után egyes miséken némely pap még a magyar *Himnusz*t sem volt hajlandó elénekelni. A fél évvel később megtartott pünkösdi búcsú kettéválasztotta a résztvevőket: egyik oldalon a ki nem mondott szemrehányás és a tartózkodó távolságtartás, a másikon a megkövetés és a bocsánatkérés gesztusai voltak megfigyelhetők. Sokan azzal a tudattal érkeztek Magyarországról, hogy „nem vagyunk olyanok, mint amilyenek a népszavazás mutatott bennünket”, és minden módon igyekeztek is kifejezést adni ennek, például „igen” feliratú jelvényeket viseltek – amit a másik oldalon vegyes fogadtatásban részesítettek. Érdeemes idézni személyes beszámolót egy jezsuita paptól, aki évekkel később járt először a búcsúban, és még akkor is szívszorító volt számára, hogy a népszavazás még gyóntatás során is milyen erőteljesen előtört sokakból:

Itt ezt a fájdalmas eseményt, hogy végül is nem adtuk meg – talán egyedüli nemzetként – az országhatáron kívülieknek az állampolgárságot, útlevelet, azért én ennek sok fájdalmas jelét láttam. Még a gyónásban is előhozták ezt olyan fájdalmas keserűséggént. Olyan mély a sérelem bennük, hogy ezt gyónják, megélik

valahol a lelkük legmélyén, hogy cserben hagyták őket. Erről a legmélyebben egy búcsús szentmisében a gyóntató pap tud tudomást szerezni, hogy ez mit jelent nekik. Az Isten előtt élük meg, hogy az én fajtestvérem engem cserben hagyott. És ezt olyan fájdalmas volt hallani.⁹⁴⁹

A kettős állampolgárság kudarca folytán átszerveződő identitások szerkezetét Jakab Albert Zsolt és Peti Lehel 2005-ben azon melegében megírt tanulmányukban elemezték. Leírták, hogy ez a kudarc milyen válaszreakciókat váltott ki a ritualizált nyilvánosságban, például a kolozsvári március 15-i ünnepségekben.⁹⁵⁰ A későbbi hatások közelebbi elemzése kiterjedtebb forrásanyag alapján további politológusi, politikai antropológusi feladat lesz.

Egyebek mellett a balul kiütött népszavazás miatti jóvátétel igénye is ott állhatott egy különleges vállalkozás hátterében: Tatabánya polgármestere, Bencsik János magányosan indult neki a gyalogos csíksomlyói zárandoklatának. Egy hónap alatt 800 kilométert tett meg, saját szavai szerint azért, „hogy megengesztelje a magyar nemzet pártfogóját, Nagyboldogasszonyunkat, valamint kiengesztelje erdélyi testvéreinket”. Somlyóra érkezéséről természetesen megemlékezett a helyi sajtó, feltéve neki néhány kérdést az indokairól, szándékairól, „hiányzásáról” és találkozásairól.⁹⁵¹ Szubjektív „útinaplója” a zárandokútról *Kiengesztelődés* címmel jelent meg a népszavazás egyéves évfordulójára.⁹⁵² Ezt a vállalkozást jobb híján egy újabb típusú, színpadra helyezett „teljesítménytúrának” kell neveznünk, és ilyesmikre később is akadt példa. Fodor Krisztián az 1400 kilométeres Mariazell–Csíksomlyó zárandokutat tette meg egyedül, gyalog 2009-ben.⁹⁵³

2002 és 2010 között a közvetlen politikai utalások nélkül is érzékelhető volt az, hogy a búcsú a nemzeti összetartozás demonstrációja is, az akkori politikai ellenzékhez tartozók, a baloldali kormányzást és vezetőket szívből elutasítók gyülekezése. 2003-ban Orbán Viktor egyetemi pólóban, diákok gyűrűjében vonult végig a csíkszeredai Sapientia Egyetem épületétől a kegytemplomig.⁹⁵⁴ A 2010-es választások után fordulatot hozott, hogy az új országgyűlés az egyik első törvényben megadta a magyar állampolgárság megszerzésének lehetőségét a külföldi magyaroknak, amivel éppen Romániában éltek a legtöbben. Ettől kezdve a helyzet és az érzület is megváltozott: miközben a szervező ferencesek és más egyháziak továbbra is távol tartották a politikát a búcsútól, a nemzeti érzelmű résztvevők sokasága érezhette úgy, hogy immár az állami „fősodor” részét alkotják.

⁹⁴⁹ Interjú VL, 2009. május 30.

⁹⁵⁰ Jakab–Peti 2005.

⁹⁵¹ 2005-05-14 Oláh–Gál.

⁹⁵² Bencsik 2005.

⁹⁵³ 2009-05-29 Takács.

⁹⁵⁴ 2003-06-09 Ferencz.

Kevesen gondolnák, hogy két évtized óta a magyar parlamentben is visszatérő téma lehet a csíksomlyói búcsú. Az *Országgyűlési Napló* szerint az állampolgársági törvény 2010-es vitájában Wittner Mária és Semjén Zsolt a kudarcos népszavazás fölötti szégyent, Kalmár Ferenc Csíksomlyó szellemét hozták szóba. Soltész Miklós, az Emberi Erőforrások Minisztériuma államtitkára napirend előtti felszólalásában 2013-ban és 2015-ben is megköszönte a személyes részvételét mindazoknak, akik el tudtak zárándokolni Csíksomlyóra, utána pedig felidézte a búcsú szerinte legfőbb üzenetét, „ami nem volt más, mint a hit, a szülőföld, a nemzet, az anyanyelv megőrzése és az ezek iránti hűség”.⁹⁵⁵

A búcsúban részt vevő *fiatalok* között 2000 után egyre inkább azok kerülnek többségbe, akik már nem tapasztalták meg az egypártrendszerű kommunista diktatúrát, és lassan elmaradoznak azok az idősek, akik 1949 előtt, fiatal korukban még láthatták a hagyományos régi búcsújárást. 2010-ben már az 1940 körül születettek is hetvenévesek voltak; még idősebbek és egyre kevesebben vannak azok, akik még eleven emlékként őrzik ezeket a régi időket. 2010-re már húsz év telt el, mostanra pedig már egy egész generációnyi idő: lassan az 1990 körül születettek is a saját kicsi gyerekeikkel vonulnak végig a Szék útján a Kis-Somlyó hegyre, s nekik már az a szokásrend természetes, ami a kilencvenes években alakult ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy harminc év alatt a búcsú továbbra is megtartotta a minden generációt vonzó, megszólító jellegét, kevés jelét látni a megfáradásnak, kiöregedésnek.

Az eddigiek alapján bizton állíthatjuk, hogy a búcsú vallási ereje mintegy átítatja, szakralizálja a nemzeti identitás ott megélt kifejezéseit, és megfordítva, a nemzeti összetartozás fölötti érzület mindazzal, amivel az együtt jár, mintegy profanizálja a búcsú vallási tartalmait.

261. Az EU kék zászlója nemzeti színű szalaggal az oltáremelvény tetején. Magyarország már igen, Románia még nem volt tagja az EU-nak (2005)

⁹⁵⁵ *Országgyűlési Napló* 2010. május 20. (4. szám), 2013. május 21. (279. szám) és 2015. május 26. (75. szám), online az Arcanum Kiadó adatbázisában.

Magyar érték

2011-ben megindult a törekvés arra, hogy a pünkösdi búcsújárást az UNESCO szellemi kulturális örökség részévé nyilvánítsák. Messzire vezetne áttekinteni e folyamatot. Az elgondolások, előterjesztések, bizottsági munkák, viták és vélemények csak a szakmai (fél)nyilvánosság előtt és mögött zajlottak. Mivel szellemi kulturális örökség címre előterjeszteni valamit minden ország a saját területén jogosult, a hivatalos romániai felterjesztés megtörtént ugyan, ám annak további sorsa mindenkor ki volt szolgáltatva a bel- és kultúrpolitikai viszonyoknak. Némileg leegyszerűsítve: ha a román kormányban volt magyar miniszter, valamelyest előrehaladt, ha nem volt, lefékeződött a folyamat. Egészen bizonyos, hogy ha egy ilyen elismertetés (amit akár idézőjelbe is tehetnénk) valaha is megtörténik, az a szokás és ünnep egészét más keretek közé fogja helyezni; sőt, maga az elismertetés folyamata, a megszülető szaktanulmányok és vélemények máris más keretek közé helyezik. A témát újabban a legilletékesebb, az egyik első szakanyag összeállítója, Tánczos Vilmos foglalta össze, arra a kérdésre (is) keresve a választ, hogy vajon „kié a csíksomlyói búcsú?”⁹⁵⁶ A kérdés a felterjesztés első ötletétől kezdve az volt: hol, kik, milyen eszközökkel fogják úgy megvilágítani ezt az ünnepet, hogy az „alkalmassá” váljon olyan elismertetésre, amely a „szellemi kulturális örökség” részeként azonosítja azt. Ez a „megvilágítás” egészen egyértelműen átszínezése azoknak a dimenzióknak, jelesül a vallási és a nemzeti vonatkozásoknak, amelyek kevéssé vagy egyáltalán nem férnek bele a „kulturális örökség” értéksemleges, ideológiamentes fogalmába.

Noha az UNESCO-elismertetés megakadt, az értéktárak összetett hierarchikus rendszerében a csíksomlyói pünkösdi búcsú része lett az Erdélyi Értéktárnak. A leírás, a források és az indoklás szövege 2018. december közepe óta olvasható az Erdélyi Értéktár honlapján. A leírás néhány bekezdésben a búcsú történetét követi végig kiegyensúlyozott, tényszerű megfogalmazásban; az indoklásból kiemelhetjük ezeket a mondatokat: „A Csíksomlyói búcsú a magyarság kulturális, vallási, közösségi értéke [...] Az egyházi és világi értelmiség ma a hit és a kulturális önazonosság megtartásának szimbólumát is látja Csíksomlyóban.”⁹⁵⁷ A hivatalos előterjesztő ez esetben is egy politikai szervezet, az RMDSZ és annak vezetője, Kelemen Hunor volt – ugyanaz, aki 2011-ben miniszterként megindította a hivatalos UNESCO-eljárást.

Egy következő lépésként 2020. május 21-én a magyarországi Hungarikum Bizottság is hungarikummá nyilvánította a „csíksomlyói pünkösdi búcsú és kegyhely”-et. A Hungarikumok Gyűjteménye weboldalán a rövid, kétbekezdésnyi bemutatás foglalkozik a búcsújárással és a Mária-kultusszal, Mária-kegyszoborral,

⁹⁵⁶ Tánczos 2018a, 2018b.

⁹⁵⁷ <http://www.kjnt.ro/ertektar/ertek/a-csiksomlyoi-punkosdi-bucusu-1> (letöltve: 2020. január 31.).

a „Napba öltözött asszony” tiszteletével.⁹⁵⁸ Ebben a szövegben nem esik szó az Erdélyi Értéktárban említett dimenziókról, vallásról, közösségről. Még feltűnőbb, hogy a ferencesek jelenléte, pasztorációs, közösség- és kultúraszervező tevékenysége egyik helyen sincs megemlítve. Ebben természetesen semmilyen „konteót” nem érdemes látni, és alighanem a háttérét sem érdemes különösképpen nyomozni, de a jelenség érzékelhető. Több jel mutat arra, hogy az örökségítés aktorai tartanak némi távolságot a ferencesektől. Ez kölcsönös: az erdélyi, illetve csíksomlyói ferencesek is némi távolságot tartanak a kegyhely és a búcsú „örökségítésé” folyamatától. A szerzetesközösség a búcsú és a kegyhely jövőjének „biztosítását” inkább spirituális dimenziók által látja biztosíthatónak, semmint hogy azt a világi hatalmak bármilyen szintű és formájú elismerésétől várja. Ennek egyik jelét láthatjuk abban, hogy 2013-ban a csíksomlyói ferencesek és a czechochowi pálosok kapcsolatfelvételének egyik következményeként ajándékcseré keretében Csíksomlyó kapott egy másolatot a lengyelországi kegyképről, oda pedig elvitték a kegyzobor egy másolatát.⁹⁵⁹

262. Kilátó a Nagy-Somlyó hegy tetején, a búcsú napjaiban zászlókkal díszítve (2010)

⁹⁵⁸ <http://hungarikum.hu/hu/content/csíksomlyói-pünkösdi-búcsú-és-kegyhely> (letöltve: 2020. június 15.).

⁹⁵⁹ 2013-06-25 Rédei.

ISTEN!
TARTS
MEG
MINKET
ÖSEINK
SZENT
HITÉBEN
ÉS
ERÉ
NYEI-
BEN.

ÁLLI
TÖTTAK
1878IK
ÉVBEN

MA

VI.

ÖSSZEGZÉS

*Istenbe bízunk,
s Mária édesanyánk gondot visel reánk.
Ennyit tudok.
S aztán ilyen egyebekvel nem foglalkozunk.
Mert vallás nélkül élni nem lehet,
az ember olyan borzas lesz,
hogy minden haja szála égnek áll,
ha a világgal foglalkozik egészen.
S egy kicsit olyan meghatottak is kell legyünk.
Mert ha az ember elhagyja minden vallását,
akkor olyan – csúf.*

(Bíró Pálné Szakács Teréz [1907], Csíkszentmihály, 1996)

◀ 263. A gyergyóalfalviak emlékkeresztje a Salvator-kápolna előtt. A ráírt mondatot sokszor idézik a búcsús szentbeszédekben és a sajtóban (2009)

264. A kegyoszobor (2021)

20. Összefoglaló

Könyvem célja annak megértése és elemző bemutatása, hogy a 20. század második felében mi minden történt a csíksomlyói pünkösdi búcsújárással azt követően, hogy annak több évszázados folytonossága 1949-ben a diktatúra nyomására megszakadt, majd 1990-től újraéledt. Másként fogalmazva: hogyan alakult át a 20. század második felében a kommunista fordulatot követő negyven, majd a rendszerváltást követő tíz-húsz évben a kegyhely és a búcsújárás? Mi maradt eleven, mi kopott le ezek hagyományos kereteiből? Hogyan ragadható meg egy lappangó ünnepi hagyomány az egyházüldözés időszakában? Hogyan éltek közösségek és egyházi vezetők a politikai hatalom szorítása és lazulása közepette a saját erőforrásokkal, hogyan feszegették a határokat, hogy találták meg a rejtett ünnepelés lehetőségeit? Hogy biztosította ez a búcsújárás folytonosságát? Mi vezetett ahhoz, hogy 1989 után az ünnep úgy éledt újjá, hogy egyszerre tartotta meg régi arculatát és öltött egészen újat? Hogyan terebélyesedett ki a teljes magyar nyelveterrületre a búcsú vonzasköre, és mi módon lett Csíksomlyó „nemzeti kegyhely”, turistacélpont, médiaesemény és együttes élmények megélésének színhelye? A téma sok összetevője több évszázados múltra és szívós hagyományokra tekint vissza, miközben az ünneplést meghatározó erővel alakították a külső kényszerek, a történeti fordulatok és a modernizáció folyamatai.

A kegyhely és a búcsú megértésének szándéka nem titkoltan a búcsús élmény háttere előtt formálódott ki. Az élményre, megfigyelésre, a részvételre és kívülállásra, a tárgyyszerűsége és a személyes tudásra törekvés együttesen motiválta és formálta ki az értelmezés kereteit. A saját és a mások megtapasztalása, megélése, mindennek szavakba öntése, a szokássá váló, avagy csak egyszerinek megmaradó cselekvések megfigyelése arra indított, hogy – vizuális hasonlattal élve – a távolról felvett nagyotállok után fokról fokra ráközelítsek a részletekre; hogy a jeleket, a helyszíneket, csoportokat kistotálban is láthassam; hogy a szereplőket, vezetőket, tárgyakat, akár a mozdulatokat is premier plánban figyelhessem meg, és még tovább haladva a csak makróval látható legapróbb részletekbe is belemélyedjek. Tudatában vagyok, hogy mindez csakis együtt alkot szerves egészet, hogy az egész részei és azok kisebb részletei elszakíthatatlanul összetartoznak. Mindeközben a kutató folyamatos reflexióra is kényszerül: mennyire számíthat megfigyelőnek és/vagy résztvevőnek, a kettőnek milyen arányai váltakoznak akár egy-egy órán belül is.

Fő módszerünk a történeti szemléletű néprajzi-antropológiai jelenkutatás, tekintetbe véve az időben lezajló változásokat és azok máig nyúló hatásait, emlékezetét. Megfigyelésre, beszélgetésekre, írott (szakirodalmi, levéltári, sajtóban megjelent) és képi (fénykép, film, videó) forrásokra épül. Megvannak a természetes korlátai, ezért bármennyire is törekszik a teljességre, azt mégsem érheti el, és több megálapítása továbbfejleszthető vagy korrigálható lesz.

A *régmúltra*, az 1949 előtti évszázadokra visszatekintve a II. részben (4–6. fejezet) abból indultunk ki, hogy ez az időszak formálta ki a kegyhely egészét, annak szellemi környezetét, természeti és épített térszerkezetét, alkotta meg a rituális tisztelet tárgyait, és alakította ki az ünneplés formáit, szertartásrendjét. Mindez a mai napig meghatározó a diktatúra négy évtizede, majd a rendszerváltást követő három évtized során. Tudatos emlékezéssel vagy anélkül, rejtett vagy nagyon is nyilvánvaló módon viszonyítási kereteket jelentettek.

A középkor elejétől (akár már a honfoglalást követően) kezdett kifermálódni a Székelyföld csíki régiójának magyar, székely, katolikus-keresztény lakossága, közösségeinek rendje, ideértve a szerzeteseket is. Van, amit ebből viszonylag tisztán látunk, más lényeges dolgokban viszont, mint például a térség keresztény hitre térése, alig tudunk részleteket. Biztos pont az erdélyi püspökség 1009-ben történt megalapítása: ettől kezdve bizonyára eltartott száz-kétszáz évig a helyi egyházi szervezet kiépülése, ami aztán az 1330-as években keletkezett pápai tizedjegyzékek adataiban már előttünk áll. A ferencesek megtelepedését az 1400-as évek első évtizedeitől vehetjük biztosra, templom és rendház az 1440-es évektől állt. A csíksomlyói kegyhely szent tereinek kialakulása ugyancsak a középkorban indulhatott meg, még akkor is, ha esetleg feltételezünk írásos forrásokban nem rögzített korábbi kultuszhelyet. A kora újkorban, a hitújítás idején, amikor az erdélyi katolikus egyház intézményi szerkezete szinte teljesen összeomlott, a csíki ferences rendház több-kevesebb folytonossággal tovább működött; ez vetette meg az alapját a 17. században bekövetkezett újjáépítésnek, és emelte egyre magasabb szintre nemcsak az erdélyi ferenceseket, hanem különösen Csíksomlyót. Az önálló ferences rendtartomány 1729-től már számos rendházzal, iskolával és egyre gyarapodó létszámú szerzetessel rendelkező kiterjedt szervezet volt.

A 16. századból származik a jelentős művészi értékű gótikus Mária-szobor; ennek sok hasonló erdélyi szász és magyar társa van a korszakból, de hasonló méretű nincsen, és egyik sem jutott el a tiszteletnek arra a fokára, mint a csíksomlyói. Sajnos ma még nem ismerjük a szobor készítési helyét, sem azt, hogy hol volt „élete” első évtizedeiben, honnan és hogyan került Csíksomlyóra; annyi bizonyos, hogy a főoltáron az 1661-es tatár betörés utáni helyreállításakor helyezték el, és már akkor napsugár-koszorúval díszítették. Az is bizonyosnak látszik, hogy korábban egy szárnyas oltár középponti alakja volt, mellette két kisebb méretű női szent alakja állt.

A kegyszobor mellett a kultikus tisztelet tárgyaként a maga nemében egyetlen a *labarum* néven ismert sajátos formájú és szerkezetű tárgy. Nehéz is lenne besorolni: nem baldachin, nem lobogó, amit bárhol le lehetne másolni, nem is jelvény,

amiből ajándéktárgyat alakítanak, kultusztárgynak sem tarthatjuk, mert nincsen kultusza. Nemigen beszélnek róla, nincsenek róla történetek, mint a kegyszoborról, és sehol máshol nem játszik szerepet, csakis a pünkösdi búcsús körmenetben. Ott viszont évszázados helye van, tíz- és százvezrek láthatták, követhették – ezért különös, hogy milyen keveset tudunk róla. Mégis nagy a presztízse, ami kifejeződik abban, hogy a templom szentélyében tartják, hogy körmeneti hordozásának rendjét akkor is megtartották, amikor a valódi körmenet már megszűnt, és ahogy számontartják azokat a fiúkat, akik egyedül vagy egymást váltva, egymásnak segítve a búcsús körmenetekben végighordozták a hegyen.

A pünkösdi búcsújárással kapcsolatban ma is kikerülhetetlen érinteni az *eredet* történetét. Erről most is csak annyit állíthatunk biztosan, hogy a búcsú eredetéről nincs megnyugtatóan biztos történeti tudásunk. E tekintetben Csíksomlyó nem különbözik számos más búcsújáró helytől, még azoktól sem, ahol van forrásokkal alátámasztható „kezdő” esemény. Csíksomlyón is több más búcsú van – a templom búcsúünnep, Mária neve napja –, amikor régen ugyanarról a környékről számos búcsújáró felkereste a kegyhelyet, és senkinek nem okozott fejtörést ezek „eredete”. A pünkösdi búcsú az egyetlen, amelynek két és félszáz éve ismert eredettörténete egy hitvédelmi konfliktus emlékében gyökerezik, ahol a fegyveres fejedelmi erőszak fölötti győzelem több változatban leírt elbeszélése szolgál a búcsújárás megindoklásaként. Sok év kutatás során bebizonyosodott, hogy a János Zsigmond fegyveres csapataival megkísérelt hitterjesztés nem lehetett történeti esemény, így a győzelem története is egy későbbi, megalkotott elbeszélés; nem a *history*, hanem a *story* körébe tartozik, nem történelem, hanem történet. Nem az egyetlen eset, amikor ilyesmi történik. Az elbeszéléssel kapcsolatosan az utóbbi tíz év értelmezéseinek áttekintése során arra lehetünk figyelmesek, hogy világosan megkülönböztethető a búcsú eredetének történeti és szimbolikus értelmű felfogása. Az előbbi szakmai vita tárgya lett, utóbbi a szimbolikus mezőben van, ahol kritikus szakmai megközelítés már nem érheti el, ahogy más erős szimbólumokkal, kultuszokat megalapozó történetekkel sem lehet vitába szállni. A szimbólum érvényessége széles körben kétségtelen: a búcsú átéléséhez szinte elválaszthatatlanul hozzátartozik annak *fogadalmi* jellege. Ez összeköti a 16. századi hitújítás és harcok hitvédelem, a székely szabadság és ellenállás korát a mával, amikor az újításokkal szemben ismét előtérbe kerül a ragaszkodás a katolikus hithez, az ellenállás a szabadsággal és a nemzeti hagyományokat támadó törekvésekkel szemben. Ez a szoros kapcsolat a pünkösdi búcsút egyszerre tartja meg mindenkori vallási ünnepnek, és jelent kapaszkodást a múltba, amit aztán újra meg újra aktualizálni lehet.

A búcsújárás szertartásrendje ugyancsak a 17. századtól alakult olyanná, amilyenek a 18. század végén és tovább egészen a 20. század elejéig ismerhetjük; ezt a rendet a körmenetet tekintve Majláth Gusztáv Károly változtatta meg 1908-ban. A búcsú rendje és folytonossága az első világháború végével, a hatalomváltás folytán megszakadt, majd a trianoni békeszerződést követő években újjáalakult. A hagyomány ereje sokkal erősebbnek bizonyult a politikai tilalmaknál.

A *félmúltba* visszatekintve a III. részben (7–9. fejezet) azt látjuk, hogy 1949 és 1989 között sem állt meg a somlyói búcsújárás és a kegyhely élete, csak olyan elkötött végtagokhoz hasonlított, amelyekből fokról fokra kiszorul az eleven vérkeringés. Több könyv tárgya lehetne – mint ahogy tárgya is – az, hogy Romániában miképpen bontakozott ki a kommunista-szocialista hatalmi berendezkedés, hogyan lehetetlenítette ez el az egyházak, köztük is különösen a katolikus egyház működését, hogyan számolta fel a szerzetesrendeket, iskolákat, az egyházi intézmények még megmaradt társadalmi és gazdasági alapjait. Mégsem mondhatjuk, hogy összefoglalásunk minden tekintetben kidolgozott előmunkálatokra támaszkodhatna. Különösen az erdélyi magyar katolikus egyháztörténet eredményei hiányosak, és néhány emlékezésen kívül gyakorlatilag nincsen feldolgozva a ferences rend története sem. Ha csak vázlatosan is, szükséges volt pótolni ezt a hiányt, ha a somlyói búcsújárás hátterét érteni akarjuk. Hasonlóképp egyáltalán nem volt eddig megírva a csíksomlyói kegyhely szocializmus kori történetének sem a külső, „infrastrukturális” része, az épületek, terek laicizálása, az egyháziak hősies törekvése a megmaradás érdekében; sem pedig az, hogy negyven évig a lelkipásztorok, egyházmegyés és ferences papok hogyan tettek meg mindent azért, hogy ellenálljanak az egyeduralomra törő ideológiák nyomásának, hogy megtartsák az ünnepeket a maguk eredeti mivoltában, és hogy átörökítsék az egyház által képviselt értékrendet. A fejezet végén távolabbra is kitekintünk, az ellenpontot jelentő szabadság földjére: az észak-amerikai magyar ferences közösségre és az általuk kiépített, évtizedeken át működő „amerikai Csíksomlyó”-ra. Ez eddig csak belső ferences rendi emlékezetben élt, így manapság alig van valaki, akinek magyar és egyházi szempontból bármit is jelentene Youngstown neve – ezt a helyet is illő elhelyezni a hazai tudományosság térképén.

1949 után a kegyhely és az ottani ünnepek hagyományos formái megszűntek, ám ez inkább csak felületesen nézve igaz. Az elmúlt harminc évben ezekről az évtizedekről csak a tilalmakat hangsúlyozó sommás említések voltak olvashatók, a részletek nem kerültek napvilágra. Közelebbről látszik, hogy a hagyományos ünneplés valójában inkább rejtetten folytatódott, ezzel folytonosan egy látens emlékezetben tartották meg a múltat. Ezúttal már nemcsak és nem is annyira az évszázadokkal korábbi, az eredettörténeti elbeszéléssel átörökített múltat, hanem a szabad és nyilvános ünneplés radikálisan megszakított közelebbi múltját is. Korabeli és későbbi emlékezések, titokban vezetett jegyzetek és levéltárban archivált dokumentumok teszik lehetővé, hogy e négy évtized búcsújárását jellemezni tudjuk. A fordulat után körülbelül húsz évig, 1970-ig tartott a keményebb elnyomás, azután a lassú olvadás ideje. 1951–1957 között egyetlen ferences sem működhetett Somlyón, aztán pedig 1970-ig egyedül egy páter, P. Daczó Lukács. Ő volt az, aki szívós és csendes munkával a legnehezebb időkben is megtartotta Csíksomlyót annak, ami: a búcsújárás szent helyének. Emellett kitartóan írta és rejtegette feljegyzéseit is, amelyek sok száz oldala túlélte házkutatást, költözést, ma pedig nélkülözhetetlen – és itt először elemzett – forrásanyagot jelent. Kiderült, hogy Csíksomlyót a hatalom

sokáig csak fenyegetésként fogta fel, ahonnan minden erővel el kell szívni a levegőt, lehetetlenné kell tenni a saját életét. 1968 után, a romániai megerendszer újbóli kiépítése idején helyi magyar vezetők meglátták Csíksomlyóban a turisztikai vonzerőt, és inkább az áthangolására, a hangsúlyok áthelyezésére tettek kísérletet – abban a reményben, hogy ehhez megnyerhetik a kicsit szabadabban tevékenykedni engedett ferencesek együttműködését és a magasabb állami és pártszervek hozzájárulását. A búcsújárók pedig az emlékeik és a reménységeik ébren tartásával igyekeztek megőrizni a búcsús formákat és mindazt, amit azok megtestesítettek. Ekkor már nem számított, mert nem volt lehetséges sem a nemzeti identitás, sem a székely összetartás korábbi felmutatása, nem lehetett a kidolgozott liturgikus és szertartásformák méltóságteljes betartásával mások szeme előtt is láthatóvá tenni, hogy ki hova tartozik: így csak azok mentek el pünkösdkor Somlyóra, akik azt belső indíttatásból, a megfigyelő hatóságok szeme előtt is vállalták. Az elején a megfélemlítések sem tántorították el őket, aztán kerülő utakat választottak, lemondtak arról, amit sehogyan sem lehetett megvalósítani, és megtartották a búcsújárás igazi lényegét, lelki-vallási tartalmait. Később névvel-címmel is beírtak a vendégkönyvekbe, hogy imádságot kérjenek, és turistabuszokat béreltek az utazásukhoz.

A búcsújárás újjáéledésének ideje a közelmúlt három évtizede, különösen is annak az első fele, amit a IV. részben (10–15. fejezet) taglalunk. A cím (is) azt sugallja, hogy 1990 után egyszerre látunk folytatást és újjáalakulást. 1990-ben és utána néhány éven át az addig rejtett, rejtegetett múlt került felszínre, két értelemben is. Felelevenítették az 1949 előtt múltat, és folytatták a búcsújárás negyven éven át rejtett szokásait is. Mindez újításokkal járt együtt, amelyek nyomán talán még olyanok is vannak, akik szinte rá sem ismernek a csíksomlyói búcsú „igazi” mivoltára, mert erősebbnek tűnnek el az olykor elidegenítő, riasztó újdonságok.

Az 1989-es politikai *változás* és annak másfél évtized alatt kibontakozó következményei társadalmi, egyházi és ferences rendi, illetve somlyói szinten, valamint az első szabad búcsú 1990-ben a 10. fejezet tárgya. Ma, a fordulat után harminc évvel nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, a rendszer legutolsó hónapjaiig senki sem számított a változásokra.

Az ünnep ideje a helyszínen hagyományosan péntek délutántól vasárnap délig tartott, ehhez adódott hozzá az odaút és a hazaút ideje. A modern időkben a hivatalos búcsús program ugyanezt az időintervallumot szokta tartalmazni, pontosan megadva a misék idejét, a gyónási és áldozási lehetőségeket, a nagymisére érkezés rendjét. A valóságos búcsús program azonban a résztvevők túlnyomó többsége számára egy rövid fél napra torlódott össze, a megérkezés és a távozás között „csupán” egy nagyszabású szabadtéri szentmisével. Itt látszik leginkább a viselkedésmódok átalakulása: a természeti környezetben, a kegyzobortól távol megtartott szabadtéri nagymise nagyban különbözik számos más kegyhely szabadtéri ünnepi miséitől, melyeket a templom közelében, azoknak a szabadtéri folytatása gyanánt kialakított tereiben szoktak celebrálni. Csíksomlyón sem a tér szerkezete, sem a hely (nem létező) hagyományai nem adnak igazodásul szolgáló kereteket,

így a nagymise kívülről több hasonlóságot mutat más nagy tömegrendezvényekkel. Jól érzékelhető benne a világiasabb jelleg, és ez a szervezők, rendezők, szóonokok részéről nagyobb erőfeszítést kíván meg, mire a résztvevőket át tudják vinni a profánból a szent szférába.

Változatos sora van annak, hogy mi és hogyan maradt meg, alakult át az évszázados szokásokból. A hajnali virrasztás lassan turisztikai látványossággá vált, ahonnan fokozatosan elhúzódtak az eredeti szándékuk szerint imádkozni akarók; a korábbi „templomálás” spontán szokásrendje, az énekvezetők által egymásnak adogatott énekek és imák lassan átadták a helyüket a vezetett virrasztásnak. Kevesebben vannak ott, mert könnyebb szállást találni, kevesebben vállalják a virrasztással járó fáradalmakat, és egyáltalán is csökken a több napra érkezők száma, akik nem valamilyen szálláson, hanem csak a templomban találhatnának helyet maguknak. A búcsús program átrendezését hozta magával az egykori körmenet megszüntetése: 1993 óta már nem lehet a résztvevők tömegét egy összefüggő oszlopba rendezni. A fegyelmezettebb keresztalják és a lazább csoportok nagymisére érkezése ezáltal egy többórás programmá alakult, sok vallási és nem vallási elem vegyülékével. A templomban álló kegyszobornál napokon át hosszú sor áll, de a többség ma már sem a templomba, sem a kegyszoborhoz nem jut el. A vallási program vagy tíz éven át kiegészült a passiójátékkal, de ezen túlmenően a búcsús tömeg számára senki nem rendez más külön látványos programot, nem látunk jelentős eltolódást a profanizálódás irányába.

A somlyói búcsú *térhasználat*a azért érdemel kiemelt figyelmet, mert a térszerkezet minden más kegyhelyhez képest nagyon sokrétű, többszintű. Templom és rendház, három kápolna és kálvária a Kis-Somlyó hegyen, lankás és meredek erdőszerű útvonalak és mindezek belső tagoltsága adja ki ezt a sokszínűséget. A hagyományos búcsújárás rendjébe a helyek mindegyike szervesen beépült, nem látunk „kihagyásokat”. A modern búcsújárás során háttérbe szorultak a Kis-Somlyó hegy kápolnái; arányaiban sokkal kevesebben vannak a kálvárián, a körmenet hagyományos útvonalain is. A két Somlyó-hegy közötti nyereg, amely korábban semmilyen szerepet nem játszott az ünnep során, 1993 után az újonnan megépített Hármashalom-oltárszínpadával új centrummá vált: itt lehet együtt egy időben szinte mindenki, aki a búcsúra érkezett, a viselkedésformák széles ívét kirajzolva a központtól a peremek felé. A hullámzó tömeg rövid pár napra átalakítja az utak, terek használatát, a búcsús térnek részévé válik a fél város, a messzebről érkezettek pedig, akik legalább negyven–hatvan kilométeres körzetben szállnak meg, szintén tágasra terjesztik ki a búcsú közvetett terét.

A búcsú mai *vonzáskörének* bemutatása érdekében aprólékosan feldolgoztuk az érkezőkről a ferencesek saját feljegyzéseit, saját megfigyeléseinket és a sajtó adatait. Így vált lehetségessé települési részleteiben követni a szélesedő vonzáskört, amely nemcsak a hagyományos székelyföldi katolikus régió nyúlik túl, hanem kiterjeszkedik Erdély más városi és falusi régióira, a sórványokra is, valamint „egész” Magyarországra és a külhoni, illetve diaszpórában élő magyarságra is.

Régóta tudjuk, hogy ez így van, a nagy vonalakat mindenki ismeri, itt a részletezés számít újdonságnak. Az egész csíki térség a 20. század közepéig agrár jellegű volt, a hagyományos vonzáskörben nem volt képviselve városi polgárság, hiszen az még a vidék egyetlen városában, Csíkszeredában is alig-alig volt megtalálható. A vonzáskör kiterjedése ezért egyúttal társadalmi értelemben is értendő.

Újdonságnak számít kötetünkben a búcsú *vezetőinek* rendszeres bemutatása: a ferencesek helyi és rendi vezetői, az egyházmegye papsága és püspöke, a szervezők és rendezők, a kegyhely egyedülálló remetéje itt személyes közelségbe kerülnek, szerepük, hatásuk, egymással is összefüggésben mutatkozik meg. A búcsújárás valóban szerves része volt a népi vallásosságnak, és ugyanannyira szerves része az intézményes vallásosságnak is, de ez utóbbi kevésbé került a kutatás homlokterébe. Nem hiábavaló ezt a dimenziót is részletezni, hiszen akár népinek, akár köznépinek, akár közemberinek vagy közösséginek tekintjük a búcsújárást, világos, hogy megnevezhető vezetők és specialisták adják meg a kereteket, viszik sikerre a lebonyolítást.

A *régi búcsújáró csoportok* bemutatása a kiterjedt vonzáskörből érkezőknek nemcsak a térbeli, hanem ezt a társadalmi, kulturális sokféleségét is érzékelteti. Alcsíki és felcsíki, gyergyói falvak után Gyimes, Moldva és a román főváros zárandokait látjuk, szinte csatlakozunk hozzájuk. Itt tudtuk igazán érvényesíteni a többfókuszú kutatás eredményeit, amikor egy-egy keresztalja vagy zárandokcsoport leírásában a hozzájuk csatlakozó diákok meglátásait is felhasználtuk. Az egy-, két- és többnapos zárandokutak a csoportok részéről más-más szervezést igényelnek; a saját hagyományaik felelevenítése – mint a gyalogmenetek, a ruházkodás, a szerepek kiosztása, a szállásfoglalás – más-más magatartási minták mentén szerveződnek, és a településeken belül egyénileg is változatosabbak a részvétel módjai. Az itt részletezett búcsús csoportokat az köti össze, hogy túlnyomórészt zárandokok, indítékaik között első helyen van a vallási, a kegyhelyet lelki vágyaiknak engedve keresik fel, a generációkon átívelő búcsújárásuk nem alakult át zárandok- vagy vallási turizmussá. Kötött rendet tartanak, amelynek megvan a belső hierarchiája, szimbólumhasználata, és amely ma is képes bevonni, motiválni az újabb nemzedékeket. A búcsúsok tárgyai, a csoportok saját, identitást kifejező jelvényei, keresztalják lobogói, csengettyűi a csoporthoz magához tartoznak; a ruhaviselet egyénibb, de az is csoportnormákhoz igazodva ölt a hétköznapitól eltérő formákat a különböző korosztályokban és különböző helyekről érkezőknél.

A *modernizálódás* dimenzióit elemeztük az V. részben (16–19. fejezet). Zárandok-turisták, vagyis akik a vallási indíttatás mellett más élményeket várnak az utazásuktól, főként a távolabbról érkező, magyarországi csoportok között találhatók. Itt még nagyobb a sokszínűség, erre szolgál példaként három kiemelt csoport, Szentendre-Izbég, Gödöllő és a győri egyházmegye hívei. A változatos csoportdinamika, a helyzetről helyzetre váltakozó magatartásformák, a várakozások és reakciók sora nem lett volna feltárható utólagos kikérdezéssel, itt fontos volt a résztvevő megfigyelés. Hogyan vált a búcsújárás turistaprogrammá, hogyan jel-

lemezhető a „csatlakozók”, akik utazásuk során az autentikus búcsújárást keresik – ezekre a kérdésekre kerestünk itt választ. A turista elvárásai, élményközpontúsága, a hétköznapi és ünnepi tapasztalatainak sajátos keveredése, „tekintete” jól megkülönböztethetővé teszi ezeket a csoportokat a „régii” búcsújáró csoportoktól, és jó ideje jellegadó lett a pünkösdi búcsúban – úgy, ahogy azt a kegyhely máskor tartott búcsúin nem lehet tapasztalni.

A búcsú elmaradhatatlan része a *vásár*. Természetes, hogy ennek mérete Csíksomlyón – az odaérkező tömeg nagyságával párhuzamosan – minden korábit felülmúl. Itt kérdeztünk rá az árusok kilétére nemcsak megfigyelések és alkalmi beszélgetések, hanem 1994–1995-re vonatkozóan részletes adatfelvétel alapján is. Ebből jól kirajzolódik a vásárosok száma és az árukészletük növekedése, egyúttal az is kitűnik, hogy a vásári dimenzió térben és jelentőségben egyaránt a búcsú peremén maradt. Nem látszik a pünkösdi búcsú olyan erős piacosodása, mint amit például a boszniai Medugorjében figyelhetünk meg, és nem váltak ajándék- vagy emléktárgyakká a kegyhely legjelentősebb kultikus tárgyai, mint a kegyszobor vagy a labarum. A résztvevők által hazavitt ajándék- és emléktárgyak sokaságuk, változatosságuk és változatos használati módjaik révén vetnek fényt a búcsú ünnepi és hétköznapi részeire.

A *nyilvánosság látószögeit*, a búcsú *médiareprezentációját* az írott sajtóban, a televízió adásaiban és az interneten külön fejezetben mutattuk be. Milyen módon jelenítik meg a búcsút és a búcsújárókat helyi, regionális, országos lapok, milyen beszédmódok mutatkoznak meg, milyen sztereotípiák azonosíthatóak az írott és az elektronikus médiában? Hogyan dolgozik az újságíró, hogyan a Duna Televízió? Hogyan kapcsolják be a nézőt és olvasót a búcsúba, és hogyan kapcsolják ki a jelenlévőket a búcsúból? Nem kétséges, hogy a médiajelenlét alakítójává válik az ünnepnek, ámde ez inkább részletekre szorítkozik. Zajlik az a folyamat, melynek során még nem látszik, mennyire fogja a mediatizálódás a búcsú jellegét érinteni, mennyire fog egyfajta fesztiválosodáshoz vezetni.

Az, hogy Csíksomlyó *nemzeti kegyhely*, ugyancsak jó negyedszázada közismert. Hogyan vált azzá, milyen értelemben lehet egy kegyhely nemzeti, hogyan mutatkoznak meg a magyarságszimbólumok a búcsún – ezek a kérdések részleteikben eddig még nem voltak elemezve. Itt sem nélkülözhető a történeti visszapillantás a 19. század második felére, amikor először bukkant fel a *nemzeti* jelző, majd a 20. század első felére, különösen a második világháború éveire, amikor a nemzeti jelképrendszerek immár szorosan összekapcsolódtak a pünkösdi búcsújárással. A tárgyi jelképek mellett, mint a zászló és címer, a jeles emberek jelenléte is idevonható, hiszen jeles közéleti vezetők körül is kialakulnak és megfogalmazódnak vélemények, létrejönnek viszonyulások. Különösen jól megvilágítja a kegyhely nemzeti arculatát két konfliktusos eset: az 1993-ban keletkezett nézeteltérés az *István, a király* rockopera búcsú alkalmával tervezett bemutatása körül, valamint a *Babba Mária* alakja körüli viták. A nemzettudat, etnikai tudat és jelképek kutatásának sokfelé ágazó tematikájában ezzel a fejezettel csak érinteni tudtunk át-

fogóbb kérdéseket, és – talán méltányolható mértéktartással – nem törekedtünk típusalkotásra, szélesebb körű általánosításokra. Lényegesnek tartjuk az élményközösséget, ami évről évre kétségtelenül élő valósággá válik, szinte befoghatatlan gazdagságban és összetettségben. A nemzeti tudat kifejezésének is, akárcsak a búcsús szokásoknak, megvolt a maga rejtett múltja. Az, hogy Erdélyben egy „igazibb” magyar múlt, autentikusabb népi kultúra található fel, Magyarországon negyven évig csak sporadikusan, „alávetve” jelenhetett meg: színházi előadások sikerében, táncházakban, albumokban, Erdélybe járásban. Nem lehetett *tömegével* odamenni, közösen ünnepelni a helyiekkel. 1990 után néhány évig a nemzeti tudat kifejezése a múltban elrejtett nemzetiidentitás-kifejezés folytatása volt, majd a következő másfél évtized során erre ráerősített az, hogy ezt is újraalkották, tovább alakították. A szent és profán találkozásának, új dimenziók alakulásának „terepe” jött létre a kettős állampolgárságról szóló népszavazással, az uniós csatlakozással, a búcsúba irányuló szervezett zarándokturizmussal, az érték- és örökségtárak megjelenésével.

265. Búcsú a járvány után: elmaradhatatlan gyóntatás, régi kereszt, új technika (2021)

Zárszó: „Járjunk együtt!”

Ötszázhetvenöt évvel IV. Jenő pápa búcsú kiváltságokat biztosító brevije után és egy héttel a harmincadik szabadon megtartott búcsú előtt Ferenc pápa volt a kegyhely vendége, és csatlakozott mindazokhoz, akik a csíksomlyói kegyhelyen őrzött Mária-szobor előtt évszázadok óta fejet hajtanak. Húszévi várakozás teljesedett be ekkor, hiszen ezzel némileg feloldódhatott a csalódás II. János Pál pápa 1999-re várt látogatásának elmaradása miatt. Egy székelyföldi magyar, egy európai Mária-kegyhely került így rövid időre a világegyház figyelmének fókuszába, hogy aztán a maga módján élje tovább a saját életét, és továbbra is hitet, erőt adó zarándokhelye legyen az oda igyekvőknek.

A nyilvánosság számára 2019 januárjában jelentették be a látogatást, attól kezdve indulhatott meg a szervezés. Számos egyházi intézmény, bizottság, koordinátor, városi, megyei vezető és önkéntesek sokasága kapcsolódott be a munkába, amit vatikáni hivatalok is felügyeltek. Logisztikai, liturgikus és biztonsági szempontból alkalmassá kellett tenni a szabadtéri helyszínt, a két Somlyó hegy nyergét. A Hármashalom-oltár fölé nagy méretű tetőív készült, ami azóta is a helyén maradt. A felvezető út végébe hatalmas székelykaput készítettek, felújították a Jakab Antal Tanulmányi Házat, ahol a pápai mise utáni ebédet rendezték. Liturgikus bútorokat, ruhákat kellett tervezni és kivitelezni, dal készült, teljes vértetben készült a média. Mindehhez magyar állami támogatás is rendelkezésre állt.

Az igazán kényes kérdések az olyannyira várt látogatás karaktere körül forogtak: mennyiben szól az célzottan és kifejezetten az erdélyi magyar katolikusoknak. Minden vezető tudta, hogy a pápalátogatás szerte a világon figyelmet kelt, és ez alkalmat teremthet arra, hogy a romániai magyarok kisebbségi gondjai is reflektorfénybe kerülhessenek. Ezt természetesen román oldalon is számításba vették, és igyekeztek semlegesíteni az erre irányuló törekvéseket. A látogatás előtt is, utána pedig még inkább lehetett hallani-olvasni arról, hogyan korlátozzák a magyar nyelvű feliratok, szimbólumok használatát, a liturgia magyarul elhangzó részeit. Különösen is aggályosnak bizonyult állami szempontból a pápai misén elhangzó beszédek, köszöntések nyelve. Az olaszul elhangzó szentbeszédet először román, majd magyar tolmácsolásban hallgathatták meg a hívek: a csak magyarra tolmácsolás éppúgy megengedhetetlen volt, mint hogy az államnyelv a magyar után következzen. A pápalátogatás olaszul kitalált mottóját („Camminiamo insieme!”) románra és magyarra is lefordították. A „Járjunk együtt!” a látogatás gondosan

266. A 2019-es pápalátogatásra lefedték, leárnyékolták a Hármashalom-oltárt (2019)

megtervezett logójában hónapokon át minden sajtótájékoztatón és kiadványban látható volt, mégis: ezt a feliratot a hatóságok az utolsó pillanatban még a pápai miseruha hátoldalán is letakartatták. Az érsek köszöntő beszéde, amely egészen röviden felidézte a kegyhely múltját, négyszer ment át a román állami és a vatikáni cenzúrán. A kegyhelyet évszázadok óta gondozó ferenceses rend a látogatás során szinte teljesen láthatatlanná vált: az ő részükről nem hangzott el nyilvános beszéd, és őket sem köszöntötte senki. Az érkezőket előzetesen figyelmeztették, hogy senkinél ne legyenek lobogók, noha figyelmeztetésre a látogatás más helyszínein nem került sor. Utólag több közéleti szereplő, egyházi vagy állami vezető is szóvá tette, hogy olyanok sem juthattak fel a számukra fenntartott VIP-szektorba, akik az érvényes jegyükkel időben érkeztek, mert útjukat állták a biztonságiak – miközben román zászlókkal érkezőket fenntartás nélkül beengedtek. A programot úgy alakították, hogy sem a mise előtt, sem utána nem kerülhetett sor a pápa megszokott körjáratára a hívek közötti utakon. Mindebből sokan azt szűrték le, hogy az állam minden eszközzel minimalizálni akarta a magyar jelenlétet és annak látható megnyilvánulásait, fájdalmas sikerrel. Ezért a találkozást nem annyira a felszabadult öröm érzései követték, mint inkább a töprengő mérlegelések, óvatosan elejtett kritikák, a csalódottságot elleplező metaforák: „a ködön át is ragyogni látszott a Szűzanya tekintete”.⁹⁶⁰

⁹⁶⁰ Bodó–Oláh 2019. 81, 2019-06-21 Szucher.

Mivel a programba nem lehetett beiktatni a kegytemplom – és ezzel a kegyzobor – meglátogatását (és persze a ferences kolostorét sem), rendkívüli módon a kegyzobrot szállították át a templomból a nagymise helyszínére. Kisebb ellenkezés és vita ekörül is kibontakozott, hiszen eddig soha ilyesmi nem történt. A pápának az ősi kegyzobor iránti tiszteletét és megbecsülését kifejező szimbolikus gesztusa volt egy középkori kitüntetés legújabb kori felelevenítése, egy aranyrózsa ajándékozása.

A pápalátogatásra a hegy nyergébe százezres tömeg gyűlt össze; ez kisebb volt, mint egy „átlagos” pünkösdi búcsún, de nagyobb, mint a háromnapos pápalátogatás bármely más eseményén. Az esős, ködös időjárás, a szűk utak, a közlekedési, belép-tetési nehézségek ellenére az egybegyűltek néhány órán keresztül abban a tudatban voltak jelen, hogy egy soha nem volt, és ki tudja, lesz-e még esemény részesei lehetnek. Újabb nyilvános megerősítést kapott a kegyhely szentsége, ugyanakkor kimondatlanul a hely nemzeti jellege is.

Nem sokkal később, 2019 őszén jelent meg a nevezetes esemény emlékkönyve. A díszes kiállítású, fényképekkel gazdagon illusztrált, kétszáz oldalas kötetben a pápai szentbeszéd és az érsek köszöntője után mintegy harminc egyházi és civil szervező, önkéntes élménybeszámolója olvasható.⁹⁶¹ Az érdeklődő a legtöbbet innen tudhatja meg az eseményekről, előkészületekről, a szervezők fáradságairól és örömeiről.

267. A járvány után újra búcsús nagymisére gyülekezik a tömeg (2021)

⁹⁶¹ Bodó–Oláh 2019.

Egy héttel a pápalátogatás után következett a pünkösdi búcsú, szám szerint a harmincadik szabadon megtartott ünnep 1990 óta.

Egy évvel később, 2020 pünkösdjén a koronavírus-járvány miatt a búcsút zárándokcsoportok és tömeg nélkül tartották meg, csak a kegytemplom előtti téren gyülekeztek néhányan. Közben a Vatikánban „elfogadták” Jakubinyi György gyulafehérvári érsek lemondását. Az új érsek, Kovács Gergely a zárt templomban mondott szentmisét. Egy, az interneten elérhető videófelvétel megörökítette, ahogy a mise után a házfőnök és néhány fős kísérete a körmenet hagyományos útvonalán körbevitte a labarumot (a miséző püspök nélkül); a szabadtéren várakozók nem mentek velük.

A járvány utáni alakulás már e könyv lezárásának idejére esik. 2021-ben már szabadon lehetett menni, de igazi tömegek érkezésére csak egy évvel később, 2022-ben került sor. Időközben elhunytak a legidősebb ferences atyák és az újjáéledés fő szervezői, megint mások vették át a ferences rend és az erdélyi egyházmegye vezetését.

Ahogy az eddig is volt: a folytonosság és megújulás következik, új megfigyelések, értelmezések, és egy másfajta ünneplés ideje. Biztosak lehetünk benne: „Csik-somlyó” ezután is sokkal több lesz, mint egy szó, egyetlen szó, vagy mint egy név. A „titka”, a vonzereje tárgya marad a tudományos elemzéseknek éppúgy, mint ahogy azokat nélkülözve is kifejti a maga hatásait. Látható és láthatatlan módon egyaránt.

Hivatkozások

Szakirodalom és kéziratok

- A. GERGELY András (szerk.)
2002 *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.
2007 *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- ABLONCZY László
1983 A csíksomlyói passió és ami előtte van. *Tiszatáj* 37. évf. 10. sz. 74–85.
- AGAR, Michael H.
1980 *The professional stranger. An informal introduction to ethnography.* San Diego, Academic Press.
- ALBERT István
1998 Püspökjárás Csíkszeredában. A somlyói búcsú. A pálfalvi templom megáldása. *A Vasárnap Évkönyve 1998.* Szerk. Bodó Márta. Kolozsvár, Gloria Nyomda.
- ALSZEGHY Zoltán
1991 Vádlottak padján. In Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 12–26.
- ALSZEGHY Zsolt–SZLÁVIK Ferenc
1913 *Csíksomlyói iskoladrámák.* Budapest.
- AMBROZAY Beáta–NAGY Beáta–NOSKOVA, Jana
1999 Változás és állandóság a búcsúvásárban. In Pusztai Bertalan (szerk.): *Szent és profán közt. A szeged-alsóvárosi búcsú.* Szeged, JATE Néprajzi Tanszék, 25–29.
- AMBRUS Attila
2011 Gyergyóalfalu, István pap és a búcsújárás. *Kútffő. Kis magyar néprajz diákoknak.* VII. évf. 1–3. sz. 29–31. (<http://szekelykaroly.ro/fileok/Kutfo-13-14-15.pdf>)
- ANGYALOSY Eszter
2011 „Először Isten, aztán Szent Sebestyén”. *A védőszent-kultusz és jelentősége egy szicíliai településen.* Kézirat, PhD-értekezés, ELTE BTK Európai Etnológia Doktori Program.
- ANTAL Imre
1994 „Tisztetség adassék”. *Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium történetéből.* Csíkszereda, Pallas Akadémia.
- ÁRVAY Zsolt
1998 A bukaresti római katolikus magyarok vázlatos története. *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője 1994–1997.* Bukarest, Kriterion Kiadó, 87–100.
- ASZTALOS Ildikó
1992 *Hazajöttünk... Pünkösöd Csíksomlyón.* Kolozsvár, Gloria Kiadó.
- BÁLAN, Ionachie
2002 *A moldvai szerzetesek élete.* Budapest, Odigitria–Osiris Kiadó.
2008 *Három beszélgetés moldvai sztarecekkel.* Budapest, L'Harmattan Kiadó–Odigitria.

BALATONYI Judit

- 2011 Gyűrűváltás a csíksomlyói Szűz Mária-kegyszobor lába előtt. Egy gyimesi csángó eljegyzési rítus társadalmi karrierje és funkcióváltásai. *Erdélyi Múzeum* 73. évf. 1. sz. 63–84.
- 2017a Communitasok és versengő diskurzusok a gyimesből induló pünkösdi gyalogos zarándoklaton. *Ethnographia* 128. évf. 3. sz. 416–438.
- 2017b *A gyimesi lakodalmak. Közös kultúra és különböző identitások?* Budapest, Balassi Kiadó.
- 2019 Pünkösöd a gyimesbükki Ezeréves Határon. Etnikus és vallási versengések és ünnepi együttműködések. In Tánczos Vilmos–Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Krizsa János Néprajzi Társaság, 479–511.

BALÁZS Lajos

- 2018 *Nyergestető. A lelkiismeret ágkereszties-kopjafás temetője, a nemzeti kegyelet néprajzi földrajza*. Csíkszereda, Gutenberg Kiadó.

BALI János

- 2014 „Kortárs ősmagyarok”. Mítosz és kultúra. In Povedák István–Szilárdi Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris vizsgálata*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 24–33.

BÁLINT Sándor

- 1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Budapest, Franklin Társulat.
- 1943 *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népélet köréből*. Budapest, Veritas.
- 1944 *Boldogasszony vendégségében*. Budapest, Veritas.
- 1977 *Ünnepi kalendárium I–II*. Budapest, Szent István Társulat.
- 1978 *Karácsony, húsvét, pünkösöd*. Budapest, Szent István Társulat.
- 1983 *Szeged-Alsóváros. Templom és társadalom*. Budapest, Szent István Társulat.

BÁLINT Sándor–BARNA Gábor

- 1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, Szent István Társulat.

BÁLINTH János (szerk.)

- 1901 *A Bukaresti Szent István Király Egyesület Emlékkönyve*. (A bukaresti magyar egyházak és egyesületek rövid ismertetésével) Bukarest, 1901.

BALLAGI Aladár

- 1879 A csíksomlyói szent ferencendi zárda könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 4. évf. 4–5. sz. 266–267.

BALOGH Balázs (főszerk.)

- 2016 *Ethno-lore XXXIII*. (Vendégszerkesztők: Mészáros Csaba–Vargyas Gábor)
- 2017 *Ethno-lore XXXIV*. (Vendégszerkesztők: Mészáros Csaba–Vargyas Gábor)

BALOGH Elemér–KERÉNYI Imre

- 1982 *Csíksomlyói passió*. Budapest, Helikon Kiadó.

BALOGH Júlia

- 2017 *Miért a Duna Televízió?* In Csáky Zoltán (szerk.): *Volt egyszer egy kék Duna. Történetek, vallomások, tanulmányok a 25. évfordulón*. Budapest, Nap Kiadó, 44–48.

BALOGH Jolán

- 1943 *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet.

BALOGH Tamás Zoltán

- 2017 A Székely Gyors és a csíksomlyói zarándokvonatok története. *Cívissporta* 1. sz. 23–42.

BÁNDI Vazul

1894 A csíksomlyói róm. kath. főgymnasiumban fennálló „Mária Társulat”. A csíksomlyói róm. kath. Főgymnasium értesítője az 1893/94 tanévről. Csíkszereda, Györgyjakab Mártonnál, 1–29.

1901 Zarándoklásunk célja, a csíksomlyói kegyhely ismertetése. In Bálinth János (szerk.): *A Bukaresti Szent István Egyesület Emlékkönyve*. Bukarest, 24–41.

BANDINUS

1648 Marcus Bandinus Marcianopolisi érseknek, Moldva apostoli adminisztrátorának jelentése a Hitterjesztés Szent Kongregációjához egyházlátogatási körútjáról. In Benda Kálmán (szerk.): *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. I. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1989. 342–422.

BARA Béla

2007 Kiss Elemér, az osztálytárs és a barát. In Borsodi László et al. (szerk.): *A Csíkszeredai Márton Áron Gimnázium Évkönyve a 2006–2007. tanévről*. Csíkszereda, 17–19.

BÁRDI Nándor–ÉGER György (szerk.)

2017 *Magyarok Romániában 1990–2015*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó.

BÁRDI Nándor–PÁL Judit (szerk.)

2016 *Székelyföld története*, I. Kolozsvár–Székelyudvarhely–Budapest, Erdélyi Múzeum–Egyesület–Haáz Rezső Múzeum–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

BARLAY Tamás

2017 A csíksomlyói búcsú. In Csáky Zoltán (szerk.): *Volt egyszer egy kék Duna. Történetek, vallomások, tanulmányok a 25. évfordulón*. Budapest, Nap Kiadó, 62–64.

BARNA Gábor

1986 A búcsúvásár. In Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): *Árucseré és migráció. A 75 éves Gunda Béla professzor tiszteletére Tokajban 1985. október 28–29-én megrendezett tanácskozás anyaga*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 39–50.

1990a *Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon*. Budapest–Gyoma, Panoráma–Kner.

1990b Tallózás a népi vallásosság európai irodalmában. *Helikon Irodalomtudományi Szemle* 36. évf. 1. sz. 109–113.

1993 Moldvai magyarok a csíksomlyói búcsún. In Halász Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokor kezemtül...”. Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest, Lakatos Demeter Egyesület, 45–61.

1999 Remeték a XVIII. századi egri egyházmegyében. In Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 467–476.

2001 *Búcsújárók. Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban*. Budapest, Lucidus Kiadó.

2003 *Egy szent raktár*. Szeged, Néprajzi Tanszék.

2012 A megújító hagyomány. A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában. In Landgraf Ildikó–Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, 623–638.

2014 Mária-kegyhelyek. In *Vallási néprajzi tanulmányok*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 167–175.

BARNA Gábor (szerk.)

1998 *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Szeged–Budapest, Néprajzi Tanszék–Magyar Néprajzi Társaság.

2001 *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Szeged, Néprajzi Tanszék.

2017 *Különvonaton. A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban*. Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport–SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

BARTA Gábor

1986 A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéséhez. In Kiss Gy. Csaba–Kovács István (szerk.): *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 37–43.

BARTALIS János

2001 *Halálra ítélve. Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története 1949–1989-ig testvérek vallomása alapján*. Déva, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BARTALIS János (szerk.)

2005 *Albert atya*. Cluj-Napoca, Szent István Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BÁRTH Dániel

2012 Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp* 2. évf. I. sz. 9–21.

2015 Katolikus felvilágosodás és vallási mentalitás. In Smid Bernadett (szerk.): *Minden dolgok folytatása. Tanulmányok Deáky Zita 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 509–523.

2016 *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest, Balassi Kiadó.

BÁRTH Dániel (szerk.)

2013 *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék.

BÁRTH János

1980 Az illanci tanyák népének hajósi búcsújárása. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI–XII. 59–117.

1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In *Magyar néprajz nyolc kötetben*. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. VII. kötet. *Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 329–424.

2000 *A vigasztaló Napbaöltözött Asszony*. Szeged, Agapé Kiadó.

2007 *Az eleven székely tizes. A csikszentgyörgyi és a csikbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

BARTHA Elek

2015 Vallás és etnikum. In Bartha Elek–Keményfi Róbert–Nagy Éva (szerk.): *Műveltség és hagyomány. Hon- és népismeret pedagógus továbbképzés*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 34–48.

BEDNÁRIK János

2018 *A csodatévő tölgy őrzői. Trinitárius kéziratok a 18. századi Makkosmáriáról*. Budakeszi, Budakeszi Helytörténeti Egyesület.

BEKE György

1980 *Fölöttünk a havasok*. Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó.

1994 *Hadi utak Erdélyben*. Kolozsvár, NIS Kiadó.

BENCsik János

2005 *Kiengesztelődés*. Budapest, Magyar Napló Kiadó–Springer.

BENDA Kálmán–KENÉZ Győző

1989 Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről 1650. In *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*. VI. kötet. 210–232.

BENEDEK Domokos

1996 *Egy erdélyi ferences San Diego-ban*. Kolozsvár.

1998 *A kegytemplom karnagya. Valér testvér életútja I–II*. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

2002 Távlati visszatekintés (1992). In *Az erdélyi ferences rendtartomány*. II. kötet. Vál., szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 211–223.

BENEDEK Domokos–PAP Leonárd–FODOR György (szerk.)

1995 *Schematismus. A Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története, név- és adattára*. Szászváros, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BENEDEK Fidél

1944 *Csíkсомlyó IV. Jenő pápa levelének tükrében*. Kolozsvár.

1945 *Tatárbetörés Csíkba 1661-ben*. Kolozsvár.

2000a *Csíkсомlyó. Tanulmányok*. Szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

2000b *Csíkсомlyó – a pápai bazilika*. In *Csíkсомlyó. Tanulmányok*. Szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 113–121.

2002a *A Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története. I. rész. (1440–1640)*. In *Az erdélyi ferences rendtartomány*. I. kötet. Vál., szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 7–205.

2002b *Igaz történelmi beszámoló a Szent István királyról elnevezett erdélyi rendtartományról*. Latinból fordította P. Mészáros György. In *Az erdélyi ferences rendtartomány*. II. kötet. Vál., szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 29–87.

2002c *Az erdélyi ferences rendtartomány legfontosabb problémái*. In *Az erdélyi ferences rendtartomány*. II. kötet. Vál., szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 187–194.

2002d *Dexteritas et industria fratrum. Ferencesek 25 évi működése alkotásokban*. In *Az erdélyi ferences rendtartomány*. II. kötet. Vál., szerk. Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 195–203.

2005 *Ferences kolostorok*. Sajtó alá rendezte Sas Péter. Csíksereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

BENEDEK H. János

1998 *Turizmus és helyi társadalom. A faluturizmus esélyei Székelyföldön egy konkrét példa tükrében*. In Fejős Zoltán (szerk.): *A turizmus mint kulturális rendszer*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 103–110.

BENKÓ Elek

1998 *A székelyek betelepülése Erdélybe*. In *Történelmünk a Duna medencében*. Kolozsvár–Temesvár, Romániai Magyar Népfőiskolai Társaság–Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület–Ormós Zsigmond Közművelődési Társaság, 50–65.

BENKŐ Elek–MENDE Balázs Gusztáv–MIHÁLY Ferenc–MUCKENHAUPT Erzsébet

- 2016 A csíksomlyói középkori kegyszobor a roncsolásmentes vizsgálatok és a történeti kutatások tükrében. In Dáné Veronka–Lupescuné Makó Mária–Sipos Gábor (szerk.): *Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 17–38.

BERECZ Sándor

- 1986 *Zarándokok könyve*. Bački Vinogradi, Római Katolikus Plébánia.

BERNARD, Russel H.

- 1988 *Research Methods in Cultural Anthropology*. Newbury Park, SAGE Publications.

BIBÓ István

- 1986 Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. 1945–1949. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 621–797.

BICZÓ Gábor

- 2018 A „Mi” és a „Másik”. Az idegen megértésének tudománytörténeti vázlat a antropológiában a 19. század második felétől napjainkig. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

BICSOK Zoltán

- 2009 Kolostor az ország végén – a csíksomlyói ferencesek kulturális hatása a Székelyföldön. In *Csiki olvasókönyv*. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály–P. Buzogány Árpád. Csíkszereda, Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont–Hargita Kiadóhivatal, 68–100.

- 2010 „...hogya az ő jó igyekezete porba ne menne...” A csíksomlyói ferences gimnázium Szent Mihály Arkangyalról nevezett szemináriumára vonatkozó iratok a csíkszeredai levéltár kezelésében (1765–1840). A *Csiki Székely Múzeum Évkönyve* VI. 159–184.

- 2011 „...a csík somlyai iskoláknak igazításokra és jobbításokra...” A ferences tanintézmények építkezési munkálataira vonatkozó iratok a csíkszeredai levéltárban (1767–1839). A *Csiki Székely Múzeum Évkönyve*, VII. 73–96.

BIRÓ A. Zoltán

- 1992 A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. *Regio* 3. évf. 4. sz. 61–71.

- 1997 *Hétköznapi humorvilág*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

- 1998 *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

BIRÓ A. Zoltán–BODÓ Julianna

- 1998 A „hargitaiság”. Egy régió kultúraépítési gyakorlatáról. In Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 195–210.

BIRÓ Albin–BIRÓ A. Zoltán

- 1994 Elszegényedési jelenségek a Csiki-medencében. *Hitel, Erdélyi Szemle* 1. sz. 21–30.

BIRÓ Mária

- 2003 A szociális testvérek a nehéz évek alatt. In Farmati Anna–Gábor Csilla (szerk.): *Jelnek állítottalak... Emlékkönyv a Szociális Testvérek Társasága és Romániai Kerülete alapításának 80. évfordulójára*. Csíkszereda, Tipographic Könyvkiadó.

BODEANU, Denisa–NOVÁK Csaba Zoltán

- 2011 *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története*. Pálfi Géza élete a Securitate irataiban. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

BODÓ Julianna (szerk.)

1996 *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

1998 *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

BODÓ Julianna–OLÁH Sándor (szerk.)

1997 *Így élünk. Elszegényedési folyamatok a Székelyföldön*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

BODÓ Márta–OLÁH Zoltán (szerk.)

2019 *Ferenc pápa Csíksomlyón*. Kolozsvár, Verbum Kiadó.

BORBÉLY Éva

1994 „Fényes vót, úgy rebegett...” Csíkfalusi búcsújárók Csíksomlyón. In Lukács János (szerk.): *Változás diákszemmel. A magyar Néprajzszakos Hallgatók II. Nemzetközi Konferenciáján elhangzott előadások*. Illyefalva, 1993. okt. 14–18. Kolozsvár, KMDSZ Néprajzi Szakosztálya, 59–62.

BOROS Fortunát

1924 *A csíksomlyói kegyszobor története*. Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura (új kiadása: Budapest, Nemzeti Örökség Kiadó, 2012).

1943 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Kolozsvár, Szent Bonaventura.

1994 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Csíkszereda, Pallas Akadémia.

BORSODI László–GERGELY István–MIKLÓS József

1996 *Fehér lovon a székely legendákba. Márton Áron és Csíksomlyó*. Csíksomlyó, Csíksomlyói Plébánia.

BORSOS Balázs

2017 Sűrű leírás – operacionális modell – hipermediális elemzőkörnyezet. A magyarázat szerepe a néprajztudományban. In Tolcsvay Nagy Gábor (szerk.): *Megértés és megértetés. A magyarázat a bölcsészettudományban*. Budapest, Gondolat Kiadó, 76–95.

BOSNYÁK Sándor

1981 A csíksomlyói napvárók. *Múzeumi Kurír* 36. sz. 30–36.

1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. In Hoppál Mihály (szerk.): *Folklór Archivum* 14. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 68–157.

BOTÁR István

2008a Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. In Hoffmann István–Tóth Valéria: *Helytörténeti tanulmányok* 3. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

2008b A csíksomlyói Szent Péter és Pál-plébániatemplom régészeti kutatása (2002–2005). *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2007–2008*. 17–74.

2009 *Kövek, falak, templomok. Régészeti kutatások Csík középkori templomaiban 2002–2007 között*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó–Csíkszereda Kiadóhivatal.

2011 Falvak, szegek, tizesek. Megjegyzések Csík középkori településtörténetének kérdésköréhez. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, VII. 11–26.

2012 Vármegyei enklávék, magánbirtokok, mezőváros a középkori Csíkban. *Székelyföld* XVI. évf. 6. sz. 97–118.

2014 Árpád-kori településrészlet Csíksomlyón. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 10. 29–46.

2019 Anjou-kori pince Csíksomlyón. *Acta – Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 13–14. 9–16.

BOTTONI, Stefano

2008 *Sztálin a székelyeknél. A Magyar Autonóm Tartomány története (1952–1960)*. Csík-szereda, Pro-Print Könyvkiadó.

2014 Tudományos ördögüzés? Az állambiztonsági múlt emlékezete és feldolgozása az 1989 utáni Romániában. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai: mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest, Libri, 211–232.

BRANDT, Juliane

2013 Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In Lukács Anikó (szerk.): *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. A 2011. évi győri konferenciájának kötete*. Budapest, Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 9–26.

BRAUCH Magda (összeáll.)

2008 *Csiksomlyó hazavár. Antológia*. Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat.

CONVERSI, Daniele

1997 *The Basques, the Catalans and Spain. Alternative Routes to Nationalist Mobilisation*. London, Hurst & Company.

CZÉGÉNYI Dóra

1999 Magyar–román interetnikus kapcsolatok vallási vetülete. A román pap alakja egy erdélyi közösség hiedelemrendszerében. In Borbély Éva–Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 29–43.

2014 A román pap hiedelemköre a magyar népi kultúrában. In *A mágiikus erejű pap. Szerepek és helyzetek*. Válogatta és sajtó alá rendezte Czégényi Dóra. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 331–414.

CSÁKY Zoltán (szerk.)

2017 *Volt egyszer egy kék Duna. Történetek, vallomások, tanulmányok a 25. évfordulón*. Budapest, Nap Kiadó.

CSANÁDY András

1994a Családi gazdálkodás a Homoród-vidéki falvakban. *Hitel, Erdélyi Szemle* 2. sz. 21–29.

1994b A Kis-Homoród menti falvak gazdálkodása felmérésének tapasztalatairól. *Hitel, Erdélyi Szemle* 2. sz. 29–51.

CSEKE Péter

1995 *Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*. Marosvásárhely, Mentor Könyvek Kiadó.

CSEKE Péter–MOLNÁR Gusztáv (vál., szerk.)

1989 *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Budapest, Héttorony Kiadó.

CSIBI Norbert–VARGA Szabolcs

2015 „Máriát dicsérni hívek jöjjetek”. *A máriagyüdi búcsújárás története*. Pécs, Pécsi Egyházmegye.

CSIFFÁRY Gergely

2006 Csodaforrások, szentkutak emlékei Heves megyében. *Agria (Az Egri Múzeum Évkönyve)* 42. 405–423.

Csiksomlyó, pünkösdi búcsú 1998 Szervezési és magartartási útmutató. (A búcsúra kiadott, szerzők, szerkesztők, a kiadás helye és kiadó nélküli képes füzet 16 oldalon.) Újabb kiadások: 2001, 2004, 2005.

CSOMA Zsigmond

1988 *Moldvai csángó magyarok*. Budapest, Corvina Kiadó.

CSUKOVITS Anita

- 2007 Vásár és vásárlás, avagy hogyan éltünk a lehetőséggel (Kettőn áll a vásár). In Fejős Zoltán–Frazon Zsófia (szerk.): *Pillanatképek a mából. A kortárs kultúra múzeumi feldolgozása*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 43–47.

CSUKOVITS Anita (szerk.)

- 2006 „Kettőn áll a vásár...” Igény- és készletváltás a váci vásárok országos – állat- és kirakodóvásár, búcsúvásár, népművészeti kirakodóvásár – árukinálatában. A *Tragor Ignác Múzeum kiállítása*. Vác, Vác Város Önkormányzata.

CSUKOVITS Enikő

- 2003 *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete.

DACZÓ ÁRPÁD Lukács

- HD *P. Daczó Lukács háztörténeti feljegyzései*. Kézirat a Kriza János Néprajzi Társaság Archivumában, jelzet: P56-LJ. (Másolata tulajdonomban.)
- 1980 A gyimesi Babba Mária. In Faragó József–Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. Bukarest, Kriterion Kiadó, 231–239.
- 1991 *Népünk hitvilága*. h. n., k. n. [Kolozsvár, Gloria Nyomda].
- 1997 Napkelte-nézés Csíksomlyón. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Szerk. S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 168–173.
- 2000 *Csíksomlyó titka*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- 2003 *Hosszú utak megszomorodának... Archaikus népi imádságok, ráolvasók, szentes énekek Erdélyből és Moldvából*. Sajtó alá rendezte Takács György. Budapest, Magyar Napló Kiadó.
- 2010 *Csíksomlyó ragyogása*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.
- 2013 *Daczó Árpád (P. Lukács OFM) élete, naplói, levelezése és más feljegyzések alapján*. Sajtó alá rendezte Kozma Mária. h. n., k. n. [Csíkszereda].

DANIEL, Krystyna–DURHAM, W. Cole

- 1997 A vallási azonosságtudat mint a nemzeti identitás összetevője. *Fundamentum* 1. évf. 2. sz. 5–18.

DARVAS LÓRÁNT

- 2011 A csíksomlyói Salvator- és Passió-kápolnák régészeti kutatása. *Csiki Székely Múzeum Évkönyve* VII. 33–49.

DARVAS-KOZMA JÓZSEF

- 2011 *A csíksomlyói búcsú eredettörténete*. h. n. [Csíkszereda].

DEMETER Csanád

- 2008 A szocialista fesztiválok megyénkben. *Örökségünk* 2. évf. 1. sz. 14–15.
- 2012 Hogyan ünnepeltek a szocializmusban a Hargita lábainál? Itthon / *Transindex* portál, 2012. március 24. (<http://itthon.transindex.ro/?cikk=16910>)

DÉNESI Tamás

- 2001 Remeték a veszprémi egyházmegye területén a XVIII. században. In S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 5. Konferencia Pápán 1999. június 22–24.* Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 79–111.
- 2005 Ferences harmadrendi remeték a veszprémi egyházmegyében a XVIII. században. In Óze Sándor–Medgyesy S. Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Budapest–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK–METEM, 323–339.

DÉRI Balázs (szerk.)

- 2013 *Conversio. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai.* Budapest, ELTE BTK Vallástudományi Központ.

DETRICHNÉ TÖRÖK Zsuzsa

- 1990 Kultúra és szakralitás a moldvai csángóknál. *Szociológia* 1990. 3–4. sz. 223–237.

DEZSŐ László–MUCKENHAUPT Erzsébet–P. URBÁN Erik

- 2014 *Csíkсомlyó képes album.* Csíkсомlyó, Csíkсомlyói Ferences Rendház.

DIÓS István (ford.)

- 2000 *A búcsúk kézikönyve. Szabályok és búcsúengedélyek.* Budapest, Szent István Társulat.

DIÓS István (főszerk.)

- 1993–2014 *Magyar katolikus lexikon.* I–XVII. kötet. Budapest, Szent István Társulat.

DIÓSZEGI László–R. SÜLE Andrea

- 1990 *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Budapest, Magyarországtudató Intézet.

Dominus Dei Decorem...

- 1968 Decretum de titulo Basilicae Minoris. *Acta Apostolicae Sedis* 60 (1968) 536–539. <https://www.vatican.va/archive/aas/documents/AAS-60-1968-ocr.pdf> (letöltve: 2021. október 10.)

DOMOKOS György (ford.)

- 2005 *A népi jámborság és liturgia direktórium: alapelvek és iránymutatók.* Budapest, Szent István Társulat.

DOMOKOS Pál Péter

- 1940 *Adalékok Moldova történetéhez.* Cluj–Kolozsvár.
 1979 „Édes hazámnak akartam szolgálni”. Budapest, Szent István Társulat.
 1987 *A moldvai magyarság.* Budapest, Magvető Kiadó.
 1988 *Az én Erdélyem. Domokos Pál Péter elmondja életét.* Szerk. Balogh Júlia. Budapest, Vita Kiadó.
 1989 *Rendületlenül... Márton Áron, Erdély püspöke.* Szerk. Hidvégi Máté. Budapest, Eötvös Kiadó–Szent Gellért Egyházi Kiadó.
 1991 Pünkösdi búcsú Csíkсомlyón. *Honismeret* XXI. évf. 2. sz. 34–36.

EADE, John

- é. n. *Marian Pilgrimage and Popular Piety.* https://www.academia.edu/29921809/Marian_Pilgrimage_and_Popular_Piety (letöltve: 2020. január 15.).

ÉGER György–LANGER, Josef

- 2001 (szerk.) *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában.* Budapest, Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.

Egészen szép vagy, csíkсомlyói Szűz Anyánk.

- 2015 *Csíkсомlyói fotóalbum Csaba testvér imáival és elmélkedéseivel.* h. n. [Budapest], Dévai Szent Ferenc Kiadó.

Egészen szép vagy, Mária.

- 2009 *Csíkсомlyói búcsús szentbeszéd.* A szentbeszédet gondozta Fr. Laczkó Dávid–Anaklét OFM. Gyergyószentmiklós, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

EGYED Emese

- 1990 Szép Szűz Mária sír. *Helikon* I. évf. 24. sz. (június 15.) 1, 3.

ELŐD István

1983 *Katolikus dogmatika*. Budapest, Szent István Társulat.

ERDÉLYI Zsuzsanna

1976 *Hegyet hágek, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest, Gondolat Kiadó.

1988 Archaikus népi imádságok. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.) *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. Főszerk. Vargyas Lajos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 692–748.

ERDŐ Péter (szerk., ford., magyarázatok)

1997 *Az egyházi törvénykönyv*. Budapest, Szent István Társulat.

ERIKSEN, Thomas Hylland

2008 *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai megközelítések*. Budapest–Pécs, Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

ERM, Siiri

2010 *Palverändurid tänapäeva Csiksomlyó frantsiskaanide kirikus ja nende suhe neitsi Maarjasse* [Csiksomlyói zarándoklatok és a Szűz Mária-kultusz]. Szakdolgozat a Tartui Egyetem Bölcsészkarának finnugor szakján. <http://www.murre.ut.ee> (letöltve: 2020. január 31).

ERŐS Ferenc

1995 Identitás és modernizáció. In Kapitány Gábor–Kapitány Ágnes (szerk.): *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 423–431.

ERŐS Ferenc (szerk.)

1996 *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról*. Budapest, Scientia Humana.

ERŐS Ferenc Modeszt

1852 *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*. Brassó, Römer és Kammer.

ESTERHÁZY Pál

1696 *Mennyei korona... az az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti... Nagyszombat*.

1994 *Az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti... (A faksimile szöveget közzéteszi Kőszeghy Péter, a kísérőtanulmányt írta Knapp Éva–Tüskés Gábor)* Budapest, Balassi Kiadó (eredeti: Nagyszombat, 1690).

ETÉDI Gedő János

1843 Székely szokások. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1985. 332–361.

FARAGÓ József

1996 A csiksomlyói pünkösdi búcsú. *Hitel* 9. évf. 2. sz. 72–79.

FARBÁKY Péter–SERFŐZŐ Szabolcs (szerk.)

2004 *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum.

FÁY Zoltán

2011 Nagypéntek, húsvétok, pünkösdök. A csiksomlyói misztériumdrámák háromszáz éve. *Magyar Szemle* XX. évf. 9–10. sz. 161–167.

FEDELES Tamás

2015 *„Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban*. Pécs, Kronosz Kiadó.

FEHÉR Gyöngyvér Rozália

2016 A zarándoklat lett az életem – a Mária-út az álmom. Interjú Dr. Szabó Tamással. *Szín* 17. évf. 5. sz. 28–31.

FEISCHMIDT, Margit

- 2008 The Hungarian Transylvania: symbolic reconstruction of lost territories. *Hungarian Studies. A Journal of the International Association for Hungarian Studies and Balassi Institute* 22. évf. 1–2. sz. 119–133.

FEJES Ildikó

- 2018 *A vallásosság történelmi és szociológiai dimenziói Csikban*. Csíkszereda, Státus Kiadó.

FEJŐS Zoltán (szerk.)

- 1998 *A turizmus mint kulturális rendszer. Tanulmányok*. Budapest, Néprajzi Múzeum.

FÉL Edit

- 1991 A saját kultúrájában kutató etnológus. *Ethnographia* 102. évf. 1–8.

FÉL Edit–HOFER Tamás

- 2010 „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Budapest, Korall.

- 2016 *Az átányi parasztember szerszámai*. Budapest, Méry Ratio Kiadó.

FERENCZ Imre (szerk.)

- 1997 *Történetek a fogságból. Hatvan székely hadifogoly*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.

FERENCZI Sándor

- 2009 *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum Kiadó.

FILEPNÉ KOVÁCS Krisztina (szerk.)

- 2012 *A Mária Út hálózat és kialakítása*. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem.

FODOR Sándor

- 1979 *Tíz üveg borvíz. Tünődés séta közben*. Bukarest, Kriterion Kiadó.

- 1991 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincseiről*. Csíkszereda, Syrinx.

FOSTER, George McClelland

- 1979 *Tzintzuntzan. Mexican peasants in a changing world*. New York, Elsevier.

FOSTER, George McClelland–SCUDDER, Thayer–COLSON, Elisabeth–KEMPER, Robert V. (eds.)

- 1979 *Long-term field research in social anthropology*. New York, Academic Press.

FOSZTÓ László

- 1999 Csíksomlyó és Barát. In Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 103–111.

FRAUHAMMER Krisztina

- 1999 *Levelek Máriához. A máriakálnoki kegyhely vendégkönyve*. Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.

- 2012 *Írásba foglalt vágyak és imák. Magyar kegyhelyek vendégkönyveinek összehasonlító elemzése*. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

- 2014 Egy öltöztetett Mária-szobor titkai. In Gyöngyössy Orsolya–Limbacher Gábor (szerk.): *Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében: Tanulmánykötet a 90 esztendőös Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 82–96.

FRISNYÁK, Zsuzsa

- 2017 Kéjutazók és zarándokvonatok. A vasúthasználat kultúrája és szokásai a 19. században. In Barna Gábor–Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Különvonaton. A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék–MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 11–26.

FÜREDI Zoltán

- 2004 Busójárás, az élő rítus. In Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón. Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13–15*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 315–357.

GAÁL Károly

- 2009 *Az andocsi Mária gyermekei. Adatok az andocsi búcsújáráhely néprajzához.* Doktori értekezés 1946. Szerk. Barna Gábor. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

GAGYI József

- 1990 Kegyhely és ünnepe. Csíksomlyó – Pünkösöd. *Művelődés* XXXIX. évf. 6–7. sz. 3–11.
 1994 Hagyományteremtés, -ápolás, -rombolás. (Csíksomlyói Búcsú – 1994.) *Művelődés* XLVI. (XLIII.) [XLVII.!] évf. 9. sz. 35–36.
 1997 Passio Domini nostri Jesu Christi, Csíksomlyó 1997. *Művelődés* L. évf. 10. sz. 1997. október, 8–9.
 2003 1949-es jelentés az ellenségről. *Magyar Kisebbség Új sorozat*, VIII. évf. 2–3. (28–29.) sz. 185–197.
 2004 *A krízis éve a Székelyföldön 1949.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
 2005 Magyar Autonóm Tartomány: egy centralizációs kísérlet. Hatalom, értelmiségiék, társadalom. In Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az „ötvenes” években. Tanulmányok.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 398–420.
 2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez.* Marosvásárhely, Mentor Könyvek Kiadó.

GAGYI Katinka

- 2009 A kommunista államvezetés fellépései a felekezeti oktatással szemben. *Magiszter* 2009. nyár 68–74.

GÁL Ferenc–ERDŐ Péter

- 1996 Búcsú. In Diós (főszerk.) 1993–2014, II. kötet. 59–61.

GARDA Dezső

- 2012 *A kastély árnyékában. Gyergyószárhegy története 1849-ig.* Csíkszereda, Státus Kiadó.

GAZDA Enikő–BENEDEK H. Erika

- 1997 Pusztinaiak csíksomlyói búcsújárása 1993-ban. In *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról.* Szerk. Pozsony Ferenc. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 259–285.

GEERTZ, Clifford

- 1994 Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások.* Vál., szerk. Niedermüller Péter. Budapest, Osiris Kiadó, 170–199.

GEREBEN Ferenc–TOMKA Miklós

- 2000 *Vallásosság és nemzetudat. Vizsgálódások Erdélyben.* Budapest, Kerkai Jenő Egyháztudományi Intézet.

GICZI Johanna–SIK Endre

- 2004 A települések kapcsolati tőkéjének egy típusa: a testvértelepülések. *Szociológiai Szemle* 14. 34–54.

GLÓSZ Miksa

- 1884 *A csíksomlyói Szent Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662–1884-dik évig megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes címtára.* Csik Somlyón, a zárda betűivel.

GODÓ Mihály SJ

- 2002 *Önéletrajz.* Kolozsvár, Glória Kiadó.

GORDÁN Edina

- 2019 *A dési ferences rendház könyvtárának régi állománya.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ.

GYÁRFÁS Piroska

1975 Beszámoló a pünkösdi nagybúcsúról. *Szolgálat* 27. sz. 57–59.

GYÖNGYÖSSY Orsolya

2014 *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében.* Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

GYÖRFFI Pál

1989 *Az Erdélyi Ferences Kustódia története.* Latinból fordította és a bevezetést írta Domokos Pál Péter. Budapest, k. n.

GYÖRFY Eszter

2012 Csodák és csodatörténetek a szőkefalvi kegyhelyen. In Pócs Éva (szerk.): *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallásos életéről.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 75–229.

HAJDU Demeter Dénes

1984 A Vigilia beszélgetése Domokos Pál Péterrel. *Vigilia* 49. évf. 8. sz. 615–625.

HALÁSZ Péter

2000 A Lakatos Demeter Egyesület tíz esztendeje. *Honismeret* 28. évf. 1. sz. 69–75.

HARANGOZÓ Imre

1990 *Radna fényes csillaga. A máriaradnai búcsújárásról és az újkígyósiak Radna-járásáról.* Újkígyós, szerzői kiadás.

2001 „Jertek kössünk Máriának szűzfejére koszorút...” A csíksomlyói búcsújárásról. *Túrán* IV. évf. 3. sz. 79–85.

2003 Jézushágón. A csíksomlyói búcsújárásról és a kegyhely történetéről. *Kárpátia* III. évf. 7. sz. (2003. július) 39–44.

HD–CC

Historia Domus Conventus Csíksomlyóiensis ab anno 1979–2004. (A csíksomlyói rendház háztörténete.) Kézirat a csíksomlyói ferences rendházban.

HD–St

A Szent Istvánról Nevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány Historia Domusa 1991–1998. Kézirat, a kolozsvári ferences rendház tulajdonában.

HENCZ Hilda

2009 *Magyarok román világban.* A Kárpátokon kívüli román térségben élő magyarok és a bukaresti magyar sajtó, 1860–1941. Bukarest, Carosom '94 Srl.

2016 *Magyar Bukarest.* Ford. János András. Budapest, Magyar Napló Kiadó.

HETÉNY János

2000a *Nagyboldogasszony virrasztása. A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepmunka jegyzetei, 1951–1952.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

2000b *A győri vérrel könnyező Szűzanya kultusztörténete.* Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.

2001 Népi Mária-tiszteletünk teológus szemmel. In Barna Gábor (szerk.): *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete.* Szeged, Néprajzi Tanszék, 28–40.

2011 *A magyarok Máriája.* Budapest, Szent István Társulat.

„HÍVEI”

1982 Écsy László János ferences főatya (1919–1982). *Szolgálat* 55. 101–103.

HOFER, Tamás

1979 Hungarian ethnographers in a Hungarian village. In Foster, George M. et al. (eds.): *Long-term field research in social anthropology.* New York, Academic Press, 85–101.

HOI-YAN, Gabriel Chow

2003 *Basilicas. Historical and Canonical Development*. Toronto, St. Augustine's Seminary. <http://www.gcatholic.org/basilicas/bas001-excerpts.pdf> (letöltve: 2017. november 20.).

HORVÁTH István

2016 Jakab-hegyi remeték élete a 18. században. In Sarbak Gábor (szerk.): *Pálosaink és Pécs*. Budapest, Szent István Társulat, 81–91.

HUNFALVY János–ROHBOCK Lajos

1864 *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Darmstadt.

HUNYA Gábor (szerk.)

1990 *Románia, 1944–1990. Gazdaság- és politikatörténet*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

HUSZÁR Andrea Magdolna–MAGYAR Zoltán

2021 „Ott, ahol a szeretet születik...” *Daczó Árpád Lukács 100. Ünnepi írások*. Visegrád, Tündér Ilona Népmese Egyesület.

IANCU Laura

2011 *Jeles napok, ünnepi szokások a moldvai Magyarfaluban*. Budapest, Lucidus Kiadó.

2013 *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi monográfia*. Budapest, Balassi Kiadó.

2017 *Peremlében. Tanulmányok a moldvai magyarok vallásosságáról*. Budapest, Lucidus Kiadó.

ILLÉS Anna

2015 Hagymány, vallás, identitás: Néprajzi közelítések az újtáltosság jelensége felé. In Povedák István–Hubbes László (szerk.): *Már a múlt sem régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 223–235.

ILYÉS Sándor–PETI Lehel–POZSONY Ferenc (szerk.)

2010 *Moldvai csángók 1990–2010*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

ILYÉS Zoltán

2008 *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében*. Budapest, Lucidus Kiadó.

2013 A gyimesbükki „ezeréves határ” politikai instrumentalizálása. *AntroPort.hu (Tél)* 1–15.

2014a Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése. In Feischmidt Margit (szerk.): *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan Kiadó–MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 290–340.

2014b A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. Kutatótörténeti vázlat. *Regio* 22. évf. 2. sz. 66–113.

IMETS Fülöp Jákó

1890 Dr. Haynald Lajos és a csíksomlyói iskolák. In *A csíksomlyói róm. kath. főgymnasium értesítője az 1889–90. tanévről*. Csíkszereda, 3–61.

Indulgentiarum...

1967 *Indulgentiarum doctrina*. VI. Pál pápa apostoli konstitúciója a bűcsúkról. https://www.vatican.va/content/paul-vi/hu/apost_constitutions/documents/hf_p-vi_apc_01011967_indulgentiarum-doctrina.html (letöltve: 2021. október 10.)

International and National Shrines. <http://www.gcatholic.org/churches/shrine.htm> (letöltve: 2019. január 12.).

IPOLYVÖLGYI NÉMETH J. Krizosztom

1991 *Bűcsújárók könyve*. Balassagyarmat, Novitas-B. Kiadó.

ISTVÁN Lajos

1994 Jeles napok Korondon. In Kós Károly–Faragó József (szerk.): *Népismereti dolgozatok* Bukarest, Kriterion Kiadó, 228–250.

IVANCSÓ István

1996 „Üdvözlégy, Istennek szeplőtelen Jegyese!” Az Akatiszthosz hümmosz. Nyíregyháza, Örökségünk Kiadó.

IVANCSÓ István (szerk.)

2005 „Téged jöttünk köszönteni”. A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga. Nyíregyháza, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.

JAKAB Albert Zsolt–PETI Lehel

2005 A kettős állampolgárság kudarcának rituális válaszreakciói a nyilvánosságban. *Székelő* 9. évf. 12. sz. 107–124.

JAKAB Gábor (szerk.)

2009 *Hús éve „szabodon” Csíksomlyón. Pünkösti búcsúk 1990 és 2009 között.* Kolozsvár, Verbum Kiadó.

JÁKI Sándor Teodóz

2002 *Csángókról, igaz tudósítások.* Budapest, Való Világ Alapítvány.

JAKUBINYI György

2005 *A szentek nyomában Erdélyben.* Gyulafehérvár, Gloria Kiadó.

JÁNOSSY Alíz

2011 Tizennyolc év a kereszt alatt. A Gyulafehérvári Érsekség portálja: <https://ersekseg.ro/ro/node/2807> (letöltve: 2022. augusztus 9.).

JORDÁNSZKY Elek

1988 *Magyarországban 's az ahoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása.* Utószó: Knapp Éva–Tüskés Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Eredeti: Posenban, Belnay örökösének betűivel, 1836.)

K. LENGYEL, Zsolt

1987 *Katolischer Glaube und ungarische Muttersprache. Zur Wallfahrt in Csíksomlyó.* In *Ungarn-Jahrbuch.* Band 15. München, Verlag Ungarisches Institut, 210–218.

1990 Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez. *Új Erdélyi Múzeum* LII/1–4. 74–82. és *Művelődés* XL/2–3. 14–18.

KÁDÁR Kincső

2009 „Hát úgy van, hogy én látom bentről, hogy kivel kell találkozni...” *Közösségi normák és egyéni hivatástudat összeütközése a csíksomlyói remete életében.* Szakdolgozat (irányító tanár Tánzos Vilmos). Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, 2009.

2011 *Közösségi normák és egyéni hivatástudat a csíksomlyói remete életében.* *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* VII. 231–262.

KÁLMÁN Mária

é. n. Kerényi Imre: Csíksomlyói passió, 1981. *Philter (A magyar színháztörténet elmúlt évtizedeinek kánonja)* <http://www.philter.hu/link/play/csiksomlyoi-passio/> (letöltve: 2019. január 30.).

KÁLMÁN Peregrin

2010 Mátavarebély-Szentkút, Magyarország nemzeti kegyhelye. Salgótarján, Nógrád Megye Önkormányzata.

- KÁLMÁN Peregrin–SULYOK Miklós–VÁRNAI Jakab (ford.)
2012 A Klérus Kongregáció levele a zarándokhelyek vezetőihez. *Praeconia* 7. évf. 1. sz. 84–92.
- KAMARÁS István
2008 *Vallásosság, habitus, ízlés (kutatási jelentés)*. Budapest, Loisir Kiadó.
- KAPITÁNY Gábor–KAPITÁNY Ágnes
2002 *Magyarságszimbólumok*. Budapest, Európai Folklor Intézet.
- KARDOS László
1969 *Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bakonycsernye, 1965*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- KARDOS László–SZIGETI Jenő
1988 *Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- KEK
2020 *A Katolikus Egyház Katekizmusa. A latin mintakiadás fordítása*. Ford. Diós István. Budapest, Szent István Társulat.
- KELEMEN Katalin
é. n. [1990] *Csíkсомlyó bibliográfia*. Csíkszereda, Megyei Könyvtár.
- KELLER Krisztina–BERKESNÉ RODEK Nóra
2017 A testvértelepülési kapcsolatok együttműködési területei és finanszírozási háttere Magyarországon. *Comitatus*. XXVII. 3. 16–20.
- KEMÉNYFI Róbert
2004 *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban: etnikai és felekezeti terek, kontaktónák elemzési lehetőségei*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- KEÖPECZI Sebestyén József
1929 A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. In Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 371–401.
- KERESZTESNÉ VÁRHELYI Ilona
1991 „Fáradtságunk nem szántuk nevedért”. (Csíkсомlyó 1991 pünkösdjén). In *Csokonai Kalendárium*. 1991/1992. Szerk. Keresztesné Várhelyi Ilona. Debrecen, Csokonai Kiadóvállalat, 287–288.
- KERNY Terézia–SERFŐZŐ Szabolcs
2004 Nagy Lajos „törökök” elleni csatája. Egy legendakonstrukció eredete. In Farbak Péter–Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 47–60.
- KESZEG Vilmos
1996 A román pap és hiedelemköre a mezőségi folklórban. *Ethnographia* CVII. évf. 1–2. sz. 335–369.
2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár, KOMP-PRESS–Korunk Baráti Társaság.
2006 *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.
- KESZEG Vilmos–PETI Lehel–PÓCS Éva (szerk.)
2009 *Álmok és látomások a 20–21. századból I*. Budapest, L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.

Kiss Barnabás OFM

1988 *Jubileumi zárándoklat Szent István király halálának 950. évfordulóján 1988. szeptember 1.* Youngstown, Katolikus Magyarok Vasárnapja.

Kiss Dénes

2017 Egyházak és vallási élet. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 375–395.

Kiss Tamás

2017a Demográfiai és makrotársadalmi folyamatok. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 129–183.

2017b Médiaszerkezet, médiafogyasztás a 21. század második évtizedében. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 408–425.

KISS Tamás–TORÓ Tibor–SZÉKELY István Gergő

2017 Erdélyi magyarok: kisebbség, politikai közösség vagy diaszpóra? In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 277–340.

KNAPP Éva–TÜSKÉS Gábor

1999 Egy XVII. századi elbeszélésűgyűjtemény: az első máriavölgyi mirákulumos könyv és irodalmi utóélete. *Irodalomtörténet* 80. évf. 3. sz. 380–397.

KOCH Antal

1880 Az erdélyi földrendések összeállítása. *Orvos-Természettudományi Értesítő III. Népszerű Előadások* 5. évf. 2. köt. 2. füzet 108–112.

KÓKA Rozália

1984 A csíksomlyói csodák. *Vigilia* 49. évf. 8. sz. 625–627.

KÓKA Rozália (közreadja)

2006 „Bételemesítem Isten akarátját...” *A lézpedi szent leány látomásai.* Budapest, L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz-Kulturális Antropológiai Tanszék.

KOLCSÁR Ágoston

2008 *Búcsújárók énekeskönyve.* 3., jav. és bőv. kiadás. Csíksomlyó, k. n.

KOLTAY Gábor

1984 *István, a király.* Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat.

KOLTAY Gábor (szerk.)

2008 *István, a király, 1983–2008. Emlékkönyv az ösbemutató 25. évfordulójára.* Budapest, Szabad Tér.

KOMÁROMI Sándor

2006 A csíksomlyói búcsú vallási és etnikai vonatkozásai. *Kisebbségkutatás* 14. évf. 1. sz. 158–159.

KORPICS Márta

2014 *A szakrális kommunikáció színterei. A zárándoklat.* Budapest, Typotex Kiadó.

KORZENSZKY Richárd

2008 A vallási turizmusról. *Honismeret* 36. évf. 1. sz. 34–37.

KOVÁCH Géza

1996 Magyar élet Bukarestben a XIX. század második felében. In Kovách Géza (szerk.): *Magyar élet a régi Bukarestben. Levelestár a XIX. század második feléből.* Budapest, ELTE BTK, 7–35.

KOVÁCS Zsuzsanna

2010 Az erdélyi magyar fiatalok nemzeti identitásának kulturális és tárgyiasult elemei. [ME.doc] [sic!] V. évf. 1. sz. 97–104.

KÓPECSI Béla

1988 Kitekintés: Erdély útja 1918 után. In Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története*. III. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1733–1778.

KRAJSOVSKY Gábor

2008 *Legyőzötve is Ő győzött! Szemelvények Mindszenty József bíboros írásaiból és beszédeiből*. Budapest, Hittel a Nemzetért Alapítvány.

KRISTÓ Tibor (szerk.)

1999 *Kuláksors. Székely kulákok története*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.

KUMINETZ Géza

2012 *Klerikusok könyve. I. Szent szolgálattevők, vagyis klerikusok a katolikus egyházban*. Budapest, Szent István Társulat.

KUPA László (szerk.)

2008 *Vallás és etnikum Közép-Európában*. Pécs, B and D Stúdió.

KUREČIĆ, Zvonimir

2004 *Majka Božja Bistrička. Hrvatsko nacionalno Marijino svetišće*. Zagreb, Turistička naklada. Idézi: <http://www.bucsujaras.hu/mariabeszterce/tortenet.htm> (letöltve: 2019. május 31.).

KUSZÁLIK Péter

2001 *A romániai magyar sajtó 1989 után*. Budapest–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány–EME.

KÜRTI, László

2001 *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. New York, State University of New York Press.

LADÓ Ágota

2015 Alpár Ignác Csíkszeredában. Az Erdélyi Római Katolikus Státus csíkszeredai főgimnáziumának tervezéséről. *Korunk* 26. évf. 1. sz. 70–75.

LAJOS Veronika

2015 Mozgásban a világ. A több színterű etnográfia (*multi-sited ethnography*) kérdése. In Jakab Albert Zsolt–Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum, 163–172.

LAMMEL Annamária–NAGY Ilona

1985 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LANDGRAF Ildikó–NAGY Zoltán (szerk.)

2012 *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Pécs–Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó.

LÁSZLÓ János

1999 Társas élmény és utalás (Mérei Ferenc: Közösségek rejtett hálózata; Mérei Ferenc: Lélektani napló). *BUKSZ* 11. évf. 1. sz. 70–73.

LENGYEL Ágnes–LIMBACHER Gábor

1997 *Népi vallásosság a Palócföldön*. Balassagyarmat, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, szerzők kiadása.

LÉSTYÁN Ferenc

1991 Az erdélyi római katolikus püspökség a kommunista rendszer első éve alatt. *Regio* 2. évf. 3. sz. 118–130.

1996 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai.* Kolozsvár, Gloria Kiadó.

2003 *Erdélyi Szibéria.* Gyulafehérvár, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség.

LEVELEZŐ

1975 *Szolgalat* 25. sz. 79–80.

1977 *Szolgalat* 33. sz. 86.

1978 *Szolgalat* 40. sz. 90–91.

LOSONCZY, Anne

2009 Pilgrims of the “Fatherland”: Emblems and Religious Rituals in the Construction of an Inter-Patriotic Space between Hungary and Transylvania. *History and Anthropology* Vol. 20. No. 3. 265–280.

LOSTEINER Leonárd

1777 *Cronologia Topographico-Chronographica seu sub specie annuae felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio pervetusti monasterii Csik-Somlyóviensis ad Beatam Virginam Visitantem* etc. Kolozsvár, 1777. Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendházban: A V 7/5254.

1790 (után) *Theatrum Orbis Christiani Hungarico-Transylvanicum in tres aetates videlicet legis naturae, legis scriptae, et leges evangelicae divisum, statum sacrum et profanum, ac praecipuos eventus universi in paralellis lineis ab urbe condito usque ad annum MCCCXC exhibiens...* Kézirat Budapesten, OSZK Fol. Lat. 402.

LOUSTAU, Marc Roscoe

2015 *Devotions of Desire: Changing People, Changing Gods at a Transylvanian Pilgrimage Site.* Doctoral dissertation, Harvard Divinity School. <https://dash.harvard.edu/handle/1/15821961> (letöltve: 2022. július 30.)

LOVÁSZ, Irén

1993 Religion and Revolution. A Hungarian Pilgrimage in Roumania. In Luther, Martin (ed.): *Religious Transformations and Sociopolitical Change. Eastern Europe and Latin America.* New York–Berlin, Mouton de Gruyter, 127–140.

2002 *Szakraális kommunikáció.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

LOVEI, Zsófia

2015 The Vehicle of Pilgrimage. Spanning the Geographical and Ideological Horizons of the Way of Mary through Mariazell to Csíksomlyó. *Saeculum Journal* Vol. 10. No. 1. 46–63.

MAGYAR Zoltán

1994 Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban. *Néprajzi Látóhatár* III. évf. 1–2. sz. 75–84.

2016 A csíksomlyói kegyhely legendaköre. *Ethnographia* 127. évf. 2. sz. 212–225.

MAGYARI Tivadar

2000 A romániai magyar média. *Médiakutató* 1. sz. 95–107.

2005 Gyorsjelentés az erdélyi magyarok médiahasználatáról. *Erdélyi Társadalom* III. évf. 1. sz. 151–170.

2017 Az erdélyi magyarok nyilvánosságának általános jegyei. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 397–407.

MAGYARI Tivadar–VERES Valér

1998 *A Duna Televízió erdélyi közönsége. Audiencia-elemzés kérdőíves kutatás alapján.* Budapest, Hungária Televízió Közalapítvány.

MARGRY, Peter Jan

2020 On Scholarly Misconduct and Fraud, and What We Can Learn from It. *Ethnologia Europaea* 49 (2), 133–144.

MÁRK József

2001 Csíksomlyói zarándoklat. In *Csíkszereda város évkönyve 2001.* Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 231–239.

2003a Rendtartományunk története. In *Csíkszereda város évkönyve 2003.* Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 148–152.

2003b Csíksomlyó a kegyhely. In *Csíkszereda város évkönyve 2003.* Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 153–163.

2006 *Harmonizálásaim.* Csíksomlyó.

2012a Negyvenkét év Csíksomlyón (1970–2012). *Csíksomlyó Üzenete* VI. évf. 3. sz. 10–11.

2012b P. Écsy János, akit mindenki nagyra becsült. *Csíksomlyó Üzenete* VI. évf. 3. sz. 4–5.

2014 *Csíksomlyói mozaik.* Csíkszereda, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

MARTON József

1993 *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története.* Gyulafehérvár.

MARTON József (szerk.)

1996 *Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján.* Kolozsvár, Gloria Kiadó.

MARTON József–NEMES István

1996 *Márton Áron írásai és beszédei.* Gyulafehérvár, Gloria Kiadó.

MÁRTON Zoltán

2003 *A búcsú. Pünkösöd Csíksomlyón.* Kolozsvár, Idea Design&Print Kiadó.

MÁTYÁS Győző

1984 Film és/vagy nemzeti ügy. Koltay Gábor és az István, a király. *Filmkultúra* XX. évf. 2. sz. 24–35.

MÁTYÁS Vilmos (szerk.)

1977 *Utazások Erdélyben.* Budapest, Panoráma Könyvkiadó.

MEDGYESI Gabriella–PINTÉR Judit

2013 *Mészáros utca 48. Fejezetek a Duna Televízió történetéből.* Csömör, Krea-TV Kult. Szolgáltató Kft.

MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert

2009 *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere.* Pilisicsaba–Budapest, PPKE–Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány.

2011 Maria Advocata – Szűz Mária közbenjáró szerepének ábrázolása a csíksomlyói misztériumjátékokban. In Egyed Emese–Bartha Katalin Ágnes–Tar Gabriella Nóra (szerk.): *(Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek. A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 76–84.

MEDVIGY Endre (szerk.)

1995 „Szerelem-televízió”. *A Duna TV levelek tükrében.* Budapest, Duna Televízió.

MÉREI Ferenc

1947 *Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken.* Budapest, Officina Kiadó.

- 1989 Az együttes élmény. Társadalomlélektani kísérlet gyermekeken. In Mérei Ferenc: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 29–44.
- MÉSZÁROS György OFM
1967 *A csíksomlyói kegyhely Amerikában*. Youngstown, Erdélyi Ferences Atyák.
- MÉSZÁROS György–PAP Leonárd
1995 *Az erdélyi ferences rendtartomány egyesült államokbeli kuszatódiájának története*. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.
- MIHÁLY Ferenc
2006 Adatok egy erdélyi kegyszobor és egy kegykép történetéhez. In Barna Gábor (szerk.): *Kép, képmás, kultusz*. Szeged, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 76–90.
- MIHÁLY Vilma-Irén
2015 Újpogány mitikus nőiség képek Székelyföldön a Szűz/Babba Mária jelenség tükrében. In Hubbes László–Povedák István (szerk.): *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 276–288.
- MIKECS László
1989 *Csángók*. Budapest, Optimum Kiadó (eredeti: 1941).
- MIKLÓS József
2004 *Csiki lexikon*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
- MIRK László (vál.)
2010 *101 vers és ének Csíksomlyóról*. Kolozsvár, Kriterion.
- MIRK Szidónia
2017 A kommunista pergyár egyik első terméke. *Székelyföld* 21. évf. 10. sz. 153–175.
2018 Néhány adalék az 1948-as csíksomlyói búcsú történetéhez. *Székelyföld* 22. évf. 5. sz. 111–119.
- MIZSÁK Éva
2001 A sátoraljaújrhelyi Magyar Kálvária létrehozása. *Széphalom* 11. kötet, 161–169.
- MOHAY Tamás
1992 Hagyomány és hagyományalkotás a csíksomlyói búcsún. *Művelődés* 41. évf. 5. sz. 26–27.
1994 *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Budapest, ELTE BTK.
1996 Térszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értesítő* 78. évf. 29–58.
1997 Hagyomány és hagyományteremtés a csíksomlyói búcsún 1990-ben. In *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II*. Szerk. Laczkovics Emőke. Veszprém–Debrecen, Laczkó Dezső Múzeum, 130–148.
1999 A népi vallásosságról. *Magyar Tudomány* 44. évf. 5. sz. 535–548.
2000 Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Tabula* 3. évf. 2. sz. 230–256.
2002 „Anyámtól tanultam, nem a templomba”. Miatyánk-változatok Moldvából. In Bazsányi Sándor–Horkay Hörcher Ferenc–Lázár Kovács Ákos–Tözsér Endre–Zsávolya Zoltán (szerk.): *Útjaidon. Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára*. Budapest, Új Ember Kiadó, 45–57.
2003 Csíksomlyói kolduló ferencesek Moldvában 1858–59-ben. In Czövek Judit (szerk.): *Imádságos asszony. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. Budapest, Gondolat Kiadó–Európai Folklor Intézet, 168–189.

- 2004 Kájoni Jánostól Márton Áronig: Kétszázötven év a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alakulástörténetéből. In Pócs Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. Budapest–Márcali, L'Harmattan Kiadó–Városi Helytörténeti Múzeum, 221–243.
- 2005 Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón. In Molnár Ádám (szerk.): *Csodaszarvas I. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. Budapest, Molnár Kiadó, 173–186.
- 2006 Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra. A *Csiki Székely Múzeum Évkönyve I.* 273–324.
- 2007a Erdély, a vallási sokszínűség és a türelem földje. *Ház és Ember*. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 20. 61–78.
- 2007b Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban. *Acta Siculica*. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve. 677–696.
- 2007c A csíksomlyói búcsú eredettörténete. In Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklor és történelem*. Budapest, Akadémiai Kiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 404–421.
- 2008a Material culture and religious meanings: the objects of pilgrims. In Korkiakangas Pirjo–Lappi Tiina–Riitta–Niskanen Heli (eds.): *Touching Things: Ethnological Aspects of Modern Material Culture*. Helsinki, Finnish Literature Society, 29–38.
- 2008b Zenta és Máriapócs: Adalékok a képkultusz és a történeti emlékezet kapcsolatához. In Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 535–568.
- 2008c Mária, Pócs, Bécs. In Verbényi István (szerk.): *Psallite sapienter. A 80 éves Béres György köszöntése*. Budapest, Szent István Társulat, 373–392.
- 2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Budapest, Nyitott könyv–L'Harmattan Kiadó.
- 2010 Székelyek múlt és jövő közt. Egy hírlapi vita tanulságai 1882-ből. In Valuch Tibor–Bódy Zsombor–Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, Argumentum Kiadó, 203–213.
- 2011 Táji csoport, vonzáskör változásban. A modern búcsújárás és Csíksomlyó. In Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Budapest, L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 77–119.
- 2012 Főszereplők félárnyékban: Arcképvázlatok a csíksomlyói labarum hordozóiról (1873–1949). In Landgraf Ildikó–Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Valásantropológiai tanulmányok – Vargyas Gábor tiszteletére*. Pécs–Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó, 681–706.
- 2014 Adatok a csíkszentgyörgy-bánkfalviak csíksomlyói búcsújárásához. In Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák. A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*. Baja, Türr István Múzeum, 634–645.
- 2015a Csodatörténetek Csíksomlyón: magyar nyelvű elbeszélések Loseiner Leonárd kéziratok Cronologia-jában. In Jakab Albert Zsolt–Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Szabadtéri Néprajzi Múzeum–Székely Nemzeti Múzeum, 633–643.
- 2015b „Istennek kincses tárháza...” P. Loseiner Leonárd ferences kézírata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról. Csíksomlyó–Budapest, Csíksomlyói Ferences Kolostor–Szent István Társulat.

- 2018 Élet-gyónás „magamról – a világnak”. Kozma Mária: Daczó Árpád (P. Lukács OFM) élete. Naplói, levelezése és más feljegyzések nyomán. H. n., é. n., [Csíkszereda, 2013] *Erdélyi Múzeum* LXXX. évf. 2. sz. 239–243.
- 2019 Szorításban. Daczó Lukács, a somlyói kegyhely ferences öre (1957–1970). In Tanczos Vilmos–Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi valláosságról*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Krizsa János Néprajzi Társaság, 339–361.

MOLNÁR Imre

- 2010 *Az igazság szabaddá tesz. Boldog Jerzy Popiełuszko, lengyel mártírpap élete és halála a történelmi dokumentumok és visszaemlékezések tükrében*. Budapest, METEM–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.

- 2018 *Jerzy Popiełuszko élete és mártírhalála*. Somorja–Budapest, Méry Ratio Kiadó.

MOLNÁR V. József

- 1995 Csíksomlyó, a hagyomány átörökítésének mintája. *Kútbanézők* 1. sz. 19–23.

MORVAI Katalin

- 2018 Zarándokvonalatok éve. *Vasutas Magazin* 68. évf. 2. sz. 24.

MÓSER Zoltán

- 2012 Legendák a földön születnek. *Napút* XIV. évf. 5. sz. 121–128.

MUCKENHAUPT Erzsébet

- 1993 *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*. Kolozsvár, EME.

- 1999 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*. Budapest–Kolozsvár, Balassi Kiadó–Polis Könyvkiadó.

- 2000 *Bibliák a Székelyföldön (XIV–XVII. század). Kiállítás a Csíki Székely Múzeumban 2000. november 28. – 2001. október 1.* Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.

- 2001 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely, 1677–2001 emlékkiállítás a Csíki Székely Múzeumban 2001. december 15. – 2003. november 30.* Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.

- 2005 *A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely (I.)* In Öze Sándor–Medgyesy-Schmikli Norbert (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Piliscsaba–Budapest, METEM–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 521–538.

- 2009 *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a I. (1498–1710). Katalógus*. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.

NAGY Balázs, Sepsiszéki

- 2000 *A Székelyföld falvai a huszadik század végén*. II. kötet. Csík-, Kászon és Gyergyószék, Hargita megye. Budapest, Nap Kiadó.

NAGY Mihály Zoltán–BODEANU, Denisa

- 2019 *(Le)hallgatásra ítélve. Márton Áron püspök lehallgatási jegyzőkönyvei (1957–1960)*. Marosvásárhely–Nagyvárad–Kolozsvár, Lector Kiadó–Varadinum Alapítvány Kiadó–Iskola Alapítvány Kiadó.

NAGY Péter

- 1982 Csíksomlyói passió. *Kritika* 11. évf. 5. sz. 23.

NAGY Sándor

- 2000 *A regáti magyarság. Tanulmány a havasalföldi és moldvai szóróványmagyarságról*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Sz. Nagy Csaba. Kolozsvár–Sopron, Kalota–Zé Könyvkiadó.

NAGY Zoltán

2007 *Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugáni hantiknál.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

NIEDŹWIEDŹ, Anna

2010 *The image and the figure. Our Lady of Czestochowa in polish culture and popular religion.* Kraków, Jagellonian University Press.

2014 *Competing sacred places: Making and remaking of national shrines in contemporary Poland.* In John Eade–Mario Katic (eds.): *Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders.* Surrey, England and Burlington, Ashgate, 79–99.

NOVÁK Csaba Zoltán (szerk., bev.)

2011 *Aranykorszak? A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

2017 *Holtvágányon. A Ceausescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1975–1989.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

OBBERDING József György

1940 *Az óromániai magyarság.* Pécs, Taizs Ny.

OKELY, Judith

2012 *Anthropological Practice. Fieldwork and the Ethnographic Method.* London–New York, Berg.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962).* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

2004 *Falusi látletelek.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

OLÁH-BÁNYAI Iringó

2016 „Legyek a szél, mely hordja a magot...” Csíksomlyó *Üzenete* X. évf. 1. sz. 34–35.

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása II. Csík-szék.* Pest, Ráth Mór.

ORBÁN Szabolcs

2011 *A ferencesek által szervezett csíksomlyói búcsú két erdélyi főpásztor intézkedéseinek fényében.* In Marton József–Oláh Zoltán (szerk.): *Minden kegyelem! A 65 éves Jakubinyi György érsek köszöntése.* Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat–Verbum Kiadó, 535–544.

PÁLFI Géza

1975 *A Napba öltözött asszony.* *Szolgalat* 27. sz. 55–57.

PÁLFY Zoltán

1997 *Moldvai csángó diákok erdélyi iskolákban.* *Regio* 8. évf. 3–4. sz. 58–79.

PÁLL Leó

2006 *Az erdélyi Szent István ferences rendtartomány tabulája, 2006. január 2.* Kézirat.

PAP Ferenc

2016 *Az egyházi év I. Bevezetés az egyházi év történetébe.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó.

PAP Leonárd

2002 *A dési kényszerlakhely.* In Sas Péter (szerk.): *P. Benedek Fidéi. Az erdélyi ferences rendtartomány.* II. kötet. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 89–119.

- 2009 P. Benedek Fidél élete és műveinek bibliográfiája. In Pap Leonárd: *Erdélyi ferences nyomdák és kiadványok*. Szerk. Sas Péter. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 249–265.
- PAPP Asztrik
1995 *A csíksomlyói pünkösdi búcsú*. Sajtó alá rendezte, az utószót írta Fodor Sándor. Szeged, Agapé Kiadó.
- PAPP Richárd
1996 „Ahol egy nép találkozik” – a csíksomlyói pünkösdi búcsú 1995-ben. In Boglár Lajos–Papp Richárd–Tarr Dániel–Tóth Bernadett (szerk.): *Etnikum és vallás*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 8–12.
- PAPP Z. Attila
2006 *Keretizmus. A romániai magyar sajtóvilágosság a kilencvenes években*. Csíkszereda, Soros Oktatási Központ.
- PAPP Z. Attila–MÁRTON János
2017 Oktatásügy. In Bárdi Nándor–Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan Kiadó, 341–373.
- PATAKI Ferenc
2003 Együttés élmény – kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány* 47. (108.) évf. 1. sz. 26–35.
- PÁVAI István
1996 Vallási és etnikai identitás konfliktusai a moldvai magyaroknál. *Néprajzi Értesítő* 78. évf. 7–28.
2006 *Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népeletben*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- PETERCSÁK Tivadar
2014 Az egri fertálymesterek vallásossága. In Barna Gábor–Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom*. Szeged, 2014. 49–66.
- PETI Lehel
2005 A testvér-falu-kapcsolatok, mint a falusi turizmus és az identitásépítés színterei. In *Lenyomatok 4. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 7–26. (Kriza Könyvek, 26.)
2006 A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In Jakab Albert Zsolt–Szabó Árpád Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 129–155.
2008 *A moldvai csángók vallásossága. Hagyományos világkép és modernizáció*. Budapest, Lucidus Kiadó.
2012 *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- PETI Lehel–SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.)
2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár, Nis Kiadó.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna
1993 *Ferences iskolai színjátás a XVIII. században*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- PÓCS Éva
2018 Szőkefalva/Seuca: egy új kegyhely új üzenetei. In *Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában. Válogatott tanulmányok 2*. Budapest–Pécs, L’Harmattan Kiadó–Könyvpont–PTE BTK Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, 267–290.

POLÁNYI Mihály

1994 *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

POSPISIL, Leopold J.

1995 *Obernberg: A Quantitative Analysis of a Tirolean Peasant Economy*. New Haven, Connecticut Academy of Arts and Sciences.

POVEDÁK István

2014a Láthatatlan határok. A keresztény–újpogány szinkretizmus. In Povedák István–Szilárdi Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése*. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport–SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 55–77.

2014b A Pan-Hungarian ‘Vessel Ritual’ in Romania. In Gábor Barna–István Povedák (eds.): *Politics, Feasts, Festivals. Yearbook of the SIEF Working Group on the Ritual Year*. Szeged, University of Szeged, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, 121–135.

2015 Mitizált történelem: Szent István dekonstruált-rekonstruált legendáriuma. In Hubbes László–Povedák István (szerk.): *Már a múlt sem a régi... Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*. Szeged, MTA SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 97–118.

POZSONY Ferenc

1993 Nyelvhasználat és az identitás viszonya a moldvai csángóknál. In Péterbencze Anikó (szerk.): *„Moldovának szíp táiaind születem...”* Jászberény, Magyarországi Csángó Fesztivál és Konferencia, 110–115.

1996 A moldvai csángók identitásának összetevőiről. In Diószegi László (szerk.): *Magyarságkutatás, 1995–96*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 105–111.

2006 *Erdélyi népszokások*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–Babeş-Bolyai Tudományegyetem.

2012 Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében. In Landgraf Ildikó–Nagy Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére*. Pécs–Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, MTA BTK Néprajztudományi Intézet–L’Harmattan Kiadó, 667–679.

POZSONY Ferenc (szerk.)

1999 *Csángósors: moldvai csángók a változó időkben*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

PRINZ, Clemens

2005 Die Pfingstwallfahrt in Schomlenberg – Religiöse und ethnische Aspekte einer ungarischen Wallfahrt in Rumänien. *Ungarn-Jahrbuch – Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Bd. 27. 113–152.

Protocollum de Statua celeberrima Beatae Mariae Virginis... et miraculis ad candem Statuam factis... 1783 Kézirat a Csiki Székely Múzeumban, Jelzet: 4215.

PUSZTAI, Bertalan

2004a *Religious Tourists. Constructing Authentic Experiences in Late Modern Hungarian Catholicism*. Jyväskylä, University of Jyväskylä.

2004b Búcsújárásból vallási turizmusba. A modern turizmus egy formájának kialakulása. In S. Lackovits Emőke–Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 6. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 421–431.

PUSZTAI Bertalan (szerk.)

1999 *Szent és profán között. A szeged-alsóvárosi búcsú. Between the Sacred and the Profane. The Pilgrimage Feast of Szeged-Alsóváros*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

RAJ Rozália–NAGY István

1993 *Bajkúti Szűz Mária, könyörögj érettünk! A doroszlói kegyhely történetének összegyűjtött adatai, valamint a búcsújárás és a helyi szentkúti búcsúk sajátosságai.* Tóthfalu, Római Katolikus Plébániahivatal.

RÉKAI Miklós

1997 *A munkácsi zsidók „terített asztala”. Néprajzi tanulmány.* Budapest, Osiris Kiadó.

RÉTHY Apollinár

1924 *Csiksomlyói kalauz.* Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura.

ROSNER Zsolt

2017 *Máriagyüdi mirákulumos könyv. Évszázadok csodái a máriagyüdi kegyhelyen.* Máriagyüd. k. n.

RUGONFALVI KISS István

1939 *A székely nemzet története.* In Rugonfalvi Kiss István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe.* I. kötet. Debrecen, Lehotai Pál, 41–447.

S. LACKOVITS Emőke (szerk.)

1991 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém, VEAB Néprajzi Munkabizottsága–Caritas Transsylvania.

1997 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Veszprém–Debrecen, VEAB Néprajzi Munkabizottsága–Caritas Transsylvania.

SAJÓ Tamás–TEMPLOM Kata

1993 *Habemus eremitam. 2000,* MCMXCIII Szeptember 47–55.

SALAT Levente (szerk.)

1995 *Romániai magyar civil társadalom? Korunk,* Harmadik folyam VI. évf. 11. sz. (a tematikus szám szerkesztői bevezetője: 3–6.)

SALEMINK, Oscar–VERRIPS, Jekyll

2020 *More Thoughts on Scholarly Misconduct, and What We Can Learn from It: A Critical Response to Peter Jan Margry’s Article about the Bax Affair.* *Ethnologia Europaea* 49 (2).

SARÁNY István

2010 *Erdélyi Fioretti. Ferencesek kényszerlakhelyen.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó.

SARÁNY István–SZABÓ Katalin

2001 *Megyecsínálók.* Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.

SARKADI Nagy Emese

2016 *„Az Boldog Aszszony képet radiusba vegyem”. Szempontok a csiksomlyói Madonna művészettörténeti elemzéséhez.* *Művészettörténeti Értesítő,* 65. évf. 2. sz. 229–240.

SAS Péter

1999 *Millió szív összecsengjen. Az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus az erdélyi sajtó tükrében.* *Keresztény Szó* 10. évf. 8. sz. 4–8.

2014 *Márton Áron erdélyi püspök élete és munkássága.* Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet.

SAS Péter (szerk.)

2002 *P. Benedek Fidél: Az erdélyi ferences rendtartomány.* II. kötet. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

SCHMITT Péter (szerk.)

2004 *Csillagösvényen. A Duna Televízió első tizenkét éve, 1992–2004.* Budapest, Mezőgazda Kiadó.

SEDLMAYR Krisztina

2013 Néprajz és művészettörténet senkiföldjéről: sasvári zárándokemlékek a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben. *Néprajzi Értesítő* 95. 27–40.

SERFŐZŐ Szabolcs

2012 *A sasvári pálos kegyhely története.* Budapest, Balassi Kiadó.

SIGAL, Pierre A.

1989 *Isten vándorai. Középkori zárándoklatok és zárándokok.* Budapest, Gondolat Kiadó.

SIMÉN Domokos

1993 János Zsigmond valláspolitikája. *Keresztény Magvető* 99. évf. 1. sz. 12–23.

1998 Történelem vagy legenda. A csíksomlyói búcsú eredetéről. *Unitárius Élet* 52. évf. 6. sz. 16–18.

1999 A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai. In *Vallási néprajz 10.* Szerk. Küllös Imola. Budapest, Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, 129–138.

SIPOS Sarolta (szerk.)

1996 „Kék szárnyú sirálymadarak”. *A Duna Televízió a sajtó tükrében.* Budapest, Duna Televízió.

Soós Sándor

1996 *Csíksomlyó. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.*

Soós Sándor (szerk.)

1987 *Búcsúfia, vásárfia. Népművészetek Háza, Szentendre.* A kiállítást rendezte Soós Sándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

Soós Sándorné–Soós Sándor

2013 *Kismáriacell, Celldömlök búcsújáró helye.* Budapest, Apáczai Kiadó.

SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos

1927 *A székely nemzet története és alkotmánya.* Budapest, „Hargitaváralja”.

SZAKÁCS Ferenc Sándor

2014 A Mária Út értékek mentén épített spirituális hálózat. *Keresztény Szó* 25. évf. 8. sz.

SZÁRAZ Miklós György

2018 *Székelyek. Történelemről és hagyományról.* Budapest, Scolar Kiadó.

SZÁVAI Géza

1993 Pütkösdői nyírfaág. Csíksomlyói búcsúk. *Magyarok Világlapja* 3. évf. 5. sz. 14–19.

SZÉKELY László

1943 *Áhítat falun.* Csíkszereda.

[1995] *Csíki áhítat. A csíki székelyek vallási néprajza.* Szerk. Pusztai Bertalan. Budapest, Szent István Társulat.

SZENTIVÁNI Mihály

1986 *Gyaloglat Erdélyben.* Budapest, Európa Könyvkiadó.

SZENT-IVÁNYI Sándor

1964 *A magyar vallásszabadság.* New York, American Hungarian Library.

SZILÁGYI István

1980 *Kálváriák.* Budapest, Corvina Kiadó.

Szöcs Anna

- 1993 A moldvai Csángómagyarok Szövetsége. In Halász Péter (szerk.): *„Megfog vala apóm szokcor kezemtül...” Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Budapest, Lakatos Demeter Egyesület, 163–164.

Szűts Pál

- 1998 *Bukaresti napló 1985–1990*. Budapest, Osiris Kiadó.

Takács Éva

- 2012 A barátságok még ma is tartanak. *Csiksomlyó Üzenete* VI. évf. 3. sz. 12–13.

Takács György

- 1993 Babba Mária I–II. *Országépítő* 1993/4. sz. 56–61. és 1994/1. sz. 35–41. sz.
2002 *Babba Mária. Adalékok a magyarság őshitének istenanya-alakjaihoz*. Debrecen, Főnix Könyvek.

Tánczos Vilmos

- 1990 A csiksomlyói kegyhely története. *Európai Idő*, pünkösdi különkiadás, Sepsiszentgyörgy.
1991a *A csiksomlyói kegyhely vonzáskörzete*. Sepsiszentgyörgy, Európai Idő Kiadó.
1991b Adatok a csiksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I*. Veszprém, VEAB Veszprémi Munkabizottsága–Caritas Transsylvania, 136–158.
1992 A moldvai csángók pünkösdi hajnali keresztútjárása a Kis-Somlyó hegyen. In Asztalos Ildikó (szerk.): *Hazajöttünk. Pünkösdi Csiksomlyón*. Kolozsvár, Gloria Kiadó, 40–48.
1995a *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok*. Csikszereada, Pro-Print Könyvkiadó.
1995b *Búcsú Csiksomlyón – egy rituális dráma katarzisa. Korunk*, Harmadik folyam 6. évf. 3. sz. 53–59. Újraközölve: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. Kolozsvár, KOM-PRESS–Korunk Baráti Társaság, 1996. 42–55.
1995c „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum* LVII. évf. 3–4. sz. 82–98.
1997 Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség Új folyam* III. évf. 12. sz. 370–390.
1998 Kettős hatalmi szerkezet a Székelyföldön. *Magyar Kisebbség* 4. évf. 12. sz. 339–362.
1999 *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük*. Csikszereada, Pro-Print Könyvkiadó.
2000 *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei*. Csikszereada, Pro-Print Könyvkiadó.
2010a Szolgabaráta. Tánczos Vilmos beszélgetése P. Ferencz Ervin gyergyószárhegyi ferences szerzetessel I–II. *Székelyföld* XIV. évf. 5. sz. 119–147, 6. sz. 123–160.
2010b Kitalált hagyomány? *Erdélyi Múzeum* 72. évf. 1–2. sz. 135–142. [Mohay Tamás *A csiksomlyói pünkösdi búcsújárás* című könyvéről.]
2012 „Csodák sorozata az életem”. Az életműdíjjal kitüntetett P. Daczó Árpád Lukács köszöntése. *Keresztény Szó* XXIII. évf. 5. sz. 8–9.
2016 *Csiksomlyó a népi vallásosságban*. Budapest, Nap Kiadó.
2018a The New Cultural Economy and the Ideologies of the Csiksomlyó (Șumuleu Ciuc) Pilgrimage Feast. In Árpád Tőhötöm Szabó–Mária Szikszai (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions*. Cluj-Napoca–Aarhus, Kriza János Ethnographic Society–Intervention Press, 145–178.

- 2018b Kié a csíksomlyói búcsú? (Örökség-fogalmak és ideológiák). In Jakab Albert Zsolt–Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 139–159.
- TÁNCZOS Vilmos–TÖKÉS Gyöngyvér (szerk.)
2002 *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I–III. kötet. Kolozsvár, Sapientia Kiadó.
- TANKÓ Gyula
1992 Gyimesiek Csíksomlyón, a pünkösdi búcsún. *Honismeret* 20. évf. 2. sz. 92–94.
- TEMPFLI Imre
2000 *A Báthoriak valláspolitikája*. Budapest, Márton Áron Kiadó.
- TERDIK Szilveszter
2011 *Máriapócs, Magyarország nemzeti szentélye*. Máriapócs.
- TESZ
1967–1984 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TIMA Dénes
1907 *A csíksomlyói segítő Mária. P. Losteiner krónikája és más latin források nyomán*. Kolozsvár, Szent Bonaventura Kiadó.
- TOLNAY Imre
1960 Az erdélyi magyar katolikusok helyzete. *Katolikus Szemle* 12. évf. 4. sz. 308–309.
- TOMÁN Erzsébet
1995 A kegytárgyak élete. *Ethnographia* 106. évf. 2. sz. 673–691.
- TOMKA Ferenc
1998 *Intézmény és karizma az egyházban*. Budapest, Márton Áron Kiadó.
- TOMKA Miklós
1999 Erdélyi magyar vallásosság – összehasonlító perspektívában. *Magyar Szemle* 8. évf. 9–10. sz. 32–63.
2005 *A legvallásosabb ország? Vallásosság Szatmárban, Erdélyben, Romániában*. Budapest–Piliscsaba, PPKE BTK Szociológia Intézet.
2011 *A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában*. Budapest, Semmelweis Egyetem Mentálhigiénié Intézet–Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány.
- TÓTH Gábor
2019 „Vendég nélkül üres a ház. Rajtunk múlik, hogy kinyitjuk-e egymásnak a szívét”. In *Kövek, fák, források. Tanulmányok Mohay Tamás hatvanadik születésnapjára*. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézet, 455–468.
- TÖZSÉR Anett–BÁNHIDAI Csilla
2016 *A csíksomlyói búcsú turisztikai vizsgálata 2016. Kutatási jelentés*. Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet.
- TULIT Pálma
1995 A mikházi Ferences Kolostor könyvtára. In Kiss Jenő (szerk.): *Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról*. Sepsiszentgyörgy, EMKE Könyvtári Szakosztályának kiadása, 29–39.
- TURAI Tünde
2016 *Ápolónők több helyszínen – Kutatás több szintéren. Módszertani döntések, többszintű etnográfia. Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XXXIII.* 79–102.
2019 *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Budapest, Balassi Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

TURNER, Victor–TURNER, Edith

1978 *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York, Columbia University Press.

TÚROS Endre

1995 Mozaikkocka a csíksomlyói búcsúról. In Túros Endre (szerk.): *Változásban. Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 223–228.

1998 Gyermekekotthonok a szocializmusban. In Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 165–193.

TÚROS Endre (szerk.)

1995 *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

TÜDÖS S. Kinga

2008 Csíksomlyói végtisztesség. A székelyek generálisa, I. Mikes Kelemen végrendelete és temetése (1685–1687). *Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve* 295–308.

TÜSKÉS Gábor

1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TÜSKÉS Gábor (szerk.)

1986 „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

UDVARDY Frigyes

é. n. *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1990–2009*. <http://udvardy.adatbank.transindex.ro/> (letöltve: 2019. november 14.).

URRY, John

1990 *The Tourist Gaze. Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London, SAGE.

2012 A turistatekintet. In Bódi Jenő–Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest–Pécs–Szeged, Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék–SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 41–62.

VARGA E. Árpád

1998a *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1. Kovászna, Hargita és Maros megye*. Csíkszereda–Budapest, Pro-Print Könyvkiadó–Teleki László Alapítvány.

1998b *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest, Püski Kiadó.

VARGA Gabriella

2015 A jó hagyomány mindig újraéled. *Kaleidoszkóp* XIII. évf. 3. sz. 20–22.

VARGA Szabolcs

2014 *A magyaregregyi Mária-kegyhely és búcsú története*. *Magyaregregy*, 21. Századi Magyaregregyért Alapítvány.

VARGYAS Gábor

2008 *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása. (Válogatott tanulmányok)*. Budapest–Pécs, MTA NKI–L'Harmattan Kiadó–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.

VASS Erika

2007 A csíksomlyói búcsú megörökítése a vizuális kultúra eszközei által. In Szemerkenyi Ágnes (szerk.): *Folklor és vizuális kultúra*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 423–437.

- 2009 *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma*. Budapest, Lexika Kiadó, MTA Könyvtára.
- VASS Noémi
2019 A pünkösdi király- és királynéválasztás Gyergyószárhegyen. 1947–2019. In Tanczos Vilmos–Peti Lehel (szerk.): *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallássságról*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület–Krizsa János Néprajzi Társaság, 549–579.
- VASZI Mária
[2015] *Gyermekotthoni sorsok*. h. n. [Szeged], szerzői kiadás.
- VÉCSEY Gyula
1976 *Csíksomlyó emlékei*. Kézirat Csíksomlyón a Ferences Rendházban jelzet nélkül; a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban: GYÉL I.17.e. (39 oldal).
1992 A csíksomlyói Salvator kápolna szentélyének különleges rései. *Országépítő* 3–4. sz. 63–68. (Közli és bevezetővel ellátja Takács György.)
1997 A csíksomlyói pogány áldozati hely oltárkövének leírása. *Főnix* 5. 33–47.
- VENCZEL József
1939 (Várdotfalvi József néven:) Csík szék leírása. In Rugonfalvy Kis István (szerk.): *A nemes székely nemzet képe*. Debrecen, szerzői kiadás, 209–263.
1980 Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In *Az önismeret útján*. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Imreh István. Bukarest, Kriterion Kiadó, 27–52.
- VEÖREŐS András
2005a XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben. *Építés-Építészettudomány XXXIII. évf.* 3–4. sz. 325–329.
2005b Madonna fadonga alatt. A csíksomlyói kegytemplom boltozata. *Műemlékvédelem XLIX. évf.* 5. sz. 286–289.
2006 *XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben*. Kézirat, PhD-dolgozat a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékén.
- VINCZE Gábor
1999 *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó.
2003 *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
2010 A magyar egyházakkal szembeni retorziók a második világháború utáni Romániában. In Sarány István: *Erdélyi Fioretti. Ferencesek kényszerlakhelyen*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 119–130.
- VINCZE Mária
1994 A mezőgazdasági tulajdonviszonyok változásainak csapdajellege Romániában. *Hitel, Erdélyi Szemle* 2. sz. 66–73.
- VIRT László
1988 *Márton Áron a lelkiismeret apostola*. Budapest, Ecclesia Kiadó.
1991 *Katolikus kisebbség Erdélyben*. Budapest–Luzern, Egyházforum.
2002 *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi*. Budapest–Szekszárd, Teleki László Alapítvány–XX. Század Intézet.
- VITOS Mózes
1894 *Csíkszemlyei füzetek. Adatok Csíkszemlye leírásához és történetéhez*. Csíkszereda, Györgyjakab Mártonnál.

VIZI E. Szilveszter

2007 Tanúságtétel Csíksomlyón. Egy természettudós válaszkísérletei Tőkés István és Balogh Júlia gondolatait olvasva. *Hitel* 20. évf. 8. sz. 3–6.

VOFKORI László

1998 *Székegyföld útikönyve I–II*. Budapest, Cartographia Kiadó.

VOIGT Vilmos

1993 A csíksomlyói búcsú kutatása. *Néprajzi Látóhatár* II. évf. 3. sz. 220–221.

2004 *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba*. Budapest, Timp Kiadó.

VOLLY István

1982 *Karácsonyi és Mária-énekek*. Budapest, Szent István Társulat.

VÖRÖS Gabriella

2005 A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációiról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban. In Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 69–84.

VRIJHOF, Peter H.–WAARDENBURG, Jacques (eds.)

1979 *Official and popular religion*. The Hague–Paris–New York, Mouton.

ZEMPLÉNI András

2000 Hallgatni tudni. A titokról és az etnológus mások életébe való betolakodásáról. *Tabula* 3. évf. 2. sz. 181–214.

Sajtó

A napi- és heti sajtóban, havilapokban megjelent írások itt időrendben állnak. Ezekre a lábjegyzetekben az évszám-hónap-nap, szerző vezetékneve (utóbbi híján a cím) alakban hivatkozom. A kötet- és lapszámok, oldalszámok nem minden esetben voltak azonosíthatóak (például újságkivágatok, internetes források esetében), ilyenkor ezek helyett csak a dátum áll.

1856-11 Nagy Imre: A vitéz székegy nemzet ismertetése. *Vasárnapi Újság* III. évf. 45. sz. 397–398, 46. sz. 404, 47. sz. 413–414.

1867-06-13 Fülöp Lajos: Valami a csik-somlyói Pünkösdi búcsúról. *Egyházi és Iskolai Hetilap* I. évf. 4. sz. 28–29.

1867-07-24 Györfy Lajos (A somlyói búcsúról). *Egyházi és Iskolai Hetilap* I. évf. 8. sz. 66.

1888-03-03 n. n.: A katolikus egyház helyzete Lengyelországban. *Religio* 47. évf. 18. sz. 143–144.

1900-06-04 A pünkösdi ünnepek. *Csikmegyei Híradó* I. évf. 23. sz. 4.

1900-06-24 Kőmény Gyula: Kirándulás a Nyerges tetőre. *Romániai Magyar Néplap* I. évf. 25. sz. 3–4.

1900-06-24 Újabb adományok a „Szt. István kir. gyermekei egyesület” részére. *Romániai Magyar Néplap* I. évf. 25. sz. 4–5.

1902-03-15 Barabás Endre: Az iskolai kirándulásokról. *Herkules* 19. évf. 5. sz. 34–36.

1904-05-25 –a. –n.: A pünkösdi búcsú. *Csíki Lapok* XVI. évf. 23. sz. 2.

1904-06-08 Felhívás. *Religio* 63. évf. 46. sz. 363.

1932-05-20 Török Ferenc: Zengő Szenthegyek. *Erdélyi Lapok* I. évf. 110. sz. 1–2.

1934-05-19 Lukács Mansvét: Erdély legnagyobb hírnevű búcsújáráshelye. *Erdélyi Lapok* II. évf. 98. sz. 2.

- 1936-05-27 Balázs András: A székely Sion. *Csíki Néplap* VI. évf. 22. sz. 1.
- 1939-07 Boros Fortunát: Csíksomlyói színpoltok. *A Hírnök* 1939. 7. sz. 196–199.
- 1940-10-13 Hajós László: A miskolciak Csíksomlyón 1940. szeptember 18-án. *Katolikus Ösvény* VI. évf. 41. sz. 2.
- 1943-11-05 Könyvek. *Magyar Kultúra* XXX. évf. 21. sz. előzők.
- 1943-12 Lukács Mansvét Csíksomlyó missziója. *Erdélyi Tudósító* XXII. évf. 12. sz. 183.
- 1979-02-18 Székely András: Ipar helyett művészet. *Népszabadság* 37. évf. 41. sz. 14.
- 1979-07-22 Magyar Ferenc: Csillagnéző ember. Móricz Zsigmondról. *Új Ember* 35. évf. 29. sz. 3.
- 1979-11-18 [Nekrológ] *Katolikus Magyarok Vasárnapja* 86. évf. 44. sz. 4.
- 1984-06-21 EMH: Erdélyi Magyar Hírügynökség 1984/32 sz. jelentés (1984. június 21.), <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1984B.pdf> (utoljára: 2019. augusztus 1.).
- 1985-05-30 EMH: Erdélyi Magyar Hírügynökség 1985/38. sz. jelentés (1985. május 30.), <http://emh.adatbank.ro/jelentesek/1985B.pdf>. (letöltve: 2019. augusztus 1.).
- 1990-05-03 Székedi: Az erdélyi püspökszentelések javítják Románia és a Vatikán viszonyát. *Magyar Nemzet* 53. évf. 103. sz. 5.
- 1990-06-01 Egyházközségek helye a csíksomlyói körmeneten. *Hargita Népe* II. évf. 118. sz. 1.
- 1990-06-02 Bálint András–Takács Éva (szerk.) Pünkösdi melléklet. *Hargita Népe* II. évf. 119. sz. Melléklet.
- 1990-06-03 Hír. *Kistestvér* I. évf. 10. sz. 6.
- 1990-06-30 Kerekes Gábor képriortja: Csíksomlyói búcsú. *Képes* 7. 5. évf. 26. sz. 14–18.
- 1990-10-18 P. Bartók Albert–P. Márk József: A csíksomlyói ferences barátok jogos önvédelme. *Hargita Népe* 1990. október 18.
- 1991-05-21 Bálint Andás–Sarány István–Takács Éva: Százvezrek a hazai katolikuság legnagyobb ünnepén. (Benne: Ján Bukovský pápai nuncius: Nagy örömmre szolgált, hogy itt lehettem veletek). *Hargita Népe* III. évf. 95. sz. 1.
- 1991-09-20 Marosvásárhely. *Romániai Magyar Szó* 1991. szeptember 20.
- 1992-05-25 H. P.: Csíksomlyói zászlóatadás. Csángók fohásza. *Új Magyarország* 1992. május 25.
- 1992-06-07 Hír. *Kistestvér* III. évf. 15. sz. 6.
- 1992-07-19 Kenyeres János: Ifjúsági találkozó Csíksomlyón. *Új Ember* 1992. július 19.
- 1993-02-21 Egyelőre... *Kistestvér* IV. évf. 9. sz.
- 1993-04-28 Domokos Péter: Hároméves a Háromszék Együttes. *Háromszék* V. évf. 862. sz.
- 1993-04-30 Hír. *Háromszék* V. évf. 864. sz. 1.
- 1993-05-03 Közlemény. *Hargita Népe* (1993. május 3.)
- 1993-05-14 Botos László: Elpolitizált rockopera. *Új Magyarország*, 3. évf. 111. sz.
- 1993-05-20 Botos László: Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. Zarándokok százvezreit várják. *Új Magyarország* 3. évf. 116. sz.
- 1993-05-21 Kész Csaba Levente: István, a király – Erdélyben. *Orient Expressz* 20. 14.
- 1993-05-26 „Az ő hitük erősít engem”. Beszélgetés Miklósházy Attila jezsuita atyával. *Szabadság* 1993. május 26.
- 1993-05-29 Hankó: Verseny a királyságért. Piros pünkösdi napján. *Magyar Nemzet* 56. évf. 124. sz.
- 1993-06-01 Birtók József: Csíksomlyón ismét együtt voltunk. *Romániai Magyar Szó* 1993. június 1.

- 1993-06-01 Cseke Gábor: Csíksomlyói búcsú a nagypolitika árnyékában. *Magyar Nemzet* 56. évf. 125. 2.
- 1993-06-23 Antal Áron: Ha összegabalyodnak replikáink... *Romániai Magyar Szó* 1993. június 23.
- 1993-07-02 Jakab Gábor: Ígéret alapján riportot várnak. *Romániai Magyar Szó* 1993. július 2.
- 1994-05-22 Hírek. *Kistestvér* VI. évf. 7. sz. 4.
- 1994-05-25 Varga Eleonóra: Pünkösdi Csíksomlyón. *Erdélyi Napló* 1994. május 25. 17.
- 1994-05-29 Birtók József: Számtalanul. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Romániai Magyar Szó* 1994. május 28–29. 1. és 7.
- 1994-10 Balázs Zsófia: Aki koporsóban (is) boldog. *Hitélet* 1994. 10. sz. 2.
- 1994-10-09 Hír. *Kistestvér* VI. évf. 11. (103.) sz.
- 1994-10-13 Szórényi Levente: A hivatással – ha hagyják! *Magyar Fórum* 1994. október 10. 4.
- 1994-11-15 Hír. *Kistestvér* VI. évf. 13. (105.) sz.
- 1995-02-10 Győrffy László: A csíksomlyói remete. *Magyar Nemzet* 58. évf. 35. sz. 10. 7.
- 1995-04 Győrffy László: Remete a Kissomlyón. *Erdélyi Magyarság* 1995. április–május–június, 34–36.
- 1995-05-24 P. Daczó Á. Lukács: Tavaszi csokor Boda Anikó sírjára. *Hargita Népe* 1995. május 24. 4.
- 1995-05-31 Gy. A.: Csíksomlyó, a pünkösdi csoda. *Erdélyi Napló* 1995. május 31. 12.
- 1995-06-03 Takács Éva: Névadó ünnepség a csíksomlyói gyermekotthonban. *Hargita Népe* 1995. június 3.
- 1995-06-06 Botos László: Csíksomlyó üzenete... Számonkérés a magyar nemzeti zászló miatt. *Új Magyarország* V. évf. 130. sz. 16.
- 1995-06-06 MTI: Csíksomlyói búcsú. *Népszabadság* 53. évf. 130. sz. 29.
- 1995-06-18 Stoffán György: Magnificat. Csíksomlyó 1995. *Keresztény Élet* 1995. június 18.
- 1995-11-28 Takács Éva: Harangszentelés Csíksomlyón. *Hargita Népe* 1995. november 28. 1.
- 1996-04 Kovács Attila: Remete a hegytetőn. *Zabhegyező* (Csíkszereda) II. évf. 3. sz. 8–9.
- 1996-05-22 A ferences atyák tájékoztatója. A pünkösdi búcsú rendje Csíksomlyón. *Hargita Népe* VIII. évf. 99. sz. 1.
- 1996-06 Czirják Árpád: Az égen nagy jel tünt fel... *Erdélyi Magyarság* X. évf. 38. sz. 2–7.
- 1996-06 Gergely Erika: Mosolygó szobor. *Szentegyházi Hírlap* V. évf. 6. sz. (1996. június).
- 1996-06-05 Rostás Szabolcs: Krisztus, Mária, Csíksomlyó. *Erdélyi Napló* 1996. június 5. 7–8.
- 1996-06-06 Csíksomlyói búcsú. *Népszabadság* 53. évf. 130. sz. 29.
- 1996-07-09 Bodó Levente: Egész alakos szobrot akartam. *Hargita Népe* VIII. évf. 133. sz. 1, 5.
- 1996-07-09 Kovács Attila: Szoboravatás Csíksomlyón. Domokos Pál Péter hazaérkezett. *Hargita Népe* VIII. évf. 133. sz. 1, 5.
- 1996-07-09 Takács Éva: Van magyar jövendő. Ezerszáz Székely Leány Ünnepe. *Hargita Népe* VIII. évf. 133. sz. 1, 5.
- 1996-11-01 Takács Éva: Hármaskereszt a Hargitán. *Hargita Népe* VIII. évf. 216. sz. 1.
- 1996-11-09 S. Tamás–Sz. Varga: Sok kicsi itt nem megy sokra. Szentendrei múzeumok „létminimum” alatt. *Népszabadság* 54. évf. 262. sz.

- 1996-11-26 B[orsodi] L[ászló]: Hármashalom oltárszínpad Csíksomlyón. *Új Magyarország* 1996. november 26. 16.
- 1996-11-26 Takács Éva: Felszentelték a Hármashalom oltárt Csíksomlyón. *Hargita Népe* VIII. évf. 223. sz. 1.
- 1997-01-28 Botos László: „Békém van, de nyugalmam nincs”. A „csibészkedő” plébános. *Új Magyarország* VII. évf. 23. sz. 14.
- 1997-03 Sárkány Györgyi: Egyházmegyei zsinat. *Búzamag, az erdélyi katolikus fiatalok értesítője* III. évf. 3. sz.
- 1997-03-04 Takács Éva: Tamás József jelmondata: Legnagyobb a szeretet. *Hargita Népe* IX. évf. 42. sz. 1, 3.
- 1997-03-29 Takács Éva: Párbeszédet kell folytatni a hitről. Beszélgetés Czirják Árpád helynökkel az egyházmegyei zsinatról. *Hargita Népe* IX. évf. 61. sz. 5.
- 1997-05-14 Járay Mari: Az ötvenedik nap: pünkösöd. *Népszabadság* 55. évf. 111. sz. 37.
- 1997-05-19 Baracs Dénes/MTI: Csíksomlyói búcsú. *Romániai Magyar Szó* 1997. május 19.
- 1997-05-20 Botos László: A zarándoklat a lélek üdvössége. Interjú P. Márk József ferences házfőnökkel. *Új Magyarország* VII. évf. 115. sz.
- 1997-05-20 Takács Éva: Az érem másik oldala. *Hargita Népe* IX. évf. 95. sz. 3.
- 1997-05-21 Botlik József: Békém van, de nyugalmam nincs. Gergely István csíksomlyói plébános a hit és gondviselés megtartó erejéről. *Magyar Nemzet* 60. évf. 116. sz. 8.
- 1997-05-21 Takács Éva: Az Europassió képviselőinek találkozója Csíksomlyón. *Hargita Népe* IX. évf. 96. sz. 1.
- 1997-05-30 Botos László: Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Európai Idő* VIII. évf. 10. sz. 7.
- 1997-06-02 Dávid Szaniszla: Pünkösöd 1997 – Csíksomlyó. *Új Magyarország* VII. évf. 126. sz. 7.
- 1997-06-21 Tamáska Péter: Üzenetek hetedhét határon túlról. *Magyar Fórum* 1997. június 12.
- 1997-07-08 Sarány István–Kovács Attila: Ezer Székely Leány találkozó. *Hargita Népe* IX. évf. 130. sz. 5.
- 1997-07-08 Miklós József: Europassió – 1997. 1–5. rész: *Hargita Népe* IX. évf. 130–134. sz. 2.
- 1997-07-18 Bajna György: Isten hozott, tiszaszentmiklósiak. Szörényi–Bródy: István a király című rockoperája a Székelyföldön. *Hargita Népe* IX. évf. 138. sz. 1, 3.
- 1997-07-23 Boros Károly: Még egyszer az Ezer Székely Leányról. *Hargita Népe* IX. évf. 141. sz. 4.
- 1998-05 Márk József OFM: Szűz Mária pünkösdje a mi pünkösdünk. *Krisztus Világossága*, I. évf. 4. sz.
- 1998-06-01 Rédai Attila–Sarány István: Mi a búcsú üzenete? *Hargita Népe* X. évf. 124. sz. 1, 3.
- 1998-06-01 Takács Éva: Százvezreknek jelentett lelki megújulást a zarándoklat. *Hargita Népe* X. évf. 124. sz. 1, 3.
- 1998-06-02 Fodor Sándor: Utóhang a pünkösdi búcsúhoz. *Hargita Népe* X. évf. 124. sz. 1, 3.
- 1998-07 Fodor György: Csíksomlyói búcsú 1998. *Magnificat* 1998. július.
- 1998-09-19 Botos László: Istennel, egymással – szeretetben. Ifjúság Csíksomlyón. *Európai Idő* 1998. szeptember 19.

- 1999-02-15 Makkay József: A pápa híveiért kellene az országba látogasson; Egyházi megmaradásunk rögös ösvényein – Beszélgetés Jakubinyi György gyulafehérvári római katolikus érsekkel. *Szabadság* 1999. február 15.
- 1999-02-18 MTI: Erdélybe várják a pápát. *Napi Magyarország* 1999. február 18.
- 1999-02-18 Seres Attila: Elmegy-e a pápa Erdélybe? *Népszabadság* 1999. február 18.
- 1999-05-17 Rendezőség: Zarándoklat Csíksomlyóra. *Romániai Magyar Szó* 1999. május 17.
- 1999-05-21 Székely Endre: Ami a pápalátogatás és Pünkösöd között van. *Romániai Magyar Szó* 1999. május 21.
- 1999-05-22 Ferencz Imre: Pünkösdi emlék. *Hargita Népe* XI. évf. 117. sz.
- 1999-05-22 Kozma Mária: Pünkösdi zománcposta. *Hargita Népe* XI. évf. 117. sz.
- 1999-05-22 P. Benedek Domokos: A Mária-faragó ember. *Hargita Népe* XI. évf. 117. sz.
- 1999-05-22 Takács Éva: Rég volt, ötven esztendeje. *Hargita Népe* XI. évf. 117. sz.
- 1999-05-24 Ferencz Imre: Somlyó szép csillaga. *Hargita Népe* XI. évf. 118. sz.
- 1999-05-24 MTI: Csíksomlyói búcsú. *Romániai Magyar Szó* 1999. május 24.
- 1999-05-24 Takács Éva: Százvezrek az erőt adó, hitet erősítő pünkösdi búcsún. *Hargita Népe* XI. évf. 118. sz.
- 1999-05-25 Daczó Dénes: Csíksomlyó 1999-es ünnepe. *Romániai Magyar Szó* 1999. május 25.
- 1999-06-03 Székedi Ferenc: Toronymagasan. *Romániai Magyar Szó* 1999. június 3.
- 1999-06-06 Szerdahelyi Csongor: A nemzet zarándoklata. *Új Ember* LV. évf. 23. sz. 1, 5.
- 1999-06-26 Szoboravatás a gyermekotthonban. *Hargita Népe* 1999. június 26.
- 2000-06-09 Fodor Sándor: Levelek – haza (23.). Nyíljon ki szívetekben az örömvirág... *Hargita Népe* 2000. június 9.
- 2000-06-12 Rédei Attila: Hetedszer televíziós közvetítésben. *Hargita Népe* 2000. június 12.
- 2000-06-12 Sarány István: Hűen a hithez, ragaszkodva a nemzethez. *Hargita Népe* 2000. június 12.
- 2000-06-12 Orbán Ferenc: Ifitalálkozó Csíkszeredában. *Hargita Népe* 2000. június 12.
- 2000-06-13 Sarány István: Zarándokok. *Hargita Népe* 2000. június 13.
- 2001-06-03 Wohlfart Zoltán: Nyírfaággal sompolygó pünkösdi gondolatok. *Krónika* 3. évf. 126. sz. 3.
- 2001-06-04 Daczó Dénes: Több ezren zarándokoltak Csíksomlyóra. *Romániai Magyar Szó* 2001. június 4.
- 2001-06-04 Sarány István: Pünkösöd szombati búcsú Csíksomlyón. *Hargita Népe* 2001. június 4.
- 2001-06-05 Bögözi Attila: Magánrepülőgéppel Marosvásárhelyig. *Romániai Magyar Szó* 2001. június 5.
- 2001-06-05 Hátsekné Kovács Kinga: Az utolsó magyar királyfi a csíksomlyói búcsún. *Romániai Magyar Szó* 2001. június 5.
- 2001-06-19 Kristály Lehel: Csángó mise. *Erdélyi Napló* 2001. június 19.
- 2001-07 Márk József: A csíksomlyói ferences kolostor könyvtárának vizsontagságai az 1980-as és az 1990-es években. *Hírnök* 2001. július–augusztus, 7–8.
- 2002-05-20 Bodor János: Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. Isten áldása a magyarokon. *Háromszék* 2002. május 20.
- 2002-05-20 Nánó Csaba: Rendhagyó közvetítés. *Hargita Népe* XIV. évf. 112. sz. 1.
- 2003-02-26 Borsodi László: Rendhagyó labarumhordozás. *Hargita Népe* 2003. február 26.

- 2003-06-09 Ferencz Imre: Orbán Viktor zárandoklata. *Hargita Népe* XV. évf. 129. sz.
- 2003-06-15 Oszváth Judit: A Szentlélek ott „villogott” a Napban. *Vasárnap* 2003. június 15.
- 2003-12-09 Megverték a csíksomlyói remetét. *Hargita Népe* 2003. december 9.
- 2004-03 P. Bálint Szalvátor (kéziratából közli P. István): A vajdahunyadi ferences könyvtár pusztulása (1950). *Hírnök* VII. évf. 3. sz. 5–8.
- 2005-04-15 Fodor György: Mészáros György halálára. *Szabadság* 2005. április 15.
- 2005-04-15 V. R.: Kapcsolat Erdéllyel. Jakubinyi György gyulafehérvári érsek. *Új Ember* LXI. évf. 15. sz.
- 2005-05-14 Oláh-Gál Elvira: „Szükségünk van a Szűzanya pártfogására”. *Hargita Népe* XVII. évf. 110. sz.
- 2005-05-14 Vincze Gábor: Pünkösdi búcsú 1986-ban, ahogy egy magyar diplomata látta. *Hargita Népe* XVII. évf. 110. sz.
- 2005-06 Bogdán Zsuzsanna: Bukaresti magyarok a Szűzanyánál. *Bukaresti Magyar Közöny* II. évf. 6. sz. 9.
- 2005-09 Pap Leonárd. P. Mészáros Árpád Rudolf, P. György életútja (1916–2005). *Hírnök* VIII. évf. (2005. ősz) 10–11.
- 2007-05-04 Szöcs János: A szentléleki Veresképről. *Hargita Népe* 2007. május 4.
- 2007-05-25 Szabó Árpád: Mindenben szeretet. *Szabadság* 2007. május 25.
- 2009-05-29 Ünnepi összeállítás, *Csíki Hírlap* IV. évf. 102. sz. (Elekes András, D. Balázs Ildikó, Oláh-Gál Elvira, Péter Arthur és mások írásaival)
- 2009-05-29 Daczó Katalin: Csillagék lován jött a püspök. Boné Anna, a lovasfotó készítője. *Csíki Hírlap* IV. évf. 102. sz. 7.
- 2009-05-29 A búcsú programja (térvezéssel). *Csíki Hírlap* IV. évf. 102. sz. 9.
- 2009-05-29 Jánossy Alíz: Privilegizált keresztalja. *Krónika* XI. évf. 100. sz. 4.
- 2009-05-29 Takács Éva: Csíksomlyó: a Mária-út vége. *Hargita Népe* XXI. évf. 102. sz. 1, 5.
- 2009-06-01 [Ünnepi összeállítás.] *Csíki Hírlap* IV. évf. 103. sz. (D. Balázs Ildikó, Szöcs Loránt és mások írásaival).
- 2009-06-02 Horváth István: Búcsú, erkölcsi válságban. *Új Magyar Szó* V. évf. 101. sz. 1, 7.
- 2009-06-02 Jánossy Alíz: Egyetlen nemzetet alkotunk. *Krónika* XI. évf. 101. sz. 1, 3.
- 2009-06-02 Kiss Edit: Csík és Gyimes a Duna Tv-ből. *Csíki Hírlap* IV. évf. 104. sz. 4.
- 2010-04-30 Izsák Balázs: A székely jelképekről hitelesen – Kónya Ádám emlékére. *Krónika Online* 2010. április 30.
- 2010-05-18 Daczó Katalin: Korona-kupola a Kis-Somlyó hegyen. *Székelyhon* 2010. május 18.
- 2010-09 Bőjte Csaba: Domokos Pál Péter szobra. *Magnificat* (portál), <http://www.magnificat.ro/portal/index.php/hu/csaba-testvmainmenu-42/levelei-mainmenu-246/4926-domokos-ppr-szobra> (letöltve: 2020. július 31.).
- 2012-05 Balázs József: Ne vesszenek el az ösvények! *Székaszó, Karcfalvi–Csíkjenőfalvi Kisújság* 2012. május, 4.
- 2013-01 Pünkösdi kirándulás a csíksomlyói búcsúba. *Terra Hírújság* IV. évf. 1. sz. 13.
- 2013-05-17 Kömény Kamilla: Megújuló pünkösdi hagyományok Csíkszentgyörgyön. *Székelyhon* 2013. május 17.
- 2013-06-25 Rédei Botond: Visszatérni a tiszta forrásokhoz. *Székelyhon* 2013. június 25.
- 2013-07-05 Péter Beáta: István a király: egyszeri és megismételhetetlen. *Székelyhon* 2013. július 5.
- 2014-06-03 Molnár Melinda: Hathatós a zárandokima. *Csíki Hírlap* IX. évf. 103. sz. 7.

- 2014-06-05 Réday Botond: Több százan érkeznek a Mária-úton. *Csiki Hírlap* IX. évf. 105. sz. 4.
- 2014-06-06 A búcsús szentmise helyszínének térképe. *Csiki Hírlap* IX. évf. 106. sz. 6.
- 2014-06-08 Urbán Erik: Pünkösöd üzenete Csíksomlyón. *Új Ember* LXX. évf. 24. sz. 1.
- 2015-04-09 Csíksomlyói búcsú. *Magyar Élet/Hungarian Life* LVII. évf. 12. sz. 3.
- 2015-05-23 Megújult a csíksomlyói Hármashalom-oltár. *Magyar Kurír* 2015. május 23.
- 2015-06-02 Medveczky Attila: A művészet nem távolodhat el az élettől.
- 2015-07-15 Paksa Balázs: Beszélgetés Boros Károly atyával. *Magyar Kurír* 2015. július 15.
- 2015-09-15 Daczó Katalin–Hegedűs Enikő: A csíksomlyói Mária-szobor 500 éve. *Hargita Népe* 2015. szeptember 15.
- 2015-11-18 Pál Biborka: A Caritas veszi át a Jakab Antal Tanulmányi Ház működtetését. *Hargita Népe* 2015. november 18.
- 2016-03-20 Pál Zoltán: Virágvasárnap: tíz év után újra bemutatták a Csíksomlyói Passiójátékot. *Új Magyar Szó Online* maszol.ro, 2016. március 20.
- 2016-04 Gaál Péter: „Az én szállodám sínen gördül”. *Vasutas Magazin* 66. évf. 4. sz. 5.
- 2016-09-04 Barabás Hajnal: Újjáépítették a csíksomlyói országzászló-emlékművet. *Székelyhon*, 2016. szeptember 4.
- 2017-02-17 Kömény Kamilla: Tizenhét év alatt összetartó közösséggé vált a kórus. *Székelyhon* 2017. február 17.
- 2019-04-26 Bodó Márta: A Hármashalom-oltár: tények és valóság. Beszélgetés Bogos Ernővel. *RomKat.ro* 2019. április 26.
- 2019-05-23 Varga Gabriella: 15 éves a Csíksomlyói Magazin. Interjú Gulyás László főszerkesztővel. *Katolikus.Ma* portál 2019. május 23.
- 2019-06-21 Szucher Ervin: Kizárt magyarok Csíksomlyón – a román kormányország újabb visszaéléseire derült fény a pápalátogatás kapcsán. *Kronika Online*, 2019. június 21.

Mozgóképek

Az online mozgóképes forrásokra a lábjegyzetekben vagy a szövegben a hivatkozás V/sorszám formában történik.

- V/01. 1990 Csíksomlyói búcsú. MTV M2 összeállítása, szerkesztő Kóthy Judit, 23 perc
<https://nava.hu/id/998484/>
- V/02. 1993 Csíksomlyói búcsú 1993. Duna Tv, 1 óra
<https://nava.hu/id/636974/>
- V/03. 1995 Csíksomlyói búcsú 1995. Duna Tv, 2 óra 21 perc
<https://nava.hu/id/639986/>
- V/04. 1996 Csíksomlyói búcsú 1996. Duna Tv, 1 óra 36 perc
<https://nava.hu/id/642872/>
- V/05. 1997 Csíksomlyói búcsú 1997. Duna Tv, 1 óra 48 perc
<https://nava.hu/id/645754/>
- V/06. 1999 Csíksomlyói búcsú 1999. Duna Tv 1 óra 51 perc
<https://nava.hu/id/652252/>
- V/07. 2000 Csíksomlyói búcsú 2000. Duna Tv, 1 óra
<https://nava.hu/id/654080/>

- V/08. 2001 Csíksomlyói búcsú 2001. Duna Tv 2 óra
<https://nava.hu/id/656284/>
- V/09. 2002 Csíksomlyói búcsú 2002. Duna Tv 2 óra 3 perc
- V/10. 2003 Csíksomlyói búcsú 2003. Duna Tv 1,48
<https://nava.hu/id/663082/>
- V/11. 2004 Csíksomlyói búcsú 2004. Duna Tv 2 óra
<https://nava.hu/id/665696/>
- V/12. 2006 Csíksomlyói búcsú 2006.
<https://nava.hu/id/135752/> MTV M1 34 mp
- V/13. 2007 Csíksomlyói búcsú 2007. Duna Tv 1 óra 58 perc
<https://nava.hu/id/380656/>
- V/14. 2008 *Csíksomlyó – csodás kegyhelyek IV.* 114 perc, Duna Televízió Vallási Műsorok Szerkesztősége, Etalon Film, Budapest, 2008 (ISBN: 5999883203323)
- V/15. 2009 *Szolgabarád.* Készítette Mohi Sándor rendező-operatőr, Tánczos Vilmos szakértő, Dunatáj Alapítvány, 2009. 54 perc.
<https://tanczosvilmos.wordpress.com/videok/>
- V/16. 2010 Csíksomlyói búcsú 2010. Duna Tv 9 perc
<https://nava.hu/id/992770/>
- V/17. 2010 Csíksomlyói búcsú 2010. Duna Tv 2 óra 17 perc
<https://nava.hu/id/995978/>
- V/18. 2010 Virrasztás 2010-ben. Duna Tv 6 óra 26 perc
<https://nava.hu/id/992806/>
- V/19. 2010 A csíksomlyói búcsú története. Zsigmond Attila filmje. MTV M2 16 perc
<https://nava.hu/id/992328/>
- V/20. 2011 Csíksomlyói búcsú 2011. Duna Tv 2 óra 34 perc
<https://nava.hu/id/1197686/>
- V/21. 2012 Jubileumi csíksomlyói közvetítés a Duna Televízióban. 2012. május 23.
https://www.youtube.com/watch?v=z9_C-kvxblE
- V/22. 2016 Csíksomlyói búcsú 2016. Duna Tv 2 óra 29 perc
<https://nava.hu/id/3038950/>
- V/23. 2016 *Szűz Mária mindenkit vár... – gyergyószárhegyi pünkösdi búcsújárás és királyné ültetés.* Karácsony Molnár Erika és Kötő József filmje, 2016, 25 perc
<https://www.youtube.com/watch?v=7zJ4sVYLaSo>
- V/24. 2017 Csíksomlyói búcsú 2017. Duna Tv 2 óra 14 perc
<https://nava.hu/id/3154203/>
- V/25. 2019 Csíksomlyói búcsú 2019. Duna Tv 2 óra 9 perc
<https://nava.hu/id/3522975/>
- V/26. 2019 Csíksomlyó élő csatorna
https://www.youtube.com/channel/UChrkbh0y4ut-mELoCTRPR_Q/featured
- V/27. 1983–1988 Gulyás Gyula–Gulyás János: *Balladák filmje I–II.*

Diákok kéziratai

Albert Réka fényképei (103 ff, 58 dia), ezek leírása, megfigyelések (24 oldal), 1993
 Csehi Viktória-interjúk alapján: Győri zarándokok Csíksomlyón (1992–1998) (8 oldal), 1998
 Fábrián Gabriella és Kiss Ágnes megfigyelései, interjúi (10 oldal), Csíkszentdomokos, 1996

- Fábián Gabriella és Kordé Tünde beszámolója a csíkszentdomokosiakról (18 oldal), 1994
 Fábián Gabriella fényképei (153 ff), ezek leírása (10 oldal), 1994
 Fülöp Hajnalka fényképei (219 ff és 95 dia), leírásai (34 oldal), 1993
 Gránic Judit interjúi és megfigyelései (15 oldal + 130 cédula), Csíkszentsimon, 1996
 Gulyás Judit megfigyelései, interjúi a fiatalok tömbjéről (34 oldal), Csíkszentdomokos, 1996
 Kákonyi Anna: A csíksomlyói pünkösdi búcsú az internet mint forrás tükrében (5 oldal), 2005
 Kapitány Balázs beszámolója (10 oldal), Csíkszereda, 1996
 Kertész Nóra fényképei (324 ff, 43 dia), ezek leírása (6 oldal), megfigyelései (10 oldal), 1993
 Kiss Attila megfigyelései, interjúi (10 oldal), Csíkszentmihály–Aján, 1996
 Kiss Réka megfigyelései a vásárról (60 oldal), 1996
 Körösi Katalin megfigyelései magyarországi csoportokról (26 oldal), 1996
 Lappints Virág beszámolója (10 oldal) a fiatalokról, 1996
 Losonczy Júlia dolgozata a gödöllőiek utazásáról (14 oldal), 1996
 Magyar Mónika fényképei (204 ff), ezek leírása (11 oldal), megfigyelések (8 oldal), 1993
 Mészáros Borbála megfigyelései, interjúi (36 oldal), Csíkszentmihály–Aján, 1996
 Molnár Gergely dolgozata megfigyelések és interjúk alapján (14 oldal), 2005
 Nagy Anna és Nobilis Júlia dolgozata részvétel alapján az 1999-es búcsúról (65 oldal és színes fénykép), 1999
 Nagy Krisztina: Árusok a csíksomlyói búcsúban (16 oldal), 2005
 Nobilis Júlia: Hontiak a csíksomlyói pünkösdi búcsún (9 oldal), 1998
 Nyisztor Tinka fényképei (89 ff), 1993
 Nyisztor Tinka interjúja (5 oldal): külsőrekecsiniek búcsújárása, 1997
 Rab Árpád Szörény dolgozata a gödöllőiek utazásáról (12 oldal), 1996
 Schwarcz Gyöngyi beszámolója (43 oldal) a fiatalokról, 1996
 Sütő Levente fényképei, videója, leírása az őszi Mária neve napi búcsúról (7 oldal), 1993

Megszólalók

Évek során át többtucatnyi emberrel folytattam hasznos beszélgetéseket. Közülük itt csak azokat sorolom fel, akiktől idéztem. Sokuk neve után már nemcsak a születésük, hanem a haláluk évszáma is ott áll.

- Antal Vilmos** (1946), Csíkszentkirály, megyebíró
Balog József (1933), Csíkszentlélek–Fitód
Bara Béla (1929–2018), Csíkszereda. Nyugalmazott faipari vállalatvezető
Bara Katalin, Csíkszereda, gimnáziumi tanár
Becsky Zelma, Csíkszereda (Várdotfalva)
P. Benedek Domokos OFM (1929–2012), ferences tartományfőnök
Bezsán Ferencné Kotyorás Róza (1922), Klézse
Bíró Pálné Szakács Teréz (1907–1997), Csíkszentmiklós
Bogos Ernő (1961), Csíkszereda, építész
Borbély Gábor (1930–2013), Csíkszereda, rk. pap, főesperes, plébános
Borcsa Gergely, Csíksomlyó, kántor
Borsodi László (1931–2021), Csíkszereda, gimnáziumi tanár
Csergő Antal, Gyergyószárhegy, kárpitos
P. Daczó Árpád Lukács OFM (1921–2018), ferences szerzetes

Dajka Mihályné Márton Zsófia (1949), Csíkszentkirály
Ferenc Erzsébet (1926), Gyergyószentmiklós
Füstös Dénes (1928–2002), Csíkszentmihály, egyháztanácsos
Gábor Vilmos (1939), Gyergyószárhegy
Gagy József (1954), Csíkszereda, antropológus, egyetemi tanár
Gáspár Mária Petronella (1930–2012), mallersdorfi ferences nővér
Gergely István (1955), Csíksomlyó, rk. pap, korábban csíksomlyói plébános
Gergely Mátyás (1952), Csíkszereda, vállalkozó
Jánó Ilona (1934), Lészped
Kedves Béla (1959), Csíksomlyó, remetenevén Antal testvér
Kicsi Béla, Sepsikőröspatak, feszületkészítő
Kósa Tibor (1943), Kósa Tiborné Miklós Erzsébet (1950) Csíkszentmihály, árusok
Kozma Ferenc (1938), Gyergyószárhegy, kovács
P. Márk József OFM (1927–2020), Csíksomlyó, ferences szerzetes
Márton Balázs (1915), Csíkszentkirály, egyháztanácsos
Mihály András (1944–2022), Csíkszereda, gimnáziumi tanár
Oláh Árpád (1928), Csíkmenaság (1993)
Pénzes József (1950–2018), Csíkszereda, rk. pap
Péter Ildikó és Péter Csilla, Csíksomlyó, diákok
Simon Jakab (1950–2009), Gyimesbükk, rk. pap
Tánczos Simon (1928–2016), Csíkszentkirály
Vértessaljai László SJ (1953), jezsuita szerzetespap

Mellékletek

1. Venczel József leírása a búcsúról (1939)

Forrás: Várdotfalvi József: Csík szék leírása. In Rugonfalvy Kis István (szerk.): A nemes székely nemzet képe II. Debrecen, 1939. Részlet. 233–236.

A változó és változott idő folyamán az Egyház hatása változatlan, s az a katolicizmus, mely „nyugat hite, világnézete és eszménye”-kép hajdan a nyugatos kultúrában egységessé tette e népet, s megőrizte a keleti kultúrhatás bontóerejű beavatkozásától, később is, napjainkig, Csík egységben tartó ereje s nemes konzervativizmusának megnyilatkozása. Itt leomlanak a tájszerkezeti választófalak, megsemmisülnek az egyes vidékek külön aspirációi, a társadalmi és gazdasági rendek ellenségeskedése, a katolicizmusban lelki és lelkes egységbe ötvöződik minden Hargitán túli székely közösség, éljen akár a Bucsin tövében, akár az Olt völgyén, akár a Tatros vize partján, akár a Szegelet földjén, Kászon medencéjében. Nézzük csak e népet a csíksomlyói búcsún, midőn egymás mögött menetelnek, ősi sorrend szerint: elől a gyergyóalfalvi kereszt halad, a búcsúkezdő István pap emlékezetére; utána a gyergyóiak, Kődön felüliek, Kődön aluliak, a városokból jött búcsúsok, köztük a legtöbb Csíkból származott el, aztán a csíkszentgyörgyi és menasági keresztalják; most a papság következik, és a diákság; itt az élen a Mária-Társulat kitüntetett legalkalmasabb ifja, a választott hat faciger kíséretében, viszi a laboriumot, ezt a középkorból maradt, méhkasszerű vallásos jelvényt; a diákokat a kászoniak követik, majd az alcsíkiak, s a szomszéd székbeliek, udvarhelyszékiek, háromszékiek és marosszékiek következnek, s a menetet a gyimesi csángók hófehér ruhás csoportja zárja be. Csík és a katolikus székelység nagy találkozója ez a búcsú. Somlyót előnti az emberáradat: tele a nagytemplom, tele a templom előtti tér, tele az egész falu emberrel. A búcsú leírója nagy embertónak mondja a gyülekezetet, melyből íme, széles „ember-ügy” ömlik fel a hegyre anélkül, hogy a tó apadása látszanék: a fél-százzezernyi sokaság menetté fejlődik, a harangok zúgnak, Mária-énekek dallama fonódik egybe, zászlóerdő színesíti a procesziót. Balfelől kerülnek fel a Kis-Somlyó kúphegyének tetejére. Itt a Megváltó-kápolnánál rövid pihenő; az énekes fáklyavivő diák előáll, s érces hangon intonálja a hagyományos Mária-dícséretet: *Egészen szép vagy Mária...* s a nép visszazengi minden verssorának a párját. Majd a menet eleje újból a völgybe ereszkedik, s lent az aljban majdnem mindig találkozik a hegynek épp nekivágó utolsó keresztekkel, köztük a csángók megbámult kis csoportjával. Egy pillanatra – jelképesen – gyűrűként ölelik körül a búcsújáró hegyecskét.

„Az emberezeknek tarka hullámzatos vegyülete borítja el az egész hegyet és annak környékét” – írja Orbán Balázs, aki különben Somlyó szent hegyeiről gunyorosan emlékszik meg – „szél fuvalmára ezer meg ezer zászló leng, földrendítő hálaének zűrzavara tölti el a léget, húsz-harmincezer torok énekel százféle, egymással összefüggés, összhangzás nélküli dallamot, éles női hangok, ezer meg ezer csengettyű zengése, a harangok zúgása elegyedik e roppant hang-chaosba, s e nagy embertömeg mozog, mindenfelé hullámszik, össze-vissza bonyolódik, s mégis ennyi szívet egy eszme, egy érzelem hat át, egy törekvés lelkesít, egy hit villanyoz át”.⁹⁶² A kereszttek, azaz díszes templomi lobogók alatt vonuló búcsúsok, a keresztalják kitaposott ősi útvonalakat tartanak be, megvannak a hagyományos pihenő, étkező és beszálló helyeik. Nagy tisztesség, ha valakinél a keresztalja megáll. A keresztvezető köszönti a gazdát, s ez válaszáat régi szokás szerint így végzi: „emberé a szállás, Istené az áldás”. A hosszú zarándokútnak megvannak aztán az imádságai és az énekei is. Induláskor misét hallgatnak, s a messziről jövők útközben is. A keresztalja rendezett közösség. Az út két szélén haladnak, elől a fiúcskák és legények, aztán a férfiak, majd a leányok és az asszonyok, leghátul pedig az öreg nénikék. A két sor élén a legények lobogót visznek, esetleg keresztet is, s itt az élen haladnak a csengettyűsök. Módosabb megye keresztalja háromágú lobogó alatt halad. A fehérnépek előtt ismét zászlót visznek, rendszeren kettőt, de többet is. Így a nagyboldogasszonyi keresztaljában két fehér zászló halad a lányok előtt. A férfiak sora végén eregel a pap, karingben, stólásan, fején a papi süveggel, kezében keresztrel; mellette a kántor vagy a keresztvezető. Ahol végigvonulnak, a templomokban meghúzzák a harangokat, Somlyóra pedig hangos énekszóval vonulnak be, századok óta ugyanazon a napon és ugyanazon órában. Pünkösöd péntekén reggel hét órakor érkezik a mikházi dobos keresztalja, s utána mindjárt a többi marosszéki, majd a gyergyói kereszttek. A délután folyamán az udvarhelyszékiek, napszálltakor a zetelakiak. Szombaton reggel és délelőtt a kászoniak és a háromszékiek vonulnak be, dél körül az alsíkiak és a Kődön aluli felcsíki községek, délután két óráig a Kődön felüliek és végül a gyimesiek. Somlyón hagyományos fogadási szertartás zajlik le. Midőn a falu közé ér a keresztalja, a déli toronyban levő figyelő egyet koppant a harmadik harang nyelvével. Mindenki tudja, hogy új kereszt érkezik. A második koppanás azt jelenti, hogy a kereszt a belső Szék útján jár, nincs már messze a templomtól. A megérkezéskor összezúgnak a harangok, a fogadó ferences atya megáldja a keresztet, a búcsúsokat a Szent János kis kápolnája elé vezeti, melynek ormán márványtábla hirdeti, hogy ez a búcsú azon győzelem emlékére van, melyet hagyomány szerint János Zsigmond király hada ellen a maga szent hitét védő székely nép szerzett. A páter e helyen Boldogasszony nevében köszönti a megjöttet, majd felzendül Mária éneke, a keresztalja bevonul a nagytemplomba, megáll a szentélyben, meghajtja zászlóit, lobogóit a Szűz Anya szobra

⁹⁶² Orbán 1869. 14. (a szerző jegyzete)

előtt, újabb ima és ének kezdődik, miközben a zarándokok el nem mulasztják, hogy István és László király szobra előtti lépcsőn fel ne menjenek a Csíki Csodálatos Boldogasszony lábaihoz – könyörgéseiket elmondani.

2. P. Boros Fortunát OFM indítványa a *basilica minor* cím elnyeréséért (1943)

Forrás: GYÉL 1943-919.

A rendi főelőjáróm biztatására és a rendtartomány tagjainak biztatására az Apostoli Szentszéknél be akarom indítani a csíksomlyói kegytemplomnak, amely katolikus székelv népünk legkedveltebb szentélye, a *basilica minor* jellegre való emelését.

Tudom, hogy Nagyméltóságod előtt nem kell magyarázatát adnom, hogy milyen szerepet töltött be a kegytemplom és a vele kapcsolatos ájtatossági gyakorlatok búcsús összejövetelek, mellette kifejlődött intézmények, szokások katolikus székelv népünk vallásos hitében való megtartásában, megmaradásában a történelem folyamán.

Észak-Erdélynek az anyaországhoz való visszacsatolása után az volt a benyomásunk, hogy ezt az anyaország is különösképpen megérezte, és úgy Magyarország katolikus népe, mint kormánya Csíksomlyót legnemzetibb szentélyének, kegyhelyének tartja, és innen magyarázható meg, hogy a magyar kormány mindent megtett 1940 novembere után, hogy a földrengés által megrongálódott kegytemplomot a legsürgősebben rendbehozzák. Valóban, a magyar kormány bőkezűségének köszönhetjük, hogy a kegytemplom ma a régi fényében ragyog.

A felszabadulás után Magyarország minden részén mozgalmat indítottak, hogy zarándoklatokkal róják le kegyeletüket és hálájukat a csíksomlyói segítő Mária iránt, de a tömeges felvonulásoknak nem kedvezett a megközelítés nehézsége és más háborús körülmény. A csíksomlyói rendház vendégkönyve azonban bizonyítja, hogy a magyar közélet nagyságai legalább mint magánszemélyek megfordultak Csíksomlyón, hogy kifejezést adjanak kegyeletüknek, hálájuknak a csíksomlyói segítő Szűzanya iránt.

Mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy engem ezen törekvésemben jóindulatú támogatásával, pártfogásával és ajánló soraival támogatni méltóztasson.

A Nagyméltóság Püspök Úrnak nagynevű elődei közül a XVIII. században br. Klobusiczky Ferenc és gr. Batthyány Ignác püspökök által elrendelt vizsgálatok eredményeinek alapján jelentette ki Batthyány Ignác püspök a Mária-szobrot csodálatosnak. Dr. Haynald Lajos érsek a kalocsai új állomásán vetette latba tekintélyét, hogy a rendház anyagi javakban csorbát ne szenvedjen. Dr. Fogarassy Mihály erdélyi püspök pedig a gyulafehérvári székeskáptalannál letett alapítványával akart gondoskodni arról, hogy a kegytemplom nagyobb restaurációi alkalmával mindig elegendő összeg álljon az atyák rendelkezésére.

Gr. Majláth Károly b[oldog] e[mlékű] püspökünkről pedig tudjuk, nagyon gyakran élt az alkalommal, hogy a pünkösdi összejövetelek alkalmával híveihez szólhasson és nekik pontifikálhasson. Tudom azt is, hogy Nagyméltóságod teljesen tisztában van a kegyhely jelentőségével, és szerette volna, ha életének legnevezetesebb mozzanatai itt nyernek beteljesedést.

Nem ok nélkül. Az erdélyi katolikus restaurációt Csíksomlyó nélkül el sem tudjuk képzelni.

Az első erdélyi egyházi zsinatokat 1669, 1674, 1697, 1710, 1726, 1732 években itt tartották, és az éledő katolicizmust törvényeiben itt szervezték meg.

A szerencsétlen román megszállás éveiben két alkalommal, 1927 és 1939-ben tartottak katolikus nagygyűlést, amelyekkel arányaiban egy sem vetekedhetett.

Azért, midőn bátorkodom Nagyméltóságod jóindulatát, segítségét és ajánló sorait kérni, hogy a Szűzanyának ezen csíksomlyói szentélye tényleg történelmi jelentőségű székely népünk életében, a hitélet fejlesztésében és a katolikus hit védelmében, [s] a kegyzsobor tisztelete nagyban hozzájárult a hitélet elmélyítésében a múltban, jelentős szerepe van a jelenben is, akkor tulajdonképpen azt a kifejezett magyar gondolatot szeretném tovább szőni, amely a bécsi döntés után többször hangot nyert, hogy Erdélytől, az erdélyi szellemtől sokat várnak.

1953-ban lesz hatszáz éve annak, hogy Csíksomlyón Mária szentélye valamilyen formában áll. A jövő év elején ötszáz éve lesz annak, hogy IV. Jenő pápától az első búcsúkedvezményt kapta a csíksomlyói templom.

Bizalomteljes kérésemet megújítva maradok a Nagyméltóságú és Főtisztelendő Püspök Úrnak kész híve:

Kolozsvár, 1943. március 24-én P. Boros Fortunát ofm, tartományfőnök.

3. Márton Áron levele a szerzetesek érdekében (1960)

Forrás: GYÉL 1960-182/14. Ferencrendiek helyzetéről. Gépiratos fogalmazvány.

Vezértitkár Úr,

A ferencrendi Provinciális mellékelt kérését tisztelettel továbbítom Önhöz. Az Egyház és a vallás helyzete évről évre súlyosabb annak ellenére, hogy az alkotmánytörvény és a kultusztörvény a vallásszabadságot ígéri. Jelenleg nemcsak az egyház jogai vannak megcsontítva, és nemcsak a lelkipásztori működés köre van a minimálisra korlátozva, hanem maga az istenhit van veszélyeztetve. Az állampolgárok ezrei és ezrei, akik hisznek Istenben, súlyos lelkiismereti kényszernek vannak kitéve. A gyermekeket és ifjakat az iskolákban és nevelőintézetekben, a felnőtteket pedig munkahelyeiken és különböző gyűléseken igyekeznek rávenni, hogy minden vallási gyakorlattól tartózkodjanak. És ezt nemcsak a rábeszélés eszközeivel igyekeznek elérni, hanem a megfélemlítés eszközeivel is: a gyermekeket, ifjakat, felnőtteket megfigyeltetik, ellenőrzik, s szankciókkal, a kedvezmények megvonásával vagy állásuk elvesztésével fenyegetik.

Amikor a ferencrendi Provinciális kérését tisztelettel küldöm Önnek, nem hallgathatom el ezeket a fájdalmas tényeket. Az 1949. júl. 29-én kelt 810. számú Minisztertanácsi határozat a katolikus szerzetesrendek és kongregációk egész sorának a működését betiltotta, a 410/1959. sz. Dekrétum pedig a még meglévő rendeket kötelezi, hogy új elismerést és működési engedélyt szerezzenek, és ez súlyos aggodalommal tölt el minket is és híveinket is. Tisztelettel kérem Önt, Vezértitkár úr, szíveskedjék a Provinciális kérését jóakarató megfontolás tárgyává tenni, és a működési engedélyt az összes szerzetesházak részére kiadni.

Kérem fogadja megkülönböztetett tiszteletem nyilvánítását.

Gyulafehérvár, 1960. február 23.

MÁ pp.

4. Daczó Lukács templomi hirdetése: Jézuskát nem öltöztetjük többé (1966)

Forrás: Daczó Lukács gyűjteménye, templomi hirdetés, 1966. jún. 2.

Gépiratos feljegyzés.

A csíksomlyói Szűzanyának kegyszobra immár több, mint 450 esztendeje az idejövő zarándokok áhítatának tárgya, mindannyiunknak féltve őrzött kincse. Csupán művészi szempontból is nagy kultúrtörténeti emlék.

Emberemlékezet óta az volt a szokás, hogy a hívek áhítása a Mária karján ülő Jézuskát köntöskékkel öltöztette fel, mégpedig az ünnepek méltóságának vagy a liturgikus időknek megfelelő színű ruhásczába.

Ez a gyakorlat a maga nemében kedves volt.

Azonban egy ilyen régi szobor patináját erősen rontotta a tőle teljesen elütő, rendesen nagyon is egyéni színű köntös.

Különösen a művészeti szakértő szemeket zavarta erősen ez a stílustalanság. Mindig ki is fejezték rosszsallásukat, s kérték, hogy vegyük le már az oda nem való ruhát.

A műveltség mind nagyobb terjedésével immár nemcsak a máshonnan jött látogatók, hanem a saját fiatal nemzedékünk szemét is bántani kezdte a Jézuska ruhája. Többen ki is fejezték véleményüket, hogy jobb volna, ha nem öltöztetnénk a Jézuskát.

A turista forgalom is mind jobban fejlődik. Miért ne lássák úgy a kegyszobrot, amit azt kifaragták, minden sallang nélkül?

Ezért határoztuk el, hogy lehetőleg többet nem öltöztetjük fel a Jézuskát.

A sok szép Jézuska köntös megmarad emlékül.

Egyben arra is kérjük az áhítatos híveket, hogy ne hozzanak több Jézuska ruhát. Ha valami adományt akarnak a kegytemplomnak, azt másképpen is meg lehet oldani.

5. Daczó Lukács feljegyzése a Szent Antal-kápolna javításáról (1967)

Forrás: GYÉL 1967-818/32. Gépirat.

Csíkсомlyói Kegytemplom, Miercurea-Ciuc, Str. Szék 166, 29-1966 szám

A tartományi Műemlékvédő Bizottságnak, Marosvásárhely

1966 október 26-án a Városrendészeti Osztály kiküldöttje felvette személyi adataimat, mint aki kijavítottam a Szent Antal kápolnát.

Úgy látszik, meg akarnak büntetni, mert – úgymond –, engedély nélkül nyúltam a műemlékhez.

A tényállás a következő:

Még 1963-ban a következő felterjesztést nyújtottam be:

Csíkсомlyói Ferences Kegytemplom, Miercurea-Ciuc Str. Szék 166. 15-1963. szám. *Városi Néptanács Műemlékvédő Bizottságának Csíkszereda.* Tisztelettel értesítem a következőkről: 1. A Kis-Somlyó hegy oldalán, a Szent Antal kápolna szentélyi részén, kívülről az alapozást annyira kibontották, hogy az a falrész előbb-utóbb ki fog dőlni. Az északi oldalán már meg is repedt a fal. 2. A tetőn ismét vagy 25 cserepet törtek össze a kődobálásokkal. Hogy kik a tettesek, azt mi megállapítani nem tudjuk. Állandóan őrizni képtelenek vagyunk. A rongálásokat eddig még úgyahogy ki tudtuk javítani. Az utóbbi 5 évben kb. 500 eltört cserepet cseréltünk ki. Egy kis tetőrészt bádoggal fedünk be. A kupás cserepeket habarccsal is megszilárdítottuk. Ilyesmire most már képtelenek vagyunk, mert semmiféle anyagi alapunk erre nincsen. Aztán évek tapasztalata bebizonyította, hogy értelmetlen dolog is javítani mindaddig, amíg a kápolna épségének a biztosítására valami hivatalos intézkedés nem történik, mert úgyszólván csak megrongálják. Csíkсомlyó, 1963. május 7. Daczó Árpád Lukács, a kegytemplom rektora.

Erre ezt a választ kaptam:

R. N. K. Maros-Magyar Autonóm Tartomány, Csík Rajon, Csíkszereda. Városi Néptanács Községi Gazdálkodási Ügyosztály. Szám: 1546/192/1963. Daczó Árpád Lukács Csíkszereda. Szék út 166. szám.

Hivatalunkhoz beadott kérésüket kivizsgálva az alábbiakat közöljük: A kérésben feltüntetett kápolna javítása nem tartozik hatáskörünkbe. Éppen ezért kérésével forduljon felettes szerveihez, hogy a szükséges költségvetést az épület javításához biztosítani tudják. A kápolna őrzését pedig a körülményeknek megfelelően próbálják helyileg biztosítani.

Csíkszereda, 1963. október 28. Szócs Dávid elnök, Vaszi László technikus.

1965-ben tudtam csak az ügyet „felettes szerveinkhez” felterjeszteni. Pótköltségvetést készítettem, amiben a kápolna ügyét részleteztem. Miután a fenti két iratot is ismertettem, a következőképpen folytattam az Egyházmegyei Hatóságnak 25-1965. szám alatt küldött iratot: Eddig nem volt alapunk a javítások alaposabb elvégzésére. Most a búcsúk bevételeinek nagy részét fordítjuk erre a célra. Az alapok javításánál betonozni kell. A fedél egy részét be kell bádogozni. Az idén tavasz-

szal a kápolna szentélyi részén a cserepet teljesen összetörték. Akkor személyesen mentem el a felelős tényezőkhöz panaszra. Azonnal, a jelenlétemben telefonáltak az itteni iskolához, hogy a gyermekeket nagyobb kegyeletre intsék a műemlékkel szemben. Meg is volt a foganatja, mert azóta nem tapasztaltam ott rongálást. Ez bátorított fel, hogy a szükséges javításokat elvégezzük, mert a tavasszal annyira el voltam keseredve, hogy el is határoztam, megírom a kegyelmes Úrnak, hogy hagyjuk sorsára a kápolnát, mert sziszifuszi munka volna vele törödni. Azért javítunk, hogy legyen, amit megint összeromboljanak? Azért választottuk a bádoggal való fedést, mert ez mégsem csábítja úgy a gyermekeket a kövel való dobigálásra, mint a cserép. Kérem szépen tehát a módosított költségvetés jóváhagyását. Csík-somlyó, 1965. okt. 11.

A pótköltségvetést a püspökség jóvá is hagyta.

1965. őszén és 1966 tavaszán végeztük el a munkát.

1966 tavaszán ismét vagy 30 cserepet törtek össze. Köztük több kupás cserepet is, amit már deszkadarabokkal sem lehetett pótolni. Az egyéb rongálások mellett most már a kápolna szószerkét kezdték lerontani.

Éppen csak a rongálásokat tüntettük el, hogy ne legyen sehol rongált rész. Mert az úgy van, hogy a kezdett rongálódás további rongálásra ösztönzi a gyermek fel-feltörő rombolási szenvedélyét. Ha nem lát rongálást, talán eszébe sem jut ilyesmi.

Bádoggal is azért fedtük be a kápolna szentélyét, mert ez a rész volt inkább kitéve a hajigálásnak, és mert a bádog mégsem ingerli kődobálásra a gyermeket. A bádog nem törik, nem zuhan, ott nem lehet egymással versenyezni, melyik tör össze több cserepet.

Csakis ezzel a módszerrel lehet a részünkről „helyileg biztosítani” a kápolna őrzését: a minimálisra csökkenteni a gyermek romboló ösztöne kitörésének lehetőségét.

Egy ilyen szabadon levő épületet hogyan is lehetne másképpen megvédeni?

Ennyi és ilyenforma javítás feltétlenül szükséges volt. Vagy hagytam volna ázni? A kápolna oltárképe valószínűleg egyik legértékesebb ilyen nagyarányú olajfestménye egész rajonunknak, a barokk korból. Ha hagyom, hogy elázzék, akkor azért büntettek volna meg. Vagy megint vettünk volna egy csomó cserepet, hogy legyen ismét, amit összetörjenek?

A javításhoz engedélykérésre nem is gondoltam, hiszen nyíltan megírták: „A kápolna javítása nem tartozik hatáskörünkbe.”

A műemlékjellegen tulajdonképpen semmiféle változtatás nem történt. Ezzel a biztonságosabb tetővel a műemlékvédelemnek tettem polgári kötelességből is szolgálatot. Másképpen ebben az esetben nem előzhető meg a romlás. Még így is, mindezek után, ezen a nyáron is vagy 8 cserepet ismét csak eltörtek.

Óvintézkedésből is történt tehát a bádogfedés.

Óvintézkedésre pedig szükség van.

A következő tény is igazolja:

A Szent Antal kápolnától kb. 10 méterre, északra egy 1803-ból való feliratos cserefa nagy kereszt állott. A múlt években fejszével kezdték megfaragni ezt is. Hogy megelőzzük a további rongálását, kivettük a helyéről és betettük a kápolnába. Most is ott van, és megvan, és milyen jó, hogy kivettük és elmozdítottuk eredeti helyéről!

Miért? Mert nem volt ilyen szerencsés egy másik, szintén népi motívumokkal kifaragott, felírással, szintén cserefa kereszt 1894-ből. A Kis-Somlyó hegy keleti oldalán, a Nyereg szélén, a búcsús út mentén állott. Egyszerűen kihúzták a földből, és mindenestül elvitték. Talán éppen tűzifának, mert ugyanakkor tűntek el a búcsús út mentéről az egyszerű fakeresztek is.

Ezeket tartottam szükségesnek közölni a magam eljárásának igazolására.

Nagyon tiszteletreméltó és dicséretes a műemlékvédelem aggodása és gondoskodása. Az általános szempontokon túlmenően azonban egészen sajátos helyzetek is adódnak elő, amiket a rendestől eltérően kell megoldani.

Csíksomlyó, 1966. november 1.

(pecsét, aláírás: Daczó Árpád Lukács, rektor)

6. Daczó Lukács beszámolója a püspökségnek a pünkösdi búcsúról (1970)

Forrás: GYÉL 1970-1830/23. Gépírat.

Az árvizek miatt csak a közelebbi helységekből voltak búcsúsok. Távolabbról csak Bákó megyéből voltak aránylag többen.

Pünkösdi szombatján kb. 1400 áldozó volt.

Pünkösdi vasárnapján pedig 2600.

A gyóntatásban fő segítők P. Odorik, P. Kandid és P. Tarzícusz⁹⁶³ voltak, már péntektől kezdve.

Szakaszosan a szomszéd papok is eljöttek.

A szombati nagymisét a helyi plébános, a vasárnapit pedig a szeredai főesperes úr mondta.

Szombaton P. Tarzícusz, vasárnap pedig Rác József plébános úr predikált.

Szombaton még bele-beleesett az eső is. Vasárnap azonban ragyogó szép idő volt délutánig. Hála érte a Szűzanyának. Különbösen szörnyű állapot az, amikor a templomba zsúfolódik a sok nép.

Egészen vásártér lett a templom tere. Hiába próbáltam távol tartani az árusokat. Nincs máshol terük.

Semmiféle akadályoztatás nem volt.

⁹⁶³ Szentmártoni Bálint, P. Odorik OFM, Kovács Mihály, P. Kandid OFM, Nagy István, P. Tarzícusz.

Az időn is pünkösdi napján akarta megrendezni a megye a Hargitai Tavasz folk-lórfesztivált. Az árvíz miatt azonban áttették május 31-re. Ha megtarthatták volna a fesztivált, akkor lett volna sok búcsúsunk.

Csiksomlyó, 1970. május 22.

P. Daczó Lukács, templomigazgató

7. Gyárfás Piroska: Beszámoló a pünkösdi nagybúcsúról (1975)

Forrás: Szolgálat, 1975. 27. sz. 57–59.

Beszámolni nehéz a búcsúról. Olyan elemi erővel ragadja meg a lelket is, mint ahogy a testet magával sodorja a hullámszó tömeg. A szokás kerete megszűnt, de az ősi hit feltör a lelkekből, és mindig újabb formákban tanúskodik a Lélek erejéről. Minden évben az első pünkösdi csodája ismétlődik itt meg.

Csütörtökön előkészítik a templomot. „Oltárfosztással” kezdik, vagyis eltávolítanak minden szőnyeget, gyertya- és virágtartókat, könnyen mozgatható tárgyakat, hogy minél nagyobb legyen a hely. A kegyszoborhoz való feljáratot megerősítik, és az oltárt védőkorláttal veszik körül. Üzembe helyezik a hangerősítőket és a szellőztető berendezést, ami nemrégiben készült el. A falu lakossága is felkészül a búcsúsok fogadására.

Pénteken kezdenek érkezni a csoportok. Zárt sorban vonulnak fel a főoltárhoz. Ott térdre borulnak, és bensőségesen köszöntik Máriát imával, majd felállva következik az ének. A legtöbb vidéknek külön köszöntője és búcsúzója van, de közismertek is akadnak. Az a szívből jövő dalt tintával leírni nem lehet. Nagyon mélyről jön, és olyan magasba száll, hogy szóról szóra érti, akinek szól. Ki-ki vérmérséklete, öröme-bánata szerint díszíti a dallamot, hangsúlyozva az adott szöveg reá vonatkozó szavait. Ezt sírás nélkül nem lehet végighallgatni.

Utána „elszállásolják” magukat valamelyik mellékoltárnál, ami abból áll, hogy egy kupacba lerakják csomagjaikat, és elmennek gyónni. A sekrestyében, oldalfolyosókon és a „kerengőben” gyóntatnak a környék plébánosai. Mindenütt százával állnak. Egy-két pap állandóan áldoztat. A templom közepén hosszan állnak két sorban az áldozók. Óránként kezdődnek a szentmisék. Akinek legalább küszöb vagy lépcső jut ülni, az kényelemben érzi magát. Az apróbb gyermekeket lefektetik az oltárlépcsőre vagy fal mellé a zekére, és őrt állnak mellettük, hogy el ne tapossák. Ilyenkor szorul ki a templomból a tél hidege, és enyhül elviselhetővé egész nyárra a hőmérséklet.

Régen a körmenet volt a fénypontja a búcsúnak. Kb. 100 község vonult fel templomi zászlók alatt. A távoliak is gyalog jöttek már pár nappal pünkösdi előtt, és a szomszédos községekben szálltak meg. Sehol nem fogadtak el ágyat fekvőhelynek. Nem volt ritka az olyan sem, aki 40–50-szer járta meg ezt az utat. A menet élén „csengettyűsök” álltak, akik fogóval ellátott jó nagy csengőkkel megszábták a me-

net ütemét. Volt egy-két nagyobb zászlójuk (háromrúdú), és minden csoportnak (férfi, nő, leány, legény, gyermek) kicsi zászlója. Ahogy vonultak végig a falvakon, harangszóval fogatták őket, és „áldás” (nyári zápor) kísérte útjukat. Közben énekeltek, imádkoztak. Szemgyönyörködtető látvány volt nézni a népviseletben vonuló „kereszteket”. Pénteken és szombaton szinte egész nap szóltak a kegytemplom harangjai. A házfőnök fogadta az érkező kereszteket, köszöntötte és vezette fel a Máriához. Délután 3 órakor kezdődött a körmenet a templomtól a Kis-Somlyó-hegyet megkerülve vissza a templomig. 2 km-forma az út. A tetőn két régi kápolna van, ott rövid pihenőt tartottak. A keresztek sorrendje az 1567-es csatában való részvétel szerint alakult ki. Gyergyóalfalu vezetett. A menet közepe táján vonult fel a katolikus gimnázium, a helyi papság, esetleg a püspök is. Valamelyik papnak készülő ifjú vitte a „labóriumot”, ami 30 kg-nál nehezebb ereklyét tartalmaz, és azok névjegyzékét, akik vitték. Egyenruhás testőrök vették közre. Segíteni csak szükség esetén szabadott. A sor vége összefolyt a visszaérkezők elejével. Aki legalább egy pohárnyit nem ihatott a hegy alatti borvízforrásból, úgy érezte, „nem teljes” a búcsúja.

Most az est beállta után azok, akik nem férnek be a templomba, elindulnak körmenetre. Teljesen önként alakult csoport. Egy-egy jobb hangú énekbe kezd, és a tömeg átveszi a dalt. Idén borús idő volt, csak a szívük világított. Meg-megmozdultak a nyírfák, mert gallyat szoktak törni róluk, és annyi üdvözlégyet mondanak el, ahány levél van az ágon. Az út folyamán előkerül sok elfelejtettnek vélt ének és ima. A környező dombok visszhangozzák egész éjjel: „Ékes virágszál, hozzád esdeklünk, Szép Szűz Mária, könyörögj értünk!” A vállalkozóbbak a „Jézus hágóján” mennek ki, közben a keresztúton elmélkedve beszélgetnek az illető állomás eseményéről, mert sötétben nem használható az imakönyv. Ez a rész legalább 75 fokos meredély. A megtért csoportnak helyet csinálnak a templomban, hogy az is pihenjen egy keveset. A helyadókból indul a következő csoport. Helyi lakosok is sokszor csatlakoznak hozzájuk. Bent a templomban is egész éjszaka imádkoznak és énekelnek. Különböző vidékiek egymást megtanítják kedves énekeikre, imáikra. A fáradtabbja szunyókál egyet-egyed. Aki megéhezik, eszik a szatyorból, és iszik rá az üvegből. Az istenközelség családiassá válik. Ilyenforma lehet a mennyország, vagy amikor az Úr Jézus hétköznapijain elvegyül az emberek között.

A kegyszoborhoz vonulók láncá három napon keresztül meg nem szakad. Máriának csak a lába elérhető, de mezítlábra simogatják. Imakönyvet, rózsafüzért, zsebkendőt, kalapot érintenek hozzá, és a hegyen tört nyírfaágat. Ha láthatóvá válna a sok lerakott gond és kiöntött panasz, igen nagy halom lenne belőle. Itt válik ismét elviselhetővé az élet mindennapi gondja.

Persze megmarad az emberi gyarlóság. Amióta nincs a csoportoknak hivatalos vezetőjük, gyakran megesis tolongás közben a lökdösődés, veszekedés. Hullámzik, morajlik a tömeg, jaj a gyengébbeknek, fájós lábúaknak. Nem oda megy ilyenkor az ember, ahová akarja, hanem ahova sodorják. Láttam egy bácsikát, aki nagy köteg rózsafüzért árult (saját készítésűt). Közben egyet szemezgetett, maga sem tudván,

hogy az Avékat-e, vagy az eladottakat számlálja. Egy másik atyafi, miközben egy sörösüvegből oltogatta szomját, búcsús ágát megőrzés végett a csizmaszárába szúrta.

Szombat volt tulajdonképpen a búcsú napja, de most vasárnap érnek rá jobban az emberek, ezért vasárnap volt nagyobb a dugulás. Én sejtettem, hogy jó lesz korán kelni, és már ½ 6-kor kivonultam. Akik bent voltak éjszaka a templomban, azok egy kicsit éppen kimentek megjártatni gémberedett tagjaikat; a reggeli forgalom csak akkor indult. 6-kor volt az első mise. Jótálló képességemet ismerve vittem egy összecsukható széket. A padok előtt rúltem, és majdnem becsületesen meghallgattam a szentmisét. Az áldozók menetébe is viszonylag könnyen sikerült besodródnom. A kijövés már nehezebben ment. A Szék útját feketén, egész hosszában ellepte a nép. Az olvasót morzsolgatták, énekek szövegét illesztették strófákba. A köd akkor kezdett visszahúzódni, harmatot hagyott a hajukon, amin szépen csillogott az akkor ébredő napsugár. Az útmenti udvarokon a gyümölcsfák nagy fehér csokrokkal díszítették az ünnepet. A hatóságok elirányították az árusok sátrait és a járműveket. Így a vonuló nép áhítatát nemigen zavarták. Előtte is, utána is bőven hullott a kincset érő búcsús zápor; de vasárnap végig kitartott a szép idő. Ötvenezerre becsülik hozzávetőlegesen a résztvevőket, de pontosat nem lehet tudni. 12 000 ostya fogyott el. Annyi bizonyos, hogy minden évben tetemesen emelkedik a résztvevők száma.

Hétfőn délelőtt búcsúzkodnak az utolsó csoportok. Szépen felvonulnak a szentélybe. Imával kezdik, de az énekük a legmeghatóbb. Érzik rajtuk, hogy alig tudnak elszakadni. Újabb és újabb mondanivaló jut eszükbe. Életüket, családjukat, gondjait Máriaanak ajánlják. Lassan kezdenek hátrálni, s még az ajtóból is visszaneznek. Mária biztatóan néz utánuk, a kicsi Jézus talán még integet is.

Hát leírek néhány morzsát a búcsúról. Én a tűnek is csak kontára vagyok, de jó tollal is lehetetlen leírni azt, ami a lelkekben történik. Híd ez a hely, ahol az ég és föld közlekedik. Ha ebből a pár sorból felbuzdul néhány kánaáni asszony lelkületű valaki, hogy ők is a helyszínre jöjjenek, további kívánságukat bizonyára nem tagadja meg tőlük az Úr.

8. A csíksomlyói kegytemplom rövid története (1978)

Forrás: GYÉL 1978-816. Gépirat. A csíksomlyói ferences rendháztól a püspökségre beterjesztett és jóváhagyott szöveg. (A kisebb elírásokat javítottuk.)

A hagyomány és a régészeti ásatások tanúsága szerint a Somlyó hegyén már az ókorban és a kezdeti keresztény időkben szentély állott.

A jelenlegi templom helyén is állott még szentély, melyet a ferences szerzetesek Hunyadi János támogatásával építettek újjá gótikus stílusban az 1440-es évek táján. (Rekonstruált képe a templom jobb hátsó falán látható.) Párhuzamosan a templom újjáépítésével csúcsíves kolostort is emeltek, melynek néhány eleme

mindmáig fennmaradt. A két épületet erős fal övezte. Ide menekültek a környék lakói a sorozatos betörések és pusztítások idején.

Századok folyamán a templomot és kolostort sokszor feldúlták. Legnagyobb volt az 1661-es török-tatár pusztítás, amely mindent felégetett. Domokos Kázmér ferences püspöksége idején építették újra 1664-ben. A kolostor mai alakjában 1733 és 1759 között épült barokk stílusban.

A régi templomot 1802-ben lebontották és emelték az újat 1804 és 1838 között barokk stílusban, s ami figyelemre méltó: faboltozattal.

Templomunk összes berendezését Papp Miklós brassói oltárkészítő kivitelezte fából még a múlt században.

A csíksomlyói kegytemplom legnagyobb értéke a Szűz Anya kegyszobra. Ismeretlen mester faragta hársfából a 15–16-ik század fordulóján. Magassága: 227 cm.

A kegyszobor mellett jobb- és baloldalt Szent István és Szent László Tiroiban készült faszobrák állnak. – A festett üvegablakok Csehországban készültek 1905-ben.

Különös figyelmet érdemel a templom orgonája. 1930-ban készült Wegenstein Lipót temesvári orgonagyárában, Geyer József zeneművészeti főiskolai tanár tervei alapján. Orgonánk 3 billentyűsorával, 33 változatával és 2600 sípjával az ország legkorszerűbb orgonái közé tartozik.

A csíksomlyói kegytemplom hazánk nagy búcsújáróhelye is egyúttal. A csíkiak és gyergyóiak 1567-ben fegyveres erővel védték meg hitüket János Zsigmond hadaival szemben. Ennek emlékét őrzi a pünkösdi búcsú.

Csíksomlyó a múltban fontos művelődési központ is volt. A ferencesek itt már 1649-ben papnevelő intézetet tartottak fenn; azon kívül elemi és középiskolát, tanító és kántorképzőt vezettek. Itt tanult többek között Gábor Áron is, az 1848-as forradalom híres ágyúöntője. – 1721-től eme iskolák tanulói játszották a híres csíksomlyói „misztériumdrámákat” is.

Itt működött Kajoni [sic!] János könyvnyomdája 1676-tól, amelyben tankönyvek, ima- és énekeskönyvek, meg más hasznos egyházi és világi tartalmú nyomtatványok láttak napvilágot. Kajoni Jánost egyébként a 17. század sokoldalú szerzeteseként tartja számon a történelem. Kiváló volt mint énekgyűjtő, zeneszerző, történész, nyomdaalapító és orgonaépítő. Mellészobrák a kolostor négyszögű udvarában látható. A mű Ferencz Ernő alkotása 1973-ból.

A Kissomlyó hegyén három kápolna áll. Pogány és őskeresztény nyomokon épültek a századok folyamán. Jellegzetes a Szálvátor kápolna, amelynek festett homorú kazettás mennyezete az 1670-es években készült.

Műemlékegyüttesünk a szocialista állam különös támogatását élvezi. A javításokat jelentős anyagi és erkölcsi támogatással segíti.

9. Pünkösdi búcsú – ahogy egy magyar diplomata látta (1986)

Forrás: Hargita Népe XVII. évf. 110. sz. (2005. május 14. szombat)

Eredeti: Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1986, Románia, XIX-J-1-j, 125. doboz, 128-28. tétel, 003228/1986., tisztázat. (Közvetési Vincze Gábor)

Szűts Pál nagykövet jelentése Várkonyi Péter nagykövet számára a csíksomlyói búcsú megtartásáról. Bukarest, 1986. május 27.

112/Szt./86. Szigorúan titkos!

Készítette: Dékány András

A csíkszeredai helyi szervek már jóval pünkösöd előtt megkezdték az előkészületeket a hagyományos csíksomlyói búcsúra. A helyzetet bonyolította, hogy a radioaktív sugárveszély miatt a búcsú párhuzamos állami „ellenrendezvényét”, a „Tavasza a Hargitán” fesztivált két héttel elhalasztották. Szándékosan elterjesztették például, hogy a somlyói templom megközelítése, és egyáltalán a szabadban való közlekedés veszélyes; néhány nappal a búcsú előtt műszeres katonák látványosan kivonultak a környékre „radioaktivitást mérni”.

Értesülésünk szerint a helyi szervek be akarták hívatni a római katolikus eszter, hogy a szószékről hirdesse ki, ne jöjjenek az emberek a búcsúba, mert veszélyes. Csak az egyik kispapot sikerült behívatni, és közölni vele a kérést, aki annak továbbítását nem vállalta.

A megyei állambiztonság már a külföldi kapcsolatokat szabályozó új rendelet szellemében végezte az előzetes felvilágosító munkát. Az iskolákban a búcsú előtt egy hónappal dolgozták fel a rendelkezést, míg a megyei pártapparátus figyelmét két nappal a búcsú előtt külön értekezleten hívták föl arra, hogy a búcsú idején sok külföldi keresi fel a várost, maradéktalanul ügyeljenek a törvény betartására, külföldiekkel ne álljanak szóba. A búcsúra a teljes létszámban mozgósított helyi biztonsági apparátuson túl a megye más városaiból is átvezényelték a – főleg az értelmiség egyes csoportjaival foglalkozó – államvédelmi munkatársakat.

Maga a búcsú – a korábbiaknál kisebb, de így is ezeket megmozgató részvétellel – incidens nélkül lezajlott. Nem korlátozták a moldvai csángók átjövését, és nem került sor a három évvel ezelőttihez hasonló röpcédulás provokációra sem. A templomhoz vezető utakat már előző nap elzárták; azokon egyenruhás és civil rendőrök, valamint a mozgósított hazafias gárda járőrei cirkáltak. A szokásnak megfelelően a hívek százai töltötték a templomban az éjszakát, az elemi higiéniai feltételek biztosítása nélkül. Néhány éve még búcsúkor a templomhoz vezető út mellett végig árusítóbódékat állítottak fel.

A délelőtti órákban, a legnagyobb tömegmozgás, a nagymise idején megjelent a templom környékén a megyei állambiztonsági apparátus egész vezetése (néhány tiszt a templom belsejében figyelte a híveket), a megyei pártbizottság propagandatitkára, a megyei szocialista művelődési és nevelési bizottság elnöke. A megyei pártkabinet igazgatója egyenesen a templomajtóban állva ellenőrizte a részvételt.

A környéken a biztonsági emberek több kocsiból is figyelték az eseményeket, a szemben lévő iskola egyik ablakában pedig külön megfigyelőpontot állítottak fel. A templomhoz vezető – a forgalomtól elzárt – bekötőút végénél a rendőrök felírták valamennyi parkoló gépkocsi rendszámát.

A megfelelő kegytárgyakkal való ellátottság hiányosságait mutatja, hogy a templom belsejében valóságos tömegjelenetek játszódtak le a szentképeket ábrázoló fényképek árusításánál. Egyházi nyomtatványokat egyáltalán nem árultak.

SZÜTS PÁL nagykövet

10. A csíksomlyói ferences háztörténet följegyzése a pünkösdi búcsúról (1990)

Forrás: HD–CC 1990. Pünkösdszombatja

Pünkösdi szombatja. Kora reggeltől özönlött a nép Somlyóra. 6 órakor elvégeztük a Kegyetemplomban az első szentmisét. Déli egy óráig minden órában volt szentmise. Kilenc órától érkeztek, egymást követve a keresztalják. Csengőkkel, templomi lobogókkal, Mária-énekeket zengedezve. Több keresztaljával eljött az egyházközség plébánosa vagy káplánja. Amikor a kórház sarkánál feltűnt az újabb keresztalja, meghúzták a harangokat. Szinte egyvégbé szólta a harangok, zengett-bongott, énekelt minden. A keresztalják a templom előtti térre vonultak be, ahol a Sz. János kápolna előtt rövid üdvözlő szavakkal fogadtam őket a Szűzanya nevében, és tájékoztattam a búcsú programjáról. Domokos Gyula úr pedig följegyezte, honnan és hányan jöttek. Csodálatos volt a keresztalják összezsúfolt színképe, ki-ki a maga lobogójával, csengőjével, pergő dobjával. Az idősek tömegében sok-sok fiatal is volt. Sokan népi viseletben: székely és csángó ruhákban öltözve. Felcsíkról, Közép- és Alcsíkról sokan gyalogosan jöttek, keresztaljával. Legtávolabbról Zetelakáról jöttek gyalogosan, kb. 60 km-ről.

Délelőtt ½ 11 órakor kezdődött az ünnepi szentmise a templom előtti szabadtéri oltáron. A hatalmas tömeg egy emberként, fegyelmezetten vett részt a szentmisén, együt imádkozott és énekelt mindenki. A szentmisét és szentbeszédet Csató Béla, sepsiszentgyörgyi esperes végezte, több pap segédletével. Délután egy órakor megkezdődött a keresztalják sorbaállítás a Kissomlyó-hegy aljától kezdve egészen a templom előtti térig. A körmenetet a gyergyófalvi keresztalja nyitja meg, az élen haladva, ősi hagyomány szerint. Utána felsorakoztak a gyergyói, felcsíki és középcsi-ki keresztalják. A körmenet középpontjában haladt a kordont vivő diákok 40 tagú csoportja, tanáraik kíséretében. A kordon előtt ment a 40 tagú diáklány-énekkar. A kordonban vitte a Labarumot Nagy Béla úr, aki 1949-ben, az utolsó pünkösdszombati körmenetben ugyancsak hordozta a Labarumot, hivatalának veszélyeztetésével az akkori ateista karhatalomtól. Akkor ő megfogadta, hogy ha valamikor újra lesz körmenet, ismét ő fogja vinni a Labarumot. Ez szimbolikus esemény volt, mintegy átadva az ifjú nemzedéknek az ősi hagyományt. A Kissomlyó lejtőjén átadta

Nagy Béla a Labarumot Fitos Elemérnek, a Márton Áron líceum végzős diákjának. A kordonban, a körmenet középpontjában vezette a körmenetet Bálint Lajos megyéspüspök úr, számos egyházmegyei és ferences pap kíséretében. A kordon után haladtak az alsíki, udvarhelyszéki, nyárádmenti és háromszéki keresztalják és csoportok. Végül a gyimesi egyházközségek szép számú keresztaljai. A körmenetet a bákói csángók összesített csoportja zárta be. Délután 2 órakor harangzúgással elindult a nagy körmenet és 6 óráig egyvégben folyt. Amikor a kordon a papsággal felért a Kissomlyó-hegyére, a Szálvátor kápolna előtt a diáklányok elénekelték az Egészen szép vagy Mária éneket, melyet a nép felváltott.

Minden előzetes intézkedésünk ellenére a körmenet úgy elnyúlott, hogy az eleje már bejött a templom előtti térre, s a vége csak azután indult el a szent hegyet megkerülni. Délután 6 órakor a keresztalják zöme lejött a hegyről, a templom előtti téren szentmisét és szentbeszédet mondott Bálint Lajos püspök úr, papi segédlettel. Az átfutó eső ellenére nagy tömeg vett részt a szentmisén. Utána a keresztalják indultak haza. A vasárnapra itt maradó búcsúsok nagy tömege a Kegyetemplomban virrasztott, ősi szokás szerint.

A pünkösdszombat-délelőtti gyülekezés, a közös szentmise, a nagy körmenet együttevve fenségesen-csodálatosan szép volt. A közvélemény 100.000-res tömegről beszélt. Egy biztos, hogy a templom, az utak és a tér szűknek bizonyultak ekkora tömeg befogadására. Idős emberek meghatódva sóhajtoztak: „Régen is volt sok búcsús Somlyón, de ennyi ember sohasem volt.”

Székely népünk ősi hitéhez, hagyományához való ragaszkodásáról, a Szűzanya iránti mély tiszteletéről és szeretetéről tett tanúbizonytságot a bensőséges-fenséges ünnepeléssel. Istennek hála, semmi fegyelmezetlenség, rendzavarás nem rútitotta el szép ünnepünket.

Pünkösöd vasárnap. Pünkösödvasárnapján hajnalban a templomban virrasztók egy része Jézus hágóján, keresztutat végezve kivonult a Kissomlyó hegyére, ősi szokás szerint köszönteni a felkelő napot. Különösen a bákói csángók őrizték meg ezt a pogány gyökerű hagyományt. Népünk ősi hagyomány szerint pünkösödvasárnapján reggel, napfelkeltekor a felhőfoszlányokban a Szentlélek galamb képében repes (moldvai csángók szerint repecsel). Mások angyal alakot, vagy a Szűzanya képét vélik látni, karján a kis Jézussal. Miközben nézik a látomást, a Szentlélekhez és a Szűzanyához fohászkoznak és szent énekeket énekelnek.

A Kegyetemplomban reggel 6 órakor kezdődnek a szentmisék és gyóntatások. Azokat, akik ott virrasztottak a templomban, a 6 órás szentmise után ott helyben megáldoztatjuk. Azután a szentáldozás kint lesz a zárda négyszögű udvarában. Minden órában van szentmise: 7-8-9 és 12 órakor. Az ünnepi nagymise kint a szabadtéri oltáron lesz megtartva, prédikációval, ½ 11 órakor. A többszörösen 10.000-res tömeg nem férne el a templomban. Így a hangszórókon keresztül mindenki bekapcsolódhat a szent áldozatba. Az ünnepi nagymisét dr. Jakubinyi György segédpüspök úr végezte papi koncelebrációval. A szép szentbeszédet ugyancsak ő mondta.

Pünkösdhétfő. Pünkösdhétfőn ugyancsak nagy létszámú közönség vett részt a szentmiséken a kegytemplomban, különösen a ½ 11 órai nagymisén és este 7 órakor. Ilyenkor a közelebbi falvak és város lakói jönnek el búcsút járni. Ez még a szombati és vasárnapi búcsús napok utórezgése.

11. A körmenet rendje a somlyói búcsúban (1990–1992)

Forrás: a búcsúban kiosztott 4 oldalas, A/6 méretű stencil és a hirdetőoszlopra kihe-lyezett tábla. A közlésben követtük az eredeti névalakokat.

Gyergyóalfalu – Gyergyócsomafalva – Gyergyóújfalu – Gyergyószentmiklós – Tekerőpatak – Kilyénfalva – Szárhegy – Ditró – Orotva – Gyergyóremete – Csíkszentdomokos – Balánbánya – Csíkszenttamás – Csíkkarcfalva – Csíkjenőfalva – Csíkdánfalva – Csíkmadaras – Csíkrákos – Göröcsfalva – Vacsárcsi – Madéfalva – Csíkcsicsó – Csíktaploca – Csíkszereda – Zsögöd – Csíkszentmihály – Ajnád – Csíkszépvíz – Csíkszentmiklós – Borzsova – Csíkelne – Csíkpálfalva – Csíksomlyó – Csíkcsomortán

KORDON–PAPSÁG

Csíkszentgyörgy – Bánkfalva – Menaság – Nagykászon – Kászonújfalu – Kászonjakabfalva – Csíkszentmárton – Csekefalva – Csíkszentkirály – Csíkszentimre – Csíkszentsimon – Csatószeg – Tusnádközség – Újtusnád – Tusnádfürdő – Csíkkozmas – Lázárfalva – Csíkmindszent – Csíkszentlélek

Mikháza és Nyárámente –

Szováta – Parajd – *Korond*

Farkaslaka – *Udvarhelyszentlélek* – Malomfalva – Székelyudvarhely – Bethlenfalva⁹⁶⁴ – Kadicsfalva – Oroszhegy – Székelyszenttamás – Fenyéd – Máréfalva – Kiskápolnás⁹⁶⁵ – Szentegyházásfalva – Lövéte és a Homoród völgye – Zetelaka – Zeteváralja – Küküllőkeményfalva – Varság

Gyergyóhodos – Maroshévíz – Gyergyótölgyes – Borszék – Szászrégen és környéke – Marosvásárhely és környéke.

Gelence-Hilib-Haraly – Szentkatolna – Imecsfalva – Kézdiszentlélek – Szárazpatak – Kézdiszentkereszt (Polyán) – Bélafalva – Esztelnek – Almás – Lemhény – Bereck – Martonos – Nyújtód – Szászfalu – Sárfalva – Ozsdola – Kézdivásárhely – Torja – Futásfalva – Csernáton és környéke – Sepsiszentgyörgy és környéke – Barót és környéke

Brassó és környéke

Gyimesfelsőlok – Gyimesközéplak – Gyimesbükk

Bákó-i csángók

⁹⁶⁴ Elírva Betlehemfalva-ként.

⁹⁶⁵ A hirdetőoszlopra felírt helység nem azonosítható, alighanem Kápolnásfalura vonatkozhat.

12. Nyilvántartás a búcsúba érkezett csoportokról (1990)

Forrás: a csíksomlyói ferences rendház saját feljegyzése helyben őrzött külön füzetben.

12a. Az eredeti szöveg⁹⁶⁶

1990. június 1-én pénteken este 8-kor.

Lujzi Kaluger 3 autó, 130-140 ember, végig autóbusszal jöttek.

Keresztvetés.

József atya: Szűz Mária szeretettel vár mindenkit a búcsúra. A legtávolabbiak érkeztek a leghamarabb. Köszönjük a jó Istennek ezt a percet. Kérjük a Szűz Anyát, hogy segítsen. A templomban kérjük, hogy a távolban is vigyázzon a magyarokra, reánk, népünkre.

Program

Bukaresti magyar római katolikusok 46-an, este 10-kor. Autóbusszal jöttek, pap is jött velük, aki beszél magyarul.

1990. június 2-án Pünkösdi szombatján.

Éjjel 12 órakor Máramaros szigetről jöttek 37-en és még többen vonattal hajnalig. Fial pap is jött velük.

Farkaslaka 8,30, érkeznek mintegy 100-120 személy. Szeredáig autóbusszon érkeztek, onnan gyalog, zászlókkal.

1. Lemhény, Kézdivásárhely. Autóbusszal Csíkszeredáig, onnan gyalog, zászlókkal. Kántor vezetőjük. A résztvevők száma 130-140 személy, Dani Gergely.
2. Ditró. Autóbusszal és vonattal érkeztek Csíkszeredáig, onnan gyalog zászlókkal. 300 személy, káplán úr vezetésével, Pál László.
3. Mikháza, Nyáradmentéről. Autóbusszal Csíkszeredáig, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal mintegy 100-120 személy. A legtávolabbi búcsús csoport, amely régen gyalog tette meg a hosszú utat.
4. Görgényüvegcsűr. Főrika János plébános vezetésével, 150-200 személy. Autóbusszon a szeredai gimnáziumig, a gimnáziumtól gyalog.
5. Gyergyóújfalu, Sarlósboldogasszony. Fülöp Béla plébános úr vezetésével, templomi zászlókkal. Létszám: 200-250 személy. Autóbusszon és vonattal érkeztek a csíkszeredai pályaudvartól gyalog.
6. Oroszhegy, Nagyboldogasszony. Létszám 150 személy. Vezetőjük az egyház gondnoka, Szász Árpád. Autóbusszon a gimnáziumig, onnan gyalog.
7. Zetelaka, Szent Kereszt felmagasztalása. Létszám, 250-300. Vezető: Kakucs Béla segédlelkész, kb. a hívők fele része gyalog tette meg az utat, a másik része autóbusszon és magánkocsival, 50 km.

⁹⁶⁶ Az eredeti szövegen nem változtattunk. A helységnevek után néha fel van írva a templom titulusa is. A sorok (érkezők) egy része 1-től 64-ig meg van számozva (nem hibátlanul, a 11-es sorszám is, Görgényüvegcsűr is kétszer szerepel). Az elírást []-ben igazítottuk.

8. Székelyszállás, Béke királynéja. Létszám 50-100. Autóbuszon a gimnáziumtól gyalog.
 9. Bükszád. Létszám 45-50. Vezető: Ferenc István. Gimnáziumtól gyalog érkeztek, addig autóbuszon.
 10. Lövéte, Kisboldogasszony. Vezető: Kolozsi László. Létszám 300-350 személy. Autóbuszal a Sörgyárig, onnan gyalog.
 11. Székelyvécke. Létszám 240. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog. Vezető: Birton Gyula.
 11. Kézdiszentlélek, Szentlélekisten. Vezető Dávid Emil kántor, létszám 100-110 személy. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
 12. Egrestő, Kisküküllő megye. Vezető Varga Rezső plébános. Szentháromság. Autóbuszon, gyalog, templomi zászló, létszám 50 személy.
 13. Szentdemeter. Létszám 200-250. Vezető: Varga Rezső plébános. Autóbuszon érkeztek, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
 14. Marosludas és Mezőszentangyal. [elírás, helyesen: Mezőszengyel]
 15. Székelyudvarhely, Szent Miklós. Létszám 400-500. A vezető: András. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
 16. Alsócsernáton, és Dálnok. Urunk színe változása. Vezető: Oláh János plébános. Létszám 110. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
 17. Máréfalva. Vezető: Jakab István kántor, létszám 70. Autóbuszon, a gimnáziumtól gyalog.
 18. Gyergyóalfalu, Szent Simon, Szent Júdás. Vezető Sófalvi János, Rózsa Gábor. Létszám 1500-2000. Autóbusz, vonat, templomi zászlókkal.
 19. Gyergyócsomafalva. Létszám 400. Vezető: Sándor plébános. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
- Gyergyószentmiklós, Szent Miklós püspök, létszám 60. Vezető Hajdú István plébános. Vonattal, az állomástól gyalog.
20. Esztelnök, létszám 53. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal.
 21. Gelence. Létszám 100. Vezető Götér Ilona. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlóval, 90%, mind fiatalok.
 22. Szárhegy. Vezető: Vatány Gábor. Létszám 120. Autóbuszon, gimnáziumtól gyalog, templomi zászlókkal. sok fiatallal.
 23. Parajd. Vezető: Simon Sándor, létszám 100. Autóbuszon és gyalog a gimnáziumtól zászlóval.
 24. Lupény. Vezető Tóth János plébános. Létszám 44. Autóbuszon, templomi zászlóval.
 25. Zabola. Létszám 53. Vezető: Kelemen János. Autóbuszal és templomi zászlóval.
 26. Bereck, Martonos és Ojtoz. Vezető: ... Ferenc. Létszám 160-200. Autóbuszon, templomi zászlóval.
 27. Brassó. Vezető: Csicsai Albert főesperes, Máté Vilmos. 3 autóbusz, templomi zászlóval, létszám 500.

28. Csíkszentkirály. Vezető Szilágyi István plébános, létszám 500. Gyalogosan érkeztek.
 29. Nagyvárad. Két személy, Nagy Julianna, Molnár Veronka.
 30. Marosvásárhely. Vezető Léstyán Ferenc. Létszám 300. Autóbuszon és gyalog, a gimnáziumtól templomi zászlóval.
 31. Tusnádfürdő. Vezető Vincze János plébános. Létszám 150-200 fő. Autóbuszon, vonaton és magánkocsin, a gimnáziumtól gyalog.
 32. Nagykászon. Vezető Ferenc Sándor kántor. Létszám 150. Autóbuszon, templomi zászlókkal.
 33. Szentegyháza, Szentkeresztbánya Vezető András József plébános. Létszám 500, gyalog és autóbuszon templomi zászlókkal.
 34. Csíkszentmiklós, Borzsova. Vezető Gergely Géza plébános. Létszám 600. Gyalog érkeztek, templomi zászlókkal.
 36. Madéfalva, Vezető Berecz István. Létszám 350. Gyalog jöttek, templomi zászlókkal.
 37. Szépvíz. Vezető Bara Ferenc plébános. Létszám 1100. Gyalog, zászlókkal.
 38. Csicsó. Vezető: Berecz István, létszám 600-700. Gyalog, zászlókkal érkeztek.
 39. Csíksomlyó, Csobotfalva, Csomortán. Vezető Gergely István plébános. Résztvevők száma 600. Gyalogosan érkeztek.
 40. Csíkszentlélek. Vezető Simon Miklós plébános. Szám 400. Gyalog jöttek zászlókkal.
 41. Csíkszereda. Vezető Borbély Gábor, György Tibor. 3200. Gyalog, zászlókkal érkeztek.
 42. Csíkszentgyörgy. Vezető (nincs). Szám 600. Gyalog érkeztek, zászlókkal.
 43. Csíkmenaság. Vezető Györgydeák Lajos plébános. Szám 400, gyalog érkeztek, zászlókkal.
 44. Szováta. Vezető Kőszegi János kántor, számuk 250.
 45. Szenttamás. Vezető Ágoston Imre, létszám 250. Gyalog érkeztek zászlókkal.
 46. Csíkszentmárton. Vezető Kósa Vilmos főesperes. Szám 400. Gyalog érkeztek, zászlókkal.
 47. Tusnád. Vezető Sebestyén Domokos. Szám 100. Gyalog és vonaton zászlóval.
- Budapest, Újlak, Sarlósboldogasszony plébánia képviselőjében 1. Udvardi László a Caritas szeretetszolgálatától, 2. Füle István.
48. Varság. Vezető Vas T. János kántor. Szám 70, autóbuszon érkeztek.
 - Taploca szám 500, gyalog érkeztek.
 49. Zsögöd. 200.
 50. Karcfalva, vezető nincs, számuk 200, gyalog, zászlókkal érkeztek.
 51. Gyimesfelsőlak. Vezető Berszán Lajos plébános, szám 550. Gyalog érkeztek zászlókkal.
 52. Ozsdola. Vezető Jakab Kálmán plébános, szám 200, autóbuszon érkeztek.
 53. Barót. Vezető Tripán Lajos segédlelkész, szám 110. Autóbuszon és személykocsin érkeztek.

54. Petroszény. Vezető Mátyási Lajos Szám 53, autóbuzson érkeztek.
55. Debrecen, 40 fő Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Fodor András káplán, hittanár.
56. Pilisszántó, szám 37. Záborszki Kálmán plébános, 8 noviciátus nővér.
57. Gyimesközéplok, Hidegség. Vezető Szilveszter Imre Gábor plébános, szám 300. Gyalog érkeztek zászlókkal.
58. Csíkszentsimon. Vezető Sófalvi József plébános, szám 400, gyalog érkeztek zászlókkal.
59. Gyimesbükk, vezető Tankó Antal gondnok, szám 400, gyalog érkeztek, zászlókkal.
60. Rákos, Göröcsfalva Vacsárcsi Vezető Buzás Árpád plébános. szám 700. Gyalog érkeztek, zászlókkal.
61. Görgényüvegcsűr. Vezető Fórika János plébános. Szám 250 (autóbusz.)
62. Csíkszentdomokos. Vezető káplán. Szám 200, gyalog.
63. Imecsfalva. Vezető nincs, szám 12, autóbusz.
- Zsilvölgye. vezető nincs, szám 115, vonat.
- (Áthúzva) Csíkszenttamás, vezető nincs, szám 200, (áthúzva), gyalog és vonat.
63. Dánfalva. Vezető nincs, létszám 500 (gyalog).
64. Taploca, létszám 1000, plébános úr kísérte.

Összesen 23.344

12b. A felírt települések betűrendben⁹⁶⁷

1. Alsócsernáton /16	14. Csíksomlyó (Csobotfalva) /39
2. Barót /53	15. Csíkszentdomokos /62
3. Bereck /26	16. Csíkszentgyörgy /42
4. Borzsova /34	17. Csíkszentkirály /28
5. Brassó /27	18. Csíkszentlélek /40
6. Budapest, Újlak /-	19. Csíkszentmárton /46
7. Bukarest /-	20. Csíkszentmiklós /34
8. Bükszád /9	21. Csíkszentsimon /58
9. Csíkcsicsó /38	22. Csíkszenttamás /45
10. Csíkdánfalva /63	23. Csíkszépvíz /37
11. Csíkkarcfalva /50	24. Csíkszereda /41
12. Csíkmenaság /43	25. Csíktaploca /64
13. Csíkrákos /60	26. Csíkzsögöd /49

⁹⁶⁷ Az együtt érkezett különböző települések itt szétválasztva, külön-külön állnak. A visszakereshetőség érdekében a / jel utáni számok arra a sorszámra utalnak, amelynél az eredeti kijegyzésben a létszámra és vezetőre vonatkozó további adatok szerepelnek. Az eredetiben megszámozatlan helységekhez itt sem írtunk számot.

27. Csomortán /39	55. Marosvásárhely /30
28. Dálnok /16	56. Martonos
29. Debrecen /55	57. [Mezőszengyel] /14
30. Egrestő /12	58. Mikháza, Nyárádméntéről /3
31. Esztelnek /20	59. Nagykászon /32
32. Farkaslaka /-	60. Nagyvárad /29
33. Gelence /21	61. Ojtoz /26
34. Görgényüvegcsúr /4 /61	62. Oroszhegy /6
35. Göröcsfalva /60	63. Ozsdola /52
36. Gyergyóalfalu /18	64. Parajd /23
37. Gyergyócsomafalva /19.	65. Petrozsény /54
38. Gyergyóditró /2.	66. Pilisszántó /56
39. Gyergyószentmiklós /-	67. Szárhegy /22
40. Gyergyóújfalu /5	68. Székelyvécke /11.
41. Gyimesbükk /59	69. Székelyszállás /8
42. Gyimesfelsőlok /51	70. Székelyudvarhely /15.
43. Gyimesközéplek /57	71. Szentdemeter /13.
44. Imecsfalva /63	72. Szentegyháza /33
45. Kézdiszentlélek /11	73. Szentkeresztbánya /33
46. Kézdivásárhely /1	74. Szováta /44
47. Lemhény /1	75. Tusnád /47
48. Lövéte /10	76. Tusnádfürdő /31
49. Lujzikaluger /-	77. Vacsárcsi /60
50. Lupény /24	78. Varság /48
51. Madéfalva /36	79. Zabola /25
52. Máramarossziget /-	80. Zetelaka /7
53. Maréfalva /17	81. Zsilvölgye /-
54. Marosludas /14	

13. A csíksomlyói ferences háztörténet följegyzése a pünkösdi búcsúról (1993)

Forrás: HD-CC 1993. Pünkösdi búcsú

PÜNKÖSDI BÚCSÚ – Ebben az évben május 29-én volt a pünkösdszombati nagy zarándoklat és május 30-án pünkösdvásárnap szép ünnepe. Már egy hónappal előbb megkezdtek az előkészületeket a nagy eseményekre, amely abban állt különösképpen, hogy Albert atya felkérte a Városi Polgármesteri Hivatalt, legyen segítségünkre a búcsú zökkenőmentes lebonyolításában. Nevezett hivatal mozgósította a rendőrséget a forgalom irányítására és a rend fenntartására. Utasítást tett közzé az árusokra vonatkozóan. Albert atya megkérte még a Megyei Kórház Igazgató-

ságát is közreműködésre. Mindnyájan készségesen álltak szolgálatunkra. Elismerés és köszönet a mi részünkről mindannyiuknak. Somlyói férfiaktól és a Márton Áron gimnázium tanáraiból megszerveztük, kiképeztük és beosztottuk a karszalagos rendezői szolgálatot. Albert atya felépítette a két Somlyó-hegy közötti téren a szabadtéri oltárt. Beszerezte a hangerősítő berendezést, és a hangszórók részére vasoszlopokat állíttatott. Elkészíttette a tájegységeket jelző táblákat. Bizony, elég tennivaló akadt, de Isten segítségével minden jól sikerült. Én magam a szabadtéri oltárnál tartandó előadások, ismertetések, ima- és énekprogram anyagát állítottam össze. Előkészületeket tett a budapesti Duna Tv is: állványokat állított fel a kegytemplomban és a hegyen. Nagy fényű lámpákkal világítottak este a templomban, amiért mi ráförmedtünk a mesterekre: „Ne zavarják a búcsúsok áhítatát, imaprogramját!” Ők ezt türelemmel elviselték, de amikor pünkösöd után a Duna Tv egy órás programban, minden oldalról bemutatta a zarándoklatot, elismertük mi is, hogy el kell tűrnünk őket, mert csak úgy tudnak jó felvételezést készíteni a búcsúról.

Május 28-án, pénteken estére igen sok búcsús gyűlt össze, akik a kegytemplomban imádkozva-énekelve virrasztottak.

Május 29-én, pünkösdszombatján reggel 6 és 7 órakor szentmisét végeztünk a kegytemplomban. 9 óráig gyülekeztek a kereszthalják, majd folyamatosan irányították őket a Kis-Somlyó hegyére, a két Somlyó-hegy közötti térségbe. A kereszthalják megkerülték a Szálvátor kápolnát és az oldalcsapáson ereszkedtek le a nyeregbe. Ott fogadta őket a rendezői csoport. Berszán László tanár irányításával számba vették őket és a karszalagos rendőrök elvezették a tájegységenként táblával jelzett helyükre. 9 órától délután 1 óráig foglalkoztattuk a már beérkezett zarándokokat. A tájékoztató szolgálatra felkértük Nagy Antal gimnáziumi tanárt, aki a kereszthalják bejelentése mellett a búcsúra vonatkozó ismertetéseket és alkalmas idézeteket olvasott be a mikrofonba. Kántori énekvezetésre meghívtam Koncsag László gymesbükki kántort, aki erős hangon vezette a népénekeket és a közös imákat. A rózsafüzért tizedenként végeztük, közbeiktatva egy-egy hirdetést és Mária-éneket, csodálatos látvány volt, mint vonultak fel a kereszthalják a Szálvátor kápolnához és onnan le a térségbe. Nem minden sikerült úgy a rendezésben, ahogyan azt előre elterveztük, de alapjában véve nagyobb hiba, vagy rendbontás nem történt. Sikeres volt az az elgondolásunk, hogy az egész nagy búcsús zarándoksereg egyszerre vett részt az ünnepi szentmiseáldozatban.

½1 órakor megérkezett a kordon a Labarummal, a főpappal, segédlettel és a vendégekkel. A körmenet vezetője volt Bálint Lajos gyulafehérvári érsek, az ő vendége Kada Lajos érsek, bonni nuncius, dr. Jakubinyi György segédpüspök, P. Szőke János Caritas-főnök, P. Benedek Domokos miniszter-provinciális, és sokan más papok. Az ünnepi szentmisén áldozópapok nagy serege koncelebrált. Néhány ferences atya és egy pár plébános gyóntatott, éppen elégük volt. Az oltáremelvény előtt sorakozott fel a Márton Áron és Segítő Mária gimnázium énekkara Köllő Ferenc tanár vezetésével. Elénekeltek az Egészen szép vagy Mária és a Magasztalja énekeket. Az énekkar tagjai, fiúk és lányok székelv népviseletben jelentek meg.

A Kisbazilika-jelvényt ifj. Borsodi László diák vitte, a Labarumot Sándor Attila és Nagy Attila végzős diákok, felváltva. A kordon körüli rendezők id. Borsodi László tanár, és Silló Géza tanár voltak. Más gimnáziumi tanárok is társultak a rendezők-höz: Antal Zsombor, Pozsonyi Mihály.

Délután 1 órakor kezdődött a főpapi koncelebrációs szentmise. A tekerőpataki fúvószenekar vezetésével az egész hívő közösség rázendített a szentmise kezdő énekére: „Leborulok oltárodnál, nézd, Uram, egész a földig...” Csodálatosan hangzott a zarándokok nagy tömegének egybehangzó éneke. A bevezetőt a szentmiséhez és a szentbeszédet Kada Lajos érsek úr mondta. Meghatódottan így kezdte el prédikációját: „Soha nem beszéltem még ilyen nagy magyar közösség előtt.” Szépen, egyöntetűen folyt a búcsús sereg közös imája és éneke a szentmise alatt. Az áldoztatás azonban nehézségbe ütközött. Nehezen jutottak el az áldoztató papok a kitűzött áldoztatási pontokra. Áldoztatás alatt megbolydult a széleken a kereszthalákhhoz nem tartozó nép és megindult a lejáró út felé. Hangszórón keresztül kétszer is felhívtuk a figyelmet, hogy maradjon mindenki a helyén a szentmise befejeztéig. Nem tudtuk az elindult csellengőket megállítani. A himnuszok eléneklése után egy személyautó tört utat magának, fehér zászlóval jelezvén, hogy viszik az Oltáriszentséget, ami megmaradt az áldozás után. Az autó nyomában haladt a kordon a főpapsággal. A kötetlen tömeg egyszeriben a lejáró utat megrohmozta. Mikor levonult a nagy néparadat, szépen felsorakoztak a kereszthalák, és formás körmenetben vonult le a térről. Ez a szervezetlen megrohanás volt az a pont a szervezésben, amikor az irányítás kiesett a kezünkből. (Később levontuk a tanulságot a tanár urakkal.) Még megemlítem, hogy 400 cserkész is részt vett a szentmisén, körülvéve az oltáremelvényt. A vendégek csoportjában nagyon sokan voltak Magyarországról, egy kisebb csoport Németországból, és Franciaországból is volt egy ifjúsági csoport. Erdély több városából és vidékéről jöttek zarándok csoportok, beleszámítva a moldvai csángómagyarokat. Bukarestből is volt egy autóbusz-csoport, róm. kat. papjukkal együtt.

A nagy körmenet befejeztével a kegytemplom előtti téren du 6 órakor volt ismét szentmise, amelyet a segédpüspök úr, dr. Jakubinyi György celebrált. Sokan vettek rész ezen a szentmisén is, ámbar a kereszthalák, különösen a gyalogosan zarándoklók indultak haza.

Pünkösdvásárnapján búcsús sorrendben voltak a szentmisék: 6-7-8-9 órakor. Az ünnepi nagymisét ½ 11-kor Bálint Lajos érsek úr végezte. Szentbeszédet mondott P. Szőke János. A kegytemplom zsúfolásig megtelt búcsúsokkal. Akik kint rekedtek, a templom előtti téren szóltak a hangszórók. Így mindenki részesülhetett a szentmise kegyelmeiben.

Még megemlítem: találgatások folytak a résztvevők között: hányan voltak a búcsúsok, különösen pünkösdszombatján? Sokan 100-200-250 ezerre becsülték a létszámot. Mi magunk között 100-120 ezerre becsültük. Az összlétszám szombaton és vasárnap lehetett 150 ezer.

A pünkösdi búcsú előkészítésében, levezetésében és kiértékelésében igen nagy segítséget nyújtott nekünk Petres József bácsi, a mi templomőrünk nyári időszak-

ban, és Borsodi László tanár. A Szűzanya jutalmazza meg őket áldozatos tevékenységükért.

HAZAI TV. ADÁS A BÚCSÚRÓL – A bukaresti TV magyar adásának szerkesztői, Tövissi Ildikó és Mráz Ferenc videófelvételt készítettek a búcsúról. Egy héttel a búcsú után, a hétfői magyar TV adásban olyan esszé-filmmontázst készítettek, amiben néhány képben mutatták a búcsúsokat; a lényeges, jellemző képmutatást elhanyagolták. Néhány jelenetet mutattak a kegytemplomban imádkozókról, a letelepedett búcsúsokról; a többi kép hegyeket, erdőket, mezei képeket, szántóföldeket mutatott. Ez a tévés szerkesztésmód nemtetszést és méltatlankodást váltott ki az emberekben, amit a sajtó hasábjain kifejezésre juttattak. Így Székedi Ferenc, az RMD Sz csíki elnöke a Romániai Magyar Szóban egy elmarasztaló bírálatot tett közzé. Antal Áron tv. szerkesztő úr felvette a kesztyűt, és éles hangon replikázott a támadásra. Még több elmarasztaló bírálat is jelent meg a sajtóban, míg végül Nagy Benedek csíkszeredai képviselő pozdorjává törte a replikát, kifejtve a sajtócikkben. Ez a TV adás minden egyéb lehetett, csak az nem, ami kellett volna legyen: a pünkösdszombati búcsú bemutatása a maga valóságában, amire vágytak az emberek. Ebből nem lehet TV esszé-montázst alkalmazni.

14. A csíksomlyói ferences háztörténet följegyzése a pünkösdi búcsúról (1999)

Forrás: HD-CC 1999.

ELŐKÉSZÜLET A PÜNKÖSDI BÚCSÚRA – Január 22-én megtartottuk a pünkösdi búcsúra előkészítő-szervező bizottság gyűlését. Jelen voltak: P. Albert, én magam, P. Tarzícus Esztelnekről, P. Leó Désről, P. Asztrik Vajdahunyadról, polgári részről Veress Péter jegyzőkönyvvezető, Borsodi László és Miklós József gimnáziumi tanárok. Megvizsgáltuk, miben kell változtatásokat eszközölni a múlt évi zárandoklatok programjában, és a szükséges módosításokat összeírtuk és jegyzőkönyvbe foglaltuk. Ez a jegyzőkönyv megtalálható a kolostor irattárában 1999/12. száma alatt.

KÉSZÜLET A PÜNKÖSDRE – Május 17-én megbeszélést tartottunk a pünkösdszombati zárandoklatra való közvetlen előkészületül a tanárokkal és karszalagos rendezőkkel. A következő módosításokat eszközöltük: a szembeoltár fölé napellenző ernyőt készítettünk, mell-jelvényeket készítettünk, felújítottuk a karszalag állományt. Prospekt kiadványt nyomtattunk a búcsús zárandoklat szabályaival, két Mária-imával és a szentmise énekrendjével. Megújítottuk a rendezők beosztását a szükség szerint.

PÜNKÖSDSZOMBAT – Május 22-én, pünkösdszombatján reggel minden közege a helyén állt: a karszalagos rendezők irányították a kereszthalját, a templomban fenntartották a rendet, a harangozók időnként összehúzták a harangokat a kereszthalj fogadására, a hangosbemondón Mihály András tanár köszöntötte a zárandokokat, tájékoztatta a programról. – Külön kiemelem a kegytemplomban,

a kegyzoborhoz igyekvő nagy tumultus irányításában a ferences teológus testvéreink szerepét, különösen Antal testvér határozott fellépését – amellyel sikeresen oldották meg a rendtartást. Fent a Kissomlyó mögötti térségen 10 órától folyt imával, Mária-énekekkel az előkészület az ünnepi szentmisére. Délelőtt 11 órakor a kegytemplom előtt elindult a kordon a szent jelvényekkel, a főpapsággal, melyben a főszerepet a bukaresti pápai nuncius, Jean Claude Perisset érsek vitte dr. Jakubinyi György érsek, Tamás József segédpüspök és P. Benedek D. provinciális kíséretében. A helyszínre érkezve ½ 1 órakor kezdődött az ünnepi szentmise. A provinciális atya köszöntötte a nunciust, ő pedig rövid bevezetőt tartott. A szentmise népi nyelven zajlott, a kánoni részt latinul végezték. A szentbeszédet dr. Czirják Árpád, a kolozsvári Sz. Mihály templom plébánosa mondta. Nagy horderejű prédikáció volt, ami később polémiákra adott okot bizonyos körökben. A többségnek azonban nagyon tetszett.

Igen nagy volt a zarándokok létszáma. Szentmise alatt fegyelmezetten viselkedtek. Kellemes, felhős idő volt. Kétszer is cseperegni kezdett, de hála Istennek nem lett nagyobb eső, ami megzavarhatta volna az ünneplést. A televíziós felvevő gépek működtek. Másnap le is közvetítették: a Duna Tv és a Csíki Tv. A búcsún részt vevőknek, mindenkinek nagy élmény volt ez a búcsújárás, amit igen sokan kifejeztek az őket kikérdező riportereknek. S ami a legjobb ebben, hogy a következő napok híradásaiban megjelennek ezek a megható, meghatódott vallomások.

A szentmise befejeztével, a himnusz eléneklése után a zarándokok csoportjai lejöttek a hegyről. Minden évben megisméltendő probléma, hogy a kötetlen búcsús csoportok igyekeznek gyorsan elindulni, s ez torlódást okoz. A szervezett keresztalják már szépen, rendben jönnek le a szent hegyről. Délután 5 órakor ismét szentmise volt. A keresztalják nagy része egyenesen ment haza.

Ebben az évben a Labarumot Mákszem Tivadar, a Segítő Mária Gimnázium végzős diákja, a kisbazilika-jelvényt pedig Mezey Lóránt X. osztályos S. M. diákja vitte.

A labarum hordozásának 10 éves fordulóján – a tanárok kívánságára – összefoglalom a diákok neveit. MÁG = Márton Áron gimnázium, S. M. = Segítő Mária gimnázium. Nagy Béla tanítóképzős 1949-ben és 1990-ben; Fitos Elemér 1990-ben; Ávéd Aranyosi József MÁG 1991-ben; Fitos László 1991-ben; Tamás Levente MÁG 1992-ben; Sándor Csaba MÁG 1993-ban; Nagy Attila MÁG 1993; ifj. Borsodi László MÁG 1994-ben; Antal József SM 1994-ben; Póra Szabolcs SM 1995; Tánczos Barna MÁG 1994-ben; Tánczos Károly MÁG 1996-ban; Becze Lóránt SM 1997-ben; Imre Levente 1997-ben; Erőss Botond MÁG 1998-ban...

A pünkösdi utáni héten a Hargita Népe újságban és a Csíki Tv adásában köszönetet mondtunk mindenkinek, aki segítséget nyújtott nekünk a búcsú szervezésében és levezetésében: a tanároknak, rendezőknek, a városi vezetőségnek, a rendőröknek, az egészségügyi személyzetnek, a köztisztasági közegeknek stb.

Hálát adtunk Istennek, megköszöntük a Szűzanyának, hogy ilyen szépen, problémamentesen zajlott le a pünkösdi nagy zarándoklat.

Pünkösdi vasárnapját ugyancsak búcsús hangulatban ünnepeltük meg, sok néppel, tele templommal, ünnepi szentmisékkal.

15. Ferences följegyzés a pünkösdi búcsúról (2001)

Forrás: HD-CC 2001.

KÉSZÜLETŰL A PÜNKÖSDRE – Március 14-én az elöljáróink megbeszélést tartottak a pünkösdi búcsúra előkészületül, a rendezésben segédkező tanárokkal.

PÜNKÖSDI BÚCSÚ – Június 2-án, pünkösdszombatján megtörtént a nagy zárándoklat eseménye.

Az elöljárók: Fr. Kapisztrán házfőnök és helyettese, Fr. Damján megtették a szükséges előkészületeket. Megbeszéléseket tartottak, programfüzetet nyomtatnak, plébániákat leértécsítették. A búcsús körmenet levezetéséhez, a szentmisek, gyóntatások, áldoztatások megszervezéséhez mindent előkészítettek.

Pünkösdszombatján a reggeli óráktól özönlött a sok nép kereszthaljában vagy csoportonként. Dél előtt 10 óráról a Kissomlyó nyergében a kereszthalját elfoglalták kijelölt helyüket. Délben megeredt az eső, senki sem menekült az eső elől. Szentmise alatt több rendben esett. Az esernyők felkapcsolása és lehúzása jelezte a váltakozást.

Az ünnepi szentmisét Bíró László, kalocsa-kecskeméti segédpüspök a budapesti központi szeminárium rektora celebrálta. A szentbeszédet is ő mondta. Koncelebrált dr. Jakubinyi György érsek, Tamás József segédpüspök, P. Páll Leó, az erdélyi ferences provincia tartományfőnöke és több egyházmegyes pap. A körmeneten a Labarumot Gergely Tibor vitte fölfelé és Bogos Róbert hozta lefelé. Mindketten a csíkszeredai Segítő Mária gimnázium végzős diákja. A körmeneten és ünnepi szentmisén jeles személyiségek vettek részt: dr. Habsburg Ottó, a Páneurópai Egyesület elnöke nejevel és két fiával együtt. Dávid Ibolya magyar igazságügyi miniszter, Semlyén Zsolt magyar vallásügyi államtitkár, Íjgyártó István bukaresti magyar nagykövet és Szabó Árpád evangélikus püspök, nejevel. A nagy zárándoklaközösség szépen együtt imádkozott a szentmise alatt. A Duna Tv élőben közvetítette a szentmisét.

Istennek hálát adunk, Szűzanyának köszönetet mondunk azért, hogy szépen, problémamentesen zajlott le a zárándoklak összes körülményével együtt.

16. Szervezési és magatartási útmutató

Forrás: Csíksomlyó, pünkösdi búcsú 1998. 1-7.

Lábjegyzetekben a későbbi kiadásokban tett változtatások szerepelnek.

I. Csíksomlyó – Mária-kegyhely

Csíksomlyó ősi Mária-kegyhely. Búcsújáról már a XV. század elejétől említés történik. A pünkösdi zárándoklatot 1567 óta, vagyis a Nagyerdői (Tolvajosi) győztes

csata után tartják, annak emlékére, hogy a csíki és gyergyói katolikusság elhárította szülőföldjétől az erőszakos hittérítés veszélyét.

A fenti két történelmi örökség folytán Csíksomlyón minden évben két búcsút tartanak: a tavaszi, pünkösdszombati- és az őszi Mária neve búcsút. Tekintettel a pünkösdi zarándoklatnak az utóbbi években kialakult tömegméreteire, az alábbiakban ezzel a búcsúval foglalkozunk.

A csíksomlyói Mária-kegyhelyre, a Szűzanya csodatevő szobrához való pünkösdi zarándoklat, – a fent említett ok miatt, – elsősorban a katolikus székelység életének nagy eseménye. Ez azonban nem zárja ki az egész erdélyi katolikus magyarság, de más felekezeti testvéreink részvételét sem, amennyiben a hely szellemének tiszteletben tartása mellett, igaz hittel és jószándékkal érkeznek ide, hogy az itt töltött órák, napok élménye hozzájáruljon lelki tisztulásukhoz, megújulásukhoz.

II. Zarándoklat

A zarándoklatnak az utóbbi időben több formája alakult ki. Régi hagyomány szerint, közelebbi, de sok esetben távolabbi egyházközségek keresztaljai is gyalog teszik meg az utat Csíksomlyóra. A távolabbi vidékek búcsúsai – ugyancsak szervezeten, – társasgépkocsival, vagy vonattal érkeznek Csíkszeredába és csupán a Szék útján fejlődnek fel keresztaljába. Sokan szervezetlenül jönnek, egyéni kezdeményezés alapján. Az utóbbi csoporthoz tartozik Csíkszereda lakosságának zöme, akik a Somlyóra vezető összes utakat és ösvényeket veszik igénybe. A külföldi zarándokok társas kirándulás keretében érkeznek. Azok a külföldi csoportok, akik valamely testvérvárosi-, vagy községi kapcsolatuk folytán jönnek a búcsúra, jól teszik, ha a nevezett testvéregyházközség keresztaljához csatlakoznak.

A kegyhelyig megtett útnak egy közös jellegzetessége van: a búcsújárókat egyöntetű lelkesedés és áhítat hatja át, amelyet a Szűzanyához való érkezés, a vele való találkozás öröme táplál. Ezért illő, hogy az egész úton a keresztalják, vagy hasonló csoportok viselkedése – ahogy ez általában szokásban van, – összhangban legyen a zarándoklat értelmével, végső céljával.

III. Otthoni előkészületek

A búcsús csoportok csak alapos előkészület után indulhatnak útnak. Lelkipásztoruk vezetésével ki kell jelölniük a zászlóvivő férfiakat és nőket, a csengettyűs fiatalokat, az előimádkozó- és énekvezető híveket. Helyesen teszik, ha a menetoszlop elején a keresztalja helységjelző tábláját viszik. A tábla vivőit is ki kell választani.

Az öltözéket az időjárásnak és az előrejelzéseknek megfelelően kell előkészíteni. A lábbeli – főként a gyalogos zarándokok esetében – könnyű és kényelmes legyen. A szükséges élelmet és ivóvizet össze kell csomagolni, amit a keresztalját követő szekérre föl lehet rakni. Kerülendő a szeszes ital. Ennek szelleme nem egyeztethető össze a búcsú szellemével, a közös utazás törvényeivel. Hasonlóképpen tartózkodni kell a dohányzástól a keresztalja menetelése idején.

Ha az egyházközség területén fúvós zenekar létezik, ajánlatos felkérni, hogy kísérje el a keresztalját a búcsúra. Műsorukat a különböző szent énekek dallamai-
ból kell összeállítani. Világi nótákat nem illik játszani.

Régi hagyományt őrizve, a szomszédos községek keresztaljai bevárják egymást és – a szokásos üdvözet után – együtt haladnak a kitűzött cél felé. A távolabbról indult keresztaljakat, amelyek a helységen átvonulnak, szép hagyomány ivóvízzel, esetleg kaláccsal megkínálni.

IV. Felvonulás

A kegytemplom elé érve, illetve a Kissomlyó nyergébe való felvonulás az érkezés sorrendjében történik. Kivételt képez a gyergyóalfalvi keresztalja, amelynek történelmi öröksége van a búcsú kezdetében. Ez a kegytemplom előtt marad, – esetleg az egyházközséget képviselő kis csoport, – és bevárja a Kordon indulását, melyben a szent jelvények és a főpapság vonul. Előttük felsorakozva vezet a menetet föl a hegyre, a hagyományos úton.

A kegytemplomhoz érkező keresztaljakat harangszó köszönti, hangosbemondó tájékoztatja a továbbiakról és karszalagos rendezők irányítják az előzetesen kijelölt útvonal felé. A kötetlenül érkező búcsúsok az általuk jónak vélt irányban vonulnak fel a Hegyre, vigyázva arra, hogy ne zavarják és ne akadályozzák a keresztaljak útvonalát.

A Kordon megszervezését és felvonulását külön kordonbizottság rendezi.

Megjegyzés: A búcsú napján reggel 6 órától gyónási és áldozási lehetőség van a sekrestyében, vagy a kolostor négyszögű udvarában. Akik korábban érkeznek igyekezzenek kihasználni ezt a lehetőséget.

A kegytemplomban külön őrség áll az oltár feljárójánál. A fölmenés a kegyszoborhoz jobbról balra történik. Ez az őrség vigyáz arra, hogy a Szűzanya kegyszobrához való fölmenetel csendben és rendben, nagyobb tolongás nélkül folyjon le. A kegytemplomba való be- és kivonulást úgy szervezik meg, hogy a templomhajó közepén vonuljanak előre az újonnan jött búcsúsok és a padok két oldalán menjenek ki a templomból, helyet adva az újabb csoportoknak.⁹⁶⁸

V. Kordon

A Kordon megszervezése és felvonulása: Úgy a régebbi, mint a felújított búcsújárások rendjében megkülönböztetett szerepe volt és van ma is a Kordonnak, annak a mozgó kötél-keretnek, amelyet a Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium és⁹⁶⁹ a Segítő Mária Gimnázium népviseletbe öltözött diákjai visznek, tanárjaik felügyelete mellett. A Kordon hivatott arra, hogy biztonságos védelmet nyújtson a tradicionális egyházi jelvények (Kisbazilika jelvénye, a Labarum) hordozóinak és a papságnak.

⁹⁶⁸ Ezt még 2016-ban is így olvashattuk, holott ekkor már más volt a templomi irányítás rendje.

⁹⁶⁹ 2016-ban kihagyták: „a Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium és”

A Kordon összeállítása a következőképpen történik: Elöl népviseletbe öltözött fiú viszi a Kisbazilika-jelvényt. Mögötte két pár székelyruhás fiú és lány halad, utánuk a Labarum, melyet e fent említett gimnáziumok 1-1 végzős növendéke visz. Ezeket a tanáraik jelölik ki érdemük szerint. A Labarum után néhány ministráns gyermek, majd a papság következik. Az elmúlt évek tapasztalata alapján, – de a rendtartás szempontjából is, – fontos, hogy a Kordonon belül csak liturgikus ruhába (legalább karingbe) öltözött papság vonuljon föl. A világi méltóságok, akik úgy akarnak részt venni a búcsús szentmisén, hogy a helyszínre a körmenettel vonulnak ki, nyomban a Kordon után sorakozhatnak fel. Mellettük karszalagos kísérők haladnak.

A Kordon előtt a következő sorrendben foglalnak helyet a résztvevők: Legelő a gyergyóalfalvi egyházközség keresztalja. Utána a Csiksomlyói Passió-játékok testülete, saját zászlójukkal, majd a Segítő Mária Gimnázium diákjai, tanáraik kíséretében és saját lobogóik alatt. Őket követi a Segítő Mária Gimnázium vegyes kórusa, (100–120 fő),⁹⁷⁰ a különböző szerzetesnők csoportjai és a jelenlévő Lovagrendek, megfelelő sorrendben való felállításban. Végül következik a Kordon és bezárja a menetet a világi méltóságok csoportja.

A Kordon a kegytemplom előtti térről délelőtt 11 órakor indul a Kissomlyó hegyére, harangszó kíséretében. A Szálvátor kápolnánál a diákok vegyeskara elénekli az „Egészen szép vagy Mária” éneket, amelyet főpapi áldás követ. Ezek után tovább vonul a menet a Hármashalom oltárhoz, a remetelak mögötti lemenő úton. Itt még egyszer eléneklik a diákok a fent említett Mária-éneket.⁹⁷¹

VI. Elhelyezkedés a Nyeregben

A Hármashalom emelvény előtti térségen, az oda érkező keresztalják a tájegységeket jelző táblák körüli, kordonnal bekerített területen helyezkednek el. Irányításukat a karszalagos rendezők végzik. Minden keresztalja-vezető vigyáz arra, hogy csoportjának tagjai a nekik kijelölt helyükön maradjanak és főleg a kordonok közötti szabad utat ne torlaszolja el. Azok a keresztalják, melyek ragaszkodnak azon ősi szokáshoz, hogy a Szálvátor kápolnához fölmenjenek, ezt megtehetik, de úgy, hogy a Szenvedő kápolna felől érkezzenek és a remetelak mögött ereszkedjenek le a térségre. Onnan a karszalagos rendezők irányítják tovább.

Már a keresztalják megérkezésétől kezdve szentgyónást lehet végezni. Ezt a tájegységek területei között szabadon hagyott folyosókon kell keresni. A gyóntató pap hollétét fehér zászló jelzi. | A szentmise előtt rendtartásban a cserkészek is besegítenek. Mindenkitől elvárják, hogy rájuk hallgassanak, hiszen fiatal koruk ellenére is felelősségteljes feladatot vállaltak magukra.⁹⁷²

Az oltáremelvény a főpapságnak, az együtt miséző papságnak és a ministránsoknak van fenntartva. A zarándokoknak tartózkodniuk kell attól, hogy erre a térségre

⁹⁷⁰ 2016-ban: „(30–40 fő)”

⁹⁷¹ 2016-ban ez az utolsó mondat kimaradt.

⁹⁷² A | | közötti két mondat 2001-től kezdve már kimaradt.

bármilyen üreggel is behatoljanak. Az oltár keleti oldalán, a Szűzanya szobrától balra a zenekar (ha van ilyen) helyezkedik el. A nyugati oldalon a világi méltóságok számára fenntartott hely mögött a kórus foglal helyet. Ezeket a területeket mindvégig szabadon kell hagyni, hogy azokat a kijelölt személyek és közösségek foglalhassák el. A különböző egyházi rendek képviselői és a Lovagrendek a keleti oldalon helyezkednek el.

A búcsú szervezői az oltártól hangosbeszélőn keresztül, mindenről tájékoztatják a zarándokokat. A közérdekű tudnivalókon és a beérkező csoportok köszöntésén kívül, közös imák és szent énekek hangzanak el, amelybe a jelenlévők is bekapcsolódnak. A szervezők, munkájuk sokrétűségére való tekintettel elvárják, hogy munkájuk közben ne zavarják. A szentmise előtt és alatt tilos bármilyen magánjellegű hirdetést közölni. Az előkészületi idő és a szentmise alatt semmi féle zenekar, vagy énekkar nem szerepelhet, hacsak a szervező bizottságtól erre engedély nem kért és kapott.

A beérkezett keresztalják és csoportok mindvégig a helyükön maradnak és imádságos lélekkel várják a szentmise kezdetét. A vezetők, egyháztanácsosok feladata, hogy felügyeljének zarándokcsoportjuk viselkedésére: figyelmeztessék a hely szellemére, az esemény fenségességére és követeljék meg, hogy mindenki tartsa be az együttlét alapszabályait. A síksomlyói búcsú minden résztvevője egyenlő, ugyanolyan jogok és köteleességek illetik meg. Közös erőfeszítéssel elejét kell vennünk annak, hogy egész csoportok csatangoljanak az erdőben, ott szórakozzanak, tüzet gyújtsanak és ezáltal a búcsús közösséget zavarják. Szemetet szétdobálni ugyancsak illetlenség a szent helyen. Váratlan zivatar, zápor, vagy jéghullás esetén arra kell vigyázni, hogy pánik ne törjön ki, s mindenki önmaga védelmének kívül, segítsen a mozgássérülteken, vagy az idős híveken. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy ennyi ember nem tud egyszerre az eső elől menedéket találni.⁹⁷³

A búcsú és a szentmise lefolyását, látványát megörökíteni óhajtó filmezők, fényképészek a számukra kijelölt keretek között mozoghatnak. Előzetes engedélyt kell kérniük, hogy az oltár közelébe juthassanak filmezni. Semmiképpen sem engedhető meg, hogy az eseményeket zavarják, mindvégig központi helyeken forgolódjanak. Filmezni az oltár közvetlen közelébe, vagy annak előterére fölmenni tilos. Munkájuk közben legyenek tekintettel arra, hogy a zarándokok a szent cselekményeket látni, figyelemmel kíséreni akarják. Ez minden filmezésnél és közvetítésnél fontosabb.

A karszalagos rendezőknek, de az egész közösségnek is szívügye kell legyen, hogy a szentmise közben oda nem tartozó emberek az oltárt ne tudják megközeleltetni, zavart keltő viselkedéssel botránnyal okozni.

Mindazok, akik a búcsú lefolyása alatt pénzt szeretnének a perselybe dobni, megtalálhatók a Máriapersely felírással faládák a tájegységet jelző táblák közelében. Ezek, mint adományok a kegyhely fenntartására és a búcsú rendezésére lesznek fordítva.

⁹⁷³ 2001-ben itt – az utána következő szöveg változatlanul hagyásával – új alfejezetcím került be: *Szentmise*.

A szentmisén részt vevő búcsús hívek a legnagyobb áhítattal, átéléssel kapcsolódnak bele a közös istentiszteletbe. Imádkozzanak és énekeljenek egy szívvel-lélekkel. Így lesz kedves és elfogadott Isten előtt legszentebb áldozatuk. Ahhoz, hogy pontosan tudják követni a liturgia menetét, használják a miserendet tartalmazó kisfüzetet, amelyet a ferences atyák állítottak össze és a cserkészektől lehet beszerezni.

Az ünnepi szentmise kezdete déli 12,30- kor lesz.

Ne hagyja el senki a térséget a szentmise befejezése előtt. Szükség esetén hívják fel a rendbontók figyelmét az illő viselkedési normákra!

Szentáldozáshoz szentmise közben lehet járulni. A szentáldozást a kordonok mentén szolgálja ki a papság és a kisegítő papság. Igen fontos, hogy aki áldozott, azonnal adja át helyét a következő áldozónak, ő pedig a legrövidebb úton vonuljon vissza a helyére. Gyakoroljanak az Oltáriszentséghez járulók nagy fokú türelmet egymással szemben. Lassankint mindenkire sor kerül. Aki nem jut hozzá, hogy ott a helyszínen áldozzék, lent a kegytemplomnál a kolostor négyszögű udvarában lehet szentáldozáshoz járulni. Ott folytonosan áldoztatnak.

VII. Az ünnepi szentmise befejeztével megkezdődik a levonulás a Kissomlyó térségéről.

Az összes zarándokoknak tudniuk kell, ez is szerves részét képezi a pünkösdszombati búcsújárásnak. Szükséges, hogy lemondva minden sietésről és egyéni kezdeményezésről, be kell tartani az előre meghatározott sorrendet: a levonulás élén a fúvószenekar indul, utána a gyergyóalfalvi keresztalja következik, majd a gimnáziumi diákok, végül az egyházi rendek és lovagrendek képviselői olyan sorrendben, ahogyan a felvonuláskor történt. A Kordon zárja a menetet, melyet a világi méltóságok csoportja követ. Ezen élcsapat elhaladása után a térség nyugati oldalán elhelyezett keresztalják egymás után sorakoznak fel, kb. így: Gyergyó vidéke, Felcsík, Alcsík, Kászón, Udvarhelyszék, Háromszék, A külföldről jött zarándokok, A gyimesi községek keresztaljai, és így tovább... Azok a lelkipásztorok, akik egyházközségeik híveivel érkeztek a búcsúra, kívánatos, hogy a levonuláskor is tartsanak velük. A Kordon érkezését a kegytemplom elé, harangszó jelzi. Azok a keresztalják, akik azonnal indulnak haza, a kegytemplom előtt vesznek búcsút a Szűzanyától és a kegyhelytől. Azon búcsúsok számára, akik itt maradnak, Somlyón éjszakai virrasztásra, vagy éppen most érkeztek szentmisén részt venni, kb. délután 5 órakor⁹⁷⁴ lesz szentmise a kegytemplomban. A templomtéren hangszórókon keresztül is bekapcsolódhatnak a szentmisébe. Az éjszakai virrasztók számára a kegytemplom nyitva marad.

VIII. A csíksomlyói pünkösdszombati és vasárnapi búcsú a legnagyobb magyar zarándoklat. Az írott és vetített médiák képviselői nagy számban vannak jelen.

⁹⁷⁴ 2016-ban: „este 7 órakor”.

Esetenként egyenes adásban is közvetítik az eseményeket. Lényeges, hogy az egész ünneplés zökkenőmentes, méltóságteljes legyen. Televízión és rádióadásokban a hallgatók százezrei figyelik a búcsú menetét. Vigyázzunk tehát, hogy jó benyomást keltsünk a nézőkben, hallgatókban.

A kereskedelmi egységek mindvégig, csak a számukra engedélyezett és meghatározott területen árusíthatnak. Tilos a kegytemplom környékén, a hegyre vezető utak mentén, vagy fent a búcsúsok számára fenntartott területen sátrakat állítani, bármiféle kereskedelmet folytatni.

Szombat délután a Csíksomlyón maradó zárándokok kapcsolódjanak bele a kegytemplom, vagy a Szentpéteri plébániatemplom programjába (csángómise),⁹⁷⁵ vagy a virrasztásba.⁹⁷⁶ Egy pillanatig sem szabad felejteni, hogy az ünnep folytatódik, hiszen másnap Pünkösöd vasárnapja, a Szentlélek eljövételének ünnepe.

A búcsú során mindenki vigyázzon személyes tárgyaira, csomagjaira. A csoportok tagjai egymást is kövessék figyelemmel, különösen az öregeket és gyermekeket.

Így válik zárándoklatuk lelkük üdvösségére, a boldogságos Szűz Mária tisztelésére.

Megjegyzés: Jelen útmutatót ajánlatos a búcsúra jövő hívekkel előzetesen ismertetni.

17. A labarum hordozói 1873–1949-ig

A labarum belsejében a huzatra tintaceruzával évtizedeken keresztül felírták azoknak a diákoknak a nevét, akik a pünkösdi búcsún a körmenetben a labarumot vitték. Ők voltak az úgynevezett facigerek. Itt a nevek után zárójelben csak a labarumhordozás éve és a felírt származási hely, majd néhány életrajzi adat szerepel. Önálló feldolgoása: Mohay 2012.

1. Bodó Ignác (1873, Nagykászon). Pap lett, 1878 decemberében szentelték. 34 évesen hunyt el 1887-ben.
2. László Albert (1874).
3. Sándor Géza (1892, Csíkszentimre).
4. Petres Rezső (1894–1895, Csíkszentmiklós).
5. Antal Dénes (1895–1896, Csíkmadaras).
6. Onács Aurél (1897, Rákoskeresztúr).
7. Kedves Péter (1898, Csíkszentdomokos). 1904-ben szentelték pappá. Székelyudvarhelyen halt meg 1961-ben, 82 évesen.
8. Tódor János (1899, Gyergyótekerőpatak).
9. Koós Ferenc (1899–1900, Gyergyóújfalu).

⁹⁷⁵ 2004–2005-ben a „csángómise” idejét is közlik: „délután 5 órakor”.

⁹⁷⁶ 2004-től kezdve kiegészítés: „A kegytemplomban este 7 órakor szentmise lesz.”

10. *Botár Gáspár* (1901, Csíktaploca). 1884-ben született, 1907-ben szentelték pappá. Tordán volt plébános, ott is halt meg 1937-ben.
11. *Nagy Béla* (1901–1902, Csíkvárdotfalva). A bécsi Pázmáneumban tanult teológiát, 1908-ban szentelték pappá. 1918 után átkerült az egri egyházmegyébe, Ónodon volt esperes plébános. Ott halt meg 1945-ben, amikor a plébániaépület közelében felrobbant egy német akna.
12. *Fodor Nándor* (1903, Csíkmindszent). Pap lett, 1915-ben, fiatalon hunyt el.
13. *Sándor Balázs* (1904–1906).
14. *Csiszér Károly* (1913, Csíkszentkirály).
15. *Molnár Béla* (1915, Ozsdola).
16. *Péter Ferenc* (1924).
17. *Bálint Tivadar* (1925, Csíkkozmas). Nyolcadikos, amikor a labarumot vitte. Ő volt az egykorú sajtóban említett „a mirtuszkoronás diák” (*Katolikus Világ*, 1925. május 17.) – 1904. április 21-én született, 1929-ben szentelték pappá. Kétszer tartóztatták le: 1949-ben hónapokig dolgozott ítélet nélkül a felsőbányai bányában. 1959 októberében újra letartóztatták, nyolc évre ítélték. 1964-es szabadulása után visszatért Csíkmadarásra, s ott szolgált tovább. Csíkszeredában hunyt el 80 évesen.
18. *Hadnagy Árpád* (1927).
19. *Deák Ferenc* (1928).
20. *Csiszer József* (1929, Csíkcsobotfalva).
21. *Becze Antal* (1930, Csíkelne). Venczel József, a későbbi társadalomkutató osztálytársa volt.
22. *Mánya Ernő* (1931, Csíkrákos). Édesapja gimnáziumi tanár volt Csíksomlyón, majd 1943–1944-ben a gyergyószentmiklósi állami gimnázium igazgatója, az ottani iskolai évkönyv szerkesztője.
23. *Vogel István* (1932). Az ő neve is díszes mintázatban foglal helyet az egyik felső mezőben. Illyés Elemér és Léstyán Ferenc osztálytársa volt.
24. *Mihály Imre* (1933, Nagykászon). Kászonimpérben született 1914-ben, 1938. március 12-én szentelték pappá. 1965-től Csíkszentkirályon volt plébános. 2000-ben nyugdíjasként halt meg Csíkszeredában. Az idős plébános jó emlékezője volt Tánczos Vilmosnak a csíksomlyói búcsújárás régi hagyományaival kapcsolatban (Tánczos 1991b).
25. *Csiszér Andor* (1934, Csíkszentkirály).
26. *Lőrincz Levente* (1935, Gyergyóalfalu).
27. *Dombi János* (1936, Gyergyószentmiklós).
28. *Ambrus László* (1937, Csíkkászon).
29. *Salamon István* (1938, Gyergyókilyénfalva).
30. *Koncsag Károly* (1940, Gyergyóalfalu). 1919-ben született, 1940-ben nyolcadikos volt. Bányamérnöki oklevelét Sopronban szerezte meg 1948-ban. 1959-ben Pécssett állam- és jogtudományi doktorátust szerzett. Szakcikkei jelentek meg bányaműszaki témakörökben. 2002-ben hunyt el Pécssett.

31. *Elekes András* (1942, Gyergyóremete). Annak a generációnak a tagja, amely a román uralom alatt kezdte meg, és a magyar időben fejezte be gimnáziumi tanulmányait. 1942-től Sopronban tanult, 1949-ben szerzett diplomát. Szak tanulmányokat közölt a *Bányászati és Kohászati Lapokban*, kitüntetésekkel. 1990-ben, 66 évesen hunyt el Budapesten, temetésén egykori középiskolai diáktársa, Veress Péter nyugalmazott külkereskedelmi miniszter búcsúzott tőle.
32. *Albert Pál* (1944, Csíkszereda). Apja 1921 óta a gimnáziumban tanított. Egyik osztálytársa Sárosi Bálint, a későbbi népzene kutató volt. Tőle tudom, hogy 1944-ben ő volt kiszemelve laborifernek; csakhogy a tanítást áprilisban befejezték, a vidéki diákság hazament, így kézenfekvő volt, hogy az egyik tanár fia álljon be a körmeneti kordonba. Ugyancsak ő emlékezett vissza arra, hogy Albert Pált a háború után elvitték román katonának, ahol agyhártyagyulladásra kapott, és egész fiatalon halt meg 1948-ban.
33. *Vass Sándor* (1946, Csíktaploca). Osztálytársa volt Fodor Sándornak, a csíksomlyói születésű későbbi írónak.
34. *Veress László* (1947, Csatószeg). 1926-ban született Csíkcsatószezen. Osztálytársa volt András Imrének, a későbbi jezsuita szerzetes vallásszociológusnak. 1956 júniusában szentelte pappá a börtönből szabadult Márton Áron. 2017-ben hunyt el Kolozsvárott.
35. *Kiss Elemér* (1948, Csíkmenaság). Érettségi után a Bolyai Egyetemen tanult, később elismert matematikus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett. 2006-ban hunyt el. Bara Béla 2007-ben visszaemlékezett, hogy miként vitte Kiss Elemér 1948-ban a labarumot, anélkül hogy letette, átadta, vagy hosszabban megállt volna vele. „Miután Elemér visszatette a helyére a labarumot, kijöttünk a templomból (az egyik faciger én voltam), nemigen tudtunk haladni, mert a menaságiak és más búcsúsok várták a »hőst«, próbálták megérinteni a ruháját, megsókolni a kezét, és könnyes szemmel kívántak neki minden jót. Nemsokára Elemér visszament a bentlakásba, mert egyszerűen nem tudott mozogni, úgy ünnepelték a zarándokok. Különben ez minden évben így volt a mi időnkben.” (Bara 2007. 19.)
36. *Nagy Béla* (1949). Ő volt az utolsó, aki a labarumot nyolcadikos diákként a búcsús körmenetben hordozhatta, és a folytonosság szimbolikus jeleként 1990-ben ő is vihette először újra. Az egykori laborifer tiszteletére labarummal vonultak ki a temetésére, mert annak idején retorziót szenvedett tetteért. „1949-ben, a vörösterror dühöngő kirohanásainak kezdetén, a pünkösdi búcsún, megboldogult Márton Áron püspök úr előtt kimérten, férfiasan és ünnepélyesen lépkedett kezében a szent tárggyal. Meg is kapta érte a magáét. Mint elmondta, nem egészen egy nap alatt úgy méltatták figyelemre cselekedetét, hogy ideiglenes munkahelyéről elbocsátották, és egyértelműen értésére adták: választott életpályájára, a nevelői hivatás gyakorlására (pedagógusi oklevele volt) nem számíthat. [...] Legnagyobb ünnepe talán az volt, amikor 1990-ben, a pünkösdi búcsúk újraindulásakor a labarumot könnyes szemekkel ismét kezébe vehette.” (Borsodi 2003.)

37. V.B. 1959. Ez a beírt monogram a maga nemében kilóg a többi beírás közül. Soha korábban monogram nem fordult elő. Ez a kék tintás beírás azzal is elválnék a többitől, hogy az évszám kétszer is szerepel benne. Minek az emlékét őrizheti ez a felirat, és ki rejtőzhet a monogram mögött?

18. A pünkösdszombat dátumai (1949–2020)

év	hónap és nap
1949	június 4.
1950	május 28.
1951	május 12.
1952	május 31.
1953	május 23.
1954	június 12.
1955	május 28.
1956	május 19.
1957	június 8.
1958	május 24.
1959	május 16.
1960	június 4.
1961	május 20.
1962	június 9.
1963	június 1.
1964	május 16.
1965	június 5.
1966	május 28.
1967	május 13.
1968	június 1.
1969	május 24.
1970	május 16.
1971	május 29.
1972	május 20.

év	hónap és nap
1973	június 9.
1974	június 1.
1975	május 17.
1976	június 5.
1977	május 28.
1978	május 13.
1979	június 2.
1980	május 24.
1981	június 13.
1982	május 29.
1983	május 21.
1984	június 9.
1985	május 25.
1986	május 17.
1987	június 6.
1988	május 21.
1989	május 13.
1990	június 2.
1991	május 18.
1992	június 6.
1993	május 29.
1994	május 21.
1995	június 3.
1996	május 25.

év	hónap és nap
1997	május 17.
1998	május 30.
1999	május 22.
2000	június 10.
2001	június 2.
2002	május 18.
2003	június 7.
2004	május 29.
2005	május 14.
2006	június 3.
2007	május 26.
2008	május 10.
2009	május 30.
2010	május 22.
2011	június 11.
2012	május 26.
2013	május 18.
2014	június 7.
2015	május 23.
2016	május 14.
2017	június 3.
2018	május 19.
2019	június 8.
2020	május 30.

19. A pünkösdszombati nagymise celebránsai és szónokai (1990–2010)

Forrás: Saját jegyzetek, korabeli sajtó, valamint Jakab 2009.

Jelölések:

Fc: főcelebráns; Kc: koncelebráns (ha van); Sz: szónok; = azonos a főcelebránssal

1990. június 2.

Fc Bálint Lajos gyulafehérvári érsek

Sz Csató Béla főesperes-plébános

1991. május 18.

Fc John (Ján) Bukovský érsek, bukaresti apostoli nuncius

Kc Bálint Lajos gyulafehérvári érsek, Jakubinyi György segédpüspök

Sz P. Barsi Balázs OFM (Magyarország)

1992. június 6.

Fc Jakubinyi György gyulafehérvári segédpüspök

Sz P. Szőke János SDB (Németország)

1993. május 29.

Fc Kada Lajos érsek, bonni (Németország) apostoli nuncius

Kc Bálint Lajos gyulafehérvári érsek, Jakubinyi György segédpüspök

Sz =

1994. május 21.

Fc Miklósházy Attila SJ, a külföldi magyarok püspöke, Toronto (Kanada)

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Sz =

1995. június 3.

Fc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Sz =

1996. május 25.

Fc Reizer Pál szatmári püspök

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Sz =

1997. május 17.

Fc Paskai László esztergom-budapesti érsek, prímás

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök

Sz =

1998. május 30.

Fc Tamás József gyulafehérvári segédpüspök

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Sz =

1999. május 22.

Fc Jean-Claude Périsset érsek, bukaresti apostoli nuncius

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök

Sz Czirják Árpád érseki helynök, főesperes-plébános (Kolozsvár)

2000. június 2.

Fc Bosák Nándor debrecen–nyíregyházi püspök

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök

Sz =

2001. június 2.

Fc Bíró László kalocsa-kecskeméti segédpüspök, rektor (Budapest)

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök

Sz =

2002. május 18.

Fc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Kc Tamás József gyulafehérvári segédpüspök

Sz Csató Béla marosvásárhelyi főesperes-plébános

2003. június 7.

Fc Tamás József gyulafehérvári segédpüspök

Sz P. Bartók Albert OFM (volt csíksomlyói házfőnök)

2004. május 29.

Fc Erdő Péter esztergom-budapesti érsek, prímás

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök

Sz =

2005. május 14.

Fc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Kc Tamás József segédpüspök, P. Páll Leó erdélyi ferences tartományfőnök

Sz Hajdó István gyergyószentmiklósi főesperes-plébános

2006. június 3.

Fc Majnek Antal OFM, munkácsi r. k. püspök

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök

Sz =

2007. május 26.

Fc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Kc Tamás József segédpüspök

Sz Borbély Gábor nyugdíjas csíkszeredai főesperes-plébános

2008. május 10.

Fc Schönberger Jenő szatmári püspök

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek, Tamás József segédpüspök

Sz =

2009. május 30.

Fc Bábel Balázs kalocsa-kecskeméti érsek

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Sz =

2010. május 22.

Fc Francisco-Javier Lozano bukaresti apostoli nuncius

Kc Jakubinyi György gyulafehérvári érsek

Sz P. Bőjte Csaba OFM

Személynevek mutatója

- A. Gergely András 44
Ablonczy László 33, 168
Adorján Károly 128, 154
Agar, Michael H. 24, 25
Ágoston Ferenc 276
Ágoston Imre 580
Aladics Zoltán 12, 53, 98–103
Albert Éva 331
Albert István 105
Albert Pál 595
Albert Réka 430
Alszeghy Zoltán 99
Alszeghy Zsolt 129
Ambrozay Beáta 418
Ambrus Attila 96
Ambrus László 594
Andor János 353
András Imre 212
András József 580
Angyalosy Eszter 99
Antal Áron 554
Antal Dénes 593
Antal Imre 52, 57, 58
Antal József (esperes) 155, 157
Antal József (diák) 238, 586
Antal Vilmos 379
Antal Zsombor 584
Antall József 489
Ara-Kovács Attila 169
Árvay Zsolt 362
Asztalos Ferenc 479
Asztalos Ildikó 36
Ávéd Aranyosi József 586
- B. Gábor Ádámné 334
Bábel Balázs 598
Badiny Jós Ferenc 493
- Bajna György 489
Bakó Gábor 305
Bakó Pál 291
Bakos Károly P. Damján 291
Bálan Ionachie 309
Balatonyi Judit 35, 70, 520
Balázs Aba 111
Balázs András 467
Balázs József 96, 342
Balázs Lajos 363
Balázs Zsófia 306
Bali János 495
Bálint András 444
Bálint Kapisztrán 291
Bálint Lajos 188, 199, 235, 241, 265,
278, 299, 300, 484, 485, 487, 488,
576, 583, 584, 597
Bálint Sándor 31, 32, 39, 82, 418, 419,
520
Bálint Szalvátor 111, 118, 121, 122, 557
Bálint Tivadar 594
Bálinth János 362, 363
Ballagi Aladár 129
Balog József 49, 560
Balogh Balázs 412
Balogh Elemér 168
Balogh Jolán 70
Balogh Júlia 454, 460
Balogh Tamás Zoltán 412
Báncsi Vazul 78, 363
Bandinus, Marcus 76, 78, 521
Bánhidai Csilla 411
Bara Béla 264, 265, 521, 560, 595
Bara Ferenc 580
Bara János 293
Bara Katalin 560
Barabás Endre 45

- Barabás Hajnal 258
 Baracs Dénes 555
 Bárdi Nándor 53, 110
 Barlay Tamás 454, 459
 Barna Gábor 31, 39, 41, 42, 45, 59, 82,
 134, 172, 308, 311, 350, 353, 412,
 419, 433, 469, 495
 Barsi Balázs 597
 Bartalis János 111, 114–118, 290
 Bartalis Mária 295
 Bárth Dániel 21, 76
 Bárth János 31, 75, 172, 315, 418, 419
 Bartha Elek 31, 44
 Bartók Albert 111, 117, 147, 190, 193,
 242, 261, 262, 276, 288, 290, 297,
 308, 440, 449, 484, 485, 488, 598
 Bartos Mihály 125, 130, 131, 141, 142,
 156
 Batthyány Ignác 564
 Becze Antal 594
 Becze Lóránt 586
 Becsky Zelma 560
 Bednárik János 43
 Beke György 82, 362, 440
 Bencsik János 498
 Benda Kálmán 55
 Benedek Domokos 80, 111, 117, 151,
 176, 177, 189, 190, 191, 196, 237,
 264, 290–292, 373, 440, 471, 481,
 484, 488, 489, 494, 560, 583, 586
 Benedek Fidél 28, 34, 54, 55, 61, 62,
 84–86, 96, 110, 121, 122, 125, 334
 Benedek H. Erika 23, 35, 358
 Benedek H. János 393
 Benedek István 482
 Benkő Elek 52, 53, 70, 71, 74
 Berecz Sándor 45, 524
 Bereczi István 580
 Berkesné Rodek Nóra 408
 Bernard, Russel H. 24
 Berszán Lajos 346, 403, 449, 580
 Berszán László 293, 583
 Bezsán Ferencné Kotyorás Róza 359,
 360, 560
 Bibó István 472
 Biczó Gábor 25
 Bicsok Zoltán 57, 92
 Bíró A. Zoltán 109, 135, 187, 341
 Bíró Albin 187
 Bíró Benedek 148
 Bíró János 293
 Bíró László 470, 587, 598
 Bíró Lőrinc 148
 Bíró Pál 375
 Bíró Pálné Szakács Teréz 375, 503, 560
 Birtók József 441
 Birton Gyula 579
 Blénessy Ignác 264
 Boda Anikó 132
 Bodeanu, Denisa 118–120, 122
 Bodó Ignác 593
 Bodó Julianna 132, 135, 186, 187
 Bodó Levente 196
 Bodó Márta 516, 517
 Bodor János 556
 Bodor Péter 387
 Boga Alajos 114
 Bogdán Zsuzsanna 365
 Bogdánffy Szilárd 114
 Bogos Ernő 189, 261, 300, 558, 560
 Bogos Róbert 587
 Boldizsár Ágoston 293
 Boné Anna 105
 Borbély Ernő 479
 Borbély Éva 35
 Borbély Gábor 221, 276, 299, 305, 374,
 481, 560, 580, 598
 Borbély László 479
 Borcsa Gergely 293, 295, 560
 Boros Fortunát 34, 52, 55–57, 59, 66, 69,
 71, 75, 78, 83, 87, 95, 99, 116, 129,
 278, 309, 467
 Boros Károly 299, 440
 Borsodi L. László 36, 212, 294
 Borsodi László 79–81, 103, 105, 205,
 235, 237, 261, 293, 294, 296, 560,
 584–586
 Borsodi László, ifj. *lásd* Borsodi L. László
 Borsos Balázs 24
 Bosák Nándor 598
 Bosnyák Sándor 33, 97, 168, 172, 352
 Botár Gáspár 594
 Botár Imre 339, 340
 Botár István 36, 52–54, 274

- Botár Katalin 137
 Botlik József 299
 Botos László 290, 299, 441, 444, 450, 487
 Bottoni, Stefano 109, 111, 117, 120, 157
 Bögözi Attila 482
 Bőjte Csaba 197, 242, 298, 393, 598
 Bőjte Mihály 291
 Brandt, Juliane 44
 Brauch Magda 36
 Bukovský, Ján (John Bukovsky) 302, 444, 597
 Buzás Árpád 581

 Ceaușescu, Nicolae 109, 160, 381
 Conversi, Daniele 47
 Czaudt Éva 403
 Czégényi Dóra 309
 Czettele Dezső 117
 Czirják Árpád 189, 242, 470, 554, 555, 586, 597

 Csáky Ernőné 431
 Csáky Zoltán 451, 454
 Csanády András 187
 Csató Béla 575, 597, 598
 Csedő Csaba 201, 479
 Csedő Vazul 90
 Csehi Viktória 395, 559
 Cseke Gábor 443
 Cseke Péter 467
 Cselényi László 451, 454, 458
 Csépe Béla 357, 480
 Csergő Antal 178, 339, 341, 560
 Csernik János 353
 Csibi Norbert 32
 Csicsai Albert 579
 Csiffáry Gergely 41
 Csíki Csaba 137
 Csillag Pál 105
 Csiszár Csaba 223
 Csiszer József 594
 Csiszér Andor 594
 Csiszér Károly 594
 Csobán Mihály 364
 Csoma Zsigmond 351
 Csúcs Mária 449

 Csúcs Péter 449
 Czukovits Anita 418
 Czukovits Enikő 31
 Csutak László 323

 Daczó Árpád Lukács 27, 35, 73, 94, 115, 125–139, 142–145, 147, 152, 157–163, 177–181, 219, 227, 309, 336, 372, 417, 440, 491–495, 508, 560, 566, 567, 569, 570
 Daczó Dénes 441, 470
 Daczó Katalin 105, 135, 273
 Dajka Mihályné Márton Zsófia 206, 207, 561
 Damokos Kázmér 61
 Dani Gergely 578
 Daniel, Krystyna 44
 Darvas Lóránt 36, 64
 Darvas-Kozma József 35, 93, 94
 Dávid Emil 579
 Dávid Ibolya 479, 493, 587
 Deák Ferenc 594
 Deáky András 348
 Deésy Ipoly 148
 Dékány András 574
 Demeter Attila 485
 Demeter Csanád 181
 Dénes János 309
 Dénesi Tamás 308
 Déri Balázs 528
 Detrichné Török Zsuzsa 351
 Dezső László 37, 55
 Diós István 41, 89
 Diószegi László 110
 Diószegi Vilmos 53
 Dóczy András 276
 Dogaru, Dumitru 119
 Dombi János 594
 Domokos György 41
 Domokos Gyula 575
 Domokos Kázmér 573
 Domokos Mária 102
 Domokos Pál Péter 33, 35, 76, 78, 102, 105, 132, 168, 196, 197, 201, 278, 293, 298, 356
 Durham, W. Cole 44

- Écsy János 61, 62, 87, 121, 127, 129,
130, 138–140, 145–147, 164
- Éger György 44, 45, 110
- Előd István 40
- Erdélyi Zsuzsanna 31
- Erdő Péter 305
- Eriksen, Thomas Hylland 44
- Erm, Siiri 36
- Erős Bertalan 308
- Erős Ferenc 44
- Erős Ferenc Modeszt 69
- Eröss Attila 293
- Eröss Botond 586
- Eröss Péter 355, 357
- Esztány Zsolt 273
- Fábián Gabriella 327, 329, 331, 334
- Faragó József 35, 468
- Farbaky Péter 47
- Fáy Zoltán 99
- Fazekas János 135, 136, 162
- Fedeleš Tamás 31
- Fehér Gyöngyvér Rozália 415
- Feischmidt Margit 168
- Fejes Ildikó 32, 123, 188
- Fejős Zoltán 409
- Fél Edit 22
- Ferenc Erzsébet 376, 561
- Ferenc István 579
- Ferenc (pápa) 300, 515, 525
- Ferencz Pista 73, 132
- Ferenc Sándor 580
- Ferencz Ervin 114, 190, 334, 336, 337
- Ferencz Ernő 62, 573
- Ferencz Imre 440, 444, 392, 407, 498
- Ferenczi Sándor 126
- Fiedler István 412
- Fikó Mihály 353
- Filepné Kovács Krisztina 415
- Fischer, Josef 103, 268
- Fitos Elemér 586
- Fitos László 586
- Fodor András 581
- Fodor György 151
- Fodor Imre 482
- Fodor Krisztián 498
- Fodor Nándor 594
- Fodor Sándor 43, 139, 440, 444, 495,
498, 544, 595
- Fogarassy Mihály 78, 564
- Fórika János 578, 581
- Foster, George M. 22
- Fosztó László 22, 353
- Frauhammer Krisztina 32, 134, 176
- Frisnyák Zsuzsa 412
- Füle István 580
- Fülöp Béla 578
- Fülöp Hajnalka 422, 430, 560
- Fülöp Lajos 552
- Füredi Zoltán 473
- Füstös Dénes 107, 320, 321, 323, 561
- Gaál Antal 161, 162
- Gaál Károly 32
- Gaál Péter 415
- Gábor Áron 412, 573
- Gábor Vilmos 336, 561
- Gagyí József 35, 81, 105, 157, 187, 109,
135, 247, 561
- Gagyí Katinka 112
- Gajdátsy Béla 114
- Gál Ferenc 41
- Garda Dezső 334
- Gáspár Mária Petronella 372, 561
- Gatti, Clemente 116
- Gazda Enikő 35
- Geertz, Clifford 22
- Gereben Ferenc 44, 123, 188
- Geréd Endre 327
- Gergely Erika 196
- Gergely Géza 580
- Gergely István 103, 190, 196, 211, 227,
237, 261, 263, 276, 290, 295,
297–299, 303, 304, 308, 357, 444,
484, 488, 555, 561, 580
- Gergely Mátyás 276, 277, 561
- Gergely Tibor 587
- Geyer József 139, 573
- Giczi Johanna 407, 408
- Glósz Miksa 129
- Godó Mihály 110, 114
- Gordán Edina 122
- Göde Anna 365
- Görög István 61

- Götér Ilona 579
 Gránic Judit 326, 342, 409, 560
 Gulyás Gyula 559
 Gulyás János 559
 Gulyás Judit 327, 560
 Gulyás László 446, 558
- Gyárfás Piroska 33, 166, 532, 570
 Györffi Pál 56
 Györffy László 306
 Györffy Eszter 43, 59
 György István 465
 György Katalin 365
 György Tibor 580
 Györgydeák Lajos 580
 Györi Klára 168
- Habsburg Mihály 481
 Habsburg Ottó 479–482, 587
 Habsburg Regina 479
 Hadnagy Árpád 594
 Hajdó István 598
 Hajdú István 579
 Hajdu Leánder 121
 Halász Péter 354
 Hankovszky Béla 395
 Harangozó Imre 32, 493
 Hátsekné Kovács Kinga 482
 Haynald Lajos 465, 564
 Hegedűs Enikő 135
 Hegyi Péter 148
 Hencz Hilda 363
 Henter Antal 95
 Hetény János 31
 Hofer Tamás 22, 44
 Hoi-Yan, Gabriel Chow 83, 87
 Horváth Antal 328
 Horváth István 308
 Horváth István (újságíró) 446, 496
 Horváth Zoltán 461
 Huba Antal 394
 Hun Csaba 394
 Hunfalvy János 52, 465
 Hunya Gábor 110
 Hunyadi János 54, 572
 Hunyadi Mátyás 412
 Huszár Andrea Magdolna 145
- Iancu Laura 351, 353–355
 Íjgyártó István 479, 587
 Illés Anna 495
 Ilyés Sándor 354
 Ilyés Zoltán 44, 415, 478
 Illyés Elemér 594
 Imets Fülöp Jákó 465
 Imre Levente 586
 Ipolyvölgyi Németh J. Krizosztom 42, 47
 István (pap) 95, 96, 266, 562
 István Lajos 97
 Ivancsó István 32, 46, 89
 Izsák Balázs 277
 Izsák Zoltán 293
- Jakab Albert Zsolt 498
 Jakab Antal 170, 188, 199, 300
 Jakab Gábor 36, 441, 450, 597
 Jakab Imre 128, 309
 Jakab István 579
 Jakab Kálmán 580
 Jáki Sándor Teodóz 356, 395
 Jakubinyi György 97, 114, 188, 199, 212,
 241, 299, 300–302, 304, 305, 469,
 481, 482, 489, 518, 556, 557, 576,
 583, 584, 586, 587, 597, 598
 Jancsi Istvánné Elek Ilona 353
 Janka Lászlóné 102
 Jánó Ilona 227, 230, 359, 377–379, 561
 János Pál (múzeumigazgató) 449
 II. János Pál (pápa) 356, 426, 444, 515
 János Zsigmond 90, 95, 96, 150, 163,
 507, 547, 563, 573
 Jánossy Alíz 335, 336, 446
 Járay Mari 443
 IV. Jenő (pápa) 54, 515, 565
 Jordánszky Elek 44, 75
 II. József 78, 98, 308
 József Ferenc 84
- K. Kovács László 449
 K. Lengyel Zsolt 33, 169, 354
 Kacsó Gábor 102
 Kada Lajos 301, 486, 583, 584, 597
 Kádár Gizella 334
 Kádár Kincső 302, 307
 Kafka Szergiusz 148

- Kájoni János 61, 62, 139, 168, 255
 Kákonyi Anna 560
 Kakucs Béla 578
 Kállay Miklós 84
 Kallós Zoltán 168
 Kálmán Mária 168
 Kálmán Peregrin 41, 46
 Kalmár Ferenc 499
 Kányádi Sándor 136
 Kapitány Ágnes 44
 Kapitány Balázs 560
 Kapitány Gábor 44
 Karácsony Molnár Erika 559
 Karda Félixné 331
 Kardos László 31
 Kari Tibor 238
 Károlyi Sándor 140
 Kedves Béla (Antal testvér) 302–307,
 561, 586
 Kedves Péter 593
 Kelemen Attila 482
 Kelemen Hunor 500
 Kelemen János 579
 Kelemen Katalin 52
 Keller Krisztina 408
 Keményfi Róbert 44
 Kenéz Győző 57
 Kenyeres János 298
 Keöpeczi Sebestyén József 55, 317
 Kerekes Gábor 442
 Kerényi Imre 33, 168, 169
 Keresztes Albin 111, 115
 Kerny Terézia 90
 Kertész Nóra 307, 560
 Kész Csaba Levente 487
 Keszeg Vilmos 112, 309, 359, 378
 Kicsi Béla 420, 561
 Kis Levente 96
 Kiss Ágnes 327, 407, 559
 Kiss András 316
 Kiss Attila 320, 560
 Kiss Barnabás 149
 Kiss Dénes 189
 Kiss Edit 342, 461
 Kiss Elemér 521, 595
 Kiss Réka 560
 Kiss Tamás 186, 439, 451
 Klobusiczky Ferenc 564
 Knapp Éva 43
 Koch Antal 58
 Kóka Rozália 33, 352, 377, 378
 Kolcsár Ágoston 177, 335, 338, 342
 Kolozsi László 579
 Koltay Gábor 483–486, 489
 Komáromi Sándor 36
 Koncsag Károly 594
 Koncsag László 583
 Koós Ferenc 593
 Korpics Márta 32, 39, 41
 Korzenszky Richárd 408
 Kós Károly 190
 Kósa Tibor 322–323, 561
 Kósa Tiborné Miklós Erzsébet 322–323,
 561
 Kósa Vilmos 580
 Kóthy Judit 558
 Kovách Géza 362, 363
 Kovács Atanáz 148
 Kovács Attila 169, 196, 303, 306, 440
 Kovács Dénes 84
 Kovács Gergely 189, 518
 Kovács Júlia 482
 Kovács Margit 443
 Kovács Mihály, P. Kandid OFM 569
 Kovács Zsuzsanna 490
 Kozma Ferenc 336, 561
 Kozma Mária 126, 131, 392, 440, 457
 Köllő Ferenc 583
 Kömény Gyula 466
 Kömény Kamilla 296, 319, 446
 Köncei Árpád 485
 Köpeczi Béla 110
 Körösi Katalin 279, 406, 409, 560
 Kőszegi János 580
 Kötő József 559
 Krajsovszky Gábor 150
 Kristály Lehel 493
 Kristó Tibor 440
 Kukla Tarziciusz 148
 Kupa László 44
 Kurečić, Zvonimir 47
 Kuszálík Péter 438
 Kürti, László 168

- Laczkó Dávid Anklét 446
 Laczkó József 293
 Ladó Ágota 57
 Lajos Veronika 23
 Lakatos Imre 490
 Lakatos Margit 176
 Lammel Annamária 31
 Langer, Josef 44
 Lappints Virág 560
 László Albert 593
 László Dezső Kelemen 333
 László János 472
 Lázár Dezső Kelemen 407
 Lengyel Ágnes 42
 Léstyán Ferenc 110, 112–114, 116, 119,
 487, 580, 594
 Limbacher Gábor 42
 Liszt Ferenc 412
 Losonczi Júlia 397, 560
 Losonczy, Anne 36
 Losteiner Leonárd 55, 56, 58, 63, 64, 69,
 71, 75, 76, 90, 91, 95, 99
 Loustau, Marc Roscoe 36, 296
 Lovász Irén 52
 Lovei, Zsafia 36
 Lozano, Francisco-Javier 598
 Lőrincz Levente 594
 Lukács Mansvét 104, 135, 468

 Maczalik Győző 114
 Magócsi János 96
 Magyar Mónika 220, 422, 560
 Magyar Zoltán 75, 90, 144, 359
 Magyarai Tivadar 438, 439, 450, 451
 Majláth Gusztáv Károly 101, 363, 507
 Majnek Antal 598
 Mák János 66
 Makkai Sándor 466
 Makkay József 441, 445
 Makovecz Imre 189, 261, 299, 300
 Mákszem Tivadar 586
 Mánya Ernő 594
 Margry, Peter Jan 41
 Márk Jakab 64
 Márk József 36, 59, 70, 79, 81, 82, 111,
 117, 121, 127, 129, 131, 135, 146,
 190, 193, 200, 234, 237, 259, 279,
 288–291, 293, 308, 440, 462, 463,
 471, 481, 484, 561, 578
 Szent Márton 412
 Márton Balázs 210, 561
 Márton Dénes 140
 Márton János 187
 Marton József 105, 117–119, 189
 Márton Lajos 139
 Márton Zoltán 37
 Máté Jenő 140
 Máté Vilmos 579
 Mátyás Győző 483
 Mátyás Vilmos 392
 Mátyási Lajos 581
 Medgyesi Gabriella 451
 Medgyesy-Schmikli Norbert 36, 52, 56
 Medveczky Attila 62
 Medvigy Endre 451
 Mérei Ferenc 236, 472
 Mészáros Borbála 176, 223, 320, 325,
 326, 431, 434, 560
 Mészáros György 33, 149–151
 Mezey Lóránt 586
 Mihály András 279, 293, 295, 561, 585
 Mihály Domonkos 224
 Mihály Ferenc 70
 Mihály Imre 594
 Mihály Vilma-Irén 495
 Mikecs László 363
 Mikes Kelemen (csiki főkapitány) 61
 Miklós József 103, 200, 247, 293, 294,
 295, 555, 585
 Miklósházy Attila 212, 302, 553, 597
 Millei István 55
 Mindszenty József 150
 Mirk László 37, 479
 Mirk Szidónia 104, 105, 111, 335, 336, 468
 Mizensák Éva 149
 Mohi Sándor 334, 559
 Mohr, Joseph 74
 Molnár Béla 594
 Molnár Gergely 338, 560
 Molnár Gusztáv 467
 Molnár Imre 121
 Molnár Melinda 446
 Molnár V. József 491
 Molnár Veronka 580

- Morvai Katalin 415
 Móser Zoltán 92
 Mráz Ferenc 450, 585
 Muckenhaupt Erzsébet 37, 52, 55, 56,
 129, 130
 Mucsányi János 454

 Nagy Anna 560
 Nagy Antal 293, 583
 Nagy Attila 584, 586
 Nagy Balázs, Sepsiszéki 319
 Nagy Beáta 418
 Nagy Béla 203, 204, 575, 576, 586, 595
 Nagy Béla (pap) 594
 Nagy Benedek 479, 585
 Nagy Ilona 31
 Nagy Imre 465
 Nagy István, P. Tarziciusz OFM 117, 569
 Nagy Julianna 580
 Nagy Krisztina 306, 428, 431, 560
 Nagy Lajos, I. Lajos magyar király 90
 Nagy Mihály Zoltán 118
 Nagy Péter 168, 169
 Nagy Sándor 363
 Nagy Vilmos 111
 Nagy Zoltán 24
 Nánó Csaba 459
 Napóleon 89
 Nemes István 118, 119
 Németh István 403
 Németh Zsolt 479
 Nepomuki Szent János 62
 Nestor (Nestorius) 72
 Niedzwiedz, Anna 46
 Nobilis Júlia 394, 403, 428, 560
 Noskova, Jana 418
 Novák Csaba Zoltán 109, 119, 120, 122,
 161, 169
 Novák Ferenc 168, 490

 Nyíró József 414
 Nyisztor Tinka 271, 560

 Oberding József György 363
 Okely, Judith 24
 Oláh Árpád 205, 206, 561
 Oláh Attila 407

 Oláh János 579
 Oláh Sándor 109, 187
 Oláh Zoltán 516, 517, 543
 Oláh-Bányai Iringó 247
 Oláh-Gál Elvira 498
 Oltyán Ilona 348
 Onács Aurél 593
 Orbán Balázs 309, 398
 Orbán Ferenc 364
 Orbán Szabolcs 103, 292
 Orbán Viktor 498, 557
 Ozsváth Judit 227

 Páduai Szent Antal 64, 223, 304
 Pákozdi István 458, 459
 Paksa Balázs 299
 Szent Pál 379
 Pál Biborka 415
 Pál József Csaba 144
 Pál Judit 53
 Pál László 578
 Pál Zoltán 247, 446
 Pálfi Géza 120, 166, 170, 524, 543
 Pálffy Zoltán 543
 Páll Antal 364
 Páll Leó (P. Leó) 191, 292, 585, 587, 598
 Panait Mária 364
 Pap Ferenc 472
 Pap Leonárd 111, 115, 117, 118, 147,
 151, 557
 Papp Asztrik 34, 43, 76, 81, 102, 111, 143
 Papp Miklós 573
 Papp Richárd 361, 469
 Papp Z. Attila 187
 Paskai László 264, 456, 470, 597
 Pataki Ferenc 472
 Pávai István 44, 351, 354, 359
 Pecman Péter 348
 Pekár István 451, 458
 Pézses József 276, 299, 300, 561
 Périsset, Jean-Claude 302, 597
 Péter Arthur 291
 Péter Beáta 490
 Péter Csilla 561
 Péter Ferenc 594
 Péter Ildikó 561
 Petercsák Tivadar 454

- Peti Lehel 43, 172, 187, 351, 352, 354,
359, 378, 407, 477, 498
- Petrás Ince János 168
- Petres József 293, 584
- Petres Rezső 593
- Pintér Judit 451
- Pintér Márta Zsuzsanna 52
- Pócs Éva 43, 359, 378
- Polányi Mihály 25, 26
- Popieluszko, Jerzy 120
- Póra Szabolcs 586
- Pospisil, Leopold J. 22
- Povedák István 484, 494, 495
- Pozsony Ferenc 44, 351, 354, 359, 378,
391, 403
- Pozsonyi Mihály 584
- Pöhacker Balázs 121, 130, 147, 171
- Prinz, Clemens 36
- Pusztai Bertalan 32, 393, 400, 401, 406
- R. Süle Andrea 110
- Rab Árpád Szórény 397, 430, 560
- Rácz József 569
- Rédai Attila 415, 441, 446, 458
- Rédai Botond 501
- Reizer Pál 470, 597
- Rékai Miklós 473
- Réthy Apollinár 293, 338
- Rockenbauer Zoltán 479
- Rohbock Lajos 465
- Roman, Petre 442
- Rosner Zsolt 43
- Rostás Szabolcs 441
- Rosztik Tibor 279
- Rózsa Gábor 579
- Rugonfalvi Kiss István 33
- Ruha István 137
- Rumy Rajk István 148
- Sajó Tamás 302
- Salamon István 594
- Salat Levente 187
- Salemink, Oscar 41
- Sándor Attila 584
- Sándor Balázs 594
- Sándor Csaba 586
- Sándor Géza 593
- Sándor Imre 114
- Sándor Pál 309
- Sánta Pál 205
- Sántha Pál Vilmos 479
- Sarány István 111, 117, 135, 440, 441,
444, 458, 489
- Sarkadi Nagy Emese 36, 70–73, 275
- Sárosi Bálint 595
- Sas Péter 105, 111, 115, 118, 412
- Savoyai Jenő 89
- Scheffler János 84, 114
- Schmitt Péter 451, 460
- Schönberger Jenő 598
- Schwarcz Gyöngyi 560
- Sebestyén Domokos 580
- Sebestyén Márta 479
- Sedlmayr Krisztina 47, 429, 547
- Semlyén Zsolt 479, 499, 587
- Seres Attila 445
- Serfőző Szabolcs 47, 90
- Sigal, Pierre A. 39
- Sik Endre 407, 408
- Silló Géza 293, 584
- Simén Domokos 92
- Simon Borbála 223
- Simon Jakab 348, 349, 561
- Simon János 105
- Simon Jukundián 61
- Simon Miklós 580
- Simon Sándor 579
- Sipos Sarolta 451
- Sobieski János 89
- Sodano, Angelo 487
- Sófalvi János 579
- Sófalvi József 581
- Somlyai Miklós 61
- Soós Sándor 32, 35, 418, 443
- Soós Sándorné 32
- Stelli Benedek 117, 190
- Stoienescu, Dan 364
- Stoffán György 442
- Stoica Ilonka 365
- Sulyok Miklós 41
- Surján László 298, 357, 480
- Sütő András 160
- Sütő Levente 560

- Szabó Árpád 95, 479, 587
 Szabó Elekné 102
 Szabó Katalin 135
 Szabó László 489
 Szádeczky-Kardoss Lajos 465
 Szakács Ferenc Sándor 415, 547
 Szalontai Barnabás 111
 Száraz Miklós György 94
 Szász Árpád 578
 Szász János 276
 Szávai Géza 82, 547
 Széchenyi István 412
 Székedi Ferenc 199, 200, 470, 585
 Székely András 168
 Székely Endre 445
 Székely István Gergő 186
 Székely László 33, 42, 43, 52, 309
 Szentiváni Mihály 389
 Szent-Iványi Sándor 118
 Szentmártoni Bálint, P. Odorik 569
 Szerdahelyi Csongor 442
 Szigeti Jenő 31
 Szilágyi István 308, 547
 Szilágyi István (plébános) 580
 Szilveszter Antalné 102
 Szilveszter Imre Gábor 581
 Szlávik Ferenc 129
 Szőcs Anna 354
 Szőcs Dávid 567
 Szőcs Dénes 148
 Szőcs János 317
 Szőke János 486, 583, 584, 597
 Szörényi Levente 489
 Szóts István 449
 Szucher Ervin 558
 Szűts Pál 170, 200, 574
- Tabajdi Csaba 261
 Takács Éva 179, 196, 201, 247, 196, 201,
 247, 261, 276, 295, 300, 440, 441,
 444, 446, 456, 470, 498
 Takács Gábor 148
 Takács György 126, 493
 Tamás Ferenc 134, 143
 Tamás József 300, 555, 586, 587, 597, 598
 Tamás Levente 586
 Tamási Áron 398, 404
- Tamási Gáspár 168
 Tamáska Péter 471
 Táncczos Barna 586
 Táncczos Károly 586
 Táncczos Simon 183, 360, 382–385, 418,
 561
 Táncczos Vilmos 23, 27, 34, 36, 42, 43, 92,
 93, 105, 114, 126, 154, 172, 187, 201,
 202, 209, 230, 234, 280, 304, 312,
 314, 319, 327, 334, 336, 342,
 351–354, 358, 359, 379, 382, 431,
 432, 494, 500, 542, 551, 559, 594
 Tankó Antal 581
 Tankó Árpád 161
 Tankó Gyula 35, 97, 342
 Templom Kata 302, 305
 Terdik Szilveszter 46
 Tima Dénes 69
 Timár Asztrik 291, 496
 Tódor János 593
 Tolnay Imre 118
 Tomán Erzsébet 419
 Tomka Ferenc 287
 Tomka Miklós 32, 44, 123, 188, 531
 Torgyán József 444, 479
 Toró Tibor 536
 Tóth Gábor 393
 Tóth János 579
 Tőkés Gyöngyvér 187
 Tőkés László 242, 479
 Török Ferenc 466
 Török Jánosné 331
 Török Lajos 330
 Tövissi Ildikó 450, 585
 Tözsér Anett 411
 Traian, Nistor 156, 157
 Trebits Jenő 125
 Trefán Leonárd 102
 Tripán Lajos 580
 Tulit Pálma 122
 Turai Tünde 23
 Turner, Edith 39, 42
 Turner, Victor 39, 42
 Túros Endre 35, 109, 127, 187, 189, 274,
 357
 Tüdös S. Kinga 61
 Tüskés Gábor 31, 42, 43, 45, 466

- Udvardi László 580
Udvardy Frigyes 27
Urbán Erik 37, 55, 291, 292, 446, 463
Urry, John 408
- Varga E. Árpád 110, 189
Varga Eleonóra 441
Varga Gabriella 169, 446
Varga Rezső 579
Varga Szabolcs 32
Vargyas Gábor 24
Várkonyi Péter 574
Várnai Jakab 41
Vas T. János 580
Vass Erika 32, 35, 42, 342, 431
Vass Noémi 342
Vass Sándor 595
Vaszi László 567
Vaszi Mária 127
Vatány Gábor 579
Venczel József 32, 33, 52, 562, 594
Veöreös András 58, 59
Veres Valér 451
Veress Lajos 56
Veress László 595
Veress Péter 585
Veress Péter (politikus) 595
Verrips, Jekyll 41
Vincze Gábor 109, 110, 112, 170, 551, 557, 574
- Vincze János 580
Vincze Mária 187
Virág György 482
Virt László 104, 105, 110, 117, 118
Vitos Mózes 309
Vizi E. Szilveszter 491
Vofkori László 392
Vogel István 594
Voigt Vilmos 35, 39
Volly István 31
Vörös Gabriella 469
Vrijhof, Peter H. 352
Vudy József 149
- Waardenburg, Jacques 352
Wegenstein Lipót 573
Wittner Mária 499
Wohlfart Zoltán 446
Wonke Rezső 460
- Záborszki Kálmán 581
Zakariás Gyuri 105
Zaki Pista 105
Zempléni András 24
Zwingli, Ulrich 90
- Zsabokorszky Jenő 56
Zsigmond Attila 559

Földrajzi nevek mutatója

Az egyes települések után zárójelben megadott országnevek rövidítése megegyezik a nemzetközi gépkocsi-felségjelzéssel.

- Ajnád (Nădejdea, RO) 280, 281, 320, 323–326, 560, 577
Aknasugatag (Ocna Șugatag, RO) 282
Ákosfalva (Acățari, RO) 281, 283
Alcsik 51, 52, 144, 145, 220, 234, 265, 266, 319, 326, 511, 562, 563, 575, 576, 592
Alfalu *lásd* Gyergyóalfalu
Alföld 41, 311
Alsócernáton (Cernatul de Jos, RO) 280, 281, 577, 579, 581
Alsózsolca 60
Altötting (D) 46
Andocs 32, 51, 87, 134
Arad 141, 282, 405, 412
Assisi (I) 139, 146, 192, 264
Atyha (Atia, RO) 282
Ausztria 46, 87, 146, 147, 402
Avignon (F) 36, 146
- Bács (Bač, SRB) 41
Bácstopolya (Bačka Topola, SRB) 283, 285
Baja 282, 285
Bajorország 46
Bakony 311
Bakonycsérnye 281, 282, 328
Balánbánya (Bălan, RO) 281, 577
Balassagyarmat 159, 178, 282, 404
Balinka 282
Bálványosvárja (Unguraș, RO) 118
Bányavidék 284
Baranya 311
- Barát (Barați, RO) 34, 353
Barátok kertje 330
Barcaság 265
Barcelona (E) 47, 146
Barót (Baraolt, RO) 281, 327, 334, 342, 577, 580, 581
Batiz (Botiz, RO) 282
Bátos (Batoș, RO) 282
Battonya 282
Bécs (A) 89, 102, 467, 565, 594
Becsehely 282
Békás-szoros 391, 399, 405
Békéscsaba 282
Bélafalva (Belani, RO) 281, 577
Bereck (Brețcu, RO) 281, 577, 579, 581
Beregszász (Berehove, UA) 189
Berhida 282
Besenyszög 282
Beszterce (Bistrița, RO) 216, 281, 283, 424
Béta (Beta, RO) 280
Bethlenfalva (Beclean, RO) 281, 577
Bodajk 263, 282
Bonchida (Bonțida, RO) 263, 282, 284
Bonyhád 282
Borkert 194, 271
Borsodszentgyörgy 282
Borszék (Borsec, RO) 281, 577
Borzont (Borzont, RO) 280, 282, 284, 285, 335, 342
Borzsova *lásd* Csíkborzsova
Bős (Gabčíkovo, SK) 283, 285
Brăila (RO) 466
Brassó (Brașov, RO) 58, 115, 118, 141, 191, 234, 281, 282, 284, 285, 289, 297, 319, 412, 414, 422, 424, 428, 573, 577, 579, 581
Brassó-Belváros 285

- Brassó-Bolonya 282, 285
 Brazília 87
 Bucsin (Bucin, RO) 562
 Budakeszi 43, 189, 282
 Budapest-Farkasrét 282, 401
 Budapest-Káposztásmegyér 282, 401
 Budapest-Pestszentimre 282, 401
 Budapest-Pestszentlőrinc 282, 401
 Budapest-Újlak 281, 401, 580
 Budapest-Városmajor 282, 401
 Bukarest (București, RO) 9, 20, 29, 104, 112, 116, 170, 188, 216, 281, 312, 314, 362–365, 375, 424, 429, 439, 441, 445, 454, 466, 479, 574, 578, 581, 584–587, 597
 Buzásbesenyő (Valea Izvoarelor, RO) 282
 Buzsák 282
 Bükkös (Bichigiu, RO) 205
- Cegléd 189, 282, 405
 Córdoba (E) 146
 Częstochowa (PL) 45–47, 90, 404, 415, 501
- Csatka 134, 308
 Csatószeg (Cetățuia, RO) 281, 577, 595
 Csehország 573
 Csekefalva (Cechești, R) 281, 577
 Csernakeresztúr (Cristur, RO) 282
 Csernáton *lásd* Alsócsernáton
 Csicsó *lásd* Csikcsicsó
 Csicsókeresztúr (Cristeștii Ciceului, RO) 118
 Csík (megye, -szék, -vidék) 29, 32, 33, 42, 51, 53–56, 84, 90, 91, 93–97, 105, 129, 132, 135, 141, 144, 150, 155, 159, 188, 209, 266, 283, 308, 314, 360, 424, 439, 460, 473, 486, 506, 511, 573, 588
 Csíkborszova (Bârzava, RO) 281, 577, 580, 581
 Csikcsicsó (Ciceu, RO) 161, 162, 194, 281, 329, 331, 332, 336, 337, 401, 577, 580, 582
 Csíkcsomortán (Șoimeni, RO) 132, 220, 281, 298, 302, 394, 395, 577
 Csíkdánfalva (Dănești, RO) 132, 281, 295, 332, 336, 341, 353, 412, 424, 577, 581
 Csíkelne (Delnița, RO) 99, 222, 281, 324, 325, 344, 345, 421, 577, 594
 Csíki-medence 51
 Csíkjenőfalva (Ineu, RO) 280, 329, 330, 366, 577
 Csikkarcfalva (Cârța, RO) 159, 236, 280, 281, 329, 330, 332, 342, 412, 460, 577, 580, 581
 Csíkkozmás (Cozmeni, RO) 140, 281, 466, 577, 594
 Csíkmadaras (Mădăraș, RO) 281, 329, 393, 412, 424, 577, 593, 594
 Csíkmenaság (Armășeni, RO) 205, 281, 319, 561, 562, 577, 580, 581, 595
 Csíkminszent (Misentea, RO) 281, 316, 317, 577, 594
 Csíkpálfalva (Păuleni-Ciuc, RO) 132, 281, 302, 324, 326, 344, 424, 577
 Csíkrákó (Racu, RO) 99, 145, 281, 320, 329, 412, 422, 424, 426, 577, 581, 594
 Csíkszék 51, 53, 63, 392
 Csíkszentdomokos (Săndominic, RO) 159, 281, 327–334, 336, 341, 399, 407, 559, 560, 577, 581, 593
 Csíkszentgyörgy (Ciucsângeorgiu, RO) 99, 281, 312, 314–320, 343, 562, 577, 580, 581
 Csíkszentgyörgy-Bánkfalva (Ciucsângeorgiu-Bancu, RO) 205, 275, 310, 312, 314–320, 343
 Csíkszentimre (Sântimbru, RO) 178, 179, 236, 237, 281, 326, 342, 577, 593
 Csíkszentkirály (Săncrăieni, RO) 9, 99, 183, 207, 210, 281, 326, 360, 379–385, 418, 560, 561, 577, 580, 581, 594
 Csíkszentlélek (Leliceni, RO) 49, 281, 317, 365, 458, 481, 560, 577, 580, 581
 Csíkszentmárton (Sănmartin, RO) 281, 577, 580, 581
 Csíkszentmihály (Mihăileni, RO) 107, 176, 184, 222, 223, 280, 281, 305, 308, 320–327, 424, 431, 434, 560, 561, 577
 Csíkszentmiklós (Nicolăști, RO) 281, 321, 324, 325, 344, 375, 503, 560, 577, 580, 581, 593

- Fenyőkút (Fântâna Brazilor, RO) 282, 284
- Fitód (Fitod, RO) 12, 315, 317, 318, 320, 560
- Fogaras (Făgăraș, RO) 59, 191, 291
- Forró 282
- Franciaország 46, 146, 197, 584
- Futásfalva (Alungeni, RO) 32, 281, 577
- Gelence (Gheliința, RO) 281, 577, 579, 582
- Genf (CH) 146
- Gorzafalva (Oituz, RO) 428
- Gödemesterháza (Stânceni, RO) 282, 284
- Gödöllő 189, 279, 281, 283, 394, 397–400, 511, 560
- Görgényüvegcsúr (Glăjărie, RO) 234, 281, 578, 581, 582
- Göröcsfalva (Gârciu, RO) 281, 320, 577, 581, 582
- Granada (E) 146
- Gubel (Menzingen része, CH) 90
- Gyepece (Pajistea, RO) 492
- Gyergyó 51, 53, 63, 95, 150, 159, 220, 234, 236, 265, 283, 314, 319, 334, 335, 380, 511, 562, 563, 573, 575, 588, 592
- Gyergyóalfalu (Joseni, RO) 64, 88, 95, 96, 158, 161, 162, 174, 220, 226, 234, 266, 280, 281, 307, 319, 335, 342, 433, 503, 562, 571, 577, 579, 582, 589, 590, 592, 594
- Gyergyócsomafalva (Ciumani, RO) 220, 281, 335, 342, 577, 579, 582
- Gyergyóditró *lásd* Ditró
- Gyergyóhodos (Hodoșa RO) 281, 577
- Gyergyói-medence 51, 334
- Gyergyókilyénfalva *lásd* Kilyénfalva
- Gyergyóremete (Remetea, RO) 281, 577, 595
- Gyergyószárhegy (Lăzarea, RO) 59, 96, 105, 118, 177, 178, 191, 216, 217, 274, 281, 333–342, 360, 368, 424, 477, 559, 560
- Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, RO) 159, 177, 178, 264, 281, 291, 297, 335, 336, 342, 376, 422, 424, 425, 428–430, 489, 561, 577, 579, 582, 594, 598
- Gyergyótekerőpatak *lásd* Tekerőpatak
- Gyergyótölgyes (Tulgheș, RO) 281, 577
- Gyergyóújfalu (Suseni, RO) 281, 284, 309, 401, 577, 578, 582, 593
- Gyilkos-tó 391, 399, 405, 407, 408
- Gyimesbükk (Ghimeș-Făget, RO) 105, 281, 343, 348, 349, 412, 460, 464, 478, 561, 577, 581–583
- Gyimesfelsőlök (Lunca de Sus, RO) 9, 281, 320, 343, 348, 360, 384, 403, 404, 424, 577, 582
- Gyimesközélpók (Lunca de Jos, RO) 281, 577, 581, 582
- Gyirmót 395
- Gyömöre 395
- Gyöngyös 42, 282, 495
- Győr 43, 82, 87, 280, 282, 285, 366, 393–397, 412, 511, 559
- Györgyfalva (Gheorghieni, RO) 282, 284
- Győrság 282
- Gyula 35, 282, 283, 575, 579
- Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) 27, 94–96, 104, 112, 119, 120, 155, 171, 188, 189, 199, 242, 276, 282, 284, 285, 299–301, 303, 377, 405, 407, 415, 488, 490, 564, 566, 597, 598
- Habsburg Birodalom 51, 90
- Halászi 282
- Haraly (Harale, RO) 281, 577
- Hargita megye (Județul Harghita, RO) 135, 136, 154, 170, 180, 201, 423, 424, 485, 486
- Hargitafürdő (Harghita-Băi, RO) 282, 499
- Háromszék 52, 53, 91, 135, 220, 234, 265, 283, 289, 319, 342, 439, 562, 563, 576, 592
- Háromtíz (Csíkszentgyörgy része) 315, 318
- Hatolyka (Hătuica, RO) 282
- Hétfalva 282
- Hidegség (Valea Rece, RO; Gyimesközélpók része) 581
- Hilib (Hilib, RO) 76, 281, 577

- Hódmezővásárhely 282, 283, 285, 401
 Homoródalmás (Merești, RO) 282
 Homoródkarácsonyfalva (Crăciunel, RO) 282
 Horvátország 47
 Hosszúaszó (Csíkszentlélek része) 64, 317
 Hunyad megye (Județul Hunedoara, RO) 121, 282, 284
- Ibériai-félsziget 99
 Illyefalva (Ilieni, RO) 282
 Imecsfalva (Imeni, RO) 281, 577, 581, 582
 Incék hídja (Csíkdelnén) 325
 Ipolynyék (Vinica, SK) 403–405
 Ipolyság (Šahy, SK) 403–404
 Isaszeg 281
 Itália 99
 Izbég 282, 394–395, 511
 Izrael 39
- Jakab-hegy 308
 Jászberény 282
 Jászkarajenő 282
 Jegenye (Leghia, RO) 282, 284
 Jenőfalva *lásd* Csíkjenőfalva
 Jenőfalva tízes (Csíkszentgyörgy része) 318
 Jobbágyfalva (Valea, RO) 280, 281, 283
 Jobbágytelke (Sâmbriaș, RO) 281, 283
 Józsa tízes (Csíkmindszent része) 317
- Kacsika (Cacica, RO) 87
 Kalász negyed (Csíkszereda része) 275
 Kalocsa 279, 564, 587, 598
 Kalotaszeg 284
 Kanada 597
 Kaplony (Căplen, RO) 191, 282
 Kápolnásfalu (Căpâlnița, RO) 282, 283, 577
 Kaposvár 189, 282, 285, 402
 Kappel (CH) 90
 Kapuvár 282, 285
 Karcag 282, 285
 Karcfalva *lásd* Csíkkarcfalva
 Karlovy Vary (CZ) 146
 Kárpátok 52, 354
 Kassa (Košice, SK) 82
- Kászón 220, 234, 319, 320, 342, 562, 563, 592
 Kászónjakabfalva (Iacobeni, RO) 281, 577
 Kászónújfalva (Cașinu Nou, RO) 281, 577
 Katalónia (E) 47
 Kecskemét 282, 285, 587, 595
 Kézdialmás (Mereni, RO) 281
 Kézdikővár (Petriceni, RO) 282
 Kézdiszárzapatak (Valea Seacă, RO) 281, 577
 Kézdiszászfalu (Săsăuși, RO) 281, 577
 Kézdiszék 234
 Kézdiszentkereszt (Poian, RO) 281, 299, 577
 Kézdiszentlélek (Sânzieni, RO) 281, 290, 577, 579, 582
 Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc, RO) 59, 281, 290, 319, 424, 577, 578, 582
 Kicsi Boroszló (Csíkmindszent része) 317
 Kilyénfalva (Chileni, RO) 60, 281, 577, 594
 Királyhágó 395, 451
 Kiskápolnás (vlsz. Kápolnásfalut jelenti) 281, 577
 Kiskapus (Copșa Mică, RO) 297
 Kiskörös 282, 285, 401
 Kiskunhalas 282, 285
 Kiskunmajsa 279
 Kis-Somlyó 29, 38, 50, 51, 63–67, 97, 99, 101, 107, 124, 128, 130, 133, 137, 141, 160, 171, 218, 221, 226, 235, 239, 246, 259, 262, 268, 273, 298, 299, 303, 309, 319, 324, 335, 490, 499, 510, 562, 567, 569, 583
- Kistelek 282
 Kolozs megye (Județul Cluj, RO) 282
 Kolozsvár (Cluj-Napoca, RO) 9, 36, 55, 58, 59, 97, 140, 141, 151, 190, 191, 242, 282, 284, 290–292, 294, 299, 301, 395, 404, 405, 407, 408, 413, 439, 441, 445, 468, 470, 498, 565, 586, 595, 597
 Komjátpataka (Comiat, RO) 105, 168, 346–348
 Konstantinápoly 89
 Kontumác (Gyimesbükk része) 412, 413, 415

- Korond (Corund, RO) 97, 281, 396, 398, 400, 404, 405, 420, 422, 424, 577
- Koronka (Corunca, RO) 282
- Kostelek (Coşnea, RO) 118, 291, 492
- Kotormány (Csikbánkfalva része) 316, 343
- Kovászna (Covasna, RO) 135, 220, 282, 283
- Kovászna megye (Judeţul Covasna, RO) 135
- Kozármisleny 283
- Kőhalom (Rupea, RO) 282, 284
- Körösbánya (Baia de Criş, RO) 115, 191
- Kőszeg 282, 285, 401
- Kunbaja 282
- Kunszentmárton 282, 393
- Küküllőkeményfalva (Târnoviţa, RO) 280, 281, 577
- Lakitelek 282
- Lázárfalva (Lăzăreşti, RO) 118, 281, 577
- Lébény 395
- Lemhény (Lemnia, RO) 220, 281, 577, 578, 582
- Lengyelország 45–47, 87, 90, 120, 188, 415, 501
- Lészped (Lespez, RO) 227, 353, 359, 360, 377, 561
- Licheń (PL) 46
- Lippa (Lipova, RO) 282
- Lisieux (F) 146
- Lisszabon (Lisboa, P) 146
- Litvánia 47
- Loretto (I) 43
- Lourdes (F) 15, 43, 46, 146, 404, 426
- Lőcse (Levoča, SK) 47, 90, 146
- Lövete (Lueta, RO) 158, 224, 281, 577, 579, 582
- Lujzi Kaluger *lásd* Lujzikalagor
- Lujzikalagor (Luizi-Călugăra, RO) 169, 281, 283, 353, 578, 582
- Lupény (Lupeni, RO) 281, 283, 284, 579, 582
- Madéfalva (Siculeni, RO) 91, 159, 178, 281, 332, 406, 412, 424, 481, 482, 577, 580, 582
- Madrid (E) 146
- Magyar Autonóm Tartomány (*lásd* Maros-Magyar Autonóm Tartomány is) 109, 157
- Magyarcsügés (Cădăreşti, RO) 492
- Makó 189, 282, 285, 401
- Malacka (Malacky, SK) 146
- Málnásfürdő (Malnaş-Băi, RO) 282
- Malomfalva *lásd* Nyikómalomfalva
- Málta 87
- Máramarossziget (Sighetu Marmăţiei, RO) 87, 216, 281, 283, 284, 290, 364, 582
- Máréfalva (Satu Mare, RO) 220, 577, 579
- Máriabesnyő 15, 45, 51, 87, 406
- Máriagyüd 32, 43, 51, 58, 87, 433
- Mária-hegy (Lőcse része) 47, 90
- Máriakálnok 134
- Máriapócs 32, 43, 44, 46, 51, 87, 90, 98, 263, 406, 429
- Máriaradna (Radna, RO) 32, 35, 58, 87, 114–116, 118, 121, 191, 282, 466
- Mária-út 415
- Mariazell (A) 46, 90, 134, 404, 414, 415, 498
- Marija Bistrica (HR) 47
- Marosfő (Izvoru Mureşului, RO) 282, 300, 336, 341
- Maroshévíz (Topliţa, RO) 281, 577
- Marosludas (Luduş, RO) 281, 283, 579, 582
- Maros-Magyar Autonóm Tartomány (*lásd* Magyar Autonóm Tartomány is) 109, 122, 135, 154, 157, 567
- Marossárpatak (Glodeni, RO) 282
- Marosvásárhely (Târgu Mureş, RO) 58, 119, 121, 191, 281, 282, 284, 372, 404, 407, 420, 422, 424, 439, 479, 482, 483, 567, 577, 580, 582, 598
- Marosszentgyörgy (Sângeorgiu de Mureş, RO) 282
- Marseille (F) 146
- Martfű 409
- Martonos (Martonoş, SRB) 281, 577, 579, 582
- Mátrászentimre 41
- Mátraverebély-Szentkút 32, 46, 51, 58, 87, 217
- Medgyes (Mediaş, RO) 282, 284

- Međugorje (BIH) 41, 415, 512
 Melbourne (AUS) 283
 Mélykút 279
 Menaság *lásd* Csíkmenaság
 Ménfőcsanak 395
 Mezőség 161, 284, 297
 Mezőszengyel (Sânger, RO) 281, 579, 582
 Mikháza (Călugăreni, RO) 43, 76, 101, 102, 118, 121, 220, 281, 291, 312, 342, 365, 367, 563, 577, 578, 582
 Miklósvár (Micloșoara, RO) 282
 Mindszent *lásd* Csíkmindszent
 Miskolc 282, 333, 407, 467
 Mogyoród 281, 406
 Mohács 45
 Moldva (moldvai nélkül) 29, 52, 166, 168, 169, 280–283, 350–362, 384, 511
 Moldvai Fejedelemség 351
 Montserrat (E) 47
 Mosonszentmiklós 283

 Nagy Boroszló tízes (Csíkmindszent része) 317
 Nagyenyed (Aiud, RO) 281, 284
 Nagyernye (Ernei, RO) 282
 Nagykanizsa 282, 285
 Nagykároly (Carei, RO) 112, 282, 284, 364, 424
 Nagykászon (Kászonaltíz, Kászonfeltíz, Kászonimpér közös plébániájának neve) 281, 577, 580, 582, 593, 594
 Nagyszalonta (Salonta, RO) 112
 Nagyszeben (Sibiu, RO) 59, 282–284, 366, 422
 Nagytíz (Csíkmindszent része) 317
 Nagyvárad (Oradea, RO) 87, 112, 141, 163, 242, 281, 283, 284, 364, 395, 412, 424, 439, 441, 580, 582
 Nándorfehérvár (Beograd, SRB) 89
 Négyfalu (Săcele, RO) 281, 285
 Nemesnádudvar 319
 Németország 33, 60, 79, 146, 147, 242, 291, 377, 402, 584, 597
 New York (USA) 148
 Niculești (RO) 429
 Norvégia 45

 Nyárádköszvényes (Mătrici, RO) 282
 Nyárámente 234, 576–578, 582
 Nyárádselye (Șilea Nirajului, RO) 282
 Nyárádszereda (Miercurea Nirajului, RO) 280, 282
 Nyikómalomfalva (Morăreni, RO) 281, 577
 Nyujtód (Lunga, RO) 281

 Obârșia Lotrului (RO) 309
 Óbecse (Bečeaj, SRB) 189
 Ohio (USA) 147, 148
 Ojtoz (Oituz, RO) 118, 281, 579, 582
 Olaszország 82, 87, 117, 146, 147, 426
 Ónod 594
 Ópusztaszer 45
 Oroszhegy (Dealul, RO) 281, 577, 578, 582
 Oroszlány 280, 283, 401
 Orotva (Jolotca, RO) 281, 577
 Ozsdola (Ojdula, RO) 281, 577, 580, 582, 594

 Palánka (Palanca, RO) 383
 Pálfalva *lásd* Csíkpálfalva
 Palócföld 42, 46, 466
 Palotailva (Lunca Bradului, RO) 282, 284
 Pálpataka (Valea lui Pavel, RO) 282, 283
 Pannonhalma 87
 Parajd (Praid, RO) 281, 395, 426, 577, 579, 582
 Páring-hegység (RO) 309
 Párizs (Paris, F) 83, 103, 104, 122, 146
 Partium 191, 266, 389, 445
 Passau (A) 89
 Pécs 41, 87, 169, 220, 282, 283, 285, 319, 401, 469, 594
 Pest megye 283, 443
 Petrilla (Petrila, RO) 282, 284
 Petrozsény (Petroșani, RO) 281, 283, 284, 424, 581, 582
 Pilisszántó 281, 283, 581, 582
 Portugália 46, 87, 146
 Pozsony (Bratislava, SK) 146
 Prága (Praha, CZ) 146
 Pusztakalán (Călan, RO) 282
 Pusztina (Pustiana, RO) 9, 169, 226, 280, 283, 352, 353, 355, 358

- Rád 283
 Radnót (Iernut, RO) 281
 Rákos *lásd* Csikrákos
 Rákosd (Răcăștia, RO) 121
 Rákoskeresztúr 593
 Ratosnya (Răstolița, RO) 282, 284
 Recsk 282
 Rimóc 283
 Róma (Roma, I) 55, 82, 84, 113, 118, 138, 146, 155, 170, 308, 404, 485
 Románia 34, 84, 85, 87, 103, 109, 110, 112, 114, 119, 120, 122, 135, 139, 143, 147, 170, 185–188, 199, 203, 223, 247, 281–283, 300, 309, 363, 408, 412, 414, 438–441, 444, 445, 450, 451, 462, 466, 469, 474, 483, 489, 498–500, 508, 509, 515, 574
 Rónaszék (Coștuiu, RO) 216, 282
- Salgótarján 283, 285
 San Diego (USA) 191
 Santiago de Compostela (E) 45, 46, 415
 Sárfalva (Șăulești, RO) 281, 577
 Sarmaság (Șarmășag, RO) 282
 SároMBERKE (Dumbrăvioara, RO) 282
 Sárospatak 87
 Sasvár (Šaštín, SK) 47, 429
 Segesvár (Sighișoara, RO) 282–284, 405
 Sepsibúkszád (Bixad, RO) 281
 Sepsikőrőspatak (Valea Crișului, RO) 420
 Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, RO) 58, 137, 159, 220, 281, 364, 387, 424, 429, 431, 439, 441, 465, 485, 486, 575, 577
 Sevilla (E) 146
 Siracusa (I) 43
 Solymár 283
 Sopron 393, 412, 594, 595
 Sopronkövesd 282
 Sós-rét 329, 332
 Sóvidék 234
 Spanyolország 46, 87, 89, 146, 415
 Stanfalva 78
 Stuttgart (D) 138
 Svájc 90, 146, 283, 407
 Svédország 431
- Szabófalva (Săbăoani, RO) 353
 Szamosújvár (Gherla, RO) 58, 191
 Szany 395
 Szaplonca (Săpânța, RO) 429
 Szárazpatak *lásd* Kézdiszárazpatak
 Szárhegy *lásd* Gyergyószárhegy
 Szászfalu *lásd* Kézdiszászfalu
 Szászfalu 281, 577
 Szászföld 71
 Szászrégen (Reghin, RO) 234, 281, 284, 424, 577
 Szászváros (Orăștie, RO) 191, 291
 Szatmárnémeti (Satu Mare, RO) 282, 284, 424, 439
 Szecsele *lásd* Négyfalu
 Szeged 32, 45, 51, 146, 191, 192, 216, 282, 283, 285, 311, 401, 418
 Szejkefürdő (Băile Seiche, RO) 398
 Szék útja 177, 196, 199, 215, 216, 218, 220, 255, 273, 275–278, 298, 319, 327, 330, 336, 341, 387, 394, 396, 409, 420–422, 425, 426, 428, 476, 477, 499, 563, 572, 588
 Székaszó (patak, völgy, Csikkarcfalva része) 336
 Székelydobó (Dobeni, RO) 220, 280, 422, 424, 426
 Székelyföld 42, 52, 69, 117, 135, 186, 187, 191, 205, 234, 266, 269, 280–284, 293, 311–314, 342, 353, 362, 363, 369, 375, 389–392, 398, 403, 406, 407, 411, 443, 466, 467, 476, 492, 495, 497, 506, 510, 515
 Székelyhid (Săcueni, RO) 282
 Székelykál (Călușeri, RO) 281
 Székelylengyelfalva (Polonița, RO) 281, 283
 Székelyszállás (Sălașuri, RO) 281, 579, 582
 Székelyszentkirály (Sâncrai, RO) 220, 282, 283
 Székelyszentlélek (Biserican, RO) 281
 Székelyszenttamás (Tâmașu, RO) 281, 577
 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, RO) 9, 58, 59, 99, 135, 177, 191, 281, 290, 300, 401, 407, 422, 424, 429, 430, 460, 479, 577, 579, 582

- Székelyvarság (Vârşag, RO) 281, 424, 577, 580, 582
- Székelyvécke (Veţca, RO) 281, 579, 582
- Szent Antal-kápolna 50, 66, 132, 134, 140, 194, 211, 235, 259, 267, 272, 273, 325, 330, 352, 567
- Szent Jakab-zarándokút 415
- Szentágota (Agnita, RO) 118, 121, 127
- Szentbalázs 282
- Szentdemeter (Dumitreşti, RO) 281, 579, 582
- Szentegyháza (Vlăhiţa, RO) 281, 580, 582
- Szentegyházaskőfalva (Szentegyháza része) (Vlăhiţa-sat, RO) 94, 577
- Szentes 283, 285, 477
- Szentimre *lásd* Csíkszentimre
- Szentjobb (Sâniob, RO) 118
- Szentkatolna (Catalina, RO) 281, 577
- Szentkeresztbánya (Szentegyháza része, Minele Lueta, RO) 281–283, 401, 580, 582
- Szentmihály *lásd* Csíkszentmihály
- Szereda *lásd* Csíkszereda
- Szerencs 283
- Szítás (Nicoreşti, RO) 169, 216, 280, 353
- Szlovákia 29, 46, 47, 285, 299, 403–405, 412, 446
- Szolnok megye 280, 283, 285
- Szombathely 282, 285, 330
- Szováta (Sovata, RO) 220, 281, 424, 577, 580, 582
- Szőkefalva (Seuca, RO) 43, 59, 281
- Tápé 283, 401
- Tápiószecső 282
- Tápiószentmárton 282
- Taploca *lásd* Csíktaploca
- Tarhavaspatoka (Gyimesbükk része) 348
- Tarnalelesz 282
- Tataháza 279
- Tatros 78, 562
- Tatros folyó (Trotuş, RO) 563
- Tatros város (Târgu Trotuş, RO) 78
- Tekerőpatak (Valea Strâmbă, RO) 281, 336, 433, 577, 584, 593
- Teleorman megye (Judeţul Teleorman, RO) 423
- Temesvár (Timişoara, RO) 112, 141, 144, 164, 282, 573
- Templomtíz (Csikmindszent része) 316
- Tesmag 395, 404
- Tét 395
- Tirol 59, 573
- Tiszadada 283
- Tiszaszentmiklós 489
- Toledo (E) 146
- Tolentino (I) 83
- Tolvajos-tető (Harghita-fürdő határában) 90, 94, 95, 299, 380, 587
- Torda (Turda, RO) 54, 59, 191, 594
- Torja (Turia, RO) 281, 577
- Tusnád (Tuşnad Sat, RO) 178, 281, 392, 405, 580, 582
- Tusnádfürdő (Băile Tuşnad, RO) 281, 391, 422, 424, 577, 580, 582
- Udvarhely (megye, -szék, vidék) 53, 93, 95, 135, 220, 234, 265, 283, 334, 420, 479, 562, 563, 576, 592
- Ugrapataka (Valea Ugra, RO) 348
- Újkígyós 283
- Újszeged 283
- Újtusnád (Tuşnadu Nou, RO) 281, 577
- Ukrajna 46, 242
- Úlke (Ulcani, RO) 427
- Üllés 283
- Üllő 283
- Ürmös (Ormeniş, RO) 282
- Vác 283, 285, 395, 418
- Vacsárcsi (Văcăreşti, RO) 281, 320, 577, 581, 582
- Vágás (Tăietura, RO) 220, 280
- Vajdahunyad (Hunedoara, RO) 41, 45, 121, 122, 191, 282, 284, 289, 290, 585
- Várad *lásd* Nagyvárad
- Varannó (Vranov nad Topľou, SK) 41
- Várdotfalva (Csíkszereda része) 18, 54, 189, 276, 277, 560, 594
- Varság *lásd* Székelyvarság
- Varsány 216, 217, 283, 475
- Vasláb (Voşlobeni, RO) 335, 336
- Vasvár 283, 285

- Venezuela 87
Venice (Florida, USA) 283
Vice (Vița, RO) 118, 216, 282, 284, 290,
297, 298
Vidrâtszeg (Vidrasău, RO) 482
Vilnius (LT) 47
Vizsoly 280, 282
- Youngstown (USA) 147–150, 191, 508
- Zabola (Zăbala, RO) 9, 281, 366, 579,
582
- Zágon (Zagon, RO) 118, 289
Zenta (Senta, SRB) 9, 90
Zernyest (Zărnești, RO) 282, 299
Zetelaka (Zetea, RO) 274, 281, 342, 401,
563, 575, 577, 578, 582
Zeteváralja (Sub Cetate, RO) 281, 577
Zirc 283, 285, 333, 407, 477
- Zselíz (Želiezovce, SK) 189
Zsil (folyó, völgy) (Jiu, RO) 281, 283, 581
Zsolozsma (Csíkszentmihály része)
324–326

L'Harmattan France
5-7 rue de l'École Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 Torino
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

Olvasószerkesztő: Hradeczky Moni
Tördelés: Madarász György
Borítóterv: Kára László
Nyomdai kivitelezés: Kapitális Kft.,
Felelős vezető: ifj. Kapusi József